Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/bwb_S0-DSG-497

Festdräkt från Västra Vingåker, Södermanland.

SVENSKA ALLMOGENS LIV

I FOLKSED, FOLKTRO OCH FOLKDIKTNING

AV

TOBIAS NORLIND

MED 5 FÄRGPLANSCHER OCH 290 ILLUSTRATIONER I TEXTEN

ANDRA UPPLAGAN

STOCKHOLM, A.-B. BOHLIN & Co:s FÖRLAG

STOCKHOLM
EDVARD RYDAHLS BOKTRYCKERI
1925

FÖRORD

Svenska Allmogens liv framträder härmed i sin andra upplaga. Det har varit författarens önskan att så litet som möjligt rubba den en gång fastslagna planen. Därför har även inom kapitlen i stort sett samma indelning bibehållits. Innehållet har dock på sina ställen blivit omarbetat i överensstämmelse med nya forskningar. Där under de sista åren specialundersökningar föreligga (se t. ex. inom folktro och sägn "Skattsägner" och inom sed "Bröllopsseder", båda av undertecknad), har framställningen något förkortats. Likaså har sista kapitlet om folkminnesforskningen även något sammandragits, dels beroende på, att nu efter varje kapitel införts en särskild litteraturförteckning, dels beroende på att numera en särskild utredning om allmogeforskningen föreligger (1924).

Det är mig en glädje att få uttala mitt tack till Nordiska Museet, Vitterhetsakademien och Lantbruksakademien, vilka välvilligt ställt en del bilder och klichéer till förfogande.

Stockholm d. 1 aug. 1925.

Tobias Norlind.

INNEHÅLL

I. Materiell kultur.

Kap.		Sid.
1.	Jakt och djurfång	3
2.	Fisket	26
3.	Skogen	50
4.	Boskapsskötseln	72
5.	Åkerbruket	101
6.	Byalaget	124
7.	Bondgårdarna	152
8.	Möbler och husgeråd	173
9.	Allmogekonst	205
10.	Vävnad och sömnad	230
11.	Allmogedräkter	265
12.	Mat och dryck	328

II. Andlig kultur.

1.	Allmogens samhällsklasser	383
2.	Året och årsfesterna	422
3.	Familjen och familjefesterna	464
4.	Folktro	544
5.	Folkdiktning	577
	A. Folksägner	578
	B. Folksagor	588
	C. Primitiv poesi	604
	D. Folkvisor	614
	E. Folkdans och folkmusik	620
6.	Svensk folkminnesforskning	627
Sakregister		634

I.

MATERIELL KULTUR

FÖRSTA KAPITLET

JAKT OCH DJURFÅNG.

"Svenskarna äga alla rikedomar men äro likväl fria från det högmod, av vilket vi äro uppfyllda; ty alla föremål av onyttig lyx, guld, silver, stolta hästar, bäver- och hermelinskinn, varöver vi falla i nästan vanvettig beundran, värdera de intet." Så karakteriserar Adam av Bremen på 1000-talet svenskarna i motsats till söderns folk. Guld, silver, hästar och skinn tyckas således ha funnits i stor mängd i landet. Vad de två först nämnda metallerna beträffa, berodde nog rikedomen mest på en vinstgivande handel. "Landet är uppfyllt av främmande handelsvaror", säger också samme författare. Sveriges hästar omtalas även av andra resenärer, och skinnhandeln synes ha stått mycket högt redan på första årtusendet. Jordanes nämner särskilt svenskarnas vackra pälsverk av djup safirblå färg.

Under medeltidens senare skede omtalas ofta den skatt, som skulle erläggas i skinn, och man kan därav draga den slutsatsen, att landet drivit god handel just med denna vara. Härtill kom väl även, att många av de pälsbärande djuren voro direkta skadedjur, som för människornas och husdjurens skull måste dödas. Särskilt vargen, björnen och lon hörde till lantbornas fiender. Några djur jagades för köttets skull. Enär jakten var mest lönande under vintern, erhöll hushållet ett välbehövligt tillskott, just då ladugården ej kunde lämna så mycket avkastning.

Under 1500-talet hade de förnäma särskilt smak för fågel, och jakten inriktades rätt mycket på matnyttigt vilt som tjäder, orre och hare. 1573 års skatt från Finland upptager förutom pälsverk 3 750 tjädrar, 3 750 orrar, 1 160 harar och 3 347 simfåglar. Skinnskatten från Lappmarkerna utgjorde 1609: 27 björnar, 19 vargar, 15 järvar, 1 lo, 40 uttrar, 16 korsrävar, 2 brandrävar, 14 blåa, 97 röda och 85 vita rävar, 123 mårdar, 33 bävrar och 1 120 ekorrar.

Djuren togos dels genom "jakt", dels genom "djurfång". Vid jakt jagas djuret, vid "djurfång" fångas det i utlagda redskap. Vid

det förra slaget tager personen aktiv del i bytets förvärvande, vid det senare är han frånvarande och har blott att på vissa tider vittja redskapen. Båda sätten äro helt säkert uråldriga. Djurfångsten torde dock mestadels ha avsett de mindre djuren under det de större ha jagats.

De viktigaste fångstredskapen för mindre djur (hönsfågel, hare, hermelin, ekorre) ha intill 1800-talets slut varit stock (flake) och snara. *Snaran,* vanligen förfärdigad av senor, garnmaterial eller mässingstråd, är fästad vid ett fast föremål och hålles genom särskilda anordningar

Fig. 1. Björnsnara. Värmland.
N. M.

utspänd (fig. 1—3). Vid sin framfart på marken eller vid gripandet av ett bete träder djuret in huvudet i snarans rundel och strypes. Vid vippsnara (fig. 2) skall den käpp, som håller snaran, lossna och antingen hissa upp djuret eller släpa efter det för att till sist fastna i någon buske och sålunda underlätta strypningen. Vid de flesta fångstredskap av denna typ är sidostängsel en viktig beståndsdel. Vid vippkroken ersättes snaran av en krok. Konstruktionen av dessa snaror och krokar är något olika för olika djur. Snara användes mest vid fågelfångst (hönsfågel) samt vid fångst av hare och räv (även vippkrok). Av de större djuren ha särskilt ren och älg kunnat tagas med snara, enär dessa djurs horn

erbjudit ett lämpligt fäste för linan. Mindre ofta har snara brukats för björn, varg och lo.

En synnerligen viktig grupp av fångstredskap utgöra de s. k. *stockarna* och *flakarna*. Ekman betecknar i "Norrlands jakt och fiske" med stock ett redskap, där en ensam stock, med flake, där flera hopfogade stockar tillsammans klämma ihjäl bytet under sin tyngd. Hahr däremot kallar i "Handbok för jägare" gillerinrättningar med en stock: lämmar, de med flera: flakar. I Värmland heta flakarna allmänt lämmar, under det gillerstockarna få behålla sitt vanliga namn: stock. Ordet

Fig. 2. Mårdsnara.
Rekonstruktion efter Hahr. N. M.

läm för gillerstock är mycket vanligt inom folkspråket. Läm kan därför betraktas som det allmännare namnet omfattande såväl flake som stock. För stockar har folkspråket dessutom en hel del andra namn, såsom stockfällor, brandar, lämugiller, stampa, stappa och klev (rävklev).

Stocken är den enklaste typen (fig. 4). Fallstocken, som är den viktigaste delen, är uppgillrad i snett uppåtriktad ställning. För att hindra den att gå över åt sidorna anbringas, så framt stocken ej har flat undersida, stöd genom nedslagna stockar. Under fallstocken placeras ofta en annan på marken, varigenom djuret klämmes hårdare. Underlaget kan också vara två stockar, mellan vilka den övre faller. För att klämma så mycket hårdare anbringas tvärstockar eller stenar,

stundom bådadera, ovanpå fallstocken. Den undre förses, för att göra fasthållandet ännu mera effektivt, ofta med taggar.

Flaken är en större inrättning (fig. 5), som ofta säkrare fångar bytet, enär fallämmens bredd möjliggör undkommandet. Också saknas i allmänhet extra belastning. För att hindra djuret att gå på sidan om redskapet kan vid såväl stocken som flaken en del anordningar göras. Placeras fångstapparaten vid kryphål, behövas inga sidoställningar, eljest sättas risgårdar, rännor eller utställes särskilt lockbete.

Bli dessa risgårdar vid sidorna anordnade kvadratiskt omkring och förbindas närmare med flaken, uppstår *båset* eller *åfallet* (fig. 6). Detta

Fig. 3. Ripsnarning.
Efter tavla av J. Tirén.

ser närmast ut som en låda med uppgillrat lock. När betet vidröres, faller främre änden ned, och djuret blir innestängt. Till båsen kunna också räknas fällorna, avsedda liksom dessa att fånga djuret levande.

Stock och flake ha haft sin främsta användning vid fångst av hönsfågel, ekorre (stock), hare, hermelin, mård, järv och utter. Flake har även brukats mot de större djuren (ej älg och vildren) som björn, varg och lo, dock må detta snarare betraktas som rena undantag. Bås ha mestadels förekommit vid fångst av lo, järv och räv.

I *burar* av trä eller ståltråd, inuti försedda med nät eller hopslående nätbågar, ha fångats mångahanda rovfåglar, såsom hökar, ugglor, uvar och örnar. Till lockbete har använts en duva eller höna, levande el-

ler uppstoppad. På marken gillrade *såll* ha brukats för småfågel och rapphöns.

Två fångstredskap för sig äro *rävtången* och *ekorrslyan*. Den förra utgör vanligen en planka med två eller tre spetsar med djup skåra emellan. På den ena spetsen fästes betet. Då räven hoppar upp för att komma åt detta, fastnar han med tassen i skåran. Slyan utgör ett långt, smidigt björkspö med två eller tre kvarlämnade toppkvistar. Fångstmannen står på marken och träder upp spöet försiktigt, så att ekorrens svans faller i förgreningen. Sedan tvinnar han, till dess toppkvistarna

Fig. 4. Fågelstock.
Ekman.

spunnit in sig så säkert i de långa svanshåren, att han kan rycka till utan risk, att det lossnar.

Mot djur som leva i vatten (och undantagsvis även andra) ha brukats *nät*. Till sin allmänna konstruktion stå jaktnäten närmast fisknäten, ehuru en del tillägg ofta ha måst göras, då fiskarna på grund av gällocken mycket lätt insnärja sig, under det att däggdjur och fåglar med tänder eller näbb kunna slita sönder nätet. Primitivast är bävernätet med en klocka fäst vid ena nätstören. Vid dess ljud skyndar fångstmannen till platsen och dödar djuret med spjut. Samma inrättning med ringklocka har försökts vid mårdfångst.

Mot sjöfågel ha brukats nät försedda med en inrättning för spänning och slakning av nätet. Så snart en sträckande fågelsvärm hunnit

på 3—4 meters avstånd från det spända nätet, firar man på en lina, så att nätet får en slak hållning, just då fåglarna stöta på det, varigenom dessa alltmer snärja in sig.

Slutligen kan nätet direkt förses med en gilleranordning, så t. ex. vid mårdfångst, där nätet vid påstötningen från djuret skall falla ned och snärja in bytet bättre. Vid bävernätet finnes en löplina, så att nätet från båda sidor drages omkring djuret genom dettas egna rörelser.

Som hjälp för att driva djuret på nätet användes ofta hund, eljest kan djuret också lockas med bete, lockpipa eller bulvan.

Allt efter uppställningen får nätet olika namn: *ståndnät* i lodrät ställning för sjöfågel, tjäder och säl; *täcknät,* som täcker djuret vid fångandet, särskilt för räv, *sticknät,* tredubbla, vertikalt ställda på visst avstånd från varandra; *säcknät* för rapphöns, grävling och utter; *slagnät,* infattat i träramar, vilka vid beröring av en gillerinrättning slå om bytet.

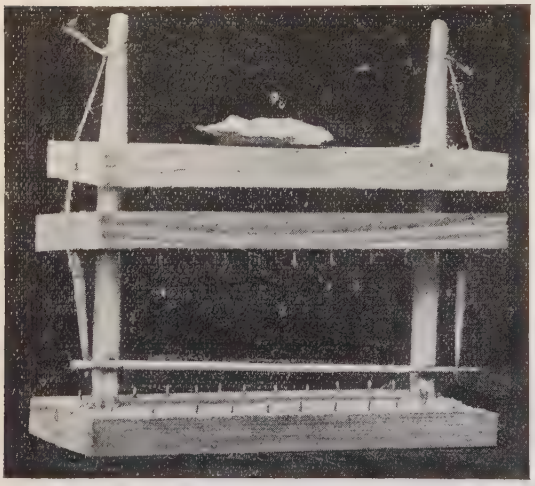

Fig. 5. Utterflake.
N. M.

Mot större djur som björn, varg, älg, vildren, samt någon gång räv brukades *grop* med tunt ristäcke, vilket naturligtvis brast under djurets tyngd. På en stång lagd över gropen eller stående i gropen med överskjutande topp (eller direkt på ristaket) fästes betet. Ofta försågs gropen med ett stängsel på var sida, som skulle leda villebrådet bättre i försåtet, eller kringbyggdes den med ett staket, som lutade inåt, så att djuret lätt kunde klättra in utifrån men icke ut inifrån. Älg- och rengroparna voro mestadels försedda med spetsiga pålar i bottnen, så att djuret, då det föll, skulle spetsas och ej blott innestängas.

Groparna voro ej sällan förbundna med stora *inhägnader,* till vilka ledde långa sidoarmar. Mest kända äro forna tiders *varggårdar.* Det var ännu vid 1800-talets början påbudet, att sådana inhägnader skulle finnas överallt i landet. Hos bönderna var dock gropen med eller utan gård aldrig riktigt populär, enär den medförde en ganska stor risk både för dem själva och deras kreatur.

Ett ålderdomligt redskap, som ofta omtalas i medeltidens lagar och här och var hållit sig kvar till 1800-talet, var *självskjutande giller (självskott)*. Detta brukades mest mot större djur som björn, älg och ren men undantagsvis även mot varg, lo, och järv. I sin äldsta form var det ett uppgillrat spjut (lee, drag), i sin yngre en bössa (lurbössa). Spjutet eller kulan skulle träffa djuret, då gillret berördes.

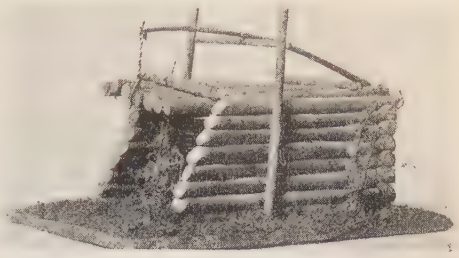

Fig. 6. Lobås.
N. M.

Ett yngre redskap, ehuru redan omtalat hos Olaus Magnus (XVIII:37), är *saxen* (fig. 7), vilken under de sist förflutna århundradena haft en mycket vidsträckt användning såväl för björn, räv, varg, lo, järv, utter som mård, hermelin, hare, bäver, ja, t. o. m. fågel. Man skiljer på trampsax, där djuret med en fot skall trampa i gillertrådarna och saxen sålunda slå om foten som en hämsko, och betsax (svanhalsjärn), där ett lockbete i saxens mitt förleder djuret att rycka i de vid betet fästade gillertrådarna, varvid saxens skänklar slå om dess huvud, hals eller vid smärre djur dess mittkropp. Saxen kan också kombineras med nät, vilka fästas vid byglarna och, då saxen slår igen, helt och hållet omsluta det fångade djuret, som därvid blir alldeles oskadat.

Vill man räkna till jakten fångsten av ägg, tillkommer ännu ett par i norra Sverige brukade redskap härför. För att få ägg av skrake och knipa ha använts konstgjorda värpplatser, vilka äro lätta att åstadkomma, enär dessa fåglar värpa i ihåligheter på marken eller i träd. För knipan göras särskilda ”kniphålkar”; en lagom grov och kort trädstock urholkas, förses med ett ingångshål på sidan samt tak och botten; mossa och ibland t. o. m. något fjäder läggas i bottnen, varefter hålken upphänges i ett träd. Ibland användas dessa hålkar även för storskraken. Fångsten av skrakägg var förr mycket utbredd i norra Sverige. Så omtalas på 1700-talet från Jämtland, att var bonde, som bodde nära vattnet, hade merendels 20—30 hålkar, av vilka han årligen kunde få 7 eller 8 tjog ägg. Ännu i 20:de seklets gryning hade bönder i Tornedalen årligen mellan 30 à 40 hålkar uppsatta. Under knipans äggläggningstid

Fig. 7. Trampsax.
N. M.

hade man fullt upp med ägg, och man har därför sagt, att knipan för lappmarksbonden spelat samma roll som hönsen för andra bönder.

Den aktiva jakten har haft sin största betydelse vid de större djuren, och särskilt ha björn, varg, lo, älg och vildren sedan uråldriga tider varit föremål för jagande. Som hjälp vid förföljandet ha använts spjut, klubba, yxa eller båge, armborst och gevär. Spjutet har ända in i senare tider varit ett vanligt anfallsvapen mot björn. En bild från 1400-talets slut i Herkeberga kyrka i Uppland (fig. 8) visar en björnjakt, där jägaren har en påk i ena handen och ett spjut i den andra. Allmänt bekant är Karl XII:s sätt att jaga björn med trägaffel. Acerbi (1799) beskriver björnspjutet på följande sätt: Vapnet består av ett på spetsen av en stång fäst järnspjut; ungefär en fot från spjutets spets finnes en tvärstång, som hindrar vapnet att tränga allt för djupt in i björnens kropp eller att helt och hållet genomborra honom. Försedd med ett sådant spjut uppsöker jägaren björnens ide om vintern och jagar honom genom larm och hundskall därur; björnen reser sig, då han får se sin fiende, på bakfötterna; finnen håller spjutspetsen nära intill sitt bröst för att dölja vapnets längd för björnen samt går därefter djuret in på livet och stöter så med kraft vapnet in i björnens hjärta; sedan ger han ytterligare en stöt åt spjutet och kastar björnen baklänges på marken (fig. 9).

Fig. 8. Björnjakt på 1400-talet.

Förföljelsejakten i sin enklaste form träffas ännu i Norrland, där de större djuren jagas på skidor, tills de uttröttade falla i jägarens våld. Sådan jakt har förekommit sedan uråldriga tider mot björn, varg, älg, vildren, lo samt även mot järv och räv. Högt uppe på fjällen duger dylik jakt ej, enär den kuperade terrängen där alltför mycket hindrar förföljandet, ej heller i lös snö. Bäst är det, då skare finnes, som bär skidan men hindrar djuret att hastigt nog springa.

I södra Sverige tog förföljelsejakten särskilt mot björn och varg storartade proportioner. Hela byalag uppbådades, och förföljandet varade flera dagar. Tiden för vargskall var omkring Peregrinusdagen den 16 maj, och jakten kallades därför ”hålla pilgrim”.

De gamla skallordningarna visa oss jakten som en slags institution

med noggrant reglerat arbete. Sådana skallordningar omnämna särskilt jakten efter björn, varg och lo, vilka alla jagades ungefär på samma sätt. I varje socken skulle anställas 4 skallfogdar med 8 underskallfogdar, vilka, så snart björn, varg eller lo upptäckts ha gjort skada, skulle utfärda skallbud inom distriktet. Ingen myndig man fick undandraga sig att deltaga, och han skulle infinna sig ”med spjut, yx, skjutgevär eller annat tjänligt mordvapen att nyttja på det sätt och i den ordning, som skallordningen föreskriver”. ”Den ibland garnhållningsskyldige som icke för med sig erforderliga garn eller deras tillbehör, icke har till varje famn garn ett syfte, som innehåller minst tolv alnar, icke har ett spett, fem alnar långt, beslaget i nedre och försedd med träpinne i övre ändan, böte två rdr banco.” Som signalinstrument brukades ett fingerhorn, varvid man med olika melodier och rytmer kunde ge underrättelse om, huruvida vargen uppspårats eller dödats. För att skrämma djuret användes en del larmande instrument, så t. ex. den överallt i Sverige allbekanta ”märreskarran”. Vargen kunde förföljas genom skogar och gårdar flera dygn och flera mil, ända till åtta, ja tio. Huru högtidligt och allvarligt ett skall skulle utföras, kunna vi göra oss en föreställning om, då det i en ordning heter: ”Föreståndaren bör, då ett skall lyckligen avlupit, och något av de här omnämnda större rovdjuren blivit fällt, på stället låta förrätta bön.” Men även den materiella sidan kunde tillgodoses, då det omedelbart efter denna bestämmelse heter: ”Föreståndaren skall bland skallfolket, där det sig göra låter, som förplägning

Fig. 9. Björnjakt med spjut i Finland.
Enligt Acerbi 1799.

låta utdela 1—1½ sup brännvin med bröd till varje karl såsom uppmuntran, så vida tillgång i grannskapet finnes."

Mest spännande var björnjakten, enär man här ej som vid lo och varg hade med en relativt ofarlig fiende att göra. Då man fått veta, att en björn hade sitt ide i en trakt, uppbådades allt folket i grannskapet. En ledare utsågs, som hade att utpostera folket och reglera varje företag. Man började med att "ringa björnen", d. v. s. man gick i en vid ring omkring den trakt, där man kunde förmoda idet låg. Det gick ej lätt att finna gömstället, utan man fick ofta räkna med flera dagar blott för-

Fig. 10. Det segrande återtåget.
Lloyd.

för. Inträffade töväder, fick man avbryta och börja omigen en annan gång.

Hade man äntligen lyckats finna idet, började ett nytt moment: björnens utdrivande. Med nutidens gevär är det tämligen lätt att gå nalle in på livet, men fordom vågade man ej lita till en bössa, som i det kritiska ögonblicket alltid kunde klicka. Då voro spjut och yxa bättre vapen. Vanligen gingo tre på en gång in i idet. De hade ofta bloss med sig, för att björnen av ljuset skulle bländas. Björnen kunde emellertid hastigt taga till flykten, och man brukade därför iakttaga vissa försiktighetsmått såsom att framför sätta trädstammar i kors eller gräva en grop, som fylldes med vatten, eller tända en eld.

Om björnen trots dessa försiktighetsmått undkom försåten, började tredje momentet: förföljandet. Ett par dagars jakt var då det minsta

man kunde beräkna. Ofta varade det veckor, tills djuret kunde uppnås och dödas. Det berättas från Jämtland, att en förföljelse varat 7 veckor. Hade man äntligen dödat björnen eller vid stora jakter flera vid ett skall, tillkännagavs den lyckliga avslutningen av jakten med trumpetsignaler. Folket samlades och tågade i procession med trumpeter och trummor i täten (fig. 10) till en gård, där sedan stor traktering ägde rum och brännvinet gick laget runt. Denna slutfest var så viktig, att mången skall-ledare i förväg måste utlova riklig förtäring efteråt för att förmå folket att gå med på jakten. Visserligen kunde jordbrukaren enligt lag tvingas att gå med, men bättre var att få frivillig personal. De stora björnskallen voro mycket kostsamma och därför ej så omtyckta. Arosenius skriver om Leksands socken (1863): "På de avlägsna fäbodeskogarna hava björnarna ännu ett kärt tillhåll, boskapen till föga fromma. Nästan årligen anställas ock skallgångar, men oftast med mindre framgång än man kunde vänta. De äro ock rätt kostsamma, i det att därpå använda dagsverken i medeltal uppgå till cirka 5 000 rdr."

Fig. 11. Jägare med båge.
Målning i Herkeberga kyrka från slutet av 1400-talet. Hildebrand.

Med avseende på *skjutvapen* kunna tre utvecklingsperioder särskiljas: båge (fig. 11, 12), armborst (fig. 13) och gevär (fig. 14). Olaus Magnus omtalar på 1550-talet såväl båge och armborst bland allmogevapnen vid jakt. Göterna voro, säger han, skickligast i armborst, svearna i yxor, bilor och spjut samt finnarna i bågskjutning. Att döma av de bilder och jaktbeskrivningar han meddelar, spelade bågskjutningen då ännu en synnerligen viktig roll vid jakt.

"Konsten att skjuta med pilar", heter det, "bedrives av alla de nordiska folken nästan såsom en medfödd färdighet, särskilt pilskjutning med båge, vilken utövas av alla åldrar, på alla tider och orter samt vid alla tillfällen. Föräldrarna lära sina barn tidigt att skjuta, och såväl gossarna som flickorna få öva sig däri. Också uppsättas belöningar för dem, som bäst kunna träffa målet, en vit gördel och nya bågar åt gossarna, ett linneplagg åt flickorna. De förvärva också så stor färdighet, att de ofelbart kunna på betydligt avstånd träffa föremålet, vore det än ett mynt eller t. o. m. en nål."

I allmänhet tyckes skjutandet med armborst under medeltiden varit mindre spritt bland allmogen i norra Sverige. Att endast göterna särskilt utmärkt sig i denna konst tyder på, att man i Finland och mellersta

Sverige först sent lärt sig bruka redskapet. Obekant för svear och finnar kan armborsten vid jakten efter villebråd ej under medeltidens sista århundraden ha varit. Olaus Magnus avbildar armborsten ofta i samband med beskrivningar över allmogejakten. Armborsten förekom ännu i början av 1800-talet som det huvudsakliga jaktvapnet i Norrlands och Finlands skogstrakter. Nu är den försvunnen från såväl Sverige som Finland.

Utan att förföljelsejakten i början i nämnvärd grad behövde byta karaktär ändrades vapnet från båge eller spjut till *bössa*. Denna förändring skedde först så småningom, i vissa nejder redan på 1500-talet, i andra däremot först på 1800-talet. G. Acerbi, vilken besökte Finland år 1799, säger om eldvapnen: ”De flesta bönder, i synnerhet i de inre delarna av landet, vilja icke bruka sådana, emedan, såsom de säga, de icke hava lust att låta sitt liv bero av en bössas osäkra skott, då hon genom klimatets fuktighet lätt kan neka sin tjänst.” I Småland omtalas luntbössan (”haken”) redan under Dackefejden. I början av 1600-talet var luntlåset allmänt utbytt mot ett flintlås av enklare anordning, med utvändigt liggande slagfjäder samt hane och stål. Vid 1600-talets slut fanns i Göingebygden flera smeder, som förfärdigade sådana bössor för allmogens räkning. Även i Norrland förfärdigades gevär av allmogesmeder tidigt. 1590 funnos i Hälsingland 28 ”rörsmeder”. I Härjedalen, där smidet stod särskilt högt, tillverkades gevär på 1600- och 1700-talet. Senare funnos bössmeder i många socknar ända upp i Norrbotten, förnämligast i kustlandet, men även i det inre. Enligt en gammal anteckning från början av 1800-talet kunde en smed under vintern göra 30 bössor, 2 i veckan (Ekman). — Jägaren fick jämte bössan alltid bära en lodpung till kulorna och ett kruthorn eller en krutflaska till krutet. Lodpungen bars vid bältet, kruthornet i ett band över axeln. Ett kortare eldvapen var bältes-bössan, som bars vid gördeln.

Fig. 12. Jägare.
Från Herkeberga kyrka.

Vanan att ständigt bära vapen på sig även under fullt fredlig sysselsättning bibehöll bonden i det längsta. Gustav Vasa klagade ofta över oseden, att allmogen kom till ting, gästabud, köpstad och kyrka med armborst. Sedan bössan blivit allmän, bars detta vapen lika allmänt.

Så t. ex. hette det om en bonde i Småland år 1614, att han alltid bar bössa, både till kyrka och eljest hemma i skogarna. Ännu så sent som på Karl XII:s tid bar smålandsallmogen bössa vid kyrkobesöken (H.-Cav.).

En förbättring i bösskonstruktionen skedde först på 1830-talet med slaglåset. Flyktskytte med hagelgevär, av en och annan brukat redan i slutet av 1700-talet, vann först med 1800-talet allmännare användning, i synnerhet på 1850- och 60-talen, sedan jakten med hönshund blivit den mest omtyckta av alla jaktmetoder; och allt efter som man gjort framsteg i flyktskytte, har dubbelbössan utträngt enkelgeväret, liksom också, ehuru något senare, mynningsladdarna allmänt fått lämna plats för bakladdningsgevär av skilda konstruktioner.

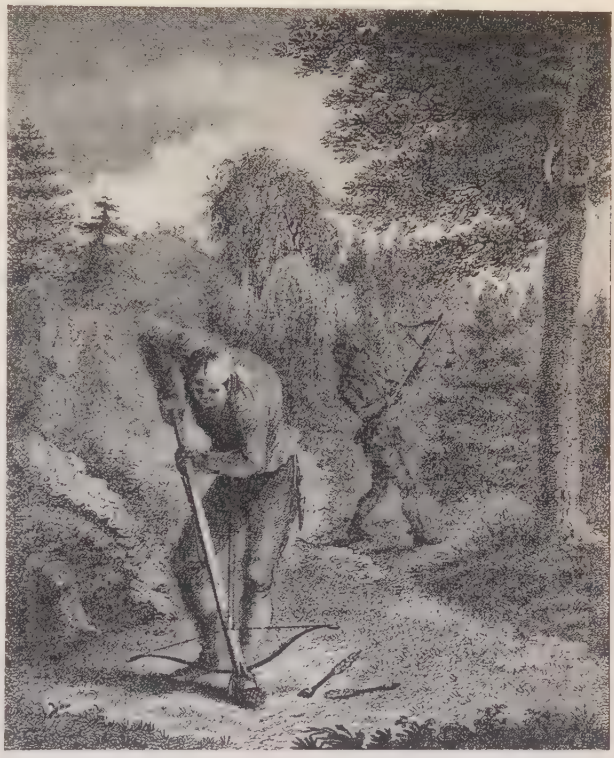

Fig. 13. Ekorrjakt med armborst i Finland.[1]
Enligt Acerbi 1799.

Gevärets användning i och för allmogejakt omfattar ungefär 300 år. Dock må man ej föreställa sig, att en omvälvning i jaktmetoderna därför med ens ägt rum. Så länge geväret behövde stödjas med gaffel, var det ej användbart mot djur som björn, varg eller lo. Likaså var det mindre lämpligt mot större rovdjur, där ej ett skott kunde vara fullt dödande, då en omladdning tog alltför lång tid. Slutligen var det riskabelt att skjuta med bössa, då skottet för ofta kunde klicka, enär djuret genom ljudet från klickningen varskoddes och kunde undfly eller anfalla jägaren. För att geväret skulle vara fullt effektivt vid jakt be-

[1] Obs. Bågen lägges ej till kinden utan till höften vid siktandet.

hövdes alltså, att det var lätthandterligt, säkert i antändningen och försett med reservskott, ifall första kulan ej träffade eller visade sig otillräcklig att nedlägga bytet. Då först 1800-talets andra del såg så fullkomnade eldvapen, kan man lätt förklara, varför de äldre fångstmetoderna så länge bibehöllo sig och endast gradvis undanträngdes, i samma mån som geväret förbättrades.

F. D. Crælius säger om Västerdalkarlarna på 1830-talet, att de mestadels fångade harar och fågel i giller. Sköto de någon gång med

Fig. 14. Lodbössor med flintlås.
N. M.

bössa, blev ”varje hare hedrad med flera skott än mången general vid sin begravning”.

En del hjälpredskap ha ofta använts vid den aktiva jakten. *Bulvaner,* antingen levande eller uppstoppade, ha brukats för att förmå djuren att närma sig. Vid sjöfågeljakt användes ett slags bulvaner ”vettar”, vilka fästas på ett bräde. Skjutskärmar och skjutkor ha också använts för att komma bytet närmare, de förra med buldan överspända träramar, vid jakt i skärgård, de senare vid rapphönsjakt. Redan Olaus Magnus omtalar skjutkorna. De förfärdigades antingen av naturliga kohudar eller av med buldan överklädda trästammar. För att rätt kunna dölja jägaren brukade man om vintern också närma sig bytet i kälkar övertäckta med ris.

För att fånga orrar om vintern har man i norra Sverige brukat *håv.*

Då orren ligger i snön om natten, kastar man på 4 meters avstånd en håv över den, under det att en hjälpare lyser med ett torrvedsbloss. Vid försöket att befria sig ur håven, intrasslar sig fågeln i garnet.

Jakten med hund har i alla tider bedrivits, ehuru allmogen ej alltid i lika hög grad som nu satt värde på dess hjälp, emedan han ofta saknat väl indresserade djur. Jakt till häst (fig. 15) var under medeltiden mycket omtyckt av adeln och brukades även under 1500- och 1600-talet om än ej i samma utsträckning som förut. Allmogejakt till häst har nog hört till sällsyntheterna. Vid jakten med falk, hök eller uv har allmogen mera bidragit till infångandet av jaktdjuret.

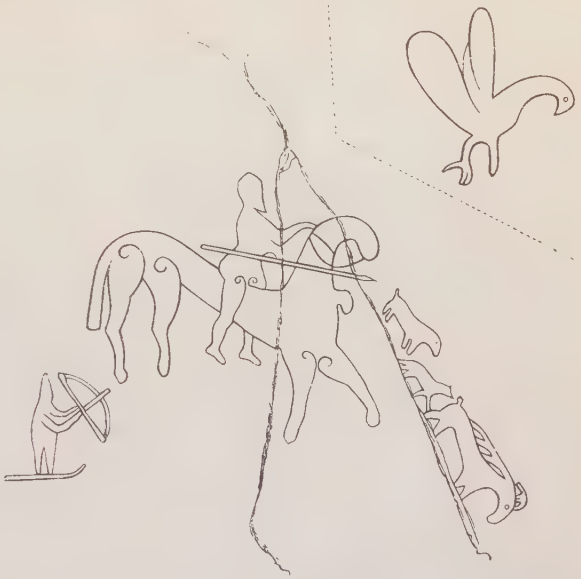

Fig. 15. Älgjakt med hund och hök från medeltiden. Hildebrand.

Falkjakten omtalas mycket tidigt i Sveriges historia. Enligt Rolf Kragasagan voro konung Adils i Uppsala kämpar vid norske konungens besök klädda som jägare med falk på axeln. Olof Haraldssons saga berättar om Olof Skötkonungs kärlek till falkjakt. Västgöta- och Skånelagarna omtala falk- och hökfångst, och är det enligt dessa källor antagligt, att allmogen infångat fåglarna. I Sverige var nog höken allmännare än falken, dels emedan den var talrikare dels hade större förmåga att även bland träd och buskar fånga sitt rov. Man kunde förskaffa sig falkarna och hökarna antingen genom att låta en höna utkläcka äggen och sedan uppföda ungarna eller direkt taga fågelungarna ur boet. Under senare medeltiden förekom även fångst i hökbur och nät, ett sätt, som bibehållit sig in i senare tider. För mindre falkarter använde man vanliga limspö eller snaror. Platserna, där falkfångst förekom, lågo företrädesvis i de gammaldanska landskapen Skåne, Halland och Bleking eller i de nordsvenska Dalarna, Härjedalen och Jämtland; i sistnämnda landskap voro särskilt Oviksfjällen vittbekanta. Berguvar fångas ibland ännu, och det vanliga sättet att förskaffa sig dessa djur är att taga dem som ungar och

uppföda dem. Falk- och hökjakt användes mot tranor, orrar, rapphöns, änder, duvor, harar m. fl., ibland även kråkor och skator. Uven brukas nu företrädesvis mot rov- och kråkfåglar.

Den egentliga jakttiden var vinterhalvåret, och de första försöken att begränsa jakten till en del av året gingo ut på att förbjuda jakt under sommaren. Även en annan mening kunde läggas i ett dylikt förbud. Man ville, att jordbrukaren då skulle koncentrera sig på åkerbruket och boskapsskötseln. Djuren själva voro även då mindre lätta att fånga. Fåglarna hade fullt upp att göra med ungarnas uppfödande och voro då mer än vanligt försiktiga. De stora rovdjuren voro borta och gjorde mindre skada. Föda fanns rikligt i skogarna, och någon frestelse att söka människornas utlagda beten fanns ej. Ville man uppsöka dem, voro de vaksamma och försvarade sig med kraft och ihärdighet. Det var därför bäst att vänta tills hösten, då födan blev mindre riklig och ungarna voro fullväxta.

Redan kort efter skörden på åkern kunde man börja med giller och gropar för älg. Hjärpens tid var kommen, så snart kullarna voro utväxta, ruggfågeljakten efter gås och svan bedrevs även med all iver i augusti. I åarna fångades bäver i nät. I september började den stora fångsten med flakar, stockar och snaror. Vid Mikaëlitiden i slutet av september inträdde den egentliga jaktens högsäsong. Alla gilleranordningar voro utlagda. Pälsdjuren, som blivit fullhåriga och värdefulla, kunde nu med fördel fångas. Rävsaxarna befunno sig på sina platser, järvbåsen hade iordningsställts, likaså utterflakarna, hermelin-, mård- och ekorrstockarna.

Då snö fallit mera rikligt, antog jakten åter en annan karaktär. Nu var tiden inne att tänka på de stora djuren. Björnen uppsöktes i sitt ide, i Norrland började smygjakten på vildren, fjällräven fångades med lätthet, likaså fjällripan och dalripan. Den egentliga förföljelsejakten mot älg, varg, björn och vildren tog vid, då snön fått skare och skidor med fördel kunde användas. Hela vintern igenom bedrevs älgjakten vid kusterna.

På våren passade det bäst att fånga orre och tjäder, när dessa fåglar samlades till spel på myrarnas eller sjöarnas öppna snöytor. Sjöfågel jagades i den största skalan under april, då älvarna och sjöarna började skaka av sig istäcket. På de första barfläckarna ute på myrarna utlade man sina saxar för gäss, svanor och tranor, och när häckningen börjat, skattades bona på ägg. I maj avslutades säsongen med stor skalljakt på varg.

Vill man följa den svenska jaktens historia ur synpunkten jakträtt och jaktvård, kan man särskilja fem huvudepoker:

I. —1200: Frijaktens tid.
II. 1200—1650: Den begynnande monopoljaktens tid (övergångstid).
III. 1650—1800: Den fullbordade monopoljaktens tid.
IV. 1800—1850: Övergångstid, då eldvapnet blir allenahärskande.
V. 1850— : Sportjaktens tid.

Den första perioden karakteriseras därav, att inga särskilda bindande bestämmelser finnas för jakt. Den är fri för alla såväl bonde som herreman. Vilka fångstredskap som helst få användas och vilka djur som helst få jagas. I den andra perioden inskränkes allmogejakten till förmån för konungen och herremännen. En del fångstredskap förbjudas, likaså bestämmes för en del djur särskild jakttid. Slutligen undandragas även vissa djur helt och hållet allmogejakten. Den tredje perioden fastslår definitivt jakten som en privilegierad rättighet för ett särskilt stånd. Jaktuppsikten från statens sida blir effektivare, i samma mån som eldvapnet bidrager till en stark nedgång i viltets talrikhet. Under övergångsperioden 1800—50 borttagas privilegierna för jakt, vilka härigenom komma att tillhöra ägaren eller brukaren av jord. Geväret förbättras och undanträngер de äldre fångstmetoderna. Omkring 1850 synas verkningarna av de nya förhållandena tydligast. Viltet har till stora delar försvunnit, fångstredskapen ha nästan dött ut i södra Sverige, den inkomst allmogen kunnat ha av jakt har nedsjunkit till nästan ett intet. Jakten har upphört att bli ett livsintresse. Inkomsten blir i stället arrendeavgifter från personer, som önska jaga för sitt nöjes skull. Jaktgeväret når nu sin fullkomning och möjliggör massnedläggning av villebråd. Slutligen vinner under denna sista period inplanteringen av nytt vilt allt mera utbredning.

Fig. 16. Hundsele till skydd mot varg. Hälsingland. N. M.

Om den första perioden veta vi endast ringa. Redan den äldre stenåldern kände till jakt å en del större djur, vilka användes antingen till föda eller beklädnad. Sådana däggdjur voro t. ex. kronhjort, rådjur, vildsvin, bäver, utter, själhund, uroxe, björn, räv, varg, lo, mård, vildkatt. Jaktintressena gingo i två riktningar: dödandet av skadedjur och förvärvandet av nyttigt vilt. Det förra slaget intog med hänsyn till skogarnas vidsträckthet och följaktligen rovdjurens talrikhet en synnerligen viktig plats. Striden med skogen för sig själva och sina djur var lika mycket en kamp mot vilddjuren som en kamp för odlingen. Det

nyttiga viltet till mat eller beklädnad kunde under vissa tider vara talrikt nog och utan nämnvärd möda ge bonden både näring och skydd för kölden, men under andra tider kunde tillgången, tack vare vilddjurens förödelse, vara knapp nog. Ju mera boskapsskötseln och åkerbruket vann i betydelse, dess mera gjorde sig bonden visserligen oberoende av jakten som livsuppehälle, men i samma grad ökades också den skada rovdjuren kunde åstadkomma på hans kreatur och åkerfält. Förvärvandet av det nyttiga viltet blev därför en bisak i jämförelse med nedläggandet av skadedjuren. Adam av Bremens upplysning om hudarnas värde som handelsvara låter oss dock ana, att förföljandet av rovdjuren mot slutet av perioden ej blott gav en negativ vinst.

Den andra perioden, eller tiden från 1200-talets början till mitten av 1600-talet, var en tid, då jakten blev allt mera ett led i vissa bestämda stats- och ståndsintressen. Dessa intressen gingo åt två håll. Å ena

Fig. 17. Vildsvinsjakt. 1100-talet. Väte kyrka, Gotland.
Hildebrand

sidan framkallade de ständiga klagomålen över skadedjurens härjningar lagbestämmelser för att skydda allmogens boskapsskötsel och lantbruk, å andra sidan framtvingade det nyttiga viltets stigande värde en del förslag om jakträttighet åt ett särskilt privilegierat stånd.

De viktigaste skadedjuren voro under medeltiden: björn, varg och räv. Då lodjuret endast sällan och järven aldrig omtalas i lagarna, kan man förmoda, att dessa djur ej under medeltiden spelat någon större roll som skadedjur. I de senare skallordningarna omtalas alltid lodjuret i stället för räven. Allmogen var förpliktad att lyda skallbud och hålla vargnät och varggård. Enligt Västgötalagen skulle var och en gå på skall å laga stämmodagar, vilka voro fjärdedag påsk, fjärdedag pingst, andra dagen i Mikaëlsmässan samt femte dag jul. Vart fjärdedels härad skulle enligt Södermannalagen ha varggård. Endast Östgötalagen och Hälsingelagen omtala ej varggård. Var bonde skulle vara försedd med vargnät. Dödades björn utanför skallgång, erhölls i Södermanland skottpengar. Med Magnus Erikssons landslag blev förpliktelsen att bidraga till rovdjurens utrotande allmän för hela landet. Ännu 1376

klagas dock över, att björnar och vargar överallt i landet gjorde stor skada på folk och fä, vadan man åter måste tillgripa lagstiftningsvägen: var grupp av sex bönder skulle årligen vid en marks vite lämna konungens fogde ett vargskinn. Man tyckes emellertid från allmogens sida ej varit förtjust i denna stadga, enär Karl Knutsson år 1455 efterskänkte ulvskinnsgärden "efter det var allmogen emot". Vargskinnspålagan försvann emellertid ej härmed utan fortsatte under hela 1400-talet. Kristoffers landslag bekräftade vidare skyldigheten för varje innevånare att deltaga i rovdjurens utdödande. Gustav Vasa och sedermera Johan III upplivade och förtydligade lagen.

Den nytta man under medeltiden kunde draga av skinnen, tyckes ej ha varit ringa. Olaus Magnus uppräknar de skinnslag, som på hans tid (första hälften av 1500-talet) användes i Sverige: lamm, älg, järv, utter, mård, ekorre, hjort, bäver, vildkatt, get, skogsråtta, hermelin, killing, hare, lo, varg, nöt, ren, grävling, själ, kalv, räv och sobel.

Rävskinn var mycket dyrbart och användes med fördel till foder i de större klädesplaggen. De svarta rävarnas skinn voro mest eftersökta och exporterades i stor myckenhet. Andra högt skattade skinn voro: hermelin, som brukades till konungens praktdräkter, samt mård, iller, utter och ekorre.

Matnyttigt vilt var särskilt: älg, hare, ekorre, rådjur, vildsvin, hjort samt en mängd skogsfågel. Rapphönsen voro ej kända under medeltiden men omtalas under 1500-talet och voro tämligen allmänt föremål för jakt under 1600-talet.

Skyddandet av viltet, såväl det matnyttiga som hudnyttiga, vidtog närmast under medeltidens två sista århundraden, på samma gång man sökte hävda enskild rätt till jakt. Tidigast uppträdde lagskyddet för älg. Magnus Erikssons landslag förbjöd all älgjakt söder om Dalsland, Värmland, Dalarna och Gästrikland. Olaus Magnus omtalar ej ett sådant förbud, men väl att endast konung och herremän hade rätt att jaga älg. För ekorrjakten fanns olika jakttider i olika landskap. Haren och ekorren voro på Gotland skyddade från den 25 mars—28 oktober. Den äldre Västmannalagen föreskriver rörande all jakt, att den skulle vara begränsad till tiden mellan höst- och vårdagjämning[1]. Magnus Erikssons landslag skyddar under viss tid även mård och vildkatt.

Såsom ovannämnda stadga om förbud för älgjakt ger vid handen, tolkades detta under Olaus Magnus' tid därhän, att djuret endast fick

[1] I Danmark var förhållandet under medeltiden märkvärdigt nog det motsatta. Enligt Fredrik I:s förordning av år 1577, som var gällande för Skåne, Halland och Bleking, var jakt tillåten "i den rätta feta tiden", eller från den 8 juli till den 8 september.

jagas av konung och herremän. Meningen var nog ursprungligen densamma att skydda djuren från att utrotas, antingen genom att inskränka jakttiden eller antalet jägare. Det synes, som om den senare inskränkningen blivit på högsta ort den omtycktaste. Redan på 1300-talet voro hjort och rådjur kungliga djur. På 1400-talet togs steget fullt ut, och bönder och klerker förbjödos all jakt. Fogdarna fingo 1474 ej ge tillstånd till jakt och 1488 förnyades förbudet. År 1527, då Gustav Vasa tillägnade sig kyrkans egendomar, tillade han sig även prästerskapets enskilda jakträttigheter. Under Johan III:s tid skedde ytterligare inskränkning i allmogens jakträtt. De skyddade djuren, som allmogen ej fick jaga, voro dels älg, hjort, rådjur och hare dels andra till det lägre villebrådet hörande djurslag. 1647 års stadga för jakt blev särskilt viktig. Här uppräknas först de djur, som fingo av var man skjutas: allehanda rovdjur, såsom björn, varg, räv, lo och mård, ävensom slaghökar, glador och deras likar, varhelst de kunde påträffas, liksom att fritt förfoga över skinnen efter de fällda rovdjuren. Sedan förbjöds högdjuren älg, hjort och rådjur för andra än dem, som tillhörde det privilegierade adelsståndet. Att skjuta och fånga rapphöns var likaledes adelsståndet förbehållet, men i avseende på andra slag av fågel förklarades uttryckligen, att lantmannen, såvida det icke av vissa orsaker för någon trakt vore särskilt förbjudet, ägde att på egna ägor och i rätt tid med snaror fånga dem, liksom harar, varemot honom förmenades att skjuta eller skjuta låta både hare och fågel.

Fig. 18. Jakt i djurgård, enligt Olaus Magnus 1555.

Den tredje perioden, eller den fullbordade monopoljaktens tid, begynte med jaktordningen av den 29 augusti 1664, som officiellt bekräftade, vad man alltsedan 1400-talet eftersträvat, nämligen att göra jakten till ett privilegium för ett särskilt stånd. Ingen, som ej var i åtnjutande av de adliga privilegierna, fick skjuta eller med giller, nät och fäller fånga varken harar eller allehanda fågel, såsom tjäder, orre, hjärpe, svan, vildgås, and eller andra deras likar. Jakten å högdjur, älg, hjort och rådjur, var redan förut adelsprivilegium. År 1673 skärptes straffen för överträdelse, under det lagen i övrigt blev oförändrad. Större delen av 1700-talet kvarstod lagen i samma skick trots ständiga klagomål från

allmogen. Ännu så sent som 1781 kunde Gustav III av egen makt ge rätt till högdjursjakt i Skåne åt överste Toll. Åtta år senare utkom emellertid en lag, som återgav jakträtt åt skattejorden, och 1808 bekräftades samma frihet.* Härmed var den privilegierade jaktens tid slut.

Under 1600-talet blev kontrollen över jakten mera effektiv. "Kronoskyttar" eller "djurkarlar" omtalas redan under Gustav Vasas tid. Johan III gav också förordnande åt några av högadeln att tillse jakten. Först 1635 åvägabragtes emellertid en bestämd organisation för jägeripersonalen. Utom riksjägmästaren skulle finnas några underjägmästare, falk- och rapphönsfångare samt en mängd hejderidare, skogvaktare, skyttar, djurvaktare m. fl. Först på 1800-talet skedde någon nämnvärd ändring i denna stat.

Lagen av 1808, som närmare bekräftade 1789 års jaktfrihet, tillerkände jakträtt åt ägare eller brukare, utan att denne behövde erlägga någon som helst avgift till stat eller kommun på den fritid åt jakt av vederbörande djur, som lagen bestämde. Det nyttiga villebrådet blev skyddat genom lagen ej blott under själva fortplantningstiden utan även till dess ungarna uppnått den storlek, att de både voro fullt matnyttiga och i stånd att själva taga sig till vara mot jägarens förföljelser.

Denna skyddstid åt det nyttiga viltet var dubbelt av behovet påkallad vid denna tid, dels emedan allmogen erhöll frihet att själv bedriva jakten i så stor utsträckning som helst, dels på grund av skjutgevärets ständigt fortgående förbättring, som möjliggjorde vida lättare nedskjutande av djuren.

Tiden efter 1850 är i jaktens historia en avslutningsperiod. Att i våra dagar tala om en verklig allmogejakt låter sig knappast göra. Endast de från kulturområden allra avlägsnaste delarna i Norrland kunna ännu räknas hava en sådan, om än även här om en mansålder de sista spåren ha försvunnit.

Skadedjuren ha fått en sista förföljelse genom 1864 års bestämmelse om skottpengar. Tanken på skottpengar, som medel till skadedjurs utrotande, tyckes ha uppstått tämligen tidigt. Olaus Magnus omtalar en lag på Island mot korpar, vilka där dödade t. o. m. lamm och spädgrisar. De unga männen nedlade dem därför massvis, varefter de togo vara på näbbarna, uppfäste dem på snören och förevisade dem för fogdarna, vilka i belöning tilldelade dem lika många pilar som antalet huvuden. Olaus Magnus tillägger, att samma ordning i hela Norden även iakttogs i fråga om andra skadedjur. Skottpengar för rovdjurs dödande inrättades 1647 gällande för hela riket, i det björn och varg premierades. 1734 tillkommo premier för räv och 1739 för diverse rovfåglar (jämte en låg premie för kråka, skata och korp). 1741 och 1808 blevo beloppen högre. 1864 höj-

des ersättningen i högst avsevärd grad, dock indrogs redan fem år därefter premierna från statens sida för räv och rovfågel samt 1893 slutligen även för björn.

Den skada rovdjuren kunnat göra på boskapen har under sista tiderna betydligt nedgått. År 1909 uppskattades den till ett värde av 145 000 kr. för hela Sverige. Samma år utgjorde de av rovdjur dödade kreaturen: 7 nötkreatur, 3 914 får, 20 getter, 2 909 renar och 64 548 fjäderfän.

Nedgången i jaktdjur är under 1800-talet högst avsevärd. Särskilt gäller detta sista hälften av århundradet. Under tioårsperioden 1851—60 dödades i medeltal årligen: 124 björnar, 181 vargar och 157 lodjur; under perioden 1891—1900 däremot endast: 18 björnar, 79 vargar och 39 lodjur; 1922 utgjorde antalet: 9 björnar, 31 vargar och 13 lodjur. Årsstatistiken för varg visar år 1839 ett antal av 535 dödade, tio år senare 258, ytterligare tio år senare 159 och 1909 25, alltså en betydande nedgång.

Den officiella statistiken för 1909 upptager följande dödade skadedjur: 5 230 grävlingar, 25 vargar, 17 lodjur, 86 järvar, 23 037 rävar, 196 mårdar, 45 uttrar, 6 476 själar, 261 örnar, 555 vråkar, 16 308 hökar, 504 810 kråkor.

Av de fullständigt utrotade djuren kan särskilt nämnas bävern. Huru litet man tänkt på, att detta djur någonsin skulle kunna försvinna, visar oss ett uttryck från Jämtland: "Om också allt annat tar slut, så tar aldrig haren i skogen och bävern i ängen slut." I södra Sverige var bävern redan under 1700-talet nästan försvunnen, och i början av 1800-talet fångades de sista i Norrland.

Detta gradvisa försvinnande av vårt värdefulla vilt varslar om en kommande tid, då jakten har begränsats till ett fåtal djur. Enformigheten i nutidens jakt med gevär och hund visar i jämförelse med forna tiders mångfaldiga jaktmetoder vilken begränsning, som här redan inträtt. Det sätt, varpå allmogens jakt i våra dagar bedrives, skiljer sig ej heller i någon mån från herremannens, och därmed har nutidens kulturssträvan efter enhetlighet i allt nått sitt mål även inom jakten.

Litteratur: S. Lönborg, Adam av Bremen, 1897. — Sv. Ekman, Norrlands jakt o. fiske, 1910. — Th. Schwindt, Finsk etnogr. atlas, 1. Jakt o. fiske, Hfors 1905. — N. Keyland, Om den sv. allmogens jakt, Fatab. 1906. — S. förf., Lappska fångst- o. fiskeredskap, Fatab. 1910. — S. förf., Björngropar, Skansen 1910. — E. Hammarstedt, Två skallordningar. Medd. fr. N. Mus. 1899—00, 1902. — G. A. B., Vargjakt i Kalmar län på 1850-talet, Fatab. 1907. — I. Arwidsson, Om sättet att taga i snö nedkrupen orre med håv, Fatab. 1910. — Sv. Ekman, Ett par småländska fångstredskap för grävling och räv, Fatab. 1911. — H. Hildebrand, Sveriges medeltid, 1880 ff. — Olaus Magnus,

De gent. sept. 1555. — Th. Hahr, Handb. f. jägare o. jaktvänner, 1881. — G. Kolthoff, Vårt villebråd, 1895. — Ae. Nordholm, Jämtlands djurfänge, 1749. — Bidr. t. Sv:s off stat. avd. Q. 1879. — A. Hillerström, Västmanlands björn- o. vargfänge, 1750. — C. U. Ekström, Lodjursjakten, Tskr. f. jäg., 1834. — S. förf., s. tskr., 1834. — P. Fjellström, Kort ber. om lapparnas björnafänge, 1755. — N. Gisler, Om bäverns natur, Vet. ak:s hdl., 1756. — L. Lloyd, Ant. under ett 20-årigt vist. i Skand., 1855. — S. förf., Jaktnöjen i Sv. o. Norge, 1829. — J. Sahlin, And. Gerdins björn- o. lodjursjakter, 1902. — E. Modin, Om bävern, Sv. Jägarf:s tskr., 1907. — S. förf., Drag ur Härjedalsallmogens högdjursjakt i gångna tider, s. tskr., 1903. — C. M. Robson, Om bössmidet i Sv. Tskr. f. jäg., 1834. — C. Schwabe, Bidr. till jaktens utveckl.-hist., Sv. Jägarf. tskr., 1897. — A. Sylvén, Jakten i vårt land, 1908. — Tskr. f. jäg., 1832—34. — Acerbi, Voyage au Cap Nord par la Suède, 1802. — W. v. Wright, Ant. i zool. o. jakt, Tidskr. f. jäg., 1832. — F. D. Crælius, Nås, 1837. — Hyltén-Cavallius, Värend, 1865, 68. — Sv. Ltbr.-ak., 1813—1912, 1913. — P. Stenberg, Bästa sättet att fånga skogsfågel med snaror, 1841.

ANDRA KAPITLET

FISKET.

Allmogens fiskemetoder kunna i likhet med jaktmetoderna indelas i aktiva och passiva. Ur historisk synpunkt kan dock göras den skillnaden, att vid jakten de aktiva undanträngа de passiva, vid fisket vinna däremot de passiva allt mera terräng på de aktivas bekostnad.

De *aktiva fångstsätten* eller de direkta angreppsmedlen mot fisk tillhöra i likhet med de aktiva jaktmetoderna den äldsta kulturperioden. Vi kunna räkna till denna grupp klubbningen av fisk, slag med en slya (fig. 19), håvningen, snarfångsten och framför allt ljustringen (fig. 21). Som övergång till det passiva fisket kan metningen räknas, där den fiskande intager en mera oväsentlig roll och lika gärna kan ersättas av en käpp, som nedstickes i jorden. Av krokfiske förekommer dels stående och dels släpande rev. Den enkla reven kan utbildas till flera fästade vid ett långt snöre (långrev). Långrev kan slutligen även förenas med s. k. utterbräda, två på kant ställda bräden, som genom tvärpinnar hållas fästade på lämpligt avstånd från varandra. Till de i viss mån aktiva fångstredskapen kan *noten* (dragnot) räknas, där fisken fångas med nät, som drages in till stranden. Härvid användes ofta puls — en lång stång med skålformig träklump, varmed fisken jagas mot noten. Man skiljer vanligen på not utan och med kil — en påsformig del på mitten av noten försedd med tätare masker.

Till de *passiva fångstsätten* hör *nätet*, där redskapet lägges ut för att sedan vittjas. Ibland kan nätet, liksom noten släpas eller drivas fram genom vattnet. Skillnaden mellan not och nät är närmast den, att noten endast fångar fisken som i en säck, under det att nätet avser att låta fisken fastna med gällocken i maskerna. En viktig del av de passiva fångstsätten intaga slutligen de stillastående instängningsredskapen, där fisken själv går in men sedan ej kan komma ut. Hit höra de smärre med trattingång som *mjärdar* och *ryssjor*. De förra ha fast stomme, som håller redskapet utspänt såväl i tvär- som längdriktningen, de se-

nare ha en stomme av träbågar eller träringar, vilka hålla garnet utspänt i tvärriktningen men icke i längdriktningen, varför sträckningen i denna riktning måste ske därigenom, att ändarna fästas genom stenar eller störar i bottnen. Båda kunna även förses med lyftram. Mjärdar med sådan ram kallas vanligen *tinor* (fig. 20). De lådformiga *vrakhusen* och *ålkistorna* tjäna till att mottaga den fisk, som strömmen i en älv eller bäck kastar ned. För stillastående vatten begagnas *kattsor* med ledarm och mestadels njurformigt böjd vägg (fig. 22). De största instängningsredskapen äro slutligen *karsinapatorerna* med ledarm och rektangulär stängselanordning.

Fig. 19. Fiske med slya.
Fatab. 1910, s. 77.

Det svenska fisket kan indelas i fyra huvudgrupper: insjöfisket, flodfisket, Östersjöns och Bottniska vikens fiske samt Bohuslänska fisket. De fiskar, som mest blivit föremål för fångst, äro för insjöfisket: gädda, abborre, gös, lake, brax, id, mört, karp och ruda samt i Norrland även sik, röding, harr och laxöring; för flodfisket: lax, ål, vätting (nejonöga), sik, harr, nors; för Östersjöfisket: strömming, sill, rödspätta, flundra och torsk; för Bohuslänsfisket: sill, torsk, makrill, helgeflundra och långa. Bottniska vikens fiske bildar övergång mellan insjö- och östersjöfiske, i det att den ringa salthalten gör det möjligt för därvarande fiskare att fånga abborre, brax m. fl. rena sötvattensfiskar, på samma gång som strömming och torsk tyda på havsfiske.

Insjöfiskets huvudsakliga redskap ha dels det primitiva fiskets karaktär med ljustring, klubbning, metning, dels det utvecklade med kattsa, mjärd samt nät och not. Ljustringen (fig. 21) har förut varit utbredd över hela Sverige men har genom lagbestämmelser förbjudits nästan överallt i landet, och kvarstår endast i delar av Norrland. Från Sydsverige omtalas ljustring ofta såväl under medeltiden som fram på 1800-talet. Tiden för ljuster-fiske tillhör hösten, då det alltid sker nattetid antingen vid bloss, som hålles i handen av en hjälpare, eller vid en eld, som brin-

ner på ett lyktformigt halster. De fiskar, som fångas å ljuster, äro huvudsakligen: gädda, lake, ål, harr, röding och laxöring. Den primitiva klubbningen brukades redan under medeltiden vid lake- och gädd-fiske under vintern, då dessa fiskar uppehöllo sig tätt under isen. Man slog då med en yxhammare eller annat redskap till isen, varvid fisken bedövades omedelbart. Sedan högg man hål och tog upp den. Denna klubbning har praktiserats ända in i senare tider i såväl södra som norra Sverige. Fångsten med snara är lika primitiv. Vissa fiskar, som visa mindre skygghet, fångas så, att man helt lugnt träder en snara om dem och med ett hastigt ryck får dem upp på land. Gädda och lax har bl. a. fångats på detta sätt. Vid lax- och laxöring-fiske har även som bedövningsmedel använts slyor eller vidjor, med vilka laxen slagits (fig. 19). En del slyor äro försedda med tredubbla särskilt bearbetade björkvidjor. Är man två till att fånga, motar den ene fisken till grunda ställen och lyften på stenarna för att tvinga fram honom, den andre slår. Fiske med slya tyckes huvudsakligen vara utbrett i Lappland. Vid laxöring-fiske brukas i norra Sverige även gaffel av björk eller enved, försedd med små hullingar eller taggar på insidan. I våra dagar har man flerstädes i Sverige brukat skjuta gädda med gevär.

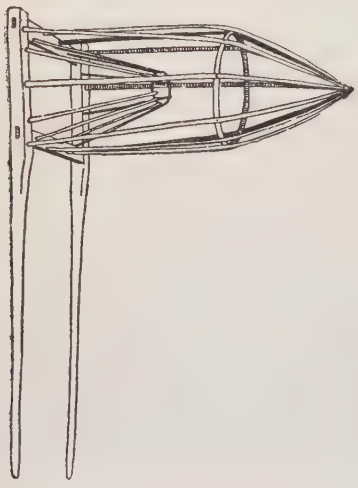

Fig. 20. Tina.
Stommen överdrages med nät.

Krokfiske är vanligt vid allt slags fiske men särskilt vid insjöfiske. Kroken kan vara gjord av en hård ene-klyka, skarpt spetsad i ena ändan eller med skaft av trä och spets av finpolerat ben, såsom en del finska metkrokar. I senare tid är kroken vanligast av järn eller mässing. Kroken bindes vid en rev, mest av tagel, varå sitter ett flöte av tallbark eller kork. Till agn användes än mask, groda, än mört eller andra fiskar (i Norrland vätting för lake-fiske). Vid dragkrok (”gäddrag”) brukas fisk av tenn eller annan metall försedd med flera krokar. Gädda och abborre fångas under sommaren med ståndkrok vanligen med mört som bete. Flytande långrev användes vid fiske av laxöring, röding, gädda och abborre.

För insjöfisket i Sydsverige ha *kattsorna* (fig. 22) (katsa, kasta, kattisa, kattise-stånd, pålat fiske) fordom spelat en ej obetydlig roll. Kattsan utgöres av spjälväggar anordnade så, att fisken på bägge sidor om en lång spjälgård ledes eller med pulsning drives in i en mot spjälgården

vinkelrät inhägnad, "det yttre golvet". Där kan fisken svårligen finna någon utväg; och ännu mindre kan han undkomma, om han från det yttre golvet funnit väg in i de två inre golven. Här vittjar sedan fiskaren sin kattsa med håv. En enkel kattsa kan ibland blott innehålla ett golv. I Norrland äro kattsorna mera sällsynta, dock ha de förekommit i Gästrikland, i mellersta och norra Jämtland, i Norrbottens kustland, såväl i havsvikarna som i insjöarna. I kustnejderna äro de i allmänhet sällsynta. Under medeltidens sista år omtalas kattsorna i biskop Brasks

Fig. 21. Ljustring med "lysjärn".

hushållskalendarium för februari med följande ord: "Låt komma hem katisseved, klyva och torka och så binda den. Katisseved skall vara 4½ aln lång, ej mer, bunden 9 alnar, vart tredje blad ny ved, bindes med kärrvidjor och ej med backavidjor, var armen 4 alnar med två band, katissan med tre band; rätta till var 100 vidjor och 140 blad, ju rättare och slättare, ju bättre." — I juridiska handlingar från Småland omtalas kattsorna ofta under 1600-talet.

Ryssjorna nämnas vid insjöfiske under medeltiden. I en handling från Dalarna år 1440, heter det, att ryssjefiske där bedrivits sedan hedenhös. I våra dagar har ryssjorna vid insjöarna sin huvudsakliga utbredning söderut, och synes Gästrikland utgöra gränsen norrut. Vid kusten

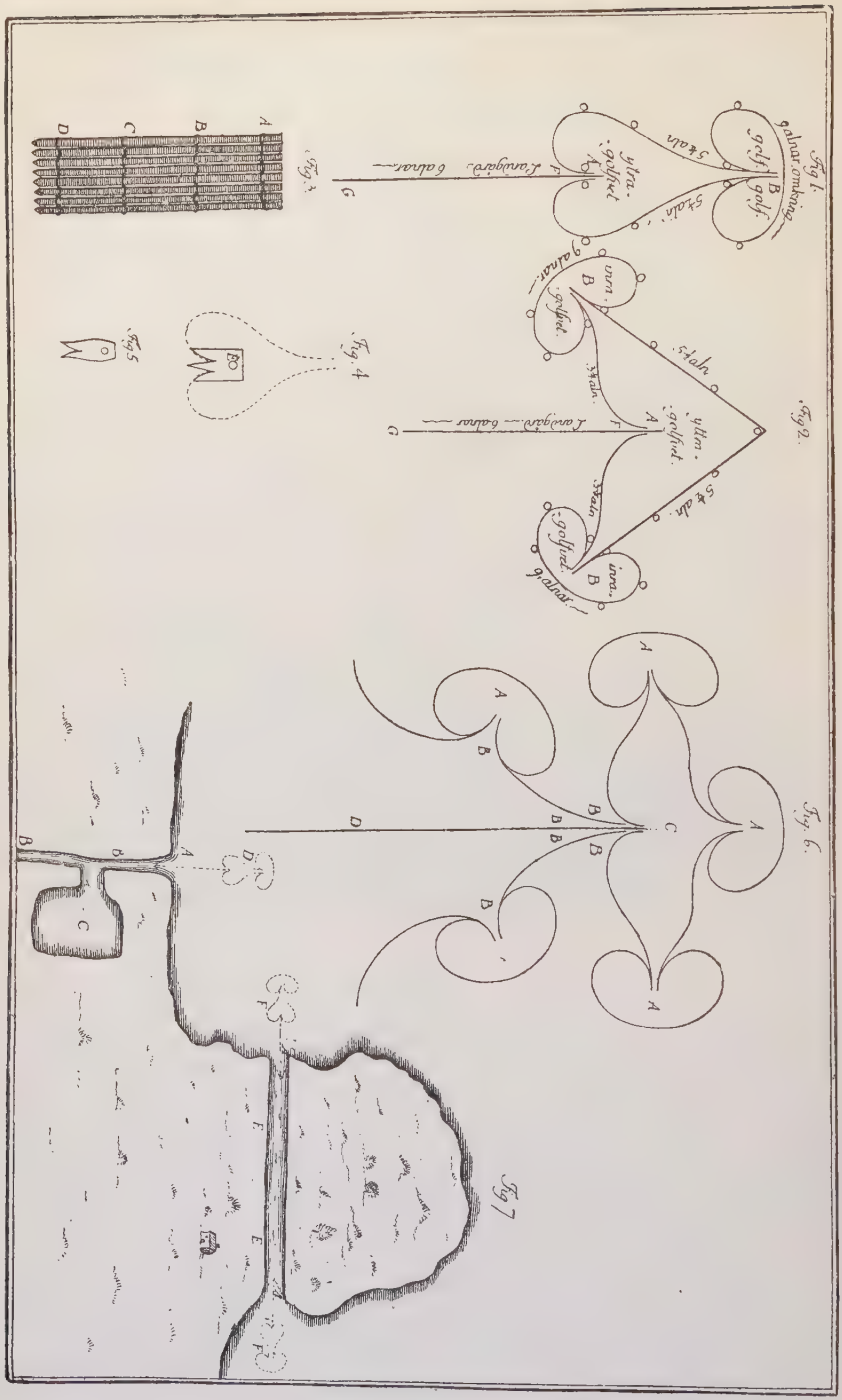

Fig. 22. Kattsor. Vet.-akts handl. 1753.

gå de emellertid ända upp till Norrbotten. Sin huvudsakliga användning i insjö har ryssjan vid fiske av gädda, abborre, mört och ibland lake.

Mjärdarnas betydelse för insjöfisket har alltsedan medeltiden varit tämligen stort. I medeltidslitteraturen omtalas att lägga, sänka och draga mjärd. Mjärden heter i sin enklaste form ännu sänk-mjärde eller läggemjärde, emedan den sänkes eller lägges i vattnet på fiskens lekställen, helst inom en s. k. vase av granruskor. Är mjärden rund till formen, omtalas den även under namn av kringel-mjärde. I en mera utbildad form får mjärden namnet stek-mjärde eller ståndmjärde. Denna skiljer sig ifrån sänk-mjärden huvudsakligen däri, att den uppställes inom ett s. k. stek eller kilformig gård av granris. Ståndmjärden har vanligen tre armar, av vilka de tvenne yttre äro kortare, men den mellersta går uppemot land och heter därför landgård. En ålderdomlig form av mjärd förfärdigas av kvistar av vide eller kluvna rönnkvistar. Längden är omkring en meter. Sådana äro ofta försedda med en ingångsöppning i vardera ändan.

Fig. 23. Fiske med tina. Efter handskrift c. 1450. Hildebrand.

Slutligen förekommer nät- och notfiske under en mängd olika former i insjöar. En medeltida bild visar oss detta fiske. Ett större sättnät får i Värend namnet stry-gård. Strygården utsättes i rundel å djupt vatten. En mera utvecklad form av strygården är braxna-noten, vars kil (notsäck) kallas ”kalven”. Notrepen göras där av hopsnodda furustickor. Av näten omtalas i Värend skottnät, sättnät och läggnät. En synnerligen ålderdomlig nordisk notform är ringnoten eller snörpnoten. Den användes huvudsakligen i sikleken om hösten.

Fisket på Siljan — speciellt från Sollerön — beskrives av Arosenius (Dalarna II:2, s. 30) på följande sätt: ”Krokfiske idkas ganska litet, nät och mjärdar mer, men not allra mest. . . . Denna sysselsättning är dock mindre lönande . . . Deras notar utgöra ock ett väsentligt hinder, ty till flöten begagnas 3 fot långa, tätt vid varandra fästade spjälor, som vid dragningen genom sin upprättstående ställning och rörlighet bidraga att hålla de små fiskstimmen inom varpet, men ock genom det ofantliga buller de åstadkomma vid utläggningen skrämma den större fisken från land. Nors och bläcktor äro huvudsyftet för Solleröboarnas ansträngningar i detta yrke, varför de också begagna ytterst finbundna notar omkring 50 alnar långa och 3 alnar höga till stor skada för även annat fiskyngel. Man torde icke göra sig skyldig till någon överdrift, om man beräknar antalet av dessa notar till minst 40 och även därutöver. Siken är

ock för dem en välkommen fångst, varmed de mycket sysselsätta sig under lektiden på hösten.”

Vinterfisket å is bedrevs redan under medeltiden i stor skala. Olaus Magnus omtalar särskilt ett intressant sätt, som synes ha bibehållit sig till våra dagar i Norrland (fig. 25): På ett avstånd av 120—200 steg högg man i isen två parallellgående vakar, 8—10 fot långa samt mellan dem ungefär 30 eller 40 hål ordnade i två rader. Nätet nedlades i den ena av vakarna, med tillhjälp av de två hålraderna och långskaftade redskap fördes nätets två fästlinor fram till den andra stora vaken, där de togos upp och fästes vid ett anspann hästar. Dessa drogo, nätet skred

Fig. 24. Ålryssja från Uppland.
Fatab. 1914, s. 32.

framåt i vattnet, uppsamlande de fiskar, som voro i dess väg; mot slutet gällde det att anspränga hästarna, på det att nätets större fart skulle göra fiskarnas rymningsförsök om intet. S. Kiechel omtalar samma vinterfiske 1586 från sin resa mellan Uppsala och Stockholm: ”Det är lustigt att se, huru bönderna denna årstid fiska under isen; de hugga nämligen i isen flera hål, icke större än de kunna få ned noten, och rikta densamma från ett hål till ett annat så långt, som noten räcker. Då den varit länge nog i vattnet och de vilja draga upp, hjälpa de varandra, så att ofta mer än 40 à 50 personer samla sig.” Fisket i vakar drevs med en sådan iver

under medeltiden, att man blev tvungen att i lag påbjuda att utmärka dem med ett särskilt tecken. Enligt Olaus Magnus utgjorde kännemärket en gran- eller tallruska. I vakarna fångades då liksom nu företrädesvis gäddor. Ett intressant gammalt redskap vid vinterfiske på de svenska insjöarna var den s. k. metsläden (fig. 26). Denna beskrives av Lloyd (20 år i Skand., s. 99) på följande sätt: "Stommen till detta kistlika åkdon förfärdigas av tunna bräder, omkring 5 fot långa och bredden i förhållande därtill. Fiskredskap m. m. instoppas i lådan; men isbillen, som är alltför lång, fästes längs efter sidan." Lloyds beskrivning avser närmast Vänernnejden. Hederström beskriver en annan från sjön Roxen (Näsby, sid. 33): "Om vintern brukas här nog vintermete efter abborrar: fiskaren drager med sig en liten lätt kälke eller drög, försedd med en tät och utöver medarna sig sträckande halmbotten. På stället där han huggit sig vak, reser han kälken baklänges upp, som då står liksom en stol på medarna och trenne långslåar, och sitter på ett tvärbräde, som är igenom medarna inskuret, samt vänder kälkbottnen

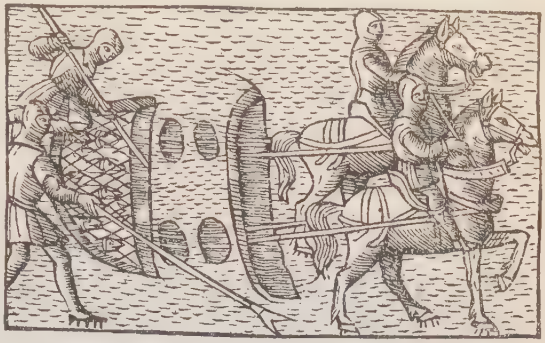

Fig. 25. Fiske å is. Enligt Olaus Magnus, 1555.

Fig. 26. Metsläde från Vänern.
Lloyd.

emot vädret, så att han därav har ett fullkomligt skjul och liksom sutte han i en halvtäckt släde. Uti ett sådant lugn kan fiskaren tåla att sitta hela dagen, ofta i strängaste vinter och urväder och sköta sitt mete, som ibland rätt väl lönar mödan, när isen ej är för tjock; och mången undrar, att så mycken abborr kan finnas i Roxen, när på alla ställen hela vintern igenom så mycket uppmetas."

Fiskodling, som nu med fördel försökts i dammar, beskrives redan av Olaus Magnus från 1500-talets början på följande sätt: "Man grävde en damm och släppte in fisk. I läglig tid tömdes dammen, all fisken togs

Fig. 27. Laxfiske med not i Ångermanälven.

bort — och som man icke i dammarna höll annat än sällsynt fisk, såldes fångsten med fördel — och sedan vattnet åter blivit infört, släpptes dit annan fisk. Men rommen, som låg kvar efter den förra fiskuppsättningen, genomgick sin naturliga förvandling, och då fick man en ny uppsättning av det gamla slaget"

Flodfisket i de strida svenska älvarna har sedan gammalt koncentrerat sig omkring laxfisket. Hur tidigt detta fiskes betydelse erkännes, visas bl. a. därav, att det under medeltiden var ett regale. Redan på 1100-talet utfärdade konung Knut Eriksson brev angående laxfisket. Under de följande århundradena träffa vi ofta bestämmelser om detta fiske. Då de forsande älvarna lämnade god inkomst åt kvarnrörelse, anlades

en mängd vattenkvarnar i de kraftiga strömmarna, så att laxfisket därav led avbräck. På vårarna, då laxen begav sig uppåt floden, och således det mest vinstgivande fisket kunde begynna, sökte de nära flodmynningen boende för sin räkning taga all laxen, varigenom de längre upp boende ej fingo någon vinst av sitt fiske. Här grep lagen mångfaldiga gånger in. År 1527 förbjödos bönderna i Ulvsby och Kumo socknar att sätta ut sådana stötnotar utanför åmynnet i Ulvsbyfjärden, som hindrade lax att gå upp i ån. Under medeltiden synes laxfisket ha bedrivits av enskilda mot skatt till staten. Med Gustav Vasa hävdas statens rätt, och försök göras att bedriva laxfisket direkt för kronans räkning under

Fig. 28. Laxkista.

tillsyn av fogdar. Vilken inkomst staten kunde få av laxen kan ses av Dalälvens laxfiske vid Älvkarleby, som på 1670-talet gav svenska staten 11 875 daler silvermynt. I våra dagar är laxfisket dels enskild, dels allmän egendom. Det allbekanta laxfisket i Ätran vid Falkenberg äges av staden, Älvkarlebyfisket tillhör ännu staten; de norrländska älvarnas laxfiske tillhör ofta jordägarna själva.

Laxfisket bedrives huvudsakligen under vår- och sommartiden i maj—juli. Sätten att fånga fisken äro mångahanda och variera mellan å ena sidan den primitiva ljustringen, metningen och snarningen, å andra sidan det utvecklade nät- och notfisket (fig. 27) samt de storartade stängselanordningarna: karsinapatorerna. För nätfisket i Norrland särskilt utmärkande är den i spetsig vinkel inåtböjda ena ändan. Att notdragningen

i de strida älvarna, vari laxen företrädesvis fångas, skall stå något tillbaka för de andra metoderna, torde vara självklart. I södra Sverige äro laxkistorna synnerligen allmänna (fig. 28). Principen vid dessas konstruktion är densamma som vid mjärdarna. Särskilt stora stängselanordningar äro karsinapatorerna, vilka mera talrikt förekomma i Norrland. Slutligen förekomma tinor och ryssjor samt för den lax, som vid särskilt strid ström kastas tillbaka, även vrakhus.

Jämte lax fångas i Norrland tämligen mycket ål, sik och vätting

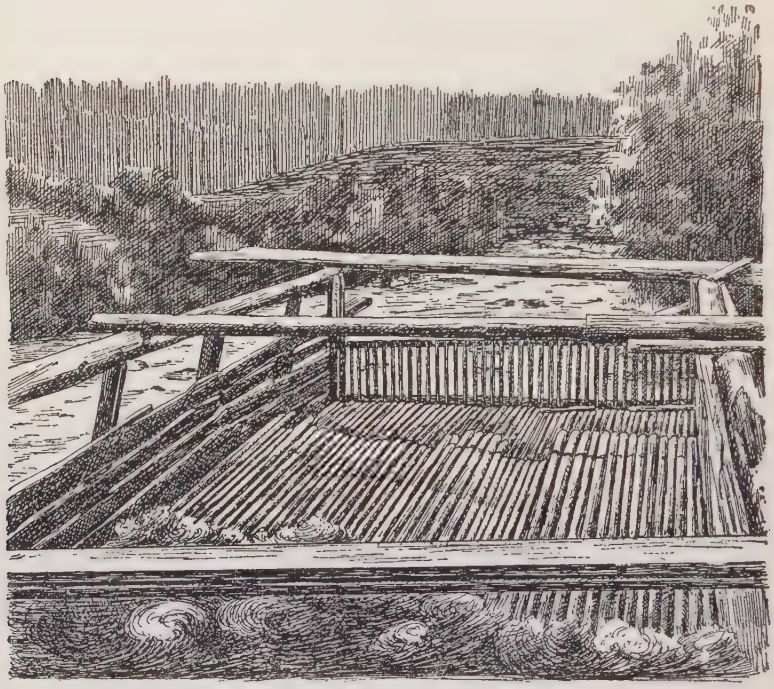

Fig. 29. Ålkista med gallerbotten.

(nejonögon). Fångstsätten äro vanligen tinor, mjärdar, ryssjor och nät. Vid sik- och nättingfiske är det den uppåtvandrande, vid ålfiske den nedåtvandrande, som fångas. I södra Sverige fångas ål ofta i en s. k. lana, bestående av en säck av finmaskigt nät, vilkens mynning är fästad vid en fyrkantig träram. Sådana lanor omtalas redan under medeltiden och brukas ännu bl. a. i Gästrikland, Uppland och Småland. En intressant form av ryssjor äro de långsträckta ålhommarna (fig. 24). De tillhöra kusten och finnas från Skåne och Blekinge ända upp till Bottniska viken.

Östersjöfisket har sedan gammalt bedrivits huvudsakligen i grupper av flera fiskare. Redan medeltiden talar om skråordningar härför.

Huvudföremålet var strömmingen. Vid skären var fisket under medeltiden skattebelagt samt ordnades och leddes av en särskild hamnfogde. Bästa tiden var då som nu våren och försommaren. Nät har för strömmingfiske alltid varit det mest förhärskande (''strömmingskötar''). Näst nätfisket kommer sedan krokfisket. I norra Östersjön ligga ofta fiskehamnarna ute bland skären, och man beger sig då dit med husgeråd, bohag och fiskredskap på våren för att på hösten i oktober återvända hem. Arbetet regleras genom gemensamma rådplägningar. En klocka kallar till överläggning om morgonen, och sedan fiskeplatsen bestämts, beger man sig ut. Sedan man kommit till bestämmelseorten, söker man upp lämpligt djup för krokarna och lägger, sedan denna funnits, landgården. Denna är ett inemot 80 meter långt garn, som sättes rakt ut från land. Utanför denna placeras ett ännu större garn, den egentliga kroken, som sättes ut i form av en hästsko med öppningen vänd mot landgården. Vid notfisket beger man sig ut till någon mot havet öppen plats, där måsarna visa, att strömmingstimmen stå. Sedan stimmen upptäckts, lägger man noten däromkring och börjar hala den mot land. Noten sammandrages, så att hela fångsten slutligen sammanpackas i en påse i notens bakre del (''hugget'', kilen), varifrån den tages in med långa håvar.

De ännu å vissa orter gällande fiskeordningarna kunna visa oss, huru gärna man ännu fasthåller gammal tradition vid fiske. En del av dessa ordningsstadgar äro sanktionerade av Kon:s Befallningshavande. I det stora hela följa de samma grunder, som medeltidens skråordningar rörande fiske (se t. ex. Klemming, Skråordningar och Hildebrand, Sv:s medeltid I, 215 ff.). Vi citera här efter Ekman (Norrl:s jakt och fiske s. 344) några paragrafer ur stadgan för Åstholmens fiskehamn i Västernorrlands län, utfärdad 1880:

''§ 1. Från våren till augusti månad börjar fisket klockan sex (6) e. m. varje söndag, men från och med augusti till fiskets avslutning hösttiden klockan fem (5) e. m. och fortgår under veckans lopp till solnedgången därpå följande lördag. Inträffar därunder helgedag, må ej fiske idkas från solnedgången dagen förut till klockan sex (6) e. m. å helgedagen. Varje sön- och helgedag, vid de tider då fisket får börja, skall ringning ske i kapellets klocka.

§ 3. Fiske med not å de ställen, där sådant idkas, sker i tur. Ombyte av notvarpen äger rum varje dygn vid solnedgången.

§ 6. Ringning i kapellets klocka, när sådant efter §§ 1 och 7 bör ske, skall bland fiskarena gå i turordning, och bör den, som är i tur, sådan ringning verkställa under den tid av året fisket äger rum. Ombyte av sådan tjänstgöring sker varje år vid fiskets början.''

Ännu återstår att behandla ett "fiske" av mera säregen natur nämligen å själ. Våra dagars människor vilja ej riktigt räkna djuret till fisk. Medeltiden förstod att skilja på själ, som flydde från land, och sådan, som vände mot land. Den förra var fisk, den senare däggdjur. Nekas kan ej, att jakten å själ har mycket gemensamt med fisket. Självfångst bedrives ännu särskilt ivrigt i norra Östersjön och Bottniska viken. Jakten sker dels tidigt på våren på isen, dels om sommaren. Själva fångstsätten äro olika. Primitivast är överfallandet av djuren, när de ligga å isflaken, och då med ett spjut döda dem. Ännu enklare är att taga dem, när de sova. Vanligen brukar man dock bössa. Till vinterjakten hör särskilt en skida, som är enkom konstruerad för jakt å själ. Den är mycket lång (3,5—4 m.). Bredden är numera betydligt större än fordom. Skoningen utgöres i våra dagar av metallplåt. Skidan ger en hastighet av 4 mil på 3 timmar. Vid åkningen glider man på skidan, som man vanligen har under vänstra foten och hjälper till genom sparkar med högra foten. Den viktigaste användningen är dock ej som snabbt fortskaffningsmedel utan som hjälp vid själva skyttet och det tysta fortskridandet framåt vid överrumplingen av själarna. Framtill är skidan därför försedd med en ställning för fästandet av en skyddsskärm samt dessutom en gaffel att lägga geväret på. Även vid passerandet av mindre vakar är skidan till hjälp. Sommarjakten har sitt mest spännande moment, när man nalkas det skär, som själen vid aftonen uppsöker till nattvila.

Jämte detta aktiva fångstsätt förekommer vid självfångst även nät, såväl ståndnät som liggnät. Linné beskriver 1741 från Gotland båda dessa: "Ståndnäten ställas till form av en halvcirkel utanför en av de stenar (själstenar), som ligga utanför stranden föga högre än vattenbrynet; då själen skall vila eller sova, måste han uppsöka en sådan sten, på vilken han alltid uppstiger på undre sidan, vilar sedan på stenen, vändande nosen alltid utåt sjön, så att när han blir skrämd, beger han sig hastigt utåt sjön och kommer alltså på detta nät. Liggnätet (fig. 30) lägges såsom en fyrkantig gärdesgård omkring själstenen, varandes dess yttre och inre sida med en tvärstång uppehållen; vid den inre tvärstången är ett rep bundet vid vardera ändan, som räcker till landet; när man drager på detta rep, tryckas strängarna med nätet till bottnen, men när repet släppes tillbaka, står nätet jämt med vattenbrynet. Nedersta tändeln av nätet är lätt bunden kring basen av stenen. När nätet ligger nedtryckt, och själen kommer att vila på sin sten, märker han intet försåt. När nu bonden får se själen på stenen sovande, drager han sakta på sitt rep, varigenom nätet uppstiger och alldeles kringgärdar stenen, varpå själen uppväckt beger sig i vattnet, men kan ej undankomma, förrän karlen med sin harpun eller annat instrument dödar honom."

Det gagn och den inkomst själjakten i våra dagar kan ge står ej på långt när i lämplig proportion till den möda och omkostnad, som nedlägges. Man torde därför numera lämpligast kunna räkna själjakten till sport. Dock har den förut varit av vikt för allmogen och i mångt och mycket givit honom viktiga förnödenheter. Köttet åt man, beredde huden och hade rik användning för det tran späcket gav. Mot slutet av medeltiden fanns utanför Stockholm en rad av själbodar, från vilka huvudstaden försågs med tran.

En jakt eller rättare fångst av viss betydelse var fordom även tagandet av de små valdjuren, tumlarna eller marsvinen. De förefunnos i sydliga Sverige samt vid Danmarks kuster om våren i stora mängder, och fångsten av dem skedde ibland i så stor skala, att särskilda fångstlag bildades. Man tog dem med not eller helt enkelt med händerna, sedan de med något slagredskap dövats.

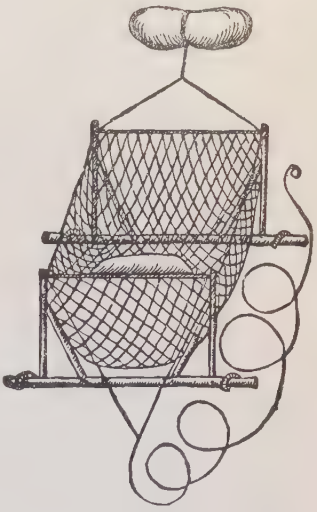

Fig. 30. Liggnät för själ. Linné.

Danskarna visste i allmänhet bättre att tillgodogöra sig späcket från dessa djur än svenskarna. Linné skriver 1741 från Gotland. "Marsvin, som så ymnigt finnas i Östersjön, fångas varken på Gottland eller Öland fastän deras späck, ävensom själarnas, kunde brukas. Det är undran värt, att ingen flit och konst lärt fånga dem, utan att de endast skola få gå oskattade. På näten stanna de under tiden oförmodligen av sig själva."

Bohusfisket sker mera i stor stil än Östersjöfisket. Huvudintresset koncentrerar sig här om sillen. Det har givits perioder, då detta fiske varit mycket obetydligt. Under 1700-talet kom sillen ymnigt till skären, men 1808 blev den alldeles borta och ej förrän 1877 begynte den ånyo visa sig och då i ymniga massor. Alltsedan dess har sillen regelbundet återkommit under lektiden. Fisket bedrives företrädesvis under hösten och vintern. Näten äro de viktigaste. Sättgarn användas å mindre djup, drivgarn å större. Sillen fastnar i maskerna och plockas av för hand. Av större redskap har vaden en särskild betydelse. Vid kusterna användes landvad, som sättes ut i en vik, så att den når från den ena stranden till den andra och stänger viken. Vaden drages sedan närmare, varvid fisken följer med in emot land, där fiskarna från små båtar med håv uppfånga den. Längre ut användes i allmänhet s. k. snörpvad, vilken i såväl överkant som underkant är genomdragen av starka

tåg, och med tillhjälp av dem kan man rynka (''snörpa'') ihop hela noten. Då snörpvadarna i våra dagar äro mycket stora och dyrbara, måste fiskarna förena sig i stora lag (''vadlag'') för att kunna bära kostnaden. Ända till 300 tunnor sill kunna fångas i en vad.

Storsjöfisket i Nordsjön bedrives långt borta från svensk kust, förr vanligen mellan norska kusten och Doggers bank (närmare norska kusten än banken), nu ofta ända bort vid Shetlandsöarna. Tiden för fisket är maj och juni och de fångade fiskarna: långa, lubb, rocka, häljeflundra, torsk, kolja, gråsej m. fl. Alla dessa fångas å krok (rev), av väldiga dimensioner. Namnet på dessa är ''backor''. Vid en långlina äro fästade tafsar (''känsor''), som äro försedda med flöte något utanför mitten och en krok i ändan. Linan är delad i fyra delar, varje del är 200 famnar lång och försedd med 50 krokar. Alla delarna hopknytas innan utläggningen. Mer än fyra delar kunna ibland förekomma, så att en hel backa kan bli ända till 7 700 famnar lång och bärande 1 900 krokar. Vid

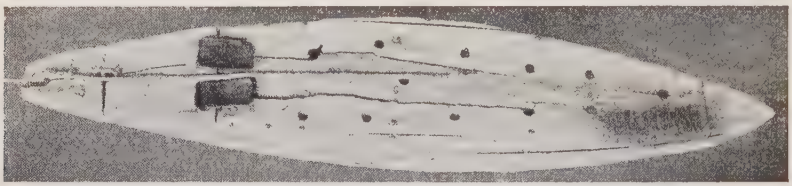

Fig. 31. Fisksump från Uppland.
N. M.

utkastandet av backan utsläppes först en ''svansare'' (en nedtill spetsig tunna med en stake längs igenom sig och tyngder i nedre ändan). Som bete användes makrill.

På eftersommaren i augusti eller slutet av juli beger man sig på makrillfiske vid Doggers bank. Även nu användes rev av särskild konstruktion (''ränndröj'', rev med blylod i nedre ändan). Vid reven fästes en tafs med krok och något högre upp på reven likaledes en eller ibland två sådana. Från fartyget sättas ut 4 långa stänger på var sida, och på var stång fästas två revar. Det svenska makrillfisket vid Doggers bank tillhör uteslutande vår tid och är ej äldre än 30 år.

Till fisket kan slutligen räknas fångsten av hummer, ostron och kräftor. Hummerfisket omtalas i Bohuslän redan på 1680-talet och har länge legat i engelska händer. Hummern fångas i ett slags mjärdar av spjelar, överdragna med ett grovt nät, och med ingång i båda ändarna. Till lockmat användes död fisk. De förnämsta hummerfiskeplatserna ha varit vid Kosterön och några fisklägen vid Orust och Tjörn. Ostronfångst

idkas med fördel omkring Kosteröarna och flerstädes i norra skärgården i Bohuslän. Hummer fångas i juli och augusti, ostron i maj—augusti. Kräftor fångas över hela Sydsverige på mångahanda sätt, bl. a. i garnmjärdar och håvar

Pärlfiske äger ännu rum på flera ställen i Sverige såväl i Norrland som längre söderut. Även i Skåne kan fångsten och undersökningen av målarmusslor ge rätt rik vinst å pärlor.

Det svenska fiskets betydelse för landet kan framgå av en del statis-

Fig. 32. Kosterbåt.
N. M.

tiska siffror. År 1922 utgjorde antalet yrkesfiskare 15 000, binäringsfiskare 71 400. Under samma år lämnade saltsjöfisket 69 000 ton och sötvattensfisket 7 000 ton till ett gemensamt värde av 28 mill. kronor. Fångstvärdet fördelade sig huvudsakligen på följande fiskar: sill 67 mill., torsk 1,7, makrill 1,3, gädda 2,6, kolja 1,2, ål 1,8, långa 1, lax 1,4, abborre 1,2, sik 1,2 och rödspätta 1,7. Fisket i Bohuslän gav ensamt 9,3 mill. kronor. Sveriges större insjöar lämnade endast ett obetydligt tillskott: Vänern 625 t. kronor, Vättern 283, Mälaren 508 och Hjälmaren 330, eller något över 1,7 mill. kronor. Värdet av redskapen för saltsjöfisket beräknades till 17,9, för sötvattensfisket till 5,9 mill. kronor.

Fig. 33. Fiskebåt från Hudiksvall.
N. M.

De *båtar* och *segelfartyg*, som av ålder använts i Sverige, kunna delas i olika typer alltefter vattnet, där de använts.

Redan Olaus Magnus omtalar en viss typskillnad mellan båtarna i sjö och på flod. "De båtar, som äro avsedda att trotsa havsböljorna, göras tämligen korta och ej särdeles djupa, men däremot ganska breda mellan borden, allt under iakttagande av sådana proportioner, som möjliggöra bruket av segel i storm. Denna båtkonstruktion beror därpå, att vågorna äro små och skummande på grund av de under vattenytan dolda skären." Namnet på dessa båtar är "skuta". Om andra typer säger han: "Ett annat slags båtar av långsträckt form, som brukas på Bottniska havet och i vattendrag med sött vatten, benämnas 'håpar' och förfärdigas med skicklighet utan användning av något slags järn. Men liksom dessa båtar hava en märklig längd, äro de även utrustade med en förvånande snabbhet, så att de tyckas flyga fram vid minsta årtag. De hava sin huvudsakliga användning på strida älvar, som störta ned från högre belägna platser, ävensom vid sommarfisket."

Fig. 34. Ekstock från Värend.
H.-Cav.

Urtypen för insjöbåtarna är den urholkade ekstocken (fig. 34) med breda ändar. Framdrivandet av en sådan båt skedde med en kort åra, som av roddaren kastades åt bägge sidor. Sådana ekor har hittats i skånska och småländska torvmossar och torde intill senare tider ha brukats i vissa delar av Norrland. Sven Ekman omtalar (efter meddelande av I. Arwidsson), att i en del sjöar i mellersta och södra Hälsingland finnes en kanotliknande båttyp (''stock-ek''), som består av en urholkad trädstam. En fiskare kan ensam utlägga och upptaga sina nät från en sådan eka. Han sitter därvid i aktern och manövrerar båten med en en- eller tvåbladig åra, i det sistnämnda fallet alltså med en verklig paddel, en årtyp, som är uråldrig i trakten.

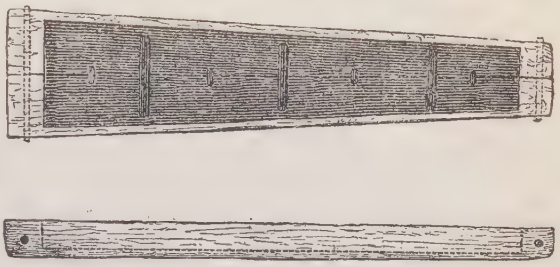

Fig. 35. Kubb-båt från Värend.
H.-Cav.

De av flera träd sammansatta båtarna ha sin grundform i en båt, som blott består av tvenne urholkade och i bottnen hopnaglade kubbar (fig. 35). Olaus Magnus omtalar denna form, och man har genom mossfynd fått närmare upplysning om utseendet. Bottnen är alldeles flat med tvära stävar i båda ändarna. Att denna typ särskilt lämpar sig för grunda sjöar med ej alltför stark sjögång, är tydligt. I våra dagar utgöres den vanliga primitiva insjötypen av ''ekan'' med flat botten (fig. 36 o. 40). Sin närmaste grundform har väl denna av flera plankor hopfogade båt i flotten, som allmänt användes vid timmertransporten å floderna i Norrland. Flotten, sådan den ännu användes till fiske i Norrland, har ett sittbräde akterut och en ställning till näten förut samt är försedd med ett par årtullar av grenklykor för årorna. Den flatbottnade ekan (öka, äska, flatäska, fläta, träskabåt) har alltid flat, bred akter och trubbig för och drives fram av två åror. En senare insjöbåt med bred akter har hög förstäv och är mera smäcker i formen. Typen erinrar något om vikingabåtarna. I allmänhet framdrives den av två till tre par åror (fig. 37).

Den vanliga svenska *flodbåten* är av ''snipa''-typ med spetsig för och akter. En nu i Sverige försvunnen äkta flodbåt för strida älvar är den lappska hopsydda båten (fig. 38). Dennas närmaste släktingar omnämnas av Olaus Magnus. Han hade i Oslo i Bohuslän 1505 sett två grönländska ''läderbåtar'' och sammanställer nu dem med de britanniska, om vilka Plinius säger, att de voro sammansatta av vinstockar, kring vilka man fastsytt starka hudar. ''Moskoviterna däremot, och även

bottningarna i Norden, betjäna sig av båtar, som hopsatts av vidjor och rötter och överstrukits med tjära, utan att något järn kommit till användning." Längre fram beskriver han närmare de "bottniska" båtarna: "De bruka som skeppsvirke sina skogars tallar och granar, vilka de klyva till smäckra plankor och med stor konstfärdighet sammanfoga endast med anlitande av späda färska trädrötter, vilka göra tjänst som hamprep. Andra åter hopbinda båtar med användande av snodda vidjor av asp eller andra träslag... Andra bygga båtar på det sätt, att de hopbinda plankorna medelst sammansnodda och glättade djursenor, särskilt av renen, vilka få torka i sol och luft." Dessa "sydda" båtar tyckas i Lappland ha försvunnit redan i slutet av 1700-talet, men brukas

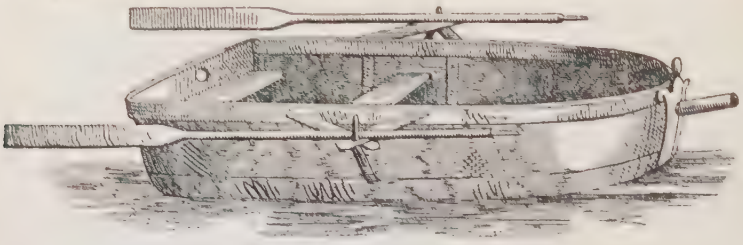

Fig. 36. Modernare eka.
H.-Cav.

ännu i ryska Finnmarken, där de synnerligen väl fylla sitt ändamål att vara last- och fiskebåtar på en gång. Båtarnas lätthet kommer väl till pass vid transport över land. Ehrenmalm beskriver 1741, huru lappen, då han kommer till en fors, som ej kan passeras i båt, "sätter sin vattenskopa av näver på huvudet, trär årorna på var sida om kölen igenom vidjor, matsäcken på ryggen och stjälper båten över sig, den han bär över land på huvudet, till dess han kommer förbi strömmen, styrande med yxan, som han fäster med åran något framom huvudet, båten såväl i jämnvikt som att vika och vända emellan buskar och träd, då han skjuter båten i sjön och fortsätter däruppå sin resa".

De lappska sydda båtarna ha ersatts av spikade, men typen är i det stora hela oförändrad. Ekman omtalar ett exemplar från Lycksele och tillägger, att båtarna av detta slag ha sin huvudsakliga användning i fjälltrakterna. "På det hela taget äro de små fjällsjöarnas båtar vanligen mindre och i synnerhet kortare än de större sjöarnas och älvarnas, och på flera trakter äro de bärbara för en person." De drivas fram av ett par kortbladiga åror och ha i aktern en styråra med kortare skaft än de två andra.

De finska roddbåtarna visa oss fiskebåtens övergång till *kommunikationsbåt*. De finska båtarna ha den lappska båtens svängning med

största bredden fallande på mitten, dock betydligt mer avrundad i förstäv och akterstäv. Rodret ersättes av styråra. Liksom i Lappland ha årorna mycket korta blad. Formen kan bli allt mer långsträckt och lämna rum för flera roddare. Akterstäven blir tvärt nedåtgående och förses med verkligt roder. Från denna typ med 4—5 par roddare komma vi till de låga kyrkbåtarna, där ända till 18 par kunna sitta i bredd. Dessa äro ovanligt snabbgående och lämpa sig ej för fiske eller forsling.

De svenska sjöbåtarna från Vänern och Vättern ända till Lapplands fjällsjöar visa samma typutveckling, i söder i allmänhet den korta formen, i norr den långsmala. Siljansbåtar äro enligt Arosenius (Dalarna II:2, s. 25) av två slag, de små korta med två åror avsedda till fiske och samfärdsel på de i de olika socknarna inskjutande vikarna, och de långa kyrkbåtarna. Dessa senare beskrivas på följande sätt: "De äro mycket långa, ända till 50—60 fot, men endast 6 fot breda och kunna äga ända till 10 par åror. De rymma ofta 70—80 personer och skjuta, när de väl kommit i gång, en betydlig fart. Fordom brukades de icke blott för kyrkofärderna utan ock av beväringsmanskapet och det tidtals utvandrande arbetsfolket, men numera nästan endast för förstnämnda ändamål. Kostsamma att bygga, vårdas de med omsorg i särskilt utförda båthus och underhållas väl. Då de dessutom icke brukas oftare än som sker, låter det ock förklara sig, att man stundom påträffar dem som enligt inhuggna byggnadsår i stäven, uppnått den otroliga åldern av 100—150 år. Genom sin ofantliga längd hava de icke samma smidighet att böja sig efter vågen som de små, och äro därför under storm icke utan fara, särdeles om de äro tungt lastade." Sedan berättar han en händelse från 1820-talet, då en med spannmål överlastad Morabåt i stark storm bröts av på mitten.

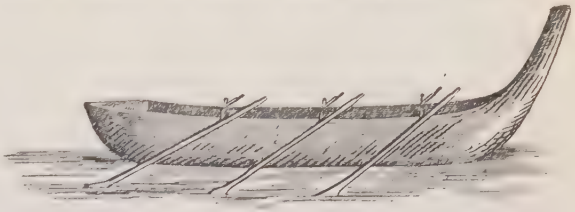

Fig. 37. Insjöbåt från Värend.
H.-Cav.

För flodbåten och insjöbåten spelar segel endast en underordnad roll. Några speciella segelfartygstyper ha därför ej här utbildats. Då lappen någon gång anlitar segel sätter han upp två käppar i fören och utspänner en filt av hud däremellan (fig. 39). Olaus Magnus omtalar från Lappland segel av ylledukar eller bark av vissa träd, detta mest i stillastående vatten, stundom, ehuru mycket sällan, även på öppna havet. De egentliga segelfartygen träffas först i Bottniska viken och Östersjön. En enkel typ med råsegel användes utanför Norrlands kust bl. a. vid självfångst. Själva

båtskrovet finnes i två former, en nordlig med jämnsmal köl och en sydlig med starkt sluttande förstäv och framtill grund men baktill mycket djup köl. Den nordliga har ofta två master, den främre mindre (fig. 33), den sydliga däremot endast en. Troligen är den nordliga den äldre typen.

Fig. 38. Lappbåt från ryska lappmarken. Fatab. 1909.

Av de allmänna svenska båttyperna för segling vid Sveriges kuster må särskilt nämnas:

Roslagsskutan är odäckad och försedd med ett stort segel, fästat på en bom, ungefär på samma sätt som ”mesan” på en skonare, och dessutom en fock. Konstruktionen är synnerligen elegant, fastän fyllig. Typen, som återfinnes överallt inom Stockholms skärgård och Roslagen, har uppkommit på 1600-talet. I södra Östersjön framträder *”Blekingsekan”* som självständig typ. Denna båt är lastdryg och lättrodd, en god kryssare och lätt att manövrera samt har stor länsningsförmåga. Vid fiske i öppen sjö har den ett enda, mycket stort råsegel; närmare kusten har den däremot storsegel och i allmänhet även fock.

P. A. Säve beskriver *båtarna vid Gotlands* kuster på följande sätt: ”Gutarnas fiskebåtar måste för de skilda fisklägena byggas olika allt efter som havets botten och stranden är. Så ha båtarna vid öns nordvästra kuster tämligen upprättstående stävar och äro således trubbiga samt mer djupgående, varför de äro trögare både att ro och segla med; men de äro styvare och vaka väl, så att folket, om det sköter sig rätt, i dem säkrare bärgar livet, ty de stå i vad väder som helst om det är än så ’backigt på sjön’. Däremot ha båtarna på östra kusten mer lutande stävar, äro flatare i bottnen och ligga ej så djupt, varför de visserligen äro ’lättfärdigare’ eller ros lättare och segla bättre, vilket är nödvändigt, emedan dessa strandboar, som äro våra djärvaste fiskare, stundom hava fem, sex mils utrodd, ja, ibland därutöver, men de kantra lättare i hårt väder, vilket ofta hänt dessa oförvägna karlar.”

I Sveriges insjöar, särskilt Vättern, finnes en typ något påminnande om Bottenhavets båtar med två master, varav den främre mindre, samt dessutom fock.

I Bohuslän är *"Kosterbåten"* (fig. 32) den förhärskande. Avsedd för större farvatten förenar den egenskapen av ett gott och säkert fiskarfartyg, som vid behov kan intaga en betydande last, och en god seglare, som kan trotsa Skageracks stormar. Kosterbåten är däckad, synnerligen starkt byggd och försedd med såväl storsegel som fock, ofta även toppsegel och klyvare.

Slutligen må nämnas *segelfartygen* för *storsjöfiske* i Nordsjön. Dessa utmärka sig i allmänhet för den stora mängden av segel i förhållande till skutans storlek. Fyra former ha här efter hand ersatt varandra. Äldst är den s. k. "skutan" med tre master, var och en med ett råsegel, fastän längden blott är 18 m. Klyvarbommen är starkt uppåtriktad. Något yngre är den s. k. "fiskebåten", i början även den med tre master, alla med sprisegel samt en klyvare, sedan blott två master, båda med toppsegel och åtminstone med gaffel. Tredje typen är en jakt försedd med en liten mesanmast med sprisegel. I våra dagar begagnas tvåmastade engelska kuttrar, i regel direkt inköpta från England.

Fig. 39. Lappbåt. Ryska lappmarken.
Fatab. 1909.

Antalet båtar utan motor beräknades 1922 till 13 574 för saltsjöfisket, 45 540 för sötvattensfisket. Motsvarande siffror för motorbåtar var 4 184 och 1 016.

Som ankare använde man fordom en sten fastbunden vid ett tåg av snodda björkvidjor. Olaus Magnus omtalar, att ankarna hos allmogen på 1500-talet bestodo av krokiga rötter av kraftiga träslag, vilka belastades med tunga stenar, samt tåg av asp- eller björkbast. Hyltén-Cavallius säger, att man i Värend ännu på 1800-talet brukade förse stenen med en kort granstock med toppändan uppåt och med kvarsittande knaggar, vilka av stenens tyngd fördes ned till sjöbottnen. Nordiska museet förvarar flera ankare bestående av trädrötter med en tung sten vilande i förgreningen och fastbunden med bast.

Våra dagars ångbåtar och motorbåtar ha föga förbindelse med de gamla svenska båttyperna, och det ser därför ut, som skulle till sist alla de gamla formerna helt försvinna. Även inköpas numera allt flera båtar direkt från utlandet. Kan man inom fisket i allmänhet iakttaga ett visst fasthållande vid det gamla traditionella, gäller detta dock i minsta grad

Fig. 40. Eka från Dalarne.
N. M.

båtarna, vilka hastigare än allt annat följa den nya tidens anda och anpassa sig efter de krav, som nutidsmänniskan kan fordra.

Litteratur: Sv. Ekman, Norrlands jakt o. fiske, 1910. — L. Lloyd, Ant. under ett 20-årigt vist. i Skand., 1855. — Th. Schwindt, Finsk etnogr. atlas, 1. Jakt o. fiske, Hfors 1905. — H. Hildebrand, Sv:s medeltid. 1880 ff. — Olaus Magnus, De gent. sept., 1555. — N. Gisler, Strömmingfisket i Nbotten, Vet. ak:s hdl., 1748. — S. förf., Rön om laxens natur o. fiskande i de norrl. älvarna, Vet. ak:s hdl. 1751, 52. — E. Lönnberg, Sv:s fiskerier, Sv:s rike, 1899. — U. T. Sirelius, Über die Sperrfischerei bei den finnischugrischen Völkern, Hfors, 1906. — Trybom-Wolleback, Übersicht über die Seefischerei Schwedens an den süd- und östl. Küsten dieses Landes, Kbhn, 1904. — I. Arwidsson, Ber. öv. fisket i Gäfl. l. 1904—1909. — G. l. Hush.-sällsk. hdl. 1905—10. — Arwidsson-C. V. Ohlson, En samling av redskap använda i fiskets tjänst inom Öre-

bro län, 1911. — I. Arwidsson, Om laxjärn, Fatab., 1913. — S. förf., En laxho i Lagan, Fat., 1909. — G. Hallström, Båtar och båtbyggnader i ryska lappmarken, Fat., 1909. — N. Keyland, Själnätsbindning och själfångst på Harön, Fat., 1914. — S. förf., Avbildningar av notredskap, Fat., 1914. — Sv. Ekman, En metkrok av trä, Fat., 1916. — C. M. Stenbock, Några avbildningar av fiskredskap, Fat., 1915. — E. Widebeck, Om fiskfångst med snara, Fatab., 1915. — Nautiskt lexikon, 1919. — Retzius, Finl. i N. Mus., 1881. — P. A. Säve, Havets o. fiskarens sagor, 1892. — Arosenius, Dalarna, 1862 ff. — A. Ehrenmalm, Resa igenom V. Norrl. o. Åsele lappmark, 1741, 1743. — Hyltén-Cavallius, Värend, 1865, 68. — En resa genom Sv. år 1586, Heimd. fsk. 44, 1897. — H. Hederström, Näsby socken, 1755, ny uppl. 1917. — Klemming, Skråordningar. — Linné, Gotl. resa 1741, ny uppl. 1890. — H. Juhlin-Dannfelt, Ltbr.-ak. 1813—1912, 1913. — R. Lundberg, Medd. rör. Sv:s fiskerier, 1888.

Fig. 41. Svenskt skogslandskap.

TREDJE KAPITLET

SKOGEN.

P. A. Säve skriver om den gotländska skogen: "I forna tider var skogen vild och mörk samt ostängd åt alla håll; han var så tät, att man ej kunde fälla ett träd med mindre det hängde sig i de närstående. Därför var det ej lätt för den tidens folk att över stock och sten äventyra sig fram på de obanade skogsgatorna, då skogsfararna ofta ej hade någon annan rättledning än de bråtkasar, vilka voro hopkastade vid vägen eller de barfläckar man här och var huggit i träden. Visserligen var trängseln i underskogen och det djupa dunklet under trädens kronor ganska lägligt för den rädda haren, nattugglorna och den smygande skogsräven, men desto hemskare för de små bärplockarna och vallbarnen, vilka i skymningen måste 'löpa ko- eller lammaskog' för att in-

nan sena kvällen få boskapen till foderhuset i skogen; under det att de fruktade att vara villade av skogstrollet, eller att få sova natten över i skogen, läste de i ångesten ofta vid bråtkasen, vilken de städse ökade genom att kasta dit en riskvist eller pinne:

Jag ökar på dig Kal-mor!
Gud giv' jag måtte få alla mina kor.

Det var en offergåva åt Kalmor, det hemliga väsende eller en drake, som man trodde bo där under bråtkasen och råda över skogen. Och ändå hände det understundom, att barn och folk gingo vilse i de djupa stiglösa skogarna, varest ej sällan arga skälmar och rövare gömde sig för rättvisans arm, hade sina kulor samt levde av att råna och mörda. Men kommo de bortgångna ej hem efter dag och dygn, brukade man med kyrkklockan 'ringa hop folk efter dem'; varefter, när de saknade omsider funnos igen och förts till bygd, syntes ögonen stundom helt vita i huvudet på dem av vildhet och vridna av förskräckelse. Dock lyckades man ej alltid finna de vilsegångna vid liv. Så hittade man en gång uti 'Allehage' en gumma, som låg död av hunger, och gräset hade redan vuxit upp genom hennes utslagna hår."

Skogen var det mörka, dystra, obestämda, det osäkra och osökta, som aldrig helt kunde bli förstått. Därför fyllde odlaren det med allt det aningsfulla hans ande danade — den övernaturliga världen fick i första hand sitt säte i skogen. Ve den, som vågade sig för långt in i det obestämda skogssnåret. Makter, gent emot vilka han ingenting förmådde, drevo där sitt spel, bindande honom med band, olösliga för varje människohand. Där i den täta skogen härskade den hemskt lockande skogsjungfrun, där vid de öppna skogsängarna elvorna, eller vid den djupa skogstjärnen näcken och sjöjungfrun. De kunde antaga djurgestalt, och den nalkande vargen, som kanske eljest med mod och tapperhet hade kunnat besegras, borde man därför helst undfly. Även de ofarligaste smådjur i skogen kunde vara förvandlade naturväsen, alltså var man ej heller säker för dem. Ville man ha frid och ro i sitt sinne, skulle man därför lämna skogen i fred — den levde ej länge, som trotsat skogens ande.

J. Allvin säger om Västbo härad i Småland år 1846: "Det har i sanning någon tid bortåt förefallit, som vår allmoge svurit ett outsläckligt hat mot nästan allt vad skog heter. Förruttnelse och förbränning ha varit medlen." Kampen mot skogen har sedan urminnes tider varit lantmannens naturliga strid för existensen. Odlad bygd kunde ej erhållas, med mindre än skogen röjdes bort. Ett gammalt uttryck säger: när bon-

den sköter sig väl, når åkern till skogen, när han däremot nedsjunker i dådlöshet, når skogen till åkern. Med sådana tankar som utgångspunkt nedhugges skogen alltid med gott samvete i fast förtröstan på, att kulturen främjas genom arbetet. "Det är synd att föda skog på god jord", heter det, och jorden är ju alltid för god till skog.

Finge denna odling av "god jord" blott bestå, vore ju intet att säga därom, men dess värre har "odlingen" alltför ofta fått stanna vid 3 eller 4 skördar. Därefter har marken övergivits att sköta sig själv, och ödemarker ha skapats, där blott ljung och ogräs frodats. "I mån själva kunna besinna, att en hop skön bärande skog, där riket och den menige man kunde hava mycket gagn utav, är snart förspilld och ödelagd för en ringa nyttas skull; men ganska sent uppväxt och kommen till makt igen!" Så skrev redan Gustav Vasa 1558 till den svenska allmogen.

Det har alltid varit svårt för bonden att lära sig rätt förstå skogens betydelse. Man skilde fordom mycket noga mellan bärande och icke bärande träd. Till de förra hörde sådana, vars frukt direkt kunde tjäna människorna och djuren till föda. Härtill räknades under medeltiden i allmänhet blott ek, bok och apel, men Gustav Vasa tillägger gärna hassel, oxel, rönn och hägg. Mot denna bärande skog sattes sedan tall-, gran- och björkskogen såsom icke bärande. För hela medeltidens och även 1500- samt 1600-talets rättsuppfattning var den bärande skogen den viktigaste, den som borde skyddas, under det att den icke bärande ansågs mindre värdefull. Därför voro bötesstraffen höga i de nejder, där bärande skog fanns i riklig mängd, i de övriga, där barrskogen var förhärskande, voro straffen däremot tämligen små och obetydliga. Man tänkte härvid ej i första hand på virkets värde utan på den direkta vinst frukten kunde ge. Först fram på 1500-talet framträdde mera betydelsen av ekvirket såsom det bästa och värdefullaste.

Under medeltiden intogo ek- och bokskogarna en framstående plats på grund av ollonens värde. "Ollonskog" är en allmän benämning på den bästa skogen. Från att vara en föda för såväl människor som djur hade ollonen nedsjunkit att blott bli djurföda särskilt åt svinen. Skogarnas storlek bestämdes ofta under medeltiden efter mängden av de svin, som där kunde finna sin föda. Så kallas i Södermannalagen en ollonskog, som kunde föda tio svin, en gissningaskog. Med full gissningaskog förstods en sådan, i vilken man kunde föda 40 svin. För ollonbete å statens skogar betaltes särskild skatt. År 1526 ålades fogden i Albo härad, Småland, att uppbära den årliga skatt, som utginge av ollonskog. År 1537 utgjorde betalningen för ollonbete vart femte svin; 150 år senare var betalningen i Skåne, Halland och Blekinge vart tionde

svin. Ollongärden nedgick sedan alltmer, tills den på 1800-talet alldeles bortföll.

Av andra skogsfrukter spelade hasseln tidigt en viss roll. Hasseln blev därför i likhet med eken ett lagskyddat och heligt träd. Det var i medeltidens lagar förbjudet att vid vandring i hasselskog plundra densamma. Dock tyckes denna bestämmelse i vissa nejder ha betraktats såsom för sträng. Så t. ex. tillåto Östgöta- och Skånelagarna vandraren att plocka så mycket, att han därmed kunde fylla hatten ända upp till hattbandet eller vanten ända upp till öppningen för tummen. Som heligt träd brukades hasseln på mångahanda sätt, så t. ex. till omhägnad av

Fig. 42. Naturskog från Hälsingland.

envigsplats och tingsplats. För att freda en sädesskyl mot långfingriga grannar nedstöttes en hasselkäpp.

Av skogens båda arter, bärande och icke bärande skog, lärde man sig tidigt förstå den förras betydelse, men sent den senares. Av alla de lagbestämmelser, som gälla skydd för skog, avsågo nästan alla under äldre tid blott lövskog med ek och bok som huvudträd. Huru fruktlösa alla förbud varit, visar dock tydligt lövskogens utbredning nu och för 4- à 500 år sedan. Gränsen mellan medeltidens löv- och barrskog gick över Vänern, Hjälmaren och Mälaren eller landskapen Uppland, Västmanland och södra Värmland. Söder om denna gräns var eken huvudträdet med bok och lind som fyllnadsträd jämte ask, alm, lönn med undervegetation av hassel, oxel, hagtorn, nypon och slån. Norr om grän-

sen utbredde sig barrskogen med tall, gran och björk som huvudträd jämte asp och sälg samt undervegetation av rönn, hägg, mossor och bärris.

Den direkta skada lövskogen kunde erhålla från lantmannens sida var dels för stark avverkning, dels hindrandet av återväxt. Oförmågan att hushålla med träförbrukningen var ännu på 1500-talet iögonenfallande. Man kunde fälla hela ekträd blott för att få några träskivor till bottnen i en tunna. De härligaste flera hundra år gamla ekar kunde nedhuggas blott för att lämna virke till en vagn eller några få stolpar till ett hus. Långa, höga stubbar fingo stå kvar orubbade och ruttna bort, utan att man det ringaste tänkte på att använda dem.

Återväxten försvårades i hög grad genom det alltför rikliga användandet av kreaturen i skogen. Genom dessa förstördes nästan all underskog. Då jämte kreaturen skogarna vimlade av villebråd, var den uppväxande ungskogen ständigt utsatt för faran att förkvävas. Skogen bestod ännu under 1600-talet huvudsakligen av höga träd med gräsgång under. Endast här och där fanns hasselbestånd. Skogen fick på så sätt ett glest utseende och blev mera långsamt växande. Dock skyddade den stora rikedomen på betande och avgnagande djur ekskogen från att förträngas av bokskogen. Den unga ekskogen var visserligen lika mycket utsatt för kreaturens förföljelse som bokskogen, men eken sätter oftare frukt än boken, och ekplantorna äro mera seglivade än bokens. Med 1700-talets skogslagstiftning och kanske ännu mera 1800-talets har denna betesgång i skogarna begränsats, viltet har avtagit, och undervegetationen har fått växa upp mera ostört. Därmed har i södra Sverige boken fått större fart och till sist under sin mörka krona förkvävt den sista återstoden av den ekskog, som ej nåtts av skogsskövlarens yxa.

Vården om bärande skog, särskilt ekskog, från det allmännas sida har allt sedan medeltiden ej varit ringa. Lagstadgandena begynna med att sätta höga straff för åverkan å allmän skog, men fortsätta sedan att ägna sin omtanke även om den enskilda, och slutar med att bestämt hävda statens äganderätt till ekskog även å skattejord.

I medeltidens lagar skyddades i allmänhet lövskog. Så t. ex. hävdade Gotlandslagen skydd åt ek, ask och björk. I övriga sydsvenska lagar skyddades ek, bok och apel. Statens bestämmelserätt över enskild skog framträdde direkt först på 1400-talet. År 1414 bestämdes i Växjö stadga, att ingen fick hugga ek eller bok å egen mark utan att begära lov hos regeringen. Gustav Vasa utbildade lagen än vidare, och till ek, bok och apel lades nu även hassel, oxel, rönn och hägg. 1569 förbjöds å Öland nedhuggandet av dessa träd, och 1577 utfärdades ett allmänt förbud mot nedhuggandet av ek å enskild jord. Såväl 1569 som 1576

förbjöds svedjebruk å land, där ek stod. År 1590 bestämde Hertig Karl i stadgan om husesyn: "Bärande träd, som är ek, apel, bok, hassel, oxel, hägg, skola fridkallas; ho dem fäller, bränner eller öde lägger, straffas efter konung Gustavs mandat år 1558." Dock klagades i början av 1600-talet allmänt över den betydande nedgången av bärande träd. Flera fall förekommo också under hela århundradet, då personer instämts till tinget för nedhuggande eller nedbrännande av ek å egen jord. Man gick vid bestraffandet av sådana förseelser så strängt tillväga, att om inom ett byalag en ek befanns fälld, och gärningsmannen ej kunde upptäckas, så fick byalaget gemensamt eller den bonde, som bäst förmådde, böta därför och sedan, bäst han gitte, söka sin rätt av gärningsmannen. Ju mera denna begränsning i den enskildes äganderätt framhävdes, dess mer blev lövskogen en börda för bonden och snart betraktades den av jordägaren med en viss fientlighet. Trots folkets starka ovilja mot lagtillämpningen i denna riktning, fortsatte konungens fogdar med mångfaldiga åtal för fällande av ek. Vi känna flera sådana från Gustav II Adolfs tid likaväl som Karl XI:s. Från Värendstingen i Småland och Kindstingen i Västergötland veta vi emellertid, att förbrytaren endast sällan blev straffad. Denna ringa skärpa i lagens tillämpning kan visserligen förklaras ur bondens djupt rotade ovilja, men bakom torde väl också ligga oförstånd inför den fara för stor åverkan å skog kunde ha för landet i sin helhet.

Den hatade lagen upptogs till behandling i och för ändring 1809, men först 1830 tillerkändes ek å skattejord full frihet.

Om man under 1500- och 1600-talet i det stora hela lärde sig förstå lövskogens betydelse, kan ej detsamma sägas om barrskogen. Något slags försök från det allmännas sida att hävda statens rätt gjordes ej, inte ens från den enskilde ägarens sida var man så nogräknad. Man kunde t. o. m. tillstädja grannen att, om han så behövde, hugga skog å ens område. Endast om det blev för mycket, kunde man öppna rättegång i saken. Straffet var då också ej större än vanlig ersättning av förlusten.

Den skada tallskogen kunde lida såväl norr som söder om Mälaren var ej överallt lika stor. Överallt förstördes visserligen underskogen och försvårades återväxten även här av den stora mängden betande får och getter, men något tecken till skogsförlust förmärktes ej så mycket. Själva det gamla primitiva jordbruket var i viss mån fördelaktigt för den värdefulla delen av skogen. *Svedjebruket* med dess enorma förbrukning av mogna, kraftiga tallstammar kunde skydda skogen från att bli för gammal. Fick tallskog stå för länge, inträngde lätt gran och förkvävde tallen, varav skogen blev tätare, på samma gång mossa och bär-

ris täckte marken och gjorde jorden mindre frisk. Fanns källsprång i närheten gick försumpningen vidare, och ett tjockt moss- och rishölje utbredde sig; trädens tillväxt försvårades, och skogen fick ett sjukligt utseende. En svedjning i rätt tid kunde således skydda från försumpning och göra marken torr och lätt igen. Sedan sveden övergivits, begynte först björkar sedan tallar ånyo spira upp, och inom en ej för lång tid stod en ung, frisk blandskog av tall och björk på platsen.

Naturligtvis gick det ej så bra överallt. Fick vinden spela in över den härjade sveden, blåstes lätt mulltäcket bort, och den lätta underliggande sanden blev lös och rörlig. Då kom ljungen och förgiftade

Fig. 43. Brandfält efter sved.

allt. De magra ”Svältorna” i södra Västergötland och gränsmarkerna mot Halland kunna ge oss en föreställning om, vad svedjandet kunnat bringa för skada över fordom skogbärande mark.

A. E. Holmberg utbrister på tal om svedjebruket i Bohuslän: ”Besinnar man den oerhörda mängd växtlig skog, som på detta sätta förödes, och vidare tager i betraktande de årliga skogseldar, som därigenom uppkomma, emedan tidsförbudet för svedjandet aldrig här iakttages, så måste man förundra sig över, att ej vederbörande långt för detta utfärdat ett absolut förbud emot ett sådant riksfördärvligt odlingsbruk uti en ort, som hotar att efter några decennier bli alldeles skogslös. Braut-Anunds och Olof Trätäljas tider äro ju längesedan förgångna. Men så är det alltid: för ögonblickets vinst uppoffrar man århundradens nytta!”

Även direkt för *boskapsskötseln* kunde skogen vara bonden till gagn dels för lövutfodringen under vintern, dels för betesgången under sommaren. 1537 framhåller Gustav Vasa å Linköpings möte, hurusom smålänningarna i onödan nedhöggo "mycken ek- och bokskog besynnerligen om vintern till boskap". År 1734 gick man till och med så långt, att man förbjöd lövandet av kyrkor, emedan lövet torkat för vinterbehov hade värde som foder. År 1773 förnyades detta påbud, och kungörelsen härom skulle årligen uppläsas i kyrkorna 14 dagar före midsommar. Lövtagning åt kreatur för att på så sätt erhålla vinterfoder förekommer ännu tämligen allmänt i de kargare lantbruksdistrikten i Sverige. De mest anlitade träden äro: asp, ask, alm, al, björk och rönn. År 1757 säger P. A. Gadd i Finska ängskötselns hinder och hjälp: "I anseende till det förråd av skog, som ännu uppe i landet finnes, strider det icke emot en rätt hushållning. Men såsom lövbrott dock nu verkställes, mördas, utdödas och förstöres igenom intet bruk för så ringa nytta mera skog än genom den nu i landet brukliga oförsiktiga lövtäckten; för några knippor löv och kvistar nedfällas på stubb hela stora trän, som ock mycken ungskog, att förvissna och förruttna."

Fig. 44. Lövkvistning i Värmland. En "fällare" och två "kvisterskor."

För den svenska *järnhanteringen* har alltid åtgått stora mängder träkol, och de svenska skogarna ha härtill hårt anlitats. Att en misshushållning med bränslet här ofta förekommit, är ej att undra på. Så t. ex. klagas 1758 över, att allmogen fyllde sina milor med rå skog samt själva verkställde kolningen på 14 dagar. I Gästrikland skulle en resmila av 25 à 26 famnars omkrets uppföras omedelbart, sedan virket fällts på vintern, utan att därför erhållits mer än högst 56 stigar kol, då under lämpligt förfaringssätt resultatet borde blivit 100. Två år senare, 1760, sammankallades också bergmästarna till behandling av ärenden till "kolare-

konstens upphjälpande". Kolningen i milor sker dels i resmilor, dels i liggmilor; skillnaden är endast den, att i den förra uppstaplas milveden i stående ställning, i den senare i liggande. Liggmilorna framhållas 1758 som mera bränslebesparande än resmilorna. I Närke brukades på 1840-talet allmänt liggmilor, vilka ansågos lättare att sköta och gåvo starkare kol. Sedan dess ha resmilor mera kommit i bruk, så att liggmilorna betraktas som ett föråldrat stadium.

Hofberg beskriver kolandet i mila i Närke på följande sätt: Fällningen av kolveden, som är det första att göra, för att få tillhopa en mila, företogs regelmässigt i maj, och det ansågs vittna om dålig ställning i

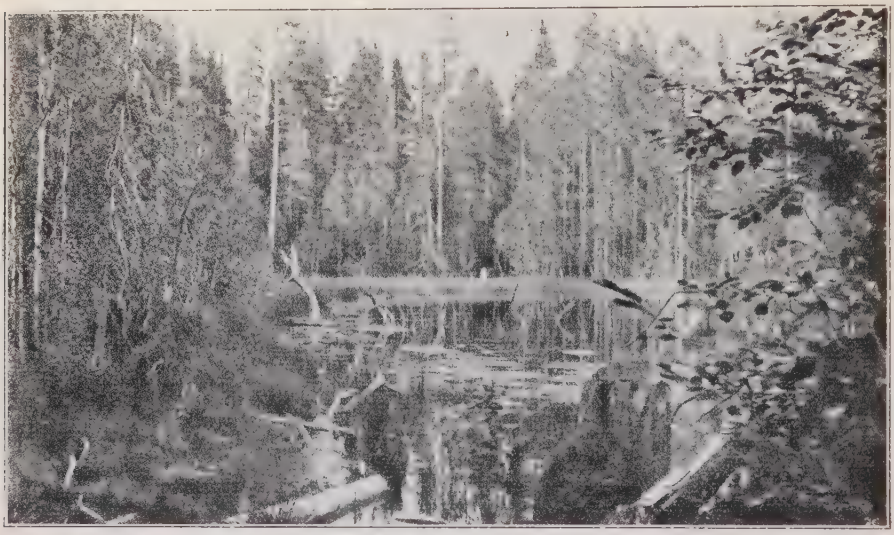

Fig. 45. Skogslandskap från Hälsingland.

huset, då fällarna gingo kvar i kolskogen i juni. En annan sak som en klok husbonde icke lämnade ur sikte, var att fälla milveden i ny, emedan han då troddes torka bättre och lämna ymnigare kol. Den upphöggs sedermera på hösten i travar och fick ytterligare ligga och torka till följande året. Kolningen företogs vanligast i början av oktober, emedan man ville ha den slutad till flyttningstiden, medan det gamla tjänstefolket ännu var kvar. Vanligast verkställdes detta maktpåliggande arbete av ägaren själv, om han var mån om sig, ty okunnighet och försummelse vållade här stor skada och många goda grepp voro vid olika förrättningar att iakttaga, dem husbonden icke kunde vara säker, att en tjänare eller främmande förstod sig på. Då milan var utkolad, tillkallades allt dugligt husfolk till "rivningen", varefter de kol, som ännu hade eld, bestänktes

med vatten. Kolförrådet inlades i ett skjul i skogen, där någon av tjänstefolket fick hålla vakt och tillse, att ingen eld hemligen dolde sig i kolhögen. Här blevo kolen sedan liggande, tills mossar och kärr tillfröso och de kunde nedföras till hyttan.

De svenska *bergverken* förbrukade enorma kvantiteter kol och ved beroende därpå, att till malmens lössprängning användes bränning med ved. Så t. ex. åtgingo vid Dannemora gruvor i början av 1700-talet 12 000 stavrum gruvved, vilka vardera borde innehålla 6,5 fots längd, bredd och höjd. Man må därför ej undra på, om under 1700-talet St. Kopparbergs gruva flera gånger klagar över otillräcklig mängd gruvved. Användningen av krut vid malmsprängningen var känd i Sverige vid början av 1700-talet men användes först sent, emedan ved var billigare. År 1727 sade sig bergskollegium ha "livligt intresse" för användningen av krut, men gamla metoden bibehöll sig dock här och där ända långt in på 1800-talet.

I denna bergverkshantering med dess förbrukning av ved deltog allmogen ej så mycket, men så kunde de lägre klasserna så mycket mera betrakta som sin enskilda slöjd *myr-* och *sjömalmsberedningen*. Att även här åtgick massor av ved är tydligt. Under medeltiden florerade sådant myrjärnssmide särskilt i Härjedalen, och vi skola längre fram återkomma till denna allmogeslöjd.

En mycket viktig gren av skogsavverkningen var länge *tjärberedningen*. Stadgan av 1748 upptager "barrskogens blekande till tjärbränning, varvid allenast 3 à 4 alnar av trädet nyttjades" som en av orsakerna till, att skogen så hastigt förminskades. Tjärberedning var för östra Sverige och Finland, vad trävaruexporten var för västra. Under medeltiden omtalas ofta i handelsuppgifter östersjöstädernas export av tjära till Tyskland. Olaus Magnus säger på 1550-talet, att Sverige ägde outtömliga förråd därav. År 1569 utfördes blott från Stockholm 1 572 tunnor och från Kalmar några av åren på 1550-talet 2 224 tunnor. Ett avbräck i den goda inkomst, som allmogen kunde få av denna sysselsättning skedde 1648 genom upprättandet av ett särskilt tjärkompani, som fick 20-årigt monopol på utskeppning norr om Stockholm. Genom detta kompani nedtrycktes priset på böndernas arbete vid tjärberedningen. 1682 upphävdes monopolet efter flera klagomål men återupprättades 1689 för att först 1715 definitivt upphöra. Mot slutet av 1600-talet var priset på tjära synnerligen gott, så att kompaniet kunde ha ända till 150 % vinst. År 1733 upptogs frågan om "en allmän tjärhandelssocietet, vari alla stapelstäder hade rätt att intressera sig". Då frågan rönte motstånd i riksdagen, förföll den emellertid. Dock idkades tjärbränning ännu allmänt under hela 1700-talet och har utom i Norrland levat kvar i vissa nejder

i Sydsverige. Så utgör tjärbränningen (enl. P. G. Vistrand) i Härlunda socken i södra Småland ännu i denna dag en viktig inkomstkälla. Undantagsvis träffas tjärbränning även på Gotland. För närvarande ha endast de båda nordligaste länen någon nämnvärd tillverkning av tjära och huvudorten för exporten är Umeå. I båda länen bedrives den ej som fabriksdrift. Mängden av exporterad tjära uppgick 1899 till 26,056 deciton.

Tillverkningen av tjära tillgår i södra Lappland på följande sätt: Så snart skörden och slåttern avslutats om hösten, beger sig lappbonden till något ställe i skogen, där tillräckligt med stubbar och kullblåsta tallar finnas för anläggande av en tjärugn eller tjärdal. Hopsamlandet av stubbarna måste ske, innan snön kommer, så att man kan se, var de finnas. I januari börjar man sedan klyva och sönderhacka stubbarna samt avskilja ruttnade delar. Den rensade veden läggeś i travar av ända till 2 meters höjd och bredd, alla ungefär lika, för att man någorlunda skall kunna beräkna, huru mycket tjära man kommer att erhålla. Av 6 kubikmeter god tjärved erhållas i allmänhet 2 tunnor tjära. Nu återstår att bygga tjärdalen. Den anlägges på en sydsluttning, helst i närheten av något vatten. Jordmånen får ej vara stenbunden eller grusartad. Dalen byggeś i form av en trubbvinklig tratt. Granbark lägges till underlag för veden i tjärdalen. De unga pojkarna och flickorna få hjälpa till med att bära ved, de gamla bränna. En särskild brännmästare står för arbetet, och han har till hjälp 3 eller 4 karlar. Sedan tjäran är färdig, köres den i tunnor och halvtunnor ned till hamnarna, där den kontrolleras och samlas för att på hösten utskeppas. Huru mycket tjära som på en plats under året kan brännas, kunna vi bedöma därav, att från socknen Byske i närheten av Skellefteå utskeppas årligen 4—5 000 tunnor. En medelstor dal kan lämna 30 à 40 tunnor årligen. På 1860- och början av 1870-talet började man att i ännu högre grad än förut tillgodogöra sig stubbarna efter barrträd genom torrdestillation. Man erhöll på så sätt jämte tjära även tjärolja och träolja, vilken sistnämnda produkt visade sig särskilt värdefull (Lindholm, Hos lappbönder).

Hand i hand med tjärbränningen gick förr ofta *pottasketillverkning* och *salpetersjuderi*. Av dessa bidrog den förra särskilt till en härjande skogsskövling. Våra dagars bättre tillvaratagande av skogen har därför låtit pottasketillverkningen nästan upphöra. Linné beskriver pottaskebränningen från södra Småland på följande sätt: Pottaska brännes här nere vid småländska gränsen av gamla nedfallna bokstockar, eller ock av gamla bräckliga bokar, som därtill utsynas. Stockarna brinna sakta och långsamt i skogen och askan, som blir därefter, snappas eller upphämtas med träknivar, lägges i skruvar av bark eller näver och bäres i kojan, som därtill gjord i skogen; när askan således samlats i flera veckor, be-

gjutes den med vatten och ältas tillsammans till en deg, liksom till bruk; nedhuggna gröna gran- eller tallstockar, läggas flodvis till ett bål, högt som en karl, askan smetas över alla stockar, härpå tändes eld, och det brinner starkt, intill askan glödgas och begynner rinna, då man med långa stänger river stockarna från varandra och med klappstänger slår askan ifrån, medan hon ännu är glödgad, så att hon blir sammanpackad som en sten, eller hopväld. Salpetersjudningen bedrevs flerstädes i Sverige. Särskilt omtalas den från 1600-talets slut och 1700-talets början i Göingebygden, varjämte även Småland, Halland och Bleking deltog i samma näring. Kronan fick härvid ofta släppa till skogen. Rörande den vedmängd,

Fig. 46. Mila under kolning.

som behövdes till salpeterberedningen, skriver Linné: Till en lada av 60 alnars längd och 15 alnars bredd fordras 22 stycken stolpar av ek, eller kärnfull furu. För att få lämplig salpeterjord behövs dessutom "spåndynga" av bok, ek, björk, asp, ask m. fl. dylika träslag samt de spädaste granar med löv av dessa slag, dock icke för mycket av al. Torr jord blandas med al-löv och al-ris och befuktas med urin. I Gotlandsresan säger Linné, att askar och almar stodo vid gärdesgårdarna, alla hamlade av salpetersjudare, som sade sig oundgängligen behöva deras aska att rena sin lut från fetma, vartill de trodde ekaskan alldeles inte dugde.

Sedan den blåaktiga, mörka och slagglika askan blivit kall, fördes hon till städerna och såldes för 16 à 20 styver lispundet under namn av pottaska. — Allvin nämner om bokträdet i Västbo härad på 1840-talet:

"Av de forna herrliga bokskogarna finnas nu knappt annat än fragmenter. De hava medtagits till pottaskbränning, och ingen har funnit mödan värt att därav uppamma nya skogar." Från södra Lappland skriver Lindholm 1884: "Pottasketillverkningen var fordom mera lönande än nu, och därför är det numera nästan endast den fattigaste delen av befolkningen, som sysselsätter sig med detta näringsfång. Pottaska bränes av åldriga björkar och aspar."

I de nejder, där kalksten lätt funnits att tillgå, ha *kalkugnarna* slukat massor av ved. Säve skriver, att vid 1700-talets början fanns ensamt i norra häradet på Gotland 23 kalkugnar, som årligen slukade minst 3 000 kastar ved. År 1845 upphävdes på Gotland kalkbruksprivilegiet,

Fig. 47. Mila slutkolad.

varefter kalkugnar och s. k. kalk-milor snart anlades överallt, så att skogen till kalkugnsved allt mer och över hövan anlitades.

Gagnet av skogen till timmer, bränsle och gärdslen framträder särskilt. Ovannämnda stadga av 1748 omnämnde såväl handel med läkte som balkhygge och sågande. Den svenska exporten på timmer begynte något senare än exporten av djurhudar men torde dock redan under medeltiden ha varit betydande. Särskilt tilltog den under Gustav Vasas tid, då städerna Kalmar, Västervik, Norrköping och Söderköping omtalas såsom betydande exportplatser för timmer, under det att Norrlands städer stodo mera tillbaka. Då fördelen av timmerförsäljning på utlandet låg i öppen dag, nämnes denna sida av skogsavverkningen ej så mycket i klagomålen över skogens uthuggande. Däremot framhäves i synnerhet under 1700-talet, den onödiga mängd av timmer, som åtgick till husbyggnaderna.

Vilken utomordentlig mängd av timmerstockar, som kunde åtgå till förna tiders lantgårdar, kunna vi göra oss en föreställning om, när vi se de norrländska gårdarnas boningshus, uthusbyggnader, stall, lador, förråds- och redskapsbodar, ofta ända till 20 à 30 trähus för ett i storlek tämligen anspråkslöst lantbruk. Man förstod detta redan under 1700-talet och sökte därför med lagbestämmelser framtvinga stenhusbyggnader. Så utfäste man belöningar för stenhus, och ännu så sent som 1821 kunde byggandet av ett stenhus ge befrielse från mantalpennings erläggande. Ett annat sätt att nedbringa timmerförbrukningen vid byggandet av hus var att förbjuda användandet av trätak, varvid man naturligtvis

Fig. 48. Utriven kolmila.

även kunde som skäl framdraga dessa taks eldfarlighet. Först då verklig brist på skog förefanns, tillgrep man emellertid som sista åtgärd att bygga av sten.

Såsom *bränsle* har skogen alltid utgjort en viktig värmekälla för den svenske bonden. I våra dagar har man lärt sig att på mångahanda sätt spara härpå och i Skåne nästan helt och hållet lyckats ersätta veden med stenkol eller torv. Ävenledes ha bränslebesparande kaminer bidragit till att begränsa förbrukningen av ved. Ännu under medeltiden, då de öppna spisarna användes, åtgingo enorma massor av timmer blott för rumsuppvärmningen. Under 1500-talet klagades vid de kungliga slotten under stränga vintrar ofta över bristen på ved. Till och med i furstehem kunde man då tvingas att använda torv. År 1594 slog torvtäkten fel i Danmark,

och man tvangs därför vid hovet att återgå till ved, men det året åtgick 7 700 lass bränsle blott till kungl. slottet i Köpenhamn. I Danmark räknade man 1545 till varje klosterjungfrus vinterunderhåll ett lass ved och en halv läst träkol.

Tanken på att använda torv som bränsle i stället för ved tyckes ha uppkommit tidigt i Norden. Redan Södermannalagen och Upplandslagen under medeltiden omtala torvskärning. I Skåne och Halland användes torv allmänt under 1600-talet, och 1738 kunde bergskollegium under åberopande av sachsiskt exempel förorda torv vid bergverken för att åstadkomma en begränsning av vedförbrukningen. I våra dagar spelar torven som bränslemedel ej på långt när den roll, som det skulle kunnat hava, då man betänker den stora areal av 4 millioner hektar användbara torvmossar med ett medeldjup av 2 meter, som Sverige äger. Hela den svenska mossarealen skulle kunna ge 8 milliarder ton bränntorv eller en mängd motsvarande 4 milliarder ton stenkol. Intill 1840 bearbetades mossarna uteslutande för hand till s. k. skärtorv, i vilken form torven uteslutande användes till hushållsbränsle. Numera förekomma i stället flera slag av maskintorv såsom: krossad torv, rörtorv och egentlig maskintorv.

Kunde skogen särskilt hårt anlitas, då det gällde timmer och bränsle, var dock ej heller förbrukningen av trävirke till *gärdesgårdarna* ringa. Varje liten åkerlapp skulle inhägnas, och man nöjde sig ej med små gärdslen utan ville ha tämligen stora och höga sådana. Vad inhägnaden betydde för lantmannen fordom, kunna vi göra oss en föreställning om, då vi höra, att en liten gård i Havdhem på Gotland i början av 19:e århundradet hade 3 mil långa gärdesgårdar; en annan bonde hade för en gård om 146 tunnland ägovidd 9 600 alnar stängsel blott för skogsområdet, åker och äng ej inberäknad. Redan 1731 hade landshövdingeämbetet på Gotland kungjort, att eftersom öns skogar voro "mycket uthuggna och medtagna", skulle besparing ske så, att i stället för gärdesgårdar av trä stengärdar eller vallar av jordtorv skulle anläggas. Hülphers tillskrev på 1750-talet skogsförlusten i Dalarna trästängseln och hänvisade likaledes till jordvallar såsom en räddning.

En ej ringa mängd av trä åtgick fordom till de många *redskapen* av *trä* såväl till åkerbruket som husgeråden inomhus. Man har nu så småningom övergått till solidare och varaktigare ämnen, så att man i viss mån blivit mera oberoende av skogen än gamla tiders folk.

Till träslöjdsalstren skulle även kunna läggas forna tiders starka anlitande av barken, särskilt *björknävern*, till husgeråds- och beklädnadsändamål av skilda slag. Vi kunna ännu studera denna näverslöjd i Finland. Nävern avskalas och skäres i breda remsor samt upprullas i ordent-

Fig. 49. Finland i Nordiska museet.
Till vänster: armborst; i mitten div. redskap av näver (kontar, flaskor, rep m. m.); bakom dessa lie, skära, tafsa, högaffel m. m.; till höger selkrok, bogträ och sadel.

liga nystan av 30 cm. genomskärning för att förvaras till kommande bruk. Av detta näverrulleförlag göres nu först och främst skor, tofflor och stövlar. Remsorna tillskäras till 3—5 cm. bredd och blötas, innan de flätas, i vatten för att därigenom bli mera böjliga. En i Finland och Nordsverige mycket allmän användning av nävern är till väskor (”näverkontar”) av växlande storlek från 30 cm. till 60 cm. höjd. De äro försedda med ett väsklock, bildat av en fortsättning av bakre väggen. Konten är vid alla utearbeten nödvändig som matväska och till förvaring av diverse husgeråd. Av näver äro också korgar, flaskor, knivslidor, ja t. o. m. linor och skursvampar. Från enskilda delar av Finland omtalas även hela klädedräkter av näver (fig. 49).

Barkens användning till *garvning* nämnes ofta i forna handlingar. Redan under medeltiden i äldre Västmannalagen omtalas förbud för all tillägnan å annans mark av gran- och tallvirke, nävertäkt och åverkan å ”skavskog”. År 1558 förbjuder en kungl. förordning att bryta och ”barka” hassel, år 1563 förbjudes att bryta och ”barka” ek samt andra bärande träd. Av de inhemska barkträden tillgrep man i första hand ek, därnäst gran, björk, pil och klibbal.

Fig. 50. Saltberedning i norra Sverige enligt Olaus Magnus 1555.

En annan slags *barkning* gällde *födan* åt kreatur och människor. Från Dalarna och Norrland omtalas 1851 som en för dessa landsdelar egendomlig anledning till skogsförödelse den där vanliga barkningen särskilt av yngre tallar, för vinnande av barkmjöl till foder åt kreatur och i fall av nöd även för folk. (Tdskr. f. ltm. 1851, s. 112). Under en hungersnöd i Norge 1596—98 tillgrep man furu- och almbark i så stor utsträckning, att ägarna till sist måste sätta en gräns därför. Man tog sig i alla fall rättigheten att flå fur och alm blott för att bärga livet. Åt kreaturen blandade man förr ej sällan bark i fodret.

För att skaffa hushållet den nödiga mängden av *salt* måste man koka havsvatten och härvid förbrukades ej så litet ved. Holmberg beräknar, att på 1840-talet åtgick i Bohuslän 3 à 4 famnar ved till en tunna salt. Detta var dock efter nyare förbättrade metoder. Det hade varit ännu sämre förut. Vad saltberedningen betytt för det forna Danmark, kunna vi sluta därav, att Jyllands skogsförlust till en god del tillskrives för stark

saltkokning. Samma var förhållandet med Halland, vars skogar likaledes åtgått till saltberedning. Västgötar och smålänningar sålde sina oxar till Halland för att få salt i utbyte. Då striderna med Danmark särskilt under 1500-talet försvårade handeln, blevo svenskarna nödsakade att själva ur Östersjöns vida mera söta vatten erhålla sitt salt. Så mycket mera ved gick åt, och det dåliga resultatet kunde därför ej annat än framtvinga försök att erhålla bättre och billigare metoder. Under Erik XIV:s regering var man särskilt intresserad härför. Ända upp i Bottniska viken med dess nästan söta vatten hade förut försök gjorts att få salt. Olaus Magnus omtalar, att hans bro-

Fig. 51. Skogsplantering vid Falsterbo.

der Johannes lärde norrländingarna att koka salt; han bragte även till stånd saltkokerier på havsstränderna, vilka dock helt naturligt snart drogos in. Först 1600-talets förbindelser med Holland gav Sverige salt på ett mera tillfredsställande sätt.

Sedan lövskog och barrskog i vissa delar av vårt land tidigt blivit svårt decimerade, har behovet av återplantering av skog blivit alltmera trängande. Denna återplantering har avsett dels sättande av lövskogsplantor för erhållande av virke dels bindande av sandområden medelst barrskog. Återplantering av ek och bok omtalas mycket tidigt. I en stadga från Öland på 1400-talet ålades landborna i Bredsätra att årligen plantera åtminstone tio träd vardera. Under 1500-talets senare

del fick ekplanteringarna mera fart. 1574 befalldes fogdarna i Västmanland och Uppland att föranstalta ekplanteringar, och två år senare påbjöd man vid Värnanäs och flera andra ställen i Kalmar län upptagandet av 400 à 500 unga bokträd, som väl förvarade skulle sändas till Stockholm för att utplanteras vid Uppsala samt andra slott och gårdar i Uppland. Vid 1600-talets början uppmanades allmänt adelsmännen att sörja för återplantering av skog. Under frihetstiden var intresset för plantering av bok och ek synnerligen livligt. 1725 gjordes såväl ek- som bokplanteringar i Göteborgs och Bohus län samt Älvsborgs län. Två år därefter utgav Jonas Alströmer en särskild handbok innehållande "Un-

Fig. 52. Sandfält vid Sandhammaren nedanför skogsplanteringen.

dervisning till almträds, ekars och vildapelträds planterande". År 1734 utkom en kungl. förordning, vari det hette: "De på slättbygderna eller skoglösa hemman boende skola vara förpliktade, när och omkring sina hus, gärdesgårdar och utmarker i vissa linjer och lundar plantera och nedsätta ek, bok eller andra trän, såsom alm, lind, lönn, ask m. fl., som efter jordmånens beskaffenhet bäst växa kunna, vilket av vederbörande beprövas, då det sig göra låter, och plats finnes, samt dem till full växt uppfreda och hägna, åtminstone 12 stycken på vart matlag varje år, därav de framdeles i längden, så till löv som bränsle och virke, gagn och understöd hava måge."

Vad slutligen flygsandsplantering beträffar, nämnes sådan redan på 1600-talet i Halland. Halländska kontraktet av 1648 i denna sak talar

om "gammal sedvänja". Karl XI förklarade sig 1683 med egna ögon ha sett, att flygsand kunde fördärva hela distrikt av landet. På Linnés tid pågick flygsandplantering som bäst i Skåne. Under 1800-talet har denna plantering med barrskog antagit särskilt storartade former.

Med avseende på skogarnas rätta utnyttjande ha under nittonde seklet två vitt skilda synpunkter gjort sig gällande. I början av 1800-talet hade den av Adam Smith lancerade uppfattningen, att den enskildes intresse och ekonomiska handlingsfrihet säkrast leder till framgång i all ekonomisk verksamhet, så småningom trängt igenom. Ur denna lära drog man ut konsekvenserna ända därhän, att man påyrkade ej blott den enskilde ägarens oinskränkta förfoganderätt över sin skog utan även de allmänna skogarnas överlåtande till enskilda, vilka av eget intresse skulle drivas att bättre vårda dem, än fallet bleve, då de voro allas eller ingens egendom. Redan genom förordningen 1789 hade skattejordsägare fått full ägande- och förfoganderätt över sin skog, och detta bibehölls i 1805 års skogsordning.

Såväl allmänningsskogarna som de enskilda skogarna voro utsatta för hänsynslös skövling och även vanvård. Om nu blott lantmannen själv finge hand om all skog, skulle nog, menade man, skötseln bli god, då det ju låge i innehavarens eget intresse att draga största möjlig fördel av sitt skogskapital. Priset på skog hade förut varit så lågt, emedan ingen brytt sig om att ekonomisera med tillgångarna. Exporten av virke var hämmad av tullpålagor och inskränkningar i utförselrätten. Det yrkades därför allmänt på fri handel och fri besittningsrätt.

Man började med att 1810 och 1818 tillsätta kommittéer för att utröna, vad staten oundgängligen behövde för egen del. Sedan man fått klarhet på denna punkt, skred man vidare och inkom 1823 med förslag till riksdagen om ny bestämmelse i avseende på dispositionen av de allmänna skogarna. Riksdagen beslöt omedelbart, att kronan skulle bibehålla endast vad för flottans och statens övriga behov vore nödigt men uppdela och avyttra det övriga i lotter. Under den följande tiden övergick större delen av kronoskogarna i södra och mellersta Sverige i enskild ägo, så att av omkring 150 000 tunnland kronoparker blott omkring 50 000 bevarades åt kronan. I Norrland och Dalarna fortgick utvecklingen mot samma mål genom avvittringen av enskildes mark från kronans, varvid de enskilda hemmanen fingo sig tilldelade det område, som prövades nödigt och skäligt, och den övriga marken, som därtill ansågs lämplig, skulle indelas till nybyggen eller kronoparker. 1828 inrättades ett skogsinstitut för att upplysa om rationell vård av skogen. 1829 utsträcktes jordägarens fria dispositionsrätt även till ekskog. Genom k. förordningen 1824 blev även inrikes- och urikeshandeln med trävaror fri

och obegränsad. Härigenom möjliggjordes uppkomsten av en verklig sågverksindustri.

Verkningarna av denna frihet framträdde snart. Till följd av den ökade avsättningen av skogsvaror och stegringen i deras pris fingo skogarna betydligt ökat värde, och en livlig, i flera fall rent av feberaktig, spekulation i skogsegendomar och avverkningsrätter uppstod. Man köpte skogshemman och sålde skogen och lät sedan allt ligga, som det var, utan att bekymra sig om återväxten. Förödelsen gick framför allt ut över de smärre skogsegendomarna. Vid de större skogarna var det ofta fördelaktigast att bruka dem väl och sälja med måtta, men för de små jordbruken blev det oekonomiskt att förfara på detta sätt. Där gällde blott satsen: "Penningar växa fortare än skog."

Man hade väntat sig, att skogen skulle skyddas och bevaras, när den blott kommit i de enskildas händer, men i stället fick man bevittna en ökad skövling och minskad avkastning av landets skogsmark. Man försökte råda bot för det onda genom att så mycket intensivare bedriva nyodlingar och genom upplysningsverksamhet verka för skogens rätta vård, men intet hjälpte. I början av 50-talet hade man till sist nått så långt, att man insåg nödvändigheten av åtgärder från statens sida för att hämma den alltför stora avverkningen. 1854 ingick riksdagen till k. m:t med anhållan om förslag till ny skogslag. 1857 års riksdag hävdade kraftigt statens rätt att, där så för allmänt väl ansågs erforderligt, ingripa reglerande i den enskildes rätt att förfoga över sin skog. För att handhava vården om skogarna inrättades en skogsstyrelse, vilken 1859 trädde i verksamhet (1882 uppgick denna i domänstyrelsen). Genom k. förordning 1866 fastställdes de nya grunderna för hushållningen med de allmänna skogarna, varigenom den genom 1823 års riksdagsbeslut gillade skogspolitikens avlysande formligen bekräftades.

Från det enskildas sida sökte man genom bildandet av föreningar verka för skogens rätta vård. Största betydelse erhöll här det 1855 stiftade Svenska skogshushållningssällskapet.

Riksdagen upptog omedelbart efter 1857 frågan om förvärv av jord till staten för att därå idka skogsodling, och redan 1863 köptes 3 000 tunnland kalmarker. De från denna tid intill århundradets slut inköpta egendomarna uppgingo i runt tal till ½ mill. tunnland (1875—1914: 390 000 hektar eller 780 000 tunnland).

De följande årtiondena fortsattes arbetet för skyddandet av skogen genom lagbestämmelser rörande enskilda län. Ny allmän skogslag utfärdades 1894, varvid närmare bestämdes, att kronoparker, flygsandsfält och häradsallmänningar skulle bibehållas oförminskade och behandlas efter sådana planer, som avse skogens framtida bestånd och högsta avkastning.

Angående vården av enskildas skogar stadgades 1903, att avverkning ej måtte så beskrivas, att skogens återväxt uppenbarligen äventyrades. Endast sådan avverkning finge ske som avsåg gårdens eget behov. Därigenom har grundsatsen om den enskildes skyldighet att så sköta sin skog, att den icke förödes, blivit rättsligt fastställd.

Vid 1850-talets början rådde stor pessimism rörande skogens framtida bestånd, och de siffror som framlades inför riksdagen utvisade betydande årliga förluster. Sedan dess har man dock så småningom begynt få större förhoppningar om möjligheten att bevara, vad vi ännu äga. Vid 1850-talets mitt beräknades Sveriges skogsareal till 26 mill. tunnland med en årlig avkastning av 5,7 mill. famnar. Konsumtionen utgjorde 7,1 mill. famnar eller ett underskott på 1,4 mill. 1880 års beräkningar utvisade dock 32 mill. tunnland med 12,6 mill. famnar och ett överskott på 1,5 mill. 1910 hade Sverige 22 mill. hektar (44 mill. tunnland) skogbärande mark och för närvarande uppgår skogsarealen till 24,6 mill. har eller 60 proc. av Sveriges hela areal.

Sveriges odlingshistoria begynte med "ett outsläckligt hat" mot skogen. Hatets tid är förbi, skola vi väl våga hoppas, att framtiden skall lära oss att vårda och akta arvet från våra fäder?

Litteratur: Bidr. t. Sv:s off. stat. avd. Q, 1879. — H. Juhlin-Dannfelt, Ltbr.-ak., 1813—1912, 1913. — W. Ekman m. fl. Hdbok i skogsteknologi, 1922. — E. C:son Haller-H. Julius, De första grunderna i skogshush., 1908. — H. Hildebrand, Sv:s medeltid, 1880. — Linnés resor t. Lappl., Dal., Vg., Öl.-Gotl., Sk. — Olaus Magnus, De gent. sept. 1555. — A. E. Holmberg, Bohuslän, 1842, 45 (ny uppl. 1867). — J. Allvin, Västbo hd, 1846. — P. A. Säve, Skogens sagor, 1877. — S. förf., Samfärdseln på Gotland, 1900. — G. Grotenfelt, Det prim. jordbrukets metoder i Finland, Hfors 1899. — Högbom, Norrland. — Hederström, Näsby, 1755, ny uppl. 1917. — E. Kihlström, Underr. f. salpetertillverkare samt Författn. rör. sv. salp.-sjud., Sv. Ltbr.-ak:s annaler 1814, 2. — N. Lithberg, Sojde och sojdbränning på Gotland, Fatab., 1909. — J. H. Hofberg, Närikes g. minnen, 1868. — P. A. Gadd, Finska ängssk:s hinder o. hjälp, 1757. — J. Ahlströmer, Underv. t. almträds, ekars o. vildapelträds planterande, 1727. — Troels-Lund, Dagligt liv i Norden. — W. M. Thelaus, Om skogens vikt o. värde, 1874. — J. Arrhenius, Våra skogars värde o. vård, 1885. — Th. Örtenblad, Skogen, 1891. — H. Spaak, Skogsskötsel, Sex småskr., 1881. — S. Liljeblad, Om lövsamlande f. åkerbruket, 1805. — A. H. Sandblad, Anv. t. skogs erhåll. o. vårdande, 1862. — A. Anckarsvärd-Uhr, Det nya kolningssättet, 1825. — S. A. Fogelmarck, Ant. rör. skogens skötsel, 1865. — 1856 års skogskommittés betänkande. — L. Falkman, Om skogarnas nuv. tillstånd, 1852.

FJÄRDE KAPITLET

BOSKAPSSKÖTSELN.

Ehuru Sverige sedan lång tid tillbaka varit berömt för sin rikedom på kreatur, har dock boskapsskötseln ingalunda intagit någon hedersplats i den svenske bondens lantbruk. Mannens intresse sträckte sig ännu vid 1800-talets början sällan till mera än hästar och oxar. Alla övriga djur, kor, får, getter, svin, höns, gäss och änder, överlämnades åt kvinnan, som för hushållet fick tillgodogöra sig dem efter bästa förstånd. Utfodringen under sommaren skedde i skogen eller på trädan, under vintern inomhus på hö och halm. Mången gång fick kvinnan stjäla sig till litet hö åt korna, då mannen var bortrest, emedan naturligtvis dragarna i första hand skulle tillgodoses.

"Mannens djur" intogo ofta en oproportionerligt stor plats i stallet, och alltför många dragare höllos i förhållande till de övriga husdjuren. Så t. ex. funnos på en gård om ¾ mtl i södra Skåne (N. Håslöv nr 3) 1805: 14 hästar, 5 oxar och stutar och 3 kor; nr 2 samma socken om 1 mantal hade 15 hästar, 5 oxar och 5 kor (Dickson, Mh. län s. 58). Längre upp i landet funnos väl något mindre antal hästar och flera kor och får men ej på långt när så mycket, att något kunde bli över till avsalu. Sveriges kreatursstock 1571 var i jämna tusental: 168 t. hästar, 420 t. kor, 378 t. nötkreatur, 560 t. får, 155 t. getter, 270 t. svin; motsvarande siffror 1850 voro: 380 (h.), 1 030 (k.), 786 (n.), 1 550 (f.), 178 (g.), 555 (s.); 1898: 523 (h.), 1 751 (k.), 831 (n.), 1 291 (f.), 79 (g.), 816 (s.) och 1914: 660 (h.), 1 926 (k.), 1 143 (n.), 1 205 (f.), 119 (g.), 1 023 (s.). Den mest påtagliga utvecklingen i antal utvisa således korna. Mellan 1850 och 1898 nedgingo däremot får och getter högst väsentligt i antal. En av orsakerna till den olika kreatursstocken är naturligtvis att söka i de allmänna europeiska förhållandena. På 1830-talet begynte ull från Australien genom England säljas så billigt, att det ej längre lönade sig att själv bedriva får- och getskötsel. På 1850-talet uppstod en stegrad efterfrågan för nötkött och mjölkprodukter, varav följde

lantbrukets koncentrering omkring denna gren av hushållningen. Med de ökade mjölkprodukterna följde ett uppsving för svinskötseln.

Vad som länge utgjorde ett väsentligt hinder för kreatursskötselns utveckling var svårigheten att rätt ordna vinterutfodringen. I Skåne och Västergötland samt på öarna Öland och Gotland fingo ännu så sent som på 1870-talet en del ungdjur av hästar och får gå ute året om. I stallarna erhöllo djuren minsta möjliga ranson hö och halm, högst sällan kraftfoder. På vårsidan fick höet sparas för dragarna, och de övriga djuren fingo då nödfoder av det mest egendomliga slag. Så t. ex. omtalar Olaus Magnus, att ölandshästen fick soltorkad fisk. Granris fuktat med saltlake eller människourin omtalas i Lantbruksakademiens annaler 1818 (I, 259) som ett "sunt och smakligt foder". Wallenstéen förklarar t. o. m. 1798 i Inr. Tidn. nr 49, att granris med människourin är "den största läckerhet, som aldrig bör förspillas". Granris såväl hackad som ohackad förordas ofta i Vetenskapsakademiens handl. på 1700-talet. "Färsk kokad hästgödsel är även en läckerhet för boskapen", heter det i Västmanl. l. hushållningssällsk:s handl. 1826 (h. 3 s. 117). Betydligt bättre var löv av björk, asp, ask, alm, al och rönn. Fåren åto gärna asklöv, hästarna asplöv. Träden kvistades därför allmänt under sommaren, och lövet förvarades i särskilda lövlador. Lövfoder brukas för övrigt ännu i ej så få svenska bygder. Värre var det med barkfodret. Linné yttrar i sin Dalaresa 1734: "I skogarna lågo ymnigt nedhuggna tallar, till mesta delen barkbara; vilken bark om vårtiden avflås, torkas, sönderskäres och till spis beredes åt svin eller boskap, varav de förre bli fete, de senare må väl."

Då stallarna voro mörka och kalla, kommo kreaturen även i hög grad att vantrivas, och den mjölkmängd en ko kunde ge blev minimal. Vanligen stod kon också i sin på eftervintern. Då kalven kom till världen på vårsidan, voro kons krafter ytterligt medtagna, så att djuren ibland ej alls kunde resa sig upp. P. A. Säve säger, att djuren på våren voro så eländiga, att de knappt orkade "bära rumporna". I vissa ladugårdar funnos särskilda lyftapparater för kreaturen, när de skulle ut om våren på bete.

Betet om sommaren var så mycket rikligare. Därför repade sig djuren fort, och såväl kor som får och getter gåvo snart åter rikligt med mjölk. Vi få dock ej tänka oss ängarna som några välskötta vallar i nutida bemärkelse med insådd klöver och timotej. Naturängen var det enda man hade att tillgå, och också den gav åtskilligt övrigt att önska. Så t. ex. klagas under 1700-talet allmänt över, att ängarna voro mossbelupna, tuviga och sanka. Som orsaker till dålig gräsväxt kan även nämnas: dålig avdikning, för tidig skörd, så att någon frösättning ej kunde äga rum, brist på bearbetning av jorden och brist på gödsling.

Ängsmarkerna voro i allmänhet av två slag: de vattensjuka "kärrängarna" vid sjö- och flodstränder samt skogsängarna. De förra kunde bli goda genom avdikning, sjösänkning och strömrensning, de senare genom borttagande av träd, buskar och stubbar. Det enda slag av kulturäng, som fanns, var den genom svedjning erhållna. Denna äng kunde antingen tillfälligtvis uppstå efter en skogsbrand, då ett svedjeland efter några års sädesskördar lämnades åt sig själv. Undantagsvis fick man även grönfoder på så sätt, att den allra magraste säden ej fick stå, tills den gått i ax, utan togs grön. Slutligen hade man även trädan till betesmark.

Man skilde vid ängsmarken i regel på *hemäng* och *utäng*. Den förra sköttes vanligen bättre men var i gengäld så mycket mindre. Utängen lämnades däremot i allmänhet utan all skötsel. Den låg ofta på en höjd (vall) i skogen, vid någon sjöstrand eller på en sydsluttning av något berg. Denna utäng kunde antingen vara gemensam för en hel by, och platsen, där husen (bodarna) lågo, fick då ett byliknande utseende med bygata och husen ordnade i linje efter en viss plan, eller särskild, i vilket fall alla husen lågo mera oordnade på en mindre plats. Namnet på dessa utängar har varit olika. Det vanligaste är *fäbod;* av andra namn kunna nämnas: *säter* (gränstrakterna mot Norge från Värmland till Jämtland), *volj* (Härjedalen), *bua* (Jmt. Dal.), *boen* (Ågm.).

Livet på fäbodarna var i allmänhet delat på två perioder, för- och eftersommaren, emellan vilka låg höbärgningen, då allt folket behövdes vid lantbruket, och kreaturen följaktligen måste föras hem. Denna mellantid i byn omfattade vanligen en vecka till fjorton dagar. Mot efterhösten fingo kreaturen komma hem och avbeta trädan och stubbåkern. Kreaturen sköttes vid fäbodarna av flickor *(bupiga, getkulla, bustårsa, fäbopiga, botös, fjällpiga, fäbostinta, bojänta, bokulla)*, som hade uppsikten såväl av kreaturen som arbetet med mjölken. Ofta hade man unga pojkar att vakta djuren, men på senare tiden ha dessa mäst ersättas av äldre kvinnor[1].

Oaktat höskörden i allmänhet gav ringa utbyte, betraktades den dock som en festtid, och glädjen hos både gamla och unga var stor, när äntligen mot midsommar eller i juli månad tiden kom, då man skulle avmeja och uppsamla gräset. Alla skulle vara med, och de vid fäbodarna varande hemkallades för att deltaga i arbetet. I vissa nejder klädde man sig i "halv festdräkt" och försåg sig med riklig mängd av brännvin eller öl. Avmejandet med lie eller skära skedde antingen i följd,

[1] Om fäbodarna se vidare kap. 7: Bondgårdarna. Om mjölkberedningen se kap. 12: Mat och dryck.

så att alla både män och kvinnor den ena dagen höggo, andra dagen räfsade samman, eller så, att männen höggo och kvinnorna samtidigt samlade upp.

Det kunde visserligen hända, att en eller annan förslagen bonde

Fig. 53. Fäbodstuga och fäbodvall.

konstruerade en enklare hässräfsa, men det blev i så fall en uppfinning, som dog med skaparen. I stället hade man en s. k. *slapa*. Linné beskriver en sådan från Skåne. Denna bestod av en fyrkantig sparre, tjock som en arm, av en god fots längd, i bägge ändar försedd med en repskakel. För denna spändes två hästar, men i st. f. skaklarna mellan

hästarna fanns ett rep med två ändar, som spändes mellan hästarna och höllos i ena handen av den som körde och tömmarna i den andra. När nu höet var hopsträngat på marken, ställde pigan eller pojken sig på släpan för att köra ihop höet med denna. Höet samlades framför karlen och drogs tillhopa, till dess han steg av, då höet blev liggande. Sedan begyntes med en ny sträng, till dess man fått ett helt lass.

Gräset lades att torka först i strängar på vallen och sedan i s. k. bredor på någon solig plats *(bredestad)*. För regnväder hopsattes bredorna i små stockar, *kuvar, regnkuvar* (i norra Sverige *såtar*). Slutligen sammanfördes många kuvar till en större stack. Flera stackar, hopförda till en enda, bildade en s. k. *dös*, som sattes i skogen och väl

Fig. 54. Höstack av nordsvensk typ.

övertäcktes med granris. Stackens form var oftast rund med kägelformig topp (fig. 51). Den avlånga stacken förekommer ej så ofta i Sverige. Där bottnen var fuktig, lade man först ett ris- eller stocklager under, så att vinden kunde spela in underifrån. Överst lades en del vedpinnar att fasthålla höet. Var platsen utsatt för stormar, satte man en eller flera stänger först i jorden och föste höet omsorgsfullt omkring dessa. Torkningen kunde även ske på hässjor, vilka förekommo i två former, vanliga *höhässjor* och *starrhässjor*. De förra bestodo i Ångermanland (enligt E. O. Arenander) av 2—3 *hässjegubbar* med 5 eller 6 pinnar i varje, varpå 5 à 6 *hässjetroer* vilade och uppburo höet. En starrhässja beskrives av C. V. Bromander på följande sätt: "Först nedsattes i marken två par störar, bildande två *störbol*. Emellan dessa störbol lades till *hässjegolv*, klövjor av runda kavlar, för att ej höet skulle ruttna

i jorden. På detta golv lades höet ungefär en meter högt, smalare nedtill, bredare upptill. Detta hölager kallades *bottenflo*. Därpå lades en stör eller stång och över denna nästa varv, mellanflon, ej fullt en meter hög, vilken även först vidgades uppåt, men sedan avsmalnande, så att hässjan var tjockast mitt på mellanflon. Över ännu en stör lades åter ett varv hö, *översta* flon, en meter hög och jämnt avtagande i tjocklek, och så därpå en tredje stör. Nu *rakades* hässjan, d. v. s. att man med nivan räfsade av sidorna det löst hängande höet, vilket lades ovanpå till en tämligen tunn *takflo*, på vilken en fjärde och sista stör lades för att vid storm hålla höet fast. Stundom lades näver eller granbark på takflon närmast under stören, över vilken bands ett sveg. Denna omsorg användes, för att hässjan skulle kunna motstå både regn och blåst, emedan höet ej kunde hemfraktas, förrän träsk och sjöar frusit fram på hösten. För att freda hässjan från betande boskap stängdes sedermera omkring den med en *skyggård* (gärdesgård) av tre eller fyra långa, smala träd, som okvistade kallades *ruskor*, avkvistade *rajor*."

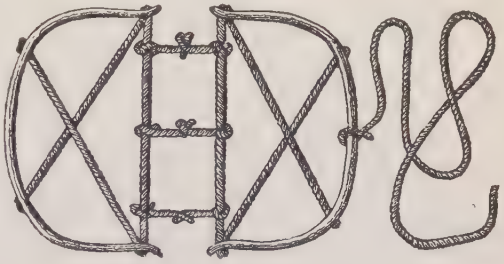

Fig. 55. Höbåga från Värend. Linné 1749.

Höladorna voro antingen med vertikala väggar eller inåt sluttande, så att tak- eller mittpartiet var bredare än det nedre. Denna senare typ ansågs särskilt lämplig, i det regn lätt rann av, och torkningen underlättades. Utängsladorna vilade på stolpar, så att själva golvet fick ligga något ovanför marken. Dessa lador krävde rik tillgång på virke och förekommo därför endast i nejder med stora skogar. Arenander säger om dem i Ångermanland: "De äro i allmänhet små, byggda i skogen mestadels av rundvirke, mycket glest och med klove- eller nävertak samt trägolv av kluvet småvirke. På sväm- och flodängar finnas de ofta i 100-tal."

Som transportmedel användes mångahanda hjälpredskap. Det enklaste medlet var *bärvidjan*, som gjordes av ungbjörk och böjdes ihop i toppen till en ögla. I en sådan vidja inklämdes höet, som sedan bars på ryggen. Ett annat bärredskap var *hö-bågan* (fig. 55), som var hopsatt av två böjda ektelningar, sammankopplade med rep av lindbast. Även denna bars över nacken och axlarna. Ett annat sätt var att lägga höet på hästryggen och binda det fast i för-sadeln. Slutligen förekom kälke och skrinda. Den förra kunde antingen vara en sommarkälke försedd med skinn som underlag, så att den kunde glida lätt på gräs, eller

Fig. 56. Hökörning omkr. 1450. Ant. tidskr. III.

en vinterkälke, i vilket senare fall man väntade att införa säden, tills snön föll eller myrarna isbelades. Skrindorna voro av många former. Vagnar ha kommit i bruk först sent; mera allmänt först i början av 1800-talet.

Till slut vilja vi anföra en gammal slåtterstadga efter R. Dybeck (Runa 1843:3), utvisande hur reglementsenligt arbetet med höslåttern förr gick till:

"Nu är and-tiden inne; då kallar greven eller hans ombud undersåtarna till lantbostämma. På denna utväljes en skicklig bonde eller torpare, vilken äger att under hela slåttern styra och befalla över slåtter-laget. Denne man går alltid i spetsen för slåtterkarlarna, varför han kallas för-karl.

Innan slåttern tager sin början, mottager för-karlen vid gården av greven 4½ tunnor kornmalt att därav brygga öl till utdelning åt slåtterlaget, på sätt och i den ordning nedan förmäles.

När slåtterkarlarna äro församlade på den äng, som först skall mejas och avbärgas, utväljer för-karlen till sitt biträde fyra raska ogifta drängar. De kallas stuttknektar. Likaledes utser han en pålitlig gift karl, som benämnes styrman, den där, jämte för-karlen, har något inseende över laget och alltid sist i ordningen skall gå sitt slag. Den äldsta stuttknekten intager alltid femte rummet efter för-karlen. De övrigas rum bestämmas på det sätt, att nummer efter karlarnas antal tecknas på lappar, som nedläggas i en hatt eller mössa, ur vilken varje slåtterkarl uttager ett nummer, och detta bestämmer det rum, han har att intaga.

Nu har slåtterlaget övergått ett fält av ängen; då begiver sig för-karlen tillbaka för att avsyna slagen. Han åtföljes av tvenne stuttknektar, av vilka den ena medför lövruskor, med ett hugg av lien skilda från roten. De slag, som finnas vara illa avmejade, utmärkas med en buske, som nedsättes i marken uti uddningen av slaget.

Klockan fem på eftermiddagen uppropas slåtterlaget av för-karlen. Samlingen sker vid en av honom utsedd tuva, bredvid vilken äldste stuttknekten lägger en buske. De fyra stuttknektarna taga därefter plats, två och två emot varandra, kring tuvan. De av laget, vilkas slag blivit, på sätt förmält är, utmärkta med buskar, måste nu fram för att stuttas, eller undergå bestraffning för vårdslöshet i deras arbete. Den skyldige lägger sig på rygg på marken, uppsträcker händer och fötter, varefter, sedan hela laget blottat sina huvuden, han av de fyra stuttknektarna lyftes över tuvan samt, under allmänt utrop tvenne gånger av ordet hoj, två gånger hissas över tuvan, men tredje gången stussas eller stuttas mot densamma. Detta förnyas tre gånger för var buske, så att utropen vid varje bestraffning blir nio. Den vid tuvan lagda busken uppreses, sedan stuttningen försiggått, på tuvan.

Efter slutad stuttning ropas kvällsrop nästan på samma sätt som stuttningropen, men endast tre gånger. Slåtterlaget begiver sig därefter mangrant till herrgården, där de undfägnas med öl, till en kanna för man. Och är detta det belopp, slåtterkarlen erhåller för varje avslagen äng. Under förtäring av ölet drickas grevens och herrskapets skålar.

När slåtterkarlarna (deras antal uppgår vanligen till 60) avslagit den sista ängen

(vanligen Nyängen), hemtåga de till herrgården, tre och tre i varje led. Alla bära liarna på axlarna; dock så, att de stuttade gå med fällda, men de övriga med upprätta lieuddar. Ankomna till slottet, tåga de under musik en gång kring den på gården befintliga runda gräsvallen, varefter, sedan ölförtäring intagits, alla på en gång utropa 'god natt!' och skiljas."

I södra Sverige, framför allt i Skåne, där man ej hade fäbodvall, antog kreatursutfodringen under sommaren delvis en annan karaktär. Där måste djuren vaktas av en herde. Betesmarken var gemensam för hela byn. Det krävdes således ett samfält utdrivande och samfält vaktande av byns alla kreatur. Ingen fick driva sina kreatur ut på den gemensamma betesmarken utan samråd med grannarna. På särskild bystämma beslöts därför en gemensam utflyttning av kreaturen. Sedan hörde även en besiktning av djuren och hemdrivning om hösten till byns angelägenheter. Gärdesgårdarna borde härvid vara så goda som möjligt, att ej kreaturen från betesmarken begåvo sig ut på åkrarna och där skadade säden. Ävenledes skulle gärdesgårdarna skilja de olika byarnas betesmarker från varandra. Av Lovén få vi en beskrivning av kreatursbesiktningen sådan den försiggick i Skåne i början av 1800-talet. Alla åboar i byn samlades på en bestämd dag i början på sommaren hos åldermannen till ett s. k. *fäladsmöte*. "Gubbarna gingo nu tillsammans ut på fäladen och översågo alla där utsläppta fäkreatur för att förvissa sig, att inga främmande kreatur voro på ett eller annat sätt lurendrejade in på byns gemensamma bete. Om några sådana funnos, togos de och insläpptes i en för detta ändamål instängd liten hage, som kallades *innahmshage*, där de fingo svälta sig fram, tills ägarna kommo och hämtade dem, och erlade en bestämd plikt till bykassan. Innan detta fäladsmöte hölls, hade dock gubbarna först haft en samling hos åldermannen och gått s. k. *dikegång*, för att tillse, att all stängsel kring vångarna var i gott skick. Denna dikegång gingo de, så snart all jorden i sädesvångarna var tillagd och besådd. Närmare jul hölls vid häradets tingställe ett s. k. *driftamöte*, vid vilket en nämndeman var ordförande. När grödan var inbärgad, och vångarna blivit på bystämman förklarade *uppgivna*, hade *vångagemmarens* tillsyn om grindarna upphört, och vården om gärdesgårdarna, vilka ej voro starkare än att några dagars ihållande regn kunde så skada dem, att de ej mera voro något stängsel för kreaturen, hade ock avstannat. Härav hände varje år, att kreaturen gingo ur den ena vången i den andra från by till by, och att ägaren ofta ej hade reda på var de funnos. När tiden kom, att kreaturen skulle gå i vinterkvarter, saknades dels i varje byhem något kreatur, dels fanns där ock något, som ingen kändes vid och som fick namn av *driftakräk*. För att reda dessa förhållanden hölls driftamötet. Var och en, som hade ett främmande kreatur,

anmärkte detta för driftamötets ordförande, och lämnade tillika åt honom en avgift av 1 eller 2 riksdaler, allt efter kreaturets beskaffenhet. Att den, som hade, och icke den, som förlorade kreaturet, betalte, kom därav, att den förre hade i handen valuta för sina penningar, då den senares öde ännu var oavgjort. Både den, som hade och den som förlorat kreaturet, gav på det en noggrann beskrivning, vilken antecknades av ordföranden, som hänviste ägaren till det ställe, där kreaturet kunde återfås, och uppgav för honom, vad han för det borde betala."

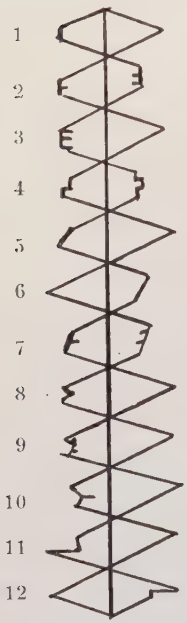

Fig. 47. Tolv fårmärken från Gottland.

För att var och en skulle kunna igenkänna sina djur, brukades — åtminstone för fåren — särskilda igenkänningstecken. Hyltén-Cavallius omtalar från Värend en rund trissa av masur, med hål i mitten, vari ägaren skurit sitt bomärke. Genom hålet drogs en rem eller ett snöre, varmed trissan bands om fårets hals. Vanligare än sådant påhängt märke voro dock de i öronen klippta tecknen. Från Värend omtalas sådana på fåren, och Gotlands fårmärken äro likaledes öronurklipp. I Norrland brukas öronmärken på renar. Som bevis på hur vidsträckt användningen av sådana märken är, kan omtalas, att de isländska fårmärkena äro mycket lika de lappländska renmärkena och gotländska fårmärkena. Dessa märken gå i arv från far till son släktled efter släktled genom många århundraden. En del sådana antecknas i bok, som då utgör ett slags register över boskapsmärken. Ett inregistrerat märke är alltid sammanfört å en bild, så att vänstra halvan betecknar vänstra örats klipp, högra halvan högra örats klipp (fig. 47). I Lappland uppritas ej märket utan klippes ut i papper eller näver och vikes i två hälfter, så att var hälft representerar ett öra. Numera skall på grund av särskild lag varje lappman låta hos domaren i tingslaget inregistrera sitt eller sina renmärken.

Utvecklingen av ängsmarken under de sista 50 åren har gått i riktning åt allt mindre areal naturäng och allt större areal odlad vall. 1866 fanns 1,9 mill. har naturäng, 1920 ej mera än 900 t. Av rikets hela areal utgjorde ängsmarken 1866 4,7 proc., 1920 endast 2,2. Den odlade vallen omfattade 1865 671 t. har, 1923 däremot 1 mill. 360 t. Höskörden var 1866 av naturängen 1,9 mill. ton och av vallen 1,48 mill., 1923 resp. 584 t. och 4 mill. 134 t. Samtidigt härmed ha foderrotfrukterna även fått ökad betydelse. 1866 odlades endast 9 t. har, 1922 103 t. har

med foderrotfrukter och skördesiffrorna voro resp. 75 t. och 3 mill. 242 t. ton.

De mindre husdjuren som får, svin, höns, gäss och änder samt ungdjuren — kalvar, lamm och killingar — vistades under sommaren i omedelbar närhet av boningshuset och under vintern ofta inne i stugan. Lovén skriver om förhållandena i Skytts härad i Skåne vid 1800-talets början: "Den tiden gingo i byarna alla svin lösa under vintertiden och strövade omkring vart de behagade. Varje morgon samlades de vart och ett till sitt hem vid utropandet av ett lystringsord, som av ålder varit detsamma, fast olika för olika hemman." Samuel Kiechel, som vintertiden 1586 bereste Sverige, antecknar: "Jämte hundar, kattor, höns och duvor, som ingenting betyder, hålla de även i rummet kalvar, lamm, getter och så grisar, som vanligen hava sin plats mitt i stugan och slicka en i ansiktet nattetid, då man sover." Örebro läns Hushållningssällskaps tioårsberättelse 1846 säger om länets *svinskötsel:* "Grisarna uppfödas ofta inne i stugan och ägnas där lika omsorg med barnungarna, deras lekkamrater; men då de med ett mera tungsint lynne snart växa från kamraterna, lämnas de åt sitt öde och träffas därför om sommaren mest på landsvägen, i synnerhet vid grindarna, och om vintern vid drankhoarna. Svinskötseln denna senare årstid står i det närmaste samband med brännvinsbränning — och fylleri. Därest dessa florera, står svinkulturen i tvenne bemärkelser på en högre punkt."

Även i städerna hörde svinen till de djur, som fingo ströva omkring på gatorna. När Ludvig den tjockes son och medregent Filip en gång red genom Paris' gator, sprang ett av de många där kringlöpande svinen mellan hästens ben. Den unge konungen störtade av hästen och dog till följd av fallet d. 3 okt. 1131. Från Danmarks städer omtalas från 1500-talet, att svinen på gatorna voro så många, att "de lupo in i var mans dörr". En dansk byordning stadgar, att herrelösa svin fingo skjutas. 1571 blev det kreaturspest i Hälsingör. Svinen dogo i massor, och folket måste nöja sig med att kasta ut de döda djuren på gatan. Där störtade sig de andra svinen över dem och åto upp dem. Med anledning härav beslöts "att driva alla lösa svin till hospitalet". 1588 påbjöds, att svin ej fingo vistas på kyrkogårdarna, emedan de rotade upp lik. Till sist överlåts vården om gatufreden åt skarprättaren, som fick göra vad han ville med herrelösa svin (P. Gommesen).

Den bästa platsen att uppföda svin var fordom "ollon-skogen", och medeltidens lagar syssla mycket med, huru rätten till sådan betesplats skulle fördelas. Dylika skogars ödeläggande skyddades med viten, beräknade till en mark för vart svin, som i skogen underhölls. Uppsam-

landet av ollon eller nötter i en till svinbete indelad skog bestraffades med böter, dock ägde vägfarande att därmed fylla "hatten till hattbandet och vanten till tumfingret". Ollongärden eller avgiften för svin i ollonskog lämnade fordom såväl åt kronan som den enskilde jordägaren en icke ringa inkomst. Högestads skogar i Skåne lämnade under fem ollonår 1854—59 13 050 kr. 1877 uppgick ollongärden på samma gård till 6 737 kr. (Möller, s. 43).

Ännu på 1840-talet trodde man sig kunna särskilja två inhemska svinraser: "det svenska skogssvinet" samt "en halvvild ras, som förrådde nära släktskap med vildsvinet." Den förra rasens utseende beskrives på följande sätt: spetsigt huvud, bågformigt uppstående rygg, hängande kors; en avart hade rak rygg, rikt besatt med borst på manken och länden. Skogssvinet var i övrigt svartvitfläckigt. Genom korsning med utländska raser försvunno snart de egentliga särmärkena för de inhemska raserna. A. Noring säger i sin Handl. i husdjussk. (1841—42), att den inhemska rasen knappast förekom oblandad annat än i skogstrakterna, eljest var den allmänt uppblandad med utländska raser, emedan allmogen vanligen försåg sig med grisar från herrgårdarna, där en mängd utländska raser användes till rasens förädling. Bland sådana nämnas svarta och vita kinesiska svin, berkshirerasen, lincolnshirerasen (även kallad "engelsk fattigmans ras") och yorkshirerasen. Även omtalas krullhåriga svin från Serbien.

Då mjölkhushållningen med 1860-talet fick betydligt ökad betydelse, begynte man även lägga större vikt vid svinskötseln. Produktionen av gödsvin till avsalu steg särskilt under 1870- och 80-talet, och man begynte allmänt korsa yorkshirerasen med lantsvin. Samtidigt härmed ordnades utfodringen, och även bättre svinstior begynte byggas. Utförseln, som under femårsperioden 1866—70 varit 8 659 svin, steg 1881—85 till 32 206. Antalet svinkreatur i Sverige var 1865 380 t., 1885 515 t., 1914 1 mill. 23 t. och 1920 1 mill. 11 t.

Om svinskötseln sålunda visat ett raskt framåtskridande under de sista 60 åren, har *fårskötseln* så mycket mera sjunkit i anseende och betydelse. År 1571 funnos på 1 000 invånare 622 får, år 1805 hade antalet sjunkit till 500 och år 1899 till 255. På 1700-talet hade med Alströmers verksamhet för industrien och dess förseende med inhemsk råvara intresset för husdjursskötseln i främsta rummet riktats på fåren, och detta blev allt fortfarande fallet även under början av det 19:e århundradet. Fr. o. m. år 1834 inträdde emellertid en stark nedgång i ullprisen till följd av den stigande införseln av ull från Australien och andra transmarina länder. Man sökte i början genom införseltullar sätta en gräns för prisfallet, men detta räckte ej till att rädda den inhemska fårskötseln.

Man försökte då införa utländska raser i stor skala, men då snart nötboskapsskötseln visade avsevärt större rentabilitet, övergav man fårskötseln för att i stället koncentrera sig på mjölkhushållningen. Endast på Öland och Gotland och här och där i Skåne bibehöll man ett visst intresse för fåren. De försök man på 1870- och 80-talen gjorde för att driva upp export av köttfår i stället för ullfår, kröntes ej heller med framgång. Genom Englands importförbud och Tysklands spärråtgärder på 1890-talet sjönk exporten av får ned till en obetydlighet. 1879 hade exporten utgjort 23 000 får, 1897 utgjorde den blott 9 000 och 1899 något mindre än 3 000. Antalet får i hela riket var 1865 1 mill. 590 t., 1885 1 mill. 442 t., 1910 1 mill. 4 t. Sedan dess har antalet något stigit och utgjorde 1915 1 mill. 146 t., 1920 1 mill. 568 eller nästan lika många som 1865.

Det har gått med *getterna* som med fåren. Intresset har avsevärt minskats. Under medeltiden spelade ofta getmjölk och getost en viktig roll. Olaus Magnus omtalar, att får och getter, som höllos hemma, fingo avbeta gräsväxten på hustaken. Getterna fingo eljest till in på 1700-talet under somrarna ströva fritt i skogarna. Detta förbjöds emellertid helt och hållet rörande ek- och bokskog, och betesfriheten inskränktes betydligt rörande barrskog. Getterna pläga nämligen avbita knopparna på ungskog. Hägnaderna gjordes visserligen så täta, att svin ej kunde komma igenom, men för getter, som ägde en medfödd benägenhet att klättra, hjälpte inga stängslen. Getterna blevo således ständigt till förargelse, och varje lantbrukare, som hade nödig omtanke om sina åkrar, ville därför ej hålla dessa djur. Det hette visserligen, att geten var "fattigmans ko", och man kunde påvisa, att den för en mycket ringa utfodring gav både mycket och närande mjölk. En välfödd get skulle kunna ge ända till 1 000 l. mjölk om året. Då därtill kom ull- och köttvärdet, borde getskötseln trots all omak kunna anses lönande. Det hjälpte emellertid ej, och numera har getskötseln knappast någon betydelse mer än i vissa delar av norra Sverige. Främst står Jämtlands län med 35 400 getter 1919. Kopparbergs län hade samma år 17 300. De jämtländska getterna äro till färgen vita, svarta eller svart- och vitbrokiga och förekomma både med och utan horn. Sommartiden gå de på

Fig. 58. Får betande på taken i en svensk stad. Enl. Ol. Magnus.

bete på fäbodarna eller i skogen från mitten av juni till början av oktober och fodras därefter inne med halm, löv av sälg, rönn m. m. samt starr-, mad- eller myrhö och färskt, hackat granris. 1571 funnos i hela riket 172 getter per 1 000 innevånare, 1805 58 och 1898 endast 16. Antalet getter i Sverige var 1865 133 t., 1885 97 t., 1910 69 t. Sedan dess har antalet något stigit och utgjorde 1917 136 t. eller mera än år 1865. Sedan världskrigets slut har dock siffran åter gått ned till 113 t. 1920.

I motsats till får- och getskötseln har *fjäderfäskötseln* under de sista årtiondena visat avgjort uppsving. Under medeltiden ansågs en tupp och två hönor som minimum för en fattig bonde. På 1500-talet, då herremännen begynte sätta värde på hönsstek, måste arrendatorna lämna ett visst antal höns och kycklingar i arrende. Vid Johan III:s taffel anrättades på ett enda år 9 239 yngre och äldre höns samt 29 kapuner. Under 1600- och 1700-talen sjönk dock betydligt intresset för hönsen, och bonden höll ej heller flera djur än hans hushåll oundgängligen behövde för äggens skull. Köttet spelade mindre roll, då en höna fick leva till hon var över 15 år. Hederström omtalar från Näsby i Östergötland 1755, att varje gård hade 6 à 8 stycken höns.

Ett hinder för hönsskötselns utveckling var, att man höll dem i stugan. Visserligen värpte de bättre, men i gengäld måste antalet vara begränsat. Raserna voro rätt blandade på 60- och 70-talen, enär herregårdarna begynt med införsel av utländska köttraser. Först på 1880-talet vaknade intresset för ägghöns, och från Amerika infördes då plymouth-rock-rasen. Vid samma tid inkommo även de svarta menorkahönsen. Kort därefter vunno även leghornhönsen spridning. Följden har även blivit, att exporten av ägg avsevärt stigit. Under årtiondet 1871—80 exporterades 148 t. tjog, 1891—1900 2¼ mill. tjog (1913 3,2 mill. kg.). Antalet höns beräknades 1917 till 6 mill., men har sedan sjunkit ned till 4,8 mill. 1919.

Ankan synes först sent ha blivit husdjur i Sverige. Olaus Magnus ägnar detta djur ett särskilt kapitel, men i äldre handlingar omtalas detta husdjur ändock högst sällan. I sockenbeskrivningarna från 1700-talet nämnas höns och ibland gäss men ej ankor. Under 1800-talet torde man i Skåne på vissa ställen ha vinnlagt sig om ankskötseln, och P. v. Möller nämner särskilt Kivik, där hundratals ankor uppföddes mestadels med en höna som fostermor. 1880 utfördes enligt samma källa 1 500 levande ankor från Skåne.

Något större betydelse har *gåsen* haft. Redan på 800-talet torde den ha varit ett allmänt husdjur i Sverige. I landskapslagarna omnämnes gåsen såsom tionde och ställes i Upplandslagen i värde lika med tre höns. I Skånelagen äro böterna för dödad gris och gås lika. Särskilt

Östgötalagen nämner gäsen utförligt, och i detta landskap torde gässkötseln ha stått högt. En gäs värderas till 8 penningar, en digris till 4. Hederström nämner 1755, att varje gård i Näsby vid Roxen hade 3 à 4 gäss. Under 1800-talet bedrevs gåsaveln framför allt på Öland och södra Skåne. Dickson påpekar särskilt, att genom uppfödandet av gässen inne i stugan, kläcktes äggen tidigt, varigenom gässlingarna fingo mer tid på sig att växa till Mårtenstiden, då gåsslakten ägde rum.

Biskötseln var under medeltiden av mycket stor vikt, emedan kyrkorna krävde så många vaxljus. Även var mjödet en omtyckt dryck. Efter 1500 förlorade mjödet i betydelse, och under reformationstiden behövde kyrkan ej längre de många ljusen. Därför sjönk biskötseln avsevärt. Först med Frihetstiden begynte man ägna bina större intresse.

Att taga honung från skogsbin har brukats allt sedan bronsåldern, och under medeltiden omtalas äganderätten till vildbin ofta i landskapslagarna; ännu på 1700-talet var honung från dessa allmän i Norrland. Hülphers skriver 1771 från Medelpad: "Honung av vilda eller skogsbin skall träffas här på flera ställen, men andra bin finnas icke. Sådan sötma samlas i synnerhet vid torra furor, där tjock bark eller flarn nedfallit." På 1800-talet torde ej heller konsten att taga honung från skogsbin ha varit alldeles utdöd. — Jämte de vilda bina förekommo emellertid redan under medeltiden tama bin i såväl stockar som kupor.

Fig. 59. Biskötsel, enligt Olaus Magnus 1555.

Oaktat Olaus Magnus omtalar såväl stockar som kupor, synes dock, att döma av den bilitteratur, som under 1600- och 1700-talet såg dagen (t. ex. av I. Erici vid 1600-talets mitt, M. Trievald, E. Lundgren, N. Kock, S. Linnéus, J. Lindström, J. Fischerström m. fl. under 1700-talet), stocken ännu vid 1700-talets mitt ha varit den förhärskande formen. Först mot slutet av samma århundrade undanträngdes den av kupan. Ännu i våra dagar finnas stockar undantagsvis kvar, antingen direkt avsågade i skogen med bina i, eller särskilt tillverkade av stora block. De användas dels liggande, dels stående. "Den som har sådana gör klokast att ej befolka dem åter, när den svärm, som bor där, dör ut", säger 1878 O. E. L. Dahm. Bikupan av trä eller halm har under 1800-talet hos allmogen varit den vanligaste. Halmkupan är ännu den

mest spridda och förordas av Dahm såsom den billigaste och bästa. I vår tid utträngа bihusen halmkuporna.

Som exempel på biodlingens forna stora betydelse kunna följande siffror tjäna: År 1550 utskeppades från Kalmar 3 skeppund 12½ lispund vax, motsvarande en honungsproduktion av omkring 125 tunnor, allt utgörande behållningen av den skatt i honung, som småländska allmogen erlade. Enbart för år 1560 utgjorde denna skatt 59 tunnor honung till Kalmar slott. Pastorn i Stenbrohult, Samuel Linnéus (broder till C. v. Linné) skördade vid 1700-talets mitt 83 lispund honung och 100 pund vax på ett år, och år 1777 ägde stadskomministern i Växjö, Wieselgren, ej mindre än 464 kupor, ur vilka han skattade 785 kannor honung och 350 pund vax. Ännu omkring år 1840 kunde en bonde i Södra Möre äga 200 kupor.

År 1919 beräknades bisamhällenas antal till 126 t., och biskötsel idkades i samtliga län, dock upptager statistiken för de båda nordligaste endast 13 för Västerbottens län och 3 för Norrbottens län. Gävleborgs län hade 704, Västernorrlands 183 och Jämtlands län 110. I övriga län uppgives antalet i allmänhet växla mellan 3 000—10 000, ehuru det å Gotland nedgår till 1 023 och i Älvsborgs län stiger till 14 659. År 1900 beräknade man produktionen till ½ mill. kg. honung och 10 000 kg. vax.

Nötkreaturens betydelse i lanthushållet var som redan påpekats mycket ringa under äldre tider. Korna ansågos mest som ett nödvändigt ont, som lantmannen var tvungen att hålla för gödselns skull. Ännu under förra hälften av 1800-talet anföres som skäl för ökad nötkreatursstock i första hand gödseln. Herremännen brydde sig ej alls om sina kor utan föredrogo att utackordera dem till småbönder ("dejarrende") och förbehöllo sig blott 2 lisp. smör el. 1 lisp. ost och kanske någon gång var 5:te kalv. Orsaken var väl närmast att söka däri, att korna gåvo så litet mjölk och åto upp för mycket hö under vintern. Mannens intresse sträckte sig föga till korna, och små tvisteämnen om höet funnos alltid mellan man och hustru under vintern. Husets herre önskade ge den minsta möjliga mängden höfoder och i övrigt hänvisa till lövfoder m. m. Vid början av 1800-talet beräknades fodermängden för en ko till 40—50 lispund hö och 60—70 lisp. halm för 7 månaders innefodring eller 1,7—2 kg. hö och 2,5—2,8 kg. halm pr dag. Kraftfoder i egentlig mening gavs ej, men var mannens intresse särskilt stort, kunde dock litet säd lämnas omedelbart efter kalvningen, då mjölkmängden var god. Eljest bestods blott drank eller sörja av agnar och hösmål. Allmänt användes — ej som nödfoder, utan även då höförrådet var det bästa — ristorkad granbarr mestadels i hackad (eller mald) form inlagt i halmhackelse.

Mjölkavkastningen var även mycket ringa. Vid början av 1800-talet gav Skånes och Smålands stora kor ungefär ¾ kanna om dagen, d. v. s. 700 liter om året. Det kunde ju dock hända, att man vid bättre utfodring under gynnsamma år kunde komma upp i 1 000 och 1 200 l pr år. Som önskemål uppställdes, att en god ko skulle lämna 2 lisp. smör och 1 lisp. ost om året. I övrigt intresserade sig bonden mest för, om djurets slaktvärde var gott. Gödning av kor under sommaren för försäljning under hösten förekom rätt allmänt, och under förra hälften av 1800-talet yttrade lantmän med särskilt misshag, att den svenska boskapen ej dugde på grund av dess "vanskapligt formade gestalt" och "otjänlighet som gödboskap". Om mjölkens mängd eller kvalitet sades intet.

Fig. 60. Ko av fjällras.

Man räknade i allmänhet med tre raser, vilka skulle vara "inhemska": smålandsrasen, skånska rasen och fjällrasen. Den förstnämnda synes ha varit den förhärskande under äldre tider i Sydsverige (torvko) men stannade längst kvar i Småland — därav namnet. I Gotland har man sökt bibehålla den, och den kallas därför nu ofta Gotlandsrasen. För ett 60-tal år sedan vårdade man sig särskilt om den på Öland och den benämndes då ölandsrasen. Färgen är ljusgul eller gulröd med vitt under buk och å huvud; huvudet är långt med bågformigt framåtriktade horn. Djuren äro småväxta och spensliga och duga ej till gödning men lämna relativt god mjölkmängd med hög fetthalt. Man beräknar mjölkmängden nu till 1 500 l. med 3,5 proc. fetthalt, siffror som även på 1860-talet kunde uppnås på södra Öland. Den skånska kon kallas ofta "stora, röda (röd-

bruna) skånska rasen". Den är troligen besläktad med den syddanska låglandsrasen. Mjölkmängden och fetthalten var ringa (mindre än hos smålandsrasen) men i gengäld dugde den bättre till gödkjur och kunde därför bättre säljas och även exporteras. Den har nu korsats med andra raser och torde därför vara försvunnen i sin ursprungliga gestalt, men rester finnas sannolikt i Bohuslän, Dalsland och här och där i mellersta Sverige. Fjällrasen har däremot relativt oblandad blivit kvar och finnes i Norrland, där den visat sig vara den för klimatet avgjort bästa. Den finnes i två former: en sydlig helröd och en nordlig vit med mörka prickar. Den är utan horn (kullig) och kallas därför ofta kulla eller kullko. Då Upplandslagen omtalar, att den svenska hornboskapen är liten, kullig, vit eller vitgrå, ofta med mörka fläckar, kan därmed endast avses fjällko. Den lämnar numera ända till 1 900 (2 000) l. mjölk med en fetthalt under sommaren av ända till 5 proc. I Jämtlands fjällbygd har en kulla lämnat ända till 17 l. pr dag.

En ej ursprunglig ras är "rödbrokig svensk boskap", vilken uppstått genom korsning med korthorn och ayrshire. Den torde ha utgått från Närike. Under 1800-talets förra hälvt försökte man alla möjliga utländska raser, men man har till sist stannat vid ostfriesiska (holländska) rasen för Sydsverige och ayrshire för Mellansverige. I Norrland ha de flesta raser fått vika för den gamla fjällkon.

Antalet kor har sedan 1860-talet, då mjölkhushållningen kom i ropet, stigit så, att medan man 1865 räknade 288 pr tusen innevånare, räknade man 1870 295, 1880 309, 1890 330 och 1897 344. Antalet kor i hela riket var 1865 1,19 mill., 1885 1,5 mill., 1910 1,9 mill., 1914 1,93 mill. (1920 1,74). Mjölkmängden har också stigit från 1 200 kg. vid mitten av 70-talet till 1 400 tio år senare och 1900 1 700 — allt genomsnittlig beräkning för hela landet. Samtidigt har utfodringen lagts om från hö- och halmutfodring under vintern till företrädesvis rotfrukter och kraftfoder. I st. f. att omvärdera fodret i hövärde har man fått sädesenhet (foderenhet) och foderbehov i förhållande till mjölkalstring. Redan 1815 uttalades som princip, "att all boskapen borde året om födas inomhus". Denna uppfattning rönte då mycken ovilja men är nu allmänt erkänd churu naturligtvis ej genomförd, allra minst i skogsbygderna.

Oxen och *stuten* spelade fordom en utomordentlig roll, oaktat den aldrig nådde Norrland. Såsom dragare hörde den till de få djur bonden ej gärna överlämnade åt sin hustrus vård. Oxen fick väl därför även bättre foder och ägnades mer omtanke. Även var försäljningen rätt inkomstbringande, och i vissa landskap som Småland utgjorde oxhandeln en särskilt viktig näringsgren. Smålandsoxen härstammar från den gamla "smålandsrasen". Vad värde man under äldre tid satte på

en oxe framgår av en uppgift från 1300-talet, där priset på skansk herregårdsoxe äro 8 mark samtidigt som en kos pris endast är 2 mark. Möller nämner följande allmänna värden såsom gällande mot slutet av 1300-talet (omräknat i kronor): oxe 155 kr., ko 72 kr., en tunna korn 12 kr., en tunna smör 200 kr., ett skålp. fläsk 200 kr.

Gustav Vasa, som visade en mycket stor omtanke om ladugårdsskötseln, vårdade sig även mycket om oxarna och då mest till avsalu. Man började allmänt exportera djur, så att till sist konungen måste sätta upp förbud för "bespisande av främmande land och städer därmed". Erik XIV:s förbudsplakat av 1561 kan ge en föreställning om dels huru stor oxhandeln förut varit, dels huru den inskränktes genom kgl. maj:ts stränga regleringsåtgärder. Det heter där, "att då fordom plägat komma från Västergötland och Småland till Västerås och Köping vid S:t Olofs tid 5 à 6 000 oxar, bekommer man nu näppeligen 5 à 600, ej heller vankas där nu en tiondedel av ätande varor, smör och ost, ej heller oxhudar, bockskinn, kalvskinn och talg". Själv bedrev Gustav Vasa en inbringande oxhandel. 1544 sålde han t. ex. på en gång ett tusen oxar till Sala silvergruva. Konungen tillägger: "Dock tro vi ej, att de så många behöva."

Oxarnas antal har emellertid sedan betydligt nedgått. Frihetstiden visade intet intresse för nötkreaturen utan brydde sig mest blott om får, 1800-talets förra hälvt tänkte mera på gödkor, och mjölkhushållningens stora uppsving efter 1860 lät till sist intresset för oxar alldeles försvinna. Härtill kom oxens mindre lämplighet i ett intensivt jordbruk. England, Tyskland och Danmark ville ej längre köpa oxar och således fanns ingen anledning att påverka allmännare omtanke om dessa djur. Statistiken utvisar 69 oxar 1865, 65 1870, 63 1880, 53 1890 och 47 1897 pr tusen invånare. Antalet oxar i riket var 1865 283 t., 1910 153 t. Sedan dess har antalet nedgått till 58 t. (1920).

Bondens huvudintresse, då det gällde boskapsskötseln, var fordom i första hand *hästarna*. 1800 räknade man 1 700 kg. hö eller 8 kg. pr dag som nödvändigt foder för en häst, samtidigt som en ko på sin höjd fick 2 kg. pr dag. En bidragande orsak till den stora mängden var de dåliga kommunikationerna och böndernas många körslor för herremännen. I krigiska tider måste kronan särskilt hålla efter bönderna, att de ägde goda hästar. Värdet på en god stridshäst var redan under medeltiden rätt högt. 1345 betaltes för en fullgod stridshingst 40 mark eller 2 880 kr. Magnus Erikssons stridshingst värderades till tio gånger detta pris eller 28 800 kr. Vad gagn en enda stridshäst kunde göra framgår av berättelsen om Karl XI:s och Karl XII:s stridshingst. Den föddes 1671 i Kalmartrakten och tillhörde "den småländska bondhästrasen". 1676

var den med om slaget vid Lund. Den tillhörde då en av Smålands husarer, som lämnade den till konungen, då dennes häst blev skjuten. Sedan kom den till Stockholm, där den stod i hovstallet, men i alla fall fick hjälpa till vid eldsvådor i huvudstaden. Den kallades sedan med anledning härav "brandklipparen". 1700 följde den med Karl XII till Livland och var 1709 med om slaget vid Pultava, där den räddade konungens liv. Sedan kom den till Bender och därefter till Stralsund. Hästen dog till sist i Lund 1718 — 47 år gammal.

Att Sverige tidigt nått en viss berömmelse för sina hästar visar bl. a. medeltidens stora export av dessa djur. Jordanes, som skrev på 500-talet, nämner, att hästar utfördes från Sverige. Olaus Magnus återkommer till hästarna på flera ställen i sin bok. På tal om kapplöpningar på is berättar han: "Ingenstädes i hela Norden anställas sådana spel på isen oftare än hos östgötar och västgötar. Ty dessas landamären hava en rikedom på saftiga betesmarker, vilka lämna näring åt hjordar av många tusen hästar, som helt naturligt samlas på de utsökta gräsmattorna." Om de olika arterna av svenska hästar heter det: "De norska hästarna äro av medelmåttig storlek och underbar styrka och snabbhet, när det gäller att färdas över berg och steniga vägar. De svenska och götiska hästarna passera med större ihärdighet och med stor snabbhet utan åtskillnad kärr och höjder och djupa skogar. De små öländska äro mera angenäma att se på än starka. Även de finska äro goda. De västgötska äro de största och starkaste." Å annat ställe i samma bok säger han på tal om ön Öland: "Där finnas betydande hjordar av småväxta, men kraftiga hästar, vilka i uthållighet och rörlighet taga priset framför många hästar av grövre kroppsformer. De uppköpas av inhemska och främmande köpmän för nöjes skull och medföras till avlägsna orter för att avyttras såsom ett slags underdjur. Ty de äro särdeles kloka, så att de kunna inläras att hoppa och dansa vid ljudet av horn och trummor av personer, som hava till födkrok att giva dylika förevisningar. Därjämte undervisas de i konsten att hoppa genom tämligen trånga järn- eller träband liksom hundar ävensom att med utomordentlig vighet slå volter. De kallas vid namn och befallas så att göra mer eller mindre invecklade rörelser, allt efter sin herres vilja. Detta slags hästar kunna, om så påfordras, leva av soltorkad fisk och granträ. Öl och vin förtära de, tills de bliva berusade, alldeles som fallet är med älgar."[1]

Den svenska allmogehästen antages numera härstamma från en typ, vars hemland är Ryssland. Den skulle då ha kommit hit med en in-

[1] Olaus Magnus omtalar tama älgar, som fingo vara med vid dryckeslagen och även eljest följa sina herrar som trogna husdjur.

vandrande folkstam, som skulle ha haft hästar av tatarisk ras (från sydöstra Ryssland). Denna urtyp skulle under vikingatiden ha uppblandats med en sydlig och västlig form. Först med riddarväsendets utveckling fick hästen högre anseende och bättre vård. Härigenom blev emellertid också hästskötseln en sak av vikt mera för de högre klasserna. Böndernas hästar kvarstodo länge på ett lägre stadium av utbildning. Också lämnade bondens omvårdnad om sin häst åtskilligt övrigt att önska. Gustav Vasa införde frisiska djur och sökte på mångahanda sätt förbättra hästaveln. Under 1600-talets många krig hemfördes ofta hästar till Sverige. Ännu under 1700-talet stod dock hästaveln hos bönderna ej på långt när lika högt som hos adeln. Man skilde så småningom på vagns- och ridhästar samt arbetshästar. De förra utbildades och förbättrades genom avel på mångahanda sätt. Arbetshästarnas förbättrande skedde emellertid endast ytterligt långsamt.

Ett genomgående drag för Sveriges lantbruksbygder under 1700-talet var, att man använde en ovanligt stor mängd hästar vid åkerbruket. 4—6 par framför plogen var ej sällsynt, ja, man förstärkte arbetsstyrkan t. o. m. med oxar, så att en plog kunde dragas av två oxar och dessutom fyra par hästar. Svanander beskriver arbetshästarna i Skåne mot slutet av 1700-talet på följande sätt: "På en gräslupen mark sätta de hela fem par. En upplänning skrattar, när han ser detta, men jag försäkrar, att den bonde, som på sin åker går med tvenne så mångfaldigt förespända plogar, skrattar väl mer tillbaka åt hans enda häst. Bönderna tävla annars uti den hedern att ha mesta dragarna för plogen, och en nämndeman vid sina fem par går i sina tankar lika stor och uppsvullen, som den herreman där förbireser i sin sexbespända vagn och beskrattar honom. Denna bondens högfärd har en stor nytta med sig. Därigenom uppföder han en mängd fäkreatur och hästar. Man får väl medgiva, att hans hästar göra mindre gagn, men de hava blivit honom som ett slags nödvändighet, då en stor del äro herrskapsbönder, skola således göra många äckor, och kunna ej köra med fäkreatur i de djupa vägarna."

Vid mitten av 1800-talet skedde en förbättring av arbetshästarna, närmast som en följd av de tyngre och grövre åkerbruksredskapen, som då började användas. För att göra hästen kraftigare har därför försökts korsning med utländska, kallblodiga hästraser. Största betydelsen har korsning med ardennerras på de sista 30 åren fått. Före denna brukades percherons och samtidigt med ardennerhästarna även clydesdale, ehuru ej numera i så stor utsträckning.

Vilken betydelse man förut tillmätte korsningen framgår av följande yttrande vid lantbruksmötet i Örebro 1850: "Den s. k. Norrlandshästen, efter allt utseende ägande arabens huvudbildning, fullblodshästens fram-

hensställning samt holsteinska hästens hovbildning, har sådan den nu förekommer, ej de goda proportioner eller den ställning, som erfordras av en vacker vagnshäst, men äger dock egenskaper så i kroppsbildning som temperament, vilka äro värda all uppmärksamhet. — — Spriddes upp i Norrland en tjänlig hingststam med andalusiska hästens kroppsbildning, så skulle hos aveln efter med ortens bästa märrar åstadkommas förminskning av huvudet, längre och buktigare hals, rakare framben, fastare hovar, förminskad hårrem och livligare temperament, varigenom ändamålet vore vunnet."

De gamla allmogehästarna försvinna så småningom, och av den urgamla av tatarisk typ finnas endast undantagsvis i östra delarna av Sverige några få rester. I norra Sverige finnes den s. k. norska typen mest utbredd. Ehuru denna häst är mest utpräglad i Norge, är den lika mycket inhemsk i Sverige och skulle lika gärna kunna kallas den nordsvenska rasen. Mest ren är den i västliga delarna av norra Sverige. Den är kraftig, härdig och förnöjsam samt lämpar sig särskilt för skogs- och höglandstrakter.

Av de småväxta hästarna i södra Sverige har redan omtalats ölandstypen. En annan, även den mycket lätt att tämja och mycket hängiven sin vårdare, är gotlandshästen ("russen"). Båda dessa former försvinna allt mer och mer och torde endast undantagsvis förefinnas oblandade i våra dagar. En småväxt hästras fanns under 1700-talet även i Skånes skogsbygder. Över allt där dessa förekommit, ha de fått gå ute i skogen under vintern.

Antalet hästar har under de sista femtio åren avsevärt stigit. 1865 beräknades Sverige äga 428 t., 1885 480 t. och 1920 728 t. Av dessa kommo (1920) de flesta på Malmöhus (75, 3), Skaraborgs (57,9), Kristianstads (53,4) och Östergötlands län (43,9).

Som dragare har hästen sedan uråldriga tider nyttjats framför åkerbruksredskap. För åkdon torde han tidigt ha förekommit framför släde, såväl vintersläde som sommarsläde. Den senare hade på medarna skinn, så att den kunde glida på gräs. Sådan sommarsläde förekommer i Norrland och Finland ännu. Olaus Magnus omtalar den även från övriga Sverige. Om släden är uråldrig, så är vagnen i gengäld så mycket yngre. Hos allmogen blev den vanlig först i början på 1800-talet. Dessförinnan brukade såväl män som kvinnor rida, och ännu intill mitten av 19:e seklet kunde åkdonen blott användas vid torr årstid. Orsaken härtill var dock snarare vägarnas än åkdonens dåliga beskaffenhet. Även då det gällde att forsla bördor, användes hästen enbart utan kördon. Hästen sadlades för detta ändamål med särskild därtill inrättad träsadel *(för-sadel, klövsadel)*. Bågarna i en sådan voro av krokvuxet träd; fram-

bågen hade mitt på en utstående del, sadelknappen, och gjordarna voro av lindbast (fig. 61). Betseltyget var likaledes av bast eller oberedd hud. Bördan, foran eller klövan fördelades å bägge sidor om sadeln.

Då man ville rida användes samma sadel försedd med sadeltäcke och ett hyende över sadelbågarna. Kvinnorna redo grensle i liknande sadel, men vid 1800-talets början övergick man mera allmänt till sidosadel för dem.

I stället för att krövja bördor brukade man ibland på mador och i oländig mark släpdon, som i sin råaste form fick namn av *asa, hö-asa*. Åsan var enkelt sammansatt av två långa åsar, vilka baktill hopfogades medelst pinnar eller tvär-trä, på vilka bördan lades. Den släpades antingen för hand eller drogs av häst, med åsarna framtill fästade på bägge sidor om försadeln, såsom skaklar vid en sele.

Linné beskriver från Edsnejden i Västergötland 1746 en något finare kärra med två hjul (fig. 62): "Edsmärren är merendels ett eländigt kreatur spänt för en simpel kärra, häftad vid sadeln, som frammantill har ett bröststycke såsom en sele. Över den bortre bågen på sadeln ligger en vidja, som uppehåller kärrearmarna; över den förra bogen ligger en annan, som uppehåller en järnring med en hake, som häftas i kärrans arm; järnstängerna läggas långsåt i kors över kärran, att de räcka så långt fram, som själva märren; här brukas inga tömmar, utan går den ena märren efter den andra, så att en karl ofta kör 12 à 15 kärror, medelst det han går efter och ropar eller kastar sten; dessa märrar veta artigt att gå ur vägen för varandra, vilket vanan lärt dem."

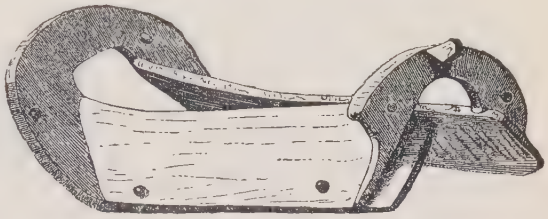

Fig. 61. För-sadel (allmän typ).

De äldsta kärrorna såsom verkliga åkdon voro bultvagnarna, helt och hållet gjorda av trä samt förfärdigade utan hyvel och huggjärn endast med yxa och navborr. Träaxlarna i dessa klumpiga åkdon voro så grova, att, enligt vad Hyltén-Cavallius förtäljer oss, ett barn kunde sticka huvudet igenom hjul-navet. Till hjulsmörja begagnade man braxtarmar eller ock de stora svarta skogssniglarna. Hela vagnen var så enkel, att bonden kunde gå åt skogen och på en dag göra sig en bultvagn utan andra redskap än yxan och navborret.

Överredet på vagnen bestod än av spjälverk, vari rörliga sidostycken, *häckar,* kunde fästas, än av plankor med rörliga sidobräder. Stolt berättas om vagnens vidare utveckling: "På 1820-talet började bönderna

beställa bättre åkhäckar med träfjädrar av ek, som följde sidoarmarna från bak- och till framstammen och voro försedda med åksäte. På det livliga 30-talet, då allting vaknade upp ur sin slummer, började bönderna beställa åkvagnar, fastän icke ännu så dyrbara; men sedan skulle de målas och få fotsack, och sedan klädas allt finare och finare, allt värre och värre intill nu. När skall detta en gång uppnå sin höjd?"

Anspänningen framför åkdonen var, som vi redan sett, från början en sadel. Denna förändrades efter hand till en sele med bogträ och bukok av krokvuxet trä, ofta prydligt arbetad. Selhuvudet (selkroken, fig. 63) var skuret av trä men hade någon gång till båge ett naturligt hjorthorn. Kaggar och tömkast voro likaledes av trä, dragringen av en böjd eksveg, upphållsremmarna (i likhet med västgötakärran på Linnés

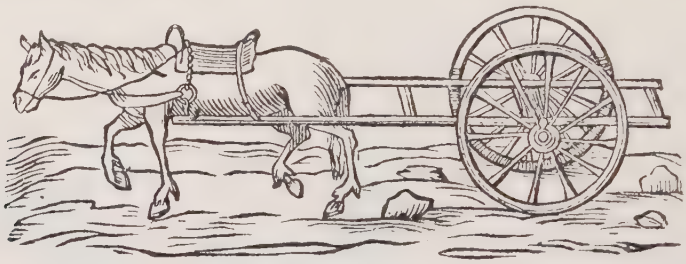

Fig. 62. Häst och kärra från Västergötland.
Linné 1746.

tid) av vidjor, seltungor och knäppningar av ek, bukgjorden och tömmen av lindbast.

Hästen var den vanligaste framför åkdon; någon gång brukades oxar men ofta skämdes bonden för ett sådant dragdjur, och begränsade därför användningen till det minsta möjliga. Anspänningen utgjordes härvid av ett enkelt ok av trä med horntyglar av bast och hankar av vidjor. Draget var en tistelstång.

Vad som i hög grad försvårade förbindelsen mellan bygderna var de dåliga färdevägarna. De enklaste stigarna inombys utgjordes av de av kreaturen upptrampade stigarna. Dessa kunde förbättras därigenom, att å sanka ställen rishögar utlades eller unga trädstammar. En sådan väg, broad med på tvärs lagda träd kallas i Värend *kavlabro* eller *kavlingabro*. Att förbättra en väg kallas ännu allmänt i Sydsverige att *broa*. De med trädstammar *"spångade"* vägarna å myrmarker förekomma även allmänt i landet. Över bäckar och åar kastade man en spång av naturliga trädstammar. Dessa utbyttes sedan mot en enkel bro av stockar, vilande på syllar, och därmed var vägen färdig.

Den enkla gångstigen utbildades så småningom till färdeväg, som

lopp fram över stenar och stubbar, men dock var användbar till att föra eller klövja, då bonden vanligtvis gick vid hästens huvud och ledde honom vid betseltyget. Denna väg att föra eller forsla bördor, en *förväg*, förbättrades till ridväg, så att man kunde sitta till häst, när man färdades. För att man med säkerhet skulle kunna hitta fram på dessa färdevägar, brukade man *"bleka"* de närmase träden, d. v. s. på dem göra inhuggningar i barken. Även ledde man gärna färdevägarna över åsar och höjder för att erhålla fast mark och tillika få utsikt över vatten och skogar. De flesta av våra gamla körvägar bevara ännu spår av detta uråldriga skogslandsbruk.

F. D. Crælius ger oss en drastisk beskrivning av södra Dalarnas färdevägar på 1830-talet: Den som vill färdas med hjuldon på en av de ålder-

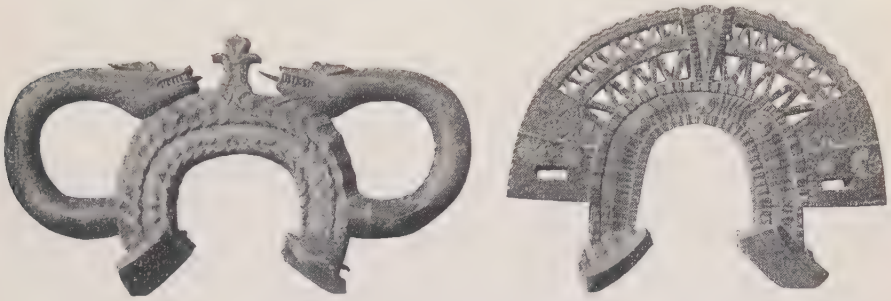

Fig. 63. Selkrokar från Uppland.
N. M.

domliga vägarna därstädes, "bör, innan han ger sig åstad, beställa om sitt hus. Över broade kärr, djupa sandhedar, över skyhöga berg, på vilka den resande flera gånger är närmare himmeln än någonsin Haman var, leder en väg till det vackra Lindesnäs. En tid var bron över Orsaln, över vilken man på denna väg nödgas färdas, så usel, att en och annan fotgängare på den fann sin död. I forna dagar byggde man broar och vägar för sin själs salighet. Nu äro så många själsfattiga, och därför bli varken vägar eller broar. Mången vishetstand kommer således ännu att lossna på denna väg, och många brinnande böner att uppsändas till himmelen om en lycklig resa. Man kan även på båt färdas till Lindesnäs, men man nödgas då färdas landvägen ¼ mil från landningsstället till bruket. Skall man sedan rida till Ulriksberg, ty all körväg slutar här, så är det bäst att låta dödgrävaren följa med till undvikande av alla chikaner efter döden."

Om färderna voro besvärliga i Dalarna, kunde man ju där skylla på bergsbygd, som väl alltid förblir svårtillgänglig. Men i Skåne borde det väl åtminstone på Söderslätt vara behagligt att fara. Ungefär 20 år

efter Cræhus (1851) beskriver landshövding Troil vägarna på slätten på följande sätt: "Å de flesta ställen saknades diken och vattenavlopp, å andra voro såväl dessa som nödiga trummor anlagda utan all urskiljning. I stället för att vara upphöjda på mitten och lindrigt sluttande åt kanterna, voro vägarna merendels på båda sidor omgivna av höga bankar till bekvämlighet för fotgängarna, på det dessa någorlunda torrskodda skulle kunna å dem fortskaffa sig. I dessa sålunda bildade försänkningar, som man behagade kalla vägar, uppstodo, synnerligen vårtiden, källsprång och kvicksänken, i vilka åkdonen så djupt nedsjönko, att det fordrades hävstänger för att uppväga dem. Höst och vinter fick man på lervägarna färdas i smuts ända upp till hjulnaven, sommaren inom de sandiga orterna på enahanda sätt i djup mo. Dugligt lagningsämne saknades nästan överallt, och oskicket gick så långt, att man vid lagningen av vägarna på dem uppkastade dikesjord, grästorvor och andra lättlösliga ämnen. Ingen under då, att exempel förekommo, då resande hela eller en del av natten varit nödsakade att på landsvägen kvarsitta i sina vagnar, därför att dessa ej förrän vid dager kunnat upplyftas ur de hålor, i vilka de nedsjunkit. Vid många herregårdar och nästan allmänt i byarna hade man för att kunna fortskaffa sig stensatt körbanorna, men med så stora och ojämna stenar, att de resande varje ögonblick befarade att köra sönder sina vagnar" (Dickson, s. 45).

I ett annat slättland, nämligen Gotland, stod det ej heller bättre till. Säve ger följande beskrivning över färder i detta land: "I gamla tider voro de s. k. vägarna förfärliga att befara, i synnerhet höst och vår, för vatten och bottenlösa sumphålor — ty inga diken funnos på sidorna — samt bullersten och tvärliggande stora trädrötter. Därför måste man ha starka körredskap. Och de forna träaxelvagnarna utan allt järnbeslag, voro också det grövsta tilltagna samt hade alltid plumpa, grova, obeslagna hjul med obäkliga nav (stundom ända till 19 tum långa, varigenom de bäst stöttade mot faran att stjälpa) samt tjocka träaxlar, vilka, då de i torkan voro osmorda, gnällde jämmerligen och ibland togo eld under den hårdare farten utför, varför man försiktigtvis alltid hade tjärbyttan hängande på sin spik under bakredet, ja, en fattig bonde smorde träaxlarna på sin gammalmodiga vagn därigenom, att han kastade in i navet en mängd fingerlånga, stora, feta sniglar, som där snart krossades till smörja. För allt för möjlig skada å körredskapen under forna dagars resor, som städse voro vådafärder, underlät man aldrig att utom kniven ha med sig syl, becktråd, spik och snören, men vida tryggare var man om vintern, ty då färdades man lustigt över stubbar och stenar med träsläp eller kana, som hade skenor av ek eller äppelträd, vilket i medföre gick lättare än med sådana av järn. De små russen fingo oftast gå oskadda,

nästan alltid å bakbenen, och när det på vinterdag var svår halka i backarna, drog den fattige bonden sina vantar på kamparnas hovar. Man hade de enklaste seldon med lokor och halsok hängande under hästens hals; och saknaden av ländstycken samt bruket av löst svängande vagnsvåg och draglinor, stundom av vidje- eller björkvidjor, var mindre vådligt, emedan landet är nästan utan backar. Ännu 1819 körde hederliga bönder till kyrkan med sina klumpiga träaxelvagnar, och långt därefter fanns en järnaxelvagn knappt i hela socknar, då en sådan ansågs såsom en stor egendom eller nästan som en fastighet i en rik bondes bo, varför han också begapades och gärna lånades till brudvagn... När man på de eländiga färdvägarna nödvändigt måste köra lass, skedde det blott med största svårighet och fara, samt voro 3 tunnor säd då alltid fullt lass för 2 hästar. Men när det gällde riktigt svåra långfärder, förde bonden ofta med sig tvenne löshästar, vilka sprungo jämte, en på var sida om de förspända och som byttes om på halva vägen mot dessa senare, varefter en karl red hem med de trötta kamparna."

Till sist må vi följa en resande på en färd fram och åter till Stockholm från Tyskland och Danmark år 1586. Resan företogs av en köpman i Ulm, Samuel Kiechel, under vintern, då det var särskilt fördelaktigt att färdas i landet i släde över tillfrusna sjöar och mossar. Kiechel for den 9 febr. i sällskap med två lybeckska köpmän från Hälsingör över till Skåne och sedan in i Småland. "Så är ordningen i Sverige att det på halvannan eller två mils avstånd, vanligen från den ena socknen till den andra, finns en gästgivare, vilken skall lämna en främling mat och dryck; och skall han därjämte lämna den resande efter tidens lägenhet häst eller släda till nästa gästgivare." Allt detta låter ju mycket gott, och man föreställer sig en behaglig och angenäm resa i släda genom Småland, Östergötland och Södermanland, bland idel vänliga människor, som genast sätta fram mat åt den trötte och hungrige samt sedan skaffa präktiga hästar för nästa vägstycke. Så enkelt gick det dock ej. Redan i södra Småland hade de svårt att få hästar, och "efter långvarig bönfallan" kunde de erhålla tre eländiga krakar och två slädar. Det var sent på dagen, och i nattens mörker brast isen, och släden med sakerna blev pöl våt. De fingo nu gå till fots. Sent omsidor kommo de till en by, där de kunde få natthärbärge hos kyrkoherden. "Oaktat de ej hava gästgiveri, så utestänga de dock ej gärna en ärlig gäst." De mottogos vänligt och fingo mat och husrum. "Vill någon vara välkommen i dessa trakter, så skall han förära husmödrarna muskat, nejlikor, kanelbark, ingefära och dylikt samt barnen mässingsringar, speglar, knivar eller andra leksaker."

Efter åtskilliga vedermödor kommo de fram till Jönköping, där de togo in hos borgmästaren. På färden vidare uppåt stjälpte släden, våra

resande föllo ur, och hästen sprang vidare. Tre flaskor öl och vin slogos sönder, "det bekom oss alla mycket illa." Kl. 1 på natten voro de i Grenna, och tidigt morgonen därpå fortsattes resan. "Vid frukostdags kommo vi till en ståtlig kyrkoherde, som vid denna fest hade andra präster till gäster; även vi inbjödos och blevo, enligt landsens sed, ärligen och väl trakterade." Sen bar det åter av, än körde de vilse, än skenade hästen och släden slogs sönder: "kom på en krokig väg till en bro; fann för gott att glida ur släden, ty jag fruktade, att eljest hästen skulle sprungit med mig i vattnet." Så kommo de till Linköping och därefter till Söderköping, exporthamn för spannmål.

Snart hade det lilla ressällskapet nått Norrköping, där man tog in hos några bekanta till de båda köpmännen. Efter en dagsresa voro de i Nyköping, där hertig Karl bodde. "Efter middagen foro vi härifrån. Då vi lämnat de första hästarna, drog det så länge om, innan vi fingo andra, att vi, då vi icke följde landsvägen, måste resa hela natten och kommo vid 3-tiden till en bondgård, 4 mil från Nyköping, Önnersta kallad, vars ägare icke var mycket glad, efter vi väckte den gode mannen ur hans sömn, och är det på dessa orter så beskaffat, att om någon vill ligga på en bädd, måste han föra den med sig eller sticka fjäderdunet i hatten." Färden gick sen till Strängnäs, där det just var marknad på isen. Hertig Karl själv var där. "Bemälte hertig gick omkring på platsen, där krämarna höllo till, och uppmanade folket att i handel och vandel vara ärliga mot varandra... Hertigen är icke det minsta högfärdig, ty jag har hört, att han ofta tillbringar en halv dag hos någon gammal bonde, som har god reda på landets bruk, för att med honom samtala om dagens händelser."

I Strängnäs stannade de några dagar, emedan de lybeckska handelsmännen hade en del affärer att göra. Flera köpmän från Stockholm hade kommit till staden, och särskilt var hästhandeln livlig. "Om somrarna rides här mycket litet, ty för de djupa vägarna och sumpiga träsken är det svårt att komma fram till häst. Man påträffar väl 8 à 9 års gamla hästar, som ännu aldrig burit sadel, då de merendels varit brukade för slädar."

Efter en dagsresa voro de äntligen i Stockholm. "Stadsinnevånarna bruka beta sina kreatur, såsom hästar, kor, får, svin, utom staden, ty utanför båda stadsportarna ligga malmar... För övrigt är det vintertiden ont om nöjen i staden, emedan alla sjöar äro tillfrusna och skeppen infrusna... I detta land är det för övrigt billigt, och man lever för gott pris; men det finnes icke ordentliga härbärgen eller värdshus, utan man måste inackordera sig hos någon borgare, där man för 1 riksdaler eller

5 ort i veckan får god kost, dryck och husrum. Rapphöns och annan fågel kommer ofta på bordet; men icke vin, utan blott öl."

Sedan talar han om lapparna och renarna, vilka han sett på Djurgården. Efter en 14 dagars vistelse i huvudstaden for han till Uppsala, där han besåg slottet och domkyrkan, men i övrigt knappast hade något att meddela. Han var snart åter i Stockholm och for så tillbaka. Nu ville han ha egen häst för släden och köpte därför en för 9 riksdaler. Men snön hade börjat smälta, isen gått upp, och många vedermödor väntade honom än från ogästvänliga präster och bönder, än från sjöarna, där han med häst och släde föll i vakar, än från skogarna, där han ständigt körde vilse. Vägen gick till Nyköping, som han förut besökt; sedan träffade han några, som skulle ned till Kalmar, där kungen för tillfället vistades, och tog sällskap med dem. Släden måste han lämna, ty nu fanns icke längre någon snö att fara på. Hästen var emellertid alldeles ovan vid ritt, och sadel ägde han ej. Så småningom fick han först klövsadel, sedan dyna och stigbyglar, och till sist började hästen vänja sig vid ridning, så att vår resande fann färden ganska dräglig.

I Kalmar fick Kiechel se kungen själv och hans unga gemål, Gunilla Bjelke, samt prinsarna. Snart överskred han gränsen till Bleking och hade således lämnat Sverige.

Det hade egentligen varit svårt hela resan med språket. Hos bönderna fick man reda sig med teckenspråk, hos prästerna med latinet, vilket tyckes ha flutit lättare i kyrkoherdens mun än i tyskens. Den 13 april var Kiechel i Köpenhamn, där han sålde sin häst för samma pris, som han köpt den i Stockholm — "och hade jag ridit eller åkt med den väl 120 mil". Så slutar vår första utförliga resebeskrivning över en färd i Sverige.

Det torde av dessa färdbeskrivningar vara lätt att förstå, varför kreatursskötseln just måste koncentrera sig om hästen. Vartill tjänade det väl att hålla kor och sälja mjölk, när det var omöjligt att frakta den långt bort. Man fick nöja sig med att några få gånger om året fara till marknaden med en häst eller oxe. Ullen av fåren var ju även lätt, och handelsmannen i staden köpte den gärna. Häst, oxe, får — det var bondens bästa djur, de andra fick han ha — för gödselns skull.

Litteratur: E. O. Arenander, Sveriges boskapsskötsel, Sv:s rike, 1900. — S. förf. undersökningar rör. den obehornade nötboskapens härstamning, 1897. — S. förf., Rödkullarna på Ellmersro. — F. Åkerblom, Hist. ant. om Sv:s nötkreatursavel, 1891. — S. förf., Ett nytt bidr. t. den europeiska hornbosk:s hist., 1892. — C. av Forsell, Ant. o. stat. upplysningar öv. Sverige, 1839. — S. förf., Statistik öv. Sverige, 1844. — H. Forssell, Ant. om Sv:s jordbruksnäring i 16:e seklet, 1884. — A. W. Bratt, Om sv. all-

mogen under Gustav II Adolfs regering, 1863. — Ant. o. upplysningar hör. t. hist. om Sveriges jordbruk, 1825. — Utdr. ur prof. A. G. Barchaei ant. i lanthushållningen 1772—78, 1828, 29. — S. Liljeblad, Avh. om lövsamlandet f. åkerbruket, 1805. — N. Keyland, Lövtagning, Fatab., 1911. — C. L. Dannström, Boskapsraserna, el. hästens, hornboskapens, fårets, getens o. svinets historia, 1854. — O. V. Wennersten, Gotlands fårmärken, Medd. N. Mus. 1898, 1900. — T. Kolmodin, Några renmärken från Sorsele, Fatab. 1917. — Kr. Nissen, Sydlappiske renmerker, Fatab., 1917. — P. v. Möller, Sv. jordbrukets hist., 1881. — Ltbr.-ak. 1813—1912, 1913. — Nicolovius, Folklivet i Skytts hd, 1868. — R. Dickson, Malmöhus' län, 1914. — H. Hildebrand, Sv:s medeltid, 1880. — Olaus Magnus, De gent. sept., 1555. — Hyltén-Cavallius, Värend, 1865, 68. — P. A. Säve, Åkerns sagor, 1876. — S. förf., Samfärdseln på Gotland, 1900. — Arosenius, Dalarna, 1862 ff. — F. D. Crælius, Nås, 1837. — C. Säve, Dalmålet, 1855. — F. Burman, Jämtlands vägar, 1902. — En resa gen. Sverige 1586, Heimd. fkskr. 44, 1897. — H. Hederström, Näsby, 1755, ny uppl., 1917. — G. Grotenfelt, Det prim. jordbr:s metoder i Finland, Hfors 1899. — S. Linæus, Bikungen, 1768 (ny uppl. 1858). — O. E. L. Dahm, Biet, 1878. — N. E. Hammarstedt, Bistockar, Fatab., 1907. — S. förf., Fångst av vildbin, Fatab. 1913, 15, 17. — Avhandl. om gåsavelns tillbörl. skötsel, 1822. — P. N. Rådin, Avh. om gåsskötsel, 1827. — F. Björling, Nya hönsboken, 1867. — Fr. Routillet, Bästa sättet att uppföda höns, 1846. — L. I. M. Daubenton, Underv. f. fårherdar, 1803. — Hülphers, Medelpad. — P. Gommesen-S. P. Petersen, Svinets avl. Aarh., 1909. — Svanander, Bara hd, Ur de nord. fkns liv, 1882. — Linné, Vg.-resa, Dalaresa m. fl. — Arenander, Gamla Ångermanländska ekonomibyggnader o. åkerbruksredskap, 1906. — J. Linnman, Några ant. om allm. hushålln. i Dalarna, Fatab., 1914.

FEMTE KAPITLET.

ÅKERBRUKET.

Forna tiders jordbruk inskränkte sig till att åstadkomma brödföda åt människorna. Kreatursfödan hämtades från naturängen, vilken endast undantagsvis var föremål för någon direkt omtanke från lantbrukarens sida. Då ängen gav mycket litet avkastning, måste den proportionsvis intaga en stor areal — enligt en gammal regel 5 gånger åkerarealen. Redan på 1700-talet klagades dock allmänt över, att åkern inkräktade för mycket på ängsmarken, så mycket mera som denna senare i högsta grad vanvårdades. Träd och buskar fingo fritt växa, så att ej på långt när hela ängsmarken kunde användas till bete. Under vintern hade kreaturen svältfötts, och de måste därför på våren utsläppas på bete alldeles för tidigt, innan gräset vuxit tillräckligt. Även försvagades ängsväxten genom långt in på hösten utsträckt betning. För att få högsta möjliga ersättning vid slåttern, slogs gräset så tätt efter marken som möjligt, varigenom ängen blev liebränd.

Sedan ängen på detta sätt genom vanskötsel år efter år blivit sämre, återstod till sist intet annat än att plöja upp den och odla säd några år. Hade man gödsel till övers, gick det ju något så när bra med denna "övergångskultur", men detta var mera sällsynt, och ängen blev därför föga bättre efter flera års ensidig sädesodling. I Norrland tog man på 1700-talet i allmänhet 2—3 havreskördar efter vallbrottet, men i mellersta Sverige voro vida flera sädesår brukliga. I Hälsingland hade man första året lin, sedan 1—2 år havre. I boken "Tägtejordsskötsel" av 1747 omtalas från södra Dalarna och Falutrakten en vallföryngring bestående i 3—4 års sädesodling sedan gödslande och igensåning med linfrö, därefter 4—5 års vall. I Värmland förekom vid samma tid ett sädes-vallbruk med 8—12 skiften: träde, råg, 3—6 års vall och sist 3—4 års vårsäd, mest havre (Ltbr.-ak. 1813—1912 I, s. 79). P. Kalm förordar 1754 i en dissertation vid Åbo universitet (Enfald. tankar om mosslupna hårdvallars förbättrande) följande:

"Jorden plöjes med plog om hösten, varvid torven vändes upp och ned.

Strax därpå fares över med vält, om plogskivorna ej blivit tryckta ned till jorden. Påföljande vår insås fältet antingen med havre eller med blandsäd. Hösten därpå efter skörden äger åter plöjning rum, i händelse tiltan ruttnat; i annat fall harvas kommande vår, och i den sålunda beredda jorden sås havre. Efter havrens skörd plöjes fältet om hösten, och då är jorden vanligen fin och lucker som en åker. Sedan erhålles därav äng"[1].

En annan sådan ängskultur, där gräs- och foderproduktion blev huvudsaken, omtalas i Turistför:s årsskr. 1906, s. 127, från Härjedalen: "Efter att hava undanröjt de träd och stubbar, som finnas å den blivande 'täkten', samt såvitt möjligt jämnat marken, upplöjer odlaren densamma. Under följande vinter påföres ladugårdsgödsel, uppblandad med myrjord, varav här finnes god tillgång. Gödseln utbredes därefter på våren och nedharvas i jorden, som besås med korn, någon gång råg, varjämte gräsfrö isås. Kornet eller rågen skördas som grönfoder och gives kreaturen som gröpe. Det begagnas stundom även att så enbart timotej och annat gräsfrö. Möjligen plöjes, gödes och sås korn två år å rad, då gräsfrö naturligen först andra året isås. Efter kornskörden får den nya täkten sköta sig själv, allenast att eventuella barfläckar efter svallis på våren igensås, och efter ett par, tre år, är han upptagen av hemtraktens gräs och andra örter: ven, fjällven samt fjälltimotej m. fl. Så ligger täkten nu 7—10 år, kanske någon gång mera, under övergödning vart annat eller vart tredje år. Efter nämnda tids förlopp brytes han åter upp med plogen, och en ny 7—10-åsperiod tager sin början."

Mossodlingarna slutade också förr nästan alltid med äng, sedan förodlingen tagit slut. Denna förodling kunde ske på olika sätt och krävde mera omtanke än vanlig ängskultur. Den primitivaste metoden, direkt hämtad från det primitiva åkerbruket, var bränning av marken, sedan man torrlagt den medelst dikning. På jorden såddes sedan alltid först råg eller korn. En författare från 1776 (E. Lencquist) yttrar, att man på så sätt erhåller "på kanterna vacker äng och ännu i många år kan nyttja den djupa matjorden mitt i kärret till åker, när den varsamt brännes och säden uti åkern nedharvas".

Den vanligaste mossodlingen bestod dock i s. k. blandningsförkultur, där mossjorden uppblandades med sand- och lerjord, med eller utan bränning dessförinnan. Denna uppblandning skedde först, sedan mossen flera år burit skördar av korn, råg, havre eller blandsäd. För att erhålla säd hade man redan förut plöjt, harvat och bränt jorden. "Sedan nu

---

[1] Om ängsskötseln på 1700-talet, speciellt i Finland, meddelar G. Grotenfelt utförligt i kap. IV. av sin bok Det primitiva jordbrukets metoder.

kärret efter åtskilliga års fortsatt bränning och erhållna sädesskördar någorlunda sammansjunkit, plägar man slutligen påföra det ett tunt lager av lera, 2 à 3 år förrän kärret lägges till äng" (Grotenfelt efter österbottnisk källa av 1840).

Slutresultaten av ängs- och mosskulturen blev i regel äng, ehuru under äldre tider sädesproduktionen var viktigast, foderproduktionen endast det oundvikliga, som alltid med bekymmer inväntades, då värdet av en ängsmark ansågs ringa även i jämförelse med de magraste sädesskördar.

Emellertid lämnade det primitiva åkerbruket även eljest till slutresultat äng, i det att den uppröjda skogsmarken genom för ringa förkultur och för mycket odling av en och samma sädessort tämligen hastigt blev urståndsatt att ge några skördar. De sista åren eller året skördades därför säden endast för halmens skull, och sedan fick ängen växa själv.

Ängsarealen har under 1800-talet ytterligare nedgått långt utöver vad man på 1700-talet ansåg som oundgängligt minimum, men nu har också odlingen av foderväxter gjort naturängen mindre viktig, även ingår numera vallen direkt i jordbrukscirkulationen. 1865 fanns i Sverige 2 mill. hektar naturlig äng, 1885 1,8 mill., 1910 1,3 mill. och nu 0,9 mill., eller en minskning från 4,7 proc. till 2,2 proc. av rikets hela areal. Samtidigt har åkerarealen stigit från 2,3 mill. år 1865 till 3,8 år 1920 (5,7 proc. till 9,3 proc.).

Det karakteristiska för det äldre åkerbruket har över hela Sverige, ja, över hela Europa, varit bränningen av skogsmark, vanligen benämnt *svedjebruk*. Linné ger oss i sin skånska resa följande beskrivning av svedjande i Sunnerbo i Småland: "När skogen var uppvuxen, kvistades han ifrån roten uppåt, nästan så högt som en karl; året därefter höggs han ned och torkades över sommaren, äntligen itändes han emot vädret och brändes av, då alla kvistar, grenar och mossa förbrändes, intill alven och alla stenar lågo nakna. Stockarna, som blevo kvar efter bränningen, kallades smetved; med dem uppstängdes en gärdsgård helst löst omkring fällan. Första sommaren såddes här rovor, som blevo ansenligt stora och söta. Sedermera såddes här finnråg eller vinterråg, emot hösten eller efter midsommaren, som med hackor nedkrattades och året därpå gav en hög råg, vilken avskuren klövjades på hästryggen och hemfördes. Året efter sädesbärgningen stod fällan ännu instängd och gav högt och löst gräs, på vilket hästarna och ung boskap betades." På nedresan till Skåne såg Linné i Eksjönejden svedjor på ömse sidor om vägen "kringstängda med smetvedsgärdesgårdar, som allenast kunde uthärda tre år;

ty första året sår lantmannen här uti rovor, det andra råg och det tredje året brukar han dessa sina lyckor åt kalvar och kor till bete". Huru nödvändigt svedjandet ansågs vara, intygar även Linné: "Skulle svedja förnekas smålänningen, stannade han ansenligt i underballans vid brödet och finge med en tom mage se på en steril ödemark, i hopp för sina eller andras efterkommande, efter ett par hundrade år, som dock näppeligen kunna vinna frukt av en otacksam jord och stenig Arabia infelix."

64. Svedjebränning i Karelen, Finland.

G. Grotenfelt, som i sin bok "Det primitiva jordbrukets metoder i Finland", ägnat svedjebruket en ingående undersökning, indelar svedjemetoderna huvudsakligen i fyra slag. Det första omfattar 3 års, det andra 2 års, det tredje 1 års beredning, det fjärde användes endast tillfälligtvis. Det första slaget (vanligen kallat "svedjefall") brukas vid gammal, grov skog, som ej förut använts till sved. Skogen nedhugges i mars eller april, och träden få ligga orörda till nästa vår, då påtändning sker i maj eller juni. Tredje året brännes åter, och strax därefter sker vårsådd, varefter nedmyllning äger rum med plog och harv. Den tvååriga beredningen brukas vid ung skog, där sved förut en gång ägt rum. Träden huggas om våren, och i juli året därpå brännes; strax efter sker rågsådd med plog och harv i och för nedmyllningen. Vid mycket klen skog, då askmängden ej kan bli så stor, huggas 3½ m. långa granstockar, vilka läggas över marken och påtändas för att med sin aska förstärka gödningen. Vid fin, frodig blandskog sker fällning av träden vid lövsprickningen på våren, varefter bränning och sådd av korn äger rum omedelbart samma år. Rovsveden användes, då tillfällig skogsbrand inträffat. Ehuru råg eller korn utgöra den vanligaste sådden å finsk sved, där marken ej är

allt för dålig, är rovodling direkt efter bränningen ej något ovanligt, och i Sverige torde rovorna överallt ha hört till det första, varefter andra året råg, korn eller havre följt. Av andra växtodlingar på sved ha även bovete och lin haft en viss betydelse. I Bleking odlades vid 1800-talets början även potatis på svedjeland (Ltbr.-ak. 1813—1912 I, s. 62).

En avart av svedjandet är det, särskilt i Finland ej ovanliga, s. k. *kyttandet* (kyttlandsbruket), där jorden lyftes upp på brännmaterialet och sålunda själv brännes eller glödgas. H. Hassel beskriver detta bruk 1751 på följande sätt: "När jorden blivit torr om våren, tages den upp med spade eller uppköres med rist och plog, varpå granved föres till platsen. Veden ordnas i rader på fältet, och torvbitarna lyftas på dessa rader av ved, så att de betäckas därav överallt utom i ändarna, där veden påtändes. Med den förbrännes sedan den på dem upplagda torven till aska, som noggrant kringsprides på fältet. Därpå inblandas askan i jorden med plog, och säden inmyllas med harv."

65. Plöjning med årder. Efter handskrift c. 1450.

Kyttlandsbruk i Sverige omtalas bl. a. av Linné från Västergötland på 1740-talet: "Att föröka gödseln tycktes bönderna från Kleva och andra orter funnit på ett härligt hushållsgrepp, nämligen att upptaga torv, lägga den i högar på åkern till torkande, den torkade torven sedermera bränna, och således göda åkern med askan, vilken stora invention går upp emot finnarnas kyttland." Han tillägger emellertid rörande uppfinningens gagn: "Genom torvens borttagande skadas gräsvallen, och den mylla, som kunde fås av torven, blir genom bränningen alldeles dödad; ty vågar jag räkna denna uppfinning bland de skadligaste."

Vid svedjebruk ha enorma massor skog förspillts, och ehuru man erkänt den nytta lantmannen kunnat få därav, har man för skogens skull ej annat än skarpt måst ivra emot det. Redan på 1600-talet utfärdades från svenska regeringens sida lagar, vilka i all sin korthet äro stränga nog för att övertyga oss om, att man fruktade mycket av ett fortsatt svedjande. Så heter det t. ex. i en stadga av 1647: "Alla, som komma på skogarna strykande och utan uttryckligt lov och minne antingen där svedja eller sig nedsätta, dem skall man fritt söka att fånga och såsom andra skadedjur beflita sig om att avskaffa." År 1664 förbjöds svedjande i Värmland. Straffet var första gången 40 daler silvermynt, "kommer han oftare igen, då skall han straffas till galgen, där vi honom icke vilja benåda och pardonera". Då emellertid åkerbruket ej var så framskridet, att man kunde odla jord i skogsbygd utan svedjande, tvangs man

att göra ständiga jämkningar och undantag i lagen. Så t. ex. utfärdades för finnarna i norra Värmland år 1720 en resolution, som tillät allmogen i Nordmarks, Jösse, Gillbergs och Fryksdals härader att med "mått och beskedlighet" under kronobetjäningens tillsyn hugga och bränna svedjeland. Huru utbrett svedjandet var i Småland på 1740-talet visa oss Linnés anförda yttranden. Ännu på 1800-talet levde svedjebruket kvar i nejder, där finnar slagit sig ned, såsom i norra Värmland, norra Dalarna, Jämtland, och så sent som 1902 kunde en författare (C. V. Bromander i Tur. årsskr.) rörande Värmland yttra: "I Östmarks, Lekvattnets och Gräsmarks socknar svedes ännu alltjämt."

Svedjebruket, med dess redan det tredje året till sädesodling odugliga jord, förutsätter mycket vidsträckta jordarealer, då i regel en sved först efter 20 år ånyo kan brukas till odling. Den närmaste följden härav blir därför, att jordbruket nomadiseras. Det fasta jordbruket kan först börja, då jorden bearbetas och brukas med hänsyn till givande skördar ej blott för några år utan för all framtid. En övergång till ett sådant jordbruk bildar det s. k. *hackebruket*. Den höglänta jorden omvändes här med en handhacka och uppluckras samt beredes därigenom till att bära säd. Länge hade man båda dessa odlingar bredvid varandra, svedjefall för rovor, hackeland för säd. Med hackebruket följde efter hand jordens stenrödjning, och den upphackade marken besåddes år för år, så länge den mäktade bära säd. Då den blivit så utmagrad, att den ej vidare gav några lönande skördar, övergavs den, och ny mark upphackades samt användes likaledes fortfarande till sädesodling, så länge den därtill var fruktbar, varefter den övergavs som odlad jord. Hackebruket har således med svedjebruket gemensamt, att fältet efter en viss tid får lämnas och marken igenväxa till äng och skog. I motsats till svedjebruket får jorden emellertid tack vare bearbetandet tillfälle att betydligt flera år bära gröda, och genom grundligare bearbetning samt påföring av gödning kan jordbrukaren hålla jorden vida längre i växtkraft. Hackebruket står därför betydligt närmare det egentliga jordbruket.

Rester av hackebruk finnas ännu tämligen talrikt i skogarna i de s. k. hackrösen, eller de stensamlingar, som ägt rum i samband med upphackningen. Dessa stenrös ha tolkats till övergivna åkerbruksbygder och därför tagits som bevis på större folkrikhet förr än nu. Redan Olaus Magnus gör en sådan tolkning rörande stenhögarna i Västergötlands skogstrakter: "Låt vara att marken under många framlidna sekel på grund av bristande odling blivit övervuxen av en oerhört tät skog, så visar den dock uppenbart för var och en, som ger akt därpå, spår av plöjning och upprödjning, även talrika stensamlingar (uppkomna genom plockning från åkrarna, varigenom dessa gjordes bördigare och vidsträcktare) mitt

uppe bland de väldiga träden. Allt detta kan tjäna såsom ett trovärdigt bevis för kommande släkten, att folket varit mycket talrikare i forna tider och därjämte nöjt sig med mindre åkerlappar, än man finner förhållandet vara i våra tider." Denna föreställning om stenrösen i skogarna återkommer ännu i 19:e seklet, men den är nu allmänt övergiven till förmån för den förut nämnda förklaringen, att ett hackebruk förelegat, som måst övergivas, emedan jorden utpinats genom ensädessystem.

Hackebruket har lika väl som svedjebruket stannat kvar in i 19:e seklet. J. Arrhenius uppräknar 1886 följande nejder med sådan odling: Norrbottens län, Västerbottens lappmark, Särna och Elfdals socknar av Kopparbergs län, Inlands norra och södra härad av Göteborgs och Bohuslän, Ale och Vättle härad i norra delen av Älvsborgs län samt här och där bland allmogen i södra delen av sistnämnda ävensom i Kronobergs län, vidare vissa delar av Hallands och Blekinge län samt på några få andra spridda ställen inom landet.

I den hittills gjorda beskrivningen av det primitiva åkerbruket har

66. Medeltida ramplogtyper. Efter svenska 1400-talshandskrifter.

omtalats odling av korn, råg, havre, bovete, rovor och lin. Ju mera jordbruket skred framåt, desto mera uppdelades jordstyckena allt efter som de enskilda sorterna krävde bättre eller sämre jord. Till de minst krävande hörde alltid rovorna, därför bibehöll man dessa, så länge man hade råd till att ha svedjeland. Kornet fick tillhöra hackelandet, och de ädlare växterna, som ärter, bönor, lin och hampa, kommo på den mera intensivt odlade jorden. Allt efter hand som sveden och hackelandet försvunno, fingo även rovorna och kornet rycka in i den egentliga odlade jorden, och vikten av en nöjaktig fördelning av åkern blev då allt mer i ögonen fallande. Det första man lärde sig var att träda jorden, d. v. s. att bereda vila genom att låta jorden blott bära gräs. Härigenom uppstod tvåskiftesbruket, där halva jorden varje år trädades. På den besådda delen odlades säd, företrädesvis korn. Emellertid trängde redan tidigt rågen in och ville ha plats vid sidan om kornet. Det blev då nödvändigt att dela odlingen i två delar: korn och råg. Men rågen var företrädesvis höstråg och krävde således en helt annan odlingstid, följaktligen ville den ha en självständig del för sig. Man fortskred därför vidare till en tredelning med ⅓ träda, ⅓ råg, ⅓ korn. Denna skiftesindelning var redan erkänd under medeltiden, men lika väl som enskiftesbruket har kvarstått till våra dagar, har också tvåskiftet stannat kvar.

Arrhenius nämner som tvåskiftets utbredningsområde på 1880-talet: Uppsala, Stockholms, Västmanlands och Södermanlands län och Mälaredalen; vidare Jämtlands och Västernorrlands län, i Hisings, östra och västra Sävedals och Askims härad av Bohuslän samt på Gottlands klapperstensjord ("strandören"). Treskiftesbruket fanns kvar på 1880-talet: i Småland, angränsande delar av Östergötland såsom i Kinda och Ydre samt Göstrings och Lysings härad av sistnämnda landskap; vidare i Värmland och Närke, i Hallands skogsbygd, i Bleking bland allmogen, ävensom på Gottland och Öland, i vissa delar av Västergötland och Dalsland samt i Gävleborgs, Kopparbergs och Västernorrlands län. I Skåne var treskiftesbruket allmänt, ända tills enskiftet verkställts, och jordens därav följande bättre skötsel blivit allmän.

Havren ingick i början ej i cirkulationen utan tillhörde de magrare jordarna och odlades där år efter år, så länge det lönade sig. I samband med naturängen påpekades redan, att vallen efter upplöjningen några år brukades till havreodling. Den sandiga och grusiga jorden var "havrejord", därför förekom odling av havre mest i sådana bygder som Västra Värmland, Bohuslän och södra Västergötland. I Småland och norra Skåne föredrog man vårråg på mager jord. Vete odlades mycket litet före 1800-talet och då mest i de allra bördigaste distrikten.

67. Rist från Värmland. Ltbr.-ak:s museum.

Från treskifte kunde man gå till ett slags fyrskifte med $^2/_4$ träda i följande ordning: 1. träda, 2. råg, 3. träda, 4 korn. Med havrens stigande betydelse under 1600- och 1700-talen krävde denna snart ett skifte för sig, och man fick då ett fyrskifte av följande utseende: 1. träda, 2. höstsäd, 3. korn, 4. havre, 5. havre. I tredje skiftet placerades dessutom ärter. Principen att blandat växtbestånd ger högre avkastning, synes först ha erkänts i större utsträckning med 1800-talet. Blandsäd med vårråg och havre omtalas undantagsvis i Småland under förra hälften av 1800-talet, eljest förekom blott havre och korn med havret övervägande.

Med avseende på de enskilda sorterna fanns av vete både vår- och höstsort, ehuru den förra tidigt försvann från mellersta och norra Sverige. Av råg fanns tre sorter: vår-, höst- och vinterråg. Den sistnämnda var länge vanlig i Skåne och under medeltiden även i södra Sverige. Så-

ningstiden för den var oktober. En fördel med vinterrågen var, att kreaturen länge kunde gå ute och avbeta trädan. Kornet nämnes under medeltiden under namnet bjugg, och redan vid denna tid omtalas tre sorter: 2-, 4- och 6-radigt. Det sexradiga tyckes allt mera ha segrat i våra dagar. Av havresorterna, vilka först omtalas såsom odlad i större skala under 1500-talet, har sedan gammalt den vita varit den vanligaste i västra Sverige från Skåne till Jämtland, under det den svarta haft sin utbredning i östra delen. Mälarprovinserna och Närke ha alltid utgjort medelpunkten för den svarta sorten. Dock utträngер den vita alltmer den svarta. Linné omtalar från Småland såväl ljus som mörk. I Västgötaresan skriver samme författare, att man i Västergötland alltid brukade svart, i Värmland däremot alltid vit havre. Då värmlänningarna köpte utsäde från Västergötland, blev havren efter några generationer vit som den hemmavarande.

Rovan har varit vanlig över hela Sverige alltsedan medeltiden. De två vanligast brukade sorterna voro: den röda platta och den vita spetsiga. Från Gotland omtalas ännu en sort, "smörrovan", som var gul i köttet.

68. Stångårder från Småland. Ltbr.-ak:s museum.

Sedan potatisen under andra delen av 1700-talet vunnit en allt större spridning, trängdes rovan tillbaka, och först våra dagars intensiva kreatursskötsel har återlåtit den odlas i större utsträckning, nu dock mera som foderväxt. Den hade förut en mycket rik användning. Själva rovan åts med begärlighet, och blasten hackades till kål och bevarades därför även den omsorgsfullt under vintern. En växt, som nu nästan alldeles försvunnit, nämligen bovetet, delade med rovan äran att vara oumbärlig för hushållet. I vår tid kvarstår bovetet blott som gröngödningsväxt. Ännu för 30 år sedan kunde man dock få se bovetet odlat i Skåne, Halland, Bleking och södra Kalmar län.

Kålroten var en gammal åkerväxt särskilt i Västergötland, men den ansågs lämplig för odling endast i trädgård. Vitbetan omtalas ofta på 1810-talet och även foderbetan förordas varmt. Dock kunde det ännu ej på länge vara tal om någon verklig odling i stor skala. Märkligt nog förekommo försöksodlingar av betor på 1810-talet så långt upp som i norra Hälsingland.

I vida större utsträckning än nu odlades för hundra år sedan och förut hästbönan. Den ingick ibland även i brödet och var av lika mycket betydelse i egenskap av människoföda som djurföda.

För vallen fick klövern betydelse vid 1800-talets början. Särskilt vinnlade man sig om stora klöverodlingar i Stockholmsnejden. Den odlades dock i början blott som trädesväxt, alltså till endast en skörd. Man var ej riktigt säker på, att den varade mera än ett år.

Av husbehovsväxterna kunna vidare nämnas: ärter, kål, lin, hampa, humle och tobak. Nästan alla dessa tillhörde den slutna åkertäppan, som således var föremål för en mera trädgårdsliknande skötsel. Kålen tillhörde oftast det lilla jordstycket närmast gården, som hade namnet toften. Lin och hampa voro nödvändiga för hemmet ännu långt in på 1800-talet. I Finland kunde linodling någon gång förekomma på sved. Eljest fordrade det mycket god jord och jämn fuktighet. Hos Linné heter det från Småland: "Hören eller linet sås på de bästa åkerstyckena, som bondhustrun kan utvälja." Nu för tiden har hampan försvunnit, och linet förekommer blott i vissa delar av Norrland, Småland, Bleking och norra Hallands höglänta nejder med rikare nederbörd. Sin största utsträckning har linodlingen i Arbrå, Järvsö, Delsbo, Norrala och Forsa tingslag i Hälsingland, där 2 proc. av åkerjorden användes för linodling.

Humleodlingen har förr haft mycket stor betydelse. Orsaken härtill har varit ölberedningen. Med stadslivets tillväxt under 1300-talet fick humleodlingen i Sverige omkring städerna större vikt än förut. År 1371 omtalas redan i en upplandssocken en humlegård på 200 stänger, och i Kristoffers landslag ålägges var bonde att anlägga en humlegård på 40 stänger. År 1474 föreskrives, att antalet bör ökas till 200 på var. Grotenfelt yttrar år 1899 rörande Finland: "Odling av humle skall idkas vid varje gård på landet, så bestämmer en lag, gällande såväl vid seklets början som vid dess slut", men tillägger sedan: "De nuvarande humlegårdarna erbjuda runt kring landet en bild av vanvårdnad och visa, att ifrågavarande odling är fullkomligt stadd på tillbakagång." Detsamma kan nog i det stora hela gälla även Sverige. Humleodlingen försvinner alltmera, och den inhemska produktionen går uteslutande åt till svagdricka, under det att vi från Bayern och Böhmen få importera det övriga till öl och porter.

Tobaksodlingen har även företrädesvis försiggått i omedelbar närhet av gårdarna. Under 1700-talet stod denna odling högt i såväl Sverige som Finland. Vid 1800-talets början hade Skåne, Mälarnejden och Valle härad i Skaraborgs län de mesta odlingarna. I våra dagar märkes en nedgång, och endast i vissa nejder av Skåne (Landskrona-, Åhusområdena) och i Stockholmstrakten finnes litet tobak i små täppor.

Av *redskapen* för jordens bearbetning har städse plogen med dess föregångare hacka och årder spelat en viktig roll. Utvecklingen har här gått från trähacka till ärjekrok, årder och plog. Jämte dessa har spadkulturen även för åkerjord varit viktig ännu långt in i 19:e seklet. Trä-

hackan bestod av en enestake eller granstör (ibland ek) med en skarp utstående knagg i nedre ändan. I vissa delar av Sverige har detta redskap kvarstått till mitten av 1800-talet. Hackan blev krok, då den försågs med handtag och stång (ås). För ärjekroken kunde häst förspännas (fig. 65). Genom påsättning av en järnplatta över kroken (bill) blev kroken till årder. Plogen (i en del nejder kallad vält) skilde sig från årdern genom ensidig bill och vändskiva. Om plogens många olika former i Sverige skriver J. Boding 1747: "Mestadels i alla riken och länder är åkerredskapet, särdeles plog, inrättat på enahanda sätt överallt, men här i vårt fädernesland har vart landskap sin plog i någon måtto skiljaktig från ett annat: vart i sitt vis." Linné beskriver den skånska plogen, som drogs av både hästar och oxar, sålunda (fig. 70): "Plogen drevs i åkern av bönderna, som hade 3 à 4 spann för vardera, av vilka oxarna alltid gingo närmast till plogen, och hästar voro merendels främsta paret. Oxarna spändes för den långa dräkten med oket, som fästes vid slåerna h, i, k och hästarna vid skaklarna med rep l, l, m; plogskäret b gick helt trubbigt och nästan horisontalt och kniven e ristade förut. Bonden höll uti handvidjorna d, d. Yxan var insatt i åsen a; att därmed slå kilarna upp och ned, att ställa plogskäret upp och ned." Om det skånska årdret (fig. 69) nämner Linné, att det var nästan byggt som plogen men hade sällan mer än 3 par, av vilka det drogs. Mot denna Linnés beskrivning av en sydsvensk plog vilja vi sätta en norrländsk, Bodings ungefär samtida (1747) beskrivning av Ångermanlands: "Plogbillen är åt alla sidor sluttande och undertill urholkad; risten är med nedre ändan fastsmidd frampå billen och med den övre ändan fastnaglad vid sidan av vältåsen, dock icke lodrätt, utan lutande med övre ändan något baklänges åt plogen, på det han så mycket lättare må skära förekommande jorden; vältåsen, som är 2¾ alnar lång, är icke ställd vidjämnt, utan litet högre upp framman, vid pass som ¼ till ⅜; plogfjärden eller plogfjälen (vändskivan) är rättsuns vänd, och på alla ställen räcker litet upp över vältåsen; mullen eller botten, bottenbrädet (plogsulan) är 1⅝ aln lång och ⅜ aln bred; mullbrädet (landsidan) är på främre ändan bredare, vid pass ¼ aln, än på bakändan, som icke har större bredd än ⅜ aln; den är ställd litet in på bottenbrädet; två små stolpar gå genom vältåsen och bottnen; hart vid bottnen äro två små pinnar satta i var sin stolpa, på det att stolparna

69. Kärrårder från Skåne. Ltbr.-ak:s museum.

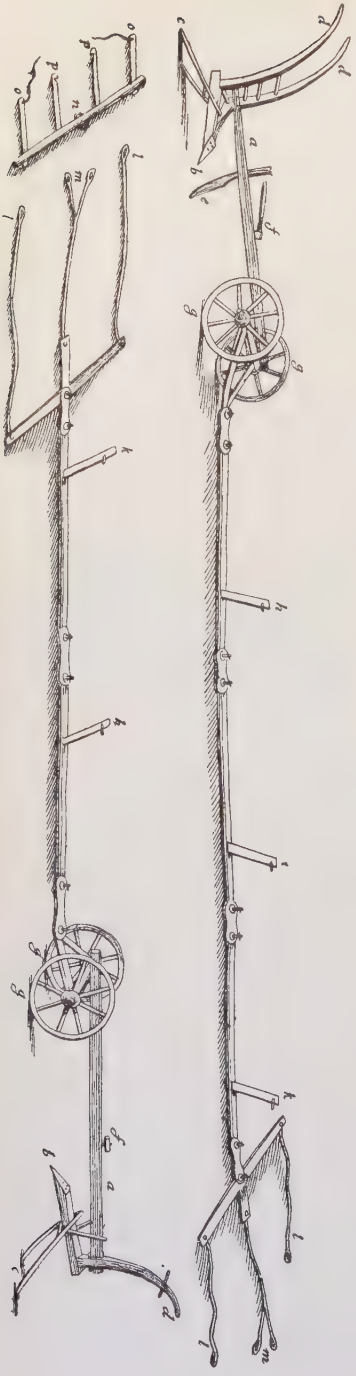

70. Skånsk plog. Efter Linné 1749

icke må skrida längre ned och så med sina ändar hindra plogens gång i fåran; på vältåsen finnes ett handtag, varmed plogen lyftes och vändes; med kroken (tassen) höjes eller sänkes plogen."

Tassplogar synas mest ha brukats i norra Sverige och därifrån ha spritts till mellersta, där de dock aldrig blevo så populära som de korta stångplogarna.

Den gamla träplogen med järnbill utbyttes under 1800-talets senare del mot modernare av engelsk typ. Värmlandsplogen, vilken kan följas tillbaka till 1700-talet (införd av inflyttade valloner?), har fått en viss betydelse, emedan den blivit förebild för flera nyare konstruktioner även i utlandet. En specialtyp var den

71. Femkload från Norrbotten. Ltbr.-ak.

från Finland inkomna gaffel- eller svedjeplogen (fig. 77), vilken huvudsakligen användes på steniga och rotuppfyllda svedjeland. Träet har efter hand ersatts av stål till billar och knivar, järn till det övriga. 1840-talet är i plogens historia en vändpunkt, i det att då först allmogen begynte mera allmänt lägga bort de gamla redskapen.

Ett typiskt norrlandsredskap är den flerkloiga alen (fig. 71). Den brukas ännu i Norr- och Västerbotten. Redskap av liknande typ ha fordom (på 1700-talet)

72. Stångårder med oxok från Älvsborgs län.
Ltbr.-ak.

73. Årder från Uppland.
Ltbr.-ak.

även förekommit längre söderut, såsom i Värmland (trekloig al) och i Södermanland.

Harven består i sin primitivaste gestalt av 3 à 4 kluvna granstockar

74. Stångplog från Södermanland.
Ltbr.-ak.

75. Värmlandsplog.
Ltbr.-ak.

hopkopplade med vidjor (fig. 78). Alla grenar och kvistar lämnades kvarsittande på stockarnas undre sida, som vette åt jorden. Dräkten (eller harvdraget) bestod av en självvuxen krok, fästad vid ett

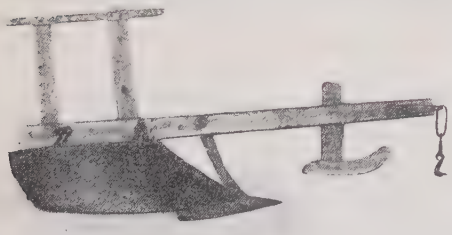

76. Norrlandsplog (Västerbotten).
Ltbr.-ak.

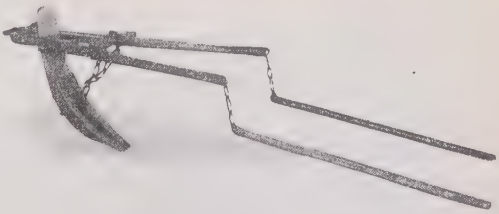

77. Gaffelplog från Finnskoga i Värmland.
Ltbr.-ak.

tvärträd, varvid skaklarna voro bundna med vidjor. De fasta knaggarna utbyttes sedan emot rörliga pinnar, löst instuckna i lodräta hål å harvstockarna. Denna form fick namnet pinnharv. Härifrån gick man, fast tämligen sent, till trampharven och ledharven. En gammal harvform, som

avbildas av Olaus Magnus (fig. 81), är den s. k. björnharven med en kvadratisk träram, bestående av 4 tvärträn och 4 vinkelrätt mot dem ställda korsträn. I varje kors finnes en rak järnpinne. Den med krokiga pinnar ("gåsfot") försedda klösharven (fig. 79) förekommer även tidigt. Den gamla smålandska ledharven användes fortfarande på kuperad och stenig mark. Kedjeharvar och länkharvar borttaga kvistrot och användes även till nedmyllning av gräsfrö. Även i harvens utvecklingshistoria spelar 1840-talet en viktig roll, då nya modeller utträngde de gamla. Ett annat nödvändigt redskap var välten (fig. 81), i början blott bestående av en rund

78. Kvistharv i Finland.

ekekubb. I Uppland förekom även vält med indrivna träpluggar och i Småland en med påspikade trälister för krossning av kokor och brytning av skorpa. Först under de sista årtiondena har trävälten fått vika för järnvälten (cambridgevälten).

I Mälarprovinserna och i Östergötland brukades trädessladd för den hårda lerans bearbetning samt mullsladd (fig. 80) eller mullskopa för planering.

Vid jordens beredning saknades ofta nödig omtanke om *dikningen*. I allmänhet saknades särskilda avlopp för vattnet. Där de förekommo utgjordes de alltid av öppna gropar. De första primitiva dikena anlades ej efter något system utan ställdes i riktning allt efter som det bar sig. Vid den s. k. tegdikningen fördes dikena efter en viss plan i räta linjer

parallellt ofta på 10 à 15 meters avstånd från varandra. Vid den s. k. rutdikningen indelade man hela fältet i fyrkantiga fält med 12—24 meters långa sidor. Täckdikning var mycket sällsynt. Gadd meddelar i sin stora bok "Inledning i svenska landtskötseln" (Stockholm 1773—77), att "blinddikning" användes "i mycket dåliga och sumpiga åkrar, samt då ur dungen lerjord eller pöslera det överflödiga vattnet icke utan mycken förlust av åkermarken kan avledas". Ännu framhävas de öppna dikena av allmogen såsom ägande förtjänsten att lämna gott bete. I välodlade nejder försvinna de men leva ännu kvar i större delen av Sverige.

79. Klösharv från Hälsingland. Ltbr.-ak.

Jordens behov av *gödning* var redan med brännkulturen erkänd, då askan tillförde åkern kväve. Gödandet med kreatursspillning förekom också mycket tidigt. Olaus Magnus, som ej nog kan berömma det svenska åkerbrukets förträfflighet, beskriver gödselkörningen på åkrarna så här: "Då de vilja hastigt gödsla sina vidsträckta åkrar, sammankalla de på en bestämd dag vid båda dagjämningstiderna synnerligen många grannar med oxar eller hästar och vinterfordon, och de visa på den hög av gödselfetma, som bör bortföras, och de andra utföra genast denna hög med fullastade fordon längs de snöbetäckta fälten eller över den hala leran för att med gemensamt arbete utspridas utöver åkrarna. Ju tjockare snön legat på dessa, dess fruktbarare och mera glädjebringande stiger den mångdubblade säden upp." Sedan omtalar han, att man i Norden hellre gödslade om hösten än om våren. Även framhäves snön såsom god gödsel åt åkrarna. Då man läser Olaus Magni beundrande beskrivning, huru väl den svenske bonden förstår bevara sin gödsel, huru rikligt förråd därav han har till åkrarna, får man nästan den föreställningen, att tiderna måtte ha betydligt försämrats sedan den tiden. Emellertid få vi antaga, att den gode ärkebiskopen ej varit så väl förfaren med jordbruket, ty klagomålen mot dålig gödseltillvaratagning äro allt för talrika även under 1500-talet.

80. Mullskopa. Uppland. Ltbr.-ak.

Under 18:e seklet omtalas ofta, att man förökat gödseln genom att lägga granris under kreaturen i stallet. Detta granris användes sedan för de mindre värdefulla delarna. Så föreslås t. ex. granrisgödning åt ängarna. Att föröka gödseln med sopor var ej obekant för 1700-talets bönder. Även togs ofta vanlig halm till gödning. Ett egendomligt gödningssätt omtalas från vissa nejder såväl i 18:e som 19:e seklet, i det att man gödslade ej före utan efter sådden ("takgödning").

Från Västergötland omtalar Linné från 1740-talet, att diket, "vari dyngvattnet rann, fylldes med torv och mossar utur kärren, som insöpo dyngvattnet, och således blevo förvandlade uti mycken och skön gödsel".

Slutligen förekom gödsling av trädan på så sätt, att kreaturen fingo gå där sommaren över. En avart härav är fårfållan, där ett stängsel flyttas från plats till plats, allt efter som fåren avbeta gräset.

81. Plog, harv och vält. Enligt Olaus Magnus 1555.

Under 1800-talets förra hälvt omtalas mycket ofta märglingen, och lantbruksakademien sökte 1814 sprida kännedom om märgel genom att utfästa belöningar åt folkskollärare, som lämnat det största antalet barn av allmoge kunskap om denna jordart. I mellersta Sverige, där märglingen ej blev så populär, förordades på 1840-talet med all iver kalkning av åker. Även blev benmjölsgödning vid samma tid allmännare. Superfosfat började införas 1850, och chilesalpeter, vilket redan på 1830-talet importerats, vann vidsträcktare användning vid samma tid.

Från Gotland nämner Linné tång (släke), ett gödningsmedel, som säkert har gamla anor ej blott på Gotland utan även annorstädes vid stränderna, där tillgång på sådan funnits. I våra dagar brukas tånggödning såväl på Gotland som i Skåne och Halland. I Västergötland hade man på 1740-talet försökt gödsla med salt; "säden växte därefter helt frodigt ett år; men det följande försvann fruktbarheten" (Linné). Ännu så sent som 1846 framhöll utrikesdepartementet i en skrivelse till lantbruksakademien, att koksaltet var ett konstgödselmedel, som ådragit sig uppmärksamhet. Akademien svarade, att den ställde sig mycket tveksam om saltets gödselvärde.

Till åkrarna och ofta även ängarna hörde stängsel. Redan på tal

om skogen har nämnts den stora misshushållning med trävirke, som därvid ägde rum. Rörande de olika arterna av inhägnader uppräknar Sveriges nu gällande lag 5 slags "laggilt stängsel": 1. gärdesgård, staket eller plank av trä, 4 fot högt, och gärdesgård med 4 fot mellan varje stör; 2. stengård 4 fot hög; med gärdesgård eller torvvall ovanpå, bör det hela vara 5 fot över jordytan; 3. jordvall med eller utan gärdesgård eller häck ovanpå, 5½ fot hög; med 6 fots brett dike bredvid, får höjden räknas från dikets botten; med gärdesgård eller häck av taggiga växter ovanpå vallen, få dessa inräknas i höjden; 4. vattengrav eller dike, minst 2½ fot djup och 6 fot bred upptill samt vid ena sidan en 3 fots hög jordvall; 5. levande häck, med nödig täthet och 4 fots höjd. Andra stängningssätt få användas, om de ej kunna av kreatur kullstötas eller genomträngas; s. k. rishag av hopvräkta rishögar o. d. är icke laggilt stängsel.

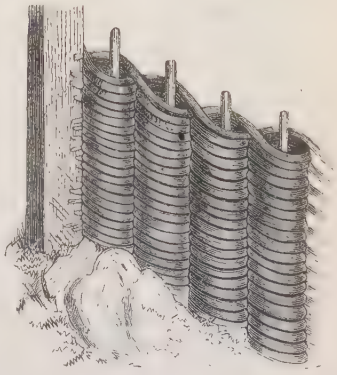

82. Gärdesgård av vidjor. Från en dörrmålning av 1477 å altarskåpet i Kumla kyrka, Närike.

Går man från dessa lagens bestämmelser till de hos allmogen från äldre tider tills nu vanligast använda stängsel, får trägärdesgården den förnämsta utbredningen och därnäst stengården. Båda finnas ofta förenade, något som ovannämnda lag även tyckes förutsätta. Rishagen har förr varit mycket utbredd och torde trots alla förbud ännu här och där finnas. Vid kusterna, där rikligt med tång finnes, förekomma de höga och breda tångvallarna.

Av trägärdesgårdarna kunna två slag urskiljas: de med snett liggande och de med horisontalt liggande gärdsel. Av den förra typen, som givetvis är den äldre och starkare formen, finnas två underavdelningar: gärdesgårdar med mycket snett liggande och långa gärdsel (fig. 83) samt gärdesgårdar med mera vertikala och korta gärdsel. Trävirket är i allmänhet gran, någon gång tall eller asp; stöden äro vanligen av ene.

Grindar och genomgångar i trägärdesgård göras vanligen av två något tjockare störar, mellan vilka stänger löpa glidande på vidjor. I stället för störarna kunna två stora stockar med borrade hål till ledstängerna användas.

Stengärdesgårdar uppbyggas av omväxlande stora och små stenar med huvudsakligen stora runda stenar nedtill som botten. Genomgångarna utgöras här vanligen av trägrindar fästa vid trästolpar eller höga stenpelare.

Åkrarna befrias från stenar enklast därigenom, att dessa uppläggas

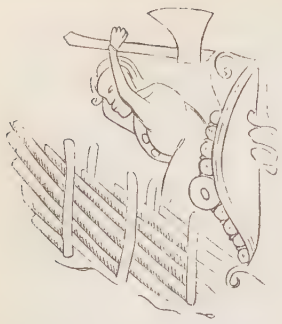

83. Gärdesgård. Från en handskrift c. 1450.

i gärdesgårdar eller små stenhopar på åkrarna. Sedan äldre tider finnas även andra sätt, vilka dock mera avse de stora stenarnas bortskaffning. Ett av dessa sätt är stenarnas nedgrävning, i det att en djup grop gräves vid sidan, vari stenen rullas ned och övertäckes med jord. Ett annat är stenarnas sönderbråkning antingen med hammare eller uppvärmning med påföljande vattenbegjutning. Slutligen ha vi i våra dagar krut och dynamit för sönderspräng̈ning av stora stenblock å åkrar.

Efter höbärgningsarbetets avslutning förgår ej lång tid, förrän *skörden* begynner. För slåttern användes vid 1700-talets slut lie, vilkens form i olika trakter något växlade, kortare i backiga och skogiga trakter, och i Småland krökt i spetsen, längre på slättbygden. Säden skars däremot ännu flerstädes i skogsbygderna med skära (fig. 49), särskilt när det gällde brödsäden, råg och korn, under det att havren

84. Heltrave (skyl, moge, muge) bestående av två halvtravar på vardera 6 nekar (band, kärvar).

skars med lie, vilken var slättbygdens enda skörderedskap. Några små tillägg till lien, som länge brukats för att få säden att ligga jämnt och redigt, är fläcken (fläkt, bläkt, bläx, krag, krake) och gaffeln. Linné beskriver en fläck från Östergötland, som han såg på uppresan från Skåne: "Åkermannen mejade här sitt korn med fläck på lian, att det måtte falla jämnare, men till rågen bruktes ingen fläck. Fläcken bestod

av en båge, med ett tunt kläde inom, vilket lade axen helt jämnt och icke utslog kornen, såsom gaffel till mejningsinstrumentet". Från Finland omtalar och beskriver Grotenfelt en sådan fläck, vilken där kallas svepa. Från Värmland ger oss Keyland en utförlig beskrivning om fläck och avmejandet av säd. Säden kan antingen mejas av männen och hopsamlas av kvinnorna eller tvärtom. Vid användning av skära ha ofta kvinnorna utfört avmejandet.

Sedan säden huggits, samlas och hopbindes den. Detta sker på olika

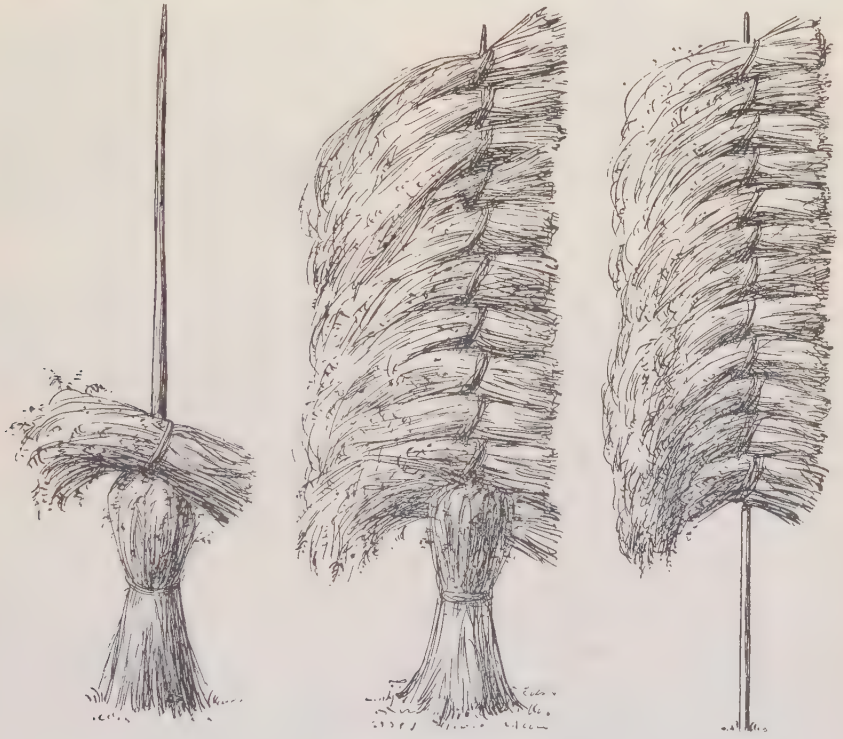

85. Snesning. Uppsättning av säd på stänger (krakar).

sätt i olika nejder. A. Hülphers beskriver sättet att avmeja och hopbinda säden i Medelpad på följande sätt (1770): "Vid skörden uppskäres kornet med handskäror. Skördemannen hugger såsom med en lia hela linjen framåt, går till höger, och för den avhuggna säden efter med vänstra handen, tills han samlat en s. k. *gris;* tre sådana utgöra ett *band,* varav 10 räknas på *skylen,* och bör en karl om dagen kunna uppskära 6—8 skylar, fast därmed sällan börjas förrän kl. 9 om morgonen, efter vinterråg och ärter förut uppskäres. Säden sättes i skyl om kvällen samt uppdrages om morgonen på stång eller i *snes,* som den här kallas, då 4 eller 5 band

ställas omkring till *stol*, och de övriga läggas ovanpå till betäckning. Linné ger oss 1749 en översikt av de olika sätten i södra och norra Sverige: "Vid Örebrotrakten lågo banden (kärvarna) i kors på krakarna (störarna); i Småland ligga nekarna (kärvarna) på kraken alla åt en sida och över varandra; på Dal häftas 2 och 2 band tillhopa och sättas på störar, så att var krake håller 16 à 20 par nekar; i Östergötland ställas banden långs åt åkern; i Österbotten läggas alla kärvarna omkull, så att axen

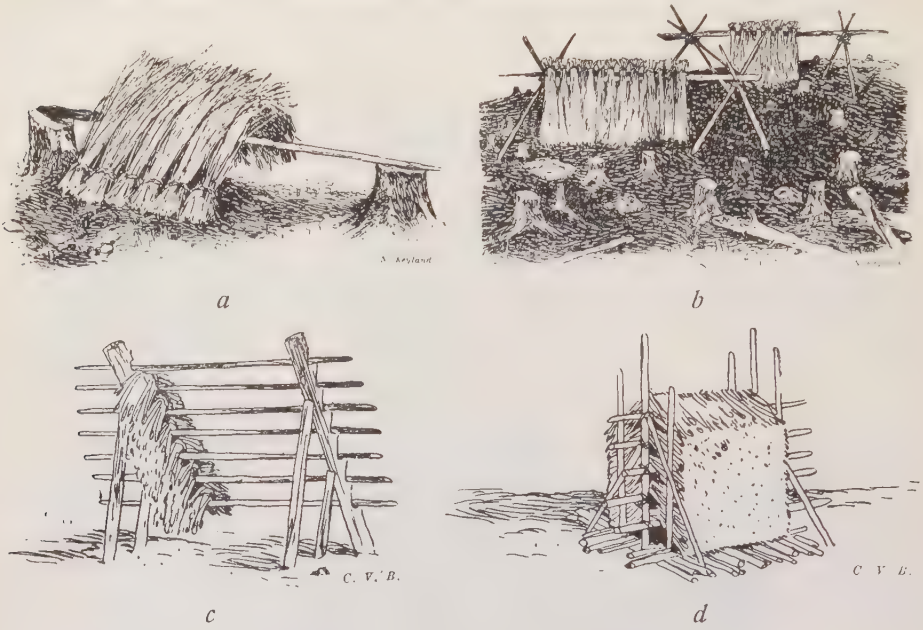

a *b* *c* *d*

86. Torkning av säd. a, b: hänga; c: hässja; d: kuva.

ligga i ett centro och täcka varandra, samt ett upp- och nedvänt band, som täcker allt; i Västmanland sättas 4 band perpendikulärt med hoplutande ax, det femte bandet bindes emot stubben och utsprides med axen omkring de andra eller omgjordas mittpå och hopvridas vid stubben" (fig. 85, 86).

I större delen av Sverige har torkningen skett å särskild ställning. Det enklaste slaget är härvid *hängan* (fig. 86 a). Över tvenne stubbar lägges en stång, och på denna böjas kärvarna med toppen nedåt i riktning åt söder. En variation av hängan är, då kärven klyves över stången med toppen nedåt (fig. 86 b). På en sådan "hänga" kunde säden vid dåligt bärgningsväder hänga i flera veckor utan att taga skada, emedan regnet hastigt rann av den nedåtvända toppen.

En vidare utveckling av hängan är *hässjan* (fig. 86 c). Här vila flera stänger på en träställning ovanför varandra. I mellanrummen in-

stickas nekarna, alla i samma riktning. En variation av hässjan är *kuvan,* där endast varannan stång är på samma sida (fig. 86 d). Kärvarna sättas här på båda sidor, så att topparna mötas.

Dessa två slag av *öppna hässjor* kunna bli *dubbelhässjor,* om de förses med tak. Sådana med tak försedda stora hässjor stå på övergången till slutna hus och byggas därför i flera nejder tillsammans med logen; man tillägger ofta ett golv under, varvid hässjans namn förändras till *utloge.*

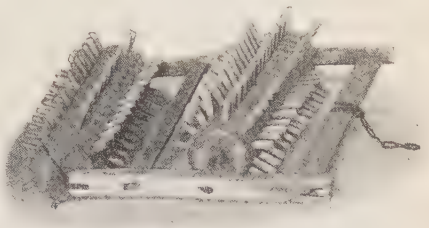

87. Tröskbult från Västerbotten. Ltbr.-ak.

Sedan säden torkats, föres den till stack antingen med kärvgaffel, kärra eller släde. På vintern, ofta då snö låg på den otröskade säden, förde man i norra Sverige och Finland säden till rian eller tork- och tröskhuset (fig. 89). Till en sådan hörde alltid ugn men ej skorsten. Ugnen var ej försedd med någon öppning uppåt utan endast utåt. Huset kunde bestå av ett eller flera rum och en eller två våningar (det senare det vanligaste). Dessa rior kunde vara gemensamma för en hel by, men vanligen bestod sig varje bondgård med en egen sådan. Fanns endast ett rum, skedde såväl torkning som tröskning i detta, eljest i skilda rum. Man eldade 6 à 8 dagar före tröskningen, så att säden skulle kunna vara riktigt torr. Vid tröskningen lades kärvarna i två rader med kornen mot varandra, varefter två eller flera tröskade med slaga (fig. 88). Av andra tröskningssätt kunna nämnas: 1. kärvarnas band uppskäras innan tröskningen; 2. kärvarna kastas två och två i stöten på golvet och tröskas av två; 3. kärvarna uppradas på en särskild träställning och utbredas samt tröskas.

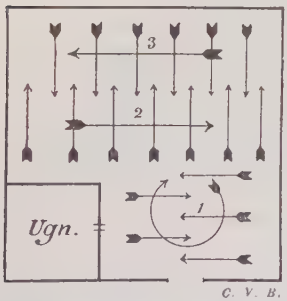

88. Tröskning i ria. De små pilarna visa kärvarnas läge; de stora den riktning, i vilken de tröskande gå.

Uräldsta sättet att tröska var på den hårda vallen framför ingången till bostaden. Namnet tröskel är ännu en erinran härom.

Slagorna äro huvudsakligen av tre slag: *kvistslaga,* gjord av ett stycke med en tjock bred skiva och ett kort, runt skaft: *varsta* eller *rislalä* med fast rakt skaft, i vars ena ända borrats ett hål, där en avyriden topp av en gran instuckits; *klubbslaga* med två, vanligen båda rundade, raka träskaft ledade mot varandra. Den sistnämnda formen är den van-

ligaste; varstan omtalas från Värmland och kvistslagan brukas ännu i Finland och torde ej ha varit obekant för Sverige.

I norra Sverige brukades särskilda tröskvagnar eller bultar liknande vältar med tappar (fig. 87).

Avskiljandet av agnarna skedde vanligen helt enkelt genom luftdraget, och vad som blev över fick stanna kvar i kornet.

Maskiner för tröskning konstruerades i Sverige redan på 1700-talet; man funderade på såväl djur- som vattenkraft och tänkte sig än slagor, än stampar eller valsar. På 1790-talet infördes från Skottland tröskkvarnar, och trettio år senare hade man överallt vid herrgårdarna trösk-

89. Ria.

maskiner. Ett tiotal år senare begynte allmogen även lägga sig till med dem, och på 1860-talet voro de redan allmänna. De första voro av trä och hade stora hjul. Efter hand blevo hjulen mindre och gjordes av järn. Ångtröskverken tillverkades i Sverige på 1860-talet men kommo först ett par decennier senare till allmännare användning

Sädesrensare beskrivas i Vetenskapsakademiens handlingar för år 1763 men fingo en varaktig och praktisk konstruktion först hundra år senare.

Den tröskade säden förvaras i södra Sverige i ladan, som i regel är en enda eller några få rum intill varandra. I norra Sverige utgöra dessa lador flera småhus, sädesbodar, varav alltid finnas minst två, en

för höstsäd, en för vårsäd. Man lägger en viss stolthet i att ha många sädesbodar och söker även att utsmycka dem på bästa sätt.

Lantbruket har under de sista femtio åren undergått en stor förändring, dels beroende på att den livligare beröringen med utlandet gjort det möjligt att få bättre redskap och utsäde, dels på att kommunikationerna inom landet jämnat ut alla säregenheter som förut vidlädde de enskilda bygderna. En stor omvälvning skedde särskilt på 1860-talet, därigenom att sädesprisen betydligt sjönko, och det blev nödvändigt att koncentrera sig på rotfruktsodling för att höja kreatursskötseln, vars produkter betaltes bättre. Av sädesslagen kan knappast mera än vetet uppvisa någon nämnvärd stigning. De sista 60 årens jordbruksstatistik kan belysa utvecklingen. Skörden av foderrotfrukter utgjorde för riket 1866 75 tusen ton, 1923 nära 3 mill. Sockerbetorna gåvo 1866 15 tusen ton, 1923 1 mill. Veteskörden utgjorde det förstnämnda året 66 tusen ton, det sistnämnda 271 t.; vårvetets siffror samma år voro respektive 3,3 och 30,8. Höstrågen har däremot under samma tid ej stigit mera än från 434,3 till 600,9, samtidigt som arealen nedgått från 337,4 t. hektar till 334,8. Kornets skördesiffror 1866 och 1923 äro resp. 276,6 och 256,5, alltså påtaglig nedgång. Havren visar likväl en avsevärd stegring, dock mindre i areal (504—726) än i skördemängd (605—1 076). Den största stegringen utvisar dock sädesodlingen för bete och grönfoder med en ringa areal av 3,1 tusen ton 1866 och 127 tusen 1923.

Dessa siffror torde om någonsin kunna utvisa den förändring som försiggått inom jordbruket under blott en mansålder.

Litteratur: G. Grotenfelt, Det primitiva jordbrukets metoder, Hfors 1899. — S. förf., Lantbruket i Finland, Hfors 1896. — H. Juhlin-Dannfelt, Ltbr.-ak. 1813—1912, 1913. — Linnés resor t. Lappl., Dal., Vg., Öl.-Gotl., Sk. — Olaus Magnus. — H. Hildebrand, Sv:s medeltid, 1880. — P. A. Gadd, Finska ängsskötselns hinder o. hjälp, 1757. — S. förf., Inledn. ti. landtskötseln, 1773—77. — J. D. Boding, Ångermanna hush. nordan skogen, 1747. — C. G. Boije, Säkra rön, 1756. — P. v. Möller, Sv. jordbr:s hist., 1881. — R. Dickson, Malmöhus l. år 1800, 1914. — E. O. Arenander, Åkerbruket (i serien Norrland). — H. L., Ur sv. jordbr:s hist. (Läsn. f. folket 1890.) — Några drag ur sv. jbr:s hist. (ibid. 1894 f.). — F. Egerström, Sv:s ltbr.-förvaltning, 1906. — C. E. Bergstrand, Allehanda f. ltmannen, 1804. — P. Hellström, Norrl:s jdbr., 1917. — J. Arrhenius, Hdb. i sv. jordbr., 1874 (4:e uppl. 1894). — C. E. Bergstrand, Översikt av sv. ltbr:s hist. I Hednatiden, 1902. — M. Blix, Sv. jordbr:s hist. i kortaste sammandr., 1793 (2:a uppl.). — J. O. v. Engeström, Vårt jdbr. förr o. nu, 1887. — J. Fischerström, Nya sv. econ.-dictionairen, I—IV, 1779—92. — Flasch, J.-Dannfelt o. G. Sundbärg, Sv:s jdbr. vid 1900-talets början, 1909. — H. Forssell, Ant. om Sv:s jdbr:snäring i 16:e seklet (Vitt.-ak., 1884.). — W. Kôersner, Det sv. ltbr. o. dess utveckling under åren 1865—84 (Nord. Tdskr. 1886). — A. Lagberg, Om Gotlands o. Jemtl:s jordbr.-förh. (Ltbr.-ak. 1864). — N. W. Lundeqvist, Hdb. i sv. ltbr., 1850. — K. Åmark, Spannmålshandel o. sp.-politik i Sv. 1719—1830, 1915.

SJÄTTE KAPITLET.

BYALAGET.

Besittningstagandet av ett större jordområde behöver **ej nödvändigt** förutsätta en bestämd definitiv fördelning av jorden åt odlarna utan kan lika lätt ha skett så, att hela jordarealen har behållits som gemensam egendom, där var och en enskild medlem fått rätt till att över detta i hela dess vidd idka jakt och fiske samt sända sina kreatur på bete. Endast där jordbruk redan från början med lätthet kunnat bedrivas, såsom å de stora slätterna, sjöstränderna och flodområdena, kan ett fast besittningstagande och en indelning av jorden åt brukarna förutsättas. Detta besittningstagande av jord har då troligen redan från början skett på två sätt, antingen i grupp, så att en familj, en stam, en förening av män tillsammans slagit under sig ett område och sedan fördelat odlandet av marken emellan sig, eller så, att en enskild med sina underlydande tjänare begynt av fri (allmän) mark inhägna ett mindre område till odling åt sig. Båda dessa besittningsformer, den *kollektiva* och *individuella,* kunna mycket väl tänkas ha ägt rum samtidigt, men som allmän regel i Sverige torde dock gälla, att den kollektiva varit den äldre, den individuella den yngre formen.

En ledning vid bedömandet av besittningstagandets geografiska utbredningshistoria kunna *ortnamnen* ge oss. Namngivandet av gårdar och byar har i allmänhet skett ungefär vid den tidpunkt, då besiktningstagandet ägt rum, och avser därför i allra flesta fall sättet, huru detta skett. Äldre än dessa bebyggelsenamn äro i allmänhet dock de, som ännu kunna visa hän på icke bofast befolkning. Sådana "flyttarenamn" beteckna i allmänhet blott en nejds utseende antingen så, att man bestämde dess naturbeskaffenhet (skog, berg, sjö, strand) eller dess naturalster (ett visst jaktdjur, som ymnigt förefanns, ett visst slags fisk i talrik förekomst). Till det förra slaget höra t. ex. sådana som: Backa, Berg, Fjäll, Gryt (= sten), Halla (= klippa), Vall, Sten, Ås; Hed, Holm, Mo, Mosse, Myra, Kärr, Fors, Sjö, Strand; Al, Björk, Ek, Gran, Hassla, Löv, Hult,

Lund, Skog, Ved, Ljung, till det senare sådana som: Björna, Ulf, Idbäck, Laxsjö, Abborrsjön. En del av dessa namn kunna vara tillkomna under senare tid, men själva huvudmassan synes dock ha varit uråldrig.

Till den bofasta tiden höra emellertid alla sådana namn, som tyda på bebyggelse. Dessa namn äro i allmänhet sammansatta, och deras ålder kan oftast bedömas efter sista sammansättningsleden. Efter första sammansättningsleden skilja vi här på tre grupper: naturnamn, kulturnamn och personnamn. Naturnamnen äro i allmänhet mycket gamla och stå flyttarenamnen närmast. De flesta avse äng, skog eller sjö. Äldst torde de med *-lösa* (=ängsmark) sammansatta vara; lika gamla äro de på *-vini* eller *-(e)ne* (=ängsbete; jfr äldsta namnet på Amerika: Vinland, landet med ängsmark). De förra namnen tillhöra södra Sverige (Ramlösa, Torrlösa), de senare mellersta, särskilt Skaraborgs län (Lovene, Vesene). Alla dessa namn ha funnits långt före Kristi födelse och beteckna därför, att orten tidigt tagits i besittning. I allmänhet tillhöra de slättbygder lättillgängliga för odling. Namn på *-landa* (=terräng) tillhöra även hednatiden (Karlanda, Rölanda). Av lättförklarlig orsak äro skogsmarksbeteckningarna mycket vanliga och även urgamla. Sådana äro: *-mo* (Tranemo), *-lund* (Karlslund), *-mark* (=gränsskog, Sörmark), *-hester, -hestra* (=bokskog, Stenhestra) och *-sele* (av sil=lugnvatten, Lycksele). Däremot äro de på *-skog* vanligen betydligt yngre. Likaså äro av ängsnamnen de på *-mad* och *-äng* från tämligen sen tid.

I likhet med naturnamnen äro även kulturnamnen till stor del uraldriga. Syfta naturnamnen i allmänhet på boskapsskötsel, avse kulturnamnen mera åkerbruk. Kulturnamnen äro också betydligt vanligare och tillhöra stora områden av Sverige. De lämna därför mera bestämt besked om bebyggelseområdena. Den äldsta gruppen representeras här av de med slutändelserna: *-hem, -sta(d), -tuna* och *-vi*. Betydelsen av *hem* synes äldst ha varit byalag, bygd (ej gård). Bestämningsordet utgör nästan alltid ett person- eller gudanamn. Nejder med riklig förekomst av namn på *-hem* tyder därför på bosättning i byalag. Huvudmassan av namnen träffas på västgötaslätterna, och särskilt äro de talrika på den stora slätten mellan Lidan och Tidan, dit även arkeologerna förlägga det egentliga Sveriges äldsta bygd. I Värmland äro de även vanliga, däremot sällsynta i Dalsland, Småland och Östergötland. De slutsatser K. H. Karlsson anser sig kunna draga ur *-hem*-namnen rörande Sveriges äldsta bebyggande äro: "Västgötaslätterna och särskilt den stora slätten mellan Lidan och Tidan hava enligt ortnamnen först tagits i besittning av våra förfäder, då de slogo sig ned som ett fullt bofast folk. Därifrån utbredde sig befolkningen så småningom till Småland, dit väl också nybyggare trängde in från Skåne och Blekinge, kring kusterna av Vänern

till Dalsland och Värmland samt från Hjo över Vättern till Östgötaslätten. Från Östergötland torde någon enstaka flock gått över Kolmården in i Södermanland samt efter kusten in i Mälaren och till Uppland" (Några bidr. till Sv:s uppodlingshistoria s. 52).

Till ungefär samma tid, som -hem-namnen höra de på *-inge(a)*, *-unge(a)* (Tyringe, Närunga). Dessa namn uppträda i synnerhet på de stora slätterna och vid sjöarna i Skåne, Värend, Östergötland och Uppland.

Något senare än -hem-namnen begynna de på *-tuna* (= inhägnad plats; jfr engelskans *town*). Vi träffa denna sammansättning ofta med gudanamn, enär offerplatserna ofta voro inhägnade (Fröstuna, Torstuna). Tunanamnen uppträda talrikast på Svealands slätter särskilt i Uppland. Området för tunaformerna sammanfaller i allmänhet med de på *-vi* (= helig plats), *-sala* (= boningar) och *-åker* (= odlad tempeljord), vilka alla ofta börja med gudanamn. Man låter därför uppkomsten av dessa namn ske under Asalärans blomstringstid eller tiden strax före vikingatiden. Från *hem*-namnens område omkring Vänern och Vättern visar den ovannämnda gruppens namn hän på Mälarområdet såsom den nya bygden.

Till såväl den sistnämnda som en något senare tid visa *-stad*-namnen hän. Slutformen på -stad är en av de allra vanligaste, och området är därför synnerligen vidsträckt. Den äldsta betydelsen är: bebott ställe (stadigvarande vistelseort). I Sverige förlorade det dock tidigt, redan innan den skriftliga litteraturen vidtager, sin ursprungliga betydelse och kom att beteckna ställe i allmänhet, plats och rum. I och med detsamma lämpade det sig ej mer för ortnamnsgivningen utan utbyttes mot by, gård, torp. Genom lån från tyska ordet *stadt* uppkom emellertid namnet ånyo såsom beteckning för bestämd plats men nu liktydigt med köping, köpstad, vilka förut liksom ännu i Danmark betecknats med ordet by. Den äldre användningen av stad är vanligen tillsammans med personnamn. På slättbygderna i Östergötland, Mälarprovinserna (särskilt Uppland och Västmanland) och Norrland förekommer -stad endast tillsammans med hedniska namn, aldrig vid sådana som med kristendomen hit införts. K. H. Karlsson låter därför de äldre *-stad*-namnen till tiden sammanfalla med de på *-tuna* och *-vi*. Rörande yngre -stad-grupper omkring kristendomens införande sluter han sig till följande historiska utveckling: "Befolkningen trängde längre fram efter vattendragen i Värmland och Dalarna, å Västmanlandsslätten till Salatrakten och i Norrland in i floddalarna och efter kusten. Under framträngandet i Norrland anträffades norska nybyggare, som närmast kommit från Trondhjemsfjorden över Jämtland, och i förening med dem fortsattes Jämtlands bebyggande, och efter kusten bröts bygd till något norr om Gideån".

På övergången mellan heden och kristen tid står slutformen: *by*. Här saknas i allmänhet personnamn, och första sammansättningsdelen anger i stället något för orten karakteristiskt (Ekeby, Åby, Fornby). By torde därför särskilt ange byalag, ej enskild bosättning. De flesta by-namnen torde förskriva sig från sista hednatiden, då kristna namn i allmänhet saknas och gudanamn aldrig förekomma.

På övergången till kristendomen stå även namnen på *-torp (-orp, -arp, -rup)*. De äro särskilt vanliga i Skåne samt södra och mellersta Sverige. I motsats till by, som avser byalag, fattas torp ofta som enskild bosättning, i varje fall mindre by med bibetydelse av utflyttning från en äldre större sådan. Tidpunkten för dessa namn skulle bli 1000-talet. Ungefär samtidigt med torpen uppstå namnen på *-bol (-bölc)*, och slutligen äro vi helt och hållet inne på medeltida bebyggelse under 1100—1400-talen med namnen på *-ryd* (Östergötl., Smål., Blek.), *-red* (Västergötland, Halland), *-rud* (Dalsl., Värml.), *-röd* (Skåne, Bohusl.). Då namnet avser en rödjning av skogsmark, kunna bygderna med dessa namn anses ha uppstått på så sätt, att allmänskogar uppbrutits samt så småningom inhägnats och lösgjorts från den äldre byns utmarker. Namn på *-säter* och *-boda* i mellersta och norra Sverige avse en bosättning eller utflyttning från by och bosättning å utmark; alltså av liknande slag som torpen.

De egentliga personnamnen i genitiv äro mera sällsynta som bygdenamn och tillhöra i allmänhet medeltiden (Bengts, Eriks, Gustavs). Till dessa kunna läggas de på *-arve* (Bondarve, Larsarve). Båda dessa grupper äro särskilt vanliga på Gotland. Medeltida katolska namn som de på *munk* och *kloster* höra givetvis hit.

De yngsta namnen hava antingen tonvikten på sista stavelsen som i: Carlberg, Norsborg, Carlslund, eller bära slutartikel som: Bodarne, Röjningen. Abstrakta namn som: Hvilan, Skuggan, Lugnet visa tydligt sen tillblivelsetid, likaså de utifrån lånade: Albano, Frescati, Bellevue m. fl.

Den vanliga äldre uppfattningen av *häradsnamnen* är, att *härad* och *hundare* skulle vara av samma rot och utmärka en ursprunglig indelning av ett större område. Man tänkte sig härvid bebyggelsen i stor skala med en fullt ordnad indelning dels i större grupper som landskap och härad dels mindre som socknar och byar. Denna uppfattning är dock numera övergiven (se Tunberg).

Härad förekommer i södra Sverige ej blott som sammansättning i namn på härad utan även i byanamn. Enligt gammal uppfattning voro dessa bya- och sockennamn andrahandsnamn erhållna ur den större enheten. Det visar sig emellertid, att dessa namn på smärre områden äro äldre än motsvarande benämningar på de större områdena.

Ordet härad låter ej härleda sig ur hundare utan har en självständig bildning och kan närmast översättas med: bygd. Ursprungligen betecknade det en allmän grupp av människor, en skara män, en krigarskara, men övergick sedan till att beteckna området, bygden. Från bygdehärad övergick namnet att beteckna en juridisk enhet, först i Danmark och sedan därifrån i Götalandslandskapen: Västergötland (med Dalsland), Småland och Östergötland. På Öland och i Närke är häradsindelningen vacklande och obestämd.

Då denna utveckling av häradet såsom beteckning på en juridiciell

90. Bygata från Vads by, Söderbärke socken, Dalarna.

indelning träffade Svealandslandskapen, var där redan förut en indelning efter annan princip fullt genomförd: dess enhet var hundaret, som i Svealand, i stort sett, intog samma plats, som häradet i Danmark och södra Sverige. Tvekampen mellan häradet och hundaret avgjordes emellertid till sist till det förras förmån. Denna kamp faller helt i historisk tid, enär ännu i landskapslagarna på slutet av 1200- och början av 1300-talet häradet som offentlig indelning var okänt.

Häradet i den betydelse vi nu taga ordet, är således ett mycket sent begrepp och kan därför ej ge oss någon som helst hjälp vid förklaringen

av den tidiga bosättningen och jordfördelningen i större grupper i Sverige.

En annan fråga, som vid bosättningen är av stor betydelse, är begreppet *äganderätten*. Här försiggick utvecklingen i allmänhet i riktningen från fullständig kommunism till individuell äganderätt. Jägaren eller fiskaren betraktar som sin egendom endast det byte han gör och det ting han bearbetar, och han tänker ej på att tillägna sig något bestämt område av jorden. Hans näring gör det också för honom nödvändigt att begagna ett jämförelsevis stort område; en uppdelning av jaktterritoriet i mindre lotter skulle väsentligen försvåra, om icke förhindra, jaktens utövning. Jägarfolk begagnar därför alltid sitt område gemensamt, och i början uppstår ej någon fråga om äganderätten till detsamma. När jägarfolken däremot blivit nomadfolk med stora boskapshjordar, uppträder vida starkare frågan om bestämda gränser, och området begagnas på ett vida regelbundnare sätt. Vandringarna ske i en viss ordning, och man återvänder på bestämda tider till förut besökta ställen. Äganderätten blir därför mycket starkare framträdande, ehuru jorden nyttjas gemensamt. Jordäganderätten blir en för stammen gemensam betesrätt.

Övergången till åkerbruk framtvingas i allmänhet av behovet att genom en intensivare kultur förskaffa sig en större mängd födoämnen på samma område. Sedan åkerbruk inträtt, utvecklar sig äganderätten på tre sätt: 1. gemensam äganderätt och gemensam nyttjanderätt, 2. gemensam äganderätt och privat nyttjanderätt, 3. privat äganderätt och privat nyttjanderätt. Besittningstagandet av jorden sker i allmänhet gemensamt, och stammen (familjen) brukar och skördar området samfält. Till följd av jordbrukets stigande intensitet övergår man vanligen till en periodisk delning av den odlade jorden och den naturliga ängen. Äganderätten tillkommer fortfarande släkten eller stammen och är således i regel gemensam, men nyttjanderätten delas periodiskt emellan medlemmarna inom släkten eller bygemensamheten och är sålunda privat. Byggnadstomten och den närmast därintill belägna jorden blir först privat äganderätt; åker och äng äro däremot under gemensam äganderätt, men nyttjanderätten delas periodiskt (transitoriskt); betesmark och skog äro under gemensam både ägande- och nyttjanderätt. Då individen hunnit utveckla sig till ett självständigare, av släkten mindre beroende, rättsföremål, då ökad kapitaltillgång gjort intensivare odling möjlig, börjar behovet av en individuell jordäganderätt att allt mera framträda. Den periodiska delningen kan antingen långsamt upphöra, i det att det årliga utskiftandet av jorden övergår till allt längre årsperioder och till sist upphör, eller också ske på en gång, i det en begär en

definitiv slutindelning, som de övriga i bygemenskapen måste underkasta sig.

Då våra förfäder i släktgrupper tagit den svenska jorden i besittning, betraktade de jordområdet i sin helhet såsom en gemensam egendom. Den under kultur varande jorden stod under gemensam äganderätt inom byalaget, vad som låg därutöver var allmänning. Då befolkningens antal i början var ytterst ringa i förhållande till jordens vidd och den kultiverade marken jämförelsevis obetydlig, kom allmänjorden att omfatta ofantliga sträckor, vilka dock minskades, i samma mån som jordbrukskulturen vann större utbredning.

Vid tiden för landskapslagarnas avfattande eller 1200- och 1300-talet är rätten till denna allmänning vanligen gemensam mellan byarna, så att gränsen kan tänkas gå, där byarnas kreatur kunna mötas. Där skogsbältet var särskilt stort, var man i södra Sverige mån om att undantaga så mycket skog som möjligt för det enskilda byalaget. Gick ej detta utan att träda de angränsande byarnas rätt för nära, kom man överens om en gemensam rätt till ett visst område. Den enskilda byallmänningen blev härigenom en gruppallmänning. Ju mera de högre enheterna, härad och landskap, framträda, dess mera övergå också dessa gruppallmänningar till härads- och landskapsallmänningar. Härmed följer givetvis också, att riksenhetens hävdande utöver landskapet framtvingar en rättsuppfattning, att staten äger allmänjorden. Såväl kronoskogar som kronoegendom omtalas redan på 1300-talet, men först på 1500-talet dragas de närmaste konsekvenserna av statens rätt till den jord, som ej är under enskild besittning.

Det olika värde såsom betesplats ek- och bokskog hade i motsats till tallskogen, framtvingade snart, att äganderätten till "bärande" skog närmare preciserades, under det att den icke bärande förblev "ingens" tillhörighet en längre tid framåt. I den bärande skogen hade var och en en andel i förhållande till skattebördan (egendomens storlek), men ej därutöver, i tallskogen hade varje byaman rätt att hugga för egen del efter husbehov (ej till försäljning).

Rätten till vatten bestämdes så, att var och en fick tillfredsställa behovet för människor och kreatur från gemensamma brunnar, varjämte sjöar och floder voro upplåtna till allmänt begagnande av delägarna. Samma var förhållandet med fiskevatten. Endast undantagsvis delades fiskeområdena. Ävenledes var anläggandet av fiske å därtill lämpliga platser gemensamt. Kvarnar ansågos ursprungligen som allmännyttiga och tillhörde därför det allmänna. Anläggandet av kvarn för egen del förvägrades vanligen.

Besittningstagandet av jord å allmänning skedde olika i södra och norra Sverige. I Norrland hade odlingen från början ej skett i byalag utan genom enskilda nybyggen, och rätten att bosätta sig å de därstädes särskilt vidsträckta allmänskogarna stod därför i vanligaste fall öppen för alla med undantag för smärre områden nära intill förut odlade bygder. Gustav Vasa, som eljest i allt sökte hävda statens äganderätt till allmänskogar, gör också för Norrland den grundsats gällande, att en nybyggare får äga den jord han lägger under brukning. I södra Sverige, där byallmänningarna spelade större roll, skulle rätt begäras härtill av byalaget, som kunde tillåta odling under vissa betingelser och även i vissa fall ge inskränkt rätt till brukandet av den byn tillhöriga betesmarken. Då emellertid i odlade bygder tämligen svåra rättsförhållanden härvid kunde inträffa, såg man ej gärna nyodlingar å allmänning. Emellertid kunde rätten till allmänning leda till, att ett odlande av denna mark gjorde nybyggaren beroende av det rättssamfund, som ägde marken. Nyodlaren blev då, i st. f. självständig ägare, arrendator och fick betala avgift för jorden. Under Gustav Vasas tid begynte också mera allmänt den princip hävdas, att nyodling å allmänning (i södra Sverige) gjorde odlaren till kronoarrendator med skyldighet att betala arrende. Tydligen hade en sådan uppfattning redan på 1200-talet undantagsvis förekommit, då (yngre) Västgötalagen ansåg sig särskilt böra framhäva, att "de som bo å allmänningsjord de heta bönder och ej landbor".

Kronans rätt till allmänjord begynte på 1200-talet med att konungarna utan byalagens eller tingslagets hörande gav äganderätt till jord, och redan på 1300-talet stadgades för enskilda områden, att allmänjordar skulle skiftas, så att kronan skulle få en tredjedel, de två andra skulle tillfalla häradet. I Danmark sökte man dela rätten så, att kronan finge äga marken, men bönderna skogen.

Sedan kronans rätt till allmänskogarna tydligt hävdats under 1500-talet, togs steget fullt ut, så att staten tillerkändes ensamrätten med stadgan om skogarna i riket av den 22 mars 1647. Nyttjanderätten inskränktes till att omfatta mulbete, skogsfång och fiske; anläggande av torp eller backstugor förbjöds, men där tillräckligt utrymme fanns, så att hemman utan lands- eller häradsintressenternas skada kunde upptagas, skulle landshövdingen vid tinget föredraga detta ärende och sedan med lagman, häradshövding och nämnd besiktiga det ifrågavarande stället samt avgöra, huruvida uppodligen vore till skada för intressenterna eller ej. Redan anlagda torp, som ej erhållit tillstånd av kronan och ej heller kunde göra skäl för ett fjärdedels mantal i åker och äng, skulle strax utrivas och till allmänning återigen utläggas. Lagstad-

gandena om statens rätt till bärande skog utvidgade vidare denna statens rätt.

Vid 1800-talets början begynte det enskilda intresset skarpt göra sig gällande mot statens. År 1818 underrättade ständerna konungen om några allmänna grunder för kronoskogarnas reglering. Häri hette det bl. a., att

91. Mörk skuggning anger kalvhagar, halvmörk: humle- och kålgårdar, ljus: tomtplatser.

staten skulle sälja till skatte allt, som ej vore för kronans behov direkt nödigt; torp, hemman och lägenheter, upptagna med stubbe- och röjselrätt, skulle bibehållas. 1824 stadfästades dessa bestämmelser av konung och riksdag. Enligt denna lag skulle konungens befallningshavande noga undersöka, om kronoallmänningarna borde anses som lands- eller häradsallmänningar eller som kronoparker. I fråga om lands- och häradsallmän-

ningar tilläts det, att de antingen ställdes till intressenternas egen gemensamma disposition eller fördelades emellan de socknar eller enskilda jordägare, som däri kunde äga del. I varje särskilt fall skulle emellertid Kungl. Maj:t ge sitt medgivande och fastställa grunderna för delningen. (Se härom vidare kap. 3. Skogen, s. 69 ff.)

År 1922 funnos av Sveriges hela areal, 41 mill. hektar, 9,4 mill. hektar under allmän äganderätt, därav 800 tusen hektar härads- och sockenallmänningar.

Besittningstagandet av odlad jord skedde äldst så, att flera i grupp bosatte sig och i början under full gemenskap brukade jorden. Från dessa byalag med dess inre lagbundenhet i arbetet skedde nyodlingar i skogarna antingen i klump av flera eller enstaka hushåll. Det gamla kollektiva besittningstagandet har redan nämnts såsom tillhörande i första hand slätterna i Västergötland och sedan i allmänhet Götaland, under det redan i Svealand en mängd namn på -boda och -säter tydde på, att bosättningarna voro sekundära utbrytningar, som tillgått så, att man flyttat upp till den plats, där man förut haft sina fäbodar, och där odlat upp marken. I Norrland har givetvis den enstaka bosättningen varit den allmännaste. Socknarna och byarna torde således ha uppstått genom sammanslutningar av flera självständiga jordägare. Namnen på -ryd och -torp i södra och mellersta Sverige tyda på utbrytningar ur gamla byalag och byggande av nya i skogarna. Dessa sekundära byar ha ofta fått samma prägel som de primära, endast med den skillnaden, att de varit betydligt mindre och omfattat ett vida mindre antal hemman.

Den byform, som såväl i södra som mellersta Sverige är den viktigaste, är *den kollektiva byn,* vilken uppstått genom samfält besittningstagande av flera. Den olika storleken på jordarna inom byalaget berodde på familjers olika talrikhet och därav betingade större arbetskraft. Från Finland finnas exempel på, att en gård med större arbetsstyrka, d. v. s. med mera manfolk i familjen fått större areal sig tilldelad än en gård, där kvinnornas antal var övervägande. Orsaken härtill är lätt att finna, då en man med större arbetsstyrka ägde större förmåga att odla och bruka jord. Troligen har samma rättsuppfattning följts i Sverige.

Vid fördelningen av jorden inom byn skedde först, med avseende på jordens närmare och fjärmare läge samt bättre eller sämre odlingsbarhet, en indelning i: *tomt, toft, åker* och *äng.* Tomten var den viktigaste delen. Den betingade delaktigheten i byn och skulle därför ligga å särskild plats i byn. Den till tomten hörande *toften* utgjordes av till köksväxtodling förbehållen mark. I samma mån som särskild odling föreskrevs,

t. ex. av humle, fick toften större utrymme. Man odlade å toften, jämte humle, lin, kål och grönsaker. I Sverige synes humle- eller kålland blivit en allmännare benämning på denna odlade del i omedelbar närhet av tomten, som ej indrogs i den utskiftade åkerjorden, i Danmark tyckes linet (hören) spelat huvudrollen och därför givit landet namnet "hörtoft". I en handling av 1683 heter det: "Tofter, som man til Haver bruger paa Landet, forstaas Frugt- og Kaalhaver samt gode Jorder som til Kaal og Hörfrö sommetider indgjærdes."

På andra sidan tomten åt bygatan upptog man för det allmännas del så mycken mark, att kreaturen kunde intagas för nätterna eller så att ungdjuren där kunde beta. Då man längre fram delade denna mark mellan byamännen, kom den såsom ungdjurshage (kalvhage) att tillhöra toften. Fålebergs by i N. Vadsbo härad av Skaraborgs län har på en karta av 1797 noggrant utsatt denna toftmark och indelar den i tre delar: humlegård, kålgård och kalvhage. Alla tre ligga i omedelbar närhet av gårdarna själva och skilja dem från den utskiftade åkern (fig. 91).

Åkerns indelning betingades först av dess värde. Till denna indelning kom sedan skiftet allt efter som ett-, två- eller treårscirkulation ägde rum. Den eller de för tillfället odlade skiftena fingo namn av *gärde* (*vång* i Skåne) i motsats till *trädet*. De odlade gärdena delades nu efter beskaffenheten i flera skiften, vilka fingo namn efter läget, utseendet m. m. Denna skiftesindelning motsvarade vad vi skulle kalla en värdegradering av åkerjorden. Då man ej kände till en gradering i vår tids mening, så att ett gott stycke av mindre areal finge motsvara ett större stycke av sämre beskaffenhet, föredrog man att indela varje sådant skifte i lika många delar, *tegar,* som delägarna i byn. Varje byaman fick sålunda sina tegar spridda dels på de olika skiftena, dessa återigen på de ett eller flera varande gärdena allt efter cirkulationen på två eller flera år. Bredden å varje teg var mycket liten, vanligen blott 2—3 famnar, och gränsen utgjordes blott av gräsbevuxen ren. Den till våra dagar bevarade ålderdomliga byn Fåleberg i Skaraborgs län hade ombyte av tegar mellan byamännen som regel, dock ej å hela åkerjorden. Sven Lampa, som beskrivit denna by, säger, att "på vissa platser, ej å de äldsta gärdena, bytte bönderna ständigt tegar".

Då Fåleberg utgör ett präktigt exempel på ett uråldrigt byalag, må åkerindelningen där anföras. De gamla gärdena voro tre, till vilka ett nytt under 1700-talet uppkommit. Genom cirkulationen delades nu åkerjorden i 6 gärden: Sörgärdet 1, Mellgärdet 2, Nolgärdet 2, Nygärdet 1. Till Sörgärdet hörde sedan 7 skiften även benämnda med särskilda namn (Tranbergskiftet, Backaskiftet, Sånnorna, Kärrskiftet etc.), till Mellgär-

92. Karta över åkertegarnas fördelning.

det 4, till Nolgärdet 10 och Nygärdet 3. Varje skifte skulle delas mellan byamännen, men markens figur eller andra omständigheter kunde förorsaka, att tegarna blevo olika stora; några blevo långa, andra korta eller ock breda eller smala. Den som erhöll en liten teg, måste då ha 1 à 2 småtegar till för att få tillfyllest. Emellertid kunde även skiftena vara så små, att de ej räckte till att dela åt så många, som bönderna voro. Då kunde man dela så, att några få fingo tegar i det lilla skiftet, de andra i ett större, någorlunda likartat eller i ett par andra mindre skiften. Alla nyodlingar skulle på lika sätt delas. En översikt över byns areal och jordfördelning kan ge oss en föreställning om fördelningen: byn utgjorde 6½ mantal innehållande 13 tunnl. 26 kappl. tomtplatser, 162 t. 26 k. åker, 302 t. 2½ k. äng, 328 t. 8 k. beten och c. 909 t. skog, eller summa 1 716 t. jord. Som exempel på delningen kan nämnas, att ett hemman hade åker på 31 ställen, äng på 30, hagar på 9, kålgårdar på 7; med två gårdsplatser gör det 78 ställen. På hela byn kommo 507 sönderdelningar, härtill 35 täppor, som innehades av 11 backstugusittare, och 24 täppor, som innehades av byns 4 soldater, alltsammans 566 särskilda jordlappar och täppor (fig. 92).

Ett annat exempel från Bäcks by i Skaraborgs län omkring år 1700 utvisar följande indelning: Gårdarnas antal är 15. Dessa ha i medeltal erhållit 53 särskilda skiften förutom andelar i samfälligheter, som antingen tillhöra hela byn eller ock två eller flera ägolotter. "Skattegården" har tilldelats det största antalet skiften eller 68 förutom andelar dels i mark tillsammans med alla övriga ägolotter på 21 skilda ställen, dels ock uti 5 olika områden, som hemmanet äger gemensamt med vissa andra ägolotter på 21 skilda ställen, dels ock uti 5 olika områden, som hemmanet äger gemensamt med vissa andra ägolotter. Skattegården har alltså ägor på tillhopa 94 ställen. "Hovmansgården" har det minsta antalet skiften eller 42, men har dessutom på 23 skilda ställen mark gemensamt med hela byn och dels med tre andra av byns delägare.

Då man söker efter en orsak till de allt längre och längre gående smådelningarna av tegarna, är den naturligaste förklaringsgrunden att finna i forna tiders *arvsförhållanden*. Två principer ha här över hela germanska världen gjort sig gällande: den ena *en-arvingesprincipen*, den andra *likarättsprincipen*. Den förra konsekvent tillämpad har lett till fideikommissen med dess lagstadgade förbud mot styckning och delning av jorden. Ehuru fideikommissen som institution uteslutande finnas hos adeln, ha de dock ej saknats hos allmogen såsom en allmän sedvänja, åtminstone i vissa nejder. En son övertager härvid hela gården, och de andra stanna antingen kvar och hjälpa till, och älska gårdens enhet så högt, att ingen vill lämna den. Ofta gifter sig endast den, som fått gården, och de andra

flytta bort först, när de ingå äktenskap, varvid de välja en annan sysselsättning än lantbruket eller få med hustrun eget jordbruk. De bli då antingen i det närmaste arvlösa, eller få en ringa penningsumma som hjälp. En modifikation av denna sedvänja äger rum, där en övertar gården och ger inteckning åt sina syskon, vilka han sedan så småningom får "lösa ut".

93. Vartofta by i Västergötland 1645.

En av orsakerna till den även före enskiftet övervägande lyckliga fördelningen av jorden i Skåne vilar på tillämpningen av denna sedvänja. Den son, som får ärva gården, är enligt adelns fideikommisslagar och bondens motsvarande oskrivna, den äldste. Dock saknas ej spår av en annan form, nämligen att den yngste får gården (så t. ex. å Bornholm).

Mot denna princip, som söker samla jorden och hindra för stor sönderstyckning, står *lika-rättsprincipen* för alla barnen. Här tillåtes ej någon inteckning eller "utlösning", *alla* skola bliva besuttna, och jorden blir den enda formen för egendom. En far med flera barn delar tomten och jorden lika mellan alla, men ej så att tegarna fördelas mellan dem, utan varje del styckas i lika många delar som barnens antal, detta blott för att ingen skall få ett sämre jordstycke än den andre. Släktled efter släktled tillämpad måste denna princip leda till jordbrukets ruin. Skåne framhävdes nyligen som ett lyckligt exempel på första principen, Dalarna skulle kunna tagas som ett lika beklagligt exempel på den andra principen. Det fanns endast en hjälp mot allt för stor sönderdelning, och det var att genom äktenskap få jordstyckena tillsammans. Att ej detta alltid kunde hjälpa, visa tydligt de förskräckliga förhållandena, som kunde vara rådande under förra hälften av 1800-talet i flera dalasocknar. Så fanns t. ex. egendomar, vars hela jordvärde utgjorde 50—100 riksdaler.

Var många barn en välsignelse och glädje i Skåne, blev det en förbannelse i Dalarna. Att motarbeta för högt barnantal blev en given följd i alla de delar, där lika-rättsprincipen rigoröst tillämpades. F. D. Crælius säger rörande Nås socken på 1830-talet: "Är det sant, varöver man skryter, att folkmängdens tillväxt bevisar landets välmåga, så är ju löjligt att söka motarbeta densamma. Skall man väl för att få en jämvikt mellan jord och folkstock vara så gudlös och önska att pest och kolera måtte hemsöka fosterjorden, eller skall man genom förbud söka lägga band på giftermålen för att minska denna stigande population, som utarmar hela landet, så fruktar jag att andra olägenheter uppstå i dess ställe, som skola vara av vådligare följder."

Med denna bakgrund förstå vi måhända lättare, varför 1820- och 1830-talets riksdagar kunde få så mycket arbete med lösandet av ägostyckningsfrågan. Skåningarna, som ej så hårt känt nackdelarna av överdriven styckning, hade svårt att förstå frågans vikt, och vi finna därför också den ädle bonderepresentanten Nils Månsson från Skumparp ivrigt yrka på ägostyckningens frihet. Hade han varit dalmas, hade han måhända stått på andra sidan i striden[1].

Lika-rättsprincipens nackdelar drabbade ej endast åkertegarna utan även tomten. M. G. Crælius skriver från mellersta Kalmar län på 1770-talet: "Huvudsakligaste omständigheterna, som hindra trädgårdsskötseln,

[1] Även i Skåne hade dock något före denna tid klagomål inkommit mot för stark hemmansklyvning, och Malmöhus läns hushållningssällskap hade 1817 inlämnat en promemoria, där det föreslogs, att den minsta jordrymden borde vara 15 tunnland god jord, varav 10 tunnland åker. Vid samma tid klagade även Kalmar län över för stark hemmansklyvning. Se vidare Ltbr.-ak. 1813—1912 I, sid. 49 ff., 171 ff. Om Dalarna se även C. Säve, Om Dalmålet.

är hemmansklyvningen på så sätt, som den nu sker, ty som tomten måste delas i smärre stycken och flera därå byggas, blir varje del så liten, att i stället trädgård borde kunna för varje lott anläggas, måste merendels gamla anlagda trädgårdar förstöras och användas till byggnadstomter."

Ännu en olycka vållade de många små spridda jordlapparna. Med ägandet av jorden följde vissa allmänna skattebördor. Då dessa ej kunde betalas, måste penningar lånas. Att få till låns utan borgen, var naturligtvis omöjligt, alltså måste pant ges, och ingen annan sådan fanns att taga mer än jordstyckena. Så avhändigade sig bonden den ena jordbiten efter den andra utan att tänka på återbetalning och följaktligen även utan att få igen jordstyckena. Men skatten, som följde med jorden, måste den forne ägaren betala, och den verklige ägaren slapp undan. Att skuldsättning på detta sätt måste leda till ruin förr eller senare, är klart.

Med avseende å jordegendomarnas storlek intager ännu (1919) Kopparbergs län första platsen, då det gäller de minsta jordlotterna (0,26—1 och 1—2 har), sedan följer Älvsborgs län (2—5 och 5—10 har). För de större ägovidderna om 10—20 och 20—30 har står Skaraborgs län först, sedan följer Malmöhus län inom gruppen 30—50 och 50—100 har[1].

Ängsmarken var ursprungligen gemensam för alla byamännen, men efter hand fann man lämpligt att indela den, vilket då kunde ske antingen genom en fullständig utskiftning, så att var och en fick en del, eller så att flera sammanslöto sig om mindre avdelningar av hela marken. Vars och ens andel i den stora ängsmarken bestämdes efter hans byamål eller gårdens storlek (förmåga att bära skatt). Skogsmarken skiftades på byamännen först med 1700-talet och kvarstod ofta oskiftad ända till in på 1800-talet.

Äganderätten till tegarna kunde, som exemplet från Fåleberg gav vid handen, vara tvåfaldig, antingen definitiv besittning eller tillfällig, i vilket senare fall tegen efter ett eller flera år utbyttes mot en annan. Den äldre formen är här den tillfälliga, då alla tegarna skiftas mellan brukarna. Ännu på 1880-talet omtalas sådant ombyte av åkerstycken från Tyskland, där G. Hansen (Agrarhistorische Abhandlungen, Leipzig 1880) påpekar, att i kretsarna Trier, Merzig, Ottweiler, Wendel och Saarbrück finnas byalag med gemensam äganderätt, ej blott till utmark och skog

[1] Härvid äro ej arrendeegendomarna medtagna.

utan även till fältträdgårdar, åkrar och ängar, vartill brukningsrätten, genom lottkastning, växlar mellan samfällighetens delägare. Införandet av två- eller treårig cirkulation betingade av sig själv en två- eller treårig utlottningsperiod för åkrarna. Men allt efter som man lärde sig inse skadan av det ofta skeende ombytet, och särdeles sedan ren träda började att begagnas, förnyades utlottningarna endast varje sjätte, nionde eller tolfte år, på somliga orter blott vart trettionde år. Man närmade sig sålunda fast besittning.

94. Harlösa kyrkoby, Skåne, 1739. Det prickade området är toft.

Man måste därför tänka sig en gradvis skeende utveckling från brukningsätt till besittningsrätt. Tidpunkten, då denna utveckling gått hastigare för sig, är olika i skilda nejder. Där åkerjorden var god och lämnade tillfälle till intensiv odling utan nämnvärd möda, gick äganderätten raskt framåt, i andra nejder, där kullar och backar hindrade brukningen och jordmånen på ett litet område var av mycket olika beskaffenhet, kunde brukningsrätten längre hålla sig kvar. Den i Sverige varande kuperade marken lade många hinder i vägen för jordbrukets förbättring, så att Sverige i jämförelse med Danmark blev något efter i utveckling. I Danmark synes det definitiva besittningstagandet av tegarna under full äganderätt ha skett på 1100-talet eller något dessförinnan.

Till ett sådant besittningstagande hörde då även en omreglering av byn efter nyare principer. I Sverige sökte man å de bördiga slätterna efterbilda de danska förhållandena så gott sig göra lät från och med

1200-talet, och landskapslagarna tala om ett "nytt" slags skifte (solskifte) i motsats till det "gamla" (forn skift)[1]. Att fullt tillämpa dessa nya förhållanden på alla svenska byar kunde ej gå, då terrängen lade oöverstigliga hinder i vägen på flera ställen. Endast undantagsvis lyckades det, och landskapslagarna tala om förändringarna med en försiktighet och osäkerhet, som gör det tydligt, att här förelåg nymodigheter, som ej voro tillräckligt prövade. Att nyheten blott bestått i ett bekräftande av äganderätt till tegarna, är tänkbart, då denna senare var en konsekvens av högre odling, som ej behövde genom påbud inpräntas. Nymodigheten träffade i första hand tomten, d. v. s. byns utseende i allmänhet, grupperingen av husen. Lagarna tala om flyttning av gårdar och ersättning för rivning och nybyggnad, alltså större, genomgripande förändringar i den enskildes bostadsförhållanden.

Då emellertid förändringarna i högre grad gripit Danmark än Sverige, och på dansk grund ha sin upprinnelse, må först, huvudsakligen med ledning av P. Lauridsens avhandling (Om gamle danske Landbyformer) en översikt av danska byförhållanden göras.

Jämföras de svenska och danska byarna med varandra, torde man genast kunna iakttaga oregelbundenheten i de svenska och plamässigheten i de danska. I Sverige se byaplanerna ut att ha uppkommit på måfå utan någon ordning mellan gårdarna, som ofta ligga längs en väg utan någon central punkt, så vida ej en från sidan mötande korsväg givit en sådan av provisorisk art. De danska byarna däremot visa en planmässig anordning av gårdarna utan alla tillfälligheter. Regelbundenheten återkommer ofta från by till by, så att man tydligt kan se, att en och samma grundplan följts. Genom att jämföra byarna med varandra och följa den historiska utveckling, som försiggått, har Lauridsen kunnat konstatera tre huvudformer. Av dessa tre skulle möjligen närmast den tredje, *terrängbyn*, kunna ha sin motsvarighet i Sverige. Denna byform utmärker sig därigenom, att alla husen ligga i en rad längs en sluttning mot en sjö, en å eller havet. Själva terrängen har givit byn dess form, på samma sätt som höjder och klippartier ha kunnat betinga den svenska byns oregelbundna utseende. I den danska terrängbyn finnes emellertid en viss lagbundenhet. Husen ligga i en lång rad och ha framför sig en byplats, som sträcker sig nedåt mot vattnet.

Det andra slaget av by är *långbyn* (fig. 94). Här ligga gårdarna längs en byväg och bilda två parallella rader med vägen som bygata och bytorg på en gång. Byarealen är tämligen liten, och där kyrka finns,

[1] Namnet "hammarskifte" på det gamla skiftet förekommer enstaka i lagarna men har ännu ej, trots flerfaldiga försök, kunnat nöjaktigt förklaras.

är den inklämd emellan husen utan att få någon dominerande plats. Endast vid mötande korsväg kan byn få ett mera avrundat utseende. De svenska byarna tyckas i allmänhet tillhöra denna typ. I Sverige skiljer man mellan byar i "radusskifte", där tomterna ligga längs en bygata eller väg, och "fjäderskifte", där två varandra korsande gator bebyggts på båda sidor. Torget ligger i senare fallet vid skärningspunkten.

Ehuru dessa båda former helt säkert äro urgamla, träffas de dock endast undantagsvis utanför Norden. Venderna ha känt dem, men ger-

95. Rundby: Vartofta by i Västergötland (gärdesgård).

manerna ursprungligen ej. Att en vendisk inverkan förelegat, torde dock vara uteslutet.

Slutligen finnes den s. k. *rundbyn* (fig. 93, 95), vilken i Danmark avgjort är den vanligaste. Det utmärkande för den är dess stora regelbundenhet. Omkring en stor torgplats ligga gårdarna, vanligen i en fyrkant. På torgplatsen finnes bydammen, och solfjäderformigt omkring tomterna följa tofterna, vilka ofta genom en mindre väg avskiljas från åkrarna. Torget är ofta mycket stort (i Sengelöse by 19 tunnland, L. Hedinge omkring 20 tunnland). I de gamla lagarna bestämmes dess

bredd till minst 15 famnar. Husums by omfattar med torg, tomt och toft 23 tunnland, Vindinge med 22 gårdar 25 tunnland, varav torget 14. Tune by med 25 gårdar (1795) har en medelbredd av 600 alnar från norr till söder och längd av c. 800 alnar, d. v. s. en areal på 34—35 tunnland; torget omfattar 15—20 tunnland (Lauridsen).

Rundbyn synes särskilt ha funnits vid de urgamla stora byarna med redan från början ett större antal bebyggare. Följer man landskapslagarna såväl i Danmark som Sverige, ses lätt, att man knappast talar om några andra typer än just rundbyn. Det är den enda lagligt erkända byformen, sådan man åtminstone önskade, att en by borde se ut. En by i "rätt skifte" kallas "villa quadrata", och en reguljär by, som är ordnad efter de rätta förhållandena, kallas "quadrata divisio".

Då rundbyn i såväl Danmark som Sverige omtalas under medeltiden, och de andra formerna ej vidröras eller beskrivas, kunde man ju vara frestad till antagandet, att i denna byform se urtypen för den gamla nordiska byn. Denna förmodan skulle då kunna styrkas med exemplet från de slaviska länderna söder och öster om skandinaviska halvön, där samma rundby ännu existerar. Den slaviska rundbyn är i det stora hela ännu mycket mera regelbunden än den nordiska och tillåter i ännu mindre grad några avvikelser från den allmänna byggnadsplanen. Emellertid har den danska rundbyn ej en skymt av slavisk karaktär, och det torde vara alldeles en tillfällighet, att någon likhet i grundplan uppstått. Det synes även som om rundbyn uppstått å jämn slätt och ej å kuperad terräng, alltså knappast i Sverige utan i Danmark, varifrån den spritt sig norrut.

Frågan blir då, är typen urgammal i Danmark. Som Lauridsen visar, låter sig byns regelbundna form ej förklara på annat sätt, än att man från det allmännas sida framtvingat en förändring, som i första hand avsett tomternas regelbundna placering omkring en öppen plan (forta [= betesmark] enligt dansk och västgötisk beteckning). Att en sådan omändring av tomterna ej kunnat ske utan flyttning av gårdar visar Upplandslagen, som bestämmer, att, sedan by skiftats och nya tomter tilldelats bönderna, de, som hade hus på grund, som tilldelats annan person, ägde rätt att bo kvar på sina gamla platser i tre år och tre dagar. Östgötalagen bestämmer noggrant tid för skiftet: "ty att ej må någon riva annan ut av hemmet om vintern eller om vårtiden, då man skall så." Sedan man på så sätt ordnat en by, kallades den "gatubunden" ("tæbunden"). Byn skulle ligga i rätt väderstreck, norr, söder, öster och väster.

Först sedan man åstadkommit denna byplanens regelbundna form, gick man till åkertegarnas ordnande. Var och en fick här definitivt bekräftat sin äganderätt till vissa tegar, och ordningen bestämdes efter

läget i byn, begynnande från söder och sträckande sig till norr samt öster till väster (solriktning, "solskifte"). Storleken på tomten bestämde storleken på tegarna, så att var och en fick åkerjord i samma proportion som hans tomt i byn. En viss värdering av jord av olika beskaffenhet synes även ha funnits, åtminstone omtalar Östgötalagen, att om ägolotter, som skulle utbytas, ej voro jämngoda, skulle den, som fått sämre för bättre, äga rätt att taga tre skördar av den jord, han skulle lämna ifrån sig. När skiftet var färdigt, skulle råmärkena rättas. I de fall då ängsmark delades, nöjde man sig med att upptrampa en gränslinje mellan råmärkena.

Förändringen kunde naturligtvis ej ske på en gång, och därför förutsätta lagarna, att byarna efter hand skulle komma till insikt om det nyas förträfflighet och självmant begära en utskiftning. Om en byaman sådant begär, skall skifte ske, och de andra foga sig i förhållandena. Dock måste den, som begär, äga minst en fjärdedel av byn (Uppl.-lagen).

Såsom redan framhållits, genomfördes solskiftet i Sverige endast i ringa mån, och såväl byplanen som åkertegarna blevo mestadels oförändrade utan någon regelbundnare gestalt. Någon förändring till det bättre skedde först med 1700-talet. Ett solskifte var en fullt privat förrättning, som byalaget själv fick klarera upp utan hjälp av lantmätare. År 1688 kunde visserligen lantmätare anlitas, om han ej därav hindrades i sin tjänsteutövning som statens tjänsteman, dock åålåg det varken byalaget som plikt att begära eller tjänsteman att åtaga sig uppdraget. Först 1725 fick lantmätares arbete vid byskifte karaktär av tjänsteförrättning.

Med 1700-talet begynte man på en genomgripande förändring av skiftena. År 1749 utkom den första förordningen i ämnet, vari lantmätare förelades uppgiften att "efter jordmånernas skillnad i art och godhet jämka ägorna för varje gård, så att de kunde få sina ägor på ett ställe, eller åtminstone, om alla delägarna därmed nöjda äro, tillse att de mindre tegskiftena kunde förändras till så få storskiften, som görligt vara kan". Nya förordningar om "storskiften" skedde sedan 1752, 1757, 1762, 1766 och 1783.

Den förnämsta nyheten i storskiftesförfarandet bestod i införandet av gradering av ägorna eller en värdering av desamma, varigenom det blev möjligt att hålla en delägare, som erhöll jord av mindre god beskaffenhet, skadeslös genom tillökning av vidd. Vid sidan om graderingen förekommo även ersättningar för odling och hävd samt för ståndskog. Graderingen verkställdes vanligen separat beträffande åker, äng

och skogsmark. Skiftena fingo utläggas till ett antal av fyra i åker, fyra i äng och ett i skogs- och betesmark.

Storskiftet ledde i många fall till ett gott resultat, men ännu fanns mycket, som krävde ändring, innan frågan om jordfördelningen definitivt lösts. Efter försök i Skåne (Maclean, Skurup) med utläggandet av all jorden i ett skifte och utflyttning till den plats, där åkern låg, följde år 1803 enskiftesstadgan för Skåne och 1804 för Skaraborgs län. År 1807 utkom slutligen författning för övriga delar av riket med undantag av Finland och Norrland. Skånska stadgan av 1803 omtalar blott ett skifte för all jorden, de senare bestämmelserna ett i den odlingsbara (inrösningsjorden), ett i den sämre (avrösningsjorden); år 1821 tillåtes, att skiftesantalet för ett hemman kunde få uppgå till tre, inberäknat dess lott i avrösningsjorden. Slutligen utfärdades den 4 maj 1827 stadgan om laga skifte (med få ändringar åter utfärdad den 9 nov. 1866). De viktigaste bestämmelserna i denna gälla graderingen, skyldighet att utflytta och förpliktelse att lämna ersättning för delägare, som vann fördel i avseende å odling, hävd och ståndskog m. m.

Med enskiftet försvann ej blott en olämplig egendomsfördelning utan även den gamla bygemenskapen, vilken med alla sina brister haft stora fördelar för utbildandet av solidaritetskänslan. Den beroende ställning, vari byamännen under teg- och solskiftets tid kommit till varandra, hade lätt kunnat giva anledning till tvistigheter, om ej en noggrann ordning hade hållits i byn. Sådana byordningar funnos tidigt gällande för var by, men redan på 1700-talet började man samla de enskilda statuterna till gemensamma ordningar för större område. 1757 utfärdades t. ex. en byordningsstadga gällande för Västernorrlands län (som då även omfattade Jämtland och Härjedalen). Kronobergs län erhöll en dylik 1816 (stadfäst av K. M. 1819), Kalmar län 1817, Jämtlands län 1819, Blekinge län 1818 (stadf. 1820, förnyad 1822), Uppsala län 1821.

I spetsen för angelägenheterna stod en ålderman (byfogde). Jordbruksarbetet började och slutades samtidigt. Vallning ombesörjdes i tur och ordning, eller också utsågs gemensam vallherde. Tog någon olovlig väg över annans åker, skulle han plikta. Vore gärdsgårdar och grindar ej i ordning i vederbörlig tid, skulle man plikta; bröt sig någons kreatur in och gjorde skada på åker, erlade ägaren likaledes böter. Till den gemensamma egendomen hörde först och främst bykassa, bykista, bylur (bytrumman), sedan bytjur och t. o. m. byhund.

Samlingen till möte skedde medelst byluren (trumman), eller också kringsändes en budkavle *(sankafjäle* i Skåne) (fig. 96). Jämte det arbete åldermannen hade att utföra som tillsyningsman fanns en del

andra gemensamma angelägenheter att utföra för några av byamännen. För det ändamålet fanns olika kavlar (fjälar) eller klubbor. Brev- eller postkavlen fanns hos den, som skulle bära posten, ringkavlen (orderbrickan) hos den, som skulle ringa i kyrkan (fig. 98), skjutskavlen hos den, som för tillfället hade uppdraget att skjutsa resande, och slutligen tiggarkavlen hos den, som skulle härbärgera tiggare. Ännu en kavle, sjukkavlen, fanns ibland, och den avsåg att bringa hjälp hos grannarna i arbetet på åker och äng åt den, som i bråd tid blev sjuk. Man sammanträdde i allmänhet under öppen himmel antingen vid bybrunnen eller vid ett särskilt byträd (ek, ask eller lind), där några stenar voro utlagda att sitta på. Ibland lades ett sittbräde över två stenar[1].

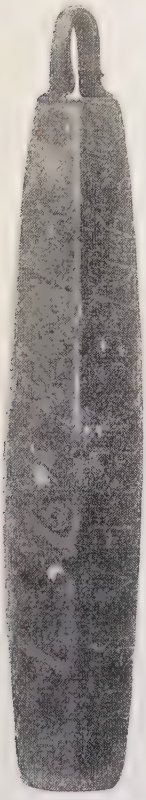

96. Budkavle från Dalarna.

97. Kolkavle från S. Tjust. N. Mus.

Vanligen funnos två årliga möten, ett i början av maj, ett vid mårtenstiden. Plikten för förseelser mot byordningen upptogs på en gång i allmänhet vid novembermötet, och förseelserna voro då antecknade på träbrickor *(knäflingar)*. Ju flera streck dess fler förseelser. Mötet den 1 maj var vanligen det viktigaste. Då ombyttes ålderman och behandlades ärenden rörande brukningen av jorden, kreaturens utsläppande, om skogsarbeten på förtjänst m. m. Till den förnämsta stämman (i vissa nejder maj-mötet, i andra mårtensmötet) hörde även ett gille, för vars bekostande medel ur bykassan tillgrepos.

En utförlig beskrivning av ett sådant gille på 1820-talet med åldermansombyte ger oss J. Åkerman från Hellestads pastorat i Skåne: "Den avträdande åldermannen bjuder en dag vid mårtensmässotiden byens åboar och deras hustrur samt husmän, hantverkare, drängar och pigor till middag och anställes för tillfället ett ganska betydligt gästabud eller s. k. åldermansgille med spel och dans, som vanligen varar 3 à 4 dagar. Andra dagen göres redo för byns inkomster och utgifter, varav de förra i anseende till försäljning av skog och höhöstnad på dess allmänningar samt jordskyld och gräspenningar av husmännen, stundom uppgår till 200 à 250 rdr bco. Tredje dagen efter aftonmåltiden sätter sig värden i hu-

[1] Om bykavle m. m. i Mora, se Arosenius, Mora skn s. 68—70.

set, eller avträdande åldermannen, vid övre bordändan och tager där till sig åbon på nästa hemmansnummer, som biträtt honom som dräng i åldermanstjänsten det förflutna året och nu skall träda i hans ställe som ålderman. Framför dem sättas två glas fulla med öl, och sedan den avträdande genom ett par stötar i byns horn givit tecken till tystnad och hållit ett tal passande för tillfället, dricker han den nye åldermannens skål, tackar sina medhjälpare, tvenne åboar, som kallas drängar och pojke, för deras biträde vid tjänsten. Härefter håller den avträdande åldermannen ett kort tal och väljer sedan även två drängar och en pojke bland åboarna, vartill närmaste grannen ej får förbigås. Då detta är slut, avlämnas byns papper, förvarade i en stor låda, byns horn, nycklar och andra saker, varefter den nye åldermannen, biträdd av sina utvalde medhjälpare, åtföljda av hela sällskapet och under musik bär alla sakerna hem till sitt, där ock gästerna något undfägnas och sedan åtskiljas. Den fjärde dagen undfägnas blott åborna hos den gamle åldermannen med frukost, som likväl vanligen räcker ända till aftonen."

98. Ringkavle från Jämtland; klocka av trä med inskriften: "När du har ringt, så bär mig till den, som står i tur."
N. Mus.

Varje gård hade sitt bomärke, vilket till formen ofta liknade de gamla besvärjelsetecknen mot onda andar. I början synes därför bomärket ha varit ett skydd för gården mot olycka. Tecknet hade än korsform, än cirkel med kors inuti. Slutligen förekom synnerligen ofta hakkorset och pentagrammet. På bild 99 har jag ordnat en del bomärken i grupper[1]. Åldermannen hade alla bomärkena upptecknade antingen på papper eller inskurna i trä på en lång stav (bomärkesstocken) eller på en särskild tavla av trä (bomärkestavlan).

I det gamla byalaget fanns ej plats för något annat än lantbrukare: hemmansägare, husmän och landbor (arrendatorer). De hantverk, som

[1] Bomärkena kunde övergå till monogram och som sådana blott beteckna ägaren. Dessa namn äro i allmänhet yngre. Vanligen ha dessa initialer haft runtecken som föregångare. Av de 60 meddelade bomärkena, äro de 12 första tydliga besvärjelsetecken: 1—5 korset och cirkeln; 6—10 hakekors; 11, 12 pentagram (femuddastjärna); grupper för sig bilda sedan: 13—20; 21—25; 26—30; 31—35; 36—40; 41—45; runtecken äro 46—50; vanliga bokstäver: 51—55; monogram med två bokstäver: 56, 57, med tre: 58, 59 samt skilda initialer: 60.

behövde utföras, skedde på gårdarna själva, och var och en satte en ära i att själv utföra sina redskap och husgeråd. Vad han ej själv förfärdigade, köptes på marknaderna eller i köpstäderna.

Under heden tid fanns ej heller plats till någon representant för de andliga intressena. Med kristendomen följde nu skyldighet för kyrkobyar att upplåta tomt och jord åt kyrka, kyrkogård, prästgård och klockareboställe. Med medeltidens stora utveckling av slöjden följde en mängd hantverkare, vilka också alla skulle ha tomtplats: skomakare, skräddare, smed, snickare och slutligen även mjölnare.

Var nu byn en terräng- eller långby, tog man av åkern och upplät

99. Svenska bomärken.

plats, där gårdarna slutade, och löste frågan på ett sätt, som ej förorsakade någon rubbning i den bestående ordningen. Värre var det med rundbyn. Här var allt i förväg ordnat utan hänsyn till nya förhållanden, och plats vid bytorget i linje med gårdarna fanns i regel ej. Endast då torgplatsen var stor, såsom i de danska byarna, där 15—20 tunnland stodo obebyggda eller utgjorde betesmark för hemmadjuren, gick det lätt att få placerat kyrka, prästgård och klockaregård där. Men därmed var ofta torget redan fyllt, och någon ytterligare plats åt hantverkarna fanns ej. Man fick då bygga bakom någon gård och anlägga en liten väg dit. Alla husägarna kommo då att få en avdelning för sig och bilda en grupp skild från den övriga byn. Ibland hade man ej så mycket plats, att "kyrkan kunde få stå mitt i byn", utan även den fick läggas

bakom gårdarna. I detta fall kunde hela byn sprängas sönder och delas i två delar, ty kyrkan utgjorde alltid en dragningskraft, och utbrutna gårdar placerades gärna intill kyrkan. Byn blev nu en dubbelby med lantgårdar omkring den gamla torgplatsen, och kyrka, kyrkogård, prästgård, klockaregård samt hantverkarnas hus omkring den andra mera långsträckta gatuplatsen. Rundbyn kunde på detta sätt förlora sin gamla regelmässighet och få utseende av tysk "Haufendorf" med en mängd smågränder.

De nya byarna, vilka uppstått under medeltiden, hade i allmänhet ej så god jord och fingo ej sällan söka sin utkomst vid sidan om lantbruket. Man tog då sin tillflykt till handaslöjd och utbildade olika grenar härav. Det låg nära till hands, att där malm fanns, samlade sig smederna, där trävirke stod rikligt till buds snickarna, där sten fanns stenhuggarna. Slutligen kunde man även tillgripa vävnadsslöjd som inkomstkälla.

Olaus Magnus omtalar från 1500-talet smederna i Dalarna, och i Hälsingland bodde smeder så skickliga, "att man knappast någonstädes i Norden finner deras likar". Hälsingarna förstodo att tillgodogöra sig det rinnande vattnets kraft och anbragte vattenhjul, som drevo deras hamrar. Innebyggarna i Mark och Kind voro redan under medeltiden kända som skickliga svarvare. På gränsen mellan Skåne och Småland har sedan gammalt funnits en mängd hantverkare, vilka förfärdigat träkärl, stegar, knivar, liar och plogar. I Hälsingland och Gotland ha slipstenar och kvarnstenar av ålder förfärdigats.

Försäljningen av de utförda redskapen har sedan gammalt skett så, att folket själv vandrat omkring för att i andra nejder utbjuda sina varor. Även ha marknadsplatserna varit lämpliga för avsättning av hemslöjdens alster. Under medeltiden och långt fram på 1600-talet sågs dock denna slöjd å landsbygden med oblida ögon från statens sida, som menade, att en fara för köpstädernas näring förelåg. Endast under stora svårigheter kunde de avsätta sina varor, och de försök man från det allmännas sida gjorde för att hjälpa dem bestodo endast i anläggandet av städer, där de befalldes slå sig ned. Ännu i våra dagar finnas likväl rester kvar av denna slöjd, men nu har konkurrensen kommit från annat håll, dels ifrån fabriker dels stationssamhällen, vilka suga all handel till sig. Om ett halvt sekel äro kanske de sista resterna av de gamla fattigare byalagens slöjd utdöd.

Det gamla byalagets tid är förbi. Där förr en krans av gårdar utmärkte platsen för en by, finnas nu blott små enstaka hus med några hantverkare. En eller annan gård ligger ännu kvar som ett gammalt

minne, en modern folkskola och ett fattighus finnas måhända också. På en höjd i närheten står bykvarnen. Däruppe kan man se gårdarna ligga än invid vägen än ett gott stycke därifrån. Jorden är alldeles säkert bättre odlad än förr, och välmågan är sannolikt också större. Men ändå — decentralisationen har dragit en del ont med sig. Sammanhållningen inom byn är ej densamma som förr, de gemensamma årsfesterna finnas ej mer. Det gamla vårdträdet å byaplanen står öde, ty ungdomen samlas nu å annan plats. Nöjeslystnaden är ej mindre än förut men tillfredsställes ofta i städerna eller stationssamhällena. Allt det, som förr kunde väcka stark hemkänsla, är borta. De gamla ha ej de

100. Skånsk bygata. Tavla av E. Norlind.

rika minnena från en ungdomstid, då alla i samma by kunde njuta livets goda gemensamt, då ingen kunde fira en familjehögtid, utan att alla i byalaget skulle vara med. Livet har blivit fattigare på innehåll, sedan utbrytningen inom byn ägt rum.

Man har så ofta med en axelryckning och ett föraktfullt leende över allmogens oklokhet och korttänkthet berättat om, huru den motsatte sig utbrytningen, fastän den borde ha insett, att dess egen välgång låg i de nya förhållandena. Det är möjligt, att man fullt klart fattade de materiella fördelarna, men man såg nog också djupare, nämligen de andliga värden, som gingo förlorade med det nya. Om man därför med våld mötte nyheterna, får det ej dömas för strängt.

År 1844 d. 11 maj rådde livlig oro i Fyrunga by på Skaraborgs läns slättbygd. Åldermannen hade begärt byns utskiftande, och nu skulle man för sista gången ha hägnadssyn. Synen var på kvällen slut, åldermannen satt i en liten kammare i dunklet, man hörde hotelser och hårda ord. Mitt i tumultet ser man åldermannen bryta sig ut, hopen förföljer. I sin nöd styr han kosan mot ån, vilken han hoppades att genom simning överkomma. Kommen inemot andra landet, sjönk han i åsynen av sina förföljare, som ej sträckte så mycket som ett finger till hjälp. Ett par gånger syntes en hand över vattnet, snart blott några bubblor, och ån gled som förut fram. Dagen därpå återfanns hans lik — starka blånader kring högra ögat, ett sticksår i bakre delen av huvudet och sår på flera ställen av kroppen utvisade, vad som försiggått i halvdunklet i kammaren. (Sundblad.) — Det var bondehämnd för förlusten av det gamla byalivet.

Litteratur: K. Sidenbladh, Sv. härads- o. sockennamn, 1873 (2:a uppl.). — A. Falkman, Ortnamnen i Skåne, 1877. — G. L. Bergström, Södermanlands ortnamn, 1875. — V. Gödel, Sv. ortnamn (Ant. tidskr. f. Sv. 1904). — E. Hellquist, Om de sv. ortnamnen på -inge, -unge och -unga, 1904. — A. Noréen, Spridda studier II, III, 1911, 13. — K. H. Karlsson, Några bidr. t. Sv:s uppodlingshistoria. — Sv. Tunberg, Stud. rör. Skand:s äldsta pol. indelning, 1911. — J. Hjelmerus, Om laga skifte, 1889. — E. J. Schütz, Om skifte av jord i Sv., 1890. — N. Wohlin, Den sv. jordstyckn.-polit. i de 18:e o. 19:e årh., 1912. — S. förf., Det sv. jbr:s inrikes avsättningsförh., 1914. — S. förf., Den jordbr. befolkn. i Sv. 1751—1900 (Emigr.-utr., bil. IX, 1909). — S. förf., Jordstyckningen (ibid. XII, 1911). — G. Thulin, Hist. utveckl. av den sv. skifteslagstiftn., 1911. — H. Juhlin-Dannfelt, Ltbr.-ak. 1813—1912, 1913. — P. Lauridsen, Om gamle danske landsbyformer, Aarb. f. Nord. Oldk., 1896. — Hildebrand, Sv. medeltid. — J. Sandström, om "hammar-" el. "solskifte", Fatab. 1909. — R. Norrby, När blev Sv:s befolkn. i eg. mening bofast, Sv. Ldm., XIX: 4. — S. Lampa, Fåleberg, ibid. XIX: 5. — S. förf., Ant. rör. äldre bygdeliv i Vg. (Vg:s Fornm.-för:s tdskr. II.) — S. förf., Ett ålderdomligt åkerbruk, Fatab. 1909. — S. Ambrosiani, Storegården i Rackeby, 1913. — C. Säve, Dalmålet, 1855. — P. v. Möller, sv. jordbr:s hist., 1881. — Flach-J.-Dannf.-G. Sundbärg, Sv:s jordbr. vid 1900-talets början, 1909. — J. Svedenborg, Hornborga by i Vg. före 1860, Fatab. 1906. — G. Nikander, Byar o. gårdar i Helsinge skn 1750—1865, Borgå 1916. — P. G. Wistrand, Byordning vid Tärstad by (Medd. N. M., 1897). — S. förf., "Stämmenklubbar", Fatab. 1907. — Arosenius, Dalarna II: 3 Mora skn, 1866. — J. Åkerman, Hellestads pastorat, 1828. — F. D. Crælius, Nås, 1837. — S. förf., Säf, 1830. — M. G. Crælius, Tuna län, 1774. — J. Sundblad, Gammaldags seder o. bruk, 1888.

101. Storegården, Rackeby, Västergötland. Oskiftade tegar.
Fatab. 1909.

SJUNDE KAPITLET

BONDGÅRDARNA.

„Tomt skall byggas till mangård och ladugård. I mangården skola vara stuga med förstuga och kammare, så ock gäststuga, där gården så stor är, källare, visthus och sädesbod, redskapshus, och hemligt hus, port och lider. Tarvar bonde flera hus; bygge sig till lägenhet det bästa han gitter. Ladugården bygges särskilt ifrån mansgården, och där skola vara stall, fähus, fårhus och svinhus, med nödiga foderrum, så ock loge och lador, eftersom gården är stor till. Badstuva eller mälthus skall ock byggas, så ock ria, där skog är och de avsides sättas. Ej må någon närmare till grannens tomt bygga, än att han till stödje eller stolparum en och en halv aln å sin tomt lämnar."

Detta är vår nuvarande lags — av 1734 — bestämmelser rörande bondgårdars byggande (Byggninga Balken, kap. 2:1). Av denna framgår, att man tänkte sig en normalplan av två gårdar, en mangård och en ladugård. Till den förra hörde själva boningshuset med visthus, sädesbod och redskapshus (samt källare). Mangården borde därjämte ha port

och lider. Det betonas uttryckligen, att ladugården skulle byggas "särskilt från mansgården" och således bilda en gårdsenhet för sig. Kreaturen skulle ha fyra hus: ett för hästar, ett för nötkreatur, ett för får och ett för svin. Vidare skulle finnas foderrum (antagligen förutsättes, att detta skulle finnas i samband med husen för djuren), lador och loge. Avsides för sig — antagligen för eldfarlighetens skull — skulle sedan läggas bastu,

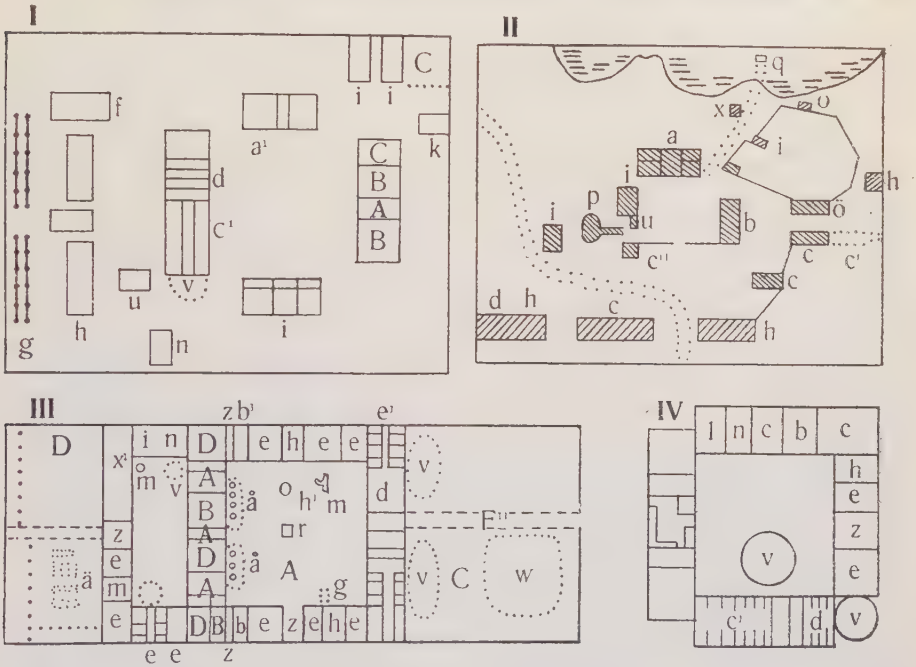

102. Lantgårdar: I. Haparandanejden. II. Skatelöf, Småland. III. Kattarp, Skåne. IV. Östra Karup, Halland. *A* Inre gården (förstuga); *B* Bakgård (stuga); *C* Förgård (kammare); *D* Trädgård (nystuga); *F* Väg; F^{11} Stenlagd väg. *a* boningshus (nystuga); a^1 gammalstuga; *b* drängkammare; b^1 pigkammare; *c* fähus; c^1 fårhus; c^{11} gethus; *d* stall; *e* lada; e^1 foderhus; e^{11} stack; *f* torkria; *g* hässja; *h* loge; h^1 tröskverk; *i* visthus; *k* mälta, torkhus; *l* brygghus; *m* brunn; *n* slöjdbod; *o* smedja; *p* svinhus; *q* gåshus; *r* hundkoja; *s* vedbod; *t* torvhus; *u* avträde; *v* gödselhög; *w* vattendamm; *x* nothus; x^1 pannmur; *z* port; *å* bigård; *ä* blekplats för linne: *ö* redskapshus.

mälthus och ria. Slutligen borde finnas ett kort avstånd mellan gårdarna, där de lågo tillsammans i bygata.

Lagens bestämmelse om dubbelgården är tämligen gammal och går så långt tillbaka som till landskapslagarnas tid[1]. Västgötalagen skiljer nämligen redan mellan två grupper av hus: invistar- och utvistarhus. Den äldre Västgötalagen räknar till den förra gruppen: korn-, mat- och sömn-

[1] Närmast återfinnas bestämmelserna i Karl XI:s husesynsförordning av 1681, med undantag av tillsägelsen om skild man- och fägård, vilken först 1694 föreslogs av en av konungen tillsatt lagkommission.

skämma[1]. Den yngre Västgötalagen nämner endast korn- och mathärbärge. Till utvistarhusen räknas sedan: lada, nöthus och stall. Märkligt nog nämnes ej stugan till invistarhusen, men detta hus torde ha räknats till de självskrivna vid varje gård. Magnus Erikssons landslag nämner tre nödvändiga "boningshus": stuga, stekarehus och kölna — alla försedda med eldstad *(arendshus)* samt härtill sedan de vanliga härbärgena.

Gårdens utveckling under medeltiden kan vidare följas genom bestämmelserna för prästgårdarnas hus. I Västergötland och Småland borde en prästgård omfatta fyra "laga hus": stuga, härbärge, lada och nöthus. Mellersta Sveriges lagar, vilka äro avfattade senare, ha däremot sju hus: stuga, stekarehus, lada, härberge, visthus, sömnhus och fähus. I stället för sömnhus sätter den ena Västmannalagen hästhus, vilket i de andra lagarna saknas. I en handskrift av Upplandslagen från slutet av 1500-talet nämnas sedan en hel mängd hus: "Detta är de byggning, som for-

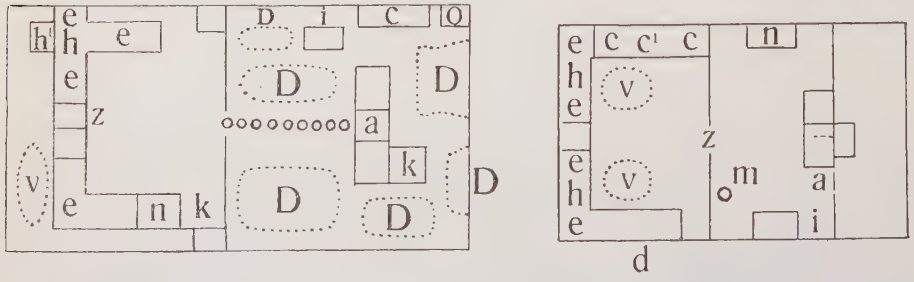

103. Lantgårdar: I. Gottland. II. Öland. *a* boningshus; *c* fähus; *d* stall; *e* lada; *h* loge; h^1 tröskverk; *i* visthus; *k* mälta; *m* brunn; *n* slöjdbod; *o* smedja; *v* gödselhög; *z* port; *D* trädgård.

dom efter gamlom, lagom och seden bönder byggde å prästebolum, säfestuga, bastuga, biskopsstuga, stekarhus, mältehus, torkstuga, kornlada, fähus, stall, lada till hö och korn till den jord som prestebolit är funderat, med visthus, kornhärberge, biskopshärberge, där allmogen skall låta sina kläder in, då biskoper konfirmerar och biskopsvena skola ligga uti, item biskopsstall."

Den grundform lagen förutsatt såsom normaltyp för en svensk lantgård torde måhända vara den av Erixon benämnda *mellansvenska* med mangård och fägård i skilda huskomplex. Den tyckes ha varit vanligast för storgårdar i Götaland och Svealand. I sin nu vanliga form består den av manbyggnad med två flyglar (brygg-, tvätt- och drängstuga i den ena, visthus och källare i den andra), sedan häck eller staket som yttergräns, därefter vanligen en väg och på andra sidan ladugården, nu-

[1] ***Skämma*** (av *skamm*, kort) betyder närmast 'litet hus'.

mera mest i tresidig form (se t. ex. G. S. A.[1] I fig. 69; E. fig. 10). Denna nu tämligen öppna dubbelgårdform torde ha föregåtts av en annan med slutna kvadrater. Längre åt söder finnes emellertid en annan dubbelform med mangård och fägård tätt intill varandra endast avskilda genom ett staket. Denna mest i Götaland spridda typ kallas av Erixon den *götiska* (fig. 102: I, II; E. 11, 12). Ölandsgården är måhända den mest tydliga kvarlevan av denna typ. Alla gårdarna i byn ligga på den ena sidan av vägen med alla ladorna byggda intill varandra längs vägen. Bakom ladan med inkörsport i mitten ligger sedan fägården avslutad med ett

104. Gård i Vads by, Västerbergslagen, Dalarne.
Sv. byar o. gårdar nr 3.

staket, därefter mangården numera med blott två eller tre hus: stuga, slöjdbod och matbod, men förut med flera hus byggda samman i tresidig form.

En tredje dubbelgårdform är den av Erixon benämnda *centralsvenska* med fägård och mangård tillsammans intill varandra som i den götiska gården men med en ladugårdsbyggnad i stället för staketet (G. S. A. I. 292; E. 1—6; A. H. fig. 8, 23; se även H. U.). En god jämförelse med

[1] Rörande förkortningarna se litt.-förteckningen.

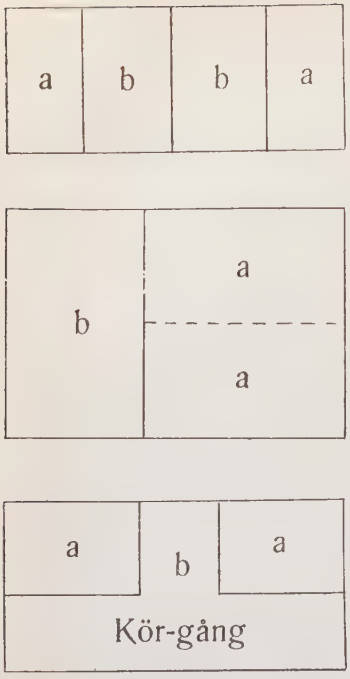

105. Tre sammanställningar av lada (a) och loge (b).

Ölandsbyn representerar Testa by i Närike (G. S. A. I, 292), där ladorna ligga längs byvägen och fägården innanför i relativt sluten kvadrat, samt sedan mangården, på vars andra sida bastu samt smärre visthus äro belägna. Vanligen är det stallet, som bildar skiljemuren mellan fä- och mangård. I den fullt skilda mellansvenska typen synes nämligen fordom stallet ha hört till mangården och först senare övergått till fägården. Här ligger den således neutralt mitt emellan och hör således till båda på en gång.

Enkelgården, vilken ej alls nämnes i lagen, finnes dock företrädd i två typer, den *dansk-skånska* och den *nordsvenska*. Den senare (se fig. 102:IV) är en fullt sluten kvadrat med inkörsport samt stall, fähus, lada och boningshus i ett. Denna gårdtyp kan tänkas ha uppkommit på två sätt: antingen ur den götiska fägården med stugan sammanfogad intill den tresidiga ladugården, eller ur mangården. Då gödselhögen som i fig. 102 :IV ligger inne på gården, får den tydlig karaktär av fägård. Där dubbelgården sporadiskt förekommer i Skåne (som i fig. 102:III) ligger ofta boningshuset i mitten i rak motsats till den centralsvenska. Emellertid finnas även övergångsformer till dubbelgård, där gödselstaden ligger på andra sidan stallet, och de båda sidobyggnaderna äro dragna ut, flankerande gödselstaden på båda sidor. Den slutna gårdsplanen får då en tydlig karaktär av mangård. Erixson söker påvisa, att denna dansk-skånska gård är en "korsningsföreteelse" mellan svensk gård och tysk, frankisk gård. En strömning från norr skulle ha mötts av en annan kulturvåg kommande från söder[1].

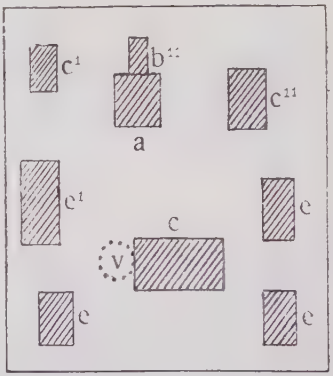

106. Fäbod vid Åsberget, Dalarne. *a* boningshus; b^{11} mjölkbod; *c* fähus; c^{1} fårhus; c^{11} gethus; *e* lada; e^{1} foderhus; *v* gödselhög.

[1] För den danska gården se R. Mejborg, Gamle danske Hjem, Kbhn, 1888, och s. förf. Nordiske Bondegaarde, Kbhn, 1892; för den tyska se Das Bauernhaus im deutschen Reiche, 1906, och E. H. Meyer, Deutsche Volkskunde, Strassb., 1898, m. fl. källor.

Den nordsvenska enkelgården är ej på långt när så enhetlig som den skånska och utvisar en mängd underavdelningar med övergångar till dubbelgård (E. fig. 19, 20; se även fig. 102: I här och G. S. H. bd II). Porten går merendels genom en byggnad för sig, porthärbret. I detta finnas ofta flera små rum till bostad åt tjänare m. fl. av gårdens folk. Ofta sluter sig stallet tätt intill. Vanligen finnas två boningshus, gammal- och nystugan (sommar- och vinterstugan), av vilken den ena är mitt emot porthärbret och den andra på sidan. Utanför fyrkanten ligga sedan smärre bodar och även fähus.

En modifikation av den kringbyggda enkelgården är den tresidiga med öppen sida åt vägen. Denna gårdtyp liknar närmast den mellansvenska mangården med boningshus och tvenne flyglar, dock med den skillnaden att flyglarna här utgöras av stall, fähus och visthus med fårhus på stora avlånga byggnader. För de mindre gårdarna i såväl Norrland som i Sydsverige är denna enkla byggnadsplan tillfylles, så mycket mera som alltid smärre bodar och hus komma till bakom de tre huvudbyggnaderna.

Jämte dessa fullt individuella gårdstyper finnas naturligtvis andra, där knap-

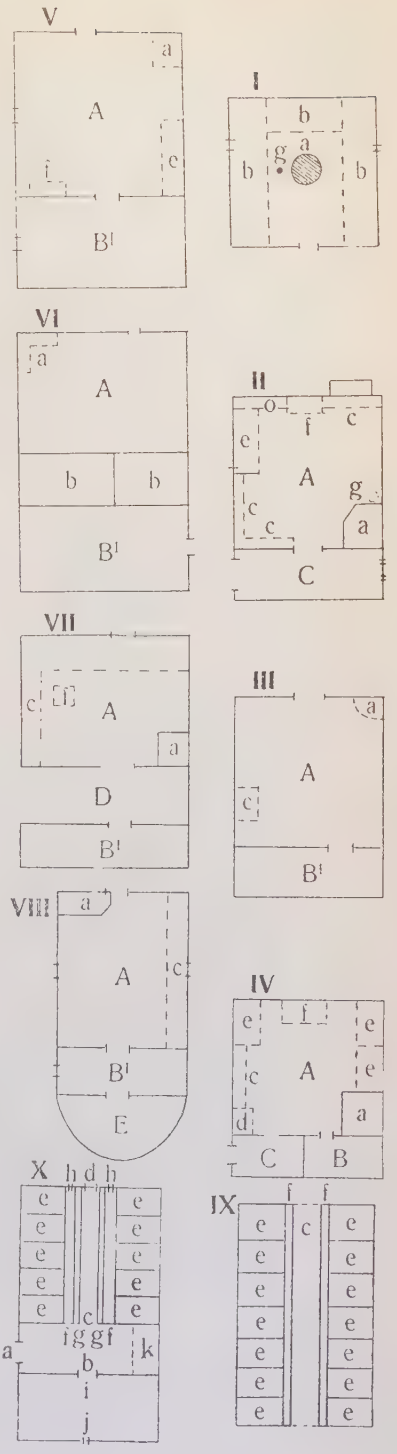

107. Fäbodar: I. Störrös fr. Härjedalen; II. Stuga fr. Härjedalen; III. Stuga fr. Ångermanland; IV. Hemfäbodstuga fr. Dalarne (Mora); V, VI. Stugor fr. Ångermanland; VII. Långfäbodstuga fr. Dalarne (Orsa); VIII. Stuga fr. Tenndalen, Övre Härjedalen; IX. Fähus fr. Ångermanland; X. Fähus fr. Härjedalen; I—VIII: *A* Stuga; *B* Kammare; B^1 Mjölkbod; *C* Förstuga; *D* Svale; *E* Källare; *a* eldstad; *b* brits; *c* bänk; *d* skåp; *e* säng; *f* bord; *g* kittelvind; —| |— dörr; —|—|— fönster; IX, X: *a* ingång; *b* lider; *c* dörr; *d* fönster; *e* spilta; *f* trofäll (fördjupning för spillningen) *g* trofällstock; *h* vindöga; *i* fårhus; *j* vindöga; *k* hackat granris att lägga under får och getter.

past någon fast byggnadsplan kan spåras. Särskilt träffas dessa mera obestämda husanordningar i Småland och i Norrland. Huruvida vi i

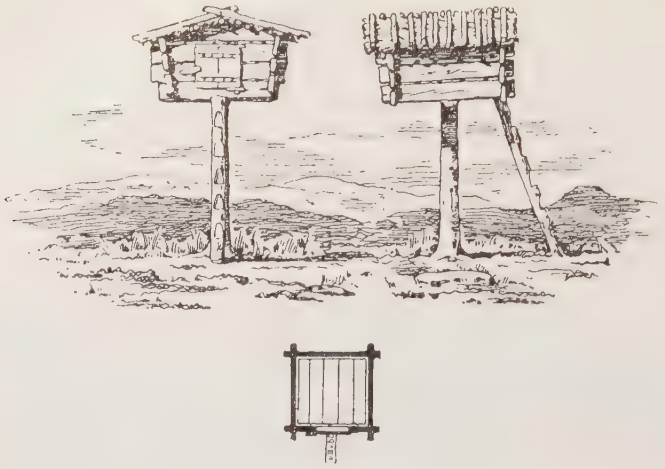

108. Stolpburar.

dessa icke-lagbundna former ha att se den äldsta svenska gården, "då ingen lag fanns", låter sig ej avgöra. Säkert är, att den fasta planen kan spå-

109. Värmländsk stolpbod. Skansen.

ras mycket långt tillbaka. Redan landskapslagarna på 1200- och 1300-talen kunna peka på ett gammalt system. Ett bevis för den tätt sammanträngda

gården är, att medeltidens lagar tala om mycket liten tomtplats. Så t. ex. bestämmer Västgötalagen tomten ill 70,4 kvadrameter och Östgötalagen säger, att tomtens längd vid bygatan bör vara 6 meter. I den mån husens antal steg, blev även grupperingen efter ett system nödvändigare. De fem här beskrivna huvudtyperna torde därför i det närmaste vara

110. Visthusbod, Norbergs bergslag, Västmanland.
Sv. byar o. gårdar n:r 22.

färdigbildade redan under medeltiden, om än systemen fullt trängt igenom något senare (måhända först på 1500- och 1600-talen).

Övergången till fast system kan för Norrlands vidkommande i viss mån följas vid fäbodarna, där rudimentära by- och gårdbildningar ofta kunna anträffas. I sin enklaste form består den lilla "fäbodgården" av blott stuga (eldhus, kokhus) och fähus. Ju större antalet kreatur var, dess flera hus behövdes. Till stugan kom då ett mjölkhus, en matbod (härbärge) och en gäststuga, det senare huset dock endast undantagsvis. Ofta har denna sistnämnda byggnad uppstått så, att man i stället för ett äldre kokhus (gammalstuga, *störrös, sterrese)* byggt ett nyare och bättre (nystuga), varvid det gamla fått stå obrukat, då ej någon tillfällig besökande funnits. Fähuset *(fäjse, fjöse, föse)* omfattar på en mindre fäbod plats för kor, ungdjur, får och getter. Större och äldre

fägårdar ha däremot flera, då fördelade på ett för får, ett för getter och ett för kor (fig. 106). Slutligen har byggts en hölada. Undantagsvis träffas t. o. m. en kornlada (Sveg). Ett större ålderdomligt fäbodställe kan således innesluta en mängd hus för skilda ändamål, en inre krets med stuga, gäststuga (störrös), matbod och mjölkbod, en yttre med fähus, fårhus, gethus, hölada och kornlada.

Våra grundplanar kunna ge en föreställning om fähusens utseende (fig. 107). Där får- och gethus äro förenade, äro fåren lösa men getterna bundna i på kant ställda pinnstegar. Kokhuset sammanställes ofta

111. Visthusbod, Norbergs bergslag, Västmanland.

med mjölkhuset, antingen så att det senare bildar en särskild flygel eller så, att de båda husen med överskjutande gavlar ställas intill varandra i samma linje, varigenom en övertäckt gång (en svale) bildas. Från denna svalgång är steget ej långt till en sammanslagning av båda husen, så att samma stuga får ett eller två sidorum. Då två sådana finnas båda till mjölk, brukar fäboden ofta ägas av två lantmän. Fähuset förenas undantagsvis med bostaden (och mjölkrummet), så att det hela blir ett enda hus.

Vid flera fäbodar i Norrland äro husen spridda över en större yta utan någon fast grundplan, varvid dock stugorna ligga för sig (den egent-

liga "vallen") och fähusen för sig, ofta i rad ("långfäbod"). Man skulle härvid kunna tala om en mangård och en fägård i primitiv gestalt.

Fäbodarna ligga ibland samlade till små byar, så att en gata bildas med bodar å båda sidor. Goda fäbodar i Härjedalen kunna innehålla 12—15 bodar, medelmåttiga 4—6 på varje ställe.

Husen för såväl människor som djur äro i allmänhet mycket primitiva, byggda av stockar utan tätade väggar. Golvet i de äldre består av tilltrampad jord eller skiffersten. Eldstaden är i en del mitt på golvet (störröset) (fig. 107:I), eljest vid ena sidan. Den är tämligen stor för att även kunna tjäna till ystningen. Husen äro i sin helhet mycket låga.

Fig. 112. Loftstuga. Efter teckning av A. Malmström (Hildebrand).

En fäbodstuga i Älvdalen hade en höjd av 84 cm. Fähusen i Ångermanland mäta knappt 120 cm. Fönster i stugan var en lyx, som man fordom ej alltid hade råd att hålla sig med. Dekorationen av väggarna består ofta blott av tidningspapper med "gubbsidan" utåt. Längs väggarna löpa bänkar, som få tjäna till sittplats och sängplats på en gång.

En såväl vid fäboden som gården förekommande byggnad av individuell prägel, är visthusboden eller fatburen *(härbret, härbärget)*.

Den norrländska "boden" har närmast uppstått ur de *stolpburar (stavburar, staburar)* man uppbyggt, höjda över marken till skydd mot skadedjur. Den nordliga typen med en mittstolpe kan åskådliggöras genom fig. 108, den sydliga, lägre men större formen med fyra låga stolpar genom fig. 109. Av den senare med ingång på ena gaveln uppstod det norrländska *härbret* (härbärget) i två våningar med utskjutande övervåning. Den nedre användes till matvaror och mjöl, den övre till smärre

redskap. Denna bodtyp är i regel kvadratisk till grundplanen. Denna form har sannolikt en gång även funnits i mellersta Sverige men där tidigt undanträngts av den rektangulära med en eller två ingångar på sidan. Denna avlånga bod, som även varit den vanligaste i Götaland, försågs sedan — sannolikt efter utländsk påverkan — med en framspringande svale (se fig. 110 och 111). Redan under medeltiden omtalas dylik svalgång i städernas bodar, och Visby stadslag från 1300-talets mitt bestämmer närmare om svalens mått. Gustaf Adolfs stadslag inskränker deras bredd till högst 1½ aln (90 cm., jfr fig. 110 med måttangivelse; svalen synes här i det närmaste ha haft "laglig" bredd). Från städerna, där

Fig. 113. Blekingstugan å Skansen.

svalgången väl först utvecklats, kom bruket till herremännen på landet, där den snart fick mycket stora proportioner med två våningar och underliggande källare. Ornässtugan från 1400-talet kan ännu visa, huru ett härbre (fatbur) hos en herreman kunde se ut. Hos adelsmännen användes det stora härbärget *(höganloft)* till gäststuga och klädkammare och var en sökt viloplats särskilt under sommaren. I folkvisorna omtalas höganloftet, och det torde ha varit en byggnad, som erbjudit större bekvämligheter än den mera för försvaret avsedda "borgen". I städerna övergick härbärget även till boningshus, och flera av våra äldre städer ha sådana kvar. Allmogen torde mot slutet av medeltiden ha upptagit byggnaden, som erhöll sin främsta utbildning inom Sverige, där man även skapade en specialtyp i porthärbret. En långsträckt portbyggnad inneslutande vagnslider och redskapshus i nedre våningen samt en över inkörseln gående övervåning torde ha funnits förut. Här har möjligen även häststallet under äldsta tid varit beläget. Ej sällan kom porthärbret i Norrland även att innehålla några bostadsrum, framför allt åt tjänarna. Porthärbret framträder särskilt i karaktärisk form i Dalarna, men även i de övriga Norrlandslandskapen är det mycket vanligt.

I södra Sverige, speciellt södra Halland, södra Småland och Bleking samt här och där i norra Skåne, sammanförde man lofthuset i två vå-

Fig. 114. Oktorpsgården från Halland. Skansen.

ningar med stugan (i en våning) och fick på så sätt en praktisk kombination av boningshus och visthus. Ofta tillfogades även en lägre tvåvåningsbod på andra sidan, och man erhöll på så sätt en hustyp som fig. 112, 113. Den större ekonomibyggnaden fick heta *förhus (förtoft)*, den

Fig. 115. Hus med överskjutande tak. Skvaltkvarn. Skansen.

mindre på andra sidan *bakhus (bakloft)*. Förhuset kunde antingen placeras till vänster eller till höger men bibehöll alltid sin betydelse av det förnämare, det omsorgsfullast byggda och bäst inredda.

Där lofthusbyggnaderna förenats med *stugan,* har denna senare stannat i utveckling och bibehållit sin gestalt av enrum med ljus från taket utan platt undertak. Där stugan som i mellersta och norra Sverige fått stå kvar fritt, har den däremot undergått en utveckling mot allt flera rum. Man begynte med att förlänga taket (fig. 115), sedan även långsidorna (fig. 116) för att få en liten svale, som kunde skydda ingången och slutade med att förena de utdragna sidorna med en vägg. Ingången i denna vägg flyttades från gaveln till ena sidan för att skydda ingången till stu-

Fig. 116. Fäbodstuga med framskjutande tak och väggar. Skansen.

gån. I denna "förstuga" uppställdes en del redskap längst in, och för att kunna ännu bättre skydda dessa och även bättre utnyttja utrymmet, byggdes en vägg, som avskiljde inre delen från den yttre. Denna inre kammare *(kufve, kofve)* fick dörr inåt stugan, varigenom den kunde bli en förträfflig plats för en del värdesaker och kläder, som behövdes mera ofta. På denna punkt i utvecklingen stannade många stugor. På andra sidan förstugan kunde emellertid inrättas en ny sal lika stor som stugan. Denna fick vanligen heta *anderstugan (arstun)* eller *nystugan* (i södra Sverige ibland *glasstugan,* emedan den tidigare än stugan fick stora fönster). Slutligen tillkom på andra sidan om vardagsrummet (gammalstugan) ännu ett rum, som fick heta *framkammaren* (fig. 118). Genom en tvärvägg kunde denna delas i två små rum.

I medeltidens lagbestämmelser framskymtar som det vanliga i bondehem, att man för varje ändamål hade ett hus med ett rum. Så talar t. ex. lagarna om stuga, stekarehus (kök), sömnhus (sovkammare). När man skridit till flerrumsindelningen i ett hus i stället för att ha många småhus, är svårt att säga, då det naturligtvis skett på olika tider i skilda nejder. Fatburen hade ju redan på 1400-talet två våningar med flera avbalkade rum i varje. Även den stora "borgen" hos herremannen hade flera rum i flera våningar. 1400-talets indelning av en rektangulär borg motsvarande närmast boningshuset med gammal- och nystuga samt för-

Fig. 117. Bod från Ransäter, Värmland.
Skansen.

stuga (hall) emellan (med trappuppgången; se t. ex. Glimmingehus). Sannolikt har under 1400-talet de förmögnare bönderna skaffat sig liknande storstugor med gammal- och nystuga samt kammare bakom förstugan. Möjligen har t. o. m. nystugan tillkommit före koven, d. v. s. före avbalkningen av förstugan i en främre och en bakre del. För större delen av mellersta Sverige torde detta ha varit fallet. Vid 1500-talets mitt fanns sådan husindelning å prästgårdarna i Hälsingland. Framkammaren torde först ha tillagts ett århundrade senare. Först på 1800-talet begynte man bygga husen i två våningar.

Av ladugårdens hus finnas särskilt i Norrland många särtyper. En

i Ångermanland och närgränsande landskap vanlig anordning av stall och lada är tvåvåningshuset med inkörsel från ena gaveln direkt till övre våningen (ladan). Huset måste således placeras på en sluttning, och nedre våningen kom då att blott omfatta lägre delen längst bort från ladans inkörsel. I Västerbotten och Norrbotten bilda trösklogarna intressanta särtyper. Tröskgolvet är i dessa en lång rak bana, på vilken maskintröskan drogs av hästar över den utbredda säden. Den äldsta typen var långlogen, en lång rektangulär byggnad med högre mittparti. Tröskan kördes in genom porten i ena ändan av logbyggnaden och ut genom den andra. Vägen tillbaka togs utvändigt. Då på detta sätt tid och krafter onödigtvis spilldes, fann man på den s. k. rundlogen — ofta en åttakantig byggnad, där maskinen körde i cirkel runt en mittstolpe (se G. S. A. II: 326 f., 329 ff.).

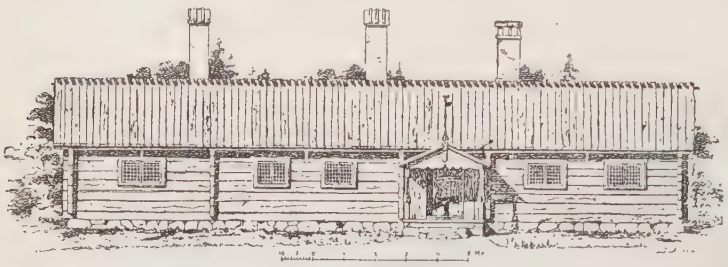

Fig. 118. Bollnässtugan å Skansen.

En annan särtyp för övre Norrland är finnboden med nedåt avsmalnande väggar. Även i övrigt visar boden i Väster- och Norrbotten egendomliga utvecklingsformer. Hit hör t. ex. dubbelboden med två höga byggnader bredvid varandra (ingång som vanligt från gaveln). En säregenhet är även, att ej sällan bodarna byggas tätt intill varandra i klungor av tre hus.

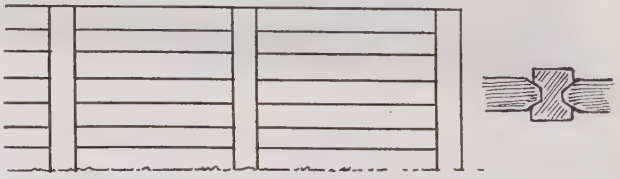

Fig. 119. Skiftesverk.

En individuell byggnad från mellersta Sverige är *kölnan* avsedd för beredning och torkning av malt. Den byggdes i två avdelningar: en nedre med ugn och en övre, torkrummet, dit värmen trängde upp från undervåningen genom en längs golvet löpande öppning. Vardera avdelningen hade sin särskilda ingång, den ena från motsatt gavel mot den andra. Ugnen murades av gråsten med kullersten ovanpå och saknade rökledning. Övre avdelningen hade en med ändarna i husets gavlar infälld planka, mot vars undersida värmen bröt sig, så att den spriddes

ut under de mellan plankans kanter och kölnans sidoväggar tätt på lut lagda käppar, på vilka maltet låg utbrett. I den mån maltet torkade och föll i sär, smulade det ned mellan käpparna å de underliggande sidogolven (H. U., s. 339—341). Den byggnad, som bildar urtypen för kölnan, är bastun, varom vidare i nästa kapitel.

Sjöboden finnes i en mängd typer längs den svenska kusten. Grund-

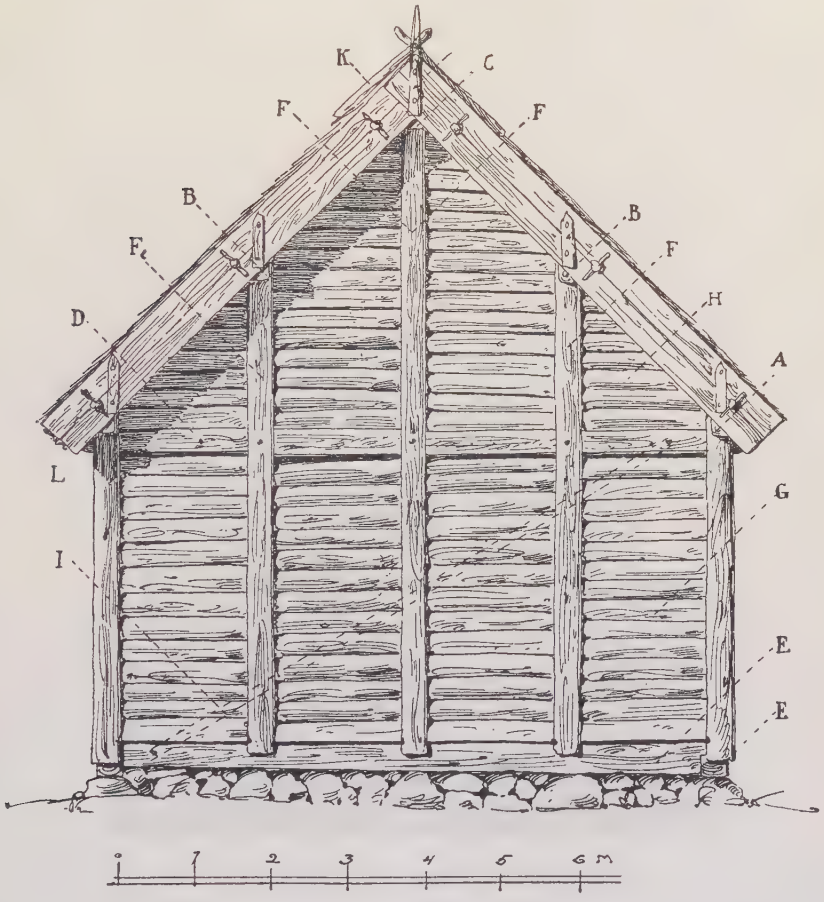

Fig. 120. Gavel i skiftesverk.

Fatab. 1906.

formen synes närmast vara boden av kvadratisk eller rektangulär form. På den ena långsidan finnes den öppna båtstaden med överskjutande tak upptill och utanför en stenkista.

Av de tarvligare husen i norra Sverige kan även nämnas *kolarkojan,* vilken dock mera torde vara en förenklad form av en primitiv trähusbyggnad än en typ för sig. Den visar knappast några speciellt ålderdom-

liga drag. I övre Norrland står den rätt nära lappkåtan i dess utvecklade form av trä. Kolarkojan och skogsarbetarhyddan var endast avsedd att tjäna som tillfällig bostad och byggdes därför utan större omsorg. Mera möda nedlade man på *backstugan*. Den grävdes ned i en backe och hade blott en gavelsida fri till ingången. Taket byggdes som ä vanligt hus, och skorsten tillkom ovan härden i bortre delen av huset mitt emot ingången. Efterhand gjordes sidorna fria från jord, och högar lades i stället. Till sist bortföllo även dessa och ersattes av stenväggar, som efter hand fingo fönster. Av den gamla stugan stod då knappt

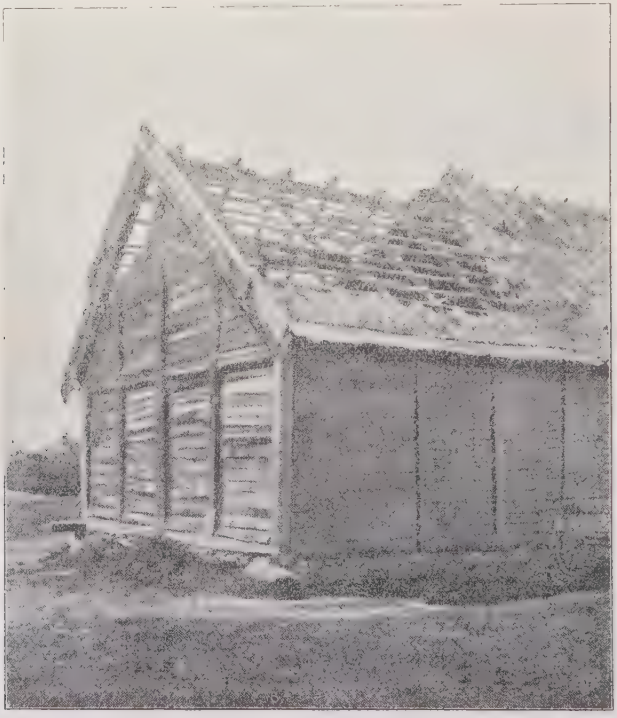

Fig. 121. Lada i skiftesverk. Backgården, Vg.
Fatab. 1906.

mer kvar än det nedsänkta golvet av stampad jord. Höjden till taket blev därigenom betydligt lägre utifrån än inifrån, varigenom också stugan fick en egendomlig hoptryckt form påminnande om de i mellersta Sverige allmänna sten- och jordkällarna. Backstugan har genom nedgrävningen i jorden fått en värme, som länge ersatt härden. Den med eldstad uppvärmda backstugan torde därför höra till sena tider.

De svenska husbyggnaderna, såväl boningshus som lador och stall,

ha utförts i trä, där tillgång på virke funnits. Då fordom skogar täckte hela landet från söder till norr, få vi antaga, att även i de nejder, där skogen nu är borta, och husen följaktligen i våra dagar äro av annat material, alla en gång varit av trä. Så kan man t. ex. tydligt i Skåne i de skoglösa nejderna finna äldre hus av trä mitt ibland yngre av tegelsten. I samma landskap träffas även trähus ännu överallt, där skogen finnes kvar; t. o. m. de äldsta blockhusen saknas ej. Att de skånska stenhusen skulle tillhöra en annan söder- eller västerifrån kommande byggnadsprincip, är därför föga sannolikt. Allt efter hand, som man tvungits att spara på trävirke, har man lärt sig att bruka en mindre mängd timmer, ända tills man gradvis måste övergå till sten.

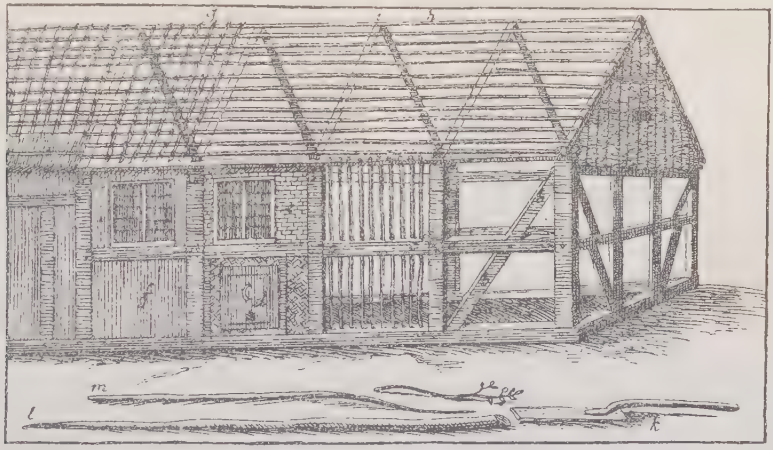

Fig. 122. Olika slag av korsvirkeshus i Skåne. Schematisk teckning av Linné.

Den äldsta byggnadsarten är därför blockhuskonstruktionen med horisontellt över varandra lagda, i hörnen knuthuggna stockar. Stugans längd utgör därvid också stockarnas längd. Då en trädstam avsmalnar upptill, måste husets längd bestämmas av trädstammarnas längd.

Från obilat timmer skred man vidare till flatbilade stockar. Stugan erhöll naturligtvis först denna nyhet. Väggarna blevo nu tätare, och man stoppade in mellan stockarna "väggmossa" och på insidan även lerfyllnad. Sådana bilade boningshus funnos redan under medeltiden. Ladorna bibehöllo i det längsta rundtimret, men även här blev det obekvämt med de korta husen och man strävade efter att bli oberoende av trädlängden. En ny konstruktion var således även här välkommen. För att ej behöva använda den stora klumpiga runda trädstammen begynte man använda kluvet virke. På så sätt gick ej så mycket träd åt, och man kunde följaktligen spara på sin skog.

Då man fordom ej hade någon såg att klyva trästocken med, borrade man en rad med hål tätt bredvid varandra och klöv sedan med en kil. Dessa kluvna stockar infogades i en lodrätt ställd okluven stock, vilken urholkats för att rätt kunna tjäna till fäste. Denna konstruktion, som fått namnet *skiftesverk* (fig. 119, 120), möjliggjorde dels en mindre användning av trävirke, dels även längre hus, i det att så många lodräta stockar som helst kunde ifogas. Väggarnas längd blev sålunda oberoende av timrets. Särskilt var denna konstruktion välkommen vid ladugårdarna (fig. 121).

Nästa steg framåt var att jämte de lodräta stockarna infoga en horisontell tvärstock, så att väggarna blevo avdelade i rutor i två ra-

Fig. 123. Gård med stockramar. Ravlundagården. Skåne.
Skansen.

der nedifrån och upp. Dessa ramar ifylldes med plankvirke antingen i horisontell eller vertikal riktning. Det förra blev regeln för nedre ramraden. Den övre fick däremot ej sällan den vertikala ifyllnaden. Ramarna fylldes emellertid i de nejder, där skogsskövlingen gått särskilt hastigt, av ett flätverk av vidjor eller enris, som sedan belades med lera. Denna lera antingen klubbades i eller fästes med halmband. Rutan var härvid för stor och delades därför antingen med en lodrät mittstolpe eller en diagonalt löpande stolpe i två delar. För att giva mera stil på husväggen färgades ramverket rött, och lerväggarna rappades med kalk.

Där skogsbristen var särskilt stor, skred man vidare och ersatte virket av sten, varvid man brukade omväxlande stora och små sådana. De stora lades i allmänhet närmast stockarna. Slutligen kunde nedersta ramstocken bortfalla och ersättas av stora stenar som grund. I nejder där silurkalksten fanns i riklig mängd (Öland, sydöstra Skåne), insköt man ofta en hel flat sten i nedersta raden av ramarna. Med tegelstenens utbildning blev ifyllningen efter hand tegel. På detta stadium, tegelhus med stockramar *(korsvirke)*, stå ännu gårdarna i stora nejder av Skåne (fig. 121, 122). Slutligen föllo även stockramarna bort, och tegelhuset stod kvar.

I vissa nejder har korsvirket tidigare fallit bort, och stora samt små stenar radats upp över varandra, varigenom en fast och kraftig mur erhållits. Sprickor och öppningar ha ifyllts med mossa, jord eller murbruk. I uthus och lador har flätverket för gavlarnas övre del ej sällan fått stå kvar utan lerfyllnad.

Taktäckningen i mellersta och norra Sverige har sedan gammalt varit smalt rundvirke eller halvrunt klyvvirke. Näver torde först ej ha brukats, men sedan man lärt sig att ha dylikt som underlag, tog man snart två lager med nävermellanlägg. Fig. 116 kan tjäna som prov på äldre trätak. För att hindra överlagret att glida ned, anbragtes ofta en taklist, som uppbars av självvuxna trähakar.

Där man ej hade så riklig tillgång på skog, använde man i stället torvtak. Även här användes näver som underlag. Torven lades med grässidan nedåt men fick snart nog så mycket grönska, att fåren kunde släppas upp dit (se fig. 58 efter Olaus Magnus). Torvtaken synas ha varit vanliga i de svenska städerna under medeltiden, och ännu vid 1800-talets början voro Stockholmshusen i mycket stor utsträckning klädda med torv. I södra och västra Sverige voro halmtaken vanliga, och på Öland och Gotland användes motsvarande vassbetäckning, något som även förekommit i Mälardalen (rörvass). På Gotland har man även använt flata stenar till taktäckning. Linné omtalar från såväl Skåne som Bohuslän tång. I "Västgötaresan" heter det från ön Tjörn: "Taken voro på flesta ställen täckta med tång (Zostera eller Alga) till 4 tvärfingrars tjocklek i stället för näver, som här var dyr; ovanpå tången var taket täckt med torv; sådana tak voro täta, varade längre än näver, och sades kunna stå bi hela 40 år." Tegeltaket torde först på 1800-talet blivit mera allmänt, och ej före samma århundrades mitt vann även spåntaket spridning.

Den ofärgade, gråa stugan finnes ännu mångenstädes i Sverige, ehuru rödfärgen varit länge känd och använd. Under 1600-talet brukade man

rödfärga husen i städerna, och även vid herresätena förekom detta bruk ej sällan under Sveriges stormaktstid. Till allmogen kom detta dock först på 1700-talet och blev ej före detta århundrades slut fullt allmänt.

Litteratur: S. Erixson, Sv. gårdstyper, Rig, 1919 (Cit. E.). — G. Carlsson, Gamla svenska allmogehem, I, II, 1912 (Cit. G. S. A.). — M. Olsson, Några uppländska gårdsplaner (A. Julius, Allmoge och Hemslöjd, 1915; Cit. A. H.). — Gamla svenska städer (flera hftn), 1908 ff. — Arosenius, Dalarna, 1862 ff. — H. Hildebrand, Sv:s medeltid, 1880 —. N. E. Hammarstedt, Allmogens byggnadssätt, boningsinredning och dräkt (Uppland. skildring av land och folk, bd II, 1908; Cit. H. U.). — Å. Campbell, Våra bondgårdar, 1920. — S. Erixon, Skultuna bruk 1921. — S. förf. Gården o. familjen (Etn. st., tillägn. Hammarstedt), 1921. — P. A. Olsson, Rester av äldre allm.-byggnader i Uvshults skn, Småland, Rig., 1923. — Linné, Skåneresa m. fl. — Arenander, Gamla Ängermanländska ekonomibyggnader, 1906. — Olaus Magnus. — Hyltén-Cavallius, Värend, 1865, 68. — Mandelgren, Atlas till den svenska odlingshistorien (Cit. M.) — S. Lönnborg, Gamla hus och hustyper, Ymer, 1903. — P. Ullberg, Vilka äro de förnämsta brister, som vidläda byggnadssättet i de smärre jordbruken (Ltbr.-ak., 1904). — S. Erixson, Västmanländsk byggnadskultur (Tur.-förs årsskrift 1918). — Ltbr.-ak. 1813—1912, 1913. — Arenander, Die altertümliche Milchwirtschaft im Nordschweden, Sthlm, 1911. — L. Levander, Livet i en älvdalsby, 1914. — Skånska gårdar och hus, 1916 ff. — Outhier, Journal d'un voyage au Nord en 1736 et 1737, Paris, 1744. — S. Lindqvist, En uppländsk gårsdanläggning från stenåldern (Fornvännen, 1916). — J. Nordlander, Fäbodväsendet i Ångermanland (Sv. Landsm. V, 3, 1885). — Sv. Öberg, Några bilder fr. Härjedales fäbodar (Sv. Landsm. VII, 11, 1890). — A. Nilsson, Övergångsformer mellan blockhus och korsvirke (Montelius-festskriften, 1903). — Ambrosiani-Roland, Storegården i Rackeby, 1913. — F. Hazelius, Jacob Jönssons gård i Önsvalla (Skånsk hembygdsvård, 1917). — H. Malmberg, Ytterlännäs' skn, 1875. — P. A. Lindholm, Hos lappbönder, 1884. — Avbildn. av föremål i N. M.: Småland, 1888; Svenska byar och gårdar, 1892. — Följande uppsatser i Fataburen: A.-Roland, Mesula-konstruktioner, 1906; J. Sandström, Ett par västgötastugor, 1906; D. Ljungdahl, Torpet Sola, 1907; D. Ljungdahl, Fiskebod, 1909; C. M. Stenbock, Att binda halmtak, 1912; M. Olsson, Uppländska sjöbodar, 1912, 1914; E. Raphael, Öländska gårdar, 1913; T. H., En bondgård i Småland, 1913; S. Erixon, Några bidr. t. d. nord. husets hist., 1917; N. E. Hammarstedt, Ett bidr. t. d. kringbyggda gårdens hist., 1918; S. Wallin, De sv. prästgårdarna som objekt f. kulturhist. forskn., 1918. — Kataloger m. m. från Sveriges hembygdsmuseer.

ÅTTONDE KAPITLET

MÖBLER OCH HUSGERÅD.

Mittpunkten i gårdens liv var stugan. Där inne samlades man, då ej arbete i skog och mark tvang till utearbete. Sedan gammalt var stugan fridlyst, och familjen hade där att uppehålla alla gamla familjetraditioner. Att man följaktligen ville hålla ättens minnen vid liv genom att så noggrant som möjligt bibehålla allt oförändrat just här släkted efter släktled, var självskrivet. Stugan blev därför den plats, där alla förändringar gingo långsammast. Då något nytt här infördes, hade det redan förut väl prövats. Det nya hade mycket lättare att vinna plats i nystugan eller gästrummet än i den gamla dagligstugan. Då man därför nu i vår tid blickar in i en bondgårds vardagsrum, förvånar man sig över, hur ålderdomligt allt tager sig ut. Detta gäller ej blott norra Sveriges mera avsides liggande nejder utan även det tätt bebyggda och av järnvägar genomkorsade Skåne. Nära intill järnvägsknutar med den ivrigaste ävlan att efterbilda städernas kulturliv, kan man ännu finna bondgårdar med en stuga i gammaldags stil med väggfasta bänkar, gammal spis, ålderdomliga bord, hyllor, sängar m. m.

Vi träda då in i stugan och iakttaga först den låga öppningen och höga tröskeln. Ofta var dörren delad i två hälfter, en övre och en nedre del. Stugan har av ålder varit försedd med lås. Medeltidens landskapslagar förutsätta, att "invistarhusen", d. v. s. de med värdefulla förråd försedda härbärgena och stugan, kunde låsas. I Hel. Birgittas uppenbarelser heter det: "Dörren skall hava lås och två axlar eller hakar samt låset innantill mengaddar, med vilka låset göres säkert; dörraxlarnas hål, i vilka krokarna fästas; dörrhakarna, som tillfogas axlarna." Ibland var låset mycket stort och försett med en stor nyckel i likhet med de gamla kyrkornas, men det vanligaste ända in i sena tider torde ha varit de primitiva träbömmarna, skottarna eller trälåsarna. Hänglåsar brukades på de inre dörrarna samt på kistorna. En del hänglåsar av järn från medel-

tiden, vilka tid efter annan hittats i jorden, likna mycket några av de ännu bland allmogen brukade.

Tröskeln var ursprungligen den plats framför husets ingång, där säden tröskades (gammalisländska namnet är *þreskvöllr*, sedan *þreskjöldr*).

I stugan utgjorde eldstaden sedan gammalt den viktigaste punkten. Ursprungligen låg den i stugans mitt (fig. 107:I, 137:I), och på båda sidor om den, omkring 2 meter ifrån golvet, voro i sparrverket fästade tvenne tjocka stänger, *kronstängerna* (se färgtrycksplanschen och fig. 124), som gingo tvärs över emellan långväggarna. Genom dessa delades rummet i tre delar, av vilka den närmast ingången liggande var den minst betydelsefulla och därför hade de sämsta husgeråden. En främling eller tiggare fick stanna i denna del av rummet. I Skåne hade man en särskild bänk innanför ingången, *stacklabänken*, där tiggare fingo vila. Längre fram i rummet fingo de ej komma. Mellan kronstängerna, där eldstaden låg, var ursprungligen främsta platsen, men då härden flyttades till samma vägg som ingången, och uppvärmningen blev mera allsidigt fördelad i rummet, utgjorde denna mellersta del i stället den plats, där de vardagliga sysslorna förrättades. Kom någon bekant, bjöds han att sitta på en bänk i denna del. Längst in var den viktigaste och bästa platsen med högsätet och matbordet. Under vardagarna intog man länge sin måltid i mellersta delen, och först senare åt man vid stora bordet. Denna inre del av stugan var hedersplatsen, och hit bjöds den förnämligare gästen. Kom prästfar på besök, fick han alltid en plats i denna del. Den högsta ära man kunde visa en gäst för natten var att bereda honom liggplats i högsätet.

Om högsätets betydelse och helgd finnas många minnen från forna tider. En gammal norsk sägn berättar: "Då en av våra forna konungar reste i Gudbrandsdalen och kom in till en bonde, anviste denne honom högsätet sägande: 'Där är husbondesäte, som han endast lämnar för landsens fader.' Men själv satte han sig vid kungens sida." Med högsätet var alltid makt och herravälde förknippat. Ett gammalt tingsprotokoll från Kinds härad i Västergötland förtäljer: "Fjärde dag jul 1632 kom en av Bo Ribbings förläningsbönder Anders Hansson i Berga gärde från sin granne Arvid i Karkansbo, 'mycket drucken och obeskedlig', in till jungfru Anna Drakes landbo Anders Jönsson och satte sig där i spisen, sedan han först huggit sin yxa fast i golvet. Hustrun tog nu fram en skål öl och bad honom sitta upp hos henne vid bordet, det han ock gjorde. Men sedan han så en stund suttit hade, steg han upp och gick fram till högsätet, sägande: 'Här vill jag sitta', vartill Anders, husvärden, hövligt svarade: 'Jag är därmed tillfreds', och läm-

nade honom rum hos sig. Men nu började Anders Hansson att spela herre i huset, befallande hustrun att duka bordet och giva honom mat." (G. Djurklou, Livet i Kinds hd, s. 33).

Denna beskrivning ger oss en tydlig inblick i gångna tiders sedvanor: Husbonden sitter tydligen i högsätet, då grannen träder in. Som en nyinträdande sätter han sig på ugnsbänken (främlingsbänken, stacklabänken), alltså mellan ingången och första kronstången. Hustrun ber honom sitta bättre fram (träda in mellan andra och tredje kronstången), vilket av grannen överträdes, så att han till och med skrider ända fram till högsätet, platsen endast för hedersgäster. Sedan han väl satt sig i

Fig. 124. Rum från Transtrand. Nord. museet.

högsätet, tager han den makt, som tillkom den, som satt å denna plats, och vill befalla över husets folk.

Med eldstadens förflyttning från mitten av stugan till ena sidan, fingo kronstängerna ej samma betydelse som förr, och de övergingo snart till en slags hängstockar för diverse klädespersedlar. Att de under medeltiden varit mycket betydelsefulla, visas bl. a. därav, att landskapslagarna omtala olika straff för brott begångna i de olika delarna av rummet. Hälsingelagen har följande straff för hemgång: "I förstugan må man böta 2 bogar i tre omgångar; mellan tröskeln och äriln 6, vid äriln 8, mellan äriln och gavelbänken 12, på gavelbänken 16, mellan gavelbänken och kvinnobänken 18, på kvinnobänken 20. Blir någon slagen inne i sin säng 24 bogar. Nu minskas böterna i samma mån på utvägen som de ökade vid ingående." (Manhelgesbalken fl. 6.)

Rummets tvenne viktigaste uppgifter blev värme och ljus, och stugans förnämsta utveckling rör sig omkring dessa två. De följas tämligen länge åt, så att en utveckling i eldstaden drager med sig en föränd-

ring av ljusöppningarna. Härden i mitten av rummet fanns i två former, *gruvan*, eller en i marken urhålkad grop och *aren (ären*, av *ara*, altare), en upphöjd stenlagd plats. Ovanför denna i taket fanns rököppningen och samtidigt ljuskällan benämnd *ljure*. För att elden på härden skulle kunna brinna klar, behövdes drag, som erhölls genom en öppning i väggen, *vindögat*. Röken fick söka sig utgång såväl genom ljuren som vindögat. Dörren hölls dessutom ofta öppen dels för att förstärka draget, dels för att utsläppa röken. Att röken gjorde stugan svart och otrevlig säger sig själv. "I ett fattigt hus finnas smutsiga och orena väggar, skadlig rök och fult sot", säger den heliga Birgitta. Man tänkte sig i allmänhet ljuren såsom den huvudsakliga ljusöppningen och vindögat som rököppningen. Åtminstone heter det i Birgittas uppenbarelser: "Takets fönster, genom vilket solen ingår samt den eld, som är i huset, behöver vindöga, genom vilken röken utgår." För att skydda sig från regn täckte man därför över ljuren med ett tunt genomskinligt skinn. Härigenom framstår ännu ytterligare vindögat som den huvudsakliga rököppningen. Ovanför härden hängde i en särskild ställning, som kunde förlängas och förkortas, kokgrytan. Maten intogs i halvliggande ställning omkring härden, och där vilade man också, då man behövde söka värme. Den öppna härdens betydelse som värmekälla kunde ej vara så stor, då för eldens skull ständigt vinddrag måste finnas. Också upphörde i regel rumsvärmen, så fort elden hade slocknat. En fördel hade aren dock framför andra värmemetoder, att den även gav ljus under aftonen. Likaledes lämpade den sig bra till kokandet av maten.

Fig. 125. Eldstad med lysspis. Västergötland. N. M.

Den öppna härden torde hos herremännen och i städerna ha försvunnit redan under 1300-talet. Allmogen har sannolikt under det följande århundradet övergivit denna primitiva värmekälla. Endast i fäbodstugorna kunde sådan ibland förekomma efter denna tid.

Oktorpsstugan å Skansen.

En ny förbättrad värmekälla var *rökugnen*, en överbyggd valvformig stenugn med endast en öppning utåt till inläggning av bränslet. Genom denna enda öppning gick även röken ut. Denna ugnsform var som värmekälla betydligt bättre än aren, ty sedan stenarna en gång uppvärmts, bibehöllo de sin värme, och man sparade således betydligt bränslematerial, på samma gång stugans värme blev bättre. Rökugnens värme var ofta så intensiv, att man gick halvklädd i rummet. Ugnen behövde därför ej stå mitt i stugan utan kunde lika väl flyttas till ena väggen. Man fick därigenom större utrymme och var ej heller så beroende av värmen. Tvenne nackdelar hade rökugnen dock: den dugde ej till att koka mat på, och ej heller gav den ljus under de mörka vinterkvällarna. Trots dessa mindre goda egenskaper synes den ha hållit sig kvar rätt länge, och den utgör ännu i de finska pörterna den enda värmekällan. Även finnes rökugnen ännu allmänt i badstugorna, där den synnerligen väl är på sin plats, då de upphettade stenarna vid vattenbegjutning ge den präktigaste imma.

En förbättring av den forna härden ägde mot slutet av medeltiden rum, i det den flyttades till ena kortväggen, där den försågs med rökhatt till röken.

Den nya utifrån införda förbättrade ugnsanordningen blev *spisen* eller en större härdliknande stenplatta med murad rökhatt. Med denna inrättning hade man för lång tid framåt löst problemet att på en gång få en god värmekälla, belysning åt rummet och kokplats. Slutligen hade man genom att mura rökhatten så, att den gick upp genom taket i det fria, fått en skorsten[1], som kunde uppfånga och föra ut röken (fig. 124, 125). Härigenom hade stugan blivit ett rum, som kunde smyckas med bättre, värdefullare bohag, och klädandet av stugans tak och väggar med vävnader var nu också vida tacksammare än förut. Därför gick från och med spisens införande stugans utsmyckning och prydande med bättre möbler vida hastigare. I de flesta nejder i Sverige har man i de gamla stugorna stannat vid spisen, som försetts med två avdelningar, en till eldning och kokning, en till bakning (fig. 124, 137).

Med 1600-talet fick man i de gammaldanska landskapen längs Sveriges väst- och sydgräns en ny slags ugn i den s. k. *biläggarugnen* (sättugnen). Denna form utmärker sig därav, att man kan elda i ett annat rum (eller i spisen i samma rum) och införa glöderna i öppningen till ugnen, under det att värmen strålar ut i det angränsande rummet, där biläggaren har sin plats (fig. 137: V). Denna senare är kubfor-

[1] »Skorsten» var ursprungligen en benämning på den öppna härden i rummets mitt.

mig och vilar på ett fotstöd av trä eller tegel. De tre sidor, som äro fria, smyckas med figurframställningar av flera slag (S:t Göran och draken, David och Goliat, Adam och Eva m. m.). Ugnens övre del lämpade sig förträffligt till uppläggsplats för en del saker, som behövde värme och torka. Ofta placerades en stång framför, på vilken man kunde hänga diverse klädesplagg. För att i högre mån möjliggöra uppvärmningen och utnyttja ugnens värmande förmåga tillfogade man på 1700-talet en valvformig ovanvåning. Under valvet kunde man placera matvaror, som behövde hållas varma.

Biläggarugnen fick stor utbredning i Danmark och Norge samt i Sverige inom landskapen Skåne, Halland, Bleking. Utanför dessa svenska landskap förekommer den emellertid blott undantagsvis. I Skåne är den ännu i äldre gårdar den brukligaste.

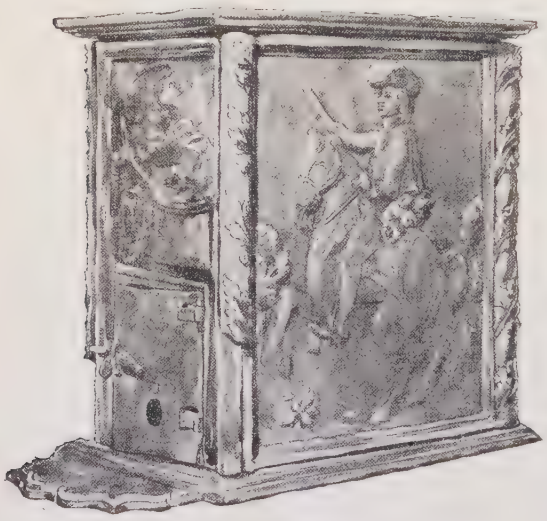

Fig. 126. Vindugn från Gotland, 1745. N. M.

En annan 1600-talets ugntyp är *vindugnen,* vilken till det yttre rätt mycket liknar biläggarugnen men har egen eldstad (fig. 126). Den nyare järnspisen och kakelugnen torde först under 1800-talet ha långsamt trängt in.

Till alla dessa olika slag av ugnar ha olika värmekällor använts. Äldst är givetvis veden, vilken ännu är viktigast till uppvärmning av såväl boningsrum som kök i Sverige. Av veden har otvivelaktigt furu- och granveden spelat viktigaste rollen, därefter björkveden. I södra Sverige tillgrep man, så länge man hade sådan, även bok och ek. Då skogen tog slut, fick man se sig om efter andra bränslemedel, och sådana fann man tidigt i torven. Det gick ej att vara så nogräknad härvid, utan man tog vad man kunde få, antingen det var bränntorv eller vitmosstorv. Linné beskriver mosstorven i Västergötland 1746: "Torv hade man här begynt upptaga i myckenhet, med stor besparing för skogen. Tre slags torv visades oss, den första kallades *klappertorv,* som var gjord av dy, denna utan rötter brann senare och långsammare, men gav starkare värme. 2:a *röttertorv,* bestod av rötter med någon dy blandad och brann väl. 3:e

mossetorv, bestod av Sphagnum eller rödmossa djupt tagen, och i brottet tycktes bestå liksom av hår; denna brann hastigt och gav minsta värmen. Askan efter torven blev här på orten rödaktig; men andra ställen häromkring vit. Torven brändes och sades göra all tjänst till eldning, som ved, i spis, kakelugnar, brygg, smide etc. men ej så till bak, icke heller att ihopvälla järn med. Mitt i mossen togs här bästa torven. Hon skars bred och fyrkantig; men sällan tjockare än 1 à 2 tum. Hon tages upp om våren, så snart man lagt ned kroken eller lyktat åkerbruket; uppskuren med en spade, lägges i högar eller *rökar* att torkas över sommaren."

Man var ej överallt så lycklig, att man hade torv att tillgå. I de torra sandnejderna, där svedjebruk låtit skogen ersättas av ljung, fick man hålla till godo med sådant bränsle. Linné såg också detta sätt att elda spisen på Tjörn: "De köpte ljungen således att de gåvo 16 styver om året för var spis, till vilken de fingo samla ljung i det minsta torp. Det var artigt att se, huru kvinnfolken med denna kokade sin mat; ty så snart de togo näven full med ljung och lade den under grytan, blossade han nästan som halm, och strax var det beställt både med ved och och värme, så att den som kokade, fick aldrig gå ifrån grytan, utan måste stadigt lägga nävetals ljung inunder. Detta borde de se, som hos oss akta så litet skogen."

Det kunde bli ändå värre, där ej ens ljung kunde fås. Jag lånar en öländsk författares ord (Th. Engström, 1903): "Till följd av den nästan totala bristen på ved, som gör sig gällande på största delen av ön, har befolkningen måst tillgodogöra sig allt den möjligen kunnat i detta hänseende. Torv finns visserligen på ett eller annat ställe men icke i tillräcklig myckenhet, och därför har man länge bränt *kokor,* d. v. s. torkad kreatursspillning, som insamlas på alvaren av icke allenast de fattigaste hushållen utan även av de mera burgna, vilka då begiva sig ut man ur huse en och annan vacker dag och plocka ett helt lass med säckar, fullstoppade av denna vara. De fattiga gå då och då och plocka ett stort förkläde eller en säck full och kunna således om sommaren samla en rätt respektabel hög, som då vintern kommer, är utmärkt god att ha, antingen då man tvättar eller annars vill ha varmt i järnspisen, ty detta bränsle ger ganska god värme och luktar ej det minsta i järnspis; i öppna spisar däremot, som förr begagnades, voro kokorna icke riktigt angenäma, ehuru långt ifrån så obehagliga som torven, vilken sprider en intensiv, obehaglig lukt över hela huset och alla föremål däri." — Trots denna brist på ved voro dock ölänningarna med sina kokor lyckligare än Skanörs- och Falsterbo-boarna i Skåne. På Öland kunde var och en samla så mycket han ville, på Falsterbohalvön däremot hävdades t. o. m.

äganderätten till kospillningen. Den som ej hade några kor, hade ej heller någon rätt till att taga några kokor. Herden skulle, så fort kon lämnat ifrån sig den rara kokan, sätta en eller flera gåsflädrar i den på ett sätt, som endast gällde den lantman, som ägde kon. Ingen fick röra kokan, sedan den fått sin fjäder, och när kvällen kom, samlade ägaren in sina kokor i sin torvbod för att där ha dem för kommande bränslebehov under vintern (Correus, s. 8)[1].

Stenkolen har under 1800-talet införts till skogfattigare delar av Sverige och därmed låtit de gamla primitiva eldningsmedlen försvinna. De snabbare kommunikationsmedlen göra det möjligt för alla att få stenkol eller ved, och därmed har bränslefrågan upphört att vara en speciell gren av allmogens egen hushållning.

Fig. 127. Lyskista med lyssten. Gotlands fornsal.

Under ugnens gradvisa utveckling, undergick även stugan en stor förändring. Ljuren i taket omdanades till ett takfönster i Hallands- och Smålandsstugorna av typen med för- och bakhus. Vindögat blev ett litet fönster åt långsidan inåt gården, avsett för husbonden, som genom detta skulle kunna överblicka arbetet där. I andra stugor flyttades ljuren ned på sidan, däri den snart tillsammans med vindögat blev de nu brukliga fönstren. Våra vanliga fönster härstamma således såväl från ljure som vindöga. Under det Danmark bibehållit det gamla namnet vindöga *(vindue)*, har Sverige fått det utländska namnet *fönster* (latinsk *fenestra, franskt fenêtre,* tyskt *Fenster)*. Endast i folkvisan lever ännu namnet vindöga kvar. Länge brukades vanliga träluckor på gångjärn (utan glas), som öppnades om dagarna. Sedan tog man och satte träluckor för fönstren under natten.

När glasföster blivit vanliga hos allmogen, är ej närmare känt. På 1400-talet torde borgarna i städerna haft små blyinfattade fönsterrutor,

[1] I bränslefattiga nejder utanför Sverige förekommer ofta liknande uppsamling Kristner omtalar ("I fjärran Östern"), att i Kina förekommer insamling av mulåsnespillning. "Dagen i ända följa de karavanerna och lämna intet tillfälle obegagnat att så snart som möjligt fylla de korgar, de för sådant ändamål medföra."

och de förmögnare lantmännen ha sannolikt vid denna tid haft dylika, åtminstone i ett av rummen. Träinfattning för rutorna torde ha använts först på 1700-talet. Fönstren voro länge så värdefulla, att man plägade skänka ett fönster i bröllopspresent åt bruden.

Även golvet undergick förändring, i samma mån som eldfarligheten blev mindre. Omkring härden tvangs man ha jordgolv, men längre in i stugan försåg man rummet med en golvbetäckning av trä *(pall)*. Allt efter hand som ugnen flyttades, blev större delen av stugan belagd med trägolv, tills man vid spisens inträde kunde plankbelägga hela golvytan.

Endast en fråga återstod nu att lösa, nämligen belysningen under de långa mörka kvällarna. Den enklaste och naturligaste ljuskällan var spisens eld, och så länge man hade den öppna härden, gick det lätt att få ljus från den brinnande brasan. Även den öppna spisen tjänade samma ändamål. Emellertid kunde det bli för kostbart att alltid låta lysa sig av en stor vedbrasa, och man anordnade därför vid sidan om den stora spisen en mindre s. k. *lysspis* (se fig. 125). Härifrån var ej steget långt till en fristående liten ljushärd. På Gotland användes som logbelysning en *lyskista,* bestående av en behållare och en sten, vari man slog tjära eller sälspäck. En liten trasa eller en spån fick tjäna som veke (fig. 127).

Det fanns emellertid sedan gammalt även andra sätt att låta lysa sig. Olaus Magnus omtalar, att man på hans tid brukade samla upp murken ekbark, då man ville lysa sin väg i mörker. Man placerade dessa trästycken med vissa mellanrum på den väg man hade att gå. Samma gagn som ekbarken lämnade även den murkna stammen, likaså en svamp, vilken växte högt uppe på det ollonbärande trädet. Ute i skogarna kunde man även låta lysa sig av lysmaskar, men de voro mindre lämpliga, då de endast funnos under den årstid, som i alla fall var ljus nog. "Därför samlar man allmänt murken ek och svamp, vilka förråda sig genom sitt sken, till förut nämnda skogsvandringar, ja, även till användning inomhus, alldenstund man vid detta sken liksom vid ett brinnande ljus, men tryggare, kan besöka ställen, som äro fyllda av brännbara ämnen, såsom vinterlador, vilka äro fulla av omogen säd och hö." Sedan nämner Olaus Magnus de facklor man såväl utom- som inomhus betjänade sig av: "Ävenledes begagnar man i hela Norden torrvedsfacklor, som innehålla naturlig kåda. Dessa förekomma i växlande former och hava samma användning som vanliga ljus. Vid tillfällen, då folk har båda händerna upptagna, bära de torrvedsstickor, kluvna i smala längder, instuckna i bältet och taga den så en efter annan i munnen eller fästa

dem i huvudbonaden med den andra ändan brinnande. På detta sätt kunna de färdas omkring vart dem lyster, utan att hindras av blåst, och därvid uträtta vad de behaga." G. Retzius beskriver de torkvedsstickor (pertstickor) han för ungefär 50 år sedan såg i Finland, Dalarna och Värmland. De utgjordes av meterslånga, tre till fyra centimeter breda, platta, tunna stickor, vilka erhöllos genom klyvning av därtill utsedda, helst kådiga furustammar; tillverkningen av dessa stickor tillkom familjens manliga medlemmar. Det var barnens göra att hålla elden vid makt, och detta fordrade en nästan oupphörlig tillsyn. Därvid tillgick sålunda. En, två, tre eller flera pertstickor fästes i rummets väggar, vanligen tämligen högt upp. De trädde antingen in omedelbart i timmerstockarnas fogar eller, vilket var det vanliga, i särskilda för detta ändamål tillverkade hållare av järn. Stickan brann endast några minuter, så var den uppbrunnen. I stället för stickhållare brukades ibland stickstakar, som mera liknade ljusstakar. — Jonas Stolt omtalar belysningen i mellersta Kalmar län på 1820-talet och säger, att jämte elden i spisen utgjorde "spingstickorna" det förnämsta lyset. Sådana stickor skulle alltid vara i beredskap och förfärdigades av drängarna under vinterkvällarna. "Dessa stickor nyttjades i all rum och i boden, och underligt nog var, att icke flera eldsvådor hände vid så vårdslös hantering av elden. *Töre* (kåda) av gamla stubbar, som brötos upp i skogen, var en huvudsak till lysämne för huset. Ett annat slag, som kallades *buttöre,* satt i toppen på träden."

Talgljus voro tidigt kända men ej i någon nämnvärd grad använda. Endast vid julen kunde man göra dem i ordning för att ha dem helgen över. Jonas Stolt säger, att ännu på 1820-talet voro talgljus i Kalmar län en så stor dyrbarhet, att man ej kunde bruka dem mer än vid högtidliga tillfällen. Ljusen gjordes av egen talg, och de, som icke hade slaktat, fingo köpa ett par tre marker talg av någon granne för att stöpa själva. Härtill nyttjades en gammal smörkärna, som kallades ljuskärna, och den, som icke hade en sådan, fick låna av grannen. Till ljusvekar brukades vanligast blågarnssölver, så långt de räckte och för resten vackert skäktefallsgarn; något tåggarn dugde icke, ty det flämtade. Dessa ljus brunno dåligt och oredigt, ty garnet kunde icke befrias från små skävor och annat obehag och måste därför alltjämt petas och putsas. Ett annat slags ljus, som stöptes i bleckformar, kallades formljus; dessa gjordes i nödfall, eller då tillgången på talg var för knapp att stöpa ordentligt.

Ett annat material till ljus var kåda. Vekar av skäktefallsgarn vredos ihop med små träkrokar och doppades i kåda, som omsorgsfullt samlats i skogen och sedan smälts ned. Efter varje doppning skulle

en person vara till hands att rulla veken mellan händerna, och så fortsattes flera gånger med doppning och rullning, ända tills ljuset var färdigt. För var gång den rullande utfört sitt verk, fick han doppa händerna i kallt vatten. Sådana *kådljus* brukades i vissa nejder ännu på 1860-talet. Till en lång trösk-otta åtgick 2,5—3,5 meter kådljus.

Ännu i slutet av 1500-talet brukade man hos de högre klasserna huvudsakligen tjärvedstickor och talgljus. Troels-Lund omtalar, att stickved omkring år 1600 såldes buntvis för något över 1 mark för 100. En dansk adelsman, Arild Hvitfeld, köpte i januari och februari 1578 300 stickved och ett pund talgljus. Troels-Lund tillägger, att ännu i denna dag brukas stickved ej blott i Sverige och Norge utan även på Jylland. Bruket av talgljus steg betydligt vid början av 1600-talet. Tre schlesiska adelsmän uppehöllo sig med sex tjänare år 1628 nio månaders tid på Malmöhus slott som kungliga gäster. Under den tiden brände de på deras rum inalles 560 pund talgljus, under det att år 1572 till hela slottets belysning, både länsherre, svenner och slottets övriga betjäning tillsammans, blott åtgått 650 pund. Det är antagligt, att 1572 ännu stickved brukats jämte talgljus, under det att 1628 det senare belysningsmedlet i det närmaste utträngt det förra. Hos bondeklassen hann aldrig talgljuset ersätta stickveden. Båda levde kvar till vår tid, då den moderna billigare belysningen låtit dem bli betydelselösa. Jonas Stolt skriver om förhållandena i Kalmar län; "På 1850-talet hade vi fabriksljus av talg i handelsbodarna, men dessa voro så mjuka, att de icke kunde stå vid 20 graders värme. Men så kommo stearinljusen, som voro de bästa av alla; och så den ymniga tillgången på olja, som upplyser allt mörker och kostar nu för tillfället (1870-talets slut) endast 20 öre halvstopet och gör allt annat lyse överflödigt."

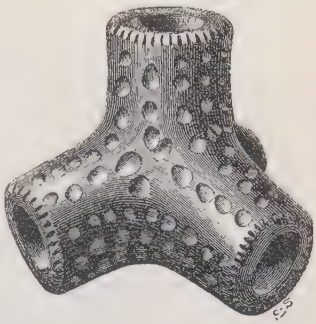

Fig. 128. Ljusstake av ler. Småland.

Om vaxljuset har Stolt endast följande korta meddelande: "Därtill hade vi vaxstaplarna, som utgjorde en prydnad på bordet, där tillgången på vax det medgav." Att vaxljusen hade svårt att tränga ned till allmogen, berodde på dess dyrhet och opraktiska konstruktion, som framtvingade en ständig snoppning av ljusveken. Till kyrkans behov hade man vaxljus särskilt mycket under medeltiden. Med reformationen inträdde en förändring, så att de många ljusen för själamässorna försvunno. Dock bibehöll kyrkan vaxljusen ända in på 1800-talet. Hos

herremännen utgjorde vaxljus t. o. m. på 1600-talet en sällsynthet. Endast vid stora festliga tillfällen kunde man bruka dem. Det är antagligt, att 1600-talet sett vaxljusen även i allmogehemmen, men detta dock endast mycket sparsamt och då mera som en prydnad på julbordet. Ännu på 1800-talet såg man vaxljus blott som en yttre dekoration i nystugan, därifrån de togos fram för att ställas på bordet under julen.

Så länge man huvudsakligen använde de veka talgljusen, hade ljusstaken endast en underordnad betydelse. I kyrkorna hade man däremot redan under medeltiden fullt utbildade sådana. Namnet tyckes ursprungligen ha betecknat den uppstående ställningen, varpå ljuset träddes för att få stadga. I Sverige gav man så småningom olika benämningar åt fotställningen och ljusstödet, i det att den förra fick heta ljusstake, medan det senare erhöll namnet ljusstaven. Emellertid försvann under 1600-talet efter hand ljusstaven och ersattes av en fördjupning, vilken i stället kom att omfatta nedre delen av ljuset. Denna fördjupning var i början tämligen stor, så att ljuset kunde till en del vila i själva staken, men blev grundare i samma mån ljuset själv blev fastare. Omkring ljusstavens nedre del fanns alltid en stor bandliknande krans, som upptog det nedrinnande vaxet. Då ljuset var utbrunnet, lade man en veke i det flytande vaxet och kunde sålunda utnyttja allt ända till sista droppen. Ljusstakar gjordes i början av trä (fig. 130) eller ler (fig. 128, 129), sedan även av järn (fig. 131), varvid man gärna förenade två ljusarmar med varandra. Ljuskronan i sin primitiva gestalt som enkelt träkors med hängarm finnes ännu under julen i allmogestugor. Träarmarna äro härvid klädda med gran. Ljuskronor av järn ha även förekommit.

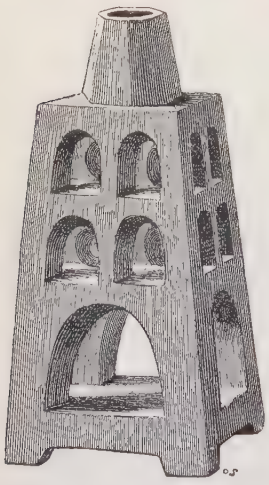

Fig. 129. Ljusstake av ler. Småland.

Då bruket av ljusstakar och ljuskronor förutsätter bättre ljus med mera stadga än de vanliga "talgpråsarna", bibehöllo dessa alltid en viss högtidlig festprägel. Såsom lyxföremål blevo de därför särskilt omsorgsfullt gjorda och även konstnärligt utsmyckade på bästa sätt. En vanlig dekorationsfigur blev tuppen, ljusets och dagens symbol. Tennljusstakar spriddes troligen först på 1700-talet; sådana av mässing och silver äro ännu sällsynta familjeklenoder.

Stearinljusen i Sverige begynte att spridas i de högre kretsarna från och med år 1838, då Liljeholmens fabrik anlades. Bondeklassen lär

knappast ha känt dem förrän på 1860-talet. Mera vanliga blevo de först på 1880-talet.

Stolt beskriver den primitiva lyktan på följande sätt: "En rund träbotten nedtill, en övre botten med ett runt hål i och så smala spolar mellan dem, så att det blev en ställning. Däromkring sveptes lykthinnan, som sorgfälligt togs vara på ur fäslaktet." Svårigheten vid lyktorna bestod i att finna tillräckligt genomskinligt material. Man tog än ox- eller svinblåsor, än papper, pergament eller horn. Av här meddelade fyra bilder allmogelyktor (fig. 132) är *a* klädd med i träramar infogade bitar av avskurna gåspennor, *b* med kringspänd oxblåsa, *c* med genombrutet järnbleck och *d* med horn. *a* och *b* äro helt slutna, och för att komma åt ljuspipan är denna fäst på en inre lös botten, i vilken finnes fastsatt en liten trästav, som sträcker sig upp genom ett hål i lyktans överstycke. Genom att draga upp trästaven kan man lyfta ljuspipan till lyktans överkant.

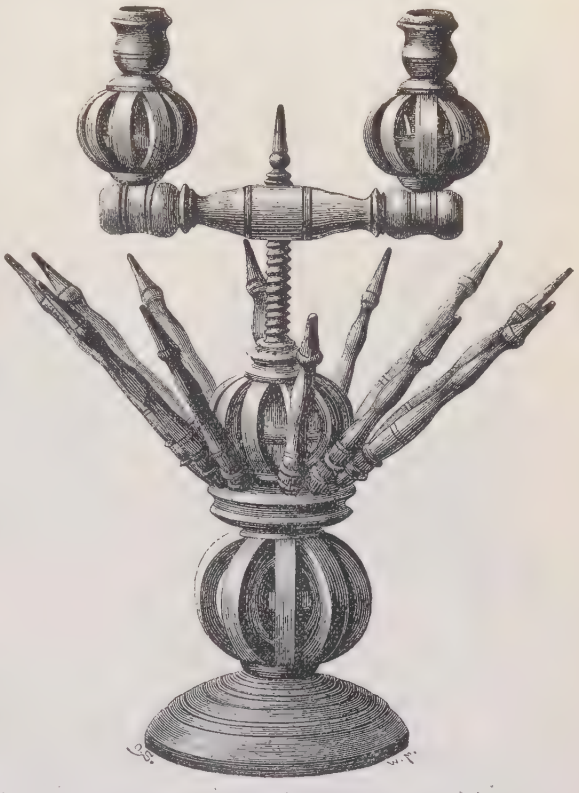

Fig. 130. Juläpplestake av trä, Småland. Å pinnarna stuckos äpplen.

Lamporna hade svårt att vinna någon utbredning, emedan brännmaterialet var så svåråtkomligt. Endast i kustnejder förekommo de tidigt. Olaus Magnus beskriver även dessa: "De människor, vilka bo under polen begagna hela vintern späck av havsdjur vid utförandet av alla sina sysslor. Detta späck kallas på landets språk tran eller lyse, det senare namnet därav att det, gjutet i lampor, sprider ett klart ljus vitt omkring, särskilt i de högtuppsattes salar ävensom i kyrkor, varest en låga ständigt måste brinna till Herrens lekamens ära. Men för att det ej må förtäras av nattskärror, ugglor eller flädermöss, förser man

lampornas mynning med ett järngaller." Stolt omtalar från 1820-talet som belysning vid tröskningen bl. a. "tjära och en veke i ett gammalt järnkärl, föreställande lampa". Till veke i lamporna brukades ofta ett sävstrå. En stor svårighet var att få lamporna att brinna, då den minsta vindpust kunde släcka ut den lilla lågan. Man brukade därför en "ljuskista" över, vilken enligt Stolt såg ut som ett litet degtråg, som hängde rakt upp och ned. Ett annat slag var ljushatten i form något motsvarande en skorstenshatt vid en ässja. I stället för tran brukades även rovolja.

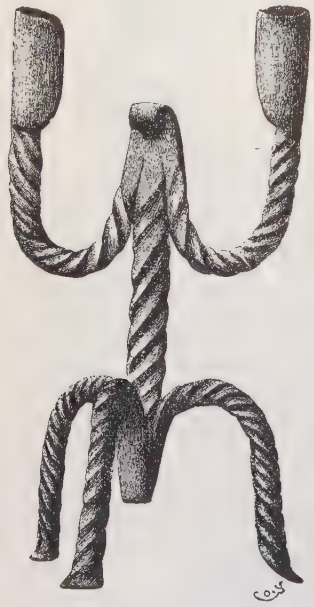

Fig. 131. Ljusstake av järn, Småland.

Linné beskriver 1746 belysningen i stugorna på Tjörn så här: "Lampor bruktes här på orten i stället för ljus, och voro gjorda av ett litet fyrkantigt bleck till kvarters bredd, uti vilket i stället för olja brukades tran av torsk, och i stället för veke togo de torkade och skalade stjälkar av tog, som väl oljade lades i ett hörn på lampan och itändes, då dessa vekar brunno långt bättre än någon bomullsveke, och som det ena hörnet, där tranen ligger, gärna något dryper, hade folket hängt inunder det en koklöv, som emottog droppet, att tranen ej skulle spillas. Dessa lampor hängdes merendels på kroken vid spisen."

Till sist en förklaring till bilderna (fig. 135, *a*—*e*): Typen *a* är en hänglampa av järn från Harestads socken i Bohuslän. Den är försedd med tvenne skedbladformiga skålar; den övre tjänade till tranbehållare och uppbar veken, den nedre till droppskål för upptagande av den tran, som spilldes ur behållaren. Understundom är den undre skålen försedd med tre fötter för att kunna ställas å bordet. Lampor av denna typ med en skål förekommo redan under 1300-talet. De hava likväl använts långt in i senare tid och inom åtskilliga trakter av landet, särskilt i Bohuslän, varit upphängda under ett slags kupor eller hattar av halm, som avsågo att upptaga det från den rykande lågan bildade sotet och hindra detta att spridas i rummet. Typen *b*, av glaserad lera är särdeles vanlig i västra Sverige. Den är en bordlampa med handtag och har en nedre vidare spillskål, från vars mitt uppstiger ett skaft, som uppbär en övre mindre tranbehållare försedd med en liten pip för veken. En utveckling från denna enklare form äro typerna *c* och *d*. Den förra *(c)* av fajans från 1700-talets mitt har ett

högt skaft, som uppbär både droppskålen och därovanför den mindre vida behållaren, från vilken utskjuter en smal pip för veken. Den senare *(d)* av tenn, tidigast från slutet av 1700-talet, har en liten hylsa av järn, som håller veken upprätt och hindrar spillning av oljan, varigenom också droppskålen blivit överflödig. En vidare utveckling av dessa är lampan *(e)*, av brons, med en päronformad behållare, från vars nedre del i en vinkel uppstiger ett rör för veken. Såsom en särskild förbättring ser man, att behållaren är genomdragen med ett smalt rör och medelst detta höj- och sänkbar på en från en fotställning uppstigande metallstång. En liten stödskiva med ansättningsskruv tjänar till att fästa

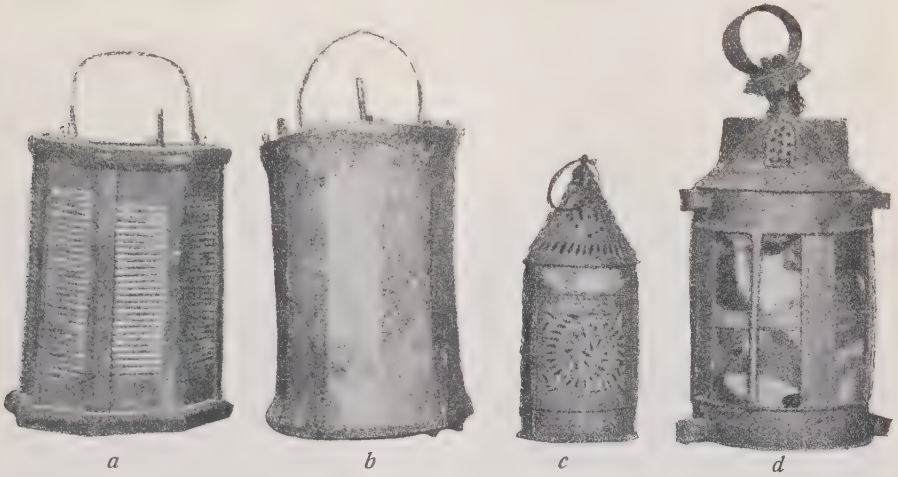

a *b* *c* *d*

Fig. 132. Lyktor.

behållaren på olika höjd efter stångens hela längd (C. Lagerberg, Till belysningsredskens hist., Göteb. museum, 1910).

Modernare lampor förekommo utomordentligt sent i allmogehemmen, och knappast förr än i andra hälften av 1800-talet vunno de någon nämnvärd spridning. Fotogenen nådde de högre klasserna mot slutet av 1840-talet och blev allmän på 1850- och 60-talen. Stolt omtalar, som vi sett, fotogen redan på 1870-talet i allmogehem.

Ända intill tändstickornas tid var det förenat med stora svårigheter att få eld till sina belysningsmedel. Under den kalla årstiden brann elden i spisen natt och dag, men i mildare väder fick man draga askan över glödmassan, så att elden varade över natten. Detta kallades att fästa elden. Om sommaren hände emellertid mycket ofta, att elden slocknade, och då var det att gå till grannen efter eld. Det kunde hända, att han inte heller hade något, då fick man gå till nästa. Att ett sådant eldlånande hade sina komiska sidor visar oss den ännu allmänt

spridda leken "Låna eld". Sedan man väl fått eld av grannen var det besvärligt nog att behålla allt under vägen hem. På nära håll gick det bra med en glöd mellan ett par stickor eller också några glöder i en gammal panna; men på längre fick man svepa ihop en linnetrasa så hårt, att det blev som en tapp. Ljus i en lykta gick också an; i annat fall var att taga till elddonet, som fanns i varenda människoboning och bestod av eldstål, flinta och fnöske *(tunder)*. "Eldstålet liknade bra nog ett ovanligt stort och tjockt läggeknivsblad med en ögla att hålla i. Ett stycke tunder, stort som en kaffeböna, hölls fast med tummen intill den

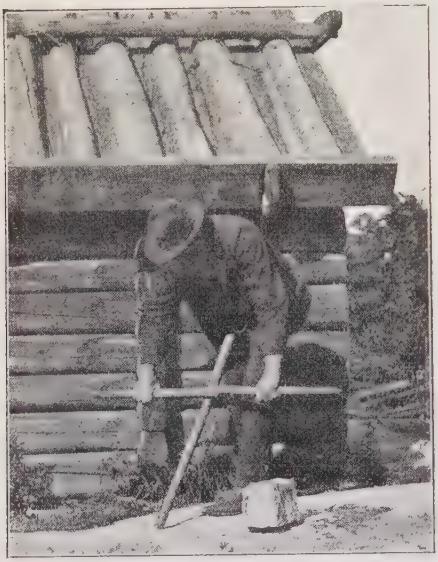

Fig. 133. Eldgnidning över två käppar. Fatab. 1912.

Fig. 134. Eldgnidning över en stock. Fatab. 1912.

vassa kanten av en bit flinta och så höggs till med eldstålet, så att gnistor kommo i fnösket. Om stålet var nog hårt och flintan nog skarp, så gick det bra, men var elddonet dåligt, så blev det besvärligt och kanske någon gång omöjligt. Detta tunder gjordes av gamla björksvampar, som samlades i skogen, och det var icke konstigare, än att vem som ville kunde bereda det, men vi köpte det likväl av 'tunnergubba' för 6 styver" (Stolt).

Jämte tändning med eldstål och fnöske *(slageld)* hade man även andra metoder att tillgripa. N. Keyland, som ägnat de primitiva eldgöringsmetoderna en ingående undersökning (Fatab. 1912, 13, 16) indelar dessa i två huvudgrupper: *gnideld* och *vrideld*. Vid den förra fick man eld genom att gnida en pinne mot ett stycke trä, vid den senare genom en drill eller ett borr.

Om tändstickornas införande till Kalmar län berättar Stolt: "Om jag nu skulle nämna något om tändstickorna, så hade Karl i Stenshult träffat på en låda, som kostade 12 skilling; men han köpte den icke för

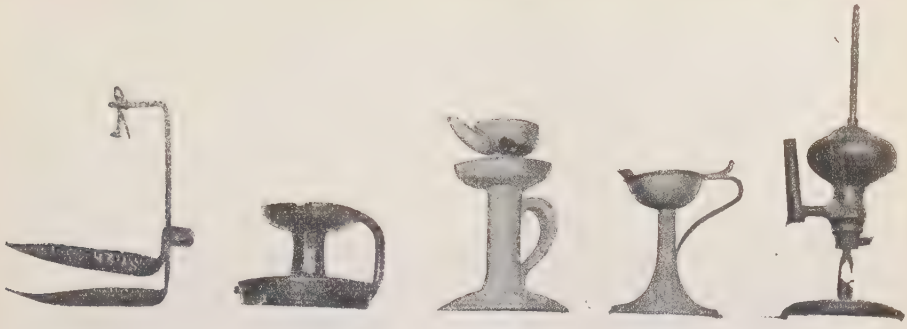

Fig. 135. Lampor.

att begagnas, utan att överraska grannarna med ett underverk. Denna låda var hämtad från Tyskland och var att rita på lådans övre sida. Men snart fingo vi köpa lådor på apoteket för 8 skilling, och sedan uppstodo inhemska fabriker, och priset blev allt lägre tills 1845, då tändstickorna blevo synliga i packor och kapslar likasom nu, men kostade då 2 skilling. I slutet av 30-talet fick daglönaren 3 lådor för dagsverket, och nu får han två hela packor för samma arbete. Tänk vad vi hava det gott!"

Fig. 136. Man och hustru lysa sig med brinnande torrvedsstickor under arbetet. Olaus Magnus.

Topelius' berättelse "Då far köpte lampan" må ge en liten inblick i, hur det kändes, när de nya belysningsmetoderna kommo till användning på landet i Finland: Man hade länge nöjt sig med stickved (pärtstickor), men så hade handelsmannen i byn fått hem lampor från Petersburg, som lyste bättre än tio pärtor. Prästgården hade redan köpt en, och därför ville man skaffa sig en sådan, trots trostjänaren Pekkas protester. Man var rädd för både glas, fotogen och eld, men med en viss försiktighet gick det till sist. Den ende, som inte riktigt trivdes i de nya förhållandena, var Pekka. Han gick ut, stack sina stövlar under armen, tog sin pall i ena och pärtan i andra handen, slank sakta genom dörren ut i förstugan och vidare ut på går-

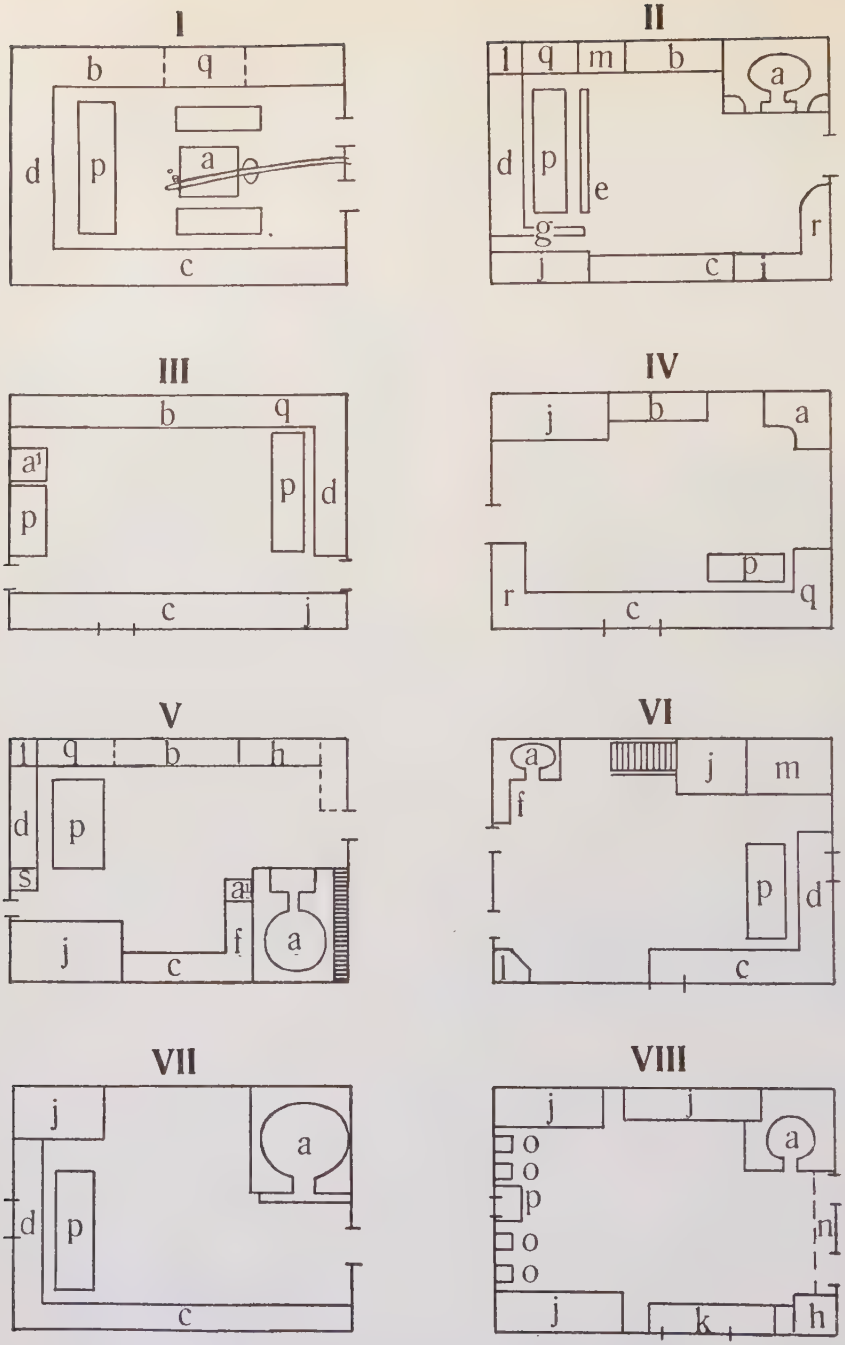

Fig. 137. Möblernas placering i stugan:

I. Kvæstad, Sætesdalen, Norge. II. Virestad, Småland (Linné 1749). III. Asarum Bleking. IV. Urshult, Småland. V. Väsby, Skåne. VI. Frostvik, Jämtland. VII. Vittsand, Värmland. VIII. Gärdslösa, Öland. *a* ugn, a^1 biläggarugn; *b* norre bänk; *c* södre bänk; *d* gavel-bänk; *e* fram-bänk; *f* ugns-bänk; *g* nedre bänk; *h* gås-bänk; *i* kalv-bänk; *j* säng; *k* soffa; *l* hörnskåp; *m* väggskåp; *n* hylla; *o* stol; *p* bord; *q* högsätet; *r* köksbänk; *s* klocka.

den. Pärtelden flammade till därute i blåsten och spelade en liten stund röd och grann över bodarna, stallet och fähuset. Det sågo vi barn genom fönstret, och vi tyckte, att det var mycket vackert. Men, när Pekka böjt sig ned i badstugudörren, blev det mörkt igen på gården, och i stället sågo vi bara lampan, som avspeglade sig i det mörka fönsterglaset. Sedermera brändes det aldrig pärta i stugan. Lampan sken segerrik från taket, och om söndagsaftnarna kom byfolket ofta för att beundrande se på den. I hela socknen visste man, att vår gård var den första näst prästgården, där man brände lampa. Efter oss köpte nämnde-

Fig. 138. Kista från medeltiden. Voxtorps kyrka, Småland.
Nu i Statens Historiska Museum.

mannens en likadan lampa som vår, men, då han aldrig lärde sig tända den, så kom den genom köp till gästgivaregården, och där finns den ännu. De fattigare gårdarna ha likväl inte hunnit skaffa sig lampa utan göra ännu i dag sitt långa kvällsarbete vid pärtblosset. Men, när vi hade haft lampan en kort tid, bilade far stugväggarna blanka och vita, och aldrig blevo de mera svarta, sedan t. o. m. den gamla ugnen, som rökte in, fått ge rum för en annan, som drog röken ut och hade spjäll. Av den gamla ugnens stenar gjorde Pekka en ny eldstad i badstugan, och med stenarna flyttade också syrsorna dit över, efter som man inte hört av dem längre inne i stugan. Far var nöjd med det, men vi barn fingo under de långa vinteraftnarna någon gång en underlig saknad efter gamla tider; då bar det av ner till badstugan för att höra syrsorna, och där satt Pekka vid pärtelden och förnötte de långa kvällarna.

I rökstugorna kunde det längs väggarna bli kallt och dragigt, ej minst nere vid golvet. Man lade då upp en jordvall längs alla väggarna. Ovanpå denna vall kommo sedan bräder, och snart klädde man även främre sidan med en vertikalt vilande bräda. På så sätt hade man fått golvdraget bort, och på samma gång erhållit en bekväm sitt- och liggplats. Näst härden blev bänken i fattiga stugor den enda bekväma platsen. Den fick ersätta stol, säng, skåp, ja, t. o. m. bord. Stugans lösa möbler ha alla mer eller mindre utbildats ur denna längs väggarna löpande mullbänk (fig. 137). Den fick olika namn allt efter det väderstreck den låg i. De båda långsidorna, som nästan alltid lågo i norr och söder, hade *norre* och *södre bänk;* gaveln mitt emot ingången, vilken vanligen låg i öster, hade sin *gavelbänk (gallbänk)* eller *västre bänk* (fig. 137). Bänken vid ingången hade olika namn allt efter användningen. Den var över allt den sämsta platsen och hade därför namn som anspelade härpå. I Skåne hette den *stacklabänken* och var för tiggare och stackare. I Småland och i loftstugorna motsvarade platsen vid ingången köksavdelningen, och bänken hette då *köksbänken* (fig. 137: II *r*). I hela södra Sverige brukade smådjuren, höns, gäss, änder (ibland t. o. m. smågrisar), vara inomhus, och bänken, där de höllo till, kallades då vanligen *gåsbänken* (fig. 137: V och VIII *h*). Platsen för denna var antingen vid ingången eller vid ugnen. På bänken innanför dörren brukade man ofta placera den nyfödda kalven, varigenom denna bänk även kunde heta *kalvbänken* (fig. 137: II *i*). Då härden från att stå mitt på golvet kom intill väggen, flyttades den bänk, som härigenom borttogs, till platsen framför ugnen. Namnet blev då härpå *ugnsbänken (stampan)*[1]. Den kunde bli bästa platsen såsom erinran om bänken vid härden men också den sämsta som erinran om stacklabänken, som togs bort av ugnen. Framför gavelbänken stod stora bordet *(långbordet)* och på andra sidan *frambänken (fruntimmersbänken, bakbordsbänken)* antingen i form av en kista *(säteskistan, sätet, bordsätet, långsätet)* eller

Fig. 139. Hörnskåp från Virestad, Småland.
N. M.

[1] På ugnsbänken satt ofta den gamla farmodern, som lärde barnen att gå (därav namnet); i *stamp-vrån* hade det yngsta barnet sin hängvagga *(nanna, dusse-nanna)*, upphängd på en sviktstång fästad i taket.

ett bräde vilande på fyra fötter. Kortsidan av bordet närmast ytterväggen (på norre eller södre bänk) utgjorde den förnämsta platsen, *högsätet,* för husfadern. Denna var i allmänhet utmärkt genom tvenne höga stolpar, vilka uppburo en i lysande färger målad takhimmel, med sol och stjärnor. Vid julen sattes de förnämsta gästerna närmast högsätet, männen på gavelbänken och kvinnorna på frambänken (därav namnet frunzimmersbänken); ungdomen blev stående och tjänade för bordet eller biträdde med själva anrättningen. Mitt emot högsätet kunde en bänk tillfogas av enklaste beskaffenhet. Denna fick i motsats till högsätet heta *nedre bänk.* Bakom bänken fanns på gavelväggen ofta en lönndörr till bakhuset. För att dölja denna hade man bakom nedre bänk en upptimring, som gick från golv till tak *(stapeln,* fig. 137: II *g*).

Nedre bänken blev mera tillfälligt fabricerad, i det man försåg en brädskiva med två träkubbar eller trebenat underlag. Härigenom kunde bänken lätt undanskaffas och behövdes blott, då gästernas antal var så stort, att bordets alla fyra sidor måste besättas. En särtyp ibland bänkarna med ryggstöd utgör den s. k. *vändbänken* (fig. 149 till vänster å bilden), vilken synes ha varit spridd över större delen av Sverige (finnes även i utlandet). Ryggen vilar här på två sidogånger, över vilka den kan flyttas på den sida man vill ha ryggstödet.

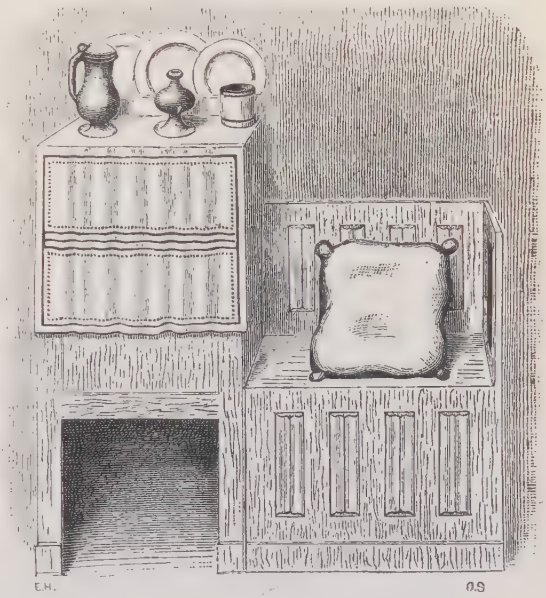

Fig. 140. Bänk och skänkbord från 1500-talets början. Bild å altarskåpet i Fröstuna kyrka. (Statens Historiska Museum.)

Den väggfasta bänken gjordes så bekväm som möjligt och försågs med mjuka sittdynor och hyenden i ryggstödet. Särskilt strävade man efter att pryda ut högsätet och göra detta bekvämt.

Med avseende på möblerna i stugan måste man taga i betraktande medeltidens obenägenhet att ha "lösa" sådana. Allt flyttades bort till väggen och förenades mer eller mindre med bänken och väggpanelen. För att förvara dyrbarheter hade man kistor (och skrin) med flat eller

välvt lock, ofta med järnbeslag. Själva väggarna voro ofta snidade eller på annat sätt konstnärligt utsmyckade. Jämte dessa på golvet stående fyrkantiga lådor hade man vid samma tid även hängande väggskåp. Ett slags mellanting mellan skåp och kista kan ses å fig. 140, taget från en tavla från 1300-talet i Fröstuna kyrka i Södermanland. Skåpet är fast förenat med bänken och försett med en del husgeråd upptill. Närmast är det ett s. k. skänkbord. De höga väggskåpen — även de i början nära förbundna med bänken — tillkommo först senare på 1400-talet och utvecklades särskilt raskt på 1500-talet.

Fig. 141. Svenskt renässansskåp.

Högsätet var sedan allra äldsta tider ofta försett med två höga stolpar eller hela väggar. Med den ena av dessa väggar som utgångspunkt byggde man upp hörnskåpet (fig. 139). Medeltidens kyrkor hade väl känt skåpet särskilt som hängskåp, men idén till dessa kyrkliga förvaringsrum synes mera ha varit husets form med toppgavel över en fyrkantig låda. De nya, som privathusen under 1500-talet försågos med, hade mera kistformen, dock med tydlig inverkan från kyrkans skåp (olika typer av allmogehängskåp se fig. 149). Som motsats till hörnskåpet fick andra högsätesväggen ett annat skåp, *framskåpet*. I hörnskåpet förvarades värdehandlingar och familjeklenoder, i framskåpet däremot dryckeskannorna. Framskåpet fick därför ofta namnet *kanne-bänken* eller *kannebänka-skåpet* (fig. 124 till höger). Dessa skåp delades ofta i två delar, en övre väggdel, som i framskåpet kunde ersättas av hyllor till kärl och kannor, och en nedre alltid sluten del, som hade en form liknande bänken, varur den utgått (fig. 141).

Skåpen utvecklades mycket långsamt och förblevo länge lyxartiklar, som endast de allra förmögnaste herremännen hade råd att hålla sig

med. En så förmögen man som den danske adelsmannen Peder Oxe efterlämnade vid sin död 1575 42 kistor och skrin men endast 2 skåp. Albert Oxe, som dog några år efter, ägde vid sin död 37 kistor och skrin men blott 2 skåp (Troels-Lund). När adelsmännen ej hade flera skåp, kunna vi antaga, att allmogen endast i undantagsfall då ägt några sådana. Herremännen fingo ofta sina skåp gjorda efter utländska modeller och utsmyckade på bästa sätt. De förblevo lyxmöbler ännu långt in på 1600-talet. Då allmogen erhöll skåp, blevo dessa även här typiska lyxföremål prydda efter bästa förmåga. Deras plats på båda sidor om högsätet, *(framskåp* och *hörnskåp)* bidrog i hög grad att göra dem till paradmöbler (fig. 142). Ännu äro skåpen i allmogehemmen omsorgsfullt utförda och smyckade på bästa sätt, fastän de ofta lösryckts från sin ursprungliga plats och blivit fristående möbler.

Fig. 142. Skåp från Stenbrohult, Småland.

Att förse skåpen i stället för hyllfack med utdragslådor torde ha inträffat betydligt senare. I bondehemmen ha dessa "byråar" och "sekretärer" väl knappast inkommit förrän i andra hälften av 1700-talet. Också dessa möbler blevo föremål för en särskild aktning och heder från bondens sida.

Stolar funnos under medeltiden företrädesvis i tre former: *fältstolar* med korslagt stöd, den stora, rikt utstyrda *herrestolen* (tronstolen) samt den ofta med bänken förenade *korstolen*. Under 1400-talet funnos i städerna även små tre- och fyrbenade vanliga sittstolar (se fig. 143). Allmogen torde möjligen redan under medeltiden ha haft den stora, klumpiga kubbstolen (se fig. 124 mitt på bilden) gjord av ett enda trästycke. Denna kubbstol, som finnes bevarad åt oss allt sedan 1500-talet i en del exemplar, synes ha haft sin huvudutbredning i Norge. I Sverige har den blott nått de närmast norska gränsen liggande delarna, särskilt Dalsland, Värmland Dalarna och Härjedalen men även undantagsvis Hälsingland och Gästrikland.

En annan stolform synes ha uppstått ur den låga *pall*, som tidigt förekom vid härden såsom sämre viloplats för tiggare och fattigt folk.

Fig. 143. Stolar från 1500-talets början. Efter bilder å altarskåpet i Eds kyrka, Kalmar län. (Nu i Statens Historiska Museum.)

Ur denna uppstod först den runda bocken med tre ben. Dessa bockar kunde, då de ej användes, placeras under någon bänk, så att de ej voro i vägen. Då den trebenade bocken fick ryggstöd, uppstod en stolform, som har sitt huvudsakliga utbredningsområde inom landskapet Bleking (fig. 144); andra trebenstyper se fig. 149. Övriga stolformer ha till största delen uppstått ur den fristående bänken med ryggstöd (fig. 145).

Att stolen i slutet av 1500-talet även hos herremännen var sällsynt, intygas av en del källor, som Troels-Lund anfört. Konung Erik XIV hade på Stockholms slott blott tio stolar. I tyska kansliet på Kronoborgs slott fanns mot slutet av 1500-talet tre himmelssängar, tre slagbänkar men blott en stol; i kungens och drottningens rum fanns ingen stol alls. Men under 1600-talet gick utvecklingen så raskt framåt, att år 1634 kunde på en gång beställas ej mindre än 300 nya stolar till Köpenhamns slott.

Med bänkstolen följde, att benen blevo fyra pelare, som i början förenades med varandra medelst pinnar (fig. 146, 147). Sedermera förbands endast fram- och bakben med pinnar, vilka sedan förenades med en tvärpinne (fig. 148, 149). Ryggstödet blev från att vara en träskiva, som nedtill vilade på sittbrädet, höjt upp och stöddes därvid av bakbenens fortsättning ovan sitsen (fig. 147). Som ersättning för dyna och rygghyende blevo sits och ryggstöd stoppade.

När stolen av det nyare slaget kommit så långt i profan utveckling, att den begynt existera i det allmänna medvetandet som viloplats, gick det

Fig. 144. Blekingstol.

lättare att upptaga de gamla högtidliga äldre formerna. Under 1600-talets andra del utbildades därför såväl fällstolen som munkstolen. Av den gamla fällstolen *(foldestolen)* uppstod *fåtöljen (fauteuil* av *faudestuel)* med bekväma vilstöd för armarna och ryggen. Sidostöd blevo allt vanligare, och länstolens form var skapad. Med 1600-talets senare del begynte ryggstödet omdanas (fig. 148), och ryggbrädet blev i stället för horisontalt vertikalt med två långa sidoarmar som fortsättning av bakbenen. Stolbenen hade under 1600-talet ibland fått spiralvridna ben. Under 1700-talet gav man dem oftare s-formen.

Fig. 145. Stol med fem ben från Älvros skn, Härjedalen. N. M.

Stolens inträde i allmogehemmen skedde med en viss tvekan under 1600-talet. Den gamla vördnaden för stolen som härskaresätet höll något igen, så att man ej genast visste att bruka den. Den ersatte, då den äntligen fick en bestämd plats i stugan, ofta ugnsbänken och blev platsen för farfadern eller farmodern. I ugnsbänken hade i Skåne husfadern dagen lång vilat under vintern, och han hade ej avträtt denna plats åt någon annan, med mindre än denne var sjuk och särskilt behövde den goda ugnsvärmen. När länstolen kom och undanträngde den gamla ugnsbänken, blev denna i stället husfaderns plats, där han vilade sig under den långa vintern. Alltid intog stolen en viss särställning i stugan, och ordet brukades därför länge blott i singularis. Stugan hade blott en. Först med 1800-talet steg antalet, på samma gång som bänkarna fingo maka åt sig och ge plats för andra möbler (fig. 137:VIII).

Sängplatsen var under den äldsta tiden bänken, och husfadern sov i högsätet. Den första utveckling för att åstadkomma bättre liggplats gällde naturligtvis husfaderns plats. Genom avbalkningar på sidorna åstadkoms en bättre liggplats, och en väggfast säng hade sålunda bildats. Så länge härden låg mitt i rummet, befann sig högsätet på mitten av ena långsidan (vanligen den norra, fig. 137:I *q*), men sedan rökugnen kommit till närmast dörren, flyttades högsätet längst in i hörnet mellan norre (undantagsvis sundre) bänk och gavelbänken (fig. 137:II *q*). Den förut omtalade avbalkningen på högsätet till säng synes ha försiggått, innan högsätet flyttades längre bort. Man bibehöll därför den gamla platsen

Fig. 146. Skånsk stol.

mitt på långväggen åt sängen, under det att sittplatsen längst in i stället fick bli en mycket behaglig viloplats om dagen. Högsätet kunde också på så sätt smyckas mera självständigt med snidade stolpar, målat ryggstöd m. m., under det sängen fick sin egen utbildning. Sängen flyttades rätt snart till ett hörn, i södra Sverige vanligen hörnet mellan gavelväggen och den högsätet motsatta väggen (i allmänhet alltså i västra och södra hörnet; fig. 137:II, V, VIII *j*). Avbalkningen blev allt större, ända tills man, troligen under 1300-talet, nådde den nästan slutna lådformen. Under 1600-talet övergick denna till sängskåpet med dörrar att låsa. Denna sängform kunde aldrig helt bli hemma i södra Sverige, där på 1500-talet under inverkan från de högre klasserna himmelssängen inkom, men i norra Sverige blev den så mycket mera omtyckt och existerar där mångenstädes ännu i denna dag. Den har här t. o. m. utdanats vidare och blivit försedd med flera våningar. Ursprungligen avsedd endast för husbonden och hans familj blev den, ju mer kulturen framskred, snart lämnad åt tjänarna, vilka förut måst nöja sig med stugbänken.

Under 1400-talets lopp hade hos de högre klasserna en bättre och luftigare säng uppstått. Utgångspunkten var alkoven. Sängen försågs med pelare, vilka uppburo ett tak (en himmel). Från taket nedhängde tygskynken, vilka dolde den vilande. Denna himmelssäng nådde sin högsta prakt

Fig. 147. Länstol.

omkring år 1600. Till bondeklassen kom den helt säkert under 1500-talets senare hälft. I hela Sydsverige vann den utbredning och torde ännu finnas allmänt i de mera gammaldags hemmen. Namnet blev ofta förändrat till *himlingasäng*. En annan i mellersta Sverige vanlig sängtyp var *skåpsängen* med skåp åt den fria gavelsidan (fig. 149).

Sängarna under medeltiden voro i allmänhet mycket korta, så att man måste ligga i böjd ställning. I Europa begynte man på 1400-talet allmänt utvidga dem såväl i längd som bredd, men i denna utveckling tog Norden ej del. Endast bredden blev något större, under det längden blev nästan oförändrad. Vanan att ligga flera tillsammans i samma säng gjorde det nödvändigt att utvidga bredden. Såväl husfadern och husmodern som barnen, både manliga och kvinnliga, lågo tillsammans. En kär anhörig, som oförmodat kunde komma, fick t. o. m. sin plats här.

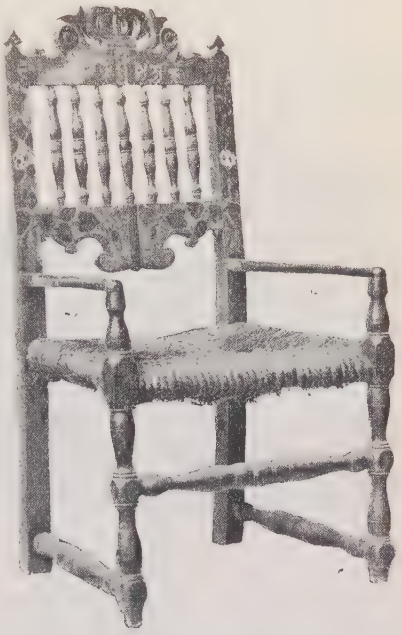

Fig. 148. Stol från Hellestad, Skåne.

Under det att familjesängarna nu allmänt upphört att existera i södra Sverige, finnas de dock ofta kvar i norra, där alla de manliga tjänarna eller de kvinnliga få ligga tillsammans.

Sängens fyllnad utgjordes under medeltiden blott av halm, och den sovande hade sedan ett skinn över sig. Under 1400-talet tillkom ibland ett skinn under, ofta utbytt mot garvat läder. Hos de högre klasserna begynte emellertid vid denna tid en rik utveckling av sängtillbehören. Stoppade underdynor och huvuddynor användes i riklig mängd. I Danmark och Tyskland blev det vanligt att även ha ovandyna, under det att Sverige mera fick smak för täckena. Dessa täcken hade under Gustav Vasa i följd av utländsk påverkan blivit allt praktfullare med det finaste material och konstnärligaste vävnadsmönster. Snart hade de blivit rena paradtäcken, vilka ej lämpade sig för betäckning under natten. Man skaffade sig då ett enklare för natten och lät paradtäcket ligga över om dagen.

Allmogeklassen följde noggrant med utvecklingen. Bonden ville gärna visa sin förmögenhet genom att lägga an på att skaffa sig så många dynor som möjligt. Fjädern erhöll han från egen gård. Den danska ovan-

dynan som betäckning nådde Skåne, Halland och Bleking, innan dessa landskap införlivats med Sverige, därför är det ännu en allmän regel att där finna ovandyna, under det att de gammalsvenska landskapen ha stannat vid täcket.

Sängen blev genom all denna efter hand inträdande lyx en lämplig möbel att smycka, på samma gång den kunde visa, huru välbärgad bonden var. Ännu ser man därför den stora präktiga himmelssängen smyckad på bästa sätt med sniderier och med de vackraste vävda förhängen. Från sängen nedhänger ett vitt paradtäcke utfört av föräldrar eller förföräldrar och utgör en viktig del av familjens värdesaker.

Bänken, som nu måst ge plats åt både skåp och säng, hade efter hand fått maka åt sig för det ena lösa bohaget efter det andra. Ännu en begränsning kunde den få kännas vid, om ytterligare en säng anordnades i rummet. Denna säng blev i så fall enklare och mera gjord i prak-

Fig. 149. Avdelningen Södermanland i Nord. museet.

tiskt syfte. Sängens lock blev till att avtaga, och sidan anordnades så, att den kunde dragas ut (fig. 149 till höger). Man fick på detta sätt *utdragssängen* eller *slagbänken* (fig. 150). Denna lät man i allmänhet i Sverige stå för sig, under det att man i Danmark och Norge ofta förenade den med husbondens stora säng, varigenom de båda sängarna blevo ett helt komplex för sig av rummet.

Ännu en möbel, helt säkert en av de allra första självständiga, återstår att beskriva, nämligen bordet. Redan under medeltiden hade det fått sin plats innerst i stugan med långsidan åt gaveln och kortsidan mot högsätet. Dock hade det ej alltid haft sin plats där, likaväl som man ej alltid ätit vid långbord. Tacitus omtalar i sin bok om germanerna, att de åto på särskilda platser var och en vid sitt bord. Den äldsta benämningen bord

var diskus, sedan disk, vilket betecknar såväl i allmänhet bord som fat (rund skiva). Allt tyder också på, att de äldsta borden utgjorts av en mindre, rund skiva, varpå maten serverades. Då denna skiva försågs med fot, hade man det första runda bordet. Emellertid fick detta ej så stor användning utan levde kvar, sedan man fått bord av annat slag, endast som en avlång rund träplatta, på vilken maten serverades. Härigenom övergick det så småningom till att beteckna tallrik. Ordet disk i denna dubbelbetydelse av bord och tallrik lever delvis ännu kvar. I handelsbodar heter skivan fortfarande disk, och som tallrik har uttrycket *diska,* rengöra tallrikarna, kommit att stå nära den andra betydelsen. I tyska ordet *Tisch* har discus blivit kvar i sin gamla betydelse av bord.

Jämte denna lilla runda form hade man ett långt bräde, vilket, då det ej användes, hängdes på väggen, men vid användandet lades på knäna. I en norsk beskrivning på en medeltida bondstuga från Trondhjemstrakten heter det bl. a.: "Innerst i stugan vid dörren har förut hängt på väggen på två järnhakar ett 8 alnar långt bord men blott ¾ aln brett och blott en tum tjockt bord, beslaget tvärsöver med 3 järnband med 2 ringar i förut omtalta järnhakar, vilket bord, då man skulle äta, nedtogs från väggen och under måltiden lades på knäna." Man kan antaga att motsvarande skick funnits i Sverige, så mycket mera som bruket av skivor, vilka vid måltiden lades på knäna, synes gå tillbaka till ett allmänt europeiskt bruk hos de högre klasserna. En tysk miniatyr från 1383 visar ett högadligt sällskap sittande med ett sådant bord på knäna.

Fig. 150. Utdragssoffa från Härjedalen.

Hyltén-Cavallius omtalar från Värend ett lågt matbord, som fick namnet *flacka-bordet, tavlan* eller *ugnsbordet.* Var flackabordet så anordnat, att det kunde vikas ihop, då det bildade en halvrund stol med styre, erhöll det namn av *mat-stol* eller *bord-stol*[1]. När hushållet i vardagslag skulle intaga sina måltider, ställdes tavlan i hörnet mellan norre

[1] Flera sådana bevaras i våra bygdemuseer.

bänk och ugnsbänken, och de som icke här fingo plats, satte sig utomkring på säten. Grytan kunde således bekvämt flyttas från ugnen och sättas på bordet. När måltiden var slut, undansköts eller undanflyttades bordet. Erikskrönikan från 1300-talets början omtalar från de kungliga festerna, att borden efter måltiden "blevo hastigt undanskjutna".

Även ett annat slag av bord omtalas från Norge i en stuga, som troligtvis förskriver sig från 1500-talet. N. Nicolaysen meddelar härom: "Vad slutligen stugans gamla bord angår, sträckte det sig efter ägarens utsago vanligen tvärs över stugan mellan de båda långbänkarna, och när man icke hade bruk därför, blev det ofta borttaget, och dess platta satt upp på gavelbänken mot väggen. Det var följaktligen icke fast, utan blott ett resebord. Som stöd därför tjänade två bordstolar eller två lodräta ben med tillhörande vågrätt liggande stockar, varpå plattan vilade." Nästa steg framåt bestod i, att man försåg de nyss omtalade stödställningarna med en eller två tvärslåar (fig. 151), varigenom bordet erhöll full stadga. På 1400-talet gjorde man bordfoten fast ute i Europa, och på 1500-talet ersattes fotställningen av fyra ben. Dessa förbundos först antingen med en stor golvskiva *(skrabbe, bordskrabbe)*, motsvarande den andra skivan, eller också med korslagda stänger. Den gamla formen med fotställning fortlever dock i allmogestugor ända in i våra dagar jämte borden med fyra ben och korsstänger.

Fig. 151. Bord från Storkyrkan i Stockholm.

Med bordens på 1400-talet avslutade utveckling till full stabilitet med fast plats framför gavelbänken följde, att det gjordes allt större och tyngre (fig. 152). I bondestugor sattes fotstödet i början ned i marken men synes under 1600-talet i allmänhet endast stödja på marken. Om bordens storlek och grovlek i slotten kan man döma, då man hör, att stugbordet i borgarstugan på Malmöhus år 1579 krävde två ekstammar på 12 alnar var och dessutom till benen en 6 alnars ekstolpe. Från Norge omtalas under 1800-talet bord på tio alnars längd och halvannan alns

bredd förfärdigade av en planka. I södra Sverige träffas ännu i bondestugorna bord på 4 meters längd och 2 meters bredd, där skivan utgöres av ett enda stenstycke av polerad grönsten i över 5 cm. tjocklek. Att sådana bord knappast kunna betecknas som möbler i gammal mening, d. v. s. rörligt bohag, säger sig självt. Även där skivan är av trä, har den dock bibehållit den stora, grova, fasta formen ännu.

Då borden visade tendens att till den grad utvidga sig, att de inkräktade på platsen, låg det nära till hands att förse dem med nedfällbara skivor. Sådana bord voro allmänna hos de högre klasserna på 1500-talet. Allmogen fick dem på 1600-talet, dock ej som stugbord. I ramen under skivan tillkommo en eller flera lådor.

Bordens största utveckling skedde under 1500-talet, och mot slutet av

Fig. 152. Bord från 1600-talets början.
N. M.

århundradet hade intresset för borden nått sin kulmen, allt under det att stolintresset befann sig i sin första begynnelse. På Nyköpings slott fanns år 1556 i kungens rum inalles sex bord men ingen stol; på Kronoborgs slott fanns i Kung Jakobs av Skottland kammare 4 bord, varav två med utdragsskivor, i Drottning Sofias rum 3, i Fredrik II:s 5 bord, men i intet av dessa rum någon stol (Troels-Lund).

Allmogen följde ej med i denna utveckling, utan bordet förblev ända in på 1800-talet blott *ett* i de flesta stugor. Endast undantagsvis träffas ett andra bord vid ena kortväggen och då ersättande en bänk, som således ännu ytterligare blivit förkortad (fig. 137:III *p*).

På 1700-talet tillkom i allmogehemmen det stora på golvet stående *daluret,* vars plats ofta blev strax innanför ingångsdörren (fig. 137:V *s*

och färgplanschen vid s. 177). En annan väggmöbel var *hyllan*. Såsom ett första led i bildandet av hyllan kunna kronstängerna betraktas. Dessa användes tidigt som hängstänger för diverse klädespersedlar. Vid spisen placerades en del hängstänger (fig. 124), som ej sällan omdanades till brädhylla, och över ingången kom snart en kökshylla för kökskärlen (fig. 137:VIII *n*). Mitt emot på gaveln placerades, sedan man fått lyxkärl till maten, en annan "karhylla" till de finare festkärlen (se färgplanschen vid s. 177). Förutom de tvärgående kronstängerna kunde man också få två hängstänger längs långväggarna, och även av dem kunde hyllor bildas. I samma mån som stugans möbler individualiserades, självständiggjordes även hyllan och blev antingen hörnhylla stående på golvet eller hängande på väggen (fig. 124 till höger) eller också en trekantig vägghylla prydd på bästa sätt.

Litteratur: Hildebrand, Sveriges medeltid. — Olaus Magnus. — Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden. — G. Djurklou, Livet i Kinds hd i Vg. (Bidr. t. v. odl:s hävder IV), 1885. — Byskomakaren Jonas Stolts minnen från 1820-talet (Bidr. t. v. o. h. V), 1892. — H. Fett, Gamle norske hjem, hus og bohave, Kri:a, 1906. — F. B. Wallem, Lys og lysstel, Kri:a, 1907. — N. Nicolaysen, Norske fornlevninger, Kri:a, 1862—66 — J. Kjellström, Hälsingelagen, 1909. — S. Ambrosiani, Om järnkakelugnar, Fatab., 1906. — J. Olrik, Gamle Jærnovne (Tidskr. f. Ind.), Kbhn, 1912. — A. Romdahl, Några enklare 16- och 1700-talsstolar, Fatab., 1906. — S. Ambrosiani, Lår fr. Mysslinge, Fatab., 09. — a—, Gammeldags logbelysning, Fatab., 1913. — N. Lithberg, Tranlampor av lera, Fatab., 1915. — T. Engström, Öland, 1903.

NIONDE KAPITLET

ALLMOGEKONST.

Den egentliga allmogekonsten omfattar endast ett fåtal grenar, däribland främst träskulpturen och sedan i någon mån även måleriet. Möblerna representera väl även en sida av allmogekonsten. Dock ha dessa ej endast i vissa delar av landet fått en mera självständig prägel, och endast en ringa återstod av denna konst lever ännu kvar.

Handarbetet har alltid stått högt i Norden, och i varje bondgård hörde det till regeln, att alla, både manliga och kvinnliga medlemmar, skulle vara så skickliga, att de kunde utföra sina husbehovssaker själv. För allmogekonsten har särskilt årsfesten jul och familjefesten bröllop utövat en stor eggelse: julen för stugans smyckande och klädande, bröllopet för de konstnärligt friare- och fästegåvorna. Den unge mannen skulle själv utföra en med snidade ornament smyckad gåva till sin älskade. En mö skulle i gengäld skänka sin utvalde en med rika broderier försedd skjorta. Båda måste sålunda beflita sig om att göra sitt bästa. Den stora mängd spännen, broscher, nålar och knappar på såväl den manliga som kvinnliga bröllopsdräkten, utbildade slutligen även metallarbetet som allmogekonstföremål.

Vi ha redan i föregående kapitel vid de enskilda bohagens utvecklingshistoria omtalat de möbler, som särskilt hade karaktären av festföremål. Det låg i sakens natur, att dessa högtidssaker mera än de andra skulle prydas. Så hade t. ex. skåpet alltid en viss festprägel, stolen likaså. Sängen fick som himmelsäng visserligen sin huvudsakliga prydnad genom täcket och draperierna, men även träsniderierna kunde ibland bidraga till att göra denna möbel till ett konstföremål. Av de mindre husgeråden omtalades även, att ljusstakarna såsom företrädesvis bärare av de dyrbara vaxljusen vid julhögtiden blevo konstnärligt utförda. Såsom brudgåvor lämpade sig särskilt kistor, askar, spinnskedar, skäktknivar och kavelbräden (fig. 153—190). Vid bröllop borde särskilt dryckeskärlen och de därtill hörande skedarna (brännvinet förtärdes med sked), trä-

faten och skålarna vara konstnärligt utförda. Utanpå dörren krävde nyckelhålet ibland en järnutsmyckning, och på takåsen gavlarna en motsvarande i trä. Slutligen ha vi för färderna till julottan i vagn de vackert snidade bogträna och selkrokarna (fig. 63). De vävda och sydda arbete, varmed stugan i övrigt under julen smyckades, skola omtalas i ett särskilt kapitel.

Känslan för ornamental utsmyckning av husgeråd och bohag har sedan urminnes tider varit utvecklad hos allmogen. Mönstren och stilarterna ha hämtats utifrån men ej sällan självständigt vidare utbildats. Under äldre tider utgjorde kyrkan en viktig läromästare för allmogekonsten. Från kyrkans portal kunde man få idéen till ingången på eget

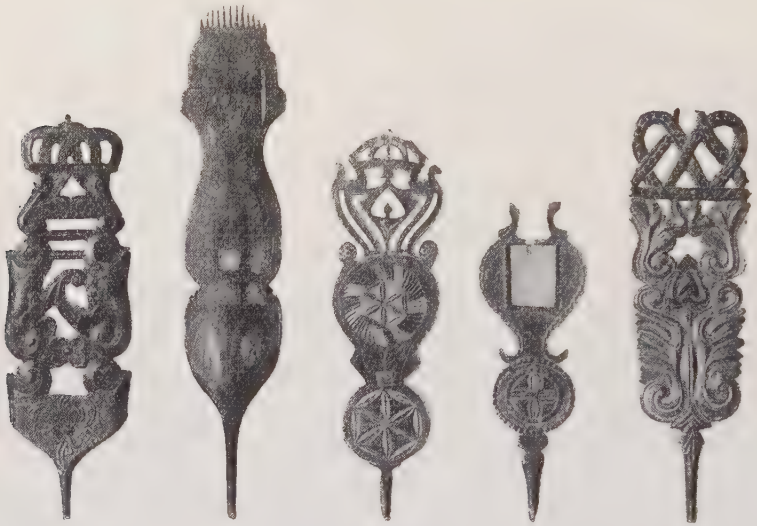

Fig. 153. Rockblad från Uppland. Nord. museet.

hus, av de med målningar smyckade väggarna i kyrkan kunde man lära sig att pryda sin egen stuga med bilder, kyrkans järnlås angav stilen för låsen till egen dörr. Med reformationen försvann visserligen en del av denna kyrkans makt, och det världsliga inflytandet vann i styrka, men helt och hållet förlorade ej kyrkan sin makt över allmogekonsten. Med 1500-talet blev adeln bäraren av kulturen, och adelns konst blev normgivande för allmogekonsten. Med 1800-talet var det slutligen städerna, som angåvo riktningen för allmogekonsten.

Under den hedniska tiden var konstslöjden i fullaste mening allmän och inhemsk, en var kunde sysselsätta sig med den och en var vinna mästerskap. De främmande element, som inkommo, blevo självständigt upptagna och utbildade. Redan under medeltidens tidigare del inträdde

en stor förändring inom konstslöjden. Hantverket, så snart det idkades för mer än det egna behovet, koncentrerades till städerna; dessa förmedlade förbindelserna med utlandet och emottogo det starkaste inflytandet av dess industri. I det följande skall visas, att lantbefolkningen ingalunda godvilligt fogade sig efter de förbud, som ständigt utsändes mot hantverksrörelsen på landet. Förmådde städerna således ej att döda handaslöjden på landet, lyckades den dock att trycka ned den och binda den inom hemmets egen sfär. Vad allmogeslöjden härmed förlorade i utvecklingsmöjligheter och universalitet, vann den i individualitet och självständig gestaltning. Den blev framför allt en det egna hemmets konst.

Fig. 154. Rockstickor från Dalarne. Nord. museet. (Lintotten lindades med en älskinnsrem, som fästes vid rockstickan.)

Fästmansgåvornas konstslöjd begynner med, att vissa yrkesmässiga snidare utföra arbetet. Så t. ex. förekom allmänt under 1600-talet, att städernas snickare, som mottogo arbete på landet, fingo beställningar på smärre föremål till fästmansgåva. Efter hand blev det vanligt, att allmogen så smått sökte utföra ett lika gott arbete, och byarna fingo därför under 1700-talet sina egna snidare, som mottogo beställningarna. Ofta var det klockaren eller skolmästaren, som lärt sig konsten efter bästa föredöme. Men man stannade ej härvid utan gick vidare till att utföra saken själv. Under 1800-talet var det allmänt ett oeftergivligt villkor för mottagande av gåvan, att den, som skänkte den, också själv skulle ha varit mästaren.

Möblernas olika utvecklingstid kan angiva den stil, som företrädesvis representerades inom de skilda föremålen. Så t. ex. var skåpets mest

lysande tid för allmogeklassen 1600-talet. Det blev således närmast renässans- och barockstil, som där upptogs (se de avbildade skåpen i föregående kapitel). Sedan möbeln nått sin fulla utbildning, stannade vanligen den stil kvar, som var den förhärskande under glanstiden. På allmogeskåp från 1800-talet återfinnes därför 1600-talets stilarter mest. Detsamma gäller i viss mån även de övriga möblerna. Bordet nådde sin gedigna, grova form redan under 1500-talet. Man träffar följaktligen endast litet av barockstil där men så mycket mera av renässans. De smärre brudskänksföremålen visa särskild förkärlek för gotiken, sådan den vi-

Fig. 155. Linkäppar från Dalarne.

dare utvecklas i karvsnittet (fig. 158, 159). Jämte gotikens linje- och cirkelmönster är det även 1700-talets rokoko med dess snäck- och rosenmönster (fig. 158 b, c, 160). Brudsmyckena av metall gå ofta tillbaka till medeltidsmönster.

Se vi på de olika stilarna själva och deras karaktär, finna vi nästan alla representerade hos allmogen från den äldsta hedniska konsten till den modern. Äldsta tiden med dess tydliga geometriska ornament och enformiga flätmönter samt cirkelmotiv representeras av lapparnas konst. Endast undantagsvis framträda hos dem de senare konstmönstren från kristen tid[1].

[1] En vacker typserie lappornament finnes i Studio: »Peasant Art in Sweden».

Den medeltida romanska konsten har ej några nämndvärda representanter inom den profana allmogekonsten i Sverige men väl i vårt grannland Norge. Det typiska blad- och flätornamentet med djurfigurer uppträder så mycket mera på kyrkdörrar och dopfuntar, ofta med bestämd allmogekaraktär. Den gammalnordiska ormslingan med dess irländska stil fick en vacker efterblomstring i Norge, under det att Sverige blev tämligen oberört av denna konst. Den gotiska stilen med spetsbågar, halvcirkelbågar förenade till trepass, fyrpass, fem- och sexpass, sina fiskblåsemotiv, hjul- och rosfönster samt kraftigt utbildade bladmönster blev mycket omtyckt inom allmogekonsten, så mycket mera som den särskilt lämpade sig för träsniderier (fig. 156). Den mera stela gotiska stil, som träder oss till mötes i det under medeltidens sista skede utbildade s. k.

Fig. 156. Ask från Uppland med gotiskt ornament. Nord. museet.

karvsnittet, blev i Norden flitigt efterbildad. Ofta har denna stil hos oss helt enkelt fått namnet "allmogestil".

Renässansen, som under 1500-talet nådde de högre klasserna, synes först vid 1600-talets mitt fått någon betydelse för allmogens konst. I Norge uppträdde renässansen (enligt Visted) först omkring 1620, och allt talar för, att Sveriges allmoge fått den några årtionden senare. Till och med i städerna var renässansen sen. En låda, fordom tillhörig skomakareämbetet i Västerås, från tiden omkring 1640 (nu i Nord. museet), visar en märkvärdigt ren renässans utan inflytande från barocken, ehuru denna stil alltsedan 1600 varit den förhärskande i övriga Europa. Det för renässansen utmärkande är en typisk arkitektonisk uppbyggning med pelarmotiv i riklig användning, ramfyllningar i fyrkanter eller under halvcirkelformiga bågar, myntmotivet och dubbelbandet i spiralform, och slutligen uppe vid en kraftigt utspringande gesims med äggstav och tandlist

samt ofta även antika triglyfer och metoper (se renässansskåpet i förra kap.). Bladverket får en kraftigare utbildning och i bladens bas sticka små blommor fram, ibland ersatta av frukter (kottar). Bladen bli fylliga och breda samt böja sig i kraftiga cirkelformiga mönster. Renässansens stil kvarstod hos allmogen till långt in på 1700-talet, och man upptog endast med viss reservation den sedan följande stilen.

Renässansens måttfullhet övergick i barockens överdrivna dekoreringsbegär. Det arkitektoniska uppbyggandet bibehölls, men de förut

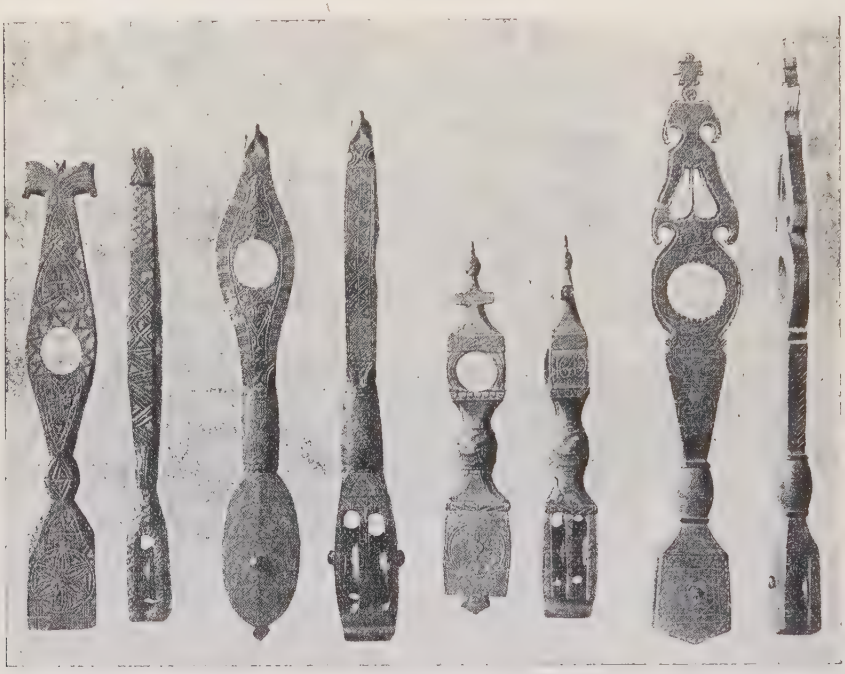

Fig. 157. Vävlunor från Uppland. Nord. museet.

omtyckta raka pelarna blevo nu spiralvridna och ofta klädda med rankverk, pelarens betydelse att uppbära något betonades genom anordnandet av människofigurer, vilka synas nedtyngda av bördan. Små människogestalter i hel eller halv figur, änglahuvuden med vingar, fantastiska djur- och människogestalter gåvo liv åt ytan. Den obegränsade dekoreringen skulle ge ett intryck av fantasirikedom och kraft. Renässansens vila ersattes av barockens oro. Denna stil blev hos de högre stånden i Sverige allmän under andra hälften av 1600-talet. Allmogen älskade ej dess överdrifter och upptog den därför endast med en viss återhållsamhet. Hos skåpen blev den likväl den bestående stilen ända in till 1800-talets mitt.

Barockens tyngd och klumpighet avlöstes av rokokons lätthet och elegans. Snäckmotivet, *c*- och *s*-figurerna bli de vanligaste ornamentala utsmyckningarna. Blommor, såväl enstaka som i klasar, kransar och girlander, bli övermåttan talrikt använda och framför allt äro tulpaner och rosor omtyckta (fig. 160). Hade barocken ännu haft renässansen arkitektoniska uppbyggning och därför älskat skulpturen och det snidade mönstret samt gärna haft schatteringsverkningar, blev den nya stilen mera en ytverkan med linjespel. Inom allmogekonsten framträdde denna sida på så sätt, att sniderierna ersattes av målningar. De målade möblerna i ljusa blå, vita och röda färger fingo företrädet. Denna rokokons blomstringstid hos allmogen synes ha inträtt under andra hälften av 1700-talet. Särskilt i Dalarna utbildades en egen dalastil, som levat kvar till våra dagar i Siljanssocknarna Leksand, Rättvik och Mora (se de ornamentala blomsterkvastarna å fig. 163 och 164).

a *b* *c*

Fig. 158. Kavelbräden. *a* från Östergötland, *b*, *c* från Härjedalen. Nord. museet.

Den sedan följande Ludvig XVI-stilen och empiren med de räta linjerna samt den förnäma måttfullheten i allt upptog folket endast ringa, och 1800-talets allmogekonst behärskas av å ena sidan 1700-talets rokoko med dess rosen- och tulpanmålning (se fig. 160 *b* och *d* med årtalen 1816 och 1856) å andra sidan 1600-talets karvsnitt.

Målarkonsten fick sent någon större betydelse i bondestugan. Under medeltiden smyckades väggarna vid festliga tillfällen med vävnader föreställande händelser ur sagor, sägner eller bibelska historien. Dessa väggdukar ersatte till stor del målningarna, och man kände därför ej något behov efter andra tavlor. Endast i kyrkorna förekommo tidigt målningar såväl i städerna som på landet. Under 1400-talet och det begynnande 1500-talet blevo dessa målade kyrkoväggar särskilt vanliga, och först reformationstiden bragte ett hastigt slut på denna konst. Under 1500-talets senare hälft och 1600-talets

förra låg därför nästan all målning av kyrkorna nere, men mot slutet av sistnämnda århundrade blev det åter vanligt att förse kyrkornas väggar med figurframställningar, och detta intresse att pryda kyrkorna på landet med bilder fortsattes hela 1700-talet igenom och avtog först med 1800-talet.

1700-talet kan med skäl anses som bondemålningens blomstringstid. Det har redan förut påpekats, hurusom skulpturutsmyckningen av möbler under detta århundrade alltmer ersattes av målning av desamma. Rokokons blomstermålning lät särskilt växtmotiven uppblomstra, på samma

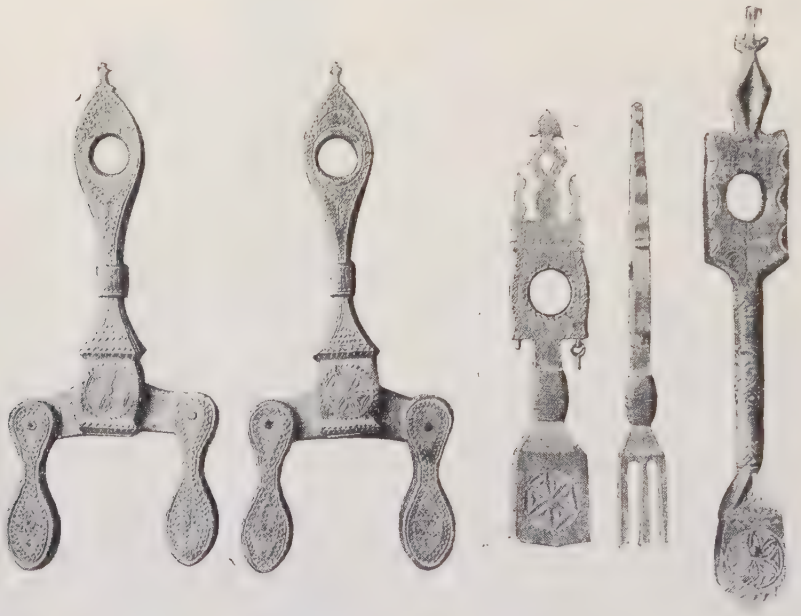

Fig. 159. Vävlunor. Nord. museet.

gång som tidens glada, lekande karaktär avsatte en stark förkärlek för bjärta färger: skarp blå, röd, grön och gul färg, under det att de mera dämpade, brun och grå, fingo träda tillbaka.

Tiden för allmogestugans första prydande med målningar är omöjlig att fastställa; det synes, som om man redan vid 1600-talets mitt ej varit obekant därmed. Troligen har man känt konsten redan vid århundradets början om ej förr. Det låge ju närmast till hands att antaga, att man, då man såg kyrkomålningarna, strax upptagit dessa i stugorna. Dock må vi ej tro, att bonden omedelbart vågade dekorera sin stuga efter församlingens kyrka. Därtill var respekten för Guds hus allt för stor. Först sedan reformationen demokratiserat kristendomen, kunde man våga

upptaga ett eller annat motiv från kyrkan; efterhand blev det mera, och till sist var en förmögen bondestuga dekorerad med ornamentslingor och figurframställningar av i det närmaste samma art som kyrkornas.

Det är troligt, att prästgårdarna utgjort förmedlarna mellan kyrkan och allmogestugan. Det finnes ett bevis på, att en prästgård i närheten av Kalmar haft målningar så tidigt som på 1630-talet. Den beskrivning stugan i övrigt får, ger vid handen, att huset ej varit av någon särskilt luxuös beskaffenhet och troligen fullständigt liknat allmogens bostäder. Den franska gesandten Ogier kom 1634 på sin resa till Stockholm till Kalmartrakten, där han tog in i Ålhems prästgård. Han beskriver denna så här: "Husen äro hoptimrade av långa stockar, betäckta med torv, låga och utvändigt lika gås- eller hönshus; invändigt finnas likväl hyggliga rum med målningar överallt på väggarna och i taket, vilka konstalster visserligen ej äro i holländsk eller italiensk smak."

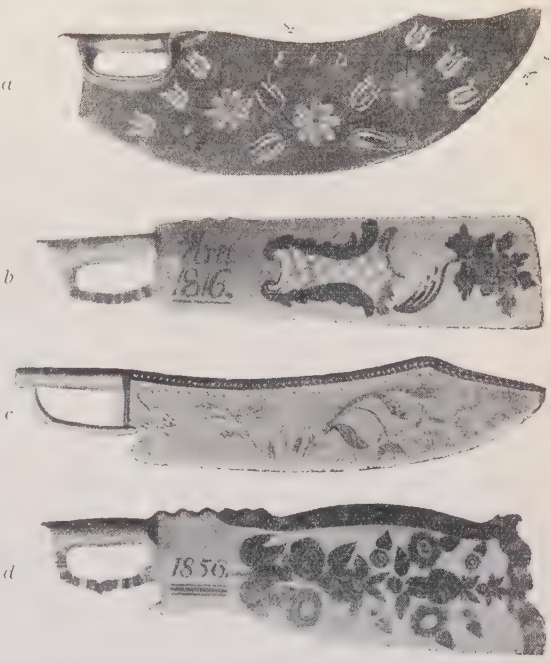

Fig. 160. Skäktknivar (skätteträ). *a*, *c* Skåne; *b*, *d* Helsingland. Nord. museet.

Sådana målningar direkt å väggarna omtalas även i stugor från 1700-talet och 1800-talet. Hofberg skriver om "nystugorna" i Närike, att "de släthyvlade innanbräderna i taket voro någon gång, i likhet med kyrktaken, sirade med bjärta målningar i vattfärg". I Bollnässtugan från Hälsingland å Skansen synas sådana väggmålningar utförda på 1780-talet. I Delsbostugorna från 1700-talet förekomma likaledes väggmålningar föreställande änglar, symboliska fåglar, historiska porträttfigurer m. m. Under andra hälften av 1700-talet dekorerades väggar och tak även i Gästrikland, Uppland, Västmanland, Dalarna och Värmland med sådana direkt å vägg utförda målningar. Än bestodo de av dekorativa bandslingor och växtornament, än av rena figurframställningar.

G. O. Aldén beskriver en sådan målning i en stuga i västra Småland: "Taket var målat i rött och blått. Vid framfönstret voro ägar-

nas begynnelsebokstäver i en brokig krans målade, och ovan om vartdera sidofönstret strålade i öster morgonrodnaden och i väster aftonrodnaden, allt i enkla men klara färger. Mittstycket av taket utgjorde själva glanspunkten. Under ett par småländska hängbjörkar och bredvid en vanlig huggorm hade Adam och Eva i oskyldighetens tillstånd sin dominerande plats. De sågo nästan generade ut i den lätta kostymen och någon tillstymmelse till fikonlöv syntes ej i björkdungen. Och allas vår gamla farmor var så fullt upp en avbild av vår store farfar, att hon endast genom ett tums längre hår bevisade sitt kvinnliga kön."

Orsaken till att väggmålningarna under 1700-talets senare hälft mera än förut blevo vanliga, berodde till stor del på inflytande från herreklassen. Under 1500-talet var det ej sällsynt, att man prydde de kungliga

Fig. 161. En Knäredsbonad i Nord. museet.

slotten med vävnader i guld. Dessa, som klädde hela väggar, framställde historiska händelser, mytologiska berättelser eller voro landskapsskildringar. Arten av vävnadsmotiven skilde sig ej mycket från oljemålningarna, och ofta låg en målning av någon berömd konstnär direkt till grund. I 1600-talets kungl. slott och adelsgemak blev gobelängen med liknande bildframställningar allt vanligare. En annan ofta förekommande väggbeklädnad under 1600-talet var gyllenlädret. Under 1700-talet tillkommo ännu ytterligare nya dekorationssätt. J. Böttiger säger härom på tal om de kungl. lustslotten: "Kring 1700-talets mitt börjar man använda flera nya sätt att dölja eller försköna den nakna murytan, så t. ex. tapeter av vaxduk, väggbeklädnader målade i olja eller limfärg å väv, målning å muren 'en panneau' samt framför allt papperstapeter ... Den å väv målade väggbeklädnaden — billig och lätt att åstadkomma — fanns åren 1709—36 å Drottningholms slott blott i ett enda rum; 1777 i 8, och 1788 i 34 rum; på Gripsholm fanns den ej före 1745 men 1795 i 43 rum. Det ännu enklare sättet att dekorera muren med målning en panneau var 1788 å Drottningsholm använt i 26 rum."

1700-talet utgör således övergångstiden från gobelindekoreringen och gyllenläderstapeten till vaxduksmålningen och papperstapeten.

Den dyrbara gobelängen och gyllenläderstapeten kunde ej bonden tänka på att anskaffa. Innan billigare tapeter uppfunnits, fick han inskränka sig till att måla direkt å träet. Då det emellertid vid 1700-talets mitt blev allmänt att skaffa sig vaxduks- och papperstapeter med figurframställningar, kunde den förmögnare allmogen följa med, och därför begynner redan på 1750-talet målning å vaxduk, grovt lärft och papper att bli allmän hos folket på skilda ställen i Sverige. Två cen-

Fig. 162. David och Batseba. Allmogemålning från Rättvik 1834.

tralpunkter bildas, där allmogemålningarna särskilt uppblomstra: Småland och Övre Dalarna. I Småland var det socknarna Vrå, Annerstad, Urshult, Ås och Femsjö, i Övre Dalarna Leksand och Rättvik, som hade de förnämsta målarna. Från dessa centralhärdar utbredde sig seden att dekorera stugorna med å duk eller papper målade bonader till angränsande områden. Smålandskretsen sträckte sig i öster till Kalmar-länsgränsen och Bleking, i söder ända ned till Luggude, Åsbo och Göinge

härader i Skåne, i väster till södra Halland, och slutligen i norr undantagsvis till södra Västergötland samt med Per Hörbergs flyttning till Östergötland även undantagsvis till Finspångsnejden. Dalamålningarnas distrikt synes ha varit: i norr och öster Härjedalen, Hälsingland och Gästrikland, i sydost Uppland. I söder och väster även Värmland.

Dessa bonader å duk eller papper att upphänga på väggarna synas ha fått olika användning i norra och i södra kretsen. I norra, där man förut smyckat stugorna med målningar direkt å vägg, var man van vid att ständigt se dem framför sig. Man prydde därför här gäst- eller klädkammaren (ibland nystugan) med målningarna och lät dem där hänga på sin plats året om. I Småland sammanföll allmogemålningarnas område i det stora hela med loftstugornas. Här tjänade den gamla stugan till såväl gammalstuga som nystuga på en gång, och dekoreringen kunde därför knappast gå utöver detta rum. Det hade emellertid varit högst olämpligt att här upphänga några målningar, som året om skulle bli på sin plats. Man måste därför nedtaga dem under vardagar, och endast upphänga ("pinna upp") dem vid särskilt högtidliga tillfällen. Ett sådant var särskilt julhögtiden. De upphängdes då julafton på framgaveln och fingo vara uppe till Knut. Det allmänna namnet på dessa målningar blev därför i hela Smålandsdistriktet "julbonader". Jämte julen kunde de även undantagsvis uppsättas vid bröllop och andra familjehögtider.

De allmogemålare, som utförde dessa konstalster, hade ofta lärt sin konst hos någon mästare i stad. Ibland kunde man å landet direkt anlita en stadsmålare. Detta gick så mycket lättare, som vid samma tid även stadsborgarna dekorerade sina salonger med liknande målningar å vägg eller duk. Så länge man stod i nära gemenskap med städernas målare, var det ej så lätt att utbilda en självständig stil. Emellertid gick den en gång lärda konsten i arv, så att fader lärde son, och denne införde i sin tur sin son i hemligheterna. På så sätt uppstodo verkliga släkter av allmogemålare, vilka släktled efter släktled fortplantade konsten och även delvis utbildade och utvecklade den speciella allmogestilen. Såsom bidrag till bondemålarnas historia kan anföras följande om en småländsk målaresläkt, hämtat ur katalogen över Smålands museum (tryckt i Växjö 1874):

"I Sunnerbo härad fanns en särskild släkt, vilken ensam kände konsten att måla bonader. Den förste kände stamfadern för denna målaresläkt hette *Pehr Pehrsson*, var bonde i Lushults gård, Vrå socken, och dog 1826 vid 88 års ålder. Han började måla bibliska stycken år 1759 för att skaffa sig någon förtjänst under då rådande missväxt. Med sin hustru Kerstin, en moster till prosten och kyrkoherden i Tofteryd Pehr Östberg, hade han sju barn, vilka alla lärde faderns konst. Utav barnbarnen leva ännu

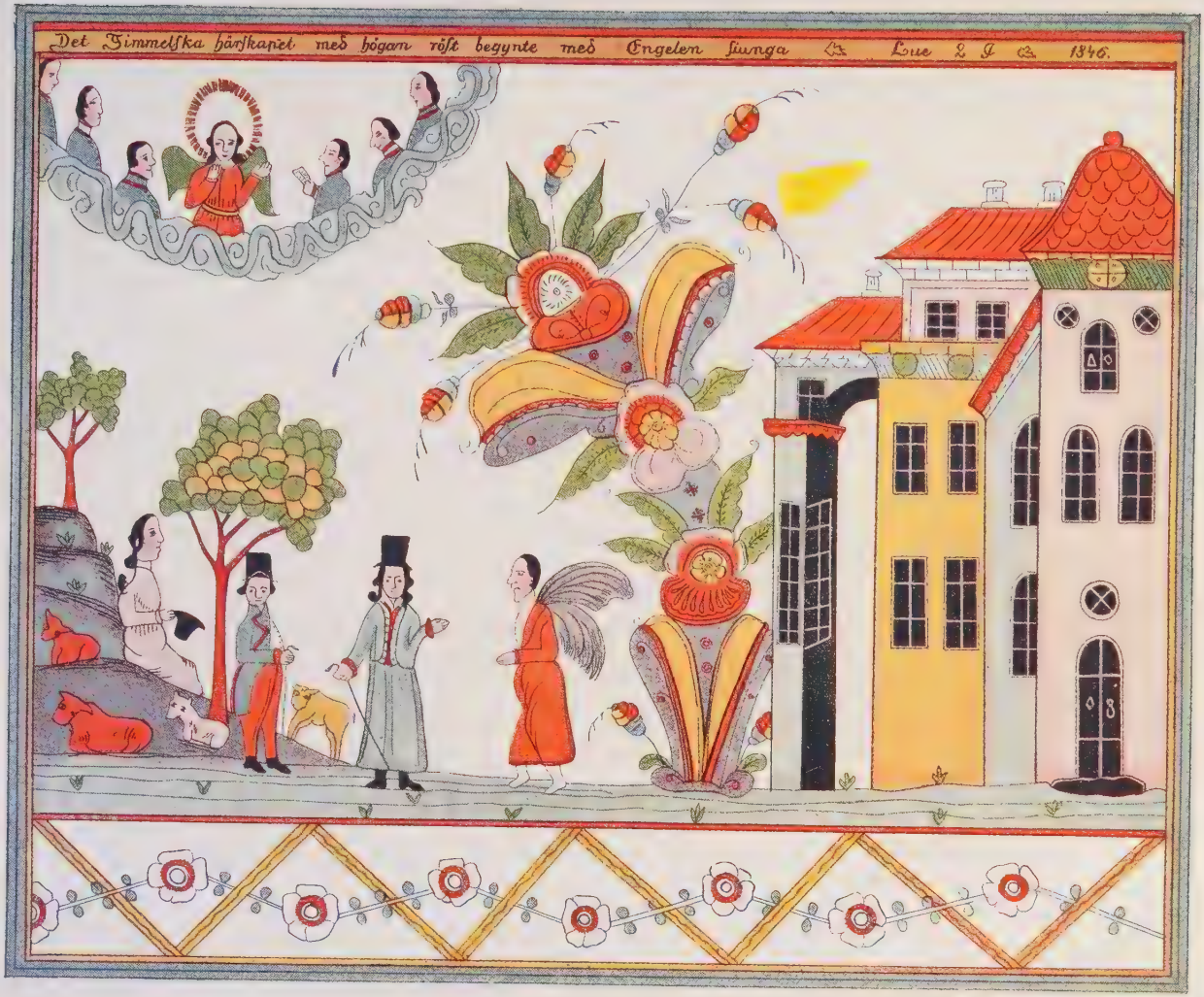

Ängeln och herdarna. Bonadsmålning från Leksand 1846.

(1874) sex, vilka kunna måla bonader. Dessa äro: Pehr Pehrssons dotterdotter Ingrid Johanna Strömblad, f. 1801, gift med Nils Pehrsson i Ryssby socken, och hennes syster Anna Strömblad, f. 1804, ogift, bosatt i Annerstads socken; vidare Pehr Pehrssons sonson *Sven Nilsson* i Vrå socken, f. 1804; dotterdottern Anna Maria Johannesdotter, f. 1819, gift med mjölnaren Gustaf Germundsson i Annerstad, samt slutligen en annan dotterdotter Johanna Johannesdotter och hennes syster Pernilla, båda ogifta och bosatta i Torpa socken. Fem av Pehr Pehrssons barnbarn, vilka även kunde måla bonader, äro döda. Utav hans barnbarnsbarn kunde blott en hans dotterdotters-dotter, som nu är död, måla."

Ovannämnde Pehr Pehrssons sonson Sven Nilsson i Vrå levde ännu 1885, då amanuensen i Nord. museet P. G. Vistrand besökte och utfrågade honom om den gamla allmogemålningens hemligheter. Som gåva erhöll Nord. museet hans "målebok". Bonaderna voro då ej "gängsna" längre, och konsten att måla dem glömd. "Måleboken" i kvartformat är präntad och innehåller i sitt nuvarande skick 126 bibelspråk och citat ur den heliga historien samt ett par profana ämnen, vilka tjänat som vägledning för målaren, då bonader gjordes.

De målare, som ägnade sig åt att göra bonader för stugorna, utförde även arbeten för kyrkorna. Härigenom kom stilen mest att bli av kyrklig art. Även kunde kyrkomålningarna ge mycket högre inkomst och dessa blevo därför mera huvudsak. Bonaderna blevo små tillfällighetsarbeten, då intet annat stod till buds. Trots all omtyckthet kunde dock ersättningen för måleriarbeten ej bli nog till livsuppehället. Det blev därför lantbruket, som kom att utgöra huvudsysselsättningen; endast under vintern samt under en och annan ledig tid hann man med kyrko- och stugomålningar. Fastän bonaderna voro allmänt omtyckta, bibehölls dock i vissa nejder särskilt i Dalakretsen det gamla bruket att måla direkt å vägg. Dessa målningar skulle göras varaktigare och utfördes därför omsorgsfullare. Bonaderna blevo ofta hastverk, och stilen urartade lätt. Orsaken till att så många allmogemålare stannade i sin utveckling, låg just i dessa bonaders allmänna karaktär. Papperet, som blev det vanligaste materialet under 1800-talet, gick lätt sönder, och målningarna erhöllo därför ej så stor varaktighet; priset på en bonad skulle vara så billigt som möjligt, eljest lönade det sig icke. Målaren fick således ej intresse för att göra sin sak grundlig. I Småland var priset, tyckes det, i allmänhet något högre än i Dalarna. Möjligen är detta en orsak till, att det finnes flere målarenamn från den förra platsen än från den senare; även äro de småländska arbetena genomgående bättre och självständigare. Dalarnas stil är mera ornamental, orh figurerna få ej självständigt liv så som i Småland. I Dalarna betaltes varje bonad under första hälften av århundradet med högst 3 kronor, i Småland kunde man vid samma tid påräkna ända till 5 kr. Arbetena beställdes antingen hos målaren, och han fick

då rätta sig efter beställarens önskan och måla, vad denne begärde, eller också gjorde målaren sina arbeten efter eget huvud och begav sig med ett visst förråd till en marknad, där han sålde dem liksom varje annan marknadsvara. Det förra tyckes ha varit det vanligaste i Småland, det senare i Dalarna. Sättet att utföra målningarna beskrev Sven Nilsson på följande sätt vid Vistrands besök: "Sedan duken eller papperet, varpå målningen skulle utföras, utspänts på en vägg, och bottenfärgen påstrukits, uppdrogos konturerna till bilderna med en spetsig blybit eller på senare tider, då blyetspennans bruk blev allmänt, med en sådan. Därpå följde färgläggningen med lim- eller oljefärger. Dessa hämtades i staden och bestodo av 'blåfärg', 'fernebock', mönja, 'adrikamente' (gul färg) och bensvärta eller sot. Det senare togs omedelbart ur skorstenspipan."

Innan vi övergå till ämnena, må nämnas en del målareskolor samt några enstaka målare, vilkas namn bevarats åt eftervärlden[1]. Förutom ovannämnda målaresläkt från Sunnerbo höra följande skolor till Småland: I Västbo härad *Anders Eriksson* i Ås (f. 1774, † på 1840-talet). Hans arbeten karakteriseras av jämförelsevis korrekta teckningar, stor färgglädje, gula eller röda band emellan de olika bildfälten samt frånvaron av arkader. Anders Eriksson hade först varit soldat, sedan slog han sig på med att "sjunga ut lik" vid begravningar och taga upp bordpsalmer vid gillena och slutade som klockare. De flesta av hans verk äro från sista decenniet av 1700-talet och första av 1800-talet. Hans stil fortfor att följas ända in på 1840-talet. — I Femsjö socken i södra Västbo arbetade under tiden 1800—1860 flera bonadsmålare, av vilka *Anders Andersson* i Stora Tranhult, *Anders Bengtsson* i Norra Bökeberg och *Per* i Duvhult (f. 1787, † 1862) blivit mest bekanta. Det utmärkande för dessa målare är skrikande färger, band med flätverk eller pärlränder, varmed bildserierna uppdelas i småtavlor. — En annan skola utförde bonader i södra Småland, norra Bleking och Skåne. Den förste inom denna, *Klement Håkansson* i Ekeberg, Urshults församling, målade 1757—1794. Hans son *Abraham Klemetsson* utförde bonader emellan 1796 och 1834 i samma stil som fadern. *Magnus Jonsson* i Härlunda *("Klockare-Magnusson")* och *Sven Nilsson* i Härnås *("Trane-Sven")* höra också hit. Den sistnämnde målade bonader i Bleking. I färgsammanställningen karakteriseras skolan av dämpade färger i övervägande brunt och blått.

I Halland uppträdde tre skolor: I. *Dränseredsskolans* målningar karakteriseras av dystra, hårda färger, försök till modellering av bilderna,

[1] Jag följer härvid i huvudsak P. G. Vistrands präktiga översikt i "Utställn. av Sv. allmogemåln. juni 1911".

blomsterfestoner i gustaviansk stil och egendomliga språkband bland de handlande personerna. Hithörande mästare synas ha varit i verksamhet från 1780-talet till inemot mitten av följande århundrade; men ingen av dem finnes namngiven. 2. *Knärdsskolans* målningar kunna följas från 1800-talets början till 1840 (fig. 125). Av de i Nord. museet förvarade bonaderna tillhörande denna skola kunna tvenne vitt skilda riktningar spåras. Den ena karakteriseras av konstlös och petig teckning samt en mängd text införd bland bilderna, den andra av förhållandevis god teckning, försök till perspektiv, modellering av figurerna samt emellanåt ett slags historisk kostym, varjämte de olika scenerna, som framställas, äro infattade

Fig. 163. Korsfästelsen. Allmogemålning från Leksand.

med av blommor, blad m. m. prydd inramning. Den skickligaste knäredsmålaren, som var bonde, uppgives ha gått i skola hos Per Hörberg, då denne på 1780-talet vistades i Knäred för att måla kyrkans altartavla. 3. *Brearedsskolans* enda kända namn är *"Håkan i Stenträ"*. De vackraste alstren anses härstamma från Gyltinge; namnet "gyltingemålning" var länge ett allmänt namn på bonad. Brearedsskolans verk äro alla från förra hälften av 1800-talet. De äro i sitt slag alldeles ensamma med en rikedom på figurer, bladknippen och molnknippen, kraftig, glad och på samma gång harmonisk färgskala.

G. Djurklou karakteriserar i sin bok om Unnarsboarna smålandskretsens målare i motsats till dalakretsens sålunda: "En jämförelse mel-

lan de sydsvenska sockenartisternas och t. ex. de frejdade dalamålarnas konstfärdighet skall utan tvivel utfalla till de förras förmån, ty i teckning och figurernas proportioner stå de långt före dessa, och deras uppfattning av ämnet är vanligen mera okonstlad än dalkarlens, vars minnen och erfarenhet från vandringar till och från samt vistelsen i huvudstaden icke sällan inkrånglat hans framställning." Till denna jämförelse må fogas Vistrands karakteristik av dalmålningarna: "Betecknande för dalkarlsmålningarna äro dels de väldiga blomkvastar med ofta svällande rokokoformer, som äro anbringade mellan figurerna, dels de ornamentala motiv, bestående av lambrekiner, blomsterslingor och sicksacklinjer, flammiga band, rosetter omväxlande med blomkvistar eller löv

Fig. 164. Kärringkvarnen. Allmogemålning från Leksand 1843.

o. s. v., med vilka framställningarna ofta äro inramade. Slutligen utfyllas tomrum gärna med byggnader, som, för att giva åskådaren intrycket av något överdådigt och kolossalt, äro utstyrda med altaner, torn o. s. v."

Från Dalarna känna vi endast få till namnet bekanta målare. Av de äldre nämnes *Per Persson* (Petrus Petrifilius), vars verksamhet faller mellan åren 1823 och 1863. Av de ännu efter 1900 levande kan omtalas den 1903 80 år gamle *Sänsker Lars* i Tibble by i Leksand. I Hälsingland levde i förra hälften av 1700-talet *Gustav Reuter,* som bl. a. utförde målningarna i Delsbostugan i Nord. museet. En annan *Jonas Hartman* från Björktjära by i Bollnäs målade Bollnässtugan å Skansen

1786. Slutligen finnas från 1780- och 90-talen bröderna *Hans* och *Johan Vikström,* vilka målade i Gästrikland och norra Hälsingland. De sistnämnda målarna utanför Dalarna synas dock mera ha målat direkt å vägg än å duk eller papper.

Till sist några huvuddrag av såväl Smålands som Dalakretsens målningar. Det först framträdande är tidsbilden. Alla ämnena äro behandlade såsom om händelsen inträffat vid tidpunkten för målningen. Allmogedräkterna framträda vid såväl framställningar ur gamla som nya testamentet utan åtskillnad. Perspektiv saknas, och figurframställningarna äro de vanligaste. För att närmare förklara ämnet anordnas bandslingor med text antingen i ramverket ovanom eller på själva bilden. Ibland utgöra dessa förklarande texter bibelspråk, ibland fritt uppfunna texter, verser m. m. Fantasien vill ej låta binda sig inom de rent naturliga gränserna utan svävar fritt ut. Särskilt är färgvalet fritt. Gröna hästar, röda båtar, röda får, människor med ljusblått hår äro ej sällsynta (se färgtrycksplanschen). Vid beskrivandet av ämnena få vi tillfälle att närmare ingå på behandlingssättet.

Ämnena hämtades helst ur bibeln, där alltid kyrkomålningarna kunde lämna goda förebilder. Andra förebilder voro träsnitt, kopparstick eller färgade tryckstycken, som köptes å marknader eller av kringvandrande handelsmän.

Av ämnena ur gamla testamentet kunna följande nämnas: Skapelsen, Syndafallet, Kain och Abel, Noaks ark, Noaks utgång ur arken, Noaks söner finna sin fader drucken, Jakobs dröm om himlastegen. Ur Josefs historia valdes sådana ämnen som: Josef och hans bröder, Josefs uppenbarelse för sina bröder. Ur Simsons historia tog man med förkärlek hans strid med lejonet. Davids historia är likaledes synnerligen populär. Där finnas sådana ämnen som: David och Saul, David och Goliat, David och Batseba (fig. 162), Absalons död. Drottningen av Saba och Salomo äro tämligen vanliga. Än är det drottningen, som kommer till Salomo, än en disputation mellan båda. Elias' historia, särskilt himmelsfärden, målas ej sällan. Till sist må nämnas: Jonas och valfisken, Tobias' möte, de tre männen i den brinnande ugnen samt Bileam.

Ur nya testamentet hämtar Smålandsgruppen med förkärlek sina ämnen, varvid naturligtvis Jesu födelse får särskilt många bilder (fig. 161). Som bonader vid bröllop var det även lämpligt att framställa bröllopet i Kana. Till Jesu-födelsegruppen höra: Bebådelsen, Herdarnas tillbedjan (se färgtrycksplanschen), Josef och Maria, Josefs uppenbarelse i sömnen att fly till Egypten, De vise männens tillbedjan, Simeons lovsång, Kristus lärer i templet vid tolv års ålder. Ur Kristi liv och verksamhet äro bl. a. följande: Salomes dans för konung Herodes, lik-

nelsen om den stora nattvarden, Den förlorade sonen, De tio jungfrurna, Lasari uppväckande, Den orätte fogden, Kristi förklaring, Jesus gråter över Jerusalem. Ur Kristi lidandes historia äro i allmänhet ej så många. Vi kunna blott nämna: Gången till Golgata, Korsfästelsen (fig. 163). Ur psalmbokens berättelse om Jerusalems förstöring är slutligen hämtad: "Titus rider utanför Jerusalem och håller på att bli fången".

De symboliska framställningarna äro ej så talrika, men några av dessa ämnen återkomma så mycket oftare. Vanligast är Lyckohjulet med de olika åldrarna. En annan symbolisk målning är "De fem sinnena i jungfruliknelse" (Emterslöv, Värmland 1764). Allegorier över årstiderna, breda och smala vägen förekomma undantagsvis.

Som en framställning av målaren själv och hans förhållande till Frälsaren kan nämnas en bild från Rättviks finnmark (1808) föreställande ett träd i mitten och till vänster härom Kristus med ett ris i handen tagande målaren i håret. Å andra sidan trädet håller målaren upp för Kristus en porträttmålning i ram. Överskriften lyder:

Ack Herre skona mig, som är ditt mästerstycke,
Din bild och egendom, ditt öga se ej mycket,
På syndens mängd, jag är ju stoft och mull,
Ack se min svaghet an, förrän du slår mig kull.

Ur sagan, visan och sägnen hämtas en del motiv, av vilka den såväl i Småland som Hälsingland förekommande Holger Dansk och Burman äro de mest kända. Andra motiv inom denna grupp äro: Riddarens strid med draken, Tjuren på glasberget. Till de skämtsamma historierna höra sådana som Kärringkvarnen (fig. 164) och Byxkriget. Överskriften å den förra lyder: "Gamla jäntors föreställning och förhållande på deras ålderdom för att bliva glada och finna tröst i långsamma stunder 1843 P. P. S. (Per Persson)." Till höger å bilden synes en del käringar, varav en är kedjad vid en svart tjur. Bredvid står texten: "De voro av den skröpliga naturen och sökte bot i tobakkuren och till slut måste draga den svarte tjuren." Till vänster synes kvarnen, vari käringarna uppifrån stiga ned. En karl i toppmössa drar fram dem som jäntor ur kvarnstenarna. Som text står: "Alla dessa gjorde sig rätt galna i sin ungdomstid, som vackra tillbud ej tog vid." Ovanför de fagra jäntorna, som redan genomgått kvarnen, står: "Känner Ni igen oss?"

Rent historiska ämnen behandlas ytterst sällan. Från Dalarna omtalas en målning föreställande Gustav IV Adolfs kröning i Norrköping 1800. Däremot saknas ej figurframställningar, som blott föreställa en konung (fig. 165), en kigare eller soldat. En dörrmålning från Floda

föreställer en man med eldgaffel i handen; texten lyder: "Jag heter Sankt Knut; den som ej låter väl, han packe sig ut."

Ur folklivet hämtas ämnena med viss förkärlek. Särskilt är det bröllop och friarefärder, som målas. Ofta sammanfalla bröllopsbilderna med framställningen av bröllopet i Kana. Den enda skillnaden är, att i senare fallet de sex stenkrukorna äro tecknade för att erinra om undret. Viktigast blir alltid bröllopsmiddagen. Så har t. ex. en bröllopsframställning från 1814 i Unnaryd följande överskrift till den ena bilden: "Om bröllopet i Cana Joh. 2 Cap." Bilden nedanför framställer en bruddans med spelmän och med texten: "Jag spelar — dansa bra, gode herrar — friskt min flicka — tuta bra trumpetare." Å en annan bild med bröllopet i Kana står följande vers ur gamla psalmboken:

En dygdesam kvinna ej betalas kan
Både ute och inne hon gläder sin man
När han med förnuft är vänlig och blid
Därav förlänges hans levnadstid.

Bröllopsmiddagen är huvudsaken vid alla dessa bilder. Vid andra profanare framställningar behandlas t. ex. bröllopståg ifrån kyrkan (Leksand 1854) (se andra delen i denna bok), bröllopsstångens uppresande, prästens dans med bruden. En bild från Knäred i Södra Halland (1779) föreställer enligt texten: "En duktig dans efter en lustig musik."

Näst bröllopsscenerna äro marknadsscenerna omtyckta. Bilderna äro här i likhet med flera andra inom de nyss nämnda grupperna anordnade i serier, där en hel historia berättas i bild. En bonad från början av 1800-talet, utförd av klockaren i Ås, från Bolmsö i Sunnerbo föreställer en marknadsresa med dess skiftande äventyr. Här får man se, huru bonden beger sig på väg till marknaden, huru han säljer och köper, träffar goda vänner och med dem tömmer en bägare, råkar ut för hästbytare och blir lurad, kommer i slagsmål och slutligen återvänder hem sargad och slagen, med ett utslagsök i stället för den prydliga häst han medfört. Bonden, som beställt bonaden hade uttalat en önskan, att målaren skulle avbilda "något som vore nyttigt och lärorikt" för hans barn (Djurklou).

Å en bonad från Ryssby från början av 1800-talet avbildas Värnamo marknad. Man ser här först alla slags handelsbodar jämte kreatursplatsen, på vilken finnes massor av boskap. Vid en handskmakares bod står en ung man, till vilken handskmakaren säger: "Köp handskar åt fästmön, så giver hon dig ett famntag med glädje!" Ynglingen svarar: "Det förstås." På kreatursplatsen uppgöres en affär om ett par oxar. Säljaren och köparen slå sina skrynkliga hattar tillsammans för att

bekräfta köpet. Under tiden har obemärkt en främmande person tillkommit. Denne håller i ena oxens svans och ber att få med av "livköpet".

Av andra bilder behandlande händelser ur privatlivet må till sist nämnas: "Sju uppträden under en resa" (Jällerud, Västbo härad), Häradsrättens avslutande (Leksand 1863), En oppsittkväll[1] i Leksand. Bland genrebilder märkas: Vävnadsslöjden i Markaryd, En skomakareverkstad, Samtal mellan två gubbar (Leksand 1825), Samtal mellan man och kvinna (Leksand 1863 med texten: "När var och en sin syssla sköter" etc.) En bild föreställer blott Leksands kyrka med blomsterornament vid sidan. Om den nya tiden erinras vi genom bilden: "Ångfartyget, som går i Siljan i Dalarna" (Floda 1843). Dalamålningarna ha i våra dagar blivit vida bekanta ej minst genom E. A. Karlfeldts förträffliga återgivande på vers av gamla målningar i hans "Dalmålningar på rim".

Fig. 165. Allmogemålning från Dalarna.

En behandling av allmogemålningen vore ej fullständig, om en skildring av den bäste av dem alla, *Per Hörberg*, hade saknats. Hans levnad ger oss en den vackraste bild av en äkta bondemålare från allmogemålningens glansdagar. Han har själv berättat om sina öden, och vi vilja därför, så vitt möjligt, låta honom själv tala:

Per Hörberg var född den 31 januari 1746 i ett soldattorp i Virestads socken, Albo härad, Kronobergs län. Fadern härstammade från Skåne (Höör) och levde i största fattigdom som soldat. Redan tio år gammal måste Per Hörberg taga tjänst som vallpojke. "År 1758 och 1759 var ingen annan hjälp för mina föräldrar, om icke vi skolat förgås av hunger, utan jag och min äldsta syster måste följas åt att i orten bedja om allmoser, och på sådant sätt hjälpa oss mycken tid fram. Dock likväl, i så trånga villkor, var jag lyckligare än allmänt mina likar: ty min fiol, som följde mig på skuldrorna, rekommenderade mig mycket hos både yngre och äldre."

[1] En kväll, då man sitter uppe i och för bandvävnad.

Snart hade han åter vallhjonstjänst och behövde ej längre gå och tigga. Redan vid sju års ålder fick Hörberg intresse för mäleriet. "Utav det, som först lockade min uppmärksamhet att fästas på denna konst, var fordomsdags almanackor, varuti finnes en sorts gravyrer; tillika ett slags dylika gamla små katekeser. Jag var utur stånd att bli ägare till någon slik rar bok: därför måste jag försöka att själv rita mig sådana arbeten, och (vad som svårast var) jag måste hjälpa mig blott med minnet, i början; ty originaler kom jag ej åt att lägga för mig till eftersyn. Och detta verkställde jag mest på näver i brist på papper. Även var det min barndomsgärning, att vid ledighet försöka bildhuggerikonsten. Jag skar med täljkniven av lind, furubark och mjuka träslag ut bilder och prydde vår kojas vägg med, och tyckte det vara så ganska roligt, att visa för mina lekbussar, huru de här kunde se tämmeligen nära vår sockenkyrkas altartavla och flera kyrkoprydnader. Den sommaren, som jag var vallgosse i Låkan eller år 1756, var jag hemma varannan vecka. Friheten gav mig utrymme att söka och finna på något, som kunde tjäna mig till färger. Att bruka linolja eller något annat att göra färgerna fasta med, det hade jag aldrig hört talas om, mindre trodde jag av målare mina färger vara kända. De bestodo allenast av en röd färg, brunrött kallad, bränd lera, krita och kol. Härmed gjorde jag ändock tämliga framsteg; ty jag råkade, händelsevis, att bruka dessa torra färger på samma sätt, som våra berömda pastellmålare bruka sina färgkritor. På nyhyvlade bräden och på träväggar läto dessa färger praktisera sig bäst, samt på gråpapper; men detta kunde jag sällan få. Då jag någon gång fick skrivpapper att rita på med penna, så tjänte safter av åtskilliga slags bär mig till färger, att illuminera mina teckningar med. Mycken tid, som jag bort använda som vallgosse i skogen, använde jag på ritgriller. Visst tycks i skogarna ej finnas medel därtill för tomma händer, men lusten hittar alltid något till sitt ändamål. Furubark tjänte mig till rödkrita, och kol, tagna på svedjeland, gagnade mig till svart; därmed kunde jag teckna rediga streck nog på tjänliga berghällar. Jag blev ett åtlöje för grannarnas vallbarn, ty jag förstod intet bättre, än att gå baklänges, med blurande ögon och huvudet på sned, att beskåda mitt verk. Svampar tagna på gamla bokestubbar, var ett förträffligt ämne i skogen att teckna på, ty deras undre sida har en vitaktig färg, och då svampen är frisk, kan man med en fin spets, av en liten kvist eller av furubarr, med lätthet teckna, vad man behagar på den vita sidan; ty blott spetsen rörer ytan på svampen, bliva därefter mörkbruna streck. — På så sätt idkade jag målarekonsten, redan ifrån 1753 och allt till 1762."

År 1760 bad Hörberg sina föräldrar om tillåtelse att lära måleri i Växjö hos en målaremästare därstädes. Till sist fick han även faderns

medgivande att bege sig dit. Han vandrade de långa fem milen och blev även mottagen som lärling, dock icke strax utan först två år senare. Under mellantiden fick han åter vara i hembygden och vakta kreatur. "Mästaren gav mig frihet att resa hem till föräldrarna nästföljande julhelg, och då försåg jag mig med litet draglim och färger, därmed jag målade ett slags väggprydnader, som där i orten allenast brukas till julhelgsprydning, bonad kallade; och detta var det första arbete, som jag förtjänte mig någon styver för som målare. Jag fick nämligen i betalning 3 dal. s:mt."

1766 dog emellertid mästaren, och Hörberg måste nu skaffa sig en annan. Först begav han sig gående hela långa vägen till Göteborg för att där få mästarebrevet, sedan tillbaka och ned till Karlshamn, där han fick en ny läromästare. Efter en kortare tjänst hos en ny målare i Växjö, flyttade han ut på landet igen och blev häradsmålare. Han slog sig ned i Almisåkra i Västra härad, Jönköpings län. Utan att äga något ingick han likväl äktenskap 1769. "Nu kunde fattigdomen ej störa det invärtes nöjet vi ägde, ty hoppet om bättre gjorde det närvarande nöjsamt; fast vi ej ägde någon gryta eller vedyxa. Som jag ej hade på landet jämt att sysselsätta mig med målningsarbeten, så kom det mig till pass, att jag i ungdomen hade av min fader lärt mig små handslöjder, och kunde hantera eggjärn, så att jag gjorde mig åtskilliga nödiga husgerådssaker; samt gjorde tebord och små schatuller, med mera smått, som jag sedan målade och bortsålde. Jag har ock gjort några stycken slädar samt en enspännarevagn med allt dess behör (utom smidet), även gjorde jag mina grannar i Almisåkra skor av träd, ty mina behov lärde mig gripa till, vad lovligt jag kunde. Och således kunde jag hjälpa oss fram, samt blev i stånd att emottaga och bruka ett torp, som kyrkoherden ägde; vilket jag tillträdde 1772 om våren."

Fyra år därefter dog kyrkoherden, och Hörberg måste åter flytta och överta ett annat torp. "Och där byggde jag en för mig tämligen bekväm stuga, med vind och kammare. Och efter kojan var tätt vid landsvägen, gjorde jag mig en skylt och satte på gaveln: därpå satt en ung gosses bild, med penslar och palett i händerna, och hade rivstensburkar och andra målareverktyg omkring sig."

År 1783 övertog han en fjärdedels hemman under en frälsegård, "nu ett märkligt steg framåt, ty jag var nu häradsmålare och *bonde*, i stället för häradsmålare och *torpare*".

En kyrkoherde i Östergötland hade emellertid önskat få några porträtt avmålade, och i förlitande på denna anhållan begav Hörberg sig den långa vägen till Östergötland. Framkommen hade prästen emellertid kommit på andra tankar. Hörberg, som tänkt, att han genom att rita

porträtt skulle få medel till en färd till Stockholm, ville nu återvända, men fick av kyrkoherden hjälp, så att han kunde fortsätta resan till huvudstaden. Här sökte han först upp en del smålänningar, blev ohövligt bemött av några, vänligt av andra, och till sist bedragen till sista öret. Utblottad gick han upp till professor Tempelman vid konstakademien, som vänligt tog emot honom. Hörberg visade några tavlor, vilka fingo beröm. Då han ej kunde stanna, blev han av Tempelman hänvisad till en direktör Suther, hos vilken han möjligen skulle kunna få sålt sina tavlor. Han lyckades också få en ej så ringa penningsumma, så att han nu någon tid kunde stanna och få undervisning.

"Emellertid blev jag åtta veckor uti Stockholm, ritade flitigt vid akademien, var tvenne gånger på Drottningholm och blev presenterad för Hans Majestät, som genomsåg mina ritningar." Konungen var mycket nådig och gav honom bl. a. lov att se alla målningarna på slottet.

Sedan han kommit hem, målade han en "taflecollektion av fjorton stycken vid pass 10 tum höga, vilka alla voro originaler, samt åtskiliga efter andra mästares arbeten". Sedan han sålt dem, fick han "förtjänst med tvenne rums målning uti staden Falkenberg". I oktober 1784 kunde han på den hopsparade inkomsten ånyo resa till Stockholm för att hos Tempelman fortsätta sina studier. Han rekommenderades till några Stockholmsfamiljer och fick på så sätt sitt livsuppehälle i huvudstaden. Nu steg antalet beställningar, och flera målningar i gårdar och kyrkor fick han utföra. Efter ytterligare en tredje resa till Stockholm 1787 avslutade han sina studier vid akademien. Av alla de därpå följande beställningarna fingo de av de Geer på Finspång särskild betydelse. Denne uppmanade honom nämligen att flytta och övertaga ett frälsehemman på hans gods. Han ville hellre köpa en egen gård där, och 1788 avslutade han därför ett gårdsköp i Risinge socken i Finspångs län. Följande år flyttade han dit med hela sin familj. Nu begynte åter en strävsam tid med målning av kyrkor i Halland, Småland och Östergötland. Vid ett besök i fädernehemmet 1790 gjorde han en gammal ungdomskamrat det nöjet att måla en bonad för hans stuga.

Fastän han nu var självägande bonde, rådde stor fattigdom i hemmet. "Mig fattades icke allenast nödiga husgerådssaker, utan även hus, som vi kunde vara någorlunda hulpne med." Hela försommaren gick därför med reparationer. "Sedan jag nu hade fått mina kojor i hjälpligt stånd, kom jag uti augusti till Norrköping, och målade i S:t Johannis kyrka en altartavla, varpå föreställdes Kristi dop uti Jordan. Men sedan jag hade slutat detta, fullföljde jag än vidare mina reparationer med min boningsstuga hemma, samt målade jämväl mig en bonad för att liksom återkalla det nöje, som dessa prydnader gjorde mig i barna-

och ungdomsåren, innan jag lämnade den kära födelseorten. Härpå äro föreställda åtskilliga bibliska historier, såsom Maria bebådelse, Kristi födelse, hans omskärelse, de vise av Österland, Kristi dop m. fl. På det andra stycket av bonaden föreställes: De gamles lekar; som bestodo uti brottande, handkavelsdragande, kampprov av styrka, dans och förplägning." På båda stodo verser beskrivande målningarnas innehåll.

Ännu en gång flyttade han och köpte ett halvt hemman i Hellestads bergslag. "Detta är litet för en rik lyckans gunstling, men för mig av betydenhet." Fr. o. m. 1812 hade Hörberg en statspension på 100 riksdaler banko årligen. Den 24 januari 1816 avsomnade han, på få dagar nära sjuttio år. Han ligger begraven på Risinge kyrkogård.

Atterbom, som utgav hans självbiografi, tillägger: "Hörbergs utseende bar en trogen uttrycksfull prägel av hans inre liv. Starkt byggd, något undersätsig, manlig i sin gång, otvungen och värdig i sättet att framställa sig, med en hög panna, klara vänliga ögon, en vekt men bestämd formad mun, vita lockar fläktade omkring sammetscalotten, utmärkt snyggt klädd, men högst enkel, ungefär som en förmögnare bonde — sådan såg jag honom sommaren 1809." Om hans konst yttrar skalden: "Originell, fri, kraftfull, djärv, outtömlig på uppfinningar, sann och djup i karaktäristik — sådan står han framför oss i sina verk, och därtill gjorde honom naturen. Stor i sina idéer, riktade han sitt bemödande huvudsakligt på det helas samverkan till en stor och levande effekt; genom en snillrik gruppering, genom en riklig fördelning av mäktiga skuggor och dagrar, förfelade han sällan sin avsikt. I det sublima är han ofta idealisk; den mildare ljuvare skönheten, den i veka och fina färgskiftningar spelande gracien var honom däremot oupphinnelig. Han lyckades bäst framställa äldre personer, och i synnerhet vackra gubbar nästan oöverträffligt; hans apostlar, evangelister, konungar o. s. v. äro merendels ypperliga; då däremot hans yngre gestalter sällan äga nog ungdom, så att även i hans skönare änglaansikten ofta framskymtar en övermognad, som gränsar nära till förvissning. — Kvinnlighetens ideal, det huldaste av alla, hade aldrig uppenbarat sig för hans åskådning. Hjärtat talar mindre än magen, när Psyche mjölkar kor och Amor står i vallmansrock på logen. — Vad man icke får söka i Hörbergs målningar, är den från det största till det minsta fulländade utarbetningen. Hörbergs uppmärksamhet sysselsatte sig, om man så vill, endast med huvudsaken i vad han målade. Men vad man än må anmärka mot åtskilliga detaljer i hans målningar; vad än med skäl må önskas vid hans teckning och kolorit: genialisk, naturlig, uttrycksfull och av en stor anda genomträngd, är dock den allmänna karaktären i hans verk. Ju mera obegränsad han kände sig, ju mera gigantiskt han fick taga sina figurer, och på ju längre avstånd

åskådaren måste ställa sig för att hämta totaleffekten, ju härligare äro hans arbeten." Hörberg säger själv om sin konst i jämförelse med Gustavianska tidens målare: "Där finnas många, som måla bättre än jag, mycket bättre — men de ha inga idéer, jag menar med idéer stora tankar."

Det är som såge vi i Hörberg något av det, som i alla tider varit det utmärkande för bondekaraktären. Huru många tankar ha ej av bonden fötts, som aldrig blivit nog kulturbärande, blott för att de ej kunnat klädas i den klara och fullt tydliga formen. Bonden tänker mer än han talar, därför blir allt så obeskrivligt tyst om honom. Hörberg har mycket att säga oss, men hans tankar välla fram som en naturkraft, samt växa och bli stora, så att de endast på avstånd kunna bedömas: Helhetssyn i allt, detaljsyn i intet — stora tankar, ofullkomlig meddelelseförmåga.

Det tjänar till intet, att fråga efter vad Hörberg skulle ha kunnat bliva, om han fått studera längre tid i Stockholm. Sådan han en gång är, står han för oss som en av de största och ädlaste representanterna för bondekonsten i Sverige.

Litteratur: Ch. Holme, Peasant art in Sweden, London, 1910. — J. Böttiger, Sv. Statens samling av vävda tapeter, 1895. — S. förf., Karl IX:s tapetväveri, Medd. N. M., 1895—96. — S. förf., En tapets hist., ibid. — S. förf., N. M:s utställn. av vävda tapeter, 1902. — R. Mejborg, Vad är tapeten?, Medd. N. M., 1885. — H. Fett, Blomstermesteren fra Ringelen, Medd. N. M., 1902. — H. Hörlin, Kavelbräden fr. södra o. mell. Sverige, Minnen fr. N. M., 1895, I: 6. — P. G. Vistrand, Småländske bonadsmålare, Medd. N. M., 1887. — S. förf., Utställning av sv. allm.-måln., N. M., 1911. — C. Eichhorn, Allm.-målningar fr. Dalarna, Minnen fr. N. M., 1902, II: 1. — E. Bosæus, Tavelgalleri fr. stugor i Dalom, 1870 (2:a uppl., 1905). — S. förf., Nytt tavelgall., 1882. — G. Djurklou, Unnarsboarnas seder o. liv, 1874. — G. A. Aldén, I Getapulien, 1883. — Övre Dalarna förr o. nu, 1903. — Katalog över Smålands museum, 1874. — S. Hallberg, Fr. Sv:s storhetstid (Ch. Ogiers dagbok), 1914. — K. E. Forsslund, Med Dalälven fr. källorna t. havet, 1919 ff. — H. Hofberg, Nerikes g. minnen, 1868. — Per Hörbergs levernesbeskrivning.

TIONDE KAPITLET

VÄVNAD OCH SÖMNAD.

Långt före alla väggmålningar hade vävnader och sömnader tjänat till prydnad åt stugan hos den svenske bonden. Redan under vikingatidens sista skede omtalas sydda, virkade och vävda bonader med figurframställningar. I Eddan heter det om Gudrun, att hon sydde Sigurds bedrifter:

Hon sydde i guld sydländska solar
stickade å duk de boldes kamp,
sömmade käcka kämpars lekar,
virkade med konst kungens män,
högröda sköldar, karske svenner,
Sigurds skepp, seglat från land,
stäven med guldbilder, stammen med snidverk.

Det var från nybyggarna i England dessa kostbara dukar kommit, och helt säkert ha de då tidigt blivit efterbildade även i Norden. I Gottlandslagen från medeltiden omtalas, att en stuga "blådragits", d. v. s. prytts med bonader med mönstret blått. Även i handlingar från medeltiden omtalas ofta "bonader" (tæpetebonad 1407, stjärnebonad 1456; dessförinnan heta de i allmänhet "tapeter": tapetia 1154, tapetum variis coloris 1297, tapeta stripatica 1330).

Under medeltiden hörde det till allmän konstskicklighet, att kvinnan skulle kunna sy och väva, så att stugan vid festliga tillfällen kunde se vacker ut. Före reformationstiden tyckes man ha inskränkt sig till väggdekoration och nedlagt all sin möda på att åstadkomma bonader. Med 1500-talet begynte efter de högre klassernas föredöme även andra delar av rummet prydas. Sängen fick troligen redan vid denna tid de stora stickade eller virkade täckena, bänkarna sittdynor och ryggdynor (hyenden). Under 1600-talet upptog allmogen även gobelängen (flamsk), ehuru naturligtvis ej till så stora dukar som adelsmännens. Samtidigt be-

a *b* *c* *d* *e* *f* *g*

Fig. 167. Linberednings- och vävnadsredskap från Skåne (Nord. museet).

a skäktstol och kardor; *b* linbråka och skäktknivar; *c* *spolta* (spolrock), garnvinda, linkrokar, tenar, hörhäglor och linhuvud; *d* gobelängväv och vävspännare *(spröda)*; *e* solvställning, skyttlar och vävtrissor; *f* solvställning och klappträ; *g* kavelbräden.

gynte även festklädedräkterna i allt högre grad kräva sydda och vävda mönster samt spetsar. Under 1700-talet stod ännu denna kvinnliga allmogeslöjd sitt högsta flor. Emellertid begynte väggbonaderna i vissa nejder av Sverige få starka konkurrenter i de målade bonaderna, och med

1800-talet trängde papperstapeten allt segerrikare in, och vid århundradets slut voro de vävda och sömmade bonaderna i allmänhet försvunna, samtidigt med att fabriksarbetena undanträngde den övriga kvinnliga slöjden.

Tre slags råvaror ha på senare tiden tävlat med varandra om åstadkommandet av garn till vävnads- och sömnadsalster: ull, lin och bomull. Av dessa tre har ull för allmogen varit den ojämförligt viktigaste ända till in på 1800-talet. Linet (jämte hampan och nässlan) var det värdefullare och bättre materialet. Bomullen inkom tämligen sent och synes ha nått allmogen i större utsträckning först med 1830- och 1840-talen.

Behandlingen av råvaran vid ull och lin har i det stora hela varit lika, och båda ha erhållit trådformen genom spinning. Före spinningen ha en del procedurer företagits, vilka något litet skilja sig vid ullen och linet.

Fig. 168. Kvinna spinnande på slända. Bild från slutet av 1400-talet i Herkeberga kyrka, Uppland.

Ullen klipptes av fåren på våren och hösten, och benämningen var därför vårull och höstull. Sedan skulle den tvättas. Ofta gick ännu en vattenbehandling före, i det att fåren innan klippningen tvättades. Den andra tvättningen skedde i kokande vatten med såpa. Sedan vreds, pressades och torkades den. Grov och fin ull blandades väl med varandra, emedan fin ull sammandrog sig mera än grov. Den följande behandlingen kunde ske på två sätt, ett äldre som avsåg att direkt erhålla ett ylleplagg utan vävnad, ett yngre som avsåg förberedning till spinning.

Det äldre sättet var filtningsproceduren. Det gällde härvid blott att genom långvarig och hård trampning eller stampning så sammangyttra den ännu fuktiga ullen, att håren hoptvinnades till ett fast tyg. Romarna verkställde filtningen stående, nordbon liggande. Ullen placerades i en tunna utan bottnar, och två personer en på vardera sidan om tunnans öppningar stampade ullen med fötterna mot varadra. Detta sätt att stampa vadmal förekom i norra Norge ännu på 1860-talet.

Det andra sättet att bereda ullen begynte med kardningen. Denna avsåg huvudsakligen att väl blanda fin och grov ull med varandra. Härtill användes antingen två handkardar, vilka fördes mot varandra eller en handkarda och en liggande vid ett bräde fästad karda. Brädet lades upp på en bänk, och på den utskjutande brädänden placerade sig den kardande, varigenom kardan kom att ligga fast. Ofta kunde brädet ha en liknande sittplats på motsatta sidan, så att två kunde använda samma karda sittande mot varandra. Sedan ullen på detta sätt blivit *skrubb-*

kardad, skulle den *finkardas* med två mindre grova handkardor. Dessförinnan samlades ullen i ett lakan och rullades i detta. Sedan plockades ullen ut av rullen. Ett annat sätt var att taga ullen under vänster arm och med höger hand plocka den bit för bit. Sedan ullen så blivit *tesad*, försiggick finkardningen. Ullen samlades nu nere vid handtaget på kardan i en liten rulle, vilken lades upp på släta sidan och gneds några gånger mellan de upp- och nedpåvända kardorna. Härmed var ullen färdig till spinning. Man kunde ha de små 4—5 dm långa och en halv dm. tjocka rullarna var för sig och vid spinningen lägga dem i knäet eller fästa dem upp på en särskild ställning på spinnrocken. Vid spinningen fäste man först en tråd vid en ulltest och drog denna in genom ett öga på rockens ten, sedan fördes denna över en av hullingarna på en gaffel ned till rullen, där tråden snoddes fast. Rullen sattes nu med tillhjälp av ett större hjul antingen med den lediga höger hand i rörelse (handrock) eller med foten (vanlig spinnrock).

Fig. 169. Gumma spinnande på slända.
Fatab. 1909.

Linets förbehandling var omständligare. När fröhusen mognat, upprycktes linet med händerna och lades på jorden i rader med alla fröhusen åt samma håll. Sedan vändes det med en liten räfsa och fick torka, varefter det bands samman i små knippor. Nu skulle fröhusen avlägsnas.

repas, vilket kunde ske antingen genom en tröskning, så att stängerna fördes upp över ett kamliknande instrument, och huvudena rycktes av. Åter bands den så i knippen för att *rötas*. I Norrland har detta sedan gammalt skett i stillastående vattensamlingar, i södra Sverige även på äng genom "daggrötning". Vattenrötning ger ljusgrå nästan vit färg, daggrötning däremot grå ojämnt fördelad. I vattnet skulle linet ligga så länge, tills skalet lossnade (vanligen 1—2 veckor), och man fick se noga till, att linet ej ruttnade. När detta var färdigt, bands det åter i knippen och fick ligga i ladan eller, om sådan ej fanns, linhuset, tills man hade tillfälle att vidare behandla det. Innan det kunde bearbetas, skulle det torkas och uppvärmas. Detta skedde i linhuset i en ria-ugn eller helt enkelt i en bakugn omedelbart efter bakningen. Ett annat sätt var att gräva en grop, där brännmateriel nedlades. Över gropen lades stänger till linet. Gropen var så djup, att en man kunde stå i den och samtidigt passa elden samt vända linet, så att det blev jämnt torkat.

Fig. 170. Rockblad. Karelen.

Nu återstod *bråkning* och *skäktning*. Det förra var ett mycket ansträngande arbete och överlätts därför åt manfolken, det senare däremot blev kvinnornas göra. Vanligen skedde båda procedurerna på en gång, så att den manliga och kvinnliga ungdomen samlades en vinterdag för att bråka och skäkta. På kvällen avslutades arbetet sedan med dans.

För bråkningen betjänade man sig av en *handbråka* eller en *klossbråka* (fig. 167). Nedre delen bestod av tre uppåtriktade träkanter ibland tandade som en såg. Mot de två mellanrummen mellan dessa tre kanter,

svarade i själva handtaget två nedåtriktade sågblad likaledes av trä. Linet lades nu mellan dessa, och handtaget fördes upp och ned med höger hand, under det att den vänstra drog linet framåt. Det hela avsåg att låta tågorna lossna.

Sedan överlämnades det sålunda bråkade linet åt kvinnorna, som *skäktade* det. Härtill behövdes två redskap: *skäktstol* och *skäktkniv (skäktträ)*. Det förra bestod av två brädskivor, en lång och en kort, förenade med varandra med en eller två tvärribbor. På den ena tvärribban sattes foten, för att stolen skulle stå stadigt vid skäktningen, och över den högra brädans kant lades linet. Med vänster hand på stolens insida fattade man linet och med höger hand slog man på linet med en svärdliknande skäktkniv (fig. 144 och 167). Härigenom rensades tågorna från de vedartade ämnena. Det nu nästan färdiga linet bands så ihop i små tottar med ett knutet huvud i ena ändan. Dessa tottar revos på en *häckla*, så att alla småpartiklar avlägsnades. Avfallsprodukterna blevo blånor, vilka efter förnyad häckling spunnos till garn, varav blångarn (blaggarn) vävdes (säckväv, packdukväv). De kortaste blånorna blevo papper eller segelgarn.

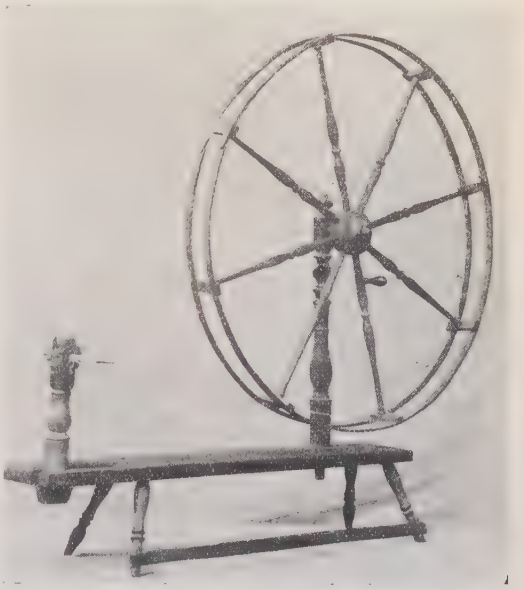

Fig. 171. Långrock. Sala. Nord. museet.

Spinnandet äger numera mestadels rum å spinnrock men skedde förut med *ten* eller *slända*. Totten fästes då antingen vid huvudet eller bältet på vänster sida eller också vid en särskild käpp (fig. 137 och 138). Denna käpp kunde vara lång eller kort och kallades tottaträ, handrock, linhuvud m. m. (fig. 159). I Sveriges östliga provinser från Kalmar län upp till Norrbotten förekom i stället för en rund käpp ett bräde "rockblad" (fig. 147 och 170). Dessa äro vanligast i Roslagen, på Åland samt i Finland, varav kan slutas att en finsk inverkan föreligger. Tottabrädet eller rockbladet hölls under vänster armbåge, och tråden spanns av vänster hand. I höger hand hade man först blott en krok, en ten, varpå tråden tvinnades. Tenen sattes i snurrande rörelse med höger hand. Tidigt för-

sågs kroken eller den korta pinnen med en rund trissa av trä eller sten. Härigenom hade tenen blivit en *slända* (fig. 168 och 169). Det gick lättare att sätta denna i svängning, och tråden, som var färdigspunnen, hade ej så lätt att glida ut, då den tvinnades på den nedåtriktade delen av sländan.

På sländans stadium har spinningen i vissa nejder kvarstått till inpå 1800-talet, och spinnrocken tyckes först med 1700-talet fått någon allmännare spridning.

Tottaträet kunde ibland fästas i en bjälke i taket eller i en rätvinklig ställning, vilken i sin tur kunde sättas fast i en bänk (fig. 169). Härur utbildade sig efter hand spinnrocken, vars bord motsvarade den gamla bänken och vars ställning till linet (ullen) motsvarade tottaträfästet. Spinnrocken har dock införts utifrån. Under medeltiden fanns i Europas sydligare kulturländer en spinnrock med hjul för vävning med hand. Denna s. k. långrock synes sent ha nått Sveriges allmoge. De flesta till vår tid bevarade äro från 1800-talet, och i de flesta nejder torde 1820- och 1830-talet vara tidpunkten för dess egentliga spridning (fig. 171). Spinnrocken med hjul, som sattes i rörelse med foten (fig. 172, 173), uppfanns på 1500-talet och tyckes ha blivit vanlig hos allmogen nästan samtidigt med långrocken. Då den framför den förra hade stora fördelar, blev långrockens tid kort, och redan på 1840-talet synes spinnrocken haft sin plats i de flesta allmogehemmen. Att spinnrocken eller långrocken undantagsvis använts under 1600- och 1700-talet även av allmogen är naturligtvis därmed icke uteslutet. En del ordstäv och talesätt synas tala för, att långrocken t. o. m. varit bekant av allmogen under medeltiden.

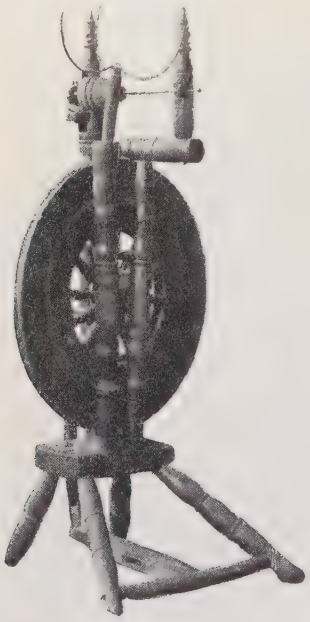

Fig. 172. Spinnrock. Värmland. Nord. Muscet.

Sedan den spunna ullen skållats samt klistrats, och det spunna lingarnet klistrats, kunde det direkt förberedas till väv, då tyget blev grått eller gråvitt till färgen. Det vanligaste var dock, att det färgades innan. Dessa färgämnen hämtades ur växtriket. Så tog man t. ex. till rött tranbär, vattenmossa eller flera slags lavar; till gult björklöv, ängbollar, hundkängsla (chærophyllum), tåstbark eller färglav; till grått mjölonris eller jämna; till brunt: grannborrar, albark, stenmossa; till grönt

tåstabär, färgmossa[1]. Innan lingarnet färgades, blötades det och nedgrävdes i gruvaskan, omlindat med kålblad. Färgningen skedde i en gryta, som fick stå på elden ofta ända till åtta dagar. Färgämnet lades i en liten påse, som sänktes ned i lutvattnet. Varje dag tog man upp påsen samt gned och pressade den, så att färgen kunde komma ut. Värmen fick ej vara för stor, ty då blev garnet fläckigt.

De inhemska färgämnena fingo efter hand utländska konkurrenter, och snart kunde man ej längre själv utföra färgningen bra nog för de stigande anspråken. Detta synes i vissa nejder ha inträffat mot slutet av 1700-talet. Man inlämnade garnet till ett färgeri i en stad och betalte därför en viss avgift. Färgaren behövde emellertid ej ge mera tillbaka i vikt, än han mottagit. Då garnet genom färgningen blivit tyngre, följde således härav, att överskottet i vikt blev färgarens egendom. Genom en färgbok från tiden omkring år 1800, fordom tillhörig färgaren C. Fr. Lönnberg i Linköping, kan man se, på vilken ståndpunkt färgningskonsten stod i slutet av 1700- och början av 1800-talet i Sverige. Här återfinnas flera av de gamla inhemska färgämnena men dessutom de utländska såsom indigo, blåholz, gulholz, gurkmeja m. fl. Även är kochenillfärgen ur djurriket bekant.

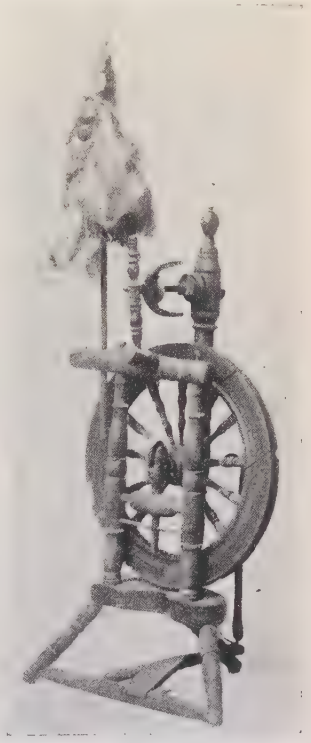

173. Spinnrock. Dalsland. Nord. museet.

Till "äkta röd" färg brukas företrädesvis kochenill med tillsats av "quercitron" eller barken av en amerikansk ek (Quercus tinctoria); till "krapprött" tages fernbock med alun; "morderött" fås av fernbock jämte urin och pottaska, karmosinrött likaså av fernbock, urin och pottaska, "äkta karmosin" av alun, kochenill och urin. — Gul färg erhölls i många nyanser: orangegult av "quercitron", krapp (Rubia tinctorum), gurkmeja (Curcuma longa) och kochenill; pomeransgult av gulholz (Maclura aurantiaca), ängsskära (Serratula tinctoria) gurkmeja och kochenill; guldgult av ängsskära, gulholz och gurkmeja; höggult av gulholz, ängsskära, krapp och gurkmeja; citrongult huvudsakligen av "våg" (Reseda luteola). — De blåa färgerna erhöllos huvudsakligen av blåholz (Hæmatoxylon campechianum) och indigo (Indigofera). De gröna färgerna fick man till största delen ur samma ämnen som de gula. Sättet att få grönt ur blått och gult var känt av allmogen sedan urminnes tider.

[1] Linné omtalar flera färgväxter, som allmogen använde i Skåne, Västergötland och på Gotland.

Allmogen kunde, allt efter som färgkonsten steg framåt, få en ej så ringa biinkomst genom att uppsamla växter till städernas färgerier.

I jämförelse med den nya färgkonsten och de nya färgämnena har den gamla det företrädet, att färgen ej så lätt förändras. De gamla allmogevävnaderna ha ännu bevarat sin färg, under det att de nya konstvävnaderna efter en kort tid bli bleka och förlora sin färgverkan.

Som material till garn brukades jämte ull och lin även hampa och nässla. Den förra har haft en viss betydelse bredvid linet allt sedan medeltiden och först under 1800-talet i det närmaste försvunnit. Nässlans

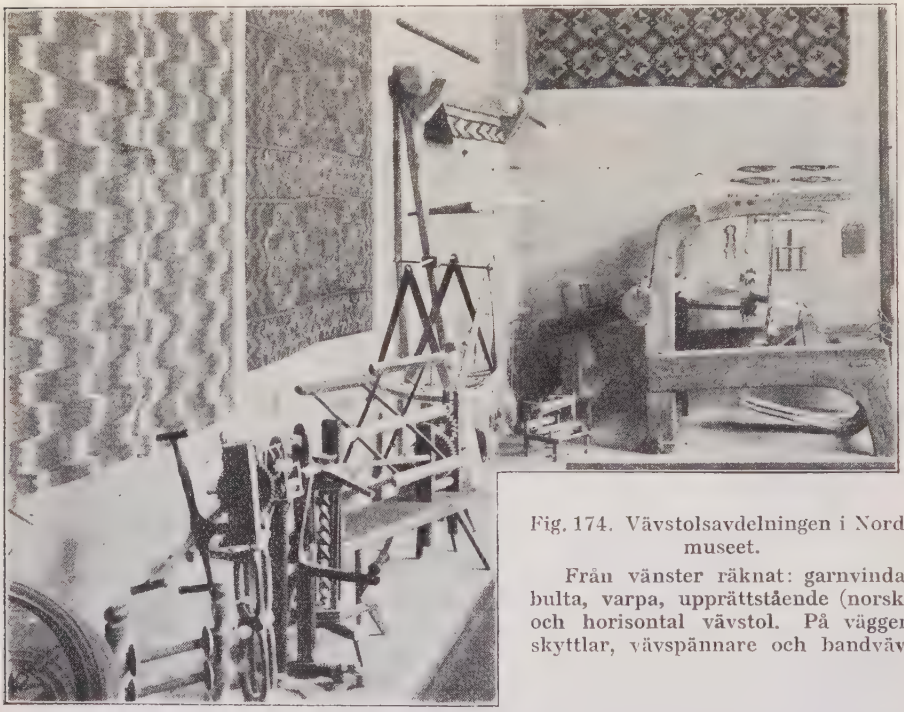

Fig. 174. Vävstolsavdelningen i Nordiska museet.

Från vänster räknat: garnvinda, bulta, varpa, upprättstående (norsk) och horisontal vävstol. På väggen skyttlar, vävspännare och bandväv.

betydelse som garnmaterial framträder bl. a. genom namnet: fht. *nazza, nezzila,* t. *Nessel,* sv. *nässla;* t. *Netz, nät.* Som motsvarighet till *nätet,* det av nässlan vunna tågvirket, står *lina* och *streck* såsom det av lin (norskt *strige, stry,* norrl. *stryg* = blångarn) beredda. Under medeltiden synes nässlan som spånadsväxt ej ha varit bekant, då landskapslagarna intet nämna därom. På 1700-talet omtala emellertid Vetenskapsakademiens handlingar för 1761, att en fru i Halland "av nässlor låtit bereda ett vackert lin och uppgöra det till spånad". I våra dagar förekommer ännu undantagsvis nässelspånad hos allmogen *("nettelduker")*. G. Seller-

gren säger i Sveriges land och folk (G. Sundbärg), att nässlan "behandlas som linet och lämnar en särdeles god, stark och lång fiber. De sålunda framställda vävnaderna tävla i godhet med linnelärfterna". I de nya försöken att åstadkomma garn av växtdun (Eriophorum, Sonchus, Typha, Salix), ask och poppel, m. fl., har allmogen ej deltagit. De moderna experimenten med torvfiber enbart eller blandas med ull ha ej heller varit allmogen bekanta.

Bomullen har först mycket sent nått Sverige. Under 1400-talet stod Italien av de europeiska länderna främst, under 1500-talet Holland, under 1600- och 1700-talet England. I Sverige gjorde Jonas Alströmer på

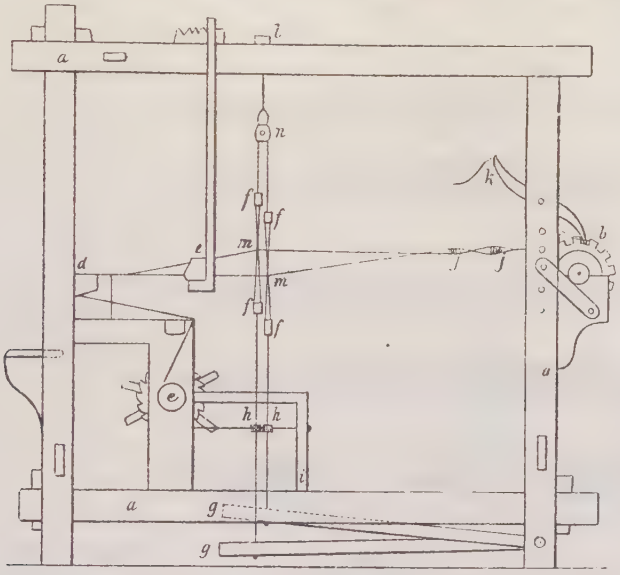

Fig. 175. Vävstol.
a ram; *b* varpbom; *c* vävbom; *d* bröstbom; *e* slagbom; *f* skaft; *g* trampor; *h* växlar, lattor; *i* ram för växlar; *j* skälstickor, skälspröt; *k* framspännare; *l* solvstång; *m* solv; *n* necktrissor.

1730- och 40-talen försök med bomull men så gott som utan nämnvärt resultat. Först i början på 1800-talet vann bomullen någon väsentligare spridning. För allmogen synes bomullen först på 1820-talet ha nått någon större betydelse. Redan från början blev Älvsborgs län en av medelpunkterna, Göteborgsnejden för industrien, "knallebygden" (de sju södra häraderna) för hemslöjden. På 1830-talet kunde bomullsvävnaderna i sistnämnda plats redan upptaga konkurrensen med de av ull och lin. År 1830 avstämplades i Borås och Ulricehamn 593 800 m. ylleväv, 558 000 m. bomullsväv och 357 500 m. linneväv förfärdigad inom de 7 häraderna. År 1844 hade bomullsväven mer än sjudubblats och uppgick

till 4 mill. m. mot ylle och linne på tillsammans 890 000 m. Ännu i våra dagar ha bomullsvävnaderna sin centralpunkt i Älvsborgs län, under det att linnevävnaderna fått en blygsammare centralpunkt i Hälsingland.

Det färdiga garnet, antingen ofärgat eller färgat, skulle nu göras i ordning till väven (fig. 174, 175). Tottrullarna, som uppsamlat garnet vid spinningen, skulle först tagas upp på en *garnvinda (härvel, harpa)*, som var försedd med en knäppapparat, varmed man kunde bestämma, när garnet skulle slitas av (fig. 177). Man fick på så sätt flera *härvor* eller *hankar*. Dessa skulle sedan föras över till flera bobiner, *(härvlor, kelor, bultar*, fig. 174). I stället för bobiner kunde stora spinnrocksrullar (spolar) användas, detta särskilt om varpen skall vara randig. Från rullarna eller bobinerna föres garnet sedan över på varpan genom varpningen *(ränningen)*. Trådarna från bobinerna fästas i varpen på yttre och inre skälpinnen. Skälpinnarna ange sedan skälet, vari trädes först en tråd sedan en käpp. Nu återstår *bomningen* (svepningen). För att kunna vecklas jämnt kring bommen, måste varpen passera genom *redkammen* (en glesare vävsked). Därefter lägges varpbommen upp på vävstolen, och solvstången placeras framför ungefär på mitten av vävstolen och på den hänges ett par armar av trä, i vilkas nedsänkningar skaften påläggas. *Skälstickorna* insättas i skälet i stället för tråden. Sedan solvningen avslutats, skall varpen föras genom vävskeden. Denna består av tunna spjälar *(rör, tänder, tinnar)* av trä, rör, mässing eller stål insatta i en träram. Dessa rörs antal bestämma skedens finhet. Antalet rör bestämmes efter antalet pr halv meter eller pr aln (60 cm.). 50 rör kallas ett *bund*, 30 en *pasma (tal, try)*. På några orter räknas rören i tjog. Sedan varpen med skedkroken trätts igenom skeden, bindas trådarna om en stång, skeden insättes i slagbommen, och väven är nu färdig, så när som på uppknytningen. Till denna hör dels "underbindning", en förening av trampor och skaft, dels överbindning, en förening av skaften med snören, så att trampningen obehindrat kan utföras. Snörena löpa över *trissor (neck-*

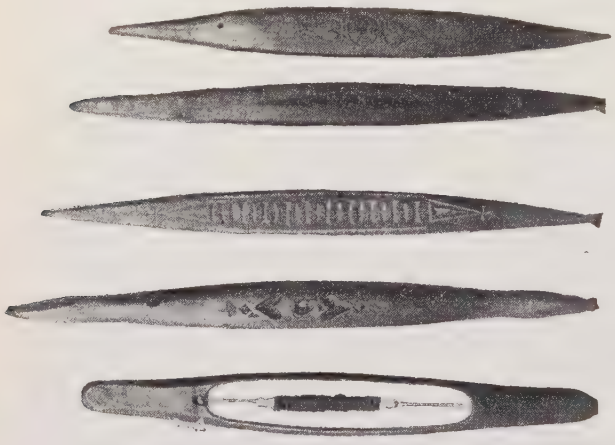

Fig. 176. Skottspolar.

trissor), men bindas ej direkt i skaften utan i *skafthästar (neckpinnar, vävlunor)*, vilka fästas i skaften (fig. 159). Under det att tramporna vid vävandet draga skaften ned, kunna, då många skaft användas, även ställningar att draga skaften upp anordnas *(opphämta)*.

Sedan förarbetet är slut, begynner vävandet, genom att inslagsgarnet med spinnrockens hjälp föres på en *spole*, som lägges i en *skyttel (skottspole, skotta,* fig. 176), vilken i sin tur föres mellan skälet i varpen. Väven hålles spänd genom en vävspännare (*spröte* av isl. *sprote*, käpp) av trä eller järn (fig. 167 *d*).

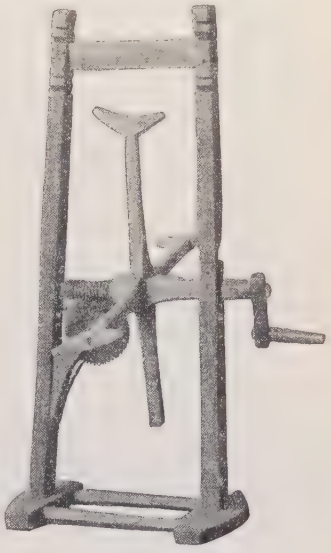

Fig. 177. Garnvinda.

De äldre vävstolarna kunna indelas i två huvudtyper, vilka båda en tid använts jämte varandra: den *upprättstående* och *den horisontala* (fig. 174). Den förra brukas ännu vid gobelinvävnaderna (flamsk) särskilt i Skåne (fig. 167 *d*), den senare har till sist blivit den nu allmänna här ovan beskrivna vävstolen. Den upprättstående är givetvis den äldsta och användes i sin primitiva form ännu på Island och i Norge. Efter P. von Möller meddelar jag här tvenne sådana uråldriga vävstolar (fig. 178, 179) och vidfogar beskrivningen. Den norska (fig. 179) är den enklaste med endast ett skaft, den isländska (fig. 178) har flera. Väven består av två lodräta eller inåtlutande uppståndare *(l)*, vilka stödja mot en vägg. På bommen *(e)* uppe vid upprullas väven, vilken genom tyngder, vanligen stenar, fastbundna medelst sluttrådarna *(efsingarna* av *efesian*, avklippa), hölls spänd. Inslagstrådarna slogos tillsammans med en *sked (f)*, vilken mera än de nu brukliga gjorde skäl för namnet. Spolen *(n)* med inslaget fördes långsamt och försiktigt eller träddes mellan varptrådarna[1]. På den norska vävstolen med ett skaft *(g)* äro frånsidans varptrådar med öglor *(solv)* därvid fästade. När skaftet vilade på de långt framskjutande hakarna *(h)*, lyftes dessa trådar framför åtsidans, men drogos genom tyngderna (stenarna) åter bakom dem, när skaftet togs från hakarna och lades på uppståndarna. Sålunda bildades skälet. På den isländska väven med trenne skaft, åstadkoms dessas flyttning genom de vertikala stavarnas *(h)* förändrade ställning. Å den isländska synes även en vävspännare *(m)*.

[1] Den nu brukade *skytteln* har fått sitt namn från tyskans *Schiff*, ännu betecknande såväl fartyg som skottspole.

Den horisontala vävstolen var känd av romarna men förekommer under medeltiden först på en bild från slutet av 1200-talet. I Kina brukas sedan äldsta tider horisontala vävstolar. Här i Sverige finnas liggande allmogevävstolar i en mångfald av former (fig. 174, 175).

Grundformerna för all vävnad äro *lärft, kypert* och *atlas* (fig. 180). Huru olika mönstervävnaderna än äro, hava de dock uppstått ur eller sammansatts av dessa bindningar.

Lärft- eller *taftbindningen (rättframsväv)* bildar ursprunget till all vävnad (fig. 180 *a*). Dess väsentliga karaktär består uti en jämn delning av varpen i två hälfter, så att ständigt en överliggnade varptråd omväxlar med en underliggande. Trådarna ha endast två lägen; följaktligen krävas två skaft och två trampor. Finare vävnader solvas dock gärna på fyra skaft.

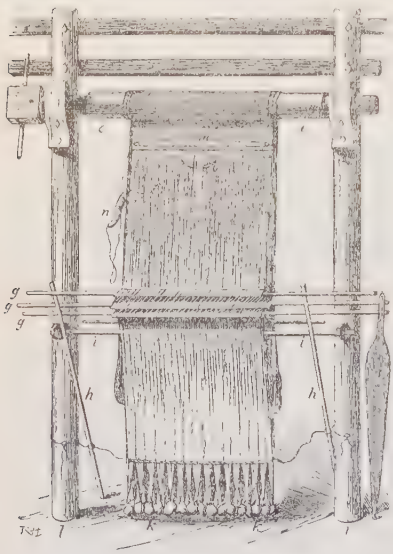

Fig. 178. Isländsk vävstol.

Lärftbindningen förekommer som bottenväv i de gamla konstvävnaderna (*skälblad, dukagång, flossa* m. fl.). Genom att anordna olikfärgade ränder i varp eller inslag eller bådadera, kunna variationer frambringas i det oändliga. Detsamma gäller grövre trådar i varp eller inslag på regelbundet avstånd från varandra. För de flesta sömnadsarbeten behöves genombruten lärftsvävnad *(stramalj)*, vilken erhålles på så sätt, att varptrådarna solvas med åtta trådar fördelade i fyra rör och nästföljande fyra à två rör stå tomma. De viktigaste lärftvävnaderna äro *twist, rips* och *kanneléé*.

Mönstren i lärftvävnaden äro företrädesvis geometriska motiv (stjärnfigurer, kvadratiska ytmönster m. m.). Vitt och crêmefärgat garn är det vanligaste. Blommor och djurfigurer träffas ytterst sällan, likaså brokiga färger.

Utmärkande för *kypert* (fig. 180 *b*) äro de på snedden över vävnaden löpande ränderna, vilka vanligen gå från övre högra till nedre vänstra hörnet. De vanligaste kypertvävnaderna äro: *bruten k., spetsk.* och *korsk.*

Atlas- eller *satinbindning* (fig. 180 *c*) äro i viss mån likartad med kypert, men skillnaden ligger däruti, att hos kypert bindrutorna beröra varandra och framträda ordnade i ett visst sammanhang, under det att de hos atlas alltid förekomma avskilda från varandra som regelbundet

kringströdda punkter. Allt efter som varp eller inslag är förhärskande på vävnadens rätsida skiljer man mellan varp- och inslagsatlas. Inom hemslöjden användes atlasbindningen företrädesvis för dräll och dynvarstyg. De olika slagen benämnas efter skaften 5-, 6-, 7-, 10-skaftad atlas. Det förstnämnda slaget är det vanligaste. De 5- och 10-skaftade kallas även *regelbunden atlas* eller *kvadratatlas,* den 6- och 7-skaftade benämnes i motsats härtill *oregelbunden.*

Lakansväven skall blekas och tvättas. Till blekningen hör klorkalk, som lägges i färskt vatten. Sedan räckan fått ligga i denna kalkblandning 3—5 timmar, lägges den på klappbrädet. Sedan den sköljts först i svavelsyrat vatten och sedan i rent vatten, bredes den ut på blekplats, där den far ligga en veckas tid. Konsten att kunna bleka väl tycks ej överallt ha stått lika högt. U. Rudensköld besökte 1738 Finlands väveridistrikt. I Borgå såg han lärftet blekas på snön eller bykas med kalk, varigenom det blev skört och fördärvat. Han erkänner samtidigt, att kvinnorna i samma nejd voro de skickligaste i vävnad. I blekning voro de emellertid genomgående dåliga och därför föreslogs, att man från utlandet skulle hämta dugliga rådgivare i denna konst.

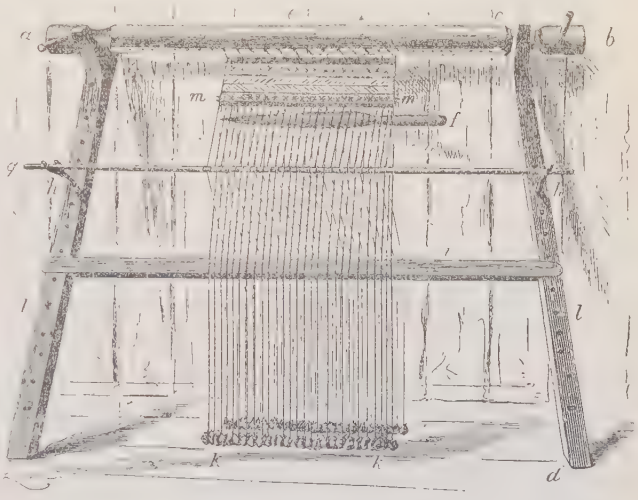

Fig. 179. Norsk vävstol.

Vid tvättningen, som i det stora hela försiggick som nu, brukade man, sedan tvätten torkat, rulla den på ett bord med ett *kavelbräde,* vars handtag i Skåne nästan regelbundet var danat som en häst. Dessa kavelbräden voro typiska konstföremål, och deras breda yta lämpade sig också mycket väl till snidmönster (ofta i karvsnitt, fig. 158). De tyckas ha uppstått ur klappträna (fig. 167 *f* och *g*) och haft sin glanstid på 1700-talet. De undanträngdes av den modernare rullmangeln. Finare linnesaker som kragar och spetsar glättades med en *gnidsten,* som ibland blott bestod av en hörntand av ett vanligt svin. Linné beskriver gnidningen 1749, sådan han såg den i Virestad i Småland: "Gnidstenar

bruktes här av kvinnfolken i st. f. stärksjärn, och voro dessa stenar stora som en handlove, men konvexa och helt släta till skapnaden av en krävete-sten, samt gjorda av grönt eller blått glas. När kvinnan hade tvättat sina kläder, hade hon ett hårt och slätt bräde av ek, varpå hon utbredde ett berett kalvskinn. Härpå utlade hon sitt vita och torra linkläde, vilket gneds med glasstenen, på vilken bägge händerna tryckte, och det med sådan iver, att svetten rann ur pannan. På detta sätt blevo alla de linkläder gnidna och gläntsade, som henne täckte på de ställen, där inga andra kläder skylde dem. Således kunde hon stärka sina kläder utan stärkelse."

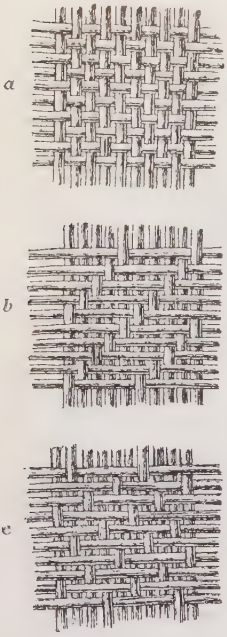

Fig. 180.
a lärft; *b* kypert; *c* atlas.

Till konstvävnaderna hör först den för enklare duktyg och handduksvävnader vanliga *drällen.* Det svenska namnet dräll motsvarar det danska *drejl (drejel),* det tyska *Drell (Drill, Drillich)* och det latinska *trilicium,* vilket sistnämnda ord kan översättas med tretrådigt tyg. Benämningen synes således ursprungligen blott ha betecknat treskaftsvävnad. Nu äro fyra eller fem skaft vanligare. Av de tre bindningssätten är atlas synnerligen vanlig till dräll, dock är även kypert (framför allt spets- och korskypert) med fördel användbar. Däremot brukas lärftbindning ytterst sällan. Duktyg äro vanligast i atlas, handdukar i kypert eller atlas. En särskild för handduksvävnader använd form är *gåsögonsdräll.* Dalarna ha utbildat synnerligen praktfulla allmogevävnader i dräll. Särskilt framstå socknarna Leksand (fig. 181), Mora och Gagnef *(gagnefkrus).*

Drällen närstående är *damastvävnaden.* Under det att dräll endast väves med skaft, fordrar damasten till sin rikare mönstergivning en särskild maskin *(jacquardmaskin)* oftast kombinerad med skaft.

Drällens och damastens historia tillhör till största delen de högre klasserna. Till Europa kom konsten från Orienten och nådde först Sydeuropa, där praktfulla prov på silkesdamast från 1300- och 1400-talen återfinnas i våra museer. Sicilien och Syditalien gick i spetsen, och Frankrike följde efter under 1400-talet. 1500-talets förkärlek för praktfulla borddukar lät konsten särskilt uppblomstra. Servetten blev även allmän i Norden på 1500-talet och kallades i början *biliggare* eller *biläggare.* Då varken dukar eller servetter nådde folkets breda lager förrän mycket sent (de senare ha ännu ej någon nämnvärd spridning), hade allmogen ej samma intresse för dräll och damast som de högre klasserna.

Det franska jämte det flamska duktyget stod högt i gunst i Sverige hos adeln på 1500- och 1600-talen. Under 1700-talets ensidiga betonande av industrien hade dräll och damast svårt att bli hemslöjd i Sverige. I en skrivelse från kommerskollegium av 1744 förklaras t. o. m. allmogens spånad och vävnad vara "ett kladdande, som strider mot all god ordning". I Norrland tog man emellertid trots detta dåliga anseende, som allmogekonsten åtnjöt, med friskt mod upp såväl damasten och drällen som i allmänhet linnevävnaden. Biskop Agardh säger härom 1853: "Det var Ångermanlands och Väster-Norrlands kvinnor, som slöto sig tillsammans för att giva upphov och utbredning åt denna hemslöjd. Och då vi med prunkande ord nämna Alströmer såsom svenska fabrikationens fader, må vi även icke förgäta de blygsamma och fördolda namnen av *Sigrid Olsdotter* i Vik, *Märta Olsdotter,* hustru i Bjästad samt prostinnan *Norberg* i Nätra, stamsätet för den fina linnevävnaden; de övriga prästfruarna icke att förgäta, vilka, under det att deras männer predikade sedlighet och gudsfruktan, själva skapade dessa och gjorde dem levande i hyddorna."

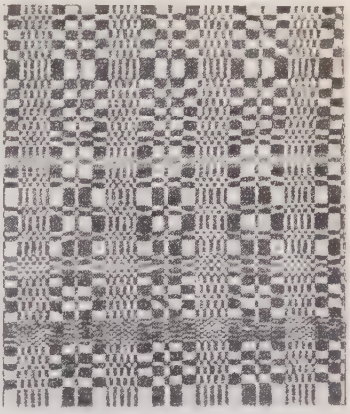

Fig. 181. Förlåtskrus. Leksand.

I början på 1800-talet fick linnevävnaderna ännu en plats i Älvsborgs län. Ända hittills hade man måst undvara jacquardvävstolen. Först med 1800-talet kom den i bruk, och det gick sedan raskare framåt med damastvävnaden. I Älvsborgs läns sju gårdfarihärader avstämplades och tullförpassades åt allmogen år 1850 icke mindre än 10 millioner alnar vävnader samt dessutom 1 393 000 dukar. Därtill kom ytterligare vad som dels åtgick för husets behov, dels försåldes utan avstämpling. Dessa härader beboddes då av omkring 100 000 invånare. Då man måste antaga, att denna tillverkning huvudsakligen bedrevs av kvinnor, och att dessa utgjorde ett antal av 30 000, så tillverkade således varje kvinna i dessa härader i medeltal till försändning icke mindre än 330 alnar väv och 40 stycken dukar. Utom dessa vävnader tillverkades även band, täcken och strumpor. Från Hallands län avyttrades under år 1850 247 000 alnar linneväv, från Gävleborgs län 2 165 000 alnar linneväv samt från Västernorrlands län 357 000 alnar av samma slags vävnad.

Det huvudsakliga utbredningsområdet för de egentliga konstvävnaderna är Skåne, Bleking, södra och västra Småland samt Halland. Det sammanfaller således till stora delar med de gammaldanska landskapen.

Vill man söka närmare förklara, varför just här funnits en sådan rikedom på vävnadsalster, måste man i första hand tänka på lantbrukets stora utveckling. Av de skånska häraderna utmärka sig just de med god åkerjord och präktig ängsmark framför de skogrika. Man kan tillskriva detta välmågan i allmänhet, men härtill kom helt säkert det goda tillfälle att få råvara direkt från egen gård. Konstvävnad och ullrikedom ha städse följts åt. Då Karl IX ville återupptaga sin faders arbete för konstfärdigt vävda tapeter, begynte han med att driva upp fåraveln. I Skåne hade fårskötseln ända in på 1800-talet stått högt, och därför har ulltillgången alltid varit riklig. Att anordna någon försäljning av ull i stor skala var ej att tänka på, därför tog man sin tillflykt till att så vitt möjligt använda ullen i eget hem. Ull blev sålunda ett av de många medel, varpå bonden kunde visa, att han var välsituerad (se färgtrycksplanschen: Stuginteriör, s. 176).

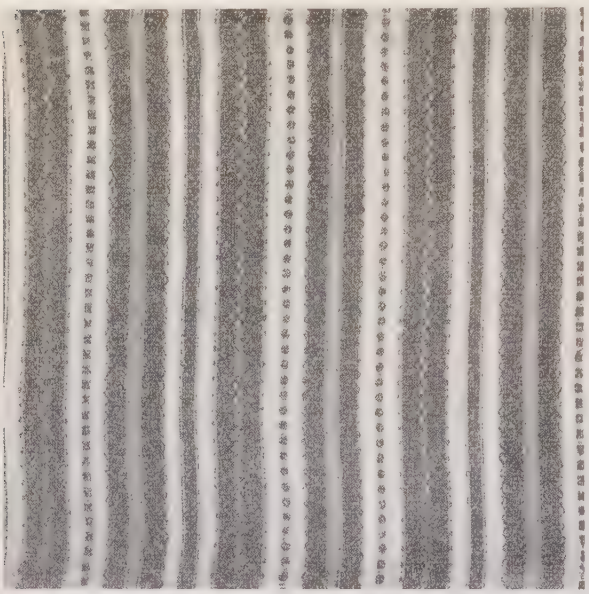

Fig. 182. Förklädsväv. Leksand.

N. M.

Under tidernas lopp hade det blivit gott tillfälle att pryda stugan med vävnadsalster. I de högre kretsarna hade man på 1500-talet begynt ha vävda tapeter med figurframställningar (gobelänger), och på 1600-talet steg lyxen än mer. Allmogen följde som alltid troget det givna föredömet, och man begynte därför smycka väggar och tak med gobelängvävnader. I Småland och Skåne stod denna vävnad under 1600-talets senare del mycket högt.

Jämte vägg- och takdekorationer funnos också de med vävnader eller sömnader prydda sittplatserna och sängplatserna. Det hade hos adeln under 1500-talets andra del blivit regel att pryda sittplatserna med dyna (till sits) och hyende (ursprungligen till ryggen, men namnet sedan överfört även till sitsen). Likaledes krävde adelns praktsängar motsvarande sängtäcken av konstvävnad. Slutligen begynte även vagnarna

bli lyxföremål hos allmogen, och då behövdes sittdynor till säten för dem.

Den användning prydnadsvävnaderna kunde få hade alltså under

Fig. 183. Dubbelvävt täcke i brunt och vitt. Bohuslän.
N. M.

1600- och 1700-talen blivit synnerligen mångsidig. Kom man i början av 1800-talet in i en skånsk stuga vid jultiden, kunde man få se väggarna

överallt täckta av *drättadukar*[1] (ofta 8—9 m. långa och 1,5 m. breda), bänkarna beklädda med bänktäcken (4—5 m. långa), bänkadrättar, hängkläden för högsätet, stolarna med *jönnen* (hyenden) och "himlingasängen" med ett långt nedhängande sängtäcke. Skulle man åka till kyrkan vid julhelgen, fick man se präktiga vagnstäcken och åkdynor.

Alla dessa vävnader funnos vanligen ej i vardagslag utan upphängdes vid festliga tillfällen framför allt vid julhögtiden och vid bröllop.

Fig. 184. Dubbelvävt täcke i grått och rött. Bohuslän. N. M.

Åtta olika vävnadsslag kunna nämnas: *rosengång, munkabälte, skälblad* eller *käppaklä (opphämta), dukagångssnår, krabbasnår, rödlakan, flamsk* eller *gobeläng* och *flossa*. Med undantag av skälblad, en sorts drättedukar i dukagångssnår och en viss sorts förkläds väv i rosengång, utfördes alla dessa vävnader av stark, tvinnad linnevarp (på senare tider även bomullsvarp) med fason- och botteninslag av färgat ullgarn. Mönstren sammansattes av kvadratiska rutor.

Rosengång är den enklaste med hänsyn till utföringssättet. Den väves i allmänhet med fyra skaft och fyra trampor. Dess mönster innehålla grundtyperna för alla vävnader med geometrisk ornering. Rosengången användes ofta till mattor och förkläden med rött och blått mönster på vit botten. — *Munkabälte* påminner om dräll men skiljer sig därifrån beträffande bindningssättet. Det innehåller

[1] *Drätt* = stort stycke tyg (av *draga*). Gottlandslagens uttryck "blådraga stugan" har kvarstått i allmogespråket, och kläda stugan med bonader har i Skåne länge hetat *draga stugan;* därav namnet: drätt.

ofta avdelningsränder i andra vävnadssätt, vanligen rosengång och skälblad. — *Skälblad* eller *käppaklä (opphämta)* står närmast förut nämnda vävnadsslag. I denna vävnad kan åstadkommas stor omväxling i mönster. Den vävdes med två bottenskaft för den vita, lärftbundna bottnen och omkring 25 mönsterskaft eller rättare sagt ovanpå varpen löst liggande solv, genom vilken käppar voro instuckna och varmed varptrådarna upplyftades i överfacket. Efter upplyftningen infördes en handsbred träskiva, *skälbladet,* i skälet bakom bottensolven och restes på kant, så att skälet stod öppet, under det den vävande slog in mönstertråden. När mönstret var vävt till mitten, åstadkoms den andra hälften genom att i omvänd ordning lyfta och uttaga käpparna en efter annan, allt under det skälbladet användes som ovan. Härav uppkom benämningen *käppaklä.* De färger, som användes till skälblad, voro krapprött, högrött, mörkblått, ljusblått och grönt, i äldre tider på halvblekt och ofärgad linnebotten. Sedermera förekom även färgad och ljusblå bomullsbotten samt på sista tiden svart bomullsbotten med rött och grönt inslag. Garnet, som användes till mönstren, var i allmänhet otvinnat och fyllde därför så litet i väven, varigenom detta vävnadslag blev ganska drygt att utföra.

Fig. 185. Hängkläde från Ö. Göinge. Skåne.
N. M.

Snår (av *snärja*) är av tvenne slag *dukagång (= snår)* och *krabbasnår* (fig. 189). Det förra är lätt att utföra och därför mycket vanligt förekommande (fig. 188). Det användes mest till långa bänkadrättar (täcken). Dessutom förekom det i många orter för väggbonaderna på halvblekt linnelärftbotten. Till dessa användes oftast mönster i romansk stil, med människobilder, djur, växter, hus och fartyg, antingen enbart mörkblå eller med rött och grönt till vissa delar. *Krabbasnår* användes huvudsakligen vid bänkadrättar, sängtäcken och åkdynor, alltsammans i långa stycken. Till sängtäcken användes tvenne hopsydda, ungefär en halv meter breda stycken. Mönstren i dessa anordnas alltid radvis. Till följd av sin täthet och mängden av ullgarn, blev vävnaden tjock med ytan täckt av små upphöjningar, liksom klumpar. Härav benämningen krabbasnår, som ej har något att göra med skaldjuret krabba,

utan är besläktad med ordet *krabbed*, ett uttryck för klumpigt hos allmogen i sydöstra delen i Skåne.

Rödlakan utfördes på ett helt annat sätt än någon av de föregående vävnaderna. Därtill användes icke något tvärs över hela väven gående botteninslag, utan sammanhang i väven erhölls därigenom, att inslagstrådarna iplockades med fingrarna i den löst liggande plana varpen. Mönstren voro till sitt omfång betydligt större än något av de föregående med undantag av dukagång. Rödlakan var en särdeles tjock och stark vävnad, som på rätsidan är lika slät som vanlig enfärgad väv. Benämningen rödlakan står möjligen i något samband med scharlakan, scharlakansrött.

Fig. 186. Skånsk dyna i rödlakan. N. M.

Flossa är ett vävnadsslag, som likaledes skiljer sig från alla de föregående. Namnet flossa kommer av *floss* = ludd eller *rugg* (därav *rya* = vävnad). Det vävdes endast delvis ludet eller schaggartat. Mönstret knytes i det enfärgade yllebotteninslaget medelst en löpknut eller rännsnara. Flossa användes endast till bänkadrättar, åkdynor och stolajönnen. I mellersta och norra Sverige vävdes ett slags sängtäcken i gles flossa med hela ytan flossad. Denna vävnad kallades *rya*. *Västgötaryan* har blivit särskilt bekant.

Om alla de ovan beskrivna konstvävnaderna i det stora hela äro inhemska, är *flamsk* vävnad (fig. 190) tämligen ung och införd utifrån under sen tid. Namnet hänvisar på det land, varifrån den kommit: Flandern. Till sitt arbetssätt är den närmast att jämföra med rödlakan, men är egentligen en gobelängvävnad. Mönstren äro aldrig geometriska, utan stiliserade växter, djur, kärl och människobilder. Det allmännast förekommande motivet föreställer jungfru Marias bebådelse, omgivet

med en bladkrans och med den övriga ytan ifylld med blommor, fåglar o. d. Flamsk vävdes i upprättstående vävstol. I den korta varp, som på den uppsattes, instacks mönstergarnet, som var upplindat på i ändarna inskurna tunna trästickor, bit efter bit av den färg och till den längd, som figuren i mönstret fordrade, och slogs tillsammans bitvis med en gaffelliknande järnpjäs (fig. 167 *d*). Flamsk vävnad användes endast till åkedynor och stolajönnen samt, ehuru sällsynt, till sängtäcken.

Ur den flamska (gobeläng-) vävnadens historia må här meddelas följande efter John Böttiger (Nord. museets utställn. av vävda tapeter 1902). I Europa utbildades denna vävnad under 1400-talet särskilt i Flandern. Under 1500-talet blev Brüssel medelpunkten, och jämte denna stad florerade vävnaden i Brügge, Lille, Tournay, Audenarde. Till Sverige nådde den under 1540-talet först med utländska vävare, som emellertid togo svenska lärlingar till hjälp, sedan även inhemska. Under Erik XIV nådde den sin höjdpunkt, så vitt det rörde de kungl. slottens dekorering. Med början av 1600-talet trängde den flamska vävnaden djupare ned. Särskilt inom Småland uppträdde en konst med samma teknik om ock i mycket begränsad grad. Under 1700-talet gjorde Jonas Alströmer försök att utbreda den vidare som svenskt industrialster, och omkring mitten av 1700-talet hade den en vacker blomstringstid i prästgårdar och bondehem i Småland och Skåne, med bättre resultat ju självständigare den gick sin egen väg.

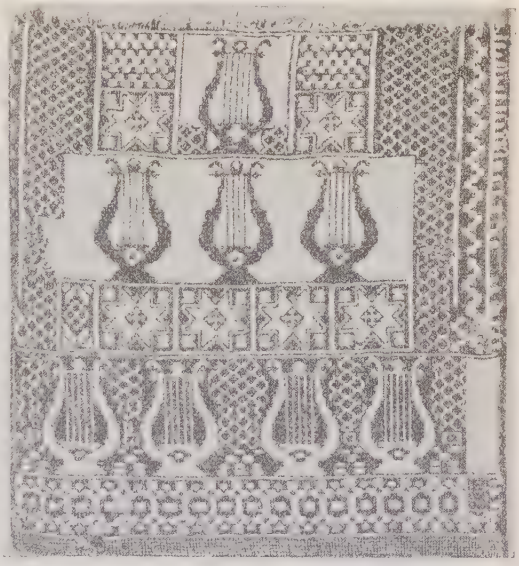

Fig. 187. Dubbelvävnad. Jämtland. N. M.

Den svenska ("skånska") konstvävnaden har utbildat sig i fullt självständig riktning, ehuru den naturligtvis ej får betraktas som inhemsk i den mening, att den ej funnes annorstädes. Att den sträcker sina rötter långt in i medeltiden må väl få anses självskrivet. Jämte Sverige har även Norge och Finland haft sina härdar för liknande vävnad. Egen-

domligt nog har Danmark ej någon sådan att uppvisa, ehuru de tre huvudsakliga landskapen i Sverige, Skåne, Bleking och Halland, fordom varit danska. Endast på Själland kunde man förr finna en och annan skällbladsvävnad under benämning "skånede täppeder", antagligen så benämnda, emedan de utbjödos till salu av skånska bondkvinnor.

Formerna på mönstren äro alltid regelbundna, rent geometriska, utgångna från kvadraten. Såsom sådana äro mönstren efter allt att döma uråldriga. Men fullständigt oberörd av de bildade klassernas konst har den naturligtvis ej kunnat hålla sig. Under medeltiden ha de för kyrkligt bruk från utlandet inkomna dyrbarare tygerna inverkat. På hängkläden från Bleking och drättadukar från Skåne finner man många

188. Bonad i dukagång. Skåne.

N. M.

element från den byzantinska eller romerska stilen, såsom stiliserade växter och djur samt människobilder, tillsammans med de ursprungliga mönsterfigurerna. Sängtäcken från Bohuslän äro synbarligen rena kopior, fastän endast i tvenne färger, antingen rött och grönt eller blått och vitt, efter medeltida prästerliga skrudar av mångfärgade silkesbrokader, vilka, troligen härstammande från Sicilien, återgivande äldre orientaliska motiv. De vanligaste motiven, vilka ständigt återkomma i konstvävnaderna äro granatäpplet (fig. 186) och liljan, den senare i synnerligen rik utbildning.

Vad färgerna beträffar, så brukas över huvud ej flera än sju: krapprött, högrött (kochenill), mörkblått, ljusblått, grönt, gult och vitt. Svart

användes i regeln aldrig, ej heller grått. Däremot förekommer brunt, dock rent lokalt, i sydöstra Skåne. Enär färgerna erhållits från de förut omtalade växterna, hade de, som nämnts, en fördel framför de nu använda, att de ej fällde. De bibehöllo sig, de bleknade ej för sol eller väta och övergingo ej heller med tiden till någon annan färg, även sedan mångårig nötning och smuts förtagit deras ursprungliga friskhet.

Man finner ingalunda alla förevarande vävnadsslag representerade över allt. Var och en av dem hade ofta sin särskilda hemvist. De enda som tämligen säkert funnos över allt, voro skälblad och rosengång. Dessa funnos lika väl i skogsbygden som på slättbygden. Dukagång var också ganska allmän på slättbygden, men i synnerhet i sydöstra delen av Skåne, där även krabbasnår nästan uteslutande hade sitt hem. Rödlakan fanns även på vitt skilda orter. Däremot funnos flossa och flamsk ganska begränsat. Det är nämligen lika sällsynt att finna någon flamsk väster om Lund som flossa öster därom. Om de påträffas utom sin egentliga hemvist, så hava de troligen utflyttat med någon brud. Söder om Malmö äro de mera i sällskap.

Fig. 189. Dyna i krabbasnår. Skåne. N. M.

Såsom allmogevävnader kvarleva de knappast numera. De ha upptagits av de bildade klasserna och genom skolor ånyo kommit till allmogeklassen i en delvis ny stil anpassad efter en nyare tids krav. Den gamla konstvävnaden tyckes ha levat längst i sydöstra Skåne, där man ännu har kvar massor av gamla prydnadssaker i gammaldagsvävnad. Gamla väverskor leva t. o. m. ännu kvar i dessa nejder. De andra bygderna ha tidigare lagt bort allmogevävnaderna, tidigast väl nordvästra Skåne.

Som övergångsled mellan vävnad och sömnad kan *stickningen* sättas. Den är troligen lika gammal som vävnaden, kanske äldre. Till prydnadsföremål omtalas stickningen, såsom det i början av kapitlet citerade stället ur Eddan utvisar, under vikingatiden. Till kläder ha stickade

Fig. 190. Dyna i »flamsk». Skåne.
N. M.

tröjor brukats, så långt tillbaka vi kunna följa nordbornas klädedräkt. I våra dagar använda vi, jämte stickade underkläder, framför allt stickade strumpor. Dessa senare förekomma emellertid mycket sent, hos allmogen endast undantagsvis före 1800. De äldsta strumporna voro

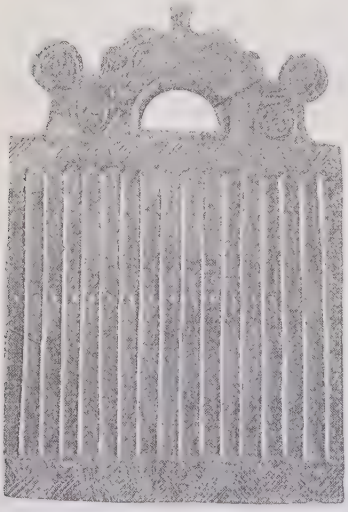

Fig. 191.

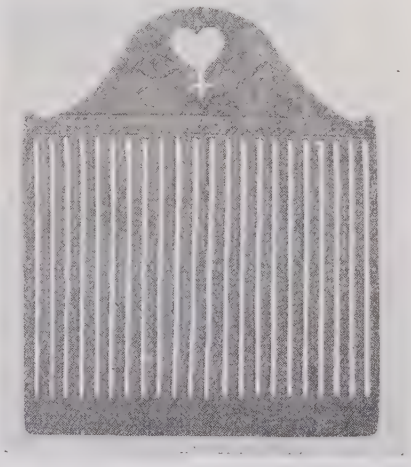

Fig. 192.

Skånska bandskedar. N. M.

vävda och klippta efter fotens form. Adelsklassen begynte först efter 1500-talets mitt med stickade strumpor, och allmogen torde knappast ha haft sådana före 1600-talet. Ännu förekommer i en del allmogedräkter vävt tyg till strumpor. Vantarna voro likaledes vävda. De stickade tröjorna ha under 1800-talet övergått till att bli industrialster. Att sticka en strumpa kallades fordom att "binda". Stickningen *(bindningen)* kunde ske antingen med fyra eller fem stickor.

Strumpebanden utfördes på en särskild slags väv, som såg ut som en kam sluten upptill och nedtill (fig. 191 och 192). Mitt på kammens tänder finnas små hål. Varannan tråd trädes i ett hål, varannan i ett mellanrum. När garnet stramas, frambringas ett skäl mellan trådarna, därigenom att man häver och sänker ramen, i det att varannan tråd höjes och sänkes med den. Islaget föres igenom med handen, och som slagbord användes en finger eller ett stycke trä, som man slår tråden fast med.

Fig. 193. Knuten duk från Askerud. Småland.
N. M.

Sömnadskonsten har i likhet med vävnaden haft en rik utveckling i Sverige. Som allmogekonst har den stått högst i Skåne och Dalarna jämte angränsande landskap. De former för prydnadssömn, som här nedan nämnas, tillhöra därför företrädesvis nyssnämnda tvenne landskap.

Under 1700-talet utmärkte sig även ölandskvinnorna för framstående sömnadsskicklighet. Gahm Persson beskriver dem 1768 på följande sätt: "Jag tvivlar på, om kvinnfolken på någon ort i riket så sysselsättas, ty man ser dem aldrig lediga. Gå de jämte öken att framföra kalksten och ved eller sitta vid kalkugnen, då den utbrännes, finner man dem alltid antingen sticka på en strumpa, eller som mest är brukligt, med ullgarn av åtskilliga färger, på en sorts linne, som de själva väva och

Fig. 194. Knuten takhimmel.
N, M.

kalla *tvist,* vilket liknar hårduk, med mångfaldiga figurer utsticka varen till övre sidan av sina hyenden och bänkedynor, vars åtskillnad

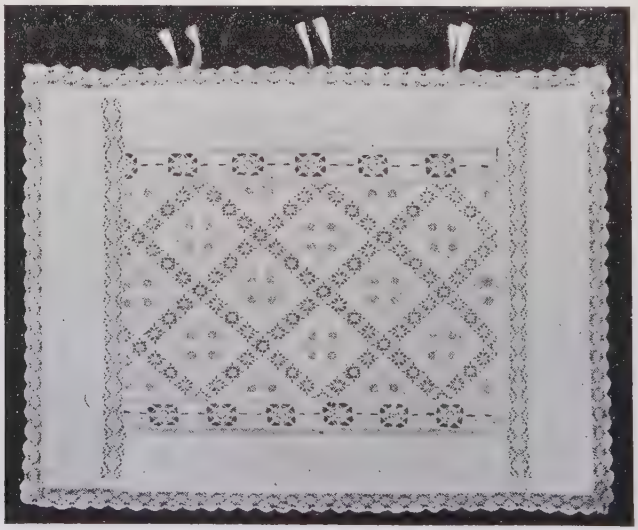

Fig. 195. Utskuren söm.
N. M.

för ro skull här antecknas, nämligen: *Stora gåla, små gåla, körkring med öga, galtsöm, spårkringla, Ålandssöm, sextonöga, ankarsöm, sjuöga, stjärnsöm, fyraöga, stjärnbågen, knäsöm, femgalta i hop, tjocksöm, krattelsöm, åttauddar, nyckesöm* och *korssöm.* På linnekläden, som de bruka på huvudet och om halsen, utstickes med silke, färgat eller ofärgat lingarn: *kattfoten, sjudaresöm, listsöm, dubbel hålsöm, stolpesöm, kessöm* och *uddesöm.* I synnerhet ser man döttrar och pigor härmed sysselsatta, att lägga något ansenligt tillsammans av slika dyne- och hyendevar, för sina väntade giften och nya hushållning, ty däruti består mesta prydnaden inom husen, där man får se, ej allenast bänkar och säten därmed övertäckta, utan jämväl stora högar i vråarna."

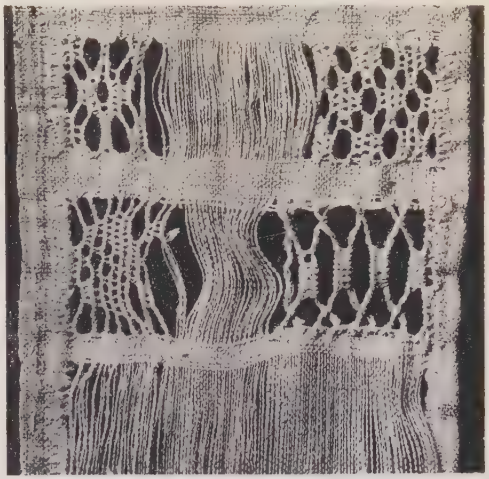

Fig. 196. Språngning.

Prydnadssömmen kan indelas i fyra grupper. Den första utgår ifrån en redan befintlig vävnad, och genom utdragning och sammansyning av trådarna erhålles mönstret. Man är här således bunden av vissa rätliniga former, och ornamenten få därigenom en viss säregen gestalt, vilken knappast återfinnes inom de andra grupperna. Som benämning på detta slags söm har man sedan medeltiden haft namnet *språngning* (fig. 196). Den andra gruppen utgår likaledes från en vävnad, men här är det ett fritt uppfunnet på väven tecknat mönster, som prydes genom synaden. Båda dessa grupper av sömnader äro uråldriga och fingo i medeltidens nunnekloster en hög utbildning. Vid den tredje gruppen förefanns ej någon vävnad, utan sömnaden bildades efter samma principer som nätknytningen. Mönstret uppstod därigenom, att maskerna i nätet knötos olika stora. Den gamla benämningen på sådana arbeten är *knytning* (fig. 193). Det knutna arbetet var i den primitiva nätformen uråldrigt, men såsom prydnadssöm torde det ha fått sin förnämsta utbildning under medeltidens sista århundraden. Slutligen finnes som fjärde grupp de fritt uppfunna spetsarna vunna genom *knyppling* (längre fram även genom virkning). Knypplingen uppträder först under nyare tiden, och är ännu under 1500-talet blott hemma hos de högre klasserna. De enkla stygn, var-

på alla sömnadsalster vila äro slutligen: *fällstygn, kaststygn, efterstygn, knapphålsstygn* och *languettstygn.*

Inom första gruppen äro de vanligaste och hos allmogen mest omtyckta sorterna: *vanlig språngning* och *rätlinig plattsöm.* Av förra slaget är *hålsömmen* den enklaste formen. Hålsöm har fått en synnerligen vacker utbildning i Skåne företrädesvis i sydöstra delen, men står även i flera Dalasocknar högt. Den utföres i Skåne vanligen med vitt linnegarn, i Orsa i Dalarna däremot i flera färger såsom rött, gult och grått. I Skåne träffar man någon gång även blått och vitt eller svart och vitt. Genom urdragning och klippning av både varp- och inslagstrådar erhållas många andra slag av genombrutet arbete. Till språngningen i egentlig bemärkelse kan även räknas fransknytningen å vävnader, en konst, som fått sin rikaste utbildning i Skåne, Halland, Bleking och Dalarna (fig. 203). I sistnämnda landskap står Mora för närvarande främst.

Fig. 197. Hålsömmar.

Den *rätliniga plattsömmen* finnes bäst utvecklad i Sydsverige, framför allt i Skåne, Bleking och Småland. De äro vanligen sydda med vitt linnegarn på vit linnebotten och ofta sammanställda med språngat arbete. Stundom äro dock dessa broderier i Skåne blå och vita eller svarta och vita. Mönstren visa ofta stor likhet med vävnadsmönster och torde vara imiterade efter vävnader. Särskilt tydligt framträder detta i Dalarna.

Av övriga till första gruppen hörande söm kunna nämnas: *korssöm,* som fått en originell och stilfull utbildning i Delsbo med motiv från hängsmycken i kronor m. m. Även i Skåne finnes en speciell grupp vackra korssömsarbeten. *Rutsömmen* har särskilt på sista tiden fått en vacker odling i Vingåker, vars vackra bokakläden äro utförda i denna söm. Den skånska och gotländska *tvistsömmen* har blivit särskilt bekant. I Skåne ser man den ej sällan på åkdynor och bänkajönnen. Mönstren återfinnas i allmänhet i 1700-talets mönsterdukar. Särskilt karakteristiska äro de strängt stiliserade tulpanerna och rosorna.

Till gruppen med å vävnaden fritt tecknat mönster hör framför allt den *fria plattsömmen* (fig. 198). Det landskap, som har att uppvisa den största rikedomen på olikartade mönster i plattsöm, är Bleking. Hit hör

i främsta rummet hängklädena (bonaderna) till vägg- och takdekoration. De framställa bl. a. korgar, horn, krukor, blommor, blad och fåglar, alla tecknade i ganska stor skala och placerade i grupper på den vita duken, sydda med löst tvinnat linne- eller bomullsgarn i skära, röda, ljusblå och mörkblå färger. Även å blekingsdräkterna användes plattsöm. I Skåne finnes denna söm huvudsakligen på dräkter (brudalisten, vantarna) samt även på jönnen. Plattsöm i ylle träffas flerstädes i Sverige. I Delsbo finnes jämte ovannämnda korsstygnsbroderier även plattsöm i självständig utbildning. Mönstren, som utgöras av korgar, kronor, hängsmycken, rosor, blad, kvistar m. m. utföras alltid i en enda färg (ursprungligen vanligen röd). I Järvsö socken i närheten av Delsbo finnes även en originell plattsöm, närstående den i Delsbo. En annan plattsömgrupp finnes i Floda. Här är det åter på dräkterna den mest framträder. Dock synes det som om Flodaplattsömmen är mycket sen (från andra hälften av 1800-talet). *Schattersömmen* saknas ej i allmogesömnaden men synes aldrig ha nått någon självständigare utbildning. *Flätsöm* ingår i många broderier som bottensöm. Leksand har att uppvisa de flesta exemplar å så väl den kvinnliga som manliga dräkten. Flätsömmen ingår även i broderierna på väskor och handskar.

Fig. 198. Plattsömmar från Delsbo. Hälsingland. N. M.

En synnerligen viktig grupp av allmogesömnaden och på samma gång en av de äldsta är *påläggsömmen (application)* med underavdelningarna *underlägg-, inlägg-* och *skarvsöm.* Materialet är tjockt ylle eller kläde, varigenom den urklippta ornamentsformen är så fast i kanten, att den ej behöver invikas. Vanligen utsiras det på- eller underlagda

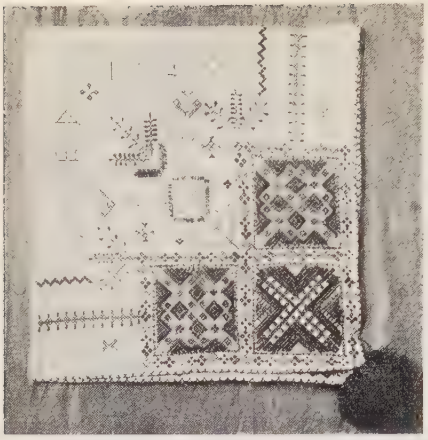

Fig. 199. Halsklade i rätlinig plattsöm. Leksand.
N. M.

ornamentet med någon kontur. Under medeltiden var påläggsömmen särskilt vanlig å kyrkoskrudar. Under 1800-talet har den huvudsakligen ingått i väskorna, som tillhöra den kvinnliga folkdräkten. Inläggssömmen är särskilt vanlig vid mattor och dynor, där man vill ha en fullt plan yta. Skarvsöm är en säregenhet för Västmanland och förekommer mest på väskor. Sömmen består blott i sammanskarvade lappar.

Pärlsömmen fick sin huvudsakliga odling på 1800-talet och har fått sin plats bl. a. å bröstinsättningen i en del skånska folkdräkter. — Den *runda hålsömmen (engelskt broderi)* är vanlig inom de skånska vitbroderierna och har länge varit omtyckt.

De *knutna arbetena* äro ej så vanliga inom allmogesömnaden och förekomma blott vid takhimlarna i någon nämnvärd utbredning. Under medeltiden var knytningen mycket omtyckt.

Knypplingen har under 1700-talet stått högt i anseende hos allmogen. Som förut påpekat kan knypplingen (av tyska *klöppeln* = pinnarna, varav spetsarna utföras) knappast följas längre tillbaka än till 1500-talet. De rester man tror sig ha funnit från medeltiden stå på ett begynnande stadium. Hos de högre klasserna äro knypplade spetsar vanliga omkring år 1600, och de tilltaga i

Fig. 200. Halsklade från Lugnet, Dalarna.
N. M.

omtyckthet under århundradet. De i våra dagar omtalade vadstenaspetsarna kunna ej följas längre tillbaka än till 1700-talet och stå således ej direkt i något samband med birgittinerklostret. Naturligtvis hindrar detta ej, att ett visst intresse för kvinnlig prydnadssöm kan ha levat kvar i Vadstena allt sedan klostrets dagar och sålunda underlättat uppkomsten av de knypplade arbetena. I Skåne har spetsknypplingen under 1800-talet stått synnerligen högt särskilt i sydöstra delen, där den av gammalt varit förbunden med hålsöm och rätlinig plattsöm. Som linnebroderi har den ingått i Ingelstadsdräkten såväl den kvinnliga som manliga. I Dalarna ha skilda mönstergrupper utbildats i Rättvik, Leksand, Floda och

Fig. 201. Halskläden från Kållands härad.
N. M.

Mockfjärd (jämte Gagnef). En art breda, litet grova spetsar av grått, rött eller blått linne- och bomullsgarn har utbildats i Delsbo. Den knutna spetsen, som fordom förekommit såsom allmogeslöjd på många håll i Sverige, framförallt i Sydsverige, utföres numera av allmogen endast i Skåne.

Prydnadsömmen har fått sin rikaste användning hos allmogen till sänglinne, handdukar, duktyg, bonader, kuddar, möbeltyg och allehanda delar av kvinnlig och även manlig dräkt. Duktyget har, såsom vävt i dräll och damast, minst inbjudit till användning av prydnadssöm. *Gardinerna* lämpade sig synnerligen väl till ornamentering, men sådana förekomma i allmogestugorna mycket sent, knappast före 1830-talet. Jag lånar härför följande ur Eva Wigströms Byhistorier och skämtsägner I.

Det handlar om en häradsspelman från Luggede härad i Skåne: "Vad som, utom de målade möblerna, skilde denna stuga från alla andra i byn, var de vita gardinerna, vilka vid tiden för denna berättelse — det vill säga för omkring 50 år tillbaka [1830-talet] — ej nyttjades på dessa orter av andra än så kallade ståndspersoner. Dessa gardiner hade också givit byn ämnen till mycket prat och många gissningar. Pastorn begagnade blott 'bockmollskappor' — korta gardiner av linong — för sina fönster, klockaren hade uttaggade pappersremsor över fönstret i 'kammerset', men häradsspelmannen, han hade 'långgardiner'." — Då gardinerna prytts med särskild sömnad, har det vanligen varit hålsöm eller plattsöm.

Fig. 202. Dyna i applikationsbroderi och konstsöm på blått ylle. Brunflo socken. Jämtland.

N. M.

Materialet till sömnad har i allmänhet varit linne och silke. Ylle har förekommit som stramalj för en del arbeten. Även har vadmalsstoffer använts.

Vad slutligen färgsammansättningen beträffar, citerar jag Agnes Branting, som ger en klar översikt häröver i sin förträffliga bok "Prydnadssöm", ett arbete, varur de flesta detaljuppgifterna för härvarande beskrivning av allmogesömnaden hämtats:

"Den mångfald av färgkombinationer och teknik, som möter oss, är förvånansvärd, och jag tror ej, att något land i förhållande till sitt invånarantal i våra dagar kan uppvisa ett motstycke. Intet material kan giva färgen en sådan glöd som det textila. Därför utgör också färgen en så väsentlig del av innehållet i all textilkonst. Ofta är det endast färgerna, som skilja den ena trakten från den andra. Färgerna liksom sången äro helt visst mer än något annat ett uttryck för folklynnet. Och folklynnet är i sin tur beroende av natur och levnadsförhållanden. Vi finna i allmänhet dystra allvarliga färger i den norrländska textilslöjden. Svart, brunt, blått, djuprött och gråvitt äro där karakteristiska färger. I all synnerhet brukas ofta svarta bottenfärger, vilka ofta äro vävda av naturfärgad ull. Gå vi längre ned åt landet, till Hälsingland, så finna vi starka livliga färger, både i blått, grönt och rött, men så gott som utan gult. Draga vi oss däremot in mot Dalarna, så bibehållas blått, rött och grönt, men får en tillsats av gult. Färgen mjuk-

nar såsom i Älvdalens vackra, men allvarliga yllevävnader. Vi äro dock alljämt inne i skogsbygden, gå vi nu längre ned mot Siljan och träda ut ur skogen, så ljusna, gulna och klarna färgerna mer och mer. Ingenstädes äro dock färgerna varmare än i Mora och i den utanför belägna Sollerön, 'där solen alltid skiner'. Allt liksom badar i sol. Även de andra socknarna vid Siljan äro karakteristiska för sina klara vackra färger. Leksandsfärgerna, som äro så behagliga och allmänt tilltalande, äro vitt, djupt rosarött, gult och svart. Den starkaste färgställning vi äga i Sverige, är i Floda socken, vars praktfulla blomsterbroderier nyss skildrats i samband med plattsömnadsarten. Västra Sveriges färgställningar särskilt i många textilföremål från Bohuslän, Västergötland och Halland, påminna starkt om vissa norska färgställningar. Värmlands färger äro ljusa och klara. Södermanlands färger kulminera i den vackra Vingåkersdräkten. Så väl den röda som den gröna dräkten höra till våra vackraste allmogedräkter och passa väl in i den vänliga bygd, där de alstrats. Ytterst intressant är att jämföra typer avsedda för samma ändamål men tillverkade i skilda landskap. Jag har nyss varit i tillfälle att i Nordiska museet se en sådan utvald serie av ryamattor, vilka ledde sitt ursprung från bl. a. orter Jämtland, Ångermanland, Hälsingland, Uppland, Bohuslän, Bleking, Småland och Östergötland. Alla dessa mattor talade var för sig om sin hemort och kanske den sistnämnda mest av alla. Den ifrågavarande ryamattan från Östergötland innehåller ovanligt många färger, vilka äro så fördelade, att den gula färgen sprider sig och liksom samlar och förenar alla de andra. Det hela verkar så fylligt och rikt, att tanken ovillkorligen drages hän till Östergötlands bördiga mark och gyllene skördar. Skåne och närliggande provinser skilja sig alldeles väsentligt från det övriga Sverige såväl i färgställningar som mönster och teknik. Det ser ut, som ett utifrån kommande inflytande här gjort sig gällande. Och så har väl även till följd av dessa landskaps geografiska läge varit fallet. Det är en högre och mera komplicerad textilkonst, som här möter oss. En mycket solid konst, som bjuder på stora utvecklingsmöjligheter, det må nu gälla vävnad, konstsömnad eller spetstillverkning. I

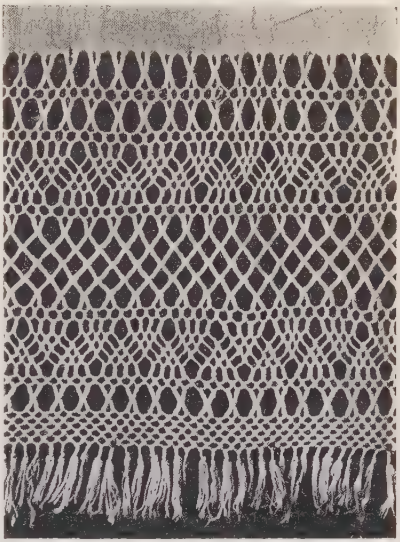

Fig. 203. Knuten frans.

de skånska textilföremålen ingå nästan alla färger, varma och kalla, ofta mycket egendomligt sammansatta. De olika trakterna av Skåne kunna liksom socknarna i Dalarna lätt särskiljas genom sina utpräglade färgställningar. Dessa två provinser, sins emellan av så olika karaktär, äro de, där textilslöjden icke endast nått den högsta utvecklingen och största originaliteten, utan även där den även växt sig starkast fast och varest den största och livligaste verksamhet nu är rådande."

Litteratur: Gerda Cederblom, Huru några spånadsredskap vandrat genom Europa, Ymer 1916. — N. Lithberg, Till allmogekulturens geografi, Rig, 1918. — G. J:n Karlin, En blick på konstslöjden inom s. Sverige, Medd. fr. Sv. Slöjdför. 1890. — V. Granlund. Om husfliten i forntiden, Sv. fornm.-för:s tdskr. I: 2, 1871. — G. Grotenfelt, Linodlingens o. linförädlingens upphjälpande i Finland, Hfrs, 1910. — E. O. Arenander, Linodlingsboken, 1911. — S. förf., Om linodling i Uppl., Allm. o. hemslöjd (A. Julius), 1915. — S. förf., Linodlingskatekes, 1917. — Översikt av den sv. hemslöjdens hist., Hemslöjdsför:s betänkande I, 1917. — Stina Roderstam, Om lin o. nässlor som spånadsämne i Jämtland, Jämten, 1917. — L. Zickerman, Västmanl:s textila slöjd, Vstm:s form.-för:s årsskr. IX, 1918. — M. Hofrén, Den ångermanländska allm:s hem o. hemslöjd, Tur. årsskr., 1920. — Gammal allmogeslöjd fr. Malmöh. län, utg. av M. l:s hemsl.-för., 1917, ff. — Stina Roderstam, Några minnen o. hågkomster fr. Skattunge, Allmoge o. hemslöjd (A. Julius), 1915. — P. Johnsson, Naturfärgning i forna dagar, Ystads Skand. tdskr. f. textilindustri, 1918. — T. Norlind, Växtfärgning i forna dagar, Ystads Allehanda, sept. 1912. — V. Sylwan, Studier i senantik textil konst, Rig, 1923. — N. M. Mandelgren, Om äldre spinnredskap o. spinnsätt, Sv. fornm.-för:s tdskr. I: 2, 1871. — N. Keyland, Linberedningsbark, Salinfestskr., 1921. — L. Zickerman, Vår sv. hemslöjds utvecklingsmöjligheter, För. f. sv. hemslöjd, 1903. — E. Thorman, Uppländska ryor, Allmoge o. hemslöjd (A. Julius), 1915. — L. Hagberg, Brudstrumpeband, Salinfestskr., 1921. — Troels-Lund, Dagl. Liv i Norden, 1903. — F. Læstadius, Studier i Umeå museum, I. Garntillverkningen förr i världen, 1914. — H. Hörlin, Kavelbräden fr. s. o. mell. Sv., Minnen fr. N. M. I, 6. — J. Kulle, Allm.-vävnader fr. Skåne, ibid. I: 7—8. — A. Fleetwood Derby, Allm.-sömnad fr. Skåne, ibid. I: 10. — A. Branting, Knytning, knyppling o. språngning, Fatab., 1907. — E. Lönnberg, Något om färgning f. 100 år sedan (C. I. Lönnbergs färgbok), ibid., 1907. — Gerda Cederblom, Några av våra äldsta spånadsredskap o. deras ättlingar, ibid., 1909. — E. Thorman, Vävnad o. bandvävnad i Leksand, ibid., 1914. — Maria Collin, Gammalskånska band, ibid., 1915. — V. Dalgård, Om linets odling o. beredning, ibid., 1916. — M. Collin, Skånsk konstvävnad, 1914. — A. Nilsson, N. Mus:s utställn. av flossade vävnader, 1914. — Agnes Branting, Prydnadssöm, 1910. — J. Stolts minnen, 1892. — Hyltén-Cavallius, Värend o. virdarne. — Peasant art in Sweden. — Linnés resor. — Olaus Magnus. — Hildebrand, Sv:s medeltid.

ELFTE KAPITLET

ALLMOGEDRÄKTER.

Ett av de äldsta omnämnandena av nordboarnas dräkt finnes i Rigskvädet i Eddan. Vid skildrandet av de sysselsättningar som de tre personerna "träl", "karl" och "jarl" hade, kommer diktaren in på de tre samhällsklasserna och deras olikheter. Om trälens dräkt säges ingenting, endast om hans kroppsbyggnad. Hans beklädnad synes sålunda ha varit den minsta möjliga, kanska har han burit ett enkelt skinn om midjan, kanske har han rent av varit naken. Medelklassens ("karlens") dräkt skildras mera utförligt:

Mannen täljde trä vid vävbom,
hade klippt skägg, väl sittande skjorta
och i vrån en kista.
Satt där ock hustrun, svang sin rock,
bredde famnen, byggde väv;
klut var å håret, krage för barmen,
duk på halsen, och dvärgar på axlarna.

Brudar inom denna klass "höljdes i brudlin" och fick "hängande nycklar och getskinnskjortel".

Överklassen ("jarlen") var ännu finare klädd. Om husmodern heter det:

Hon bar hög slöja, smycke på barmen,
blåsirad särk och släpande kjortel,
bryn bjärtare, bröst ljusare,
hals skärare än skimrande snö.

Sedan heter det om barnet, som föddes:

Moder fick son, som i silke lindades,
vattenöstes och jarl nämndes.

Redan i denna gamla dikt från övergången mellan första och andra årtusendet efter Kr. får således dräkten karakterisera ståndsolikheter. De tre stadierna i dräktens historia från nakenheten till hudskinnen och linkläderna träda här tydligt fram.

Ett halvt årtusende senare omtalas återigen dräkterna hos nordborna. Det är nu Olaus Magnus, som nämner klädseln hos Nordens folk. Då han beskriver bågskjutningen hos Sveriges befolkning, ger han därtill en avbildning av några personer klädda i hudar och förklarar bilden så här: "Beträffande det som synes på bilden: en man i pälsklädnad med svans, så har man däri att se ett exempel på föräldrarnas sed att kläda sina ynglingar och gossar i torkade djurhudar, i synnerhet av unga björnar." I kapitlet därpå heter det: "Djurskinnen bereda de till kläder åt sina söner, liksom fåglarnas skinn användas till huvudbonader." Som belöning vid bågskjutning utdelas åt gossarna en vit gördel och åt flickorna ett linneplagg. På tal om de olika folken i Norden heter det: "Kläderna pläga enligt gammalt bruk vara korta och åtsittande, utom benkläderna, som äro vidare. Svearna begagna rymligare kläder, liksom bruket är i Tyskland. Moskoviterna hava enligt grekisk vana långa rockar; också är ju deras land beläget högt mot Norden. De i vildmarken levande lapparna åter kläda sig i dyrbara pälsverk av olika djurslag, och det ingalunda för att pryda sig, utan av nödtvång." Om säregna dräkter, utmärkande ett visst slag av yrke, heter det slutligen på tal om birkarlarna, som handla med lapparna: "Dessa män äro igenkänneliga framför andra, ity att de äro iförda en röd klädnad."

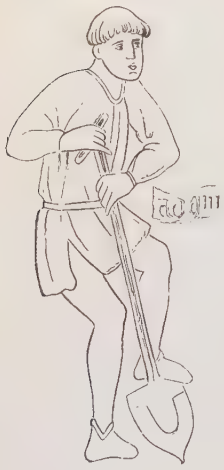

Fig. 204.
Man i arbetsdräkt.
Från Herkeberga kyrka
1400-talet.

Bildframställningar från medeltiden utvisa även, att dräkterna varit olika hos de olika samhällsklasserna. Under 1300- och 1400-talen märktes en strävan efter att vid festliga tillfällen anlägga stor lyx i kläder, och ju skarpare skillnaden blev mellan de fyra klasserna, adel, präster, borgare och bönder, såväl i rikedom som levnadsvanor, dess större olikhet uppstod i dräkten. Ännu intill år 1500 förekom åtminstone en viss likhet med avseende på plaggens art och snitt. Det innersta plagget för såväl män som kvinnor var *särken* eller *skjortan,* som ofta var av linne men ibland av ylle. Även hos de högre klasserna förekom ingen lyx rörande denna dräktdel; det omtalas visserligen, att unga män i trolovningspresent erhållit en skjorta, och det må då även antagas, att den varit synnerligen väl utförd, men de förteckningar som finnas från 1400-

talet över vad rikt folk lämnat efter sig, visa en tydlig återhållsamhet rörande skjortornas antal i jämförelse med de andra dräktdelarna.

Både män och kvinnor buro sedan över skjortan en *kjortel,* vilken hos männen slutade vid knäna, hos kvinnorna nådde ned till fötterna. Medeltiden menar med kjortel ett plagg som fästes vid halsen, ej vid midjan som nu. Det talas i medeltida handlingar om vadmal; klädes- och linnekjortlar. Ofta voro de av olika färg. Hos de förnämare kunde de vara bebrämade med dyrbara pälsverk. Män och kvinnor buro sedan ett bälte om midjan. Smycken funnos i allmänhet icke å mansdräkten, men så mycket mera på kvinnornas festdräkt. Då männens kjortel slutade vid knäna, måste skjortan sluta något ovanför för att ej synas nedanför. "Låt alltid skära din skjorta ett gott stycke kortare än din kjortel, ty ingen hövisk man kan pynta sig i lin och hampa", heter det i "Konungaspegeln" på 1200-talet. Benen bekläddes hos männen med *broker,* som upptill voro fästade om livet med ett brokabälte och nedtill ofta knötos om benet. Över brokerna buros sedan *hoser* på fot och ben. Ibland betäckte dessa ej hela benet, och de kallades då *halvhoser.* På fötterna buros skor. Huruvida kvinnorna under medeltiden hade vaden betäckt av något plagg, därom lämna urkunderna ingen upplysning. Fig. 168 och 204 kunna ge en föreställning om den manliga och kvinnliga vardagsdräktens utseende.

Fig. 205. Huvudbonad från 1400-talets Sverige.

Ovanpå kjorteln bars en *mantel,* som om den var försedd med kapuchon, kallades *kåpa.* Männens mantel var ofta utan ärmar, kvinnornas däremot kunde ibland förses med dylika och hette då *ärmekåpa.*

På huvudet bar mannen *hatt* och kvinnan *huva.* Den senare var tätt lindad om huvudet som en duk, eller låg mera fritt hängande över huvudet (fig. 205). Männen buro ibland i stället för hatten en kapuchonliknande hätta. Fig. 11 och 12 (sid. 13 f.) visa två män i enkel dräkt, den ena med hatt den andre med kapuchonhätta.

Till mannens dräkt hörde vapen, vanligen bestående av sköld och svärd. Hälsingelagen fordrade, att var man, som fyllt aderton år, skulle ha fem folkvapen: svärd eller yxa, järnhatt, sköld, brynja eller musa samt båge med tre tolfter pilar. Vapnen voro nödvändiga på grund av tidernas orolighet och osäkerhet men kunde också fresta till allt för rikligt användande även under fredstid. Den yngre Västgötalagen stadgar böter för den legoman, mjölnare, allmänningsbonde eller ogift bondeson, som

utanför hemmet bar kniv. Förbudet omfattade således ursprungligen ej de fria bönderna, men man utvidgade bestämmelsen att omfatta även dem.

Kniven i bältet kvarstod dock som ett viktigt tillbehör till flera allmogedräkter. T. o. m. kvinnan försmådde ej att ha kniven i bältet. Yxan med långt skaft omdanades till den s. k. *käppyxan* (fig. 206), vilken även den blev ett tillbehör till allmogedräkten. Käppyxan övergick så småningom till kryckkäpp och denna till stödkäpp. I nämndemanskäppen från Dalarna fortleva alla utvecklingsstadierna.

Smyckena betingades ej blott av prydnadsbegäret utan framgingo ur dräktens egen beskaffenhet att ej äga knappar eller knapphål. Spännena fingo därför ersätta dessa som bindemedel vid dräkten. Smyckena kunna därför indelas i sådana, som nödvändigt hörde till dräkten och fastsyddes på den, samt sådana, som hängde löst på och uteslutande tjänade prydnadsändamål. Till det förra slaget hörde spännen i en mångfald former, till det senare arm-, hals-, och fingerringar samt hängsmycken.

Fig. 206. Käppyxor från Dalarna.

Under 1500-talet ägde en rik utveckling av kläderna rum, och herremännens samt borgarnas dräkter skilde sig rätt väsentligt från böndernas. I protestantiska världen ville givetvis prästerna icke gå lika klädda som de katolska, därför antogo även de moderna dräkter, dock med en viss återhållsamhet. Då moderna växlade mycket hastigt och även ej överallt antogo samma former, uppstodo lätt lokaldräkter. Särskilt gynnades denna lokala dräktsed i Tyskland genom landets splittring i flera småriken, vilka i mångt och mycket levde sitt eget liv för sig. I detta land uppstod även redan på 1500-talet typiska folkdräkter, som buros av allmogen vid fester.

I Sverige kommo landskapen att motsvara de tyska smårikena. Även här torde således ha uppstått skilda festdräkter hos allmogen i de olika landskapen. Bureus antecknar från början av 1600-talet i sin annotationsbok "Sumlen", att i Vingåker fanns "en särdeles dräkt". Denna folkdräkt måste således allra senast ha uppstått under 1500-talets andra hälft.

De allmänna dragen i 1500-talets mansdräkt äro, att kjorteln blir en rock ofta öppen framtill, brok och hosa bli *byxor* och *strumpor*, mantel

blir kort med krage upptill. Kvinnodräktens fotsida klädning avdelades på mitten och blev således *livstycke* och *kjol*. Ärmarna kunde även utvecklas på mångahanda sätt, till pösärmar och dubbelärmar m. m. Även kvinnomanteln blev en kort dekorativt utstyrd *kappa*. En viktig del på dräkten upptill var den stora utstående kragen. Även började adelsdamen och borgarfrun att såväl i vardagslag som vid fest bära ett långt smalt förkläde.

Vad som i hög grad bidrog till att skapa variationer i dräkten var myndigheternas ingripande mot lyxen i kläder. Allmänheten måste därigenom tvingas att antingen omändra det gamla, så att det kunde godkännas, eller upptaga det nya med så stor reservation, att den ej fick klander för att bryta ett förbud. Då man ej på alla orter uppträdde lika kraftigt mot nya moder och allmänheten ej heller överallt rättade sig lika lydigt efter förordningarna, uppstodo olikheter mellan bygderna, som ibland kunde bli mycket stora. Rikedomen var ej heller överallt lika stor, och lyxen blev därför ej heller alltid lika iögonfallande.

Fig. 207. Skoklosterdräkt från mitten av 1600-talet. (Tydliga reminiscenser av 1500-talets herredräkt.)

Kampen mot nya moder var flerstädes utomordentligt skarp. Så omtalas, att myndigheterna i Brandenburg gripit några av dem som haft för nymodiga kläder, placerat dem i bur med spelman bredvid och på så sätt utsatt dem för mängdens hån. I Danmark lät konungen med knivar skära upp kläderna på sådana förbipasserande, som hade alltför modern dräkt. Även kunde man tillgripa ett sådant medel som att utge en bok mot ett visst illa omtyckt klädesplagg. Så t. ex. utkom i Danmark, då de vida pluderhoserna börja brukas, en skrift: "En Formaning og Advarsel mod den lappede og forkludede Hosedjævel." Ett synnerligen vanligt sätt att påverka allmänheten var att från predikstolen under pre-

dikan hålla ett strafftal mot nya moder. En präst i Danmark förtäljer: "Som han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikstolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det Spott og Trods, at han hængte den anden Söndag saadanne lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen" (Troels-Lund). Det var således ej alltid man utan invändningar fogade sig efter förbuden.

I Sverige omtalas ej dylika förbud från 1500-talet. Endast en gång nämnes nya hovmoder med misshag och då i samband med allmogens i Dalarna klander över Kung Gösta. Däremot äro förbuden mera talrika under 1600-talet, och de medel man då brukade voro desamma som under 1500-talet i Danmark: dels skrifter, dels straffpredikningar från pre-

Fig. 208. Svenska bondedräkter på 1680-talet. Efter Magalotti.

dikstolen, dels direkta beslut och då mest å sockenstämmor, där böter ålades för överträdelser. Bland skrifter emot överdådig dräkt må nämnas följande från år 1690: "Vällustens tvenne blåsbälgar, nämligen den höga fontangen och de blotta brösten, genom vilka de alamodiska kätt- och flättja älskande kvinnor uti sina egna och många dåraktiga manspersoners hjärta först upptända en olovlig kärleks- och älskogsgnista, och sedermera den uppblåsa, att hon uti en outsäglig ängslanslåga utbrister och stannar i allom, men synnerligen det med dygd och ära bekrönta kvinnokönet till en välment efterrättelse och varning beskrevne och till trycket befordrade av Erneste Gottlieb." — Det berättas, att biskopinnan Svedberg hade antagit denna huvudklädsel, men uppbrände den, då

hon sport, att på Gotland en kalv blivit född med fontang på huvudet. Ett annat dylikt varningstecken skedde i Skåne, i det att en präst anmälde till domkapitlet, att ett dödfött pigebarn haft i pannan en utväxt liknande fontangen. År 1683 erhöllo prostarna i Lunds stift en tillsägelse att noga tillse, att präster i stiftet ej buro långt hår, "som dem allsintet anstår", och att unga präster icke måtte "lägga sig med kalotten till och den icke så mycket av någon förnödenhet som fast mera av en otidig singularitet bruka". I en något senare tid förmanades prästerna att "med sina peruker sig så ej anställa med pudrande och annat, som mera anstår unge och världslige personer". År 1693 uppmanades prästerna att "hålla sina hustrur till att bruka tarvliga och ärbara kläder."

Fig. 209. Allmogedräkter från 1680-talet. Efter Magalotti.

Rörande sockenstämmoprotokoll må blott anföras följande från Vingåker av den 23 januari 1693: "Om klädedräkten blev enhälleligen slutit och för gott funnit, att alla av bondeståndet förbliva vid Vingåkers gamla dräkt, varande ingalunda tillåtligt, att någon brudgum av samma stånd ter sig fram i brudstolen, utan Vingåkers klädebonad. Smala skoklackar, som unga drängar nyligen med församlingens stora missnöje hava tagit före att bruka, skola avskaffas, och sediga och allvarsamma åter upptagas. Och såsom mycken osed i klädedräkten härkommer merendels av en part lättsinnige, ostadige, vispsynte och högfärdige skräddare och skomakare; ty till förekommande av en sådan osed i kläder, är av hela församlingen enhälligt för gott och hälsosamt funnit, att skräddare och skomakare ingalunda skola fördrista sig till att göra andra kläder och skor än som kyrkoherden och församlingens 24 äldste känna för goda och

tjänliga. Skulle ämbetsmännerna annorlunda göra, så hava de icke allenast ingen makt att därför fordra någon betalning, utan ock skola av kyrkoherden och församlingens äldste i socknestugan allvarligen tilltalas och näpsas."

År 1661 utkom ett reglemente gällande för hela landet. Häri heter det bl. a., att tjänstefolket ej fick efterapa husbönders och husmödrars kläder; lika litet fingo personer av deras kvalifikation bära siden eller halvsiden, sobel, mård, fint kläde eller smycken, utan endast ylle och linne, men utan knytningar och snören, som då voro mycket i gång; lika litet fingo de bära silkes- eller fina regarnsstrumpor, ej heller karduans-,

a *b* *c*

Fig. 210. Moradräkter från 1600-talets senare del (Schultze 1758).

rugläders-, utan gement passere-läders eller smorda skor. Barnen fingo icke bruka gyllen- eller silverduk, knytning eller galloner på mössor, snörliv, hattar, bröstdukar; rådet tillåtes hava få streck smal knytning eller galloner av guld, silver eller silke på mössor. För att förordningen skulle bli åtlydd, ålades alla pärlstickare, guldarbetare, skräddare, buntmakare och sömmerskor att icke något arbete göra åt någon, förrän de låtit sig väl underrätta, vad person dem draga eller det hava skall; vilken kan beslås något arbete förfärdiga för man eller kvinna, som ej är dem tillåtet att draga, han böte trenne gånger, men fjärde gången förvises han ur staden.

Oredan blev dock med varje årtionde värre och värre, och till sist kom ärendet upp inför riksdagen 1731. Man hade funnit, att de skiftande moden förorsakade ett livligt avläggande av oslitna kläder; för att hindra detta borde "alla moder avskaffas", det gällande modet på manfolks kläder skulle bliva oförändrat; "men hennes majestät anmodas i under-

dånighet att själv utvälja och fastställa ett mod för kvinnfolks kläder, vilket ingen arbetare vid 200 daler silvermynts vite skall understå sig att ändra". Dock måste man göra det tillägget, att det om möjligt bleve efter ståndens skiljaktighet. Alla styvkjortlar skulle moderniseras till mindre form för de förnäma, men för de sämre och gemena alldeles vid straff förbjudas. "Kammarpigor och huspigor av vackert folk", som för fattigdom nödgades tjäna, fingo bära inrikes gjort sidentyg och vad gammalt deras fruar dem gåve, men alla andra, bonde-, mjölnare- och torparedöttrar inräknade, skulle bära hemgjorda regarnströjor.

De skilda ståndsdräkterna voro emellertid till allmän förargelse, och många försök gjordes att få en enhetlig dräkt lika för alla klasser. Ett av dessa försök är Gustav III:s påbud av 1778 om den s. k. *svenska dräktens* antagande. Detta försök lyckades något bättre än de föregående, på grund av den stora popularitet konungen just då åtnjöt. Det varade emellertid ej länge, förrän ånyo särskilda hovdräkter och adelsdräkter begynte danas och samma ståndsskillnader i dräkt som förut begynte sprida sig. Det enda man egentligen vann var, att de särskilda dräkterna för de olika stånden nu ej offentligen erkändes, och var och en fick fritt efterbilda, vad han ville.

a *b*

Fig. 211. Skånsk bonddräkt (*a*), som går tillbaka till äldre militäruniform (*b*). (Båda följa närmast »svenska dräkten»).

Sedan blev det länsstyrelsernas tur att gripa in mot nya moder. Det finnes ett dylikt förbud från Älvsborgs län av den 10 okt. 1792. Här heter det i par. 4 och 5: "4. I klädedräkten bör gamla tarvligheten och allvarsamheten upplivas. 5. Allmogen förband sig att ej nyttja andra tyger till kläder, än de som tillverkas i orten, samt av ingen annan färg än den vanliga grå, eller av egen ull melerade. Alla lysande knappar avläggas och häktor helst nyttjas."

Ännu så sent som 1840-talet omtalas förbud mot nya dräkter. Det

gäller därvid återigen Vingåkers socken, som 1755 fått av kgl. maj:t bekräftat sina stadgar mot ändringar i klädedräkten. J. P. Wåhlin meddelade R. Dybeck 1843, att, "sedan förordningen under en längre tid icke tillämpats, församlingen genom ett sockenstämmobeslut den 10 juni innevarande år överenskommit, att härefter böter ovillkorligen böra uttagas av dem, som avlägga sina fäders dräkt". Ägaren å Skenäs' gods i socknen hade s. å. "förbjudit sina underhavande att avlägga dräkten samt förständigat dem, vilka härutinnan felat, att åter *plagga sig*".

Dräktmoderna efter år 1600 kunna följas hos både herreklass och allmoge som parallella utvecklingstyper, dock så att allmogen gärna upptager herremansdräkten åtminstone vid festliga tillfällen med den modifikation, som kunde finnas påkallad. Allmogens uppfattning av dräkten som speciellt kännetecken för varje bygd för sig utövade härvid ett mäktigt inflytande. Mansdräkten och kvinnodräkten följa delvis olika utvecklingslinjer.

Fig. 212. Vämmenhögsbonde i rock från 1730-talet.

Inom mansdräkten kan särskilt erinras om mantelns eller kappans ändrade betydelse. Under 1600-talet förekom denna först som en kort axelkappa utan ärmar. Så småningom blev den längre och nådde ned till knäna. Omkring 1670 faller den ur moden hos herreklassen men kvarstår som ämbetsdräkt för präst och borgare till 1700-talets slut och delvis därutöver. Tröjan (rocken) delades framtill och nödvändiggjorde ett livstycke under. Den försågs snart med skört och efter 1700 med stora fick- och ärmuppslag. Den kom på detta sätt att i någon mån ersätta kappan. Hos allmogen upptogos nu båda dessa klädesplagg. Den långa ämbetskappan blev den officiella långrocken, som bonden anlade, då det gällde att uppträda offentligt, t. ex. vid ting, bröllop och begravningar. Tröjan däremot, mer eller mindre med skört samt fick- och ärmuppslag, blev söndagsdräkt. Den unge mannen fick nöja sig med den vid höfterna slutande kortjackan.

Långbyxor förekommo ej förrän vid 1700-talets slut, och kortbyxorna voro vid knäna under 1600-talets förra hälft ännu rätt vida med spetsbräm eller rosett vid knäna. På 30-åriga krigets tid började stöveln bli ett viktigt modplagg, och med den stora och vida delen upptill blev det obekvämt med knädekorationer på byxorna. Dessa blevo därför betydligt kortare och mera åtsittande samt doldes ofta under den stora vida jackan. Allmogen brukade kortbyxor av olika snitt med eller utan de-

korationer vid knäna till långt in på 1800-talet. De långa ridbyxorna, som hos militärdräkten vid 1800-talets början voro vanliga, upptogos här och där hos allmogen (fig. 213) och stannade sedan kvar å en del sockendräkter inpå 1800-talets andra hälft. Stolt meddelar om dem från Kalmar län omkring 1820: "Dessa räckte från foten och upp på bröstet, men de voro icke att draga på, utan en knapprad gick på utsidan från foten och ända upp, så att man såg gärna, att någon ville hjälpa en med påtagandet. De voro av grått vadmal och beklädda på inbenen, i aktern och ända ned till foten med garvskinn samt fodrade med blågarnsväv helt om upp och ned, och de voro alla så lika, så att om vi hade träffat hundra bönder på ett ställe, så hade allas byxor varit lika. Sådana gjordes aldrig nya efter 1820, men bibehöllos likväl, ärvda från stärbhusen, tills det ena paret efter det andra blev utslitet av drängar och arbetare."

Fig. 213. Ridbyxor från 1820-talets Skåne.

Skor av läder utbildades under 1600-talet å ena sidan till snörskor å andra sidan till stövlar. Fullt utbildad träffas stöveln med sin vida överdel jämte utviken karm i Gustav Adolfsdräkten och med sin fasta raka överdel i Karl XII:sdräkten. Denna senare stövelform ingår i många folkdräkter under 1700-talet. Vanligast inom allmogedräkterna blir dock skon dels i snörformen med en överliggande läderflik döljande banden (så t. ex. i flera Södermanlandsfolkdräkter), dels i den yngre spännskon från 1700-talet.

Träskor ha förekommit såväl i vardagsdräkt som festdräkt alltsedan 1600-talet (fig. 214). Att man t. o. m. kunde anse denna benbeklädnad värd en dekorativ utsmyckning visar vår bild. Per Osbeck skriver från södra Halland 1796: "Folket av bägge könen gå med träskor så hemma som ute på marken, men ej i kyrkan[1]. Manfolkens kosta 6 à 8 styver och kvinnfolkens 4 à 6, vilket är en god besparing, och nyttigt i dessa slaskiga orter, där vi med läderskor höst, vinter och vår även bliva våta, långt oftare än i norra orterna, där vintrarna äro beständiga. När drängarna slå samman fötterna med sina träskor i jullekar, eller sjunga majvisan den 1 maj för pigorna, vilka giva dem för besväret målade ägg, tyckes mig höra det i grovt, som spanjorerna, på finare sätt, uttrycka i sina danser med 'castanniolas'." Hallandsynglingarna ha således under

[1] Att gå med träskor i kyrkan har ej varit sällsynt i Skåne in i senare tider.

1700-talet ej dragit sig för att dansa i träskor. Det kan ju då ej sakna sitt intresse att höra, vad Lennæus har att säga om dansen i Delsbo i Hälsingland på 1730-talet. Efter att först ha omtalat, att de allmänt dansade barfotade, tillägger han: "Detta kommer därav, att deras skor äro oformliga och allt för vida, de där hava höga, nederåt smala, och mitt under foten framlutade klackar under sig, så att fötterna uti dansen ej annat kunna, än slinka av och an i skorna, varigenom de bliva så fotömma, eller, som de här tala, *såre*, att de nödgas lägga skor och strumpor ifrån sig." — Träskons utbredningsområde är företrädesvis de forna danska landskapen: Skåne, Halland, Bleking och Bohuslän.

Till slut en liten beskrivning på sättet att göra skor, efter skomakare Stolts minnen: "Skodonen voro på 1820-talet mycket simpla. När vi kommo till ett vanligt bondställe, så togs fram en halv kohud eller huden efter något anant kräk, häst eller stut, som de själva hade barkat. Av denna skuro vi undan i ryggen det nödiga behovet sulor, gjorde sedan det övriga svart med kopparröd och arbetade det med en smörja av tjära, blandad med ister och talg. Ett barkat fårskinn togs till kappor och linningar; men kappan utgjordes huvudsakligen av beck och näver, som av skinnet hölls kvar. Därtill kommo näverknippan, beckhon, som strängt anlitades, och ett stycke gott tallträd till skopinnar. Härav blev ett omlag skor för hushållet, och sådana skor fingo drängar och pigor fyra par om året, vilka likväl ofta icke räckte till för sin underhaltighet; men för att något hjälpa den tunna sulan, så släppte var och en till ett par gamla utslitna skor, som sprättades sönder, lades mellan nävern och sulan och kallades *mellansätt*. Sådana voro skodonen på 20-talet, utom ett och annat garvskinn, som bereddes till vändskor åt kvinnor och barn. Men på det nymodiga 30-talet började männen beställa stövlar och kvinnorna kängor, fastän oftare av simplare art, och detta bruk tilltog allt mer och mer; men likväl växlades om med de gammalmodiga skorna ända intill 60-talet. Numera (1880-talet) äro de icke synliga."

Fig. 214. Träsko från Orust.

Till fotbeklädnaden kom slutligen vintertiden s. k. *snösockor*, vilka i allmänhet voro sydda av kläde eller vadmal i strumpornas färg och hophäftades på benens utsidor med hakar och hyskor.

Huvudbonaden var under medeltiden vanligen *hatt* för den självständige mannen. Den var tecknet på mannens värdighet, och kvinnans bonad var därför ej hatt utan *huva*. Det heter i enlighet härmed i den

gamla arvsrätten: "Gånge hatt till och huva ifrån." Såsom tecken på makt och värdighet hörde hatten till den frie bondens festdräkt, och han avlade detta bevis på makt ej ens inomhus. Endast i Guds hus och inför prästen avtog han hatten. I Bjuråker i Hälsingland gällde regeln, att hatten (och även mössan) skulle vara på såväl inne som ute, med undantag av, då man satt till bords för att äta, eller då man läste eller hörde läsas i psalmboken eller bibeln, då man kom i kyrkan, eller där eljest gudstjänstliga handlingar förehades, då man kom in, där någon stod lik o. s. v.

Hatten var under 1700-talet i allmänhet låg och mjuk med vida uppåtböjda brätten. Kullen hade nere vid ett band runt om och detta sedan försett med spänne, som än satt framtill än på sidan. Den höga moderna cylinderhatten blev också den upptagen hos allmogen mest på 1830- och 40-talet (fig. 213). Naturligtvis hörde den endast till helgdags- och festdräkten. Vanligen var den av svart felb med rätt stora brätten, vilka någon gång (såsom i Floda och Gagnef i Dalarna) kunde fästas upp med band vid kullen.

Mössan var ynglingens bonad och mannens, då han ej skulle uppträda officiellt. Den mest typiska mössan för den unge mannen var *bandluvan* och *killuvan*, vilken likt en kalott slöt tätt intill hjässan. Mindre högtidlig än luvan var toppmössan, *pinnhättan*, *foramössan* och *hundskinnsmössan*, de senare huvudsakligen till vinterbruk och vid resor under dålig väderlek.

Skjortan var i allmänhet såsom brudgumssärk försedd med fina spetsar, eljest tämligen enkelt hållen.

En nyhet, som tillkom under 1600-talet, var *knappar* och *knapphål*. I början gjordes båda stora, så att de tydligt kunde synas. De användes som ersättning för knäppningen med hyska och hake eller spännen. I allmogedräkten synas knappar blivit vanliga mot slutet av århundradet. Crælius säger 1774, att knapparna på den tiden kunde vara så stora, "att man kunnat bruka rockknappsskålen till brännvinstumlare". Enligt ett protokoll från Svennevad av 1698 skulle den dräng, som uppträdde med "knappetröja" i kyrkan, sättas i stocken. Ett Sköllersta-protokoll av 1741 visar däremot ingen ovilja mot knappar och knapphål. Detta hindrar dock ej, att 50 år senare Älvsborgslänsprotokollet kunde föreskriva, att häktor helst borde nyttjas. Ännu på 1800-talet var hyskan och haken den vanligaste å nationaldräkter, och knappar med knapphål blott en dekoration. Knapparna kunde göras av olika material, än av metall, än av trä, horn, läder, papp m. m. P. G. Vistrand anför en uppgift från Bohuslän, enligt vilken bönderna där gjorde sina knappar av läder, "vilket blöttes, bultades och torkades, varefter knapparna skuros ut, filades

och jämnades. Slutligen försågos de med ett par hål för de skinnremmar, med vilka de fastknötos vid plagget". Skomakare Stolt beskriver knappfabrikationen på 1820-talet så här: "Ett stycke trä avskräddes, lagom tjockt, helst en stav av en silltunna och därav borrades knappar, som överkläddes med tyg."

En annan nyhet, som visserligen begynte på 1500-talet men blev fullt vanlig först med 1600-talet, är *fickan*. De vida byxorna under 1500-talets andra del inbjödo till placerande av en liten ficka, som kunde döljas i vecken. Förut hade man fått nöja sig med en pung fästad vid midjan *i* bältet. Nu kunde man stoppa en del småsaker i byxfickan. Rockfickan utbildades särskilt under 1600-talet och fick i början på 1700-talet ett stort ficklock ofta försett med knapp. I ett Sköllerstaprotokoll av 1741 heter det, att man ville bruka rockar, "som hava tvära fickor, vilka med knappar och knapphål igenknäppta varda eller ock sådana, som äro gjorda med krage kring halsen och långa fickor utan knappar och knapphål". Under 1700-talet voro dessa stora ficköverslag mycket vanliga å allmogedräkter.

Till mansdräkten hörde slutligen, ibland även till kyrkdräkten, *förskinn*, något som vid festdräkten lånats från arbetsdräkten. Käppen som käppyxa eller stödkäpp hörde till festdräkten under såväl 1600-talet som följande århundradena. Om övergångstiden från vapen till käpp erinras vi i Dryselius' beskrivning på allmogedräkten vid Skokloster vid mitten av 1600-talet: "De äldsta brukade stridshamrar, men de yngre inga. Nu (c. 1700) går både gammal och ung med käpp i handen, jag menar för en sed och ej för någon tapperhet, eller svaghetstecken." I Forssells bok heter det från Skåne på 1820-talet: "I ett liktåg är nödvändigt att alla hava käppar, t. o. m. små gossar, när de åtfölja ett sådant."

Käppen kunde utbytas mot en piska, vilken då också blev ett herretecken. Om piskan åtföljde festdräkten, behövde detta således ej syfta på, att denna nödvändigt skulle komma att användas. Den var en blott yttre dekoration ungefär av samma betydelse som värjan i herremanners dräkt på 1700-talet.

Kvinnodräkten hos allmogen följde vida mera än den manliga sina egna utvecklingslinjer. Under 1500-talet hade kjorteln hos de högre klasserna delats i en övre och en undre del. Inom allmogedräkterna finnas dock kvar en del klädesplagg, vilka tyda på en viss förbindelse med medeltidens dräktsed. Hit torde t. ex. höra den säregna höstkostymen för flickorna i södra Sverige (fig. 215). Den bestod helt enkelt blott av ett linne med broderier samt "bälteband". Denna dräkt bars vid höstarbetet på marken och ibland hemma t. ex. vid yste- och dansgille. Linné säger

1749 om folket i Ravlunda, Albo härad, Skåne: "Kvinnorna gingo i särken med grått förkläde och träskor, samt hade ofta en list om livet." Då detta meddelande vilar på en iakttagelse den 29 maj, kan det ej här vara tal om höst- utan vanligt arbete i hemmet. Från Virestad i Småland antecknar samma författare: "Vardagsklänningen, som kvinnfolken brukade om sommartiden, då de gingo i sitt arbete, bestod endast i en vit särk, omgjordad med den röda listen, och under tiden hade de dessutom för sig ett linneförkläde." Dräkten hade således sin användning även vid denna tid, ehuru den längst fortlevat som festdräkt.

Fig. 215. Höstdräkt från Herrestads härad, Skåne. (Forssell.)

En annan dräkt av säregen form från södra Sverige var sorgdräkten (fig. 216). Linné iakttog den vid Vittskövle, Gärds härad, under sin skånska resa och säger därom: "Sorgdräkten, som bondekvinnfolken här på orten brukade, sågo vi i kyrkan; svarta kjorteln, som är gjord att häftas om livet, fick ej sitta på sitt ställe, utan skulle nu mera hängas över axlarna, och livstycket, som alltid är fäst i ett stycke med kjortelen, slokar fram över huvudet och skyler mesta ansiktet, varigenom armhålan, genom vilka armarna trädas på livstycket, svarade numera mot öronen. Således gå stackars folk och sörja sina anhöriga hela året och bruka den seden större delen över Skåne och en del av Halland, värde både löje och medömkan; ty vad kan icke modet inbilla människorna?" Linné återsåg detta bruk i Herrestad och beskriver det nu litet utförligare: "*Armkjortel* är ett annat mod på kjortel, som är gjort av tyger eller kläde med armar, dock så smala, att kvinnan aldrig kan träda armen uti dem; denna kjortel brukades som kappa, varför han ock är öppen helt och hållet som en nattrock; övre delen passar efter livet, men modet vill icke tillåta, att han brukas på gement sätt, utan bör han hängas över axlarna, som en kappa, att gjordan, där bröstet och skörtet äro hopsydda, går omkring halsen över axlarna, varigenom sker, att det, som skulle täcka brös-

tet, kommer nu att täcka huvudet och de smala långa, nedhängande armar föreställa liksom så långa nedhängande öron, dock väl till förståendes, att denna kjortel icke brukas i vardagslag utan endast vid stora solenniteter, e. g. då offrande skall ske eller ock då bondhustrun skall tagas i kyrkan." Här synes dräkten ha haft vidsträcktare användning än eljest. Att det är densamma som sorgdräkten torde tydligt framgå av beskrivningen. 80 år senare avbildas och beskrives hos Forssell ("Ett år i Sverige") från Torna härad, sorgdräkterna, vilka nu ännu mera specialiserat sig: "Å bilden (fig. 216) möta oss några sörjande vid en nyss tillsluten grav på en kyrkogård. Den ena kvinnans sorgdräkt utmärker en nära anförvant till den bortgångna. Sådana bära över huvudet en, särskilt för sorgen gjord, svart kjortel eller kappa, som de kalla *kåvan;* den hålles så nära tillsluten omkring ansiktet, att blott det ena ögat synes. Man får således icke *se* en sörjande kvinna gråta, blott höra snyftningarna, och bruket kan icke vara utan sin nytta för en ung änka, som har svårt att få en sorgetår över en gammal man. Någon gång nyttjas till denna kappa endast en vanlig svart kjortel med fastsytt liv utan ärmar; då den så vändes, att en del av ansiktet blir synligt genom armhålet. Den andra kvinnans huvudkläde är sådant, som bäres av mindre nära släktingar. Det kallas *hyekläde* och måste vara stort, väl stärkt och utstående, samt försett med spetsar. Männernas sorgdräkt är icke, såsom kvinnornas, svart, utan blå."

Fig. 216. Sorgdräkter från Torna härad, Skåne. (Forssell.)

Om sorgdräkter på Öland säger slutligen Gahm Persson 1768: "Vad sorgedräkterna angår, äro de mycket åtskilda efter var och en sockens sätt och vis med åtskillnad i kläderna... De av kvinnfolken norr om landet, som äga någon kvar av de gammalmodiga svarta kapporna bruka dem i så-

dana tillfällen och täcka huvudet med ett s. k. *vivkläde*, stort som en liten duk, vilket fästes tillsamman under hakan, att föga mer än näsan är synlig; det övriga hänger löst bak över skuldrorna och ryggen. Deras vanliga svarta valmarskläder och ett raskförkläde brukas tillika med svarta yllestrumpor. Uti de södra socknarna är den åtskillnad, att därstädes ej brukas det förenämnda vivklädet över huvudet, utan knyta de ett fint kläde, dock utan spetsar, därom och ett lakan över axlarna och ryggen; men för övrigt allenast svart tröja och kjortel, blå strumpor och svart raskförkläde, vilket ehuru det ej är mer än en våd i bredden, i vissa socknar lägges tredubbelt tillsamman, att det ej syns bredare än en kappa halv aln."

En annan dräkt erinrande om den medeltida fotsida kjorteln är Vä-

Fig. 217. Bröstlappar från Torna härad. Skåne.

rendsdräktens *opplötakjortel* och Vingåkersdräktens *yvaxlakjortel*. P. G. Vistrand påpekar båda dessas möjliga samhörighet med Laxdoelasagans *upphlutr*, som bestod av en snäv kjortel med tätt åtsittande liv. Den brukades av gift kvinna.

Då 1500-talets bruk att dela kjorteln i två delar, ovan- och nerdel, nådde allmogen, delades särken även i två skillda plagg. Ovandelen kallades i södra Sverige ofta *opplöt* och kunde som sådan vara fastsydd vid kjolen *(opplötakjortel)*. Ovanpå ovandelen satt ett livstycke utan ärmar och urringat i halsen. Den urringade delen på bröstet kunde täckas av en bröstlapp *(smäck)* ofta rikt broderad och utsmyckad (fig. 217). Denna form med livstycke, ovandel och vida ärmar förekommer å de högre klassernas kvinodräkt redan på 1500-talet. Jämte denna dräkt förekom emellertid även under 1500-talets andra del hos borgarfruarna tröjor med ärmar, som slöto tätt åt armen. Allmogen upptog även denna dräkt, och tröjan blev vanligen förbunden med den gifta kvinnans kyrkdräkt.

En högtidligare dräkt var den långa *axelkappan* fäst vid halsen och

fritt nedhängande samt utan ärmar. Denna brukades av de gifta kvinnorna vid högtidligare tillfällen och motsvarande närmast männens långrock som officiell festdräkt. I våra dagar är den återupptagen som ytterkappa.

Av innerklädnaden återstår att tala om 1700-talets nymodigheter med *korsettens* införande även till allmogen. Denna ingick i festdräkten ej sällan ännu på 1850-talet. I våra dagar döljes den mera, så att den ej kommer att utgöra någon framträdande del av dräkten.

Som benbeklädnad förekommo strumpor av samma slag som männens, än ihopsydda tygstrumpor, än skinn och än stickade. Skorna hade också

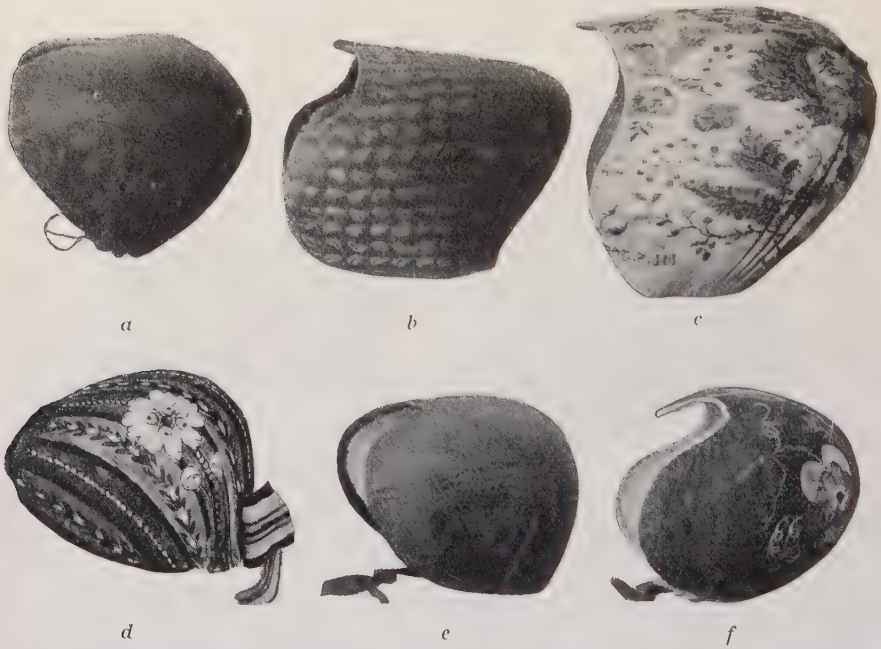

a *b* *c* *d* *e* *f*

Fig. 218. Kvinnomössor: *a—c* från St. Tuna, Dalarna; *d målemössa* fr. Pelarne, Småland; *e* fr. Lillhärdal, Härjedalen; *f* fr. Tännäs, Härjedalen.

samma form som männens, men lädret var ofta ornerat med en del inprickade ornament.

Bältet spelade hos kvinnan en långt viktigare roll än hos mannen och var därför ofta försett med silversmycken.

Huvudbonaden fanns i en mängd former, vida mera olika än männens (fig. 219). Den enklaste, huvudet tätt åtsittande, *huvan* var den vanligaste (fig. 218). En denna liknande men något vidare var den s. k. *hatten*. En fastare samt med annan form än huvudet och flat nacke var *kråkan*. En annan typ var *högmössan* (se Häverödräkten) och Rättvikkullornas toppmössa. Ännu större och med nedhängande flikar var *hil-*

ken (Gagnefdräkten). Slutligen finnes den typiskt skånska kluten, om vilken Linné säger: "En sådan klut brukas på intet ställe i Sverige ovan Skåne, så att skånska kvinnfolken merendels med denna lätt skiljas ifrån alla andra." Mot alla dessa mer eller mindre utvecklade konstformer står det konstlösa klädet, vilket är lika typiskt vid vardagsdräkten som sällsynt vid festdräkten. En egenhet för den skånska bruddräkten är det s. k. *la (brudla, nackala)*, en diademliknande huvud-

Fig. 219. Mössor från Tjust.

bonad med långa nedhängande band. N. G. Bruzelius ger oss en särskild beskrivning på kluten: "Den begagnades över nästan hela Skåne och var olika, icke blott i de olika häraderna, utan t. o. m. i olika socknar, var i äldre tider förfärdigad av hemgjort lärft, som i finhet tävlade med kammarduk; den bands över den s. k. *klutalocken* och bildade en halvcirkel över huvudet; en större trekantig snibb hängde nedåt ryggen, och tvenne vingar sköto ut åt sidorna. Under den bakre snibben framskymtade tvenne röda bandändar, *la*, till tecken att kluten bars av en ärbar kvinna. *Halvkluten* var däremot mindre och enklare samt saknade denna prydnad. En vacker klut var en hel förmögenhet och kostade endast i synad en skeppa rågmjöl."

En säregenhet för flera allmogedräkter är, att kvinnorna bära flera slag av mössor på en gång, den ena utanpå den andra. Så tillhör t. ex. Gagnefdräkten på en gång: *hatt* innerst, *hätta* utanpå denna och till sist *rödluva* ytterst. Den moderna halmhatten träffas endast sällan inom nationaldräkterna men ingår undantagsvis i den, såsom t. ex. i Mellösadräkten. Att bestämma alla dessa kvinnobonaders ålder är omöjligt, då de i allmänhet självständigt utbildats.

Fig. 220. Brudlist (*fälttecken*) från Kinnavads härad, Småland, daterad 1702.

Fickor å kvinnodräkten voro mera sällsynta, därför kommer till dräkten lösa, ofta vackert broderade *kjortelfickor* (fig. 221).

Till kvinnodräkten såväl som mansdräkten hörde vantar, som voro broderade och utförda så omsorgsfullt som möjligt för att kunna höra till bröllopskostymen. Den vanliga typen är de s. k. påsvantarna; fingervantar äro sällsynta inom de äldre dräkterna. Ibland voro de försedda med en liten fingeröppning i innerbanden, varur fingrarna kunde uttagas, utan att vanten behövde avdragas (så t. ex. i Västergötland). Detta var särskilt bekvämt, när man i kyrkan behövde vända blad i psalmboken.

En mycket viktig del av dräkten utgjorde *förklädena,* vilka ibland, såsom i Rättviksdräkten, utgjorde en framvåd i kjorteln. På förklädets ornamentala utsmyckning nedlades alltid stor möda. Ofta fick förklädet bli utmärkelsetecken för gift kvinna, så att än särskild färg, än särskilt snitt skiljde denna från den ogifta kvinnans. Även i andra hänseenden kunde det variera. Forssell omtalar från Dalarna på 1820-talet: "Förklädet, som i Leksand får namn av *magd*[1], har där en viss betydelse i anseende till färgen, vilken bestämmes av olika årstider eller högtidsdagar. I sorg nyttjas gult, men för övrigt grönt eller blått, stundom randigt; det är vanligen av chalong eller av hemmavävt tyg."

En annan lös del ovanpå dräkten är *sjalen.* Den förekommer i en mycket tidig form i Ölandsdräktens *täpa,* och omtalas där redan i bör-

[1] Med ordet *magd,* som på 1820-talet betydde förkläde, betecknades i forna dagar även huvudklädet. I denna bemärkelse förekommer det ännu hos Hülphers. I allmänhet tyckes det betyda ett löst kläde, som hänges eller sättes på ett annat. Linné

jan på 1700-talet. Under 1700-talets lopp blev den vanligare och ingick under senare delen av århundradet ej sällan i festdräkten (så t. ex. i många halländska).

Näsduken blev under 1700-talets andra del ett allt vanligare tillbehör till kyrkdräkten. Jag lånar Jonas Stolts ord om näsdukarna i Högsbynejden, Kalmar län: "Redan 1820 voro somliga bondkvinnor försedda med var sin vitbottniga bomullsnäsduk, avrutad med rött i stora enkla rutor och med en liten bård. Dessa kostade till en början 3 riksdaler, men den ymniga tillgången gjorde ett prisfall ända till 14 daler, så att de fattigare kunde tänja sig till en av dessa grannlåter, och då köpte mina föräldrar en, och se, mor blev så grann, så grann! Ett par tre år därefter kom en annan knalle och trugade på dem ännu en sådan för 10 daler, och så hade mor två. Men tänk likväl så dyrt det var, då ännu en knalles daglön var en plåt (16 skilling, 33 öre). Då nu alla kvinnor voro försedda med dessa, så kommo nymodigare litet mindre näsdukar, avrutade i åtskilliga fasoner och av flera färger till allt lägre pris, och i slutet av 20-talet voro dessa röda och vita näsdukar, som de kallades, gammalmodiga och nyttjades som högtidskläde endast av den fattigare befolkningen."

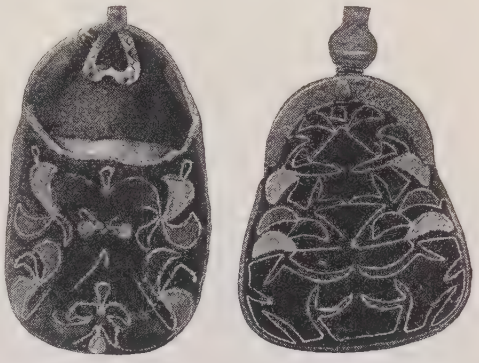

a *b*

Fig. 221. Kjortelsäckar: *a* från Enviken, Dalarna; *b* från Tännäs, Härjedalen; båda utförda i applikationsbroderi konturerat med tenntråd.

Ett tillbehör till festdräkten av mera ovanligt slag var *muffen*. Den hade under 1700-talet blivit allt vanligare hos de högre klasserna, så att ofta t. o. m. männen kunde bruka sådana. Vi träffa muffen i Delsbodräkten redan på 1730-talet enligt Lennæi beskrivning, och den brukades då av både stora och små, vinter och sommar, då de voro i brudfärd, stodo faddrar eller gingo till skrift. En äkta Delsbomuff var under gamla tider sydd av plysch eller schagg och för ändarna stofferad med rävskinnsbräm. Om vintern hade man sin muff väl fodrad med ludet skinn, men detta satt löst, så att det om sommaren kunde tagas bort. Ännu långt

säger i sin Dalaresa 1734: "*Magda, skimpa* eller fittlapp, är ett slags klädnad, som kvinnfolken bruka inpå kroppen i st. f. särk, omkring är den lik ett livstycke, kan snöras åt under brösten, som hänga utöver. Öppningen går neder över naveln. Där livet slutas, blir han vid som en kjortel. Hel och hållen är han av fårskinn, innantill luden, utantill vit, räcker till skon."

efter 1850 brukade delsbokvinnorna liknande muffar, men vanligtvis cylinderformiga med stomme av björknäver eller annat styvt, lätt åtkomligt material samt klädda med svart sammet. — Under 1700-talet förekom muffen hos allmogen även på Gotland, där den liksom i Delsbo brukades både vinter och sommar vid festliga tillfällen. Under 1800-talet försvann den så småningom från ön.

Fig. 222. Striglakors. Skåne.
N. M.

Såsom utmärkande för allmogedräkten i allmänhet kan nämnas, att man i brist på underkläder av särskilt snitt använt många omgångar av kläder av samma slag. Festdräkten brukade denna mångdubbling av kläder i stor utsträckning, särskilt i Skåne; men även längre upp i landet kunde denna lyx förekomma. Man tänkte härvid mindre på värmen, än därpå, att rikedomen skulle synas och tog därför vid fest lika många klädesplagg på sig som om vintern. Linné anför 1749 om klädesplaggen i Skåne: "Kläderna, som bönderna bruka, äro merendels 3 tröjor, av vilka kanten på den inre städse lyser under den yttres. Byxor brukas flera par, av vilka det inre alltid är av linne. De hålla

dem så nödvändiga, som fruntimren flera kjortlar." J. F. Svanander skriver 1797 om dräkten i Bara: "En välklädd hustru nu för tiden måste vid högtidliga tillfällen hava fem till sex kjortlar förutom skinnkjorteln och den svarta satinkjorteln. — Mankönet brukar vid högtidliga tillfällen kragstövlar, skinnbyxor, skinnpäls och flera vallmarströjor, blåa, gröna, vita och svarta." Dessa sistnämnda fyra plagg benämndes efter samma källa: "En *krypi*, en *fari*, en *slomeridom* och en *utanom*." Hos Forssell nämnas dessa samma namn på 1820-talet, tydligtvis utan kännedom om Svananders uppgift och alltså sannolikt direkt efter allmogetraditionen på 1820-talet: "Kvinnornas kjortlar med sina livstycken, ävensom karlarnas jackor, hava olika namn efter deras vidd och plats. Den närmaste och trängsta heter *krifi* el. *krybi* sedan *fari*, så *klämman*, därefter *slom* el. *slummerdum* och den yttersta *uden alle di*."

Anders Tidström skildrar 1756 hallandsgummornas kyrkobesök så här: "När hon stiger ur sitt hus, lyfter hon upp 4 kjortlar, då minsta förklädet täcker och pryder de 3 stadigt nedsläppta. I kyrkoporten släpper hon ned 3, då gör andra förklädet sin tjänst, och äntligen i kyrkdörren släpper hon ned översta kjorteln." 1768 säger Gahm Persson om männens dräkt på Öland: "Att bruka 3 à 4 tröjor, och även så många par byxor, det ena över det andra, fast alla ofodrade, är en allmän plägsed, och det såväl sommar som vinter." Linné omtalar den manliga Värendsdräktens byxor av vadmal och tillägger: "Inom dessa hade karlen merendels två par andra byxor, av vilka de innersta voro linbyxor." Slutligen må blott anföras ett yttrande om den kvinnliga Nåsdräkten om vintern efter F. D. Crælius 1837: "Kvinnorna äro denna tid även insvepta i fårskinn eller ombonade med flera över varandra dragna kjortlar, som giva dem ett så vördigt utseende, att själva oskulden kan falla en misstänkt."

Med avseende på allmogedräkternas *smycken* vid 1500-talets början säger Olaus Magnus: "Vad beträffar bruket av silver, så förekommer detta ingenstädes så allmänt, i handel och vandel hos folk av alla stånd, som inom Svea och Göta riken. Det gives nämligen knappt ett hushåll, som icke för varje år ökar sin silverskatt. En stor rikedom på silver förekommer i form av helgonbilder och andra helgedomskar. Likaledes ock i fom av kvinnoprydnader, bestående av stora huvudkronor, halsband, bröstsmycken, armprydnader, kedjor, broscher och ringar. Förnäma män brukade fordom bära gördlar av silver, allmänt omtalade under namn av silvskena, och sammanhöllo sina kläder med runda silverknappar; ja, de till och med fästade bjällror av silver vid svansarna på sina hästar. Betsel- och hästprydnader av silver äro för övrigt mycket vanliga. I staden Skenninge i Östergötland var för icke länge sedan allmänt bruk, att

jungfrur, även utan att tillhöra adeln, uppträdde vid alla högtidliga tillfällen med stora kronor av förgyllt eller oförgyllt silver vid pass ett spann höga. Alla ogifta och gifta kvinnor nyttja för övrigt rika silverprydnader på sin dräkt, och bruket av sådana prydnader sträcker sig även till lantfolket."

Smyckena voro dels sådana, som tjänade ett praktiskt ändamål att ersätta knapp och knapphål, dels sådana, som blott skulle pryda. De förra voro i sin enklaste form *spännen* med hakar (fig. 223—226). Den tidigaste formen av dessa synes ha varit *broschen (halsdukasilver, kjortelsilver)*. En gammal medeltidsform är den stora kupiga med spänntorn.

Fig. 223. Hjärtspänne från Småland. Nord. museet.

En annan tidigt uppträdande gestalt är hjärtat med spänntorn och på sidorna prydd antingen med runda kupiga eller fyrkantiga flata eller korsformiga *löf* (fig. 223 och 224). Dessa senare skulle alltid vara udda till antalet och kunde variera mellan 3 och 15 allt efter broschens storlek. Det vanliga fyrkantiga eller ellipsformiga spännet med spänntorn har fått olika namn allt efter klädstycket, varpå det var fäst: *opplötaspänne, tröjspänne, kjortelspänne, kåpespänne.* Till de prydnader, som kunde tjäna rent praktiska ändamål, höra även *maljorna.* I sin äldsta medeltida form äro dessa små och prydda än med en bokstav, ett A eller Am, än med en ängelbild, än djur, lejon, örn, duva m. fl. Under renässansen blevo de större och då försedda med färgade glasprismor eller kungamonogram. Dessa maljors uppgift var att tjäna till fästen för snören. De anordnades därför i två rader mot varandra i livstycket, som således genom band hakade över maljorna skulle kunna snöras tillsamman. Till maljorna kunna även *silverhakarna (sölhaga,* Sk.) räknas, två mot varandra svarande maljor, den ena med hake, den andra med ögla. De syddes fast i tyget och tjänade samma ändamål som broschen att ersätta en knapp. Formen är vanligen hjärtformig, ofta prydd med färgade glasprismor. Till en senare tids prydnader höra *silverknapparna,* vilka förenade två knapphål och således ej direkt voro fästade i tyget. Den vanligaste dekorativa knappen av detta slag var *skjortknappen,* som var tämligen framträdande ofta av en valnöts storlek och prydd med en färgad glasprisma. Smyckena på bältet skulle även kunna räknas till dem, som tjänade ett bestämt ändamål.

Av de blott dekorativa funnos en stor mängd, en del sydda fast på, andra hängande löst. Till de fastsydda kunna räknas de i Skåne vanliga *tröjspännena* ofta fästa på ett rött underlag. Ett annat slag av fastsydda dekorationer voro *bjällerknapparna* och *hängknapparna*.

De förstnämndas historia är rätt intressant. De förekomma å allmogedräkterna på 1820-talet i Bara och Vemmenhögs härad i Skåne och äro i allmänhet placerade på ärmarna nära handloven (fig. 235). Det är ej svårt att finna, varifrån de upptagits i allmogedräkten. På Kristinas tid omtalas, att drottningen fått en klänning med bjällror, som särskilt slagit an. Bruket kan emellertid följas längre tillbaka i tiden. I

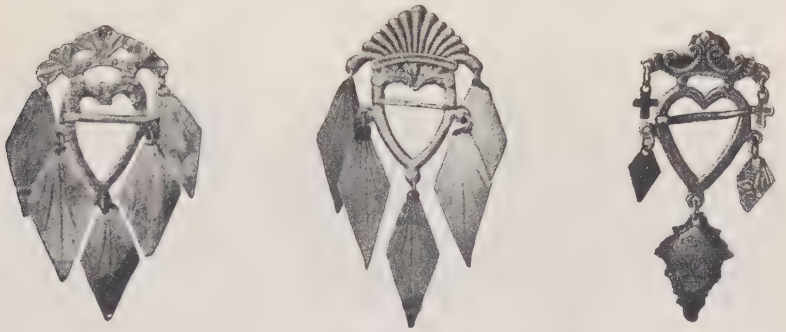

Fig. 224. Hjärtspännen från Norrland.

Albrechtskrönikan heter det om de i Sverige införda utländska sederna (på 1380-talet):

> En kom ej så arm från Tyskland,
> Hade han ett svärd i sin hand.
> Kunde han dansa, springa och hoppa,
> Han skulle hava skälla och förgyllda klocka.

Under medeltidens sista århundraden funnos klockor t. o. m. på skor. I den gamla psalmboken förekommer i en julpsalm "där de klockor klinga i regis curia" (i konungens hov), vilka ord hänsyfta på klockornas bjällror.

Till de fritt hängande kunna räknas arm- och halsbanden. Till dessa senare hörde de allmänt över hela Sverige spridda *korsen*. Som namnet anger, voro dessa ursprungligen av korsform, och samma benämning bibehölls även, sedan man upptagit den runda penningformen *(dalsmyckct)*. Dessa kors upphängdes i en lång kedja om halsen. Huru de voro rent dekorativa, kan sättas i fråga, om de ej någon gång under hednisk tid även haft ett praktiskt syfte, nämligen att skydda för onda makter,

d. v. s. varit amuletter. Under kristen tid pryddes de ofta med en Kristusfigur eller med ett hakkors eller någon annan symbol (fig. 227, 229). Sedermera buro de initialerna I H S (Jesus hominum salvator), vilka av folket tolkades till: Jesus Herrens Son. Dessa kors blevo sedan under renässansen och 1600-talet större och pryddes med en del sirater, så att till sist korsformen blev nästan oigenkännlig. Dalsmycket med den stora *dalern* av silver, prydd med någon kunglig persons bild och ofta med *löv* omkring, tyckes ha fått sin huvudsakliga utbildning under 1700-talet.

Det högsta och ädlaste av alla smycken var *kronan* (fig. 237). För att förstå dennas uppkomst må först hänvisas till ovan gjorda citat ur Olaus Magnus, att i Skenninge uppträdde jungfrur vid gästabud i stora förgyllda kronor ett spann höga, även om de icke voro av adel. Vad som härvid mest intresserar oss är, att det tydligtvis ej var något märkvärdigt, att adelsjungfrur uppträdde i dem. Då Skenninge stad direkt utpekas, synes kronan just under 1500-talets början varit på väg att demokratiseras. Eljest hade väl flera orter nämnts. Även säger Olaus Magnus, att det var vid gästabud i allmänhet, ej blott vid bröllop. Den riktning, i vilken kronans utveckling gått, synes, att döma av Olaus Magnus, således ha varit: herreklassen hade under medeltiden (i likhet med fursten) krona, som vid högtidligare tillfällen brukades, och speciellt i kvinnlig utstyrsel gjorde sig märkbar. Efterhand blev kronan från att vara ett utmärkelsetecken för herremannen en kvinnlig prydnad vid fest. Från fest i allmänhet blev den sedan blott bröllopsprydnad, och till sist gick den från att blott ha tillhört en privilegierad klass över till folket.

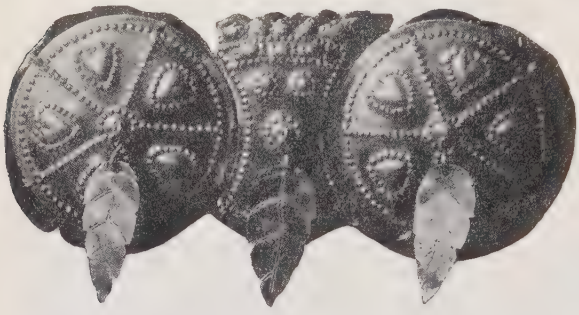

Fig. 225. Spänne från Vingåker, Södermanland.

En folkets egendom var den redan under medeltiden, enär vi veta, att flera kyrkor under katolska tiden ägt sådana för att tjäna till prydnad åt brudar. Medeltidslitteraturen och folkvisan sammanställa ofta "krona och krans", och man kan vid den senare dels tänka sig blomsterkransen dels en krans av metall och således närstående kronan. Statens historiska museum förvarar en förut Vansö kyrka tillhörig metallkrans, vilken i nyare tid använts av brudar, då de dagen efter bröllopet gingo

omkring i socknen att begära hjälp vid bosättningen. Traditionen förmäler ej, att de även burit kransen vid bröllopet. Måhända ha de då efter vanlig kutym burit krona. Skulle denna förmodan vara riktig, skulle man få krona och krans med skild uppgift var för sig. bfta omtalas, att bruden burit kronan på huvudet vid kringvandringen för uppsamlande av gåvor. Kronans och kransens användning gå delvis in i varandra, så att den ena kan ersätta den andra. Medeltiden känner hos såväl hög som låg krönandet med blomsterkrans, som segertecken, herretecken. Flickan sätter vid majfesten blomsterkransen på sin utvalde "herre" som tecken till, att hon anförtror sig åt honom, i hans våld och makt. Överallt blir krona och krans symboler för makt. Folkvisan om-

Fig. 226. Spännen från Norrland.

talar att "binda krona och krans till dansen". Skillnaden mellan krona och krans som blomstersmycke blir således ej så stor.

Går man från majfesten till bröllopsfesten, finner man hos många folk endast blomsterkransen som brudens huvudsmycke, och Sverige har samma sed. Jämte den stora metallkronan prydd med färgade glas förekommer ofta blomsterkronan eller blomsterkransen. Den förra kan ibland alldeles likna en vanlig krona, och blommorna vila då på en ståltrådsställning i kronform. Ofta ser blomsterkronan ut som en vanlig krans. och skillnaden är då ringa mellan majkrans och brudkrans. Intressant är det att se, hur t. o. m. metallkronan hämtar sina motiv från blomstervärlden. För att visa, huru närstående blomsterkronan och metallkronan stå varandra, anför jag här N. Lithbergs beskrivning å brudkronor: "Kronan gjordes ännu för 50 år sedan på Östra Gotland allmänt av lingonris — 'lind' — och då myrtenkronorna började användas, kunde det hända, att, om man ej hade tillräcklig tillgång till myrten, 'linden' fick lämna materialet åtminstone till kransen. Där förekommo även papperskronor av styvt papper, överklädda med grönt silkespapper liksom seden var i Ekstа. På sistnämnda ställe synas dessa kronor ha hållit sig längst, och ännu finnas vid Kvie i nämnda socken en sådan brudkrona av grönt papper 'med litet guldpapper här och där'. Kransen är av samma material som kronan. Även praktfullare kronor hava använts, vilka förvarades

i kyrkorna och vid behov utlånades. År 1906 erhöll Nordiska museet från Hogrän en sådan brudkrona med stomme av metalltråd, och strödda rosetter, bland vilka en av silverplåt. Redan i 1758 års inventarium för Hogräns kyrka angives den som gammal och obrukelig." — Tills vidare måste vi lämna krona och krans som smycke och återkomma i stället till dem i samband med bröllopshögtiden.

Till de senare tidernas dekoreringssätt å smycken hör filigramsarbetet, vilket särskilt under 1600-talet blev vanligt. Denna överdekoration utgör det egentliga smyckets dekadansperiod. Smycket som sådant blir nu endast underlaget för filigramsarbetet, och den yttre oroligare dekorationen i smått blir huvudsaken (fig. 222).

Till hängsmyckena hörde även en del egendomliga tillbehör, vilka avsågo maten, såsom sked och kniv (ibland med gaffel), eller sydonen, som nålhus. Dessa voro fästa vid bältet och hörde särskilt till bröllopsdräk-

Fig. 227. Hängkors från Dalarna och Hälsingland.

ten men ingingo även ibland i kyrkdräkten (fig. 230, 231). Dessa hängsmyckens namn var ofta *pungtrossen* (Vingåker). Fordomsdags, då fästmannen förärade fästmön pungtrossen, måste han i hennes närvaro avbita udden på kniven, som åtföljde. Seden förmildrades på 1800-talet till att knacka av udden med en hammare.

Innan vi gå till en specialbeskrivning av de svenska nationaldräkterna, torde en översikt av de svenska manliga och kvinnliga kostymernas färger vara på sin plats.

Mansdräktens färg är vanligen blå, grå eller gul ofta med byxor av annan färg t. ex. blå jacka och gula byxor eller tvärtom. Mansdräkten har i allmänhet förkärlek för mörka färger såsom mörkblå, mörkbrun och svart. En under 1700-talet mycket vanlig färgsammanställning å allmogedräkten är mörkblå eller brun (svart) med högröd kant. Linné omtalar den i Skåne, och i flera daladräkter fortlever den ännu. Sorgdräk-

tens färg är vanligen svart men kan lika gärna vara ljus, så att t. o. m. en mörk kyrkdräkt kan utbytas mot en gul sorgdräkt. Strumpornas färg är vanligen blå eller gul.

Den gifta kvinnans dräkt är i allmänhet även den mörk; blå, brun eller svart. Ungmöns och brudens dräkt är däremot oftast röd, ibland även gul, och strumporna nästan alltid röda eller gröna (undantagsvis gula). Till kvinnodräkten hör slutligen ofta dekorerandet med sydda blommor och band i en del ornamentala mönster. Denna ornamentala överlastning, som framträder å flera nationaldräkter kan vara ett lån från de högre klassernas dräkter under andra hälften av 1600-talet, då polska och ryska ornamenteringar å dräkter blevo vanliga i Sverige. En egendomlighet är det emellertid, att de randiga mönstren, med ränderna uppifrån och ned, relativt sällan förekomma i Sverige, under det att Finlands och Danmarks allmogedräkter använda dessa ej så sällan. I Sverige träffar man det knappast mer än på västen (livstycket) å mansdräkten och även här ej så ofta. De randiga dräkterna blevo hos de högre klasserna vanliga under 1600-talets andra hälft och höllo sig kvar inemot mitten av 1700-talet hos de bildade klasserna. Den kvinnliga allmogedräkten har tagit upp de randiga färgsammanställningarna å förklädena. Å kjolen träffa vi den undantagsvis å Östervallskogsdräkten i Värmland och Nåsdräkten i Dalarna.

Fig. 228. Hängsmycken från Norrland.

Slutligen något, som kan göra sitt till utseendet, även om det ej hör till dräkten direkt, nämligen *hårfrisyren*. Bonden har aldrig anlagt den långa peruken, som 1600-talets herremän satte en stolthet i att bära. Löshår torde ej heller ha varit vanligt hos bondeklassens manliga individer, däremot var det ej sällsynt, att en brud hade lösfläter, även i de fall hennes hår var oklanderligt. N. Lithberg omnämner ur äldre källa, att de gotländska brudarna "förr i världen på huvudet haft en fet peruk". I Forssells bok heter om brudklädseln i Leksand: "Stundom nyttjades ej eget hår, utan kronan fästes på en peruk av lin, vilken, nedfallande på axlarna, skall föreställa guldgula lockar." Färgning av håret har likaså saknats hos mannen, men om kvinnan av allmoge alltid haft sitt samvete lika rent, vill jag låta vara osagt.

Mannens hårklädsel har varit halvkort hår, i vissa bygder hos äldre (t. ex. i Skåne) uppstruket halvbågformigt uppåt vid öron och nacke. Kammat hår med bena mitt i pannan har ej varit sällsynt hos allmogen alltsedan 1800-talets början. Före denna tid tyckes det, som den fria

formen föredragits. Av äldre uppgifter om hårklädsel vill jag citera vad Gahm Persson 1768 har att säga om bönderna på Öland (Räplinge): "Uti alla förenämnda socknar brukar allmogen inga långa hår, utan avskäres det runt omkring jämt efter tröjkragen."

Skägget har sedan gammalt ansetts som den fullvuxna mannens prydnad och därför blivit ett tecken på makt och självständighet. Slaven skulle vara rakad om hakan likaså tjänaren, men husbonden fick låta sitt skägg växa. I Rigkvädet i Eddan heter det, att till 'karlens' (= den frie mannens) utseende hörde "klippt skägg". Lennæus säger om Delsbofolket på 1730-talet: "Drängar får man aldrig se med skägg, och så länge bonden står för hemmanet rakar eller klipper han skägget, men så snart han lämnat gården åt son eller måg, då släpper han skägget fram och låter det sedan oklippt växa." Här har skägget blott blivit ett tecken på ålderdom, något som väl ursprungligen ligger i medeltidens uppfattning om skägget såsom tecken på annalkande klokhet och visdom. En gammal vis man och långt skägg ha alltid ansetts passa bra ihop. I Skåne hörde på 1740-talet skägget till varje bonde även i unga år. Linné antecknar från Trälleborgsnejden: "Skägg var ännu i bruk här på landsbygden, icke allenast hos de mesta bönder, utan ock de mesta drängar, vilka ifrån 17:e året voro barbati, likväl rakade på kinderna, så att skäggborsten endast täckte hakan.

Fig. 229. Hängkors från Malung, Dalarna.

Hos de högre klasserna begynte emellertid med Ludvig XIV en annan sed. Under det att håret fick växa långt, måste skägget rakas bort. Man tålte tydligtvis ingen konkurrens. Denna sed att raka bort skägget, torde som allmänt mod ej gå längre tillbaka än till 1600-talets mitt. Sverige fick den under Karl XI:s tid, och bondeklassen upptog bruket jämförelsevis tidigt. Så heter det t. ex. från ett sockenstämmoprotokoll i Värend den 15 dec. 1682: "Såsom sig en part föresatt, låta växa över munnen ett stort, starkt och styggt skägg, nattvardsgästerna och Guds bord icke till ringa vämjelse; ty avkunnades, att de antingen skulle skära av det, eller visas från altarbordet, eller låta klippa sig där i kyrkan." Denna sed att gå rakade om haka och överläpp har i det stora hela bibehållit sig under 1800-talet hos allmogen.

Mustaschen hörde till krigareutseendet under 30-åriga krigets tid likaväl som pipskägget, och mången återvändande soldat har väl visat bönderna, huru vacker en ung man kunde taga sig ut med denna "mundekoration". Det strax efter följande franska inflytandet har sopat bort spåren av mustaschen, och allmogen hade ännu på 1800-talet ingen nämn-

värd förkärlek för hår på överläppen. Endast soldaten bibehöll mustaschen långt in på 1800-talet. Stolt meddelar från 1820-talet: "Alla (soldater) skulle vara försedda med mustascher, men skägget under hakan fick icke synas över den styva läderhalsduken. Rekryter eller skägglösa måste till högtidsdagarna bestryka sig med en sorts svärta, och de, som hade för mycket ljust skägg, måste svärta det, somliga med något varaktigt som 'lapris', men andra med något, som åtminstone räckte för dagen. Detta tvång upphörde med 20-talets utgång." Det engelska modet från 1800-

a *b* *c* *d* *e*

Fig. 230. Nålhus tillhörande festdräkt: *a*, *c*—*e* av tenn från Venjans socken; *b* från Boda socken.

talet med kindskägg, pulsonger, har trängt mera djupt, och vid 1800-talets slut sågs ej sällan denna hårprydnad hos bonden.

Den kvinnliga håruppfästningen, som i våra dagar lämnar tillfälle till så många variationer, kunde ej hos allmogen göra sig gällande, ity att moden hos en mängd allmogedräkter krävde hårets fullständiga betäckande. Då luvan även bars inomhus, och om natten ersattes av nattmössa, hade man ej någon bestämd anledning att låta håret växa. Eva Brag omtalar, huruledes mången dalkulla sålde sitt hår, då hon ju ej hade tillfälle att visa det. Det kortklippta håret blev därför ej så säll-

synt. Seden att dölja sitt hår kan möjligen tänkas ha uppkommit ur folktron, att, om en havande kvinna gick med blottat huvud, fick barnet skäver. I Värend lyder talesättet: "När en gift kvinna går barhuvad under fri himmel, så gråter jungfru Maria." I allmänhet synes den håret fullständigt täckande huvudbonaden varit vanligast hos de gifta kvinnorna, och härifrån kan seden lätt ha utbildats att även omfatta den ogifta. Den

a *b* *c* *d* *e*

Fig. 231. Nålhus och knivslidor tillhörande festdräkt: *a* knivslida och nålhus fr. Lima skn, Dalarna; *b* nålhus fr. Dalarna; *c* knivslida fr. Dalarna; *d* knivslida och nålhus fr. Evertsberg, Dalarna; *e* nålhus av mässing fr. Leksand, Dalarna.

ständiga betäckningen lät håret tidigt avfalla, så att även, där ingen direkt hårklippning ägde rum, blev det snart kort och obetydligt.

Där nationaldräkten tillät håret att växa, smyckades det ofta med band, och flätor upplades i nacken och åt sidorna. Linné skriver om kvinnfolken i Göingebygden 1749: "Håret på pigorna är skett mitt i pannan, baktill tippat med rosiga silkesband och sammetsborda, som tvärföre även täcka håret inom tinningen med en guldgalon, vilka band sedermera alla nedhänga till skuldrorna." Om kvinnorna i Bara säger Svanander 1797: "Sitt långa hår fläta de även och lägga flätorna i lockar kring huvudet." Om Värendsdräktens håruppsättning yttrar Linné: "Pigorna gingo med bara huvuden: håret på dem var skilt eller skedat fram i pannan och tippat bak i nacken först med ett rött band, sedan med ett gyllenduksband och ytterst med ett svart sammets borda, vilken borda var på ändarna besydd med ett silverglitterband; alla ändarna av banden hängde

ned till skulderbladen; över hjässan låg ett silverglitterband, som var intippat och uppehöll tippningen, vilket även nedhängde hela tvärbanden på fästemörna, men icke så långt på de andra." Banddekorationen i håret omtalas på 1700-talet även på Öland: "Allestädes gå flickorna barhuvade, med hårflätorna prydda av flera mångfärgade band" (Wallinus 1703). Om särskild hårfrisyr för flickor talar Hofberg i sin Närkebeskrivning. Ända till flickorna voro 15 år klipptes håret "i lugg", sedan uppsattes det på samma sätt som hos de äldre. Gagnefkvinnornas hårbehandling beskrives av P. G. Vistrand på följande sätt: "Sedan det kammats och benats i pannan, delades det baktill i nacken i två hälfter, som hopsnoddes och lindades med band samt upplades i en krans över huvudskulten. Som en allmän regel gällde, att håret skulle sitta mycket stramt efter huvudet. I längden tog hårväxten skada av denna behandling, och följden blev, att kvinnorna vid rätt tidiga år blevo tunnhåriga. Men härav bekymrade man sig icke; håret skulle ju aldrig synas, och kransen kunde ju ersättas med en valk av tygremsor eller blånor." Slutligen några ord om Delsbokvinnornas häruppsättning. Jag citerar åter Vistrand: "Till sin sommardräkt brukade flickorna vid kyrkbesök en egendomlig huvudprydnad, som under benämningen *nacke* har fortlevat från tidigt på 1700-talet intill våra dagar. För att åstadkomma en dylik nacke ströks håret från pannan bakåt, varpå det hoprullades hårt och lades i krans kring huvudskulten, med en liten knut, *luren*, nedom denna. Sedan detta skett, lindades sidenband om huvudet, så att endast en liten plätt av håret syntes ovanpå hjässan, och knötos bak i nacken i en knut med hängande ändar. Att göra en dylik nacke var ej allom givet, men i varje by fanns alltid någon gumma, som satt inne med konsten, och hon anlitades flitigt av de unga stintorna, då de äm-

Fig. 232. Bruddräkt från Herrestads härad, Skåne. (Forssell.)

nade sig till kyrkan. I vanliga fall användes svarta sidenband till nacken, som på grund härav kallades *svartnacke;* men då lysning avkunnades för en ungmö, bar hon lysningsdagarna en s. k. *grannacke,* av röda sidenband med invävt glitter. Även brudpigorna nyttjade en liknande hårklädsel, som benämndes *brudpigenacke.*"

Sammanställas alla de uppgifter, som kunnat erhållas om kvinnans håruppfästning och hårklädsel, skulle resultatet ungefär bli följande: en särskild frisyr för gift och ogift kvinna; den gifta kvinnan hår doldes eller avklipptes, så att det så vitt möjligt ej framträdde; den ogifta kvinnan bar fritt hängande hår till konfirmationsåldern, sedan flätades det och försågs vid festliga tillfällen med banddekoration, som dock ej avsåg att helt dölja det. Någon luva på den ogifta kvinnans hår omtalas endast undantagsvis.

Fig. 233. Festdräkt från Herrestads härad, Skåne. (Forssell.)

Alla nejder i Sverige ha givetvis ej utpräglade folkdräkter, och flera som förut haft sådana, ha för länge sedan avlagt dem, utan att till vår tid några dräkter eller dräktdelar bevarats. Som allmän regel kan sägas, att de flesta typiska folkdräkterna träffas, där en självständig allmogeklass finnes med en viss burgenhet. Närheten till herrgårdar har ofta utövat ett eggande inflytande på dräktens uppkomst. Så t. ex. träffas Södermanlands mest utvecklade folkdräkt i det på herrgårdar rika V. Vingåker, Skånes individuella dräkter å den på stora herresäten rika södra slätten väster och öster om Ystad. Dock finnas även exempel på, att herrgårdarna förkvävt böndernas självständighet, så t. ex. finnas få nationaldräkter i Östergötland, i mellersta och östra Södermanland samt i Kalmar län. Ett självständigt och självmedvetet bondestånd har nog alltid varit bästa betingelsen; så t. ex. Dalasocknarna omkring Öster- och Västerdalälven, Delsbo och Bjuråker i Hälsingland, Torna och Jerre-

stads härad i Skåne, vilka alla så gott som sakna herrgårdar. Att Norrland norr om Hälsingland har så få egna allmogedräkter bör ju mindre förvåna oss.

Hemslöjden torde även ha utövat ett eggande inflytande på utvecklandet av nationaldräkten. Där ylle fanns i riklig mängd eller linodlingen stod högt, fanns alltid en betingelse för uppkomsten av egen dräkt, i det att konstvävnad och konstbroderi där odlades med all flit. Ofta sammanfalla därför nationaldräkternas områden med konstslöjdens, ehuru även här smärre undantag finnas.

Under 1800-talet ha flera planschverk med beskrivningar på allmogedräkter utkommit. Av dessa må särskilt nämnas C. Forssells "Ett år i Sverige" 1828 med handmålade kopparstick, C. A. Dahlströms "Svenska folkets seder, bruk och klädedräkter" 1863, A. Wallgrens och A. Kurck "Skånska folkdräkter" 1872, H. Thulstorps "Avbildningar av nordiska dräkter" 1888, P. G. Wistrands "Svenska folkdräkter" 1906 och nu senast Gerda Cederbloms "Svenska allmogedräkter" 1921.

Fig. 234. Festdräkt från Ljunits härad, Skåne.

De skånska dräkterna representeras här med ett eget verk, som dock ej har någon förklarande text. Även Dahlströms och Forssells arbeten meddela utöver bilderna få dräktbeskrivningar. Endast Gerda Cederbloms och Wistrands skrifter ha även dräktbeskrivningar. Härtill komma allmänna omtalanden om dräkterna utan bilder. De fylligaste äro härvid Linnés i hans Skånska resa. Specialbeskrivningar lämna sedan Nicolovius' om Skytts, Bruzelius' om Ingelstads, Åkermans om Torna, Svananders om Bara m. m.

Ett gemensamt drag för de skånska dräkterna är, att så många klädesplagg på en gång av samma slag brukas. Männen ha t. ex. 3 à 4 livstycken (västar), kvinnorna lika många kjolar. Dessa senare bäras vanligen så, att ytterkjolen är kortast och den innersta längst. Nedanför denna sistnämnda synes sedan särkens vita kant (se t. ex. bild 234 och 233).

Bland mansdräkterna framträder i allmänhet föga långrocken. Endast på begravningsdräkten å Tornabilden hos Forssell (fig. 202 här) finnes en sådan. Likaså avbildar Wallgren en långrock av typiskt snitt från 1700-talets början å Oxiedräkten. Eljest är kortrocken, ofta er-

inrande om "svenska dräkten" från Gustav III:s tid (se t. ex. fig 232), den vanligaste. Stövlar äro rätt vanlig fotbeklädnad hörande till den manliga festdräkten. De långa åtsittande ridbyxorna med knappar längs sidorna återkomma i Vemmenhögsdräkten. Wallgren avbildar mansdräkter från Bara och Skytts härad med vida byxor av modernt slag. Eljest dominera de korta, gula semskskinnsbyxorna med knäknappar och röda stumpeband. Tröjan är vanligen blå eller grå, ofta med grön kant framtill och på axlarna (Herrestads hd, Wallgr.), eller blå kant (Färs hd, Wallgr.). Upptill vid halsen framträder den höga skjortkragen med spetsar. En mycket ålderdomlig ungmansdräkt från Ingelstads härad förvarar Nordiska Museet (Wistr., Cederblom). Den torde delvis gå tillbaka till 1500-talet. Särskilt intressanta äro de vida *pludderböjscrna*.

Fig. 235. Festdräkt från Vämmenhögs härad, Skåne (Forssell).

De kvinnliga festdräkterna voro särskilt rikt försedda med smycken. En mycket karakteristiskt huvudbonad var kluten, vilken med olika uppbindning återkommer i alla de skånska dräkterna. Livstycke och kjol voro ofta i ett stycke. Kjolens färg växlar rätt mycket även inom samma härad allt efter ålder och tid. I den stora festdräkten framträder å slätterna öster och väster om Ystad särskilt bjärt röd färg. Den gifta kvinnan har tröja av mörk färg, ofta stickad *(spedetröja)* och då ej sällan av grön eller röd färg.

De typiska dräkterna träffas huvudsakligen i de södra delarna från Torna och Bara i väster till Ingelstads och Jerrestads i öster. Fullt utbildade individuella dräkter ha funnits även i nordvästra delen av Malmöhus' län med Onsjö och Luggude härader. Däremot framträda karakteriska drag mindre i Färs och Frosta. I Kristianstads län ovanför de nyssnämnda i sydöstra delen träffats i övrigt rätt litet allmogedräkter, minst i nordvästra delen. Villands härad har en särskild dräkt, ehuru ej så

ålderdomlig, däremot visa Göinge häraderna rätt mycket beroende av de i södra Småland.

För vidare detaljer om de skånska dräkterna hänvisas i övrigt till de nämnda planschverken. Härvarande bilder kunna ge en allmän föreställning om deras allmänna karaktär (fig. 201 och 232—235).

De blekingska dräkterna äro få och visa ej så ålderdomliga drag som de skånska. Forssell meddelar tre, av vilka här återges de två (fig. 236 f). Den tredje är en flickdräkt från Ronneby av nästan ren stadstyp. Dahlströms Blekingbild synes var en bearbetning av nyssnämnda Ronneby- och Jämsjöteckning. Gerda Cederblom avtecknar och beskriver en flickdräkt från Medelstads härad och en helgdagsdräkt för gift kvinna från Östra härad. Goda litterära beskrivningar finnes av Öller från år 1800 och av N. H. Sjöborg fr. 1792.

Fig. 236. Festdräkt från Jämsjö socken (Östra hd), Blekinge (Forssell).

Mansdräkterna visa rätt modernt snitt, när man betänker, att Forssells bilder äro från 1820-talet, då allmogen även i andra landsändar bar kort jacka och långbyxor samt hög hatt. Båda de nämnda beskrivningarna äro från en äldre tid än bilderna. Öller talar om, att männen ha långa rockar med ficklock eller uppslag uppå, alltså den typiska långrocken från 1700-talets början. Han tillägger ytterligare: "Det skall knappt vara ett halvt sekel sedan karlarna brukade till högtidskläder långa grå eller svarta rockar med ficklock på skörten samt höga och breda uppslag, tätt fullsatta med små mässingsknappar och även sådana knappar längs ner åt skör-ten." Denna långrock ersattes dock sommartiden av en gul skinntröja av sämskat skinn med ullen inunder.

Kvinnodräkten har sedan gammalt haft anseendet att vara en av de vackraste i landet. Medelstadsdräkten har stor färgprakt med rött livstycke och kjol. Om midjan bäres "fälttecken" av grönt siden. Huvud-

bonaden utgöres av en s. k. *luvctallrik* av rött kläde med cirkelrund träskiva som stomme. Denne luvetallrik återkommer på Forssells bild av Ronnebydräkten.

Östra härads kvinnodräkt har rikt broderad överdel särskilt å skuldrorna. Livstycket är mörkblått, kjolen av svart blommig ylledamast, förklädet av randigt flerfärgat bomullstyg.

De halländska folkdräkterna äro mycket mindre kända än de skånska, och de ha ej på samma sätt som dessa bibehållits långt in på 1800-talet. Av de två huvudsakliga källorna vi äga från 1700-talet i detta ämne, And. Tidströms resa i Halland, Skåne och Bleking år 1756 samt Pehr Osbecks utkast till beskrivning över Laholms prosteri 1796, lånar jag den yngre beskrivningen:

"Vid min hitkomst (till Hasslöf och Voxtorp) 1758 klädde sig manfolken nästan överallt i grå vadmalskläder, med grå, bruna eller blå västar, sällan röda, hakar i stället för knappar, utan fickor. Nu är en stor del blåklädde, i synnerhet drängarna, med prålande försilvrade knappar, fickor, hatt med sammetsband, silverspännen, silkessnören och dofsar, som slänga av och an, samt ett långt spanskt rör i handen, om det skall vara väl. Gossar kunna ej umbära pälsar, muddar, vantar och käpp.

Kvinnfolkens klädedräkt är icke lika i alla socknar. I Voxtorps socken sitter deras lintyg om halsen likt manfolkens, håret rullas upp med eller utan kläde av fint lärft på huvudet (så var det förr, nu [1796] brukas kläden). Det kvinnorna bruka är gnidet med glas, så att det skiner. Pigorna bruka bart hår, när de äro brudpigor eller vid andra högtidliga tillfällen. En del kvinnor bruka vita huvor, hoprynkade över hjässan, vilka bära namn av *krunc-huvor*. Men en del hava tagit sig före att bruka mössor, kvinnor av svart sidentyg och pigor av annan färg. I Hasslövs socken brukas vitt kläde om huvudet eller ock mössa. Silkeskläden om halsen tilltaga årligen nästan överallt i församlingarna, även hos manfolken, men kvinnfolken hava ofta flera, 2 om halsen och 1 om psalmboken, när de komma till kyrkan. Röda kjortlar och blå tröjor är högtidsdräkt. Vita ludna skinnkjortlar med en tvärhands rött kläde eller annat rött tyg nederst omkring kjorteln, äro mycket brukliga vardagskläder, i synnerhet när säden avtages. Röda bindtröjor och svarta vadmalströjor, somligstädes med ett stort runt *silverlöv* (s. k. *malja*) på vardera sidan om bröstet, äro ock kyrkokläder, annars ludna skinn- eller bindtröjor om vintern. De bruka vita förkläden, gemenligen tvenne, ett ytterst och ett under yttersta kjorteln. Däremot brukas i några andra socknar att hänga ett bomullskläde, blått eller annans färgat, över huvudet och knyta klädet under hakan.

Brudgummen har nu blå tröja. Bruden är klädd med röd kjortel och svart eller annan tröja. På bröstet hänges någon grannlåt, även i det utslagna håret vid kronan. En galon av silver eller kronguld sättes nedomkring tröjan, och en mitt om livet, eller annat bälte, som allt lånas.

Gerda Cederblom beskriver och avbildar Årstadsdräkten. Den kvinnliga dräkten har bredrandigt livstycke i vitt, rött och grönt, halskläde av rött och vitt siden samt kjol i storblommig ylledamast (eller mörkgrönt ylle). Den manliga dräkten består av blå långrock, stickrödluva, röd och blå väst i ylledamast, mörkblå kortbyxor med röda knäband samt mörkblå strumpor.

Fig. 237. Bröllopsdräkt från Jämsjö socken, Blekinge (Forssell).

År 1867 säger A. E. Holmberg om Bohuslän s dräkter: "Numera äger bohuslänningen ingen gemensam nationaldräkt, om man även i några härader, som mera bibehållit den gamla enfalden skulle finna lämningar efter en sådan. På kustlandet synes mannens helgdagsdräkt fordom bestått av en lång tröja av blått eller svartbrunt vadmal, likadana knäbyxor med silverspännen, ljusblå strumpor och långskaftade stövlar, en randig ylleväst, en kulört halsduk och en svart hatt med breda bård. På Karls tid voro kvinnorna i Vette härad, och förmodligen även annorstädes i länet, på helgdagarna klädda uti kjortlar och tröjor, av helst röd, ibland grön och blå färg. Somliga hade utanpå tröjorna röda livstycken, utsydda på bröstet med gula rosor, och på ryggen, från livstyckets mitt till nedre kanten, prydda med fyra tvärfingersbreda gula lister. Till denna brokiga dräkt, som fullbordades med en vit, stärkt mössa av fint linne och ett förkläde av samma slag, skola ock, enligt berättelse hört skor med höga, färgade klackar och silverspännen, samt röda eller blå strumpor med insatta och färgade sidenkilar." — En översikt av de bo-

husländska folkdräkterna under 1800-talet ger oss P. G. Vistrand i Fataburen 1908. Gerda Cederblom beskriver och avbildar den kvinnliga högtidsdräkten från Inlands Norra härad.

De Öländska dräkterna äro sedan 19. århundradets mitt försvunna men brukades ännu på 1820-talet i närmaste överensstämmelse med den äldsta beskrivningen på en Ölandsfolkdräkt från år 1703 av Nicolaus Wallinus. På Öland funnos små olikheter mellan de skilda socknarnas dräkter, och dessa olikheter beskrivas mera utförligt i de senare källorna till Ölandsdräktens historia: Gahm Persson, Beskrivning över Öland, Ups. 1768 (s. 137—148) och Th. Engström, Öland, Kalm. 1903. Då P. G. Vistrand redan (i Medd. NM. 95/96) avtryckt beskrivningen av 1703 jämte den därstädes befintliga bilden av manlig och kvinnlig dräkt, följer jag här Persson: "Märkligt är det, att de ännu (1768) ganska ringa ändrat sitt urgamla bruk: då någon blir gift ur den ena socknen in i en annan, måste den oundvikligen rätta sin klädedräkt jämlikt det, som där är brukligt. På huvudet brukas dels hattar, runda som en skål, vilka ej uppbindas på sidorna, de uppkardas ej heller till någon glans utan brukas så sträva, som de kommit från filtningen. Mössor brukas om vintern helt runda med räv- eller själskinnsbräm och grått vadmal i kullen. En slags huvudbonad brukas här också, som kallas *hättor* eller *pickluvor* utan bräm av vit svanboj, dem de köpa i Stockholm. De fyra sömmarna så väl som ned omkring, äro prydda med ett slags snören, till formen som en kalott. Till överrock på resor eller till kyrkan brukas även grått vadmal av dem, som äro något förmögna. Framtill hopfästas de med ett eller flera par häktor men baktill från öppningen av skörten, grå vadmalsknappar, ned till kanten.

Det enda varmed kvinnorna rikta köpmännen är överliven. Därtill uppgår en högst 1¼ aln kalmink eller stoft. Detta överliv, som knappt räcker 3 finger ifrån armgropen, fastsys vid en kjortel av svart, blått eller grönfärgat vadmal, vilken är, som de kalla, snedskuren, något vid nedomkring, men utan fållar eller rynkor upp vid linningen.

Över det förbemälta överlivet brukas en tröja, även av svart vadmal, vilken nödvändigt måste vara ännu kortare, utan skörten, helt rund nedomkring och sluter sig vid pass jämt efter bröstbenet. Överlivet måste synas bart emellan tröjan och kjortellinningen, och på vilken skillnad de knäppa sitt bälte, som är stickat med remmar av åtskilliga färger, varuti stubb-kniven och en eller annan nyckel fästes med en rem. Några få, som vilja vara rätt granna, bruka till kyrkan och uti gillen grönfärgade vadmalströjor med korta liv och allenast en tvärhands djupa skör-

Festdräkt från Värend, Småland.

ten. Bägge slagen äro rynkade på armarna upp vid axeln, men runda ned åt handen utan uppslag.

På huvudet bruka de fyrhörnigt linnekläde, merendels av västgötalärft, som knytes hårt efter pannan och alla tre hörnen fastknutna i nacken. De gifta bruka jämväl ett som kallas huckle av något finare lärft, som är starkt och går med en snibb ned på kindbenen, varöver likväl klädet sedan knytes. De ogifta bruka en lärftshuva, vilken de kalla hatt, och med ett band knytes baktill. Om halsen bruka de även linnekläden, vilka de med silke eller färgad tråd själva utsira. Skor lika med manfolken, runda fram med breda näverklackar. För grannlåt brukas även, då de gå till kyrkan ett stycke randig väv av åtskilliga färger vid pass 4 alnar lång, men allenast en halv aln bred, som kallas täpor. Dessa hängas med mellersta delen över huvudet eller axlarna, men bägge ändarna lösa framför bröstet. I södra socknarna bruka de gifta kvinnfolken en bredd av randiga och brokiga västgötatäcken till kyrkan, i stället för de ovannämnda täpor, dem de kalla kyrkokläden; men man ser dem nästan aldrig taga dem över huvudet utan bära dem allenast sammanlagda på armen." — Gerda Cederblom avbildar och beskriver en kvinnlig högtidsdräkt för Borgholmsnejden, vilken knappast representerar någon enhetlig dräkt som sådan, enär den i våra dagar sammansatts av bevarade plagg från skilda socknar.

Om Gotlands folkdräkter tala endast få litterära beskrivningar. Linné omnämner 1741 endast Ronehamnsdräkten: "Roneboarna ha varit namnkunniga för sitt gamla språk och klädedräkt, som aldrig apat efter främmande seder, men tiden hade nu också förändrat dem, så att vi med möda kunde få se deras vita knäsida tröjor, det svarta livstycket som utom tröjan hopsnördes, deras stora byxor och deras skor, som endast passade efter ena foten utan att ombytas." Vistrand meddelar i Vägledning till sv. alm.-avd., Nord. museet, följande ur onämnd källa: "Bönderna bruka såsom högtidsdräkt en svart, brun eller blå vadmalsrock, som nådde något nedom knäna och var försedd med ståndkrage, ficklock och ärmslag samt en rad knappar av hästtagel; svart eller gul skinnväst eller ock grön vadmalsväst, en tvärhand kortare än rocken samt försedd med smala armar och en rad knappar, stundom av silver, stora som slånbär; gula eller svarta knäbyxor, olika den vanliga kortbyxtypen därutinnan att de hade gylf och ej lucka, vidare randiga eller 'spättiga', fläckiga strumpor med röda strumpeband, som knötos i öglor med hängande tofsar vid benets utsida, samt spänneskor. Som huvudbonad brukades en svart filthatt, trekantig genom uppfästande brätten, eller även en mössa med fyra snibbar av skinn, som omslöto en eldröd kulle. Kring

halsen bars en vit långhalsduk, och över ärmlederna drogos stickade muddar med fransar. Till denna dräkt hörde även underbyxor av vitt vadmal, vilka hopknötos vid knäna, blåa damasker, som buros till söndagsdräkten, samt röda och rosiga köptygströjor, vanligen brukade som undertröjor, men om sommaren och vid bollspelen utan rock och väst. Vintertiden förstärktes klädseln med en luden fårskinnspäls, vilkens utsida var rödfärgad och försedd med en rad blå knappar. Kvinnorna klädde sig i kort, veckrik kjortel, ofta svart, livstycke, som snörades ihop över bröstet, enfärgat blått eller rött förkläde, halskläde över axlarna, stickad blå eller röd vitblommig ärmtröja, som gick nedom höfterna och hopfästes vid halsen med ett par kretsrunda spännen, stora som specieriksdalrar, röda eller vita strumpor med broderade kilar samt högklackade spänneskor. Den kvinnliga huvudbonaden hade många former. Sommartiden brukades 'soldok', även kallat 'timpadok', som bestod av en vit stärkt duk, vilken knöts under hakan och drogs fram över pannan, samt om vintern ett slags huva kallad 'kabbänsa', av svart tyg och fodrad med lärft. Gummorna brukade, när det var kallt, även en vit 'panneduk' samt en 'kåpeduk', som bands under hakan och knöts över hjässan. En säregen huvudbonad för de gifta kvinnorna var 'istycket', vilket liknade en turban och bestod av en svart eller mångfärgad mössa, kring vilken man lindat en stärkt duk med framtill uppstående snibb, dock så att mösskullen blev synlig." — Gerda Cederblom meddelar och avbildar en delvis rekonstruerad kvinnlig högtidsdräkt.

De s m å l ä n d s k a allmogedräkterna ha gjort sig kända i vida kretsar, och litteraturen över dessa är också synnerligen stor. De dräkter, som i våra dagar mest låtit tala om sig äro Värends- och Unnarydsdräkten. Till dessa komma emellertid flera andra, t. ex. Kalmar läns dräkterna och Östra häradsdräkten.

Såsom allmänna källor till Smålandsdräkterna kunna följande nämnas: för Värendsdräkten av Linné i Skånska resan och Samuel Krok, Tal om Urshults pastorat, båda från 1749, S. Rogberg, Smålands beskrivning 1770, Forssell, Ett år i Sverige (två kolorerade planscher jämte beskrivning), Wieselgrens Smålandsbeskrivning, Hyltén-Cavallius, Värend och Virdarne I. Västbodräkten är beskriven bl. a. av Gaslander, om Svenska allmogens sinnelag, 1774, J. Allvin, Beskrivning över Västbo härad, 1846, F. J. E. Eneström, Gnosjöborna 1906, Finvedsbornas seder och liv 1910. Unnarsbornas dräkt speciellt är utförligt behandlad och med kolorerade avbildningar förtydligad av P. G. Vistrand i Svenska folkdräkter samt G. Djurklou, Unnarsboarna. Östra häradsdräkten av den sistnämnde i Medd. för Nord. museet 1901. Kalmar läns dräkterna finna vi behandlade i följande arbeten: Crælius' Försök till

ett landskaps beskrivning, 1774, och skomakare Stolts minnen för mellersta delen av länet, A. Modeer, Ekon, beskrivn. över Halltorp o. Voxtorp, Vet.-ak:s handl. 1767 för södra delen.

Den kvinnliga Värendsdräkten har flera gemensamma drag med Göinge- och Villandsdräkten men har större rikedom på broderier. Festdräkten här först i boken kan ge en föreställning, vilken prakt som kunde utvecklas. "Fältstecknet", som även fanns i en del Blekingdräkter, är här en viktig del. Linné säger härom: "Denna röda list förmenas ännu

a *b* *c* *d* *e*

Fig. 238. Allmogedräkter från Småland i Nordiska Museet: *a*, *b* Vinterdräkt för kyrkobesök från S. Unnaryd, Västbo hd; *c* festdräkt från S. Unnaryd; *d* ungmor från S. Unnaryd; *e* kyrkdräkt från Östra hd (obs. rock saknas).

vara ett minnesmärke av den seger, dessa Värendshärads kvinnfolk vunno under Blendas anförande mot de danska, uti Kung Rings tid på Bråvalla hed."

Om de manliga dräkterna meddelar Linné: "Manfolksdräkten var simplare, ty karlarna voro merendels klädda antingen i renhudströja och byxor, eller ock med svarta tröjor och byxor av vadmal, där alla sömmar voro med en brun klädeskant prydda; inom dessa byxor hade karlen merendels två par andra byxor, av vilka de innersta voro linbyxor; byxorna voro hopbundna nedanför knäna på yttre sidan med band i lycka. Skorna voro nog lika kvinnfolkens, men mindre ringade. Kragen på manfolkens skjorta var av en tvärhands bredd, artigt sydd och stickad samt nedböjd över axlarna."

Sunnerbo härads kvinnodräkt finnes beskriven och avbildad hos

Gerda Cederblom. Livstycket är rött och kjolen randig. Som ytterplagg användes blå tröja. Även brukades fordom sämskskinnströjor med röda ärmuppslag. Sunnerbodräkten fanns ännu kvar på 1840-talet men har sedan försvunnit.

Den kvinnliga festdräkten från Unnaryd var utomordentligt bjärt i färgsammansättningen: högröd kjol, blått (eller grönt) raskförkläde, livstycke i plysch i olika färger (ibland blommig kattun), röda eller vita strumpor; därtill kom som ytterplagg högblå tröja, fodrat med rött ylle. — Den manliga festdräkten i Unnaryd bestod av blå långrock *(långtröja)*, randig väst, byxor av sämskskinn, blå strumpor samt näverbottnade lågskor.

Rörande 1700-talets allmogedräkt från Norra Kalmar län meddelar

a *b* *c* *d*

Fig. 239. Allmogedräkter i Nord. Museet: *a* kyrkdräkt från Östra hd, Småland; *b*, *c* vinterdräkt för kyrkbesök från Vista hd, Småland; *d* flickdräkt från Leksand, Dalarna.

M. G. Crælius bl. a.: "Skärkarlarna i Misterhult äro merendels klädda som ölänningar, med korta tröjor och vida byxor av vallmar, skinn eller kläde, samt byxor av ordinär vidd, en sådan klädesdräkt är mest bruklig över hela fögderiet, dock kan den, som är van därvid, merendels av rockens eller tröjans snitt eller skärning, längd eller korthet, se, uti vilken socken, den som samma kläder brukar, är hemma; såsom för exempel, en Verserumsbo kännes merendels igen på sin långa rock, som är sydd på samma sätt, som brukas nästan över allt uti Östra Härad och Jönkö-

pings län, en Krigsdalabo på sin tröja och kullmössa o. s. v. Allmännaste färgen är grå, men annars brukas nu merendels till högtidskläder, svart, grön, brun, mörk eller ljusblå samt askefärgad, av kläde eller vallmar, som var och en har råd till, och brukas nu merendels knappar i alla rockar och västar, antingen av mässing, metall eller överklädda med kläde. Uti grå vallmarskläder sättas merendels knappar klädda med grönt, blått eller brunt vallmar, och göres då uppslagen och knapphålen av samma slag, som knapparna äro klädda med. Kvinnfolken, allmogens hustrur och döttrar, bruka överallt mössa av kattun, satin eller sidentyg till huvudbonad. — Halskläde brukas av silke, bomullstyg, damast, dräll, slessing, skirduk eller annat linne. Tröjor bruka de förmögnare av satin, kläde och sars, samt livstycken av satin, kammelotter och stofter, så väl som hemmavävda tyger, vilka senare äro nästan vackrare än stofter; kjortlar bruka de även av kläde, merendels rött eller grönt och satin av åtskilliga färger. De mindre förmögna bruka hemmavävda randiga tyger, merendels sars till tröjor och kjortlar, men sällan vallmar till annat än slitkläder; livstycken förskaffa de sig gärna, sådana som de förmögnares, och skall, uti en del socknar, livstycket vara vid pass en tum längre än tröjan, att de må synas under, då tröjan är igenknäppt; kjortlarna göras med täta fållor, så att de äro ansenligen vida, och pressas merendels fållarna, så att det är veck vid veck på kjorteln. Förkläden brukas av kattun, randig hemmaväven nettelduk och slessing."

Till sist en beskrivning från södra Kalmar län av 1767 från Halltorps och Voxtorps socknar (Vet.-ak:s handl. XVIII): "Karlarna draga lagom långa svarta, grå eller blå tröjor, med underkläder av skinn samt läderskor, vilka än av de mesta knytas med remmar. I äldre tider bruktes korta så kallade skörttröjor, svarta med rött uppslag, och därunder en mindre tröja, röd eller grön, stämda i sömmarna med gröna halvsidenband; stora och vida byxor av svart vadmal. Alla bära nu om sommaren hatt på huvudet, men i forna tider gingo de mindre förmögna med små mössor, lika kolletter, kallade *pinnmössor*. Om vintern brukas fodrade mössor med allehanda slags skinn till bräm. — Den kvinnliga klädebonaden är: livstycke av kläde, satin eller kalmink, stämt i sömmarna med halvsiden- eller perduband; där ovanpå en tröja av kläde, vadmal eller fris, om vintern av grovlärft men överklädet av finare lärft, kattun, siden, satin eller annat tyg, varpå sidenband, sammetsborder, oäkta silvergaloner m. m., äro fastsydda i många fasoner; kläde om halsen av silke, bomull eller linne. Ringar bäras aldrig på fingrarna."

Östergötland har ganska litet låtit tala om sig i allmogedräkternas historia. Att man även här ägt typiska nationaldräkter synes

ganska troligt, men de ha tidigt försvunnit, och nyare tiders kultur har trätt i stället.

Av Östergötlands tre kulturbygder, norra skogsbältet, åkerbruksbältet och södra skogsbältet, har den mellersta delen tidigast förlorat sin folkliga karaktär och antagit sed efter de högre klasserna. De norra och södra kulturbygderna ha mera utbildat det specifikt folkliga, och där, i Finspångs härad samt Kinda och Ydre, har folket i någon mån bevarat den gamla allmogedräkten. Tvenne intressanta dräkttyper tillhöra Finspångsområdet, nämligen Vånga- och Skedevidräkterna, den förra bekant för sin manliga, den senare för sin kvinnliga allmogedräkt. Till den förra hör trindhätta, långrock och förskinn, vita benkläder och vita strumpor (fig. 240). Byxorna tillhöra 1600-talets långa allmogebenkläder, *holkbyxor,* vilka sluta något nedanför knäna och äro mycket vida. Jämte den långa rocken, vilken liksom på andra ställen i Sverige var hedersplagg, fanns en kortrock, *stäcktröja* (fig. 240). Skedevikvinnans utstyrsel karakteriserades av den vita huvudduken, bunden på ett säreget sätt, samt av ett livstycke, *munkalivstycket,* som nedtill avslutades med ett antal tegellagda, grönkantade flikar. — Gerda Cederblom avbildar och beskriver en kvinnodräkt från Skedevi och en mansdräkt från Ydre.

Fig. 240. Festdräkt från Vånga socken, Finspångs län, Östergötland.

Västergötland har något mera än sin östra granne bibehållit den gamla allmogekulturen. Flera allmogedräkter av egendomlig art omtalas under 1700- och 1800-talet. Likväl ha ej så många kvarstannat längre än till 1800-talets mitt och därför äro de sällan beskrivna av nya folklivsforskare. Linné, som hade så mycket att förtälja om Smålands och Skånes folkdräkter, antecknar föga i detta ämne från sin Västgötaresa 1746. Om den gamla förut omtalade sorgdräkten erinras vi, då han beskriver Göteborg: "Kvinnfolken brukte allmänt här i staden att kasta ett svart tyg, kläde eller kåpa över sig, då de gingo ut på gatorna, även som det brukas i tyska städerna." Eljest vidrör han kvinnornas egendomliga huvudbonader. På resan från Skövde till Falköping ser han dem ofta och antecknar därför följande: "Hattar buros allmänt om sommartiden av kvinnfolken, att de ej måtte bliva solbrända, varigenom bondekvinnfolken

verkligen bevarat sin hy bättre än på andra ställen i riket. Allt intill Skövde sågo vi dem gå med halmhattar, vilkas djupa kulle ej var efter nyaste modet, men sedan man passerat Skövde brukades av kvinnfolken svarta hattar, ordinärt lika med manfolkens fast djupare kulle och ej upphäftade på sidorna."

Detta egendomliga hattmod kvarstod till in på 1800-talet i Falbygden och i Vartofta härad t. o. m. 1850-talet. Norrut brukades på 1800-talet hattar med kullen i nacken och brättet omkring kvinnans ansikte. Denna hattform har under namn av *skrull-* eller *hålhatten* levat kvar intill våra dagar i Rackeby socken. I en del kvinnodräkter ingick bindmössan redan på 1700-talet och bars jämte huvudklädet såväl i helg som söcken. I Rackebydräkten har försök gjorts att kombinera hålhatt och bindmössa. I Toarps socken, Ås härad förekom en egendomlig s. k. *stopamössa*. I Falbygden och å slätterna förekom i början på 1800-talet i kvinnodräkten långa till höfterna nående livstycken.

Den manliga Hornborgadräkten utgjordes av jacka med mycket stora ficklock över fickor till förvaring av tobak och pipa. De vita kortbyxorna voro av vadmal med knäspännen; strumporna grova *sockar* och skorna försedda med stora spännen. Huvudbonaden var en toppig s. k. *tovahatt*. Helgdagarna begagnades långrock, som räckte litet nedanför knäet, vanligen av mörkt tyg. Kvinnfolken begagnade polskjortel och skinntröja, men kjortel av mörkt tyg om helgdagarna (J. Svedenborg).

En utförlig beskrivning om Edsvedendräkten från skogstrakterna väster om Falbygden meddelar Kullander i Ldm. XI: 10. Kvinnfolken hade randiga kjortlar, som gingo högt upp på livet och korta åtsittande tröjor med små skört av samma tyg, röda eller svarta strumpor (om sommaren vita av linne) och små skor med stora spännen och tjocka becksömsbottnar. Om halsen bars ett hemvävt kläde under den igensnörda västen (livstycket) och den igenhakade tröjan. Förkläde brukades icke, och på huvudet bars en mössa över det uppstrukna håret. Denna mössa var över nacken försedd med en bandrosett, vars ändar hängde ned på halsen. Däröver bars, när man gick utomhus ett rutigt kläde, som knöts i nacken. Vid kyrkobesök begagnades stora vita sockerdukskläden, kulörta sådana blott på glada högtidsdagar. Om vintern nyttjades till ytterplagg en kappa med många rynkor till kragen; den var utan ärmar, räckte ned till foten och var av brunt eller svart vadmal.

Till mansdräkten hörde svarta eller grå strumpor samt blåa eller svarta byxor, som sträckte sig blott upp ovan höften och hakades igen i öppningen vid yttersidan av knäet och sammanhölls med spännen. Om sommaren brukades byxor av bockskinn, om vardagarna av blångarnsväv. Till hedgdagsskor nyttjades becksömsskor med tjocka, näverfyllda

bottnar och klackar av trä samt mässingsspännen. Stövlar voro sällsynta före 1820; de gjordes som skorna med tjocka näverbottnar och med skaft av kalvskinn. I deras ställe nyttjades snösockor om vintern. De fästades med en järnkedja under foten i den smalaste delen av skosulan och övertäckte benet upp till knäet samt hophakades på yttre sidan av benet. Västen (livstycket) hade två rader stora knappar och gick långt nedom magen. Om sommaren var den av randigt typ och om vintern av sämskat bockskinn. Om sommaren nyttjades på helgdagarna vita lärftsvästar med små röda eller blå ränder. Ovanpå västen bars en sid tröja av ljusblått vadmal med stora fickor på sidorna. Utöver tröjan togs om vintern en lång rock av samma tyg, ljusblå eller grå, helskuren i livet med sitt vekliv och ståndkrage. Denna kallades *satut* (syrtut) men benämndes i norra slättbygden jacka och hakades igen med hakar och hyskor. — I kallt väder nyttjades päls av ludna fårskinn, som utanpå färgades gul. Om vintern togs denna under kapprocken, som hade 5 eller 6 olika kapplager och var av blått eller grått vadmal Forssell avbildar en "knalle" från södra Västergötland med den karakteristiska långrocken och bortbyxorna — De av Gerda Cederblom avbildade och beskrivna dräkterna äro: kvinnlig dräkt från Rackeby socken, festdräkt för gift kvinna samt mansdräkt från Toarps socken.

Fig. 241. Festdräkt från Toarps socken, Västergötland.

Några dalska allmogedräkter av särskild form och utseende omtalas ej, och jag nöjer mig därför blott med att rörande detta landskap meddela, vad And. Lignell 1851 har att säga i ämnet: "På västra Dal kläder man sig i allmänhet av hemma tillverkade tyger, grått, brunt, blått vallmar för karlarna, halvylle och bomullstyger för kvinnokönet. Så även på östra Dal, vad vardagsbehovet angår. Men högtidsdräkten därstädes är numera ofta av fabrikstillverkning, inhemsk eller utländsk, och detta bruk synes utbreda sig, samt är i några socknar av Valbo och Vedbo tämligen allmänt. Paraplyer och slöjor äro vanliga i dessa socknar samt på Östra Dal bland välmående jordägares döttrar — paletåer, bottforer eller ytterstövlar bland ynglingarna, tulubber hos flera husbönder. Den fordom nyttjade långa rocken, de korta skinnbyxorna, skorna med strumpor och vintertiden därutanpå snösockor av

vallmar, som gingo upp till knäna, jämte hatten av stadig yllefilt, synas för alltid vikit undan på de unga karlarna samt lämnat rum för korta rockar och långa byxor av kläde, stövlar, stundom galoscher, och mössa, allt tillskuret på så kallat herrmaner. Det är allenast de äldre männen och de mindre bemedade, som vidbliva gamla bruk.

Folkdräkterna från Värmland ha ända in till senaste tid haft en viss särprägel, och vissa hävdvunna häradsdräkter kunna särskiljas, dock framträda därjämte även sockensäregenheter. Så t. ex. ha Dalby och Ny sockendräkter i Elfdals härad varit fullt ut lika typiska som häradsdräkterna. Av färgsammanställningar har den grå färgen varit utmärkande för flera häradsdräkter i Värmland. Östervallskogskvinnodräkten har varit bekant för sin randiga färgsammansättning å kjolen. Jössehäradsdräkten har särskilt troget bevarats i Kölas och Eda socknar. Männen nyttjade här svarta packor eller rockar av någon likhet med prästernas kaftaner, men med den skillnad, att vecken på ryggen ersatts av gröna eller blå klädeslister, som sträckte sig ned till midjan; kring halsen bars broderade skjortkragar utan halsduk. Hustrurna hade svart kappa eller tröja samt en gördel med silver- eller mässingsbeslag omkring livet. De ogifta kvinnorna buro vid högtid bart hår, inflätat med brokiga band, som än hängde löst nedåt ryggen, än voro hopfästade som en krans eller krona.

Ålderdomligast och i viss mening den självständigaste är Östervallskogsdräkten, vilken ännu på 1860-talet allmänt bars. Kvinnodräkten var den färggladaste i hela Värmland. Huvudbonaden var särskilt karakteristisk. Den bestod av en tätt åtsittande mössa kallad *hatt* med söm och dragsko i nacken samt en spets kring ansiktet. Om vintern klädde man sig i två *hattar* den ena utanpå den andra. Ovanpå dessa omlindades *huvudbindeduken*. Härtill kom slutligen ett stort *huvudkläde* av vit kambrik eller brokig tryckt kattun, som på sedvanligt sätt bars i tresnibb. Särken bestod enligt gammal tradition av nerdel och överdel. På detta bars livstycke av storblommig ylledamast eller bredrandigt halvylle, som knäpptes i kant över bröstet och hade långa vida skört med kilar i sidorna och framtill; nedre hörnen två sneddade flikar. Utanpå eller under livstycket bars ett vitt eller blommigt tresnibbigt halskläde. Under vintern tillkom en urringad tröja av högblått eller svart vadmal samt utanpå denna ett stort halskläde av samma beskaffenhet som det nyss nämnda. Den randiga (rött, blått, vitt, grönt och gult) yllekjorteln var det mest säregna plagget. Enär som vanligt ytterkjolen var kortast och innerkjolen längst, framträdde, då i regel flera kjolar av samma slag och färgsammanställning bars, de många lagren så myc-

ket tydligare. Ovanpå kjortlarna bars förkläde ofta långrandiga eller helt gula. Vita långstrumpor och näverbottenskor samt om vintern dessutom snösockor avslutade det hela. Smyckena voro ovanligt få och dräkten i sin helhet mycket enkel.

Mannens dräkt var även den mycket ålderdomlig i Östervallskog. Ytterplagget var en grå tröja, som bar namnet *väst,* troligen en ålderdomlig rest från 1600-talet. Denna hade en smal linning kring halsen, ärmar med en söm och vid händerna sprund samt emellanåt fickor med ficklock. Ovanpå *västen* bars en halvlång livrock, *ökerocken,* vars säregna form saknar motstycke inom de svenska nationaldräkterna. Överrocken, *långtröjan,* var grå och brukades endast till vinterplagg. Den saknade ryggsömmar och fickor men var försedd med en hög ståndkrage. Närmast skjortan bars ett s. k. livstycke utan ärmar men med ståndkrage, fickor och skört, som föllo ned över byxorna till lårets mitt. Byxorna voro av grått vadmal eller gult sämskskinn och nådde till knäna. Vita stickade ullstrumpor och svarta läderskor avslutade. Huvudbonaden utgjordes av *trindhättan,* en kalott med röda kilar om sommaren, och storluvan, karpusen av rött boj, fodrad med ludet skinn och försedd med pälsbräm om vintern. — Den utförligaste beskrivningen med färgplanscher av Östervallskogsdräkten finnes i Vistrands bok, Svenska folkdräkter. — Gerda Cederblom lämnar bilder och beskrivningar av en manlig dräkt från Ny socken och kvinnodräkter från Östervallskog och Ny.

Av allmogedräkterna från Västmanland är synnerligen litet bekant. Endast Fellingsbrodräkten har låtit vidare tala om sig i våra dagar, och av denna endast den manliga.

Till högtidsdräkten i Fellingsbro hörde i främsta rummet en rock med en hög röd ståndkrage, kantad med svart sammet. Ärmarna hade röda uppslag, och längs ena häktraden satt på bröstet en röd list, vilken liksom ärmarna var kantad med svarta sammetsband. Rocken var baktill hel och utan knappar samt mycket kort i livet. Västen av olika färg, vanligast blå eller randig. Byxorna voro merendels av skinn och prydda med broderier, samt liknade för övrigt de underkläder, som nyttjades i andra delar av Örebro län. Strumporna voro blåa eller gråa till färgen samt randigt stickade. Fotbeklädnaden utgjordes av skor med spännen.

Rocken var det väsentliga i denna allmogedräkt, och det var denna, som blivit stadfästad av Karl XI och Karl XII. Den upptogs som festdräkt även i de angränsande socknarna Näsby och Götlunda. Rocken förekom ännu i början av 1880-talet i Fellingsbro, särskilt vid begravningar, emedan likbärarna överenskommit att ikläda sig denna dräkt för att bevara minnet av socknens stolta forntid.

Fellingsbrodräkten finnes närmare beskriven hos J. C. Schultz, Fellingsbro förr o. nu, Sthlm 1851, och i Medd. N. M. 1888 av H. Atterling. Gerda Cederblom lämnar vidare uppgifter. — Om allmogedräkten på 1780-talet i Västra bergslagen meddelar Erik Bergenskiöld i sina anteckningar 1784 rörande Nora bergslag. Bergsmansdräkterna hundra år senare i samma nejd beskrivas av Bore i Sv. Landsm. V:7.

Om Närkes folkdräkter flyta källorna tämligen rikligt. En allmän beskrivning om Närkedräkterna lämnar H. Hofberg i Närges gamla minnen: "Det var fordom vanligt, att innevånarna i olika socknar tillade varandra namn med avseende på de olika sockendräkterna. Skiljaktigheten i klädseln var likväl obetydlig och bestod knappt i annat, än den olika färgen på karlarnas rockar. Så kallades Edsbergsbönderna av sina sockengrannar *korpar,* emedan deras helgdagsdräkt utgjordes av svart rock och hatt, Kumlabönderna *stutar,* för deras bruna söndagsrockar, Glanshammarsboarna *abborrar,* därför att de kring rockkragen och uppslagen hade röda lister o. s. v. För övrigt voro kläderna till snitten överallt lika och ungefär sådana, som de än brukas i bergslagerna, nämligen lång rock med ståndkrage och häktor, kortbyxor utan hängslen, *ledbankabyxor,* samt strumpor och skor. Kvinnorna voro i högtidslag klädda i kjol och tröja med långa skört. Sommartiden utbyttes tröjan mot ett livstycke av kalmink, med utsydda uddar, *flåckor,* kring livet. Detta livstycke var utan ärmar. Dessa ersattes av långa lintygsärmar med utsydda linningar vid händerna. En synnerlig omsorg ägnades åt hårets klädsel. Det bars uppstruket och fästades med bjärt färgade band över hjässan och över alltsammans bars en vit stärkt mössa, huva. Tofflor med höga klackar och invändigt klädda med rött saffian fulländade klädseln."

Detta var högtidsdräkter i slutet av 1700-talet, då en viss lyx särdeles i kvinnornas klädsel, redan vunnit insteg.

Till snitten skilde sig vardagskläderna intet från helgdagsdräkten. Karlarna buro, då de voro i arbete, likaväl som på söndagarna, sin *häktrock,* som dock under sommaren utbyttes mot en *skörtjacka* eller s. k. *långväst* (en långtröja, som gick ned över höfterna) samt kortbyxor, grå strumpor och svenska skor med damasker eller snösockor under vintern. I vardagslag, då bonden var hemma, bar han både ute och inne en röd, stickad *toppmössa* över det i pannan benade håret. Kvinnorna voro även inomhus klädda i kjol och tröja, samt hade på det uppstrukna håret en bindmössa, men utan underklädsel, eller s. k. *stycke.* Håret på flickorna klipptes "i lugg", tills de voro femton år, och tills barnen voro

sex år gamla var en *"moss"* (kolt) den gemensamma dräkten för gossar och flickor.

Bruddräkten, som bestod av svart klänning "med släp", omslöts kring livet av ett brett skärp, *brudbältet*, i vilket *brudschalarna*, ett par brokiga silkesdukar, voro fästade och nedhängde en på vardera sidan. Bröstet betäcktes av *bröstlappen*, en trekantig duk, översållad med pärlor och andra grannlåter. På huvudet bars guldkronan med krans och slöja samt blommor och glitter i oändlighet."

En speciell sockendräkt bars inom Stora Mellösa socken. Dybeck har ägnat en utförlig beskrivning åt denna i Runa 1843 hft IV och försett texten med en bild av en kvinna i festdräkt. Han indelar dräktens historia i den "gamla" och den "nu brukliga" (1842) dräkten. Gerda Cederblom beskriver vidare samma dräkt.

Av de södermanländska dräkterna ha särskilt Vingåkers- och Österåkersdräkterna låtit tala om sig. Bredvid dessa två, för sin skönhet med rätta prisade, står Sorundadräkten med sin historiskt intressanta kvinnliga huvudbonad. I jämförelse med kvinnodräkternas originella gestalt har mansdräkten ej bibehållit särdragen så starkt. Till den manliga festdräkten hörde här som annorstädes långrocken och filthatten. I likhet med flera daladräkter var såväl rocken som knäbyxorna gula till färgen; livstycket var i allmänhet rött; vita strumpor och skor med överslag utan spännen.

Sorundadräktens förnämsta säregenhet var den s. k. *örmössan*, en huvudbonad, som i tämligen förändrad form bibehållit sig från 1400-talets slut intill våra dagar. Örmössan jämte ett till densamma hörande hårband, *hårstryken*, var den gifta kvinnans hedersplagg; flickorna däremot buro en vit duk, *ännelindan*, vilken togs omkring huvudet och knöts med en ögla över hjässan.

Österåkersdräkten liknar i det närmaste Vingåkersdräkten, från vilken den huvudsakligen skiljer sig på den kvinnliga huvudbonaden. I Österåkersluvan äro de utstående sidosnibbarna mera framträdande än å Vingåkershuklet.

Redan i förra kapitlet omnämndes de förbud mot förändring i dräkten, som redan på 1670-talet förekommo. Mansdräkten gick utanför dessa förbud. Den mansdräkt, som vid 19. seklets mitt ännu levde kvar, hade fått starka intryck från dräktmoden under förra hälften av 1700-talet. Så däremot ej kvinnodräkten. Det mest karakteristiska och givetvis äldsta dräktstycket var en högröd eller grön klädeskjol, *yvaxlakjorteln*, fastsydd vid ett gult eller skärt sidenliv med broderier, blommor och dylikt, utförda i kedjesöm, och så kort, att det tog slut en till tre centimeter

nedom armhålorna. Den triangelformiga halsöppningen, det korta livet och den röda färgen äro gamla medeltidsdrag, och måhända stammar hela plagget från 1400-talet. På vintern bars en svart klädeströja, *bindtröja* med snäva ärmar och vid halsen ett par förgyllda metallspännen å underlag av rött kläde. Denna tröja slöt mycket tätt omkring livet; underkanten låg i jämnhöjd med armhålorna, och bröststyckena möttes nätt och jämnt över bröstets mittlinje, där de hopfästes med hakar och hyskor samt ett spänne. Denna tröja torde även den vara mycket ålderdomlig, och motsvarigheter träffas till den dels i 1700-talets allmogedräkt från Öland i G. Perssons beskrivning dels i Rättvikskvinnornas päls. Slutligen förekom i Vingåker även den förut ofta omtalade stora axelkappan utan ärmar. Den bars här vid sorg, på böndagar och vid sådana tillfällen, då allvarsam dräkt erfordrades. — Till Vingåkersdräkten hörde ett förkläde, vilket var grönt till den röda och blått till den gröna kjolen. Flickorna hade två rader, hustrurna tre rader band i sin förklädesbård. Strumporna kunde vara av sämskskinn eller grönt kläde och torde således gå tillbaka till 1500-talets dräktskick. — Mössan hörde till det mest karakteristiska i dräkten. Den bestod huvudsakligen av tre delar: en cylinderformig stomme, beklädd med en röd klädesmössa, och över detta knöts den vita duken, *huckle*t. Då huvudbonaden bars av flickor, tillkom slutligen ett par eller flera halvalnslånga glitterband, som fladdrade bak i nacken nedåt ryggen och kallades *lysare* eller *hängband,* och mössan utbyttes mot ett par röda valkar. — Detta huckle visar en likhet med skedevimössan men har eljest ingen motsvarighet i Sverige. Måhända stammar även detta från medeltidens sista tid. — Sommartiden brukades alldeles vit yvaxladräkt med vita strumpor, blått förkläde och stundom två kjortelsäckar. Den utförligaste beskrivningen av Vingåkersdräkten finnes i Vistrands bok Svenska Folkdräkter. Flera kolorerade planscher åtfölja dräktbeskrivningen. Forssell ger oss 1828 en skildring av den, belyst av sex färglagda bilder. Thulstrup lämnar en kolorerad dräktbild från socknen, likaså Dahlström. Av andra litterära källor för Vingåkersdräktens historia må nämnas N. A. Lundgrens bok "Beskr. över V. Vingåkers socken", Örebro 1873. Såväl Vingåkers, Österåkers som Sorundas dräkter beskrivas av Gerda Cederblom.

De uppländska allmogedräkterna måste tidigt ha försvunnit. Den tyske författaren E. M. Arndt, som 1804 besökte Uppland, har intet att säga om böndernas klädsel, än att den i såväl Uppsala- som Enköpings- och Stockholmsnejden i intet skilde sig från den vanliga dräkten. Den manliga utstyrseln var sydd av blått, grått eller vitt vadmal, och dess snitt liknade den, som Arndt kände från sitt hemlands allmogedräkter: "Över

sina vanliga kläder bära de en s. k. kapprock av samma färg och tyg eller ock en fårskinnspäls." Byxorna voro av skinn; stövlar brukades sällan, men vanligen damasker; huvudbonaden bestod av hatt eller mössa, den senare av ludet skinn; på händerna hade man ludna vantar. Husfrurna och flickorna buro mycket pälsverk och på huvudet mössor antingen bestående av ett vitt linnekläde eller ock ett brokigt muslinskläde, som knöts så, att ändarna hängde över axlarna.

En översiktlig beskrivning av Upplands folkdräkter av N. E. Hammarstedt finnes i det stora verket "Uppland". Där medtagas tvenne, visserligen mindre gott gjorda men i alla fall intressanta bilder av bondedräkter från åren 1689 och 1710. Den sista (fig. 207) är hämtad ur ett manuskript av J. Dryselius i Skoklosters bibliotek. Den beskrivande texten är förut återgiven i Runa 1843 hft IV s. 61 av R. Dybeck. Den dräkt från Skoklosternejden Dryselius skildrar är emellertid ej den i 1700-talets början förekommande utan en då försvinnande dräkt, som blott bars av de gamla. Såsom bondedräkt torde den därför ha existerat sedan 1600-talets mitt, och enär den då bars allmänt av unga och gamla, var den troligen den allmänt gängse under 1600-talets första hälft.

En utförlig beskrivning av Häverödräkten med kolorerade planscher ger oss P. G. Vistrand i Svenska Folkdräkter. En annan mera sammanfattande beskrivning finnes hos Gerda Cederblom. Den manliga dräkten liknade i mångt och mycket Vingåkersdräkten i början på 19. seklet. En lång vit rock, som nådde till smalbenens mitt, med snedfickor i framstyckena och med röda ärmuppslag å kragen. Till denna långrock hörde en smårandig, röd väst med ståndkrage och knappar; knäbyxor av skinn samt vita eller blå ullstrumpor, lågskor med spännen samt slutligen hög svart filthatt, som inomhus vid festligheter utbyttes mot den röda, stickade toppmössan. Empiretidens korta jacka anlades på 1830-talet av de ogifta och snart nog även av de gifta männen. — Vid kvinnliga dräkten var *högmössan* det mest karakteristiska plagget. Den hade stomme av styvt papper och var överklädd med svart siden och pryddes med broderier. Håret sammansnoddes till knut fram på hjässan, för att mössan skulle få fäste. De gifta kvinnorna buro under mössan, vilande på hjässans främre parti mot pannan, en spets. Håret kom härigenom fullständigt att döljas. Högmössan synes ha varit föga spridd utanför Uppland. Högmössor omtalas från 1700-talet i Västmanland och Halland, men efter de beskrivningar vi ha därom synas de ej ha varit lika Häverömössan. Jämte högmössan förekom på 1800-talet även bindmössa av vanlig rundad form. På väg till kyrkan kunde ibland ett huvudkläde läggas över mössan. Om vintern bars en schal av liknande typ som Ölands *täpa*. Särken var som sedvanligt hos allmogen delad

i ovandel och nerdel. Kjorteln var randig, röd med små gröna ränder. Förklädet var brett och skylde kjolens hela framstycke. Livstycket tillhörde dräkten för den varmare årstiden, då man i Häverö liksom på andra orter även vid gillen och kyrkbesök gick klädd i lintygs- eller överdelsärmar och utan tröja. Till festdräkten hörde halskläde av vitt linne. Strumporna voro röda och skorna högklackade med spännen. För vinterdräkten tillkommo snösockor, vilka voro sydda av kläde eller vadmal i strumpornas färg och hopfästes på benens utsidor med hakar och hyskor. — Till den stora dräkten hörde slutligen tröja av rött halvylle med svart- och rödrandiga blindslag vid händerna.

Dalarnas nationaldräkter ha låtit mest tala om sig av alla Sveriges allmogedräkter, och torde orsaken härtill till stor del bero å ena sidan på folkets vördnad för gammal sed, å andra sidan på turisterna, vilka i senare tid dragit upp till Dalarna i stora skaror och visat allmogen, att den har något, som den bör hålla på. Siljansnejden torde därför nu vara den enda plats i Sverige, där de gamla dräkterna ännu fortleva. Eva Brag berättar om ett samtal, som hon 1876 hade med en rättviksbonde. Hon berömde den kvinnliga huvudbonaden, något som han bestämt protesterade emot, men när hon frågade, om hans hustru bar en sådan, svarade han: "Ja visst, det gör hon och skall hon göra, huru ful mössan än är, därför att den är national." Man har vid Siljans stränder hört så mycket talas om "nationaldräkter", att man till sist fasthåller det gamla blott därför att de bildade klasserna prisa det, utan att bry sig om, huruvida det i egna ögon är vackert eller fult. De allmogedräkter, som under de två sista århundradena låtit tala om sig i Dalarna äro, om vi gå från Västerdalarna uppåt mot Siljan och sedan följa östra och norra stranden av denna sjö samt därefter östra Dalälven uppåt: Nås, Floda, Gagnef, Leksand, Rättvik, Mora, Orsa. Till dessa mest kända dräkter, om vilka redan tidigt utförliga beskrivningar föreligga, sluta sig sedan en del andra mindre kända men dock fullt utbildade sockendräkter; längs östra Dalälven: Älvdalen och Särna; norr om Rättvik: Boda; mellan Leksand och Gagnef: Ål; längs västra Dalälven nordväst om Nås: Järna, Malung, Lima och Transtrand.

De tre södra huvudsocknarnas, Nås, Floda och Gagnef, allmogedräkter ha ej kunnat undgå att röna inflytande av varandra, ja, Nås- och Flodadräkten förklaras av Hülphers 1757 t. o. m. helt och hållet sammanfalla. Enligt honom är det utmärkande för Nås- och Flodadräkten: för de gifta kvinnorna vita lärftshattar med spetsar och vita huvudkläden utanpå; vid högtidligare tillfällen tillkom en svart damastmössa, som sattes utanpå hatten; flickorna gingo om sommaren

barhuvade med brokiga band i håret vid festliga tillfällen, eljest i svarta mössor; svarta vadmalströjor och gröna friströjor, livstycken utan skört och gula strumpor samt om vintern röda klädeskjortlar, om sommaren gröna raskkjortlar jämte förkläden av svart, blått eller grönt rask. Avlånga getskinns-*skimpor* buros tillika och i ett läderbälte kniv och nålhus *(jungen* och *lappen)*. År 1837 kan Crælius berätta, att klädedräkten mycket förändrat sig. Karlarnas dräkt var högst allvarsam, mest vit eller svart, rödrandig väst, spännskor; om vintern skinnkläder. Kvinnorna voro vintertiden klädda i skinn och många kjolar över varandra; om sommaren bars rött livstycke, svarta, blå, rutiga korta kjortlar, röda strumpor och spännskor utan höga klackar; skimpa bars samt cambridge huvudkläde och håret omflätat med band i flera ringlar. Det prydligaste var det stärkta, vita huvudklädet, som så starkt åtdrogs, att blodet sprang på kinderna. Barnen gingo i kolt till 11:e eller 12:e året. "Allmogens enda förmögenhet ligger i kläder. Man kan ej föreställa sig, vilken mängd de därav äga. Vid bouppteckningar får man tillfälle se denna oskadliga lyx. Det är icke ovanligt att finna kvinnor som utom vardagskläderna, haft 10 eller 12 kjortlar och ett dubbelt förråd av halsdukar m. m." — Till bröllopsdräkten hörde utom krona, en svart sidenkjortel, som enligt Crælius gjorde "ett bedrövligt figuré mot de röda strumporna och becksömsskorna". Brudgummen bar vita strumpor. "För övrigt är han ej vidare utmärkt än genom en hop band, som i en kluns sitta fastnaglade i nacken på honom." På 1880-talet utmärktes

Fig. 242. Bruddräkt från Ore, Dalarna. N. M.

Helgdagsdräkt från Delsbo, Hälsingland.

nåskvinnorna ännu av sina randiga förkläden och kjortlar så väl i helg som söcken. Gerda Cederblom beskriver en manlig gillesdräkt från Nås.

Flodadräkten har sedan 1750-talet utvecklat sig i självständig riktning, så att det fullt förtjänar namnet att vara en av Dalarnas, kanske Sveriges, vackraste nationaldräkter. Den kvinnliga vardagsdräkten beskrives så här vid 1800-talets mitt. Särken bestod av ovandel och nerdel, den förra uppburen av hängslen *(axeltåg)*. I stället för halskläde brukades en tresnibb, *kragen,* av rutigt tyg. Livstycket var sytt av blått eller randigt ylletyg och försett med valk samt tennmärlor. Kjorteln var mycket kort, veckad, till färgen svart eller blå och i nedkanten avslutad med en röd list. Förskinn, kniv och nåldon hörde ännu till dräkten. Ben- och fotbeklädnaden bestod av stickade högröda ullstrumpor och läderskor. Kullorna hade huvudduk, hustrurna hatt. Huvudkläden voro mycket upprutade med övervägande blått och rött. Helgdagsdräkten bestod av håruppsättning med bandgarnityr, sandelbrun, svart eller blå kjortel och svart eller blått förkläde; svart vadmalströja, som om sommaren avlades; livstycke av bredrandig mångfärgad kalmink; tresnibbig halskrage. Vid större fester nyttjades röda kjortlar och gröna tröjor; vid böndagar och sorg vita huvudkläden jämte svarta kjortlar. Under sista tiden (1860-talet) har som huvudbonad tillkommit en *kråka* hämtad från 1840-talets damhattar. Vad som framför allt ger Flodadräkten dess bestämda karaktär är broderierna i plattsöm.

Gagnefdräkten har i likhet med Flodadräkten fått sin utförligaste beskrivning av P. G. Vistrand i Svenska folkdräkter. Gagnefdräkten kan i litteraturen följas tillbaka till 1730-talet. År 1734 gingo kvinnorna enligt Linné i förskinn, svarta tröjor, vita huvuddukar och hosor. A. Hülphers meddelar år 1757, att gagnefkvinnorna i vardagslag buro svarta tröjor, vid högtid grön friströja och kjortel; ibland bestodo hustrurna sig bruna eller röda klädeskjortlar och gröna raskkjortlar. Den kvinnliga dräkten är den självständigaste och på samma gång den som levat längst. Ännu på 1870-talet begagnades den tämligen allmänt. Kvinnorna hade innerst särk bestående av över- och nerdel; i vardagslag bars svart kjortel, av hustrurna korta, av ungmörna längre; strumporna röda, svarta spännskor. Under vintern brukades även vid kyrkbesök en kjortel av fällberett får- eller getskinn med hårsidan inåt och nedkanten prydd med en högröd med grönt vadmal utfodrad klädeslist. Till festdräkten hörde sedan gammalt röda (om vintern) eller gröna (om sommarn) kjortlar av *tviskäftat* vadmal, kläde eller rask. Till såväl vinter- som sommardräkten hörde alltid ett livstycke av skinn eller tyg; framstyckena hopsnöras över bröstet med snörband över mal-

jor. Enfärgade förkläden hörde alltid till dräkten. På röd kjortel brukades ofta gula raskförkläden. I vardagslag och till skinnkjorteln begagnades allmänt förskinn av vaxberett bockskinn. Kring halsen bars en fyrkantig i tresnibb viken duk, *halskläet*, antingen under eller utanpå livstycket. Den äldsta halsklädestypen torde vara *svartkläet, siltjestitjehalskläet,* som tillhörde söndags- och festdräkten redan under 1700-talet och bibehållits intill våra dagar. Till en fullständig festdräkt hörde vidare tre olika tröjformer, fris- eller gröntröjan (för vintern), svarttröjan för kyrkbesök och om sommaren samt stickärmatröjan. På pälsen vin-

a *b* *c* *d* *e* *f* *g*

Fig. 243. Allmogedräkter från Dalarna i Nord. Museet: *a* festdräkt från Leksand; *b* kyrk- och festdräkt från Boda; *c, d* kyrkdräkter från Rättvik; *e, f* kyrkdräkter från Mora; *g* vinterdräkt från Särna.

tertid nedlades alltid stor omsorg. Den bars än under tröjerna, än som ytterplagg, ingniden med krita, så att han lyste på långt håll vit som snö. Huvudklädseln hade en mångfald former. Närmast huvudet bars vanlig bindmössa *(lurka)*. De gifta kvinnorna hade en mycket karakteristisk huvudbonad med styv spetskant, som i en båge inramade ansiktet upptill. Över hatten sattes den mjuka hättan av brokigt tyg och utanpå denna igen en av fint rött ylletyg sydd kråka. För den äldre Gagnefdräkten utmärkande var *huklet*. Slutligen kan nämnas *hilken,* som tillhörde sommardräkten och bars bl. a. under arbete på åker och äng som skydd mot solen.

Den manliga gagnefdräkten har mindre framträdande drag. Festdräkten bestod av svart- eller blåtröja med livsöm, kluvet skört och ståndkrage. Empiretidens kortjacka inkom på 1840-talet. Den gamla rocken försvann därigenom i det närmaste. Likaså begynte man ungefär

samtidigt avlägga käppyxan. Om vintern förekom som vanligt fårskinnspäls och vid resor snösockor.

Åt Leksandsdräkten ägnar Forssell fyra, Dahlström en och Thulstrup tre kolorerade bilder. Gerda Cederblom beskriver och avbildar en manlig högtidsdräkt. Sådan dräkten fortlevat in på andra hälften av 1800-talet hade den följande utseende (fig. 239 *d* och 243 *a*): Männens festdräkt bestod av skor med skinnplösar, nedvikna över vristen, vita ullstrumpor med röda knäband, gula sämskskinnsbyxor, ett långt livstycke av blått kläde, röd och vit yllehalsduk, blå långrock utan krage med stora silkesrosor insydda på axlarna, en mindre på vardera sidan av nedersta häktet och silkesnodder bak i veklivet, svart kullrig hatt med uppfästa brätten och svarta sidenband. Kvinnornas festdräkt utgjordes av skor med höga spetsiga klackar och breda plösar, svarta finrynkade yllekjortlar, treskäftade ylleförkläden, framtill grant utsydda livstycken och därunder en *ovandel*, broderad vid axlarna och om handlinningarna, vit halsduk med spetsar eller *knytning* löst kastad kring halsen och hopfästad med en *bjällernål* av hoplänkade, fladdrande mässingslöv. Håret var delat i två flätor, omsnodda med röda band och uppfästa runt omkring nacken. Kullorna buro därutanpå en *timp* eller vitt kläde med spets framtill och hustrurna en *hatt* av samma tyg med spetsar, hopprynkad baktill och åtdragen med ett brokigt band kring flätorna. — Vintertiden buro män och kvinnor pälsar av vitt skinn i likhet med folket i de övriga dalasocknarna.

Rättviksdräkten har alltsedan Hülphers' tid ofta beskrivits (fig. 243 *c* och *d*). Forssell avbildar i färgproduktion två, Thulstrup två och Dahlström en Rättviksdräkt. Hülphers omtalar 1757 vad en kvinna i Rättvik borde ha för att vara "fullt rustad": elva kjortlar av åtskilliga färger, tre skinnkjolar (kasungar) med tröjor, sex vadmalströjor, minst tre hättor, fyra par strumpor, åtta förkläden, fyra bokkläden för kyrkogång och sex livstycken *(snörfvilar)* samt skor och vantar i många omgångar. Eva Brag ger oss följande beskrivning av Rättviksdräkten: "Kjolarna äro av mycket tjockt ylletyg samt vid bröllop röda, eller eljest blå eller svarta med isydd tvärrandig framvåd eller förkläde, vars färger torde oftast förekomma i följande ordning: grönt, rött, gult, blått och vitt. Livstyckena äro röda eller gröna eller svarta av ylle eller skinn och kantade med band av annan färg, men helst med rött, då de själva ej äro röda samt försedda med röda bandöglor, undantagandes i sorg, då vita begagnas. Den fodrade, tresnibbade kattunskragen *(halstrasan)* är prydd med en rosett av breda sidenband, som hopfästes medelst en s. k. bjällernål av silver eller mässing. Hättan, som obestridligen är det mest egendomliga av Rättviksdräkten, är svart och

av ylletyg, sammet eller siden. I sömmarna är den prydd med röda snodder, och allt efter den del av sockenområdet, till vilken kullan hör, är den sydd så, att dess topp har olika längd och fall. Baktill hänga röda ylleband med tofsar, och framom mössan skjuter *timpen* (en halvmössa av vit kambrick) eller ock en vit. Mot allt detta bryter den fina vita överdelen med sina långa, vida ärmar, vilkas linningar äro konstfullt arbetade, mycket vackert, då icke i följd av köld eller ogynnsam väderlek en röd eller grön tröja eller en rödrutig schal användes. Karlarna ha svarta eller mörkblå rockar med röda uppslag och kantade med rött, långa blåa västar eller livtröjor med stora flata tennknappar och sammanhållna med ett rött läderbälte, kortbyxor av sämskskinn, vadmal eller vitt blaggarn, hopdragna vid knäet med rynkband, vilkas röda tofsar hänga ned på smalbenet, oftast blå eller violetta långstrumpor, som äro mera eller mindre vida i förhållande till förmögenhetsomständigheterna, röda långhalsdukar, rundkulliga hattar med röda band för de ogifta, men svarta för de gifta.

Moradräkten har även den tämligen väl bevarats intill andra hälften av 1800-talet (fig. 243 *c* och *f*). Av de beskrivningar, som föreligga, väljer jag först en från 1757 av Hülphers: "Karlarna hava vita över- och undertröjor med blå uppslag, gula skinnbyxor, vita ullstrumpor alltid med en blå klädeslapp bak på hälen, höga klackar och tjocka näverskor; de bruka hemma små trinda kullmössor, men eljest hattar, en del hava stora vida byxor. Kvinnfolken hava vita över- och blå undertröjor, korta skinnkjortlar med blå lister nedomkring; att linnet synes fram är icke ovanligt; huvudet täckes med en s. k. *hatt* eller linnemössa och däröver ett stycke, som hänger med en trekantig snibb över nacken. Pigorna gå alltid med bar nacke, varöver stycket hänger med trekantig snibb, hårflätan i nacken ligger som en krans med många brokiga band, helst röda."

Sådan Moradräkten föreligger 100 år senare bestod männens festdräkt av vit rock, framtill fäst med häktor och med lång ståndkrage vid halsen. Livstycket var än vitt än grönt; knäbyxorna än av skinn, och än vadmal, vita långstrumpor med hällappar av skinn och röda strumpeband; näverbottnade skor med *plösar;* slutligen *skimpa,* brokig yllehalsduk och rundkullig mjuk hatt med vita brätten. Den kvinnliga dräkten vid samma tid bestod av en mörk veckad gråkjol med vidhängande rött livstycke, särk med ovan- och nerdel, dessutom om vintern grön eller vit vadmalströja; förklädet var grönt eller rött nedtill försett med en brokig bård. Under vintertiden bars skörttröja av sämskat fårskinn med ullbräm; över håret buro hustrurna hatten, flickorna en snibbduk,

som knöts under hakan. — Gerda Cederblom behandlar en manlig och en kvinnlig Moradräkt.

Orsadräkten liknar till ämne och färger mycket den, som begagnas i Mora men skiljer sig icke oväsentligt i avseende på snitten. Hofberg vill av alla Dalarnas sockendräkter ge skönhetspriset åt Orsadräkten. Männen bära kort rock av vit vadmal, knäbyxor av samma slag eller sämskskinn, fårskinn, blåa strumpor och tjockbottnade skor samt lågkullig hatt. Kvinnornas dräkt består av en mörk kjortel, ofta grönt förkläde med en gul eller röd bård. Sommardräkten utgöres av vit eller åtminstone ljust livstycke av kattun eller lärft, vars djupa urringning låter *överdelen* tydligt framträda. Denna, som är rynkad kring halsen, slutar där med en liten nedviken krage. På huvudet bäres en vit mössa, *flaxen*, mycket olika morakvinnornas och med längre nedhängande snibbar. — En manlig och kvinnlig Orsadräkt beskrivas hos Gerda Cederblom.

Om de övriga sockendräkterna må blott nämnas: från Särna (fig. 243 *g*) de mycket ålderdomliga skorna av ludet skinn *(husskor, lönskor)*; från Transtrand och Lima *stamhättan* med vit undermössa *(kvithatt)* samt i nacken nedhängande tofsar *(stöbb)*, som bars av hustrur och änkor; från Boda (även Rättvik) *gråhättan* (fig. 243 *b*) med röda nackband och bollar *(tuppor)*, *kattunshättan* för flickor i konfirmationsåldern, *löen-* och *silkeshättorna*, som voro försedda med en spetsmössa *(timp)*, då de buros av ogifta kvinnor. — Gerda Cederblom lämnar bilder och beskrivningar ytterligare av kvinnodräkterna från Ore (se fig. 242 här), Svärdsjö och Ål samt mansdräkten från Malung.

En översikt av Daladräkterna ger verket "Övre Dalarna förr och nu" (Sthlm 1903). Meddelanden om Dalarnas dräkter finnas även i Forsslunds "Med Dalälven från källorna till havet".

Av norrländska folkdräkter har endast ett fåtal låtit tala om sig i litteraturen. Den lappska dräkten torde visserligen vara allbekant, men då den lappska kulturen i allmänhet icke medtagits i detta arbete, måste jag nöja mig med att hänvisa till Forssells och Thulstrups bildframställningar och till den förres beskrivande text. Av de på svensk kultur vilande dräkterna i Norrland äro Hälsinglands de självständigaste. Inom detta landskap är det särskilt Delsbo- och Järvsödräkterna, som utbildats till typiska allmogedräkter. Delsbodräkten, som även förekommer i Bjuråker, är utförligt beskriven av P. G. Vistrand i hans bok Sv. Folkdräkter, Järvsö är i kolorerad bild framställd av Forssell, Dahlström och Thulstrup. I övrigt behandlar Gerda Cederblom Delsbo, Järvsö och Ljusdalsdräkterna.

Den äldsta Delsbobeskrivningen finnes i Lennæi Delsboa Illustrata, tryckt 1762, men vilande på anteckningar från 1730-talet. Om brudgumsdräkten heter det där, att den av gammalt bestått av prästkrage och lång prästkappa men att den år 1760 avlades med allmogens enhälliga samtycke. Söndagen efter bröllopsdagen uppträdde den unga hustrun i kyrkan utstyrd i blåstärkt huvudkläde och korsmössa, svart klädeströja och kjol samt ett präktigt silverbälte om livet med en framtill nedhängande silverkedja. Då männen gingo till nattvarden, stodo fadder eller voro på bröllop såsom gäster, begagnades svarta klädesrockar. På 1730-talet hade de svarta hornknappar "ej allenast framtill för nyttans skull utan ock 4 eller 5 stycken bak på ryggen och över baklyckan på rocken för prydnads skull". Dessa högtidsrockar voro fodrade med brandgult linne eller med rött eller grönt fris. Vid bröllop begagnade männen på 1700-talet, innan hattar kommo i bruk, en stor, svart björn- eller hundskinnsmössa som var tvåkluven, och det t. o m. om det var själva midsommardagen.

Av de på 1800-talet förekommande huvudbonaderna är *luvan* den allmännaste. Den fanns i tre former, svarta och röda *bandluvan* samt *killuvan*. Vid smärre högtider och på söndagseftermiddagar användes den röda bandluvan. Vid tredje-gångslysningen bars förr den svarta bandluvan och vid vigseln hatten. Till den egentliga kyrkdräkten hörde ljusblå bandluva. Killuvan bars till vardagsdräkten. Av mansdräkterna följde svartkoftan alltid svartluvan, liksom ljusblå koftan hade ljusblå luvan och blåkoftan rödluvan till sitt bihang. Till dessa tre slags koftor kommo de svarta och vita vadmalströjorna. Den svarta vadmalströjan nyttjades som kyrkdräkt, den vita mera som vardagsdräkt. På stora böndagar brukades slutligen sämskskinnsskyller. Den korta blå jackan, som på 1820-talet blev mera spridd, var påverkad av moden från empiretiden. Som motsats till denna användes den gamla långrocken vid särskilt stora högtider och brukades särskilt av brudgum. Strumporna voro av vit vadmal eller vid högtidligare tillfällen av kläde. Kring benet spändes s. k. *knäbälten* av läder, kantade med rött tyg och sirade med spännen, hålkar och tennikor av mässing, ofta försilvrade eller vitkokade, någon gång av silver. Skodonen voro dels låga becksömsskor, dels näverskor, dels ock stövlar med skaft av bockskinn och med nedvikta kragar (jfr den kolorerade bilden vid sidan 321). — Kvinnorna begagnade vanligen svarta eller blå kjolar med röd klädeslist kring kanten samt livstycken, varav funnos flera slag: *rundlivstycke* med gröna och vita ränder på röd botten, *rödlivstycke* av rött kläde och sämskskinnslivstycken. De voro mycket urringade kring halsen, så att axelstyckena voro mycket smala. Sommartiden hade de yngre kvinnorna under liv-

stycket s. k. *rynkyvandel* med vida ärmar och broderade handlinningar. De äldre hade undertröjor med stickade fasoner i olika färger. Vid högtidliga tillfällen hade de en sidenduk över axlarna. De äldre hade en hög bakåtlutad svart luva, de unga en svart *nacke*, som bestod av svarta sidenband, virade om huvudet, så att endast en liten bit av håret syntes ovanpå hjässan. Det i vardagslag under påsluvan fritt nedhängande håret hoprullades hårt och lindades runt om huvudet. Bak i nacken knötos sidenbanden i en knut med hängande ändar. På lysningsdagarna buro blivande brudar *nacke* av röda sidenband invävda med silverglitter *(grannacke)* eller sedermera även rosiga sidendukar.

Om Järvsödräkten på 1820-talet skriver Forssell: "Klädedräkten, som i flera socknar av Hälsingland är olika, har inom Järvsön från urminnes tider bibehållit sin gamla form. Den utmärker sig både hos karlar och kvinnor av deras kring armarna mycket urringade livstycken med långa skörten; och hos de senare av deras mössor, som bestå av svart sammet, moiré eller rosigt kattun med hög kam över hjässan och utskjutande bågar vid tinningarna. Den norrländska röda filtmössan visar sig redan i Hälsingland, och utgör en del av böndernas högtidsklädsel, till vilken i Järvsö även hör svart rock med röda kanter kring uppslagen; denna är till formen kort, samt nätt åtsittande med rynkade skörten. Kvinnorna nyttja även en dylik, som, nära lik en tunique, sluter tätt om livet och räcker endast litet över knät. Sommartiden ser man dem allmänt vandra till kyrkan i livstycken och vida, fina lintygsärmar. De unga flickorna begagna den redan beskrivna mössan blott vid högtider, däremellan nyttja de bart hår, lindat och flätat med röda ylleband, knutna med en ros."

För *litteraturen* till detta kapitel se de i texten citerade arbetena.

TOLVTE KAPITLET

MAT OCH DRYCK.

Då man inträder i en loftstuga, finner man alltid på gaveln mitt emot ingången hela övre trekanten fylld med en del vackra fat, tallrikar och dryckeskärl (jmf. färgtrycksplanschen till s. 176). Ägaren har med dessas uppställning på den mest framträdande platsen velat framhäva, att han kunde fira gillen med egen förstklassig bordsuppsättning. Måltidsutstyrseln för vardagarna stod i gengäld på den minst framträdande platsen tätt bredvid ingången ovan köksbänken. Jämför man nu de båda gavlarnas husgeråd med varandra, skall man märka en stor skillnad dem emellan. Å ingångssidan är allt av trä eller ler, å den motsatta allt av tenn, rött trä, porslin, glas, ja, kanske t. o. m. silver.

Det är tydligt, att vi i den finare uppsättningen ha att se en inverkan från de högre samhällslagrens yngre kultur, likaväl som den simplare uppsättningen visar ett äldre skede inom allmogekulturen. Läggas nu de olika husgeråden samman, erhålles en utvecklingsserie av olika material, vilka lämpligast torde kunna ordnas så här, med stöd av de olika hos de högre klasserna framträdande kulturperioderna, som motsvara dem: trä, tenn, rödmålat trä, ler, glas, porslin och silver. Vad det sistnämnda materialet angår, låter det ej så noga inrangera sig i någon bestämd period, då det lika gärna kan komma efter träet som före det, allt beroende på förmögenheten. Detsamma gäller leret, vilket dock i allmänhet kommit relativt sent fram.

Trämaterialet var under medeltiden det vanligaste till såväl fat som dryckeskärl. Att även här en viss lyx kunde visa sig, intygar Olaus Magnus, vilken omtalar den skicklighet befolkningen i Västergötlands södra härad, Mark och Kind, ägde som svarvare. En del skålar, säger han, gjordes av björkrötter, som visade en mängd ådror och linjer samt olikfärgade fläckar, vilka stundom sågo ut som djur m. m. Likaså

förstod man även att genom sniderier och ornamentala utsmyckningar göra föremålet värdefullare. Som dryckeskärl fanns utom träet även ett annat ämne, nämligen ett ko- eller oxhorn. Längre fram i tiden förstod man att av horn bereda kärl, framför allt skedar. Under 1800-talet var detta material det vanligste hos allmogen.

Tennet nådde de högre samhällsklasserna i början på 1500-talet och fortsatte delvis att vara ett mycket brukat material in på 1700-talet. Hos allmogen träffar man tenn tämligen allmänt på 1800-talet, och redan

Fig. 244. Dryckeskärl från renässansen.

dessförinnan var det ej sällsynt såväl till skålar och fat som dryckeskannor.

Det rödmålade träet blev vanligt vid mitten av 1500-talet hos de högre klasserna och kvarstannade hos dem till in på 1600-talet. När allmogen fått det, är svårt att bestämt angiva, nog av, under 1800-talet fanns det ännu tämligen allmänt. Den röda ytan fick liv genom en del figurframställningar och tänkespråk. Det rödmålade träet kunde naturligtvis i värde ej direkt mäta sig med tennet, men som ett särskild mod fick det i alla fall en viss elitställning bland husgeråden.

Under 1600-talet inkom glaset till Sverige såsom material för dryckeskärl. I Stockholm och mellersta Sverige fick det betydelse omkring mitten av 1600-talet, då en köpman, Melchior Jung, erhöll privilegium på glasillverkning. På 1670-talet fick han en större konkurrent, och samtidigt begynte en utvidgad glastillverkning i andra delar av landet, framför allt i Skåne, där mot slutet av århundradet även buteljer omtalas. Glaset som dryckeskärl gick lättare sönder, och då festerna på den tiden hos både hög och låg hade betydligt mera larmande karaktär än nu, hände det ej sällan, att allt, som var av glas, slogs sönder. Hos

bonden träffas emellertid ännu rätt sent det lilla dryckesglaset av silver, och därför torde de sönderslagna glasen där ha varit mera sällsynta vid festerna. En egendomlig flaskform, hopknipen på mitten framträdde på 1600-talet hos de förnämare, och under 1700-talet blev denna synnerligen allmän hos allmogen, åtminstone i de södra provinserna (fig. 246). I Danmark, där den fick en mycket vidsträckt användning, träffas den allmänt ännu under 1800-talet. Av de många namnen äro i Sverige de vanligaste *strålaflaska* eller *jungfruflaska,* i Danmark *Maren (Glar-Maren), Karoline.* Detta sistnämnda namn är det vanligaste även i norra Tyskland. Dessa flaskor tyckas ha kommit från

Fig. 245. Dryckeskärl från den tyska renässanstiden.

Tyskland över Danmark till Sverige, där de fått sin förnämsta utbredning i de gammaldanska landskapen.

Leret var vanligt till fat och krukor framför allt på 1800-talet, då antingen en röd glasyr med vitt (gult) ornament eller vit glasyr med rött ornament bidrog till att ge fatet en viss prydlighet. Porslinet, som på 1700-talet hade sin första glanstid hos de högre klasserna, nådde bondeklassen först på 1800-talet, och fick en vidsträcktare utbredning hos denna först efter århundradets mitt.

Jämte dessa material förekommo till en del köksredskap även andra metaller såsom järn, koppar, bleck och slutligen även sten. Guld har väl endast sällan förekommit som prydnadsmaterial i bondehem.

Hos allmogen på 1800-talet träffas nu alla dessa kulturperioder bredvid varandra. Träkärlet brukas ända in till slutet av århundradet, och vid sidan om detta finnas tennkärlet, den röda träskålen, hornskeden, porslinfatet och glasflaskan. För att visa, huru förhållan-

dena varit i sist förflutna århundrade, vill jag taga ett exempel från Högsby i Kalmar län på 1820- och 1830-talet. Enligt Stolts minnen nyttjades då vanligast trätallrikar, träskålar och träkoppar. Lerkärl brukades tämligen allmänt. Av glas fanns endast en eller annan butelj antingen av vitt eller grönt glas. Gamla drickesglas kunde man undantagsvis få se. Av porslin fanns en och annan gammalmodig pjäs, men de voro aldrig i bruk. Kaffekoppar funnos icke i bondbygden. Av koppar var allt, som hörde till brännerirörelsen. Likaså var koppargrytan mycket allmän. Av tenn fanns rätt mycket. Ett till fyra fat hade de rikare, kanske ännu flera, men hos de fattigare saknades de ofta alldeles. Tennfaten hörde icke till vardagsbruk utan nyttjades vid festliga tillfällen. Tennstopet var tämligen allmänt och trängde således undan de gamla laggade träkannorna eller stånkorna. Dessa trästånkor funnos ännu allestädes, och där tennstopet fattades, gjorde de ännu sin tjänst. En och annan av de förmögnare hade soppskålar av tenn, även små skålar av samma metall. Av bleck voro endast målkärlen, rivjärnet och ljusforman. Stolt, som nedskrivit sina anteckningar år 1880, tillägger slutligen: "Träkärlen äro under tiden mer och mer undanträngda av bleckkärlen, som nu så ymnigt överflöda och intaga nästan största rummet i vardagshushållningen. Tennkärlen, som endast fanns hos det välbärgade bondfolket, men nyttjades endast vid kalas, är nu under de senaste tiotalen undanträngda av glas och porslin."

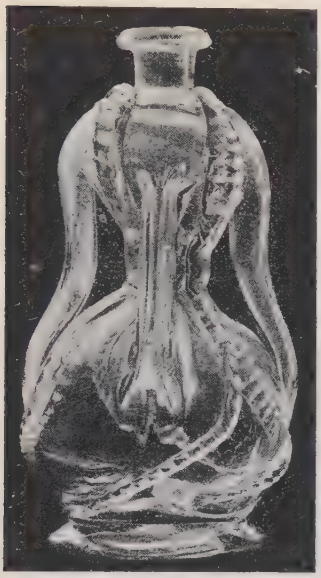

Fig. 246. Strålaflaska från Hälsingland.

Går man från kärlens material över till kärlen själva, skall man även se dem vara av olika gestalt, äldre former bredvid yngre. Två grupper måste här först skiljas från varandra: matkärl och dryckeskärl. Det uräldsta matkärlet är grytan. Denna var ursprungligen av sten men förvandlades tidigt till en kittel av metall. Grytan och kitteln voro ännu långt fram i medeltiden de enda vanliga kokkärlen. Så länge man hade öppen härd, åt man ur grytan och behövde således ej några andra matkärl. Hur primitivt det kunde vara med grytan och spisen ännu på 1840-talet i själva det feta Skåne, förtäljer oss E. Wigström i Allmogeseder i Rönnebergs härad: "Spishällen var murad av tegel eller råsten och öppen, så att himmelns vindar, regn och snö hade fritt spel

genom skorstenen. Järnrostar voro ej allmänna, men man förstod att under grytan ordna veden så, att elden brann klar ändå. Icke ens kittelfot eller grytring räknades till oundgängliga husgeråd: tre på kant ställda tegel- eller råstenar gjorde samma gagn. Dock visste man att förtälja om mången förolyckad gröt- och vällinggryta i sammanhang med unga husmödrars oskicklighet att lägga stenarna rätt och sköta grötstickan, så att grytan ej kantrade."

När grytan fick sin plats i en halvsluten spis, blev det olämpligt att låta den stå på samma plats vid måltidens intagande, och därför skaffade

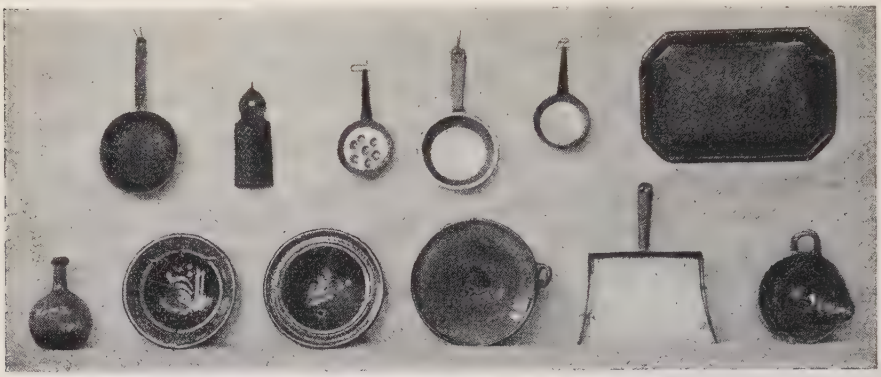

Fig. 247. Diverse allmogeredskap; Nord. Museet. Övre raden från vänster: Stekpanna av järnbleck, rivjärn av mässing, munkpanna av rödmålat järnbleck, 2 stekpannor, serveringsbricka av järnbleck. Nedre raden från vänster: Karaffin av grönt glas, 2 fat av glaserat lergods, skål av samma material, sopskyffel av järnbleck, skål av glaserat lergods.

man sig nu efter hand fat till bordet, där den i grytan kokade maten lades upp. Bordkärlet fick nu samma betydelse som grytan förut, nämligen att bli det gemensamma kärlet, varur alla åto. Allt efter födans beskaffenhet fick bordkärlet olika form. För fast föda, såsom kakor, sötsaker m. m., gjordes det flatt med en fot under, för mera flytande matvaror, såsom gröt, blev det rundat till en kupig skål och för de helt och hållet flytande, såsom soppa, välling och smör, fick det byttformen med eller utan lock. För mat, som bestod av två ingredienser, en fast och en flytande, såsom sill med "doppa", kött med sås, gröt med honung, gjordes fatet så, att det fick en djupare urholkning i mitten med flatare rund kant omkring. Den inre delen blev då till det flytande, kanten till det fasta.

Nästa steg i utvecklingen var, att man ej ville äta den fasta födan, som behövde sönderskäras, från det gemensamma fatet utan ville ha en

särskild disk att skära sönder maten på. Denna blev då en (ofta över ½ meter) lång brädskiva, som lades på bordet, och på vilken sedan var och en kunde taga stycket till sig och sönderskära det. För detta sistnämnda ändamål hade man sin kniv att tillgå, som alltid bars i bältet. När disken ej begagnades, kunde den hängas upp på en vägg. Sådana diskar funnos länge i Skåne och användes där huvudsakligen till sill eller fläsk, varav namnet *silldisk* eller *sovcldisk (suldisk)* blev det vanligaste.

Det individuella gick emellertid stadigt framåt, och snart ville man ha var sin *disk*. Den sönderskars följaktligen i smärre avlånga fyrkan-

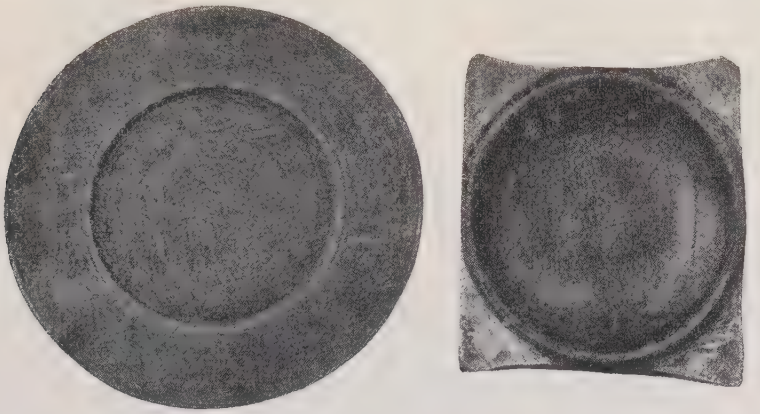

Fig. 248. Tallrik och snipaskål av trä från Småland.

ter, och var och en hade därmed fått sin *tallrik*. De skarpa kanterna avrundades, och tallriken fick därför först ellipsformen, sedan den runda formen. Samtidigt urholkades den något på mitten, och den *flata* runda tallriken var färdig.

Under denna diskens och tallrikens utveckling hade den flytande födan fortfarande förtärts från den stora skålen, men man behövde därtill en mindre handskål eller sked. Skålen och skeden uppträdde givetvis mycket tidigt, då den ju framgick av det nödvändiga praktiska behovet. Den runda urholkade skålen var härvid urtypen, och för att slippa doppa fingrarna i maten fick den ett kort träskaft. Den äldsta skedens form är därför cirkelrund, ej avlång, med ett betydligt kortare skaft än nu.

Under inflytande från den fasta matens tallrik begynte man emellertid att längta efter att även få den flytande födan i särskild skål, och därför gjorde man sin tallrik djupare, så att den kunde mottaga även

gröten, mjölken, köttsoppan m. m.[1]. Man hade emellertid vant sig vid att ej vidröra den flytande födan med fingrarna, och därför ville man snart även undvika att vidröra den fasta födan. Då kom som sista led i utvecklingen *gaffeln*.

Denna utveckling försiggick hos allmogen ej utan tydlig inverkan uppifrån, och som så ofta kunna under 1800-talet spåras rester av alla skedena bredvid varandra. Den långa disken har i vissa nejder fortsatt till över mitten av 1800-talet. Likaså fanns under andra hälf-

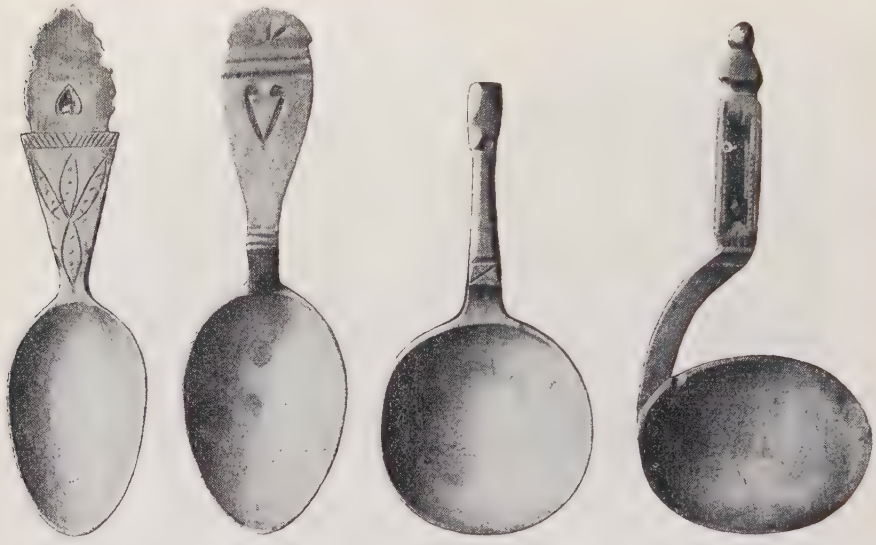

Fig. 249. Träskedar från Småland.

ten av 1800-talet såväl den avlånga som den flata trätallriken kvar på sina håll. Den djupa tallriken har vida senare nått fram till allmogen. Ännu i 20. seklet förekommer som tämligen allmän regel ätandet ur stora fatet, och som en sista rest vid gillen brukas ofta ännu, att man, sedan man ätit från sin djupa tallrik, tager sista skedbladet ur stora fatet. Gaffeln har hos allmogen kommit i bruk först efter 1850-talet men har i gengäld blivit fullt allmän tämligen snabbt. En sådan huvudroll vid spisandet som för de högre klasserna, där ju "kniv i mun" hör till det mindre gentila, har den dock ej fått. Kniven är ännu allmänt huvudsak, gaffeln bisak.

Vad de individuella matredskapen, kniv, gaffel och sked, beträffa,

[1] Den lilla djupa runda lerskålen ersatte länge den bredare och grundare "djupa tallriken".

hörde dessa till vars och ens enskilda egendom och skulle alltid medtagas vid gillena. Denna sed hade bonden lärt av de högre klasserna, och då man gärna vid gillen ville följa med sin tid, förekom kniv, gaffel och sked vid festliga tillfällen t. o. m. tidigare än det direkta användandet. De blevo därför i början mindre matredskap än dekorationer hörande till festdräkten och framför allt bröllopskostymen för brudar. Såsom sådan uppträder gaffeln vida tidigare än mitten av 1800-talet. Ett knivdon med kniv och gaffel tillsammans i läderhylsa från år 1763 har till-

Fig. 250. Knivtyg fråån Småland.

hört en dräkt från Västbo härad (nu i Nord. museet). Flera andra knivdon med gaffel finnas från slutet av samma århundrade, alla tillhörande festdräkt, och man kan således ej ur dessas förekomst hos allmogen sluta sig till, när allmogen begynt använda gaffeln till mat. Ännu på 1840-talet skalades potatis allmänt utan både kniv och gaffel blott med tummarna.

E. Wigström uppräknar från 1840-talets Skåne följande kökskärl: ett par grytor, ett pannjärn, en kittel, ett par pannor, kaffekittel, ett par slevar, vispar, trätallrikar, lertallrikar, lerfat — allt detta från kökshyllorna, slutligen gorå- och våffeljärn, väntande på gille, i kammaren. Inne på bordet spelade saltkaret en viss roll, då saltet förr var mycket

viktigare än nu. Ofta fanns inne i stugan en särskild saltlåda hängande på väggen.

På bordet hos de förnäma låg på 1500- och 1600-talet alltid vid måltider flera lager av olika färgade dukar. Även denna sed nådde allmogen, så att på 1700- och 1800-talet många dukar på en gång täckte matbordet. I vardagslag har duk dock aldrig blivit vanlig hos allmogen.

Hos dryckeskärlen finnes samma utveckling från det gemensamma och allmänna till det individuella och enskilda. Det äldsta dryckeskärlet, vilket ännu under medeltiden spelade huvudrollen så väl hos de förnäma som allmogen, var *dryckeshornet,* antingen av djurhorn, såsom av oxe, tjur, buffel, eller en av trä förfärdigad efterbildning. Detta burkades först ensamt och gick från man till man. Därför fick det vara stort, så att det kunde räcka till alla. Men törsten blev större med tiden, gästerna flera, och en gräns måste sättas för storleken och tyngden, och man tog då sin tillflykt till *stånkan,* vilken blev hämtaren, förmedlaren mellan tunnan och hornet. Denna hämtare eller stånka var stor och cylinderformad och hade sin plats på golvet. Den blev tidigt försedd med lock och till sist även med tut. Dryckeshornet blev nu mindre, och snart nöjde man sig ej med ett eller två utan ville ha många, så att flera kunde dricka samtidigt. Denna utveckling kan följas hos de bildade klasserna under medeltidens senare skede. År 1238 ägde en kanik i Lund 6 horn, hövitsmannen Mats Kættilmundson testamenterade år 1326 11 djurhorn och år 1470 ägde en godsägare i mälartrakten 50 dryckeshorn. Under 1400-talet stod hornet högst i anseende och pryddes vid denna tid på bästa sätt, så att till sist paradstycken sådana som oldenburgerhornet å Rosenborgs slott uppstodo. Med 1500-talets begynnelse gick det hastigt tillbaka med hornets anseende, och med 1600-talets inbrott var hornet så gott som alldeles försvunnet från de förnämas bord. Allmogen ägde det emellertid ännu som dyrbar klenod, men med 1800-talets början försvann det även här från gästabuden. Den uråldriga drycken mjöd blev genom traditionens makt nära förbunden med hornet, och när mjödet vid jultiden bryggdes för att bli minnesdrycken, då tog man också fram hornet. På så sätt fanns mjöd och horn, såsom båda förknippade med julhögtiden, kvar hos allmogen till 1700-talets slut. Vad som på 1800-talet levde kvar var blott minnet, bevarat i talrika sägner. Sägnen har i viss mån i sin tur påverkat hornets gestalt. De stora hornen sattes i förbindelse med fågeln Grip och hans klor. De heliga vise männen hade efter en medeltida tradition bland gåvorna haft en klo av fågeln Grip förarbetat som ett dryckeshorn. Ett vanligt namn på dryckeshor-

net under 1400-talet var i Sverige *Gripklo,* och hornet avbildades vilande på en eller två fågelfötter. Till sist blev klon sammanställd även med blåshorn. Så fortlevde t. ex., enligt Öller, vid 1800-talets början i Jämshögs socken i Bleking en sägen, enligt vilken byhornet skulle varit en "klo av en stor fågel, gam".

I kyrkan bevarades vid nattvarden vinet i en särskild kalk, vanligen i bägarform med fot, och från kyrkan kunde de högre klasserna upptaga samma form, så att man mot slutet av medeltiden, och ännu mera under 1500-talet, då protestantismen tog bort skillnaden mellan klerk och lekman, kunde få se kalkar och bägare utanför kyrkan. I gengäld blev det gamla hedniska hornet upptaget i kyrkorna som kalk, och som sådant har det kvarstått i en del kyrkor in på 1800-talet.

Näst hornet torde *kåsan* vara ett av de äldsta dryckeskärlen bland

Fig. 251. Bollar (kåsor) från Dalarna. Nord. Museet.

de högre klasserna under medeltiden. Det utmärkande för kåsan är de hornliknande tilläggen på sidorna. Själva kärlet är en urholkad skål antingen med flat botten att ställa på ett bord eller med en spetsig botten. På ena sidan eller på båda gå två horn upp med snidade gren- eller bladliknande ornament. Ideen är närmast ett träd med grenar och blad. Ofta går grenverket tillsammans, så att den som dricker får sätta huvudet mellan den egentliga skålen och grenverket. Det kommer därför att se ut, som om den drickande hade horn.

Dessa kåsor ha hastigare försvunnit än hornen. Redan i början av 1600-talet voro de sällsynta. Att döma av de fynd, som gjorts, torde de ha stannat längst hos adel och prästerskap. J. H. Rhezelius fann i Uppland under åren 1635—38 tre sådana i en prästgård. En kåsa i Nord. museet med årtalet 1681 bär släkterna Kurcks och Kaggs sköldemärken. Denna synes härstamma från Mariestad. Kåsan är utarbetad av en enda al- eller björkstock samt målad med röd färg. Att även bönderna haft sådana intygas av ett fynd från Småland 1870, där en bonde från Haghults socken haft en sådan släktled efter släktled bevarad. Den hade av hans förfäder brukats vid brudfärder och begravningar, då för-

ridare förde den med sig på hästen och under ritten undfägnade både sig själva och gästerna med öl. En kåsa i Smålands museum är, i likhet med den förut nämnda från Mariestad, utarbetad i ett stycke. I Dalarna (särskilt Siljanssocknarna) finnas ännu kåsor, vilka framgått ur den förnäma världens kåsor under 1500-talet.

Under 1500-talet tillkommo en mängd nya dryckeskärl, däribland stop och kannor med *näbb* och *tut (strutakannor)* ofta även med lock. Stånkan, som från tunnan hämtade drycken till bägaren, bibehölls tämligen oförändrad med tut och lock och var synerligen stor, så att den kunde rymma mycket. Från stånkan hälldes drycken i små kärl antingen i små cylinderstop eller träkärl liknande de moderna seidlarna. En särställning intaga de s. k. *bollarna* och *snipaskålarna*. Bollen var ett runt kärl ofta med två öron. I denna bars drycken fram. Skålen

Fig. 252. Bollar (kåsor) från Dalarna. Nord. Museet.

motsvarade närmast det senare dricksglaset. I motsats till bollen blev den emellertid försedd med två eller fyra handtag, *snibbar,* antagligen därför att den på så sätt kunde bli lämpligare att uppställa på kökshyllan. Uttrycket "dricka en skål" står ännu kvar som minne av den tid, då snipaskålen var det lilla dryckeskärlet. Ur det större bordkärlet *bollen* uppstod senare tids *bål.* Vanligen äro de till vår tid bevarade skålarna färgade röda eller gula. Bottnen är prydd med ett blomstermotiv, och runt omkring på kanten står vanligen ett tänkespråk, t. ex. "Drick och ät, Gud, döden och domen icke förgät", eller följande:

Vår värd har satt mig hit,
att plåga dig med flit:
Låt mig ej fåfäng stå;
Drick ut och låt mig gå.

På en Värendsskål med årtalet 1689 står:

Tacka värden för vad du fick,
Häll ock ur mig en drick,
Så får du en sup och en slick.

Hos allmogen var snipaskålen under 1700-talet mycket allmän, särskilt i Småland, Västergötland och Östergötland. Från att ha varit blott tillbehör till den större bollen blev den en självständig skål, som fylldes med drycken. Var och en hade då sin egen snipaskål, som han förde med sig till gillet. Skålen fördes då icke direkt till munnen utan försågs med en sked av vanligt slag, och ur denna drack man. A. A. Afzelius berättar om snipaskålarna från Västergötland på 1780-talet, att de användes vid s. k. *hopöl:* Byns drängar sköto tillsammans malt, och ett starkt öl bryggdes, som gemensamt förtärdes i en för ändamålet upplåten stuga; var dräng förde med sig sin snipaskål. I Ramshälla by i Vadsbo härad förvandlades de böter som grannfogden utkrävde för försummad eller vårdslösad gärdsgårdshållning i öl, som förtärdes vid ett gemensamt gille. Fogden hämtade ölet med en hornslev ur kitteln och öste det i de åtta snipaskålar, som han hade i förvar, och som flitigt tömdes.

Vid 1700-talets början ägde man således hos hög och låg en mängd dryckeskärl av olika form och art. Emellertid inträdde vid 1700-talets mitt en betydande förändring i de högre kretsarnas bordsseder. Under hela 1600-talet och 1700-talets första årtionden förekommo ej några dryckeskärl å de till festmåltid dukade borden. Vid banketterna tjänstgjorde en hel stab med bordspager, vilka vanligen voro unga adelsmän, som bl. a. hade till åliggande att servera dryckerna. Den stora skänkhyllan uppbar dryckeskärlen, och en bordspage avhämtade från denna å en rund bricka en fylld bägare och bjöd bordsgästen denna samt väntade bakom stolen eller bänken på att få återbära det tömda dryckeskärlet. Skulle en skål drickas, frambars en pokal eller större bägare, vilken cirkulerade runt bordet från den ena bordsgästen till den andra. Vi ha bevis för, att detta gamla sätt hos de högre existerat på 1730-talet. Hos allmogen brukades motsvarande serveringssätt av drycken vid bröllopen in på 1800-talet. Vid de enklare familjemåltiderna hos adeln fanns intill mitten av 1700-talet inga tjänstgörande bordspager, och då förekom en och annan bägare, några glas eller dryckeskannor på bordet, men ytterst sällan ett dryckeskärl för varje person.

Hos allmogen stod ett mindre stop alltid på bordet, och vid måltid tog var och en, som önskade dricka, stopet och förde det till munnen utan att hälla ur i något glas. Denna sed torde ännu allmänt existera.

Omkring 1750 blev det en regel hos de förnäme, att var och en gäst fick ett glas ställt vid sitt kuvert, och drycken hälldes i dessa från kannor stående på bordet. Därigenom blev den praktfulla skänkhyllan med de gemensamma dryckeskärlen värdelös, och bordsgästernas glas framsattes före måltidens början.

På detta sätt försvunno så småningom de många olika formerna av dryckeskärl, och en viss likformighet blev rådande. De små glasen blevo antingen cylinderformade såsom de nuvarande drickesglasen eller spetsiga nedtill såsom de modernare vinglasen.

Allmogen upptog vinglasen först sent, och det var ännu intill 1800-talets mitt en allmän sed att dricka brännvinet med sked. De första små "vinglasen" voro av metall och kallades ofta *tumlare*. Först i våra dagar har de högre klassernas dryckessed fullt trängt igenom.

En säregen form av dryckeskärl utgöra de s. k. *gyckelkrusen* eller *gyckelstopen*. De synas ha haft sin blomstringstid på 1700-talet och

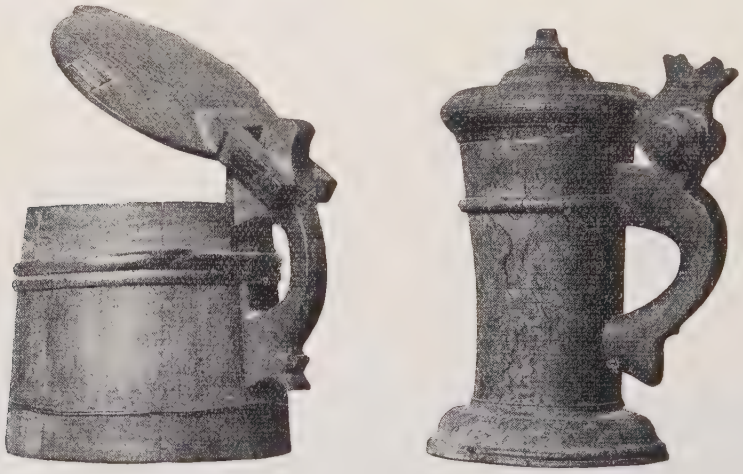

Fig. 253. Ölkannor. Nord. Museet.

försågos i likhet med så många andra dryckeskärl med små deviser, t. ex. "Jag är en kopp så from, stundom är jag full men mestadels tom, ät mig ur och sätt mig ner". För att kunna dricka ur ett sådant stop måste man känna till konsten, ty ville man dricka på vanligt sätt, fick man lätt drycken över sig. Ofta var ett sådant stop försett med en del uppskjutande stävar med hål i. Av alla dessa hål mynnade dock endast ett ut i kärlets botten. Genom att suga genom detta hål, fick man av drycken. Ett annat sätt var att hålla fingrarna över alla hålen så när som på ett och ur detta suga drycken till sig.

Även med avseende på den mat, som fordom förtärdes, kunna olika historiska skikt särskiljas. Om motsatsen mellan forna och nyare tiders mat erinras man genom Olaus Magnus, då han talar om Stakodder. Den svenske ärkebiskopen använder som källa Saxo gramaticus men till-

lämpar, vad där står, på sin tid, renässansens tidsålder: "Den tappre Stakodder älskade enkelhet och var avog mot all omåttlighet i måltidsväg. Han eftertrådde blott en lantlig enkel kost och kände vedervilja mot de omkostnader en dyrbar måltid krävde. I det han alltså avskydde allt slags slösaktigt lättsinne beträffande måltider och själv åt rökt och härsken mat, fördrev han hungern med dess större smak, med ju enklare rätter det skedde. För övrigt var det honom motbjudande, att man till ett och samma mål bekostade både stekta och kokta rätter. Han betraktade som något vidunderligt den föda, som tillrets i kökets ånger." I en dikt, som sedan lägges i Stakodders mun, skildrar Olaus Magnus, delvis efter Saxo, gammal och ny tids matsed:

Förr höll man till godo med *rått* kött; man hade ej heller lust att dricka mjölk; mat som kokats, var få till fröjd; kryddade specerier fanns då ej; "ej man trådde lystet efter feta mjölken".

"Här du hungerns stickande sveda kunde
Lindra lätt med rökade skinkors håvor.
Magens kraft vart kuvat av hårda brödets
Rika förråder.

Ingens åtrå stod efter varma rätter.
Alla samfällt hedrade bordets håvor.
Föga kostbar räknades stöten själv vid
Furstarnas gillen."

Fig. 254. Skämtbägare från Halland.

Man undvek då främmande lands produkter; man hyste då förakt för honungens sötma, och bordet krävde endast en prydnad — ett enkelt saltkar.

Skulle man härur vilja draga några slutsatser om de äldsta tidernas mat, så skulle det bli, att man huvudsakligen förtärde rått kött, som torkats och saltats eller rökts över arnen. Det stekta och kokade köttet älskade man ej, ej rätter som uppvärmts över elden, endast en krydda fanns såsom oumbärlig, nämligen saltet, bordets enda prydnad.

Med kristendomen infördes seden att steka och koka köttet. Detta nya trängde dock igenom endast hos de högre klasserna, bonden däremot blev kvar på gammal grund och åt helst sitt kött saltat eller rökt. Ännu i denna dag lägger allmogen en synnerligen stor vikt vid den rökta eller saltade skinkan samt den saltade fisken, och under vintertiden utgöra dessa den viktigaste födan.

Av de båda nya sätten att bereda köttet, steka eller koka, föredrog man det stekta, enligt vad Olaus Magnus å annat ställe anför. Av Stak-

odders dikt framgår, att kött spelade en viktigare roll som föda än växtämnena. De olika slag av animalisk föda, som stodo till buds, voro först och främst vilt, sedan boskapsskötselns djur, såsom svin, får och nöt. En viktig ställning intog också från början fisken såsom saltad och torkad. Olaus Magnus säger om norra Sverige, att man där ägde en mängd dalar och fält, som skulle kunnat frambringa en myckenhet säd, om de blott blivit uppodlade och besådda, "men den outtömliga tillgången på fisk och villebråd gjorde, att man där mindre frågade efter bröd". Så länge jakt och fiske kunde fylla allmogens behov av föda kunde en boskapsskötsel och ett jordbruk ej uppkomma. Först när tillgången på vilda djur blev mindre, och fiskmängden avtog, fick man tillgripa de tama djuren och genom en ordnad boskapsskötsel sörja för, att man ej fick hungra. Mot slutet av medeltiden hade dels viltet avtagit, dels hade privilegier för vissa

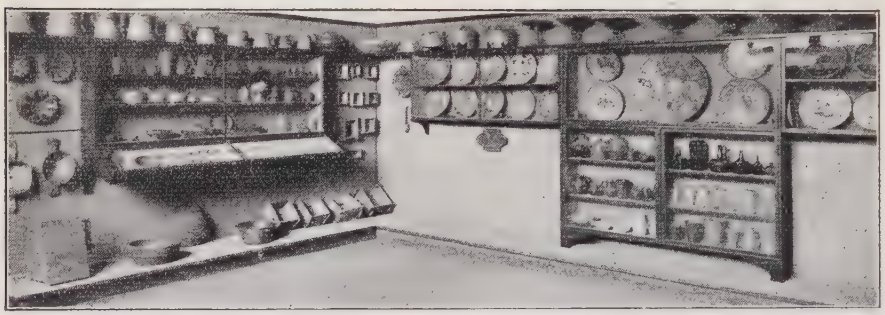

Fig. 255. Bordkärl och matlagningsredskap från Halland. Nord. Museet.

klasser inskränkt allmogejakten. Likaså kunde nedläggandet av viltet ej få samma betydelse, då äganderätten till jord gav särskild jakträtt på samma område. Boskapsskötseln fick då ersätta, vad jakten ej kunde skänka. Viltet förlorade därför som mat åt allmogen sin betydelse redan fr. o. m. medeltidens slut. I stället blev boskapsskötselns alster så mycket viktigare. I början utgjorde dessa blott festmåltiden, så att viltet var vardagskost och boskapsskötselns djur festkost. På det stadiet synes man ha stått under vikingatiden, då man tänkte sig höjden av lycksalighet bestå däri att i Vallhall få äta svinkött. Under medeltiden blev förhållandet omvänt tack vare jaktprivilegierna. De förnäme fingo vilt som kost, men allmogen fick hålla till godo med boskapsskötselns produkter. Svinköttets betydelse som feträtt kvarstannade i folkmedvetandet långt in till de sista århundradena. Bröllopsmiddagens främsta rätt var rökt svinskinka eller stekt svinkött ännu på 1800-talet. Jämte detta hade man rökta eller saltade skinkor av får, get, nöt, dock ej i så stor utsträckning,

då dessa djur gåvo mjölk och således värdesattes efter mjölkproduktionen och ej efter köttkvaliteten.

Boskapsskötselns smärre djur som höns, gäss, änder blevo jämförelsevis sent vanliga hos allmogen. Hönsen försågo hushållet med ägg, och därefter bedömdes deras värde. Därför fingo de i regel leva, tills de ej gåvo mer ägg, och köttet var då så segt, att man ej kunde sätta något vidare värde på det. Under 1400-talet blev det emellertid vanligt hos de förnäme att äta kycklingstek och unghönsstek, och man skattade särskilt högt alla lantbrukets fjäderfän. Vid Johan III:s taffel åtgick under ett år 9239 yngre och äldre höns. 1500-talets kokböcker beskriva synnerligen noggrant de många olika sätt, varpå hönskött kunde tillredas.

Allmogen lärde sig under 1600-talet konsten, och snart hade man allmänt hönsstek vid festerna. Gässen blevo därjämte mycket omtyckta. Då Ogier 1634 passerade Kalmar län kom han in i en prästgård, där han fick en god aftonmåltid bestående av gödda gäss, som smakade så väl, att han och hans sällskap därav brukade till ordspråk: "Gott som prästens gäss."

Man lärde sig tidigt att bereda kött genom att mala det och därav göra korv. Under 1700-talet tyckes korven ha haft olika värde i olika nejder. I några begynte man bröllopsmåltiden med kokt eller stekt korv för att ge en särskild krafträtt först. I andra nejder slutade hela bröllopshögtiden med en korvrätt. En värd som bjöd på korv, ville sålunda därmed ge en vink om, att hans gäster borde avlägsna sig, ty nu vore undfägnaden slut.

Fisken har sedan uråldriga tider varit av stor betydelse för allmogen. Framför allt gäller detta om sillen. Olaus Magnus omtalar på flera ställen den saltade eller soltorkade sillen som föda, och ännu spelar den salta sillen betydelse som dagens första föda. Av den salta sillens delar ansågs alltid nacken bäst. Därför fick husfadern huvudet. Det var en särskild njutning, när sillnacken krasade sönder mellan tänderna. Att äta sillhuvuden ensamt var förr ej sällsynt. I motsats härtill var stjärten det sämsta. Den fick alltid barnen. Till ett gott frukostmål hörde en halv sill pro person.

Fiskens och speciellt sillens stora betydelse under 1600-talet intygas av den italienska resanden Lorenzo Magalotti, vilken sommaren 1674 besökte Sverige. På färden genom skärgården till Stockholm, lade båten i land vid ett värdshus. Värden skyndade ut med högsta iver, hälsade främlingen med handslag, och när denne med tecken låtit förstå, att han var hungrig, framtogos det svenska kökets håvor. På trätallrikar serverades då "salt sill" och sedan ett slags små kakor av vetebröd, fär-

gade med saffran. Sedan bars fram torkad fisk. "Då jag lät förstå, att jag önskade bröd, svarades, att man ej hade annat än de nämnda kakorna, men att den torkade fisken användes som bröd. På grund av bristen på säd i dessa nordliga trakter brukades nämligen som ersättning för bröd fisk, som torkas i februari månad. För att visa artighet mot främlingar bjuder man dem på de ovan nämnda kakorna, vilka dock för det mesta äro torra."

I Dalarna fann den italienske markisen A. Bichi 1696 samma brödbrist som Magalotti i Stockholmsnejden. Kött av utmärkt beskaffenhet och fisk finnes det överallt hos allmogen gott om, säger han, likaså ost och smör. Vad som däremot fattades var bröd. I stället åts torkad stockfisk, vilken förtärdes med smör, och som, fastän den smakade som "murket trä", även åts av personer, som ej tillhörde allmogeklassen.

Jämte sillen fick åtminstone med 1600- och 1700-talet den torkade torsken en stor betydelse särskilt som lutfisk. Till en riktig god festmåltid, t. ex. vid julhögtiden eller vid bröllop, hörde under 1700-talet alltid lutfisk. Crælius säger i sin beskrivning av Nås' socken i Dalarna: "Vid högtidliga tillfällen, såsom under julen och vid bröllop brukas lutfisk, vilken rätt de ogement älska. Till bröllopsmiddagen i Hellestads pastorat i Skåne hörde på 1830-talet enligt Åkerman: salt kött, fläsk med senap, starka soppor och lutfisk med smörsås."

Av annan fisk spelade gädda och lax (laxöring, röding) även för bonden en viss roll. De torkade finska gäddorna hörde till de förnämas festbord, soltorkad gädda ansågs bättre än den saltade. Den torra fisken bearbetades med hammare, innan den bereddes. Torkad, förut något saltad, fisk buntades ihop och såldes på detta sätt kring landet. Laxen förtärdes helst rökt, och man åt den allra först, innan man drack, för att på så sätt erhålla aptit.

I Norrland, där laxen in till allra sista tiden varit synnerligen rikligt förekommande i älvarna, åt man ännu under 1800-talet så mycket lax, att en tjänare i Tornedalen gärna ville ha inryckt i kontraktet, huru många gånger i veckan han skulle ha lax till middagen. Nu har laxens försäljningsvärde stigit så högt, att det ej vidare lönar sig för bonden att själv äta den. — I de nejder, där ej laxen fanns lätt att tillgå, hörde till festmåltiden inlagd ål, så t. ex. i Skåne vid julen.

Av boskapsskötselns produkter voro mjölk, smör och ost samt ägg av stor betydelse. Äggen åtos endast sällan för sig såsom kokta eller stekta utan begagnades företrädesvis i blandning med mjölk (äggost) eller mjöl (pannkakor, stenkakor). "Äggakaka" har varit en synnerligen omtyckt gillesmat ej blott i Skåne utan överallt, där lantgårdarna haft god tillgång på ägg.

Mjölken såsom oskummad, fetmjölk, eller beredd har hört till lantbrukets förnämsta produkter allt sedan medeltiden. Att en tid existerat, då förtärandet av sötmjölk varit ett tecken på veklighet och yppighet i mat och dryck antydes av citatet om Stakodder hos Olaus Magnus. Under medeltiden hade dock beredandet av mjölken stigit mycket högt, och Olaus Magnus intygar på flera ställen, huru präktigt smör och huru god ost man då förstod att bereda i skilda delar av landet.

Jämte den feta mjölken har tidigt den sura eller långmjölken varit en omtyckt dryck, framför allt i norra Sverige och Finland. Förnämsta orsaken till utbildningen av den sura långmjölken har varit, att den på så sätt beredd lät bättre bevara sig för vinterbehov. Den primitiva lanthushållningen lät kreaturen få rikligt med foder om sommaren men ringa om vintern. För att få mjölk året om måste man alltså finna på något sätt att bevara den.

De två sätt man sedan urminnes tider haft att bereda och konservera mjölken ha varit: 1. att tillsätta syra *(Rumex)*, varav uppkom *surmjölk;* 2. att tillsätta tätört *(Pinguicula vulgaris* eller *Drosera rotundifolia)*, varav uppkom *långmjölk (tät-, tjock-, seg-, skörmjölk).* Surmjölken synes ha varit den äldsta formen. Man tillsatte syra, kalvmage eller redan förut "sur" mjölk, varvid mjölken syrades och bildade en fastare massa. Denna senare kallades *syra.* Då surmjölken uppblandades med vatten erhölls en dryck, som kallades *blanda.* Dessa båda former, *syra* och *blanda,* äro urgamla och förekomma såväl i Norden som på Island, Färöarna och Shetlandsöarna. Vilken betydelse surmjölken haft på Island kan framgå därav, att uttrycket söt om mjölk ej finnes utan endast det negativa *osur.* Genom att ständigt lägga mjölk ned i orena kärl, där redan sur mjölk varit, blev den under längre tids bevaring så småningom så sur som ättika, men man hade vant sig vid den och fann den därför alltid god och smaklig.

Å vissa nejder hade man till den grad lärt sig älska surmjölk, att man ej kunde fördraga någon annan. Retzius omtalar från Finland, att finnen sällan förtärde färsk mjölk. Det hände ofta, att bönder, som ledsagade honom, nekade att förtära den söta mjölk han erbjöd, men däremot med förtjusning drucko av den i hans tycke osmakliga sura mjölk, som utgjorde deras nationalrätt. Den skulle vara så etter sur, "att den sved i halsen". Han tillägger: "I Finland liksom i norra Sverige samlar man mjölken i stora träkärl, låter henne riktigt genomsurna eller rättare ruttna, och tillsätter fortfarande ny, utan att göra slut på den föregående satsen; ur denna sålunda aldrig sinande källa hämtar finnen dagligen, året om en dryck, som i oinvigdes tycke förefaller mer än onjutbar."

Långmjölken är mindre vanlig i Finland än i Sverige. Beredningen går vanligen så till: I en stor tunna (eller i ett kar) samlas mjölken och för varje dag lägges mjölkförrådet ned i denna. Man tillför *täte* för att få den till *långmjölk*. Täte erhålles först därigenom, att man gnider väggarna av ett mjölkkärl med tätörten och häller mjölk därpå. Samma verkan som tätörten gör på denna mjölk, utför sedan den "tätade" mjölken, så att man blott behöver bevara gammal sur långmjölk för att få mjölken att täta sig.

Att *täta* med tätört kunde lätt misslyckas och var alltid besvärligt, därför litade man hellre till förut tätad mjölk. Hade man ej själv sådan, gick man till grannen för att låna. Sällan hände det, att man ej hade någon i hela byn. Långmjölken krävde mycket större försiktighet vid bevarandet än surmjölken. Den fick ej oroas eller omskakas. Det förråd man behövde för veckan togs därför på en gång.

Fig. 256. Matlagningsredskap från Dalarna. Nord. Museet. Överst ostlådor; närmast nedanför en rad näverflaskor m. m.; under dem peppardosor; ostlådor; å golvet mjölktråg, smörkärna m. m.

En blandning av mjölk, som under medeltiden fick riklig användning, var öl och mjölk. En vanlig gillesrätt framför allt i Småland och Västergötland var ännu på 1800-talet *äggost* eller *skärost*, vilken bestod av mjölk och svagdricka garnerat med hårdkokta ägg.

Av mjölkens två beredningsformer o s t och s m ö r har länge osten spelat huvudrollen. Smöret var svårt att bevara från att härskna och genom sin mjukhet allt för obekvämt att ha med sig på färder. Osten däremot blev ofta bättre genom att ligga och lämpade sig särskilt för transporter. Båda voro dock en god handelsvara redan under medeltiden.

Med avseende på konsistensen var osten mjuk eller fast. Flera av de förut nämnda mjölkanrättningarna kunde lika gärna höra till gruppen mjuk ost. Den fasta osten formades i ett särskilt ostkärl med en del mönster utskurna i bottnen och på sidorna. Allt efter som grädden

var med eller ej skilde man på sötmjölksost och skummjölksost. Den senare var den vanligaste, och den förra bereddes endast vid särskilt högtidliga tillfällen. Man fick ost av mjölk från ren, får och ko. Den förstnämnda beskriver Linné från Västerbotten 1732: "Renmjölken är notabel till ost, att jag av en kanna renmjölk kan få en stor kvantitet ost, därför blandas hon också av dem, som äga kor, tillika med komjölken, varav de få mycket mer ost än eljest." Den finska getosten var under medeltiden mycket berömd. Den plägade utsättas för enrisrök, för att maskarna skulle utrotas.

I Dalaresan av 1734 omtalar Linné mesosten och sättet att bereda den: "Mjölken silas i tråg; när grädden stigit ovanpå, och mjölken begynner bli blå, så avtages grädden, mjölken hälles i grytan, varav göres ost. Sedan, när man upphämtat osten, häller man antingen vatten eller mjölk i misan och låter uppkoka, då stiger ystningen uppå och blir *ystningsost,* sedan kokas den överblivna misan ihop, tills hon blir tjock och kallas *misostsmör.* Sedan, då den blir tjock, rör man i stadigt med en slev eller kräkla; utav vilka bägge delar hushållet mycket upphjälpes." En annan ost, *gubbost,* beskrives även i samma resa: "Sötmjölk löpades, osten upptogs, vasslan koktes, den fördelta osten lades åter uti, koktes, späddes med smör och färsk grädde, koktes till fast massa, smakade helt sött och väl." — Olaus Magnus beskriver noga ostberedningen och framhåller särskilt västgötarnas skicklighet att göra ost. 150 år efter Olaus Magnus intygar den italienske markisen Alessandro Bichi, som 1696 besökte Sverige, att osttillverkningen stod mycket högt. Man eftergjorde Parmesanosten på ett så förvillande sätt, att han sade sig ej ha kunnat skilja den svenska tillverkningen från den italienska.

De stora ostarna, som utfördes samfält av alla byns kvinnor, voro hos allmogen vanliga till inpå 1800-talet, då ännu *ystegillen* ofta förekommo. Var och en hade med sig mjölk och därav bereddes en stor kämpaost. För att ingen skulle förlora något på sin mjölk, försiggick ystningen i tur och ordning på alla ställena i byn.

Smöret spelade i bondens mathushållning ej så stor roll som osten. Smör var gillesmat och gömdes därför till festliga tillfällen. Smör i gröten hörde till julens många företräden i matväg.

Icke desto mindre hade man en avgjord förkärlek för smör, och då barnen i norra Sverige till julen skulle få en särskild matgåva, tog man smör och lade det i "gåsform" samt gav sedan en *gåse* åt var och en av dem. Ibland formade man *gåsen* för hand. Troligen ligger här även en bestämd folktro bakom. Att emellertid smörets anseende som festrätt ej härmed förminskades är tydligt. Att breda smör på brödet är en mycket sen lyx i allmogehem, i flera nejder knappt 50 år gammal.

T. o. m. flottet var mera sällan förekommande, och svinflott eller gåsflott vankades endast vid festtillfällen. Ännu kan denna föreställning om flottets och smörets betydelse som efterlängtad festrätt leva kvar, fastän det blivit allt mera vanligt även i vardagshushållet. Det feta var något så värdefullt, att det sparades till söndagen, och då förtärdes det med stor begärlighet. En stackars fattig gumma, som tänkte på kungen och all hans lycka, ubrast en gång: "Kungen, han är då lycklig han, han kan både äta flott, dricka flott och doppa sina vantar i flott, om han vill."[1].

Det primitivaste sättet att bereda smör är *stötandet.* En urhålkad trästam med träbotten upphänges i ett träd. Genom att föra den urhålkade "kärnan" fram och åter, stötes mjölken till smör. Denna primitiva metod brukas i det inre Asien. Huruvida även svenskarna praktiserat den är mig obekant. Det äldre sättet i Skandinavien är *vispandet.* Mjölken kringröres härvid med en kräkla eller visp, till dess en större del av smörkulorna genom stötning mot kärlets väggar upplösts. Det övre lagret bildade då en tjock massa, som i isländskan heter *flautir,* i danskan *flöde.* Den isländska litteraturen omtalar en sjukdom, *flautastingr,* eller m. a. o. ont i magen av för mycket förtärande av flautir. Det var tydligtvis en omtyckt dryck på ön. Även i Sverige drack man förr *strocke* (= flautir), ett namn som uppkommit ur benämningen på kärnan. Ur vispandet uppstod sedan *kärnan* med *stötstav.* Den äldsta kärnstav, som i Skandinavien använts, utgjordes av en större kräkla, formad av en ung fura, avskalad och befriad från alla grenar utom de nedersta och mot varandra sittande. Den kallades *törel* (norska *tverel, tyrel;* isländska verbumet *þirla* och norska *tilla* betyder omröra, kringvrida). Numera betecknar ordet den vanliga kärnstaven och förekommer i flera svenska dialekter (även i skånskan)[2].

Den animaliska födan kunde någon gång tillredas med en del kryddor eller nedläggas i ättika. Linné omtalar, att bondfolket i Ystadsnejden brukade späcka steken med timjan och lägga honung över, och tillägger, att den på så sätt beredd smakade tämligen väl. I ättika lades i synnerhet fisk, sill eller ål. Denna ättika beredde bonden själv på följande sätt enligt Mandelgrens beskrivning från Skåne: "Då julölet bryggdes, togs ett tvåkanskrus och fylldes av vört. Av en surdeg från surbrödsbaket gjordes två till tre bullar, vardera stor som en mindre knuten

[1] Man torde kunna jämföra detta lilla utrop av den svenska gumman med följande indiska gudabeskrivning: "Agnis hår dryper av smör, hans klädnad är därav höljd, hans anlete glänser av smör, i smör sitter han, smör är hans spis!"

[2] Om mjölk-, smör- och ostberedningen finnas utförliga meddelanden i N. Keyland, Sv. allmogekost.

hand, vilka inknådades med vita ärter och lades i vörten. Sedan jäst blivit tillsatt, lades en tallrik över och tilltäpptes omsorgsfullt, på det att ej luften måtte få tillträde. Därefter ställdes kruset på kakelugnsmuren några veckor, och man hade då en ganska stark ättika."

I det föregående har omtalats, hurusom den rika tillgången på animalisk föda lät den vegetabiliska träda tillbaka. Lantbruket krävde till en ordentlig sädesproduktion både möda och omtanke, och man ville gärna spara sig denna. Den odlade jorden blev därför så liten som möjligt, så att man slapp undan med mindre besvär. Då tillgången på animalisk föda började tryta, måste man emellertid tillgripa såsom den enda utvägen att mera intensivt bedriva åkerbruk, så att den vegetariska födan kunde i någon mån ersätta den animaliska. Under den äldsta tiden, då säden var mindre vanlig, ansåg man därför all den föda, som var beredd av säd, för värdefullare än den animaliska, den var ju förvärvad med svett och möda ur jorden i vida högre grad än den animaliska. De malda sädeskornen, som bereddes till gröt och bröd, blevo då festföda, som man i kargare nejder livligt avundades de bördigare. Gröt och bröd blev tecken på välmåga. Ännu kvarstår avunden mot lantbruksbygderna, och alltid framhålles gröt- och brödätandet som bevis på dessa bygders välmåga.

De sädesslag, som kunde komma i fråga till gröt och bröd, voro: råg, vete, korn, havre, ärter, bondbönor och bovete. I våra dagar hör råg- och vetebröd till det vardagliga, men förr voro dessa två endast förknippade med särskilt gott sädesår. Eljest voro havre- och kornbrödet huvudsak, det förra i södra och mellersta Sverige, det senare i norra Sverige och Finland. Ärter och bönor brukades vanligen blott som tillsatser men kunde undantagsvis tagas för sig till bröd. Om havrebrödet i Bohuslän säger Holmberg: "Det tros, att den, som vant sig vid havrebröd, icke gärna i längden kan fördraga annat bröd." Rågbrödet fanns vid mitten av århundradet i Bohuslän endast i papperstunna kakor med inristade figurer: *skrivbröd*. Detta var dock endast högtidsbröd. C. Säve säger om dalkarlens bröd på 1850-talet: "Rågbröd är en läckerhet, som nästan ingen dalkarl får smaka inom sin ort, och när en gumma vid ett besök hos sin prostinna får en halv knäckekaka därav, så nännes hon sällan för sin del taga något därav, utan sönderbryter det i små bitar och utdelar det till barnen såsom karameller. Allmogens bästa bröd består av ⅓ korn-, ⅓ havre- och ⅓ ärtmjöl, vilket redan giver ett bröd av en så kärv och besk smak, att en enda mun full icke utan ett långt och allvarligt tuggande kan förmås att gå ned i en sydsvensk strupe. Hans vanliga och dagliga bröd beredes däremot av ärtmjöl och det mjöl, som fås, när kornet eller oftare havren males tillhopa med sina

agnar, eller stundom hela axen." Rörande brödets sällsynthet i Stockholms skärgård på 1600-talet har redan citerats italienaren Magalottis reseberättelse. Italienaren A. Bichi intygar detsamma 1696 från Dalarna. Fisk och kött, smör och ost av bästa beskaffenhet fanns, men ej bröd. Dock förekommo kakor av hårt bröd, uppträdda på stänger i taket; "av denna läckerhet brytas bitar och bjudas främlingen; men man kan icke äta mycket därav, då det är så hårt, att man först måste blöta det i vattnet." — 60 år innan, på 1630-talet, då Ogier for igenom Sverige, stod det ej bättre till. Han skriver: "Man har väl här i landet något litet säd, men brödet bakas med så dålig blandning av jäst och agnar, att vi alla hade avsmak därför. I Tyskland brukas väl samma sätt att baka och grädda, men där är mer tillgång på god spannmål."

Bovetet har nu nästan alldeles upphört att vara brödföda för en svensk bonde, men ännu för 150 år sedan var det bland de viktigaste. Stolt omtalar från Kalmar län på 1820-talet, att havre där var sällsynt, men att så mycket mera bovete odlades på torra och magra fält. Detta sädesslag maldes till gryn, som voro förträffliga till mjölvälling i vardagslag och vid bättre tillfällen till pannkaka och vit gröt. Malet till mjöl och grovsiktat passade det bäst till kroppkakor och tunnpannkaka. Blandsäd av bovete och sexradigt korn sammanmaldes ock med råriven potatis och en liten tillsats rågmjöl; därav gjordes bröd mycket allmänt. Åttio år innan heter det i en finsk berättelse om bovetets förtjänster och härliga egenskaper: "Vad nytta denna härliga säd gör uti ett hushåll, kan ej till fylles berömmas; ty med ett ord sagt: av denne ena säden, om den väl lyckas, består en bondes fjärdedels föda om året, änskönt man dock måste det tillstå, att bonden ej förstår sig uppå att använda henne till sin så mångfaldiga förmån, som han borde. Det mesta förtäres av honom i bröd eller mjölgröt, vilken senare är i synnerhet om somrarna hans vanliga morgonspis och helst med färskt smör och surmjölk hans delikatess. Brödet göres både surt och osyrat; det sura brödet syras in mesta delen med rågmjöl. Understundom bakar man det med jäst som annat knäckebröd; det osyrade och det, som bakas med jäst, smakar bäst; men varder det gammalt över 8 à 14 dagar, så bliver det torrt och mister sin goda smak. Att reda mat, i synnerhet rovor med bovetemjöl hålles av en bonde här för bättre än annat mjöl. Men de, som veta att mala det till gryn, hava därav dubbel nytta. Dessa gryn äro en härlig spis, när man därav vill koka gröt eller välling, ty hon har smak nästan som mandel, är hälsosam och ligger lätt i magen; i synnerhet är hon god att äta om kvällarna. Några hålla den bättre än risgryn. Vill man mala dessa gryn till fint mjöl, som helst borde ske med stålkvarn, kan man koka därav en kostelig bianc eller mos. Även kan man ock göra därav

munkar och koka semlor med mjölk och smör, som äro mycket smakliga. Brännvin, bränt av bovete med litet malt ibland, är kosteligt klart, har en blåaktig färg och lägger sig intet på bröstet" (St. C. Bjelke, Berättelse om bovete, Vet.-ak:s handl. 1746).

Linné beskriver från Ångermanland 1732 tre slags rågbröd: 1. av rena kornet, 2. av korn och agnar, 3. av pura agnar, under tiden ett par nävar korn tillagda. I Hälsingland såg Linné bröd, som bestod av korn, ärter och *reslingar* (avtröskade sädesax, som gått genom risslet) tillsammans. De voro 1 linje tjocka men två fot breda, "att smaken av ärterna ej skall falla vidrig." I Medelpad bakades det "ordinärt stora" tunnbrödet av 1 tunna korn och 3 tunnor agnar; när väl skall vara, och landet är rikt på korn, tages allenast 2 tunnor; kakorna bakas i ugnen mycket kort och vändes omkring, aldrig mera än en tillika får sättas in, och elden ligger skrapad till ena väggen. I Dalarna fann han brödet 1734 ofta vara av ärtmjöl blandad med mäsk och agnar. Blandbrödet i Västergötland bestod på 1840-talet enligt Sundblad av: ⅓ råg och ⅔ korn; oblandat havrebröd brukades sällan. Ett annat blandbröd omtalar Linné 1749 från Skåne. Det bestod av: 2 skäppor korn, 3 skäppor råg och 1 skäppa vicker. Brödet blev genom denna blandning "spissammare och drygare". Till sist vilja vi anföra vad A. Lignell 1851 har att säga om brödet i Dalsland: "Man brukar det tunna osyrade havrebrödet, en sed, som förtjänar efterföljd, där den ej vunnit inträde. Sådant bröd av skrädmalen havre är ett bland de smakligaste och tillika sundaste näringsmedel. Till bröd användes likväl vanligen den minst kärnfulla säden, som därjämte hos de fattiga är blandad med något agn. Malet och förvandlat till tunnbröd blir detta ganska ätbart, och söndersmulat i mjölk eller välling en god rätt."

För att säden skulle kunna beredas till gröt eller bröd behövde den krossas eller malas. Det enklaste sättet att mala på var handkvarnen, som blott bestod av två över varandra lagda stenskivor, av vilka den övre, kring en i ett hål däri införd lodrät, i den nedre stenen fäst axel, kunde sättas i en roterande rörelse genom hennes kringvridande med handen, i det man höll i ett nära den övre stenens kant fäst, uppstående handtag av trä. Mellan de båda stenarna inlades säden. Senare, då man tillgodogjorde sig vattnets kraft, malde man på vattenkvarnar. Om dessa kvarnar hos allmogen i Kalmar län berättar Stolt: "Största delen av allmogen malde själv sin säd. De flesta åboar och torpare hade egna små kvarnar allestädes i bäckarna, där möjligtvis vatten kunde finnas. Där vattentillgången var större, kunde kvarnen vara litet större och två åboar i bolag. Dessa kvarnar i bäckarna voro så små, att samma stenar kunde nyttjas till handkvarnar, och skruven innehöll en skäppa, som

räckte till mäld för natten. Men somliga kvarnar voro litet större, och dessa kallades *skvaltor* Det fanns intet drivhjul eller växel utan blott en stor kubb, med i nedre ändan iborrade små skovlar och långjärnet *(seglet)* på övre änden, så att hjulet och stenen gingo ett slag lika fort. Så släpptes vattnet på i en smal ränna, och så snurrades det i samma fason som en snurrbock. Dessa kallades husbehovskvarnar och fingo icke mala åt någon annan än ägaren, ty om tullkvarnägarna fingo reda därpå, så måste man böta efter kvarnlagen; men likväl lånade grannarna ofta varandras kvarnnycklar och malde själva; och därtill voro grannarna den tiden icke så benägna att angiva varandra, ty då hade ingen enda varit obrottslig."[1].

Att använda vinden till hjälp vid malandet hör till de sista upptäckterna på malningens område. De första svenska väderkvarnar, som omtalas, äro från 1300-talet. Då landskapslagarna ej nämna sådana men väl landslagen, torde det vara troligt, att de först på 1300-talet allmännare kommit i bruk. Väderkvarnar avbildas hos Olaus Magnus, och de voro ej sällsynta på 1500-talet. I början behöll man samma sed som vid vattenkvarnarna, att var och en lantbrukare för egen gård höll sig med en särskild kvarn. Så är förhållandet ännu på Öland och Gottland. I Skåne nöjde man sig med en kvarn i var by, och säden maldes då av en särskild mjölnare, som blev en slags avlönad tjänsteman i byn. I vissa nejder var han den högst uppsatte mannen av alla dem, som i byn bedrevo annan rörelse än lantbruk.

Sedan mjölet var färdigt, skulle det beredas till bakning. Man hade två sätt att bereda degen, det ena till hårt tunnt bröd, det andra till mjukt bröd. Olaus Magnus omtalar det förra från Norrland ända ned till Värmland. Å en bild åskådliggör han båda baksätten. Man ser å ena sidan det mjuka brödets tillredning: bullarna äro upplagda på långa bräden, och en kvinna skjuter med en brödspade av vanlig form andra bullar in i en stor murad ugn. Å andra sidan visas tillverkningen av tunnbröd: en sittande kvinna kavlar ut degen i en stor och tunn skiva, en annan kvinna har med kavlen förflyttat en sådan degskiva å en rund järnplåt, som uppburen av tre fötter står över en måttlig eld. I ett hörn av rummet ses en mängd kakor. Om tunnbrödet i Östergötland säger Linné, att det var tjockt som ett pergament men dubbelt så vitt som en ordinär kaka. "Här kunde en arbetskarl väl äta upp 4 à 5 kakor i målet." Å annat ställe heter det om västgötabrödet, att det mestadels var av havremjöl och bakat som tunnbröd. I motsats till dessa torra, hårda bröd, som kunde hålla sig hur länge som helst, säger Linné om

[1] Om primitiva kvarnar se N. Keyland, Sv. Allmogekost. I, 138 ff.

det skånska brödet, att det var bakat i stora limpor, varför bonden måste baka var vecka, att limpan ej skulle möglas eller torkas, vilket var nog besvärligt. Om det sydhalländska brödet nämner prosten Pehr Osbeck 1796, att det liknade det skånska och utgjordes av ansenligt stora limpor, 5 eller 6 av en skäppa mjöl.

En egendomlig sorts vetebröd omtalar Eneström från Gnosjö. Den första mjölken kon gav efter kalvningen (råmjölken) blandades med vetemjöl och formades i ringar, som bakades samt fingo sedan namnet råmjölkkäringar. Eneström tillägger, att ringarna utdelades av kvinnorna till vänner såsom någon högtidlig raritet av enastående hög betydelse.

Till de särskilda festbröden hörde också julbröden, vilka formades i särskilda formar och gåvos som julpresenter åt såväl unga som gamla. Sannolikt ligger en bestämd folktro till grund för såväl "råmjölksringarna" som julbröden[1].

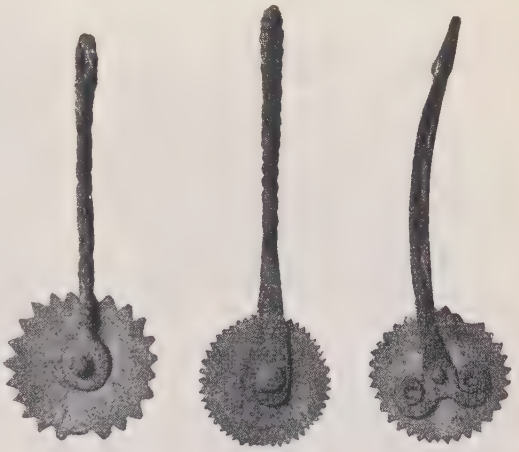

Fig. 257. Brödsporrar från Orsa socken i Dalarna.

Kunde brödet beteckna såväl rik som fattig bygd, alltefter som materialet var råg, vete, havre eller korn, avsåg gröten mera regelbundet god, fet bygd. Den blandades antingen med vatten eller med mjölk. I mindre fast form blev den välling. Då Linné kom till Skåne 1749, fann han folket äta gröt i större myckenhet än annorstädes. Han säger härom: "Gröt är här på landet bondens mesta föda, den han mest äter både morgon och afton, då gröten kokas om aftonen och om morgonen uppstekes eller uppvärmes." Från Dalarna omtalar Crælius (1837) samma förkärlek för gröt: "Gröt av havremjöl är västerdalkarlens älsklingsrätt. De äta gröt, när de nedlägga sig eller uppstå; ja, den paraderar i matsäcken, då karlen är ute och arbetar." Vid de stora gillena tog var och en med sig förning av bröd, smör, ost, stek, kakor och framför allt gröt. Maten bars i särskilda förningskorgar, gröten i särskilda grötbyttor. Vid bröllop var det sed över hela landet, att de nygifta skulle trakteras med gröt. Likaså hörde gröten till det första en hustru skulle ha efter barnets födelse. Ofta var det grannkvinnorna, som uppvaktade med *barnsängsgröt*.

[1] Om brödberedning se N. Keyland, Sv. Allmogekost.

Ärtmjölet var likaledes en viktig beståndsdel i brödet. Ett för kort tid sedan gjort fynd av ett bröd från Ljunga gravfält i Östergötland från 900-talet har visat sig bestå av ärtmjöl och furubark. Ärter såsom kokta tillsammans med fläsk ha sedan gammalt utgjort den feta bygdens företräden. Torsdagsmaten ärter och fläsk har alltid varit en av allmogen älskad föga. När man under medeltiden skulle hålla sträng fasta, brukade man jämte fisk äta kokta ärter.

Bondbönor malda till mjöl i bröd förekomma särskilt i Bohuslän och Västergötland. De bruna bönorna med fläsk äro slättbygdsmat liksom ärterna och fläsket, dock ej av fullt så hög ålder; kanske ej äldre än 1700-talet. Om bönorna i Bohuslän säger Holmberg: "Bönor äro en huvudföda flerstädes i Bohuslän; mjöl därav blandas med kornet i

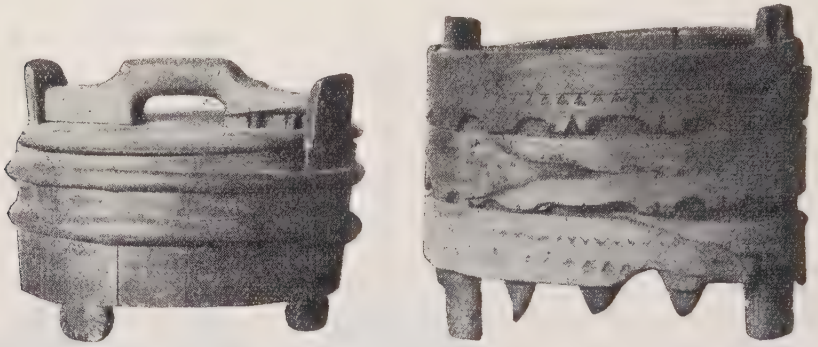

Fig. 258. Småländska grötbyttor.

bröd, och förvällda bönor i mjölk eller s. k. *mölebönor* äro en vardaglig rätt, som väl är bastant, men inverkar menligt på de ätandes rörlighet. Sovlet består huvudsakligast av fisk och sill; kött och fläsk äro helgdagsföda."

I motsats till dessa två rikemansrätter stå rovor, kål, kålrötter som fattigmansmat, och de ha framför allt i de magra landsändarna utgjort en viktig föda. Då potatisen ännu ej blivit spridd, spelade rovorna en långt viktigare roll än nu, och endast i de nordligare landsändarna, där potatisen ej är så säker, ha rovorna ännu ett visst anseende. Grönkålens betydelse har varit mångahanda. Då man ej hade ärter att tillgå, fick man äta grönkål om torsdagarna.

De vilda växterna ha alltid spelat en underordnad roll i allmogematen. Orsaken härtill är svårt att finna, då så mycket sund närande kost därav kunnat hämtas. Köttfödan antingen som resultat av jakt och fiske eller boskapsskötsel betraktades som huvudfödan under goda år, och den odlade säden som växtföda var även den resultatet av ett rikt år. Den vilda växtfödan kom att stå i skarp motsats till dessa två

och blev därför svältfödan, som nödtvunget tillgreps, då ej något annat stod till buds. Ännu kan samma grundtanke märkas hos allmogen, då det gäller att äta grönsaker. Det är "fattigmanskost", och därför vill man ej bry sig om dem.

Endast då nöden tvang därtill, grep man sig an med att plocka vilda bär, rötter eller blad och tillredde dem så gott sig göra lät. Hyltén-Cavallius nämner från Värend följande: "Backstugusittaren och den fattige försmår än i dag icke att uppsöka och försöka de råa bladen av syra *(Rumex)*, harsyra *(Oxalis)* m. fl. växter. Andra vilda växter kokar han till *kål*, såsom nättelkål *(Urtica)*, kruskål *(Scabiosa)*, kumminkål *(Carum)*, fruekål *(Hypochocris)*, skvallerkål *(Aegopodium)*. Andra blad äter han stuvade, såsom *mellstuva, syrestuva*, eller kokade till gröt, såsom *syregröt, kålgröt*. Av flera slags bär och vilda frukter kokar man *mos*, såsom *krösona-mos, blåbuka-mos, slinnonamos* och *äpplamos*."

Linné skriver 1749 om de olika växterna, som han på nedresan till Skåne fick äta i Östergötland: "Nässlor voro här plockade till grönkål, såsom det allmänt sker i Sverige om vårtiden, men sedan hon blir större, ätes hon varken av människor, kor, getter, får, hästar eller svin, utan endast av fjärilar. Somliga lägga till denna sin nässelkål bladen av *ängslöken* eller *gemen* eller ock *spansk körvel*, att kålen må få angenämare smak; andra bruka plocka bladen av *skvallerkål* och andra bladen av *korskål*, andra, som i Uppland, *fåretungor*. Ja, andra plocka ock varjehanda gröna blad av *krusbärsbuskar* och åtskilliga andra växter, utan åtskillnad, varigenom ofta händer, att folket, som äta kålen, bli vimmelkantiga, varför ock jag för min egen räkning icke gärna äter grönkål om våren, där jag icke själv får se förut, vad örter äro plockade till denna rätt." Slutligen omtalar Linné även, att i Skåne kunde fattigt folk äta *åkersenapen* som kål. "Denna skadliga växt kan alltså användas till nytta, vilket tillförne icke varit bekant, och kan tjäna mången nödlidande till tröst i hungersnöd."

Johan Ödman skriver om den vilda kålen i Bohuslän 1746: "*Strandkålen* är att märka för fattigt folk. Den ser alldeles ut som blåkål, dock större och tjockare blad, är tjänlig både för folk och fä. *Havsärter* växa på sina ställen och äro så stora som gråärter, ja, så goda att ätas som andra, det ingen förr vetat av. Ofta finnes på en stjälk 30—40 skalmar, vilket är till att tacka Gud före, särdeles i dyr tid. Vore mödan värt, att dem plantera på slika orter, som ingen gödsel kräver." — Linné omtalar 1734, att allmogen i Dalarna konserverade hjortron: "Hjortron konserverade de hela vintern över, genom det de kokas och

förvällas, slås i kärl med smält övergjutet smör eller fetma, varigenom vädrets tillopp förhindars och förruttnelse avböjes."

De vegetabiliska ämnena ha som mat åt människor fått betydelse först med medeltiden, då prästerskapet och klosterväsendet arbetade för ett införande av sådana särskilt för fastetidens skull. De första köksväxterna träffas därför i klosterträdgårdarna. Efterhand blevo de populära hos adeln och borgarna i städerna. Hos allmogen ha de ännu på 1800-talet knappast haft någon betydelse. Crælius berättar från Nås på 1830-talet: "Med några trädgårdsväxters odling befattar sig icke allmogen. Väl planteras här och där litet kål och gräslök, vilken senare växt både till lukt och smak på det högsta är allmogen begärlig. Persilja, morötter, bönor, rödbetor, med flera trädgårdsväxter ingå icke i allmogens matlagning, och träffas därför endast i ståndspersonernas kryddgårdar." I Skåne stod det vid samma tid litet bättre till efter vad Åkerman berättar från Hellestads pastorat: "De enda jordprodukter, som allmogen har i sina små träd- och kålgårdar, äro: blåkål, lök, pepparrot, senap, kummin, morötter, palsternackor, persilja, mejram och timjan. I dessa små hagar, som vanligen finnas vid varje gård och hus, uppdragas även några få äpple-, päron- och plommonträd." I Allvins beskrivning över Västbo härad i Småland 1846 omtalas, att trädgårdsskötseln där var så gott som ingen. De få exempel, som dock anföras, äro alla hämtade från herregårdar och prästgårdar, och om bondeklassen nämnes intet, fastän de vidstående kapitlen huvudsakligen tala om allmogen. 1842 säger A. E. Holmberg om förhållandena i Bohuslän: "För trädgårdsskötseln äger allmogen föga håg och fallenhet. Det hör till sällsyntheterna i fjällbygden att finna fruktträd vid bondgårdarna. På kustlandet är väl förhållandet något fast föga bättre; endast vid ståndspersonernas gårdar finner man betydligare trädgårdar." Om de halländska förhållandena yttrar Hofberg: "Några trädgårdar i den mening vi fatta detta ord funnos icke, men redan från äldsta tider träffades vid gårdarna någon liten inhägnad, i vilken man odlade *kålarod, gularod* (morötter), bondbönor och möjligen ärter; dessutom hade varje hemman sin humlegård."

Det anförda torde vara nog för att belysa trädgårdsskötselns ståndpunkt hos allmogen under första hälften av århundradet. Det har sedan dess blivit bättre men ännu återstår mycket. Denna allmogens likgiltighet för trädgårdsskötseln vilar närmast på, att man för egen del har så föga behov av vegetabilisk föda. Vid festerna lägges ännu mera vikt vid köttmaten, och det arbete våra moderna skolkök ha gjort för att lära allmogen att förtära växtföda i större utsträckning har ej alltid krönts med något nämnvärt resultat.

I motsats till denna avgjorda förkärlek för den animaliska födan på den vegtabiliskas bekostnad står den stora seger potatisen under 1800-talet fått. Ännu vid början av århundradet hade den föga anseende hos allmogen. Vid mitten av århundradet var dess seger avgjord och rovan nästan överallt undanträngd. Eva Wigström säger i sin beskrivning av sederna i Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet: "Gammalt folk mindes då ännu den tid, när potatisen började bli känd i bondens hus. I början fingo barn och tjänare varje söndagsmorgon två eller tre varma potatis till sin brödskiva. Sedan blev detta en vardagskost. Potatisen betraktades som sovel och hjälpte tillika med kaffedrycken, att bland kvinnorna avskaffa bruket att till frukost äta bröd fuktat med brännvin." Nu ser det rent av ut, som om potatisen skulle bli viktigare än köttfödan hos allmogen. Det kvantum potatis, som i allmänhet åtgår till köttet har redan betydligt överskridit det motsvarande i sydligare länder.

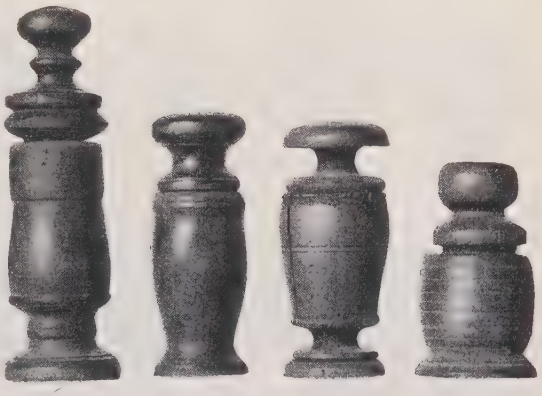

Fig. 259. Kryddosor av trä från södra Tjust, Småland.

Fruktträdsodlingen utvecklade sig under medeltiden inom klostren, och under 1500- och 1600-talet upptogo herregårdarna i allt större grad fruktträd i sina trädgårdar. Under 1700-talet omtalas ofta prästträdgårdarnas rikedom på frukt. Allmogen däremot stod dock länge oförstående inför fruktens värde. Det måste ha varit ett rent undantag det Modeer 1767 i sin beskrivning över Halltorps och Voxtorps socknar i Kalmar län anför: "Trädgårdar finnas på några ställen så rika av fruktbärande träd, att bonden med deras avkastning kan betala hela sin skatt. De äro i äldre tider anlagda och utvidgas ännu, samt synas efterhand bliva allmännare, genom nyas anläggande, vartill Verneby-godsets trädgårdsmästare giver god handledning och hjälp. Trädgården vid Vernenäs Såpebruk är den vackraste. Bönderna sälja sin frukt merendels på landsbygden och få 1 à 1½ dal. för ett skålpund goda päron eller äpplen." Det synes dock, som om denna omtanke om fruktträd hos allmogen varit ett enastående fall. Under 1800-talet klagas allmänt över den ringa förståelse bonden visade för fruktträdgården. J. Stolt yttrar med tanke på 1820-talets Kalmar län: "Jag ville, om jag vore egendomsägare och

hade undersåtar, ålägga dem enligt kontrakt att varje år plantera och vårda ett fruktträd, som lämnades av min egen trädskola, och som sedan komme innehavaren till godo. Det är oförlåtligt tanklöst, att gårdar och torp stå så nakota och fattiga, utan skydd, utsatta för köld och vindar på vintern och solens hetta om sommaren. Varför kunde icke torpställena vara inneslutna av vackra lundar och bördiga trädgårdar så väl som herrgårdarna? Detta är mera jordägarens fel än torparens. Det tyckes mig av folkets tal, att man alls icke har förtroende för trädgårdar och dylikt. I mitt tycke är trädgården en stor rikedom, ty när matmodern kommer i skafferiet, stå där burkar och lådor med syltade, saltade och torkade frukter av alla slag att taga till. Jag må här tillägga ett dussin torkade buteljer, fyllda med hallonsaft från trädgården, och dessa äro goda att ha vid sina tillfällen. Och när mor kommer i källaren, så ligga där stora högar med kålrötter, morötter, palsternackor och kålhuvud m. m., och vad som blir över av potatis, är alltid efterfrågat på våren och gäller till pengar. Utom detta så få alltid kreaturen sin goda del från trädgården. Däremot äro ännu de flesta trädgårdslösa och köket fattigt."

En del speciella maträtter äro säregna för vissa nejder. En "nationalrätt", till vars ingredienser potatisen intager främsta platsen, är de öländska k r o p p k a k o r n a. Då denna är en äkta allmogerätt och blivit vida bekant, kan det ej skada, att här beskriva dess sammansättning. De "riktiga" kroppkakorna tillredas av riven rå potatis, varifrån det därunder uppkomna vattnet avhälles; sedan inblandas några kokta och likaledes rivna potatis. Däri saltas och iröres nu kornmjöl (på senare åren användes vetemjöl, då det skall vara "bättre"), så att degen blir så tjock, att man kan hantera den. Man formar därefter denna deg i handen som en skål, och däri lägges sönderskuret salt fläsk och torkat fårkött sammanblandat med peppar och, om årstiden så tillstädjer, gräslök; degen lägges så samman över fettet, och kroppkakan formas i handen till en något flat, rätt stor bulle, som tillika med de andra genast nedlägges i kokande vatten och efter en timmes förlopp upptages färdig. Det händer också, att man i dessa kroppkakor i stället för fläsk och kött lägger sill eller ål sönderskuren i bitar. En finare form av kroppkakor, med kokad potatis, vetemjöl och ägg till deg samt gåsbröst eller korv jämte fläsket till innanmäte, förekommer ibland numera hos "herrskap".

En egendomlig blandning av varjehanda kunde vid en del tillfällen förekomma som mat. En sådan var t. ex. annandagsfrukosten vid bröllop, som bestod av en hoprörd blandning av matrester från första dagen. En av sämre art var den s. k. *bänkvällingen,* en förr vanlig lördagsmat, bekant från nästan hela södra Sverige. På Öland hade man, enligt Eng-

ström, i varje hus vid dörren i stugan ett stort kärl, vari alla matrester, som blevo över vid måltiderna, slogos under veckans lopp. På lördagskvällen tog man och kokade upp dessa rester, vilka sedan fingo tjäna som kvällsvard. Denna rätt fick heta bänkvälling.

Axelson ger oss en annan beskrivning av "bänkvällingen": "Man hade i de tiderna bänkar kring väggarna och i de förra små fördjupningar eller 'hoar', där man hällde mjölk och mjöl tillsammans, vilken tillredning därav kallades *bänkvälling*. Var och en av hushållet hade här sin särskilda ho, och när man ur den ätit, sköts alltid ett lock däröver" (Axels., Västerdal. 103.).

En grupp för sig bilda g i l l e s k a k o r n a. Dessa ha under 1800-talet — kaffets tidsålder — fått ingå i vardagliga bruket. Till sin ålder äro de nu brukliga "kaffekakorna" ej så gamla. Äldst torde måhända skorporna och pepparkakorna vara. De omtalas ofta på 1500-talet, och hos allmogen stodo de vid gillen högt i gunst på 1700-talet. I mellersta Sverige åtnjuta även sedan lång tid tillbaka saffransbullarna stor ynnest hos allmogen. Till den egentliga gillesmaten hör i Skåne ännu sedan gammalt den monumentala spettkakan och även sockerkakan. Till julmaten men även ibland till gillesmaten i södra Sveriges landskap har också länge hört klenorna, godråns- och tunnråns-kakorna, de senare formade i vissa järn med gamla figurframställningar, vilka tydligt visa hän på, att kakorna ej äro så unga.

Fig. 260. Kakformar från Småland. Nord. Museet.

K o n f e k t e n hör delvis under samma grupp som gilleskakorna. Även här stå vi inför tämligen ålderdomliga minnen. Ursprungligen ha de varit förknippade med en viss folktro och ha ansetts som kraftbröd givande hälsa i sjukdom och fruktbarhet i äktenskap. I detta hänseende gå de tillbaka till de hedniska kultbröden. Medeltids-kyrkan övertog dem, och i munkarnas läkedomskurer ingingo de ofta. De första speciella tillsatserna voro honung och bittra kryddor; med 1500-talet ersattes honungen av socker (och sirap). Den mest typiska kryddkakan är ännu

pepparkakan med sirap och kryddor (peppar hos allmogen ofta en allmän benämning för kryddor). De medeltida läkedomsbröden *(confectio)* övertogos efterhand av apoteken, från vilka de sedan övergingo till konditorierna och blevo *konfekt*.

De kraftgivande bröden hos munkarna efterbildades troligen redan tidigt av allmogen. De utmärkande kännetecknen på alla sådana kakor ha alltid varit, att de bakats i små formar (eller stämplats), så att ett viss ornament blivit intryckt på ytan. Detta ornament har gärna hämtat sitt motiv från de gamla besvärjelsetecknen (pentagrammet, hakkorset, cirkeln m. m.). Nordiska museet förvarar flera sådana stämplar, av vilka de äldsta äro från år 1793, de yngsta från 1854. Helt visst äro de till sin historia vida äldre. N. E. Hammarstedt, vars meddelanden rörande konfektens historia jag här följt, säger om tillagningen av dem: "De med dessa stämplar ornerade kakorna, vilka av allmogen i Hedesunda i Gästrikland benämnas *messmörsbullor* eller *tjörsmessmör*, tillreddes i fäbodarna av sötmjölk, som hopkokades till messmör och tillsattes med ägg (både gulan och vitan), kardemumma, kanel, socker och något vetemjöl. Av denna deg gjordes runda plattor av vid pass 2—3 mm. tjocklek och inemot 10 cm. tvärmått, vilka stämplades med en stämpel, *krus*. För ornering av den utanför stämpeln fallande kretsen av kakan brukades små, i ena änden utkrusade pinnar, kallade *dorisar*. Messmörsbullarna tilldelades dels den fäbodsflickans beundrare, som snidat och förärat henne den använda stämpeln, dels medfördes de till kyrkan för att utdelas såsom ett slags konfekt åt vänner och bekanta. Därav benämningen tjörsmesssmör, d. v. s. kyrkmessmör." H. Hofberg omtalar en del liknande stämplade kakor, s. k. *vispebröd*. Dessa voro vetekakor, som påstrukits med äggvita och gåvos tillsammans med lyckönskningspresenterna till brudarna.

För tillredningen av alla dessa kakor krävdes i köket en bättre uppsättning än den gamla primitiva. Det behövdes bessman, våg, kryddkvarn, mortel m. fl. husgeråd, jämte en mängd olika askar att förvara allt i, och med kaffet tillkom slutligen kaffekvarn och kaffekittel.

Allmogen hade även flera olika sorters drycker att tillgå, som mjölk, mjöd, öl, safter, must, brännvin och vin. Mjödet har redan i det föregående nämnts som det uräldsta, vilket dracks ur horn och såsom julldryck nätt och jämnt överlevde 1600-talet. Om tillagandet av denna dryck enligt skånsk allmogetradition ger oss Linné en beskrivning: "Man tager 20 kannor rent vatten och ett skålpund honung, kokar och skummar det flitigt, till dess ¼ är bortkokat; när som det mest är kokat, läggs härtill en handfull humle och ett gott lod Galega, som är bundet uti

ett kläde; sedan tages det av elden, slås uti träkärl, och, då det är mest kallt, lägges därtill jäst, då kärlet täckes och tillbindes; den andra dagen avhälles det klara ifrån jästen och så fortsättes med avhällningen 6 à 7 dagar; sedermera slås det i ett väl hartsat ankare, vari det bevaras en månads tid och äntligen tappas i buteljer."

Det på humle bryggda ölet utträngde under medeltiden snart mjödet så väl i stad som på land, hos herremän såväl som allmoge. Då de förnämsta påbuden om humleodling utfärdades på 1400-talet, vid vilken tid varje bonde befallde ha ett visst antal humlestänger, kan härav slutas, att först under 1400-talet ölet fullt segrat som dryck. Som huvuddryck intog ölet sin plats ända in till mitten av 1600-talet, då det i sin tur utträngdes av brännvinet.

Av safter bryggda på växter ha helt säkert sedan medeltiden jämte ölet i stor utsträckning brukats ett slags *dricka*. En av dessa förut tämligen vanliga drycker var det s. k. *enebärsdrickat*, bryggt av enebär med sur-deg och skvattram. Lignell meddelar från Dalsland 1851: "Gott öl och dricka äro högst sällsynta på landsbygden i Sverige, Dal icke undantaget. Var de gamles *mungott* icke bättre än nutidens öl, så fordrades en kraftfull götisk mage för att därav må väl. Däremot erhålles hösttiden i skogsbygden ett det välsmakligaste och sundaste dricka av blå enbär, även i backstugor tillrett så, att det knappt skulle göras lika gott av den skickligaste bryggarmästare." Ett annat slags dricka var *björklagsdricka*, bryggt av björklag med jäst samt med tillsatts av pors liksom pors-ölet. Ett slags öl bryggt på *tallstrunt* omtalar Samuel Ödman från skoltiden i Växjö. Linné berättar, att man på Öland åt tallsav: "I maj, då tallen slagit ut sina årsskott eller tallstruntar till ½ à 1 fingers längd, är rätta tiden att sava. Barken lossas runt omkring vid lederna, drages av sedermera som ett skinn ifrån bålen, som i denna tiden lätt låter sig göra. När denna leden blivit bar, är vita trädets yta helt mör, söt och till sin konsistens som gelé. Denna mjuka del avdrages från stammen med en kniv, mässingstråd eller fin ståltråd. Denna så avdragna sav vecklas tillsamman, ätes för smakens skull rå, färsk och opreparerad. Ligger hon längre, blir hon seg, kådfull och osmaklig."

Must av vildapel, som omtalas såsom svensk dryck av Olaus Magnus, synes endast undantagsvis ha brukats av allmogen. I Linnés Västgötaresa heter det: "Apel har ock sin nytta, fast frukten är sur; han tjänar till cider och även till svinens föda." I Skåneresan säger han däremot: "Suräpplen växte i stor myckenhet i Glömminge och kringliggande byar; de stodo nu präktiga, täckta med vita blommor och gåvo merendels årligen en myckenhet frukt, men uppätes mest av svinen, emedan lantmannen icke förstod använda dem till nytta, utom det att folket

kokade någon del av äpplen med vatten och mjölk till välling. Det är skada, att ingen här förstår pressa äpplemust och därav bereda cider, en så härlig dryck, som närmast går upp mot vin, och som här lätteligen kunde fås till största myckenhet."

Vinet omtalas ofta från allmogegillena under 1700-talet. Särskilt är det franskt vin som brukas. Punsch begynner omtalas hos allmogen under andra hälften av samma århundrade. Omkring år 1800 är vinet den vid stora gästabud hos bonden tillåtna drycken, men punsch betraktas som överdåd och förbjudes därför. Av de många överflödsförordningarna, gällande för allmogens gillen må citeras en paragraf ur en Dalslands-förordning av 1792: "Alla finare viner, punsch, bischoff och porter, skola på intet ställe vidare finnas i bruk. Ingen utländsk dryck är tillåtlig, utom rött och vitt franskt vin." Sam. Ödman säger i sina minnen från 1770- och 80-talet: "En förundransvärd dryck, som kallades punsch, hade jag en enda gång smakat, men den var motbjudande, emedan den hade någon brännvinslukt." Under förra hälften av 1800-talet blev vinet sällsyntare, under det punschen mera trängde igenom. Efter mitten av samma århundrade, då brännvinsförbrukningen inskränktes, hände ej sällan att punschen som festdryck blev den mest nyttjade drycken efter måltiderna vid de stora gillena.

Brännvinet inkom till Sverige under 1500-talet och blev hos de högre klasserna allmänt mot slutet av århundradet och hos allmogen i början på nästa. Brännvin fick under förra hälften av 1500-talet ej användas annat än till beredning av krut, men omtalas såsom använt till truppers förplägning under ryska kriget 1554—57. I Nora bergslag omtalas, att man 1561 "tillbrände" 9 kannor brännvin, som såldes "för penningar". 1569 nämnes t. o. m. att en bonde i Fellingsbro "drack sig till döds av brännevin" (J. Johansson, Om Noraskog II, 341). Dock synes bruket under 1600-talet knappast ha varit så spritt hos bonden. De fylleriförseelser, som straffas vid domstol gälla vid denna tid lika mycket ölet som brännvinet, och först fr. o. m. 1700-talets början blir drycken så allmän, att det ger särskild anledning att frukta för karaktärsförslappning. Linné, som på 1730- och 1740-talet vid sina resebeskrivningar får tillfälle att tala om brännvinet, nämner ännu intet om det fördärv det kunde sprida, och vi få därför antaga, att någon allt för stark förbrukning av brännvin vid denna tid ännu ej inträffat. Först med Gustav III och kronobrännerierna blir bitterheten allmän. Crælius frågar sig ännu med en viss resignation 1774 på tal om sockenmagasin, varför magasin för utsäde åt allmogen skulle inrättas, då orsaken till brist på säd berodde på, att allmogen använde det mesta till brännvin. Först sedan man förvissat sig om, att säden ej gick åt till brännvin, kunde det

vara lönt att tänka på, om sockenmagasin behövde inrättas, menade han. Varningar för fylleri omtalas ofta från denna tid. Vanligen är det sockenstämmorna, som bestämma bötesstraff. Så t. ex. varnar Västerhanninge sockenstämma i Södermanland d. 25 okt. 1778 sina församlingsbor för fylleri samt orolig och ofredlig levnad på bröllop och andra kollationer, och tillkännagavs, att den, som beträddes därmed, skulle först "utkastas på stället". Hjälpte ej detta, skulle han "sitta i stocken", och lät han ändock ej varna sig, skulle han "uteslutas från Herrens nattvard". Mot slutet av århundradet är tonen mycket bitter mot brännvinsmissbruket. Öller säger 1800, att man borde tillämpa det gamla straffet, att med statens hjälp vräka från gård och grund den hemmansägare, som hängav sig åt dryckenskapen.

I en allmän kungörelse av 12 okt. 1792 klagade landshövdingen över Älvsborgs län, att suparna lämnade maka och barn hemma gråtande efter bröd, under det de själva på krogen förnöjde sin liderlighet. Fylleriet var så allmänt, att landshövdingen ej visste, om han kunde hoppas något till förbättring. Fulla bönder träffades allestädes på vägarna och i städerna. Man vande t. o. m. barnen att supa. Lönkrögerier funnos allestädes. Ännu bittrare blev tonen på 1830-talet och 1840-talet, då förbrukningen tyckes ha nått sin kulmen. Vi citera en eljest mycket lugn och saktmodig författare, F. D. Crælius, i dennes Nåsbeskrivning: "Av mantalslängderna för år 1836 synes, att brännvinspannorna bestego sig till 109 stycken om 14 à 16 kannors rymd, med vilka säkerligen ej tillverkades 1 250 kannor, vilket på långt när icke svarar mot, vad som här förbrukas, 'ty deras strupe är, såsom Paulus säger, lik en öppen grav'. Hedemora-karlarna fylla bristen. I ett land, där en så olycksalig vinningslystnad råder, att den nedtystar all borgerlig dygd, i ett land, som med knappa 3 miljoner människors folkmängd äger över 150 000 bränerier, och där således 20 personer äro om varje bränneri, måste det vara oväntat att höra, att ända in till 1835 års slut icke ett enda bränneri fanns i Väster-Dalarna. Nu har i en av de angränsande socknarna en sådan helvetesmaskin upprest sig, som hotar att sprida nya fördärv över denna ortens olyckliga allmoges kvinnor och barn. Här i denna socken har brännvinstörsten så tilltagit, att de personer funnits, som bortburit den omognade säden från åkrarna för att bortbyta den mot brännvin. Man vet icke vilken är mera värd förbannelse, den som begår gärningen, eller den som är så gudlös, att han för vinnings skull rycker brödet undan den förvillades maka och barn! Men varför tala om det som ej står i människomakt att hejda?" — Så talade man 1837. Tio år senare hade man redan begynt med utrotandet av lasten, och snart var striden krönt

med seger. Brännvinsförbrukningen har sedan dess betydligt nedgått, så att dess bruk nu jämförelsevis är en obetydlighet.

Det material, varav brännvin i början företrädesvis bryggdes, var korn. Linné omtalar från Skåne brännvin bryggt på omogen frukt, som legat, tills den begynt ruttna. Å annat ställe i samma bok nämner han, huru brännvinet kunde bättras, så att det miste sin kornsmak, om man tog vid klarningen 1 stop söt mjölk och lade grov sand i bottnen på destillerpannan och därtill pottaska eller surdeg, "eller det tjocka, som samlas på bottnen av kannan, då man druckit kaffe". Då den senare drycken ej vid denna tid var bekant hos allmogen, få vi anta, att "klarningen" ej varit allmogesed i denna form. Potatisbrännvin tyckes ha kommit i bruk omkring år 1800, men i början rönt ovilja hos bönderna. Öller skriver år 1800 på tal om Jämshögs socken i Bleking: "Brännvin tillverkas till myckenhet, i synnerhet av en del, vilka hava inmurade pannor och använda därtill både den rena och slösäden; men bättre eftertänksamma hushållare och den mindre förmögnare delen av allmogen nyttja till brännvinsbränningen endast slösäden, och på många ställen med tillsats av jordpäron, vilka vid tillmäskningen skola ganska hårt och väl slås och arbetas i tillmäskningskaret, om brännvinet skall bliva någorlunda gott. Flera av själva allmogen tåla ej att supa brännvin tillverkat med potatisblandning utan få ont därav. I allmänhet få de ej mera brännvin efter denna tillsats, eller efter blotta slösäden, än 3 stop efter skeppan, som gör 9 kannor efter tunnan, i synnerhet då mindre löspannor brukas. Efter god och ren säd i synnerhet med tillsats av råg och malt, bör i det minsta fås även i mindre pannor 12 kannor gott brännvin och därutöver efter tunnan."

På 1820-talet synes potatisbrännvinet helt och hållet ha trängt igenom. Då maltet som tillsats fordrade korn, behövdes emellertid ännu sädesförrådet anlitas. Bränningen beskriver Stolt på följande sätt:

"Brännvinsbränningen var en viktig sak för jordbruket, ty dranken utgjorde ett gott utfodringsmedel, och bränningen drevs något så när i överensstämmelse med ladugårdens behov samt kallades därför husbehovsbränning. Kronoskatten betaltes i pannorymd. Vanligen hade man 16 till 18 kannors panna, och bränntiden varade året om. Med bränningen gick så till, att på fredagsottan var man i rörelse med mäskningen för att medhinna denna för dagen. Här tillsattes vanligen en tunna potatis, som koktes i tre terminer i en kopparkittel, vilken rymde tre skäppor. Potatisen krossades över mäskkaret med en därtill inrättad kross, och mellan var gång lades lämmen, som var i två halvor, över karet. Efter sista krossen lades däri vanligen två kappor malet malt, och så bearbetades det med tvenne roder, sådana, som vanligen brukas

till fisk-ekor. Sedan fylldes karet med kallt vatten, så lades jästen i, och så omrördes det sakta. Därefter pålades lämmen igen och övertäcktes med sängkläder, som fastsnördes kring karet med en töm. På måndagsottan sattes pannan på elden, och kokningen drevs sedan med jämn fart natt och dag, tills förbränman (det brännvin, som erhålles först) gick upp till 16 eller 18 kannor; då skulle det åter i pannan och klaras till brännvin, och sedan fortsattes med resten, tills allt blev slut. På onsdagen skulle det åter bryggas till ny jäst för mäskningen nästa fredag. Goda hushållare hade brännvin året om och något att avyttra till behövande grannar. Fastän lönnkrögeri var belagt med böter, sålde man allmänt. Prästerna drevo sina bränderier och sålde sin vara i likhet med andra herrar. På de större gårdarna funnos alltid särskilda bränderier, som drevos med legda arbetare och med brännmästare"[1].

Ännu två drycker ha under 1800-talet kommit till allmogen: t e och k a f f e. Den förra omtalas undantagsvis under 1700-talet; dock torde den hos allmogen ej blivit så omtyckt. Ej heller under 1800-talet var den i högre grad spridd hos bondeklassen. Linné talar i Västgötaresan om ett te kokt på en svensk ört, som en prost uppfunnit. Han vill ej nämna namnet på växten men säger, att teet blev lika gott och var mindre skadligt än det kinesiska. Å annat ställe i samma bok heter det från Persberg: "Linnéa var en allmän växt över alla dessa skogar och bergslager, så att den som vill samla dess blad till te kan få henne här i största myckenhet. Ingen svensk växt är ännu funnen tjänligare till te; ty dess runda blad giva en god smak och därtill rensa bladet framför alla andra växter, så att ännu intet säkrare medel är mot torrvärk, gikt och flussar."

Kaffet synes ha blivit allmän bondedryck först i andra hälften av 1800-talet. Crælius omtalar kaffet i Västervik vid ett bröllop 1774, men då endast för damerna, ej herrarna, vilka föredrogo sin pipa utan kaffe. Detta var dock i stad, och i städerna förekom drycken å kaffehus tämligen allmänt vid 1700-talets mitt, och mot slutet av århundradet hade kaffedrickandet till den grad stigit, att kaffeförbud behövde utfärdas. Det första kaffeförbudet omtalas år 1766. Drycken förbjöds då helt och hållet. Dock väckte denna förordning allmän bestörtning. Flera stridskrifter trycktes, vari bevisades, huru orättvist förbudet var. Redan 1767 trycktes en skrift med titeln: "Kväde om den gyllene tiden, då kaffe var i bruk. På könets vägnar av Rosimunda Sockersmula." Här talas om "vår frukost-, eftermiddagsfröjd, vår fägnad — allt flyr bort, den sällhet, som had' nått sin höjd, fick njutas allt för kort". Redan efter

[1] Om brännvinsbränningen se N. Keyland, Sv. Allmogekost II, 86 ff.

två år fick förbudet återtagas. 1794 utfärdades ett nytt, som återtogs vid Gustav IV Adolfs tronbestigning. Tredje och sista förbudet utkom 1799 men återtogs även det vid århundradets början.

Det synes dock, som om allmogen ej vidare deltagit i drickandet vid denna tid. På 1820-talet såg man väl ej sällan en kaffepanna, men i daglig användning torde den ej ha varit. Stolt omtalar som en särskild ovanlighet, att han sett kaffe till salu på Mönsterås' marknad 1826. Han fick lust att köpa en kopp men tyckte drycken var så besk, att han föresatte sig att aldrig kosta pengar på detta "förnäma förargliga". Det var också lätt att hålla ett sådant löfte, åtminstone tills vidare, ty ett skålpund kostade då lika mycket som fem dagsverken. "I slutet av 30-talet, då brännvinspannan började sättas bort allt mer och mer, så kom kaffepannan i dess ställe ner till bondfolket, och den blev under tiden allt mer gängse. Det slösaktiga 70-talet med alla sina pengar har gjort kaffet till en oumbärlighet för var enda koja och var enda människa." Om kaffedrickandet hos allmogen i Skåne säger Eva Wigström från Rönnebergs härad: "I början av 1840-talet kämpade ännu kaffet för sin borgarrätt i bondens stuga. Där det vunnit ingång fingo kvinnorna morgonkaffe; aldrig karlarna, undantagandes husfadern, som då ej sällan förvandlade det till en 'gök' genom att slå ett glas brännvin i koppen. Kaffet kokades aldrig i vardagslag av endast bönor, utan bestod det av varjehanda blandningar, såsom gula ärter, korn, råg, cikoria eller ett slags hembakade nudlar, som brändes tillsammans med kaffebönorna. Drycken kokades dag efter dag på den gamla bottensatsen, ty kitteln var vanligen stor nog att tåla ny tillsats av 'bönor' hela veckan. Först på lördagen kokades sumpen ur, klarades, och grumset kastades bort. På morgonen fick varje kvinnlig medlem av huset sin portion kaffe i en vit kopp utan grepe och därtill två små kaksockerbitar i handen."

En gumma i Kalmar län, som ungefär vid samma tid fick sin första kaffetår, beskriver händelsen så här: "Jag fick ett litet, litet fat och en liten, liten kopp i det fatet, och en liten, liten sked i den koppen, och så söp jag två gånger med den lilla, lilla skeden, och så sa' jag: tack, tack, det är så mycket, så jag orkar inte med det." En annan "duktig och ordningssam hustru" skulle vid den tiden laga kaffe till frukosten åt en lantmätare. Hon tyckte bönorna sågo så hårda ut, att de sattes på på kvällen. Så lade hon en fläskbit med, för att det skulle bli bra. På morgonen, när de kokat hela natten, slog hon upp både bönor och fläskbiten på ett fat och gick till herrn och sa': "Det var ena farliga bönor herrn har, jag har aldrig sovit en blund i natt, och jag har lagt i rätt en duktig fläskbit med, men de äro lika hårda!"

A. Lignell skriver 1851 från Dalsland: "Kaffe, vilket för 30 à 40

år sedan var högst sällsynt i allmogens hus, finnes nu allestädes, nära nog i varenda torparekoja, å östra Dal till dagligt bruk samt att bjuda främmande. Det förstås, att bränd råg, ärter, vete, korn får understödja kaffebönorna. Vanligen bjudes varje person trenne koppar kaffe, tvenne utan och en med småbröd, vilket oftast är inköpt i lanthandelsbodarna."

I norra Sverige tilltog kaffeförbrukningen vid mitten av århundradet i nästan oroväckande grad. För att göra det mera "smakfullt" vande man sig vid att lägga duktigt med salt i, ett bruk, som ännu alltjämt existerar i Norrland. I skogsbygderna i Hälsingland kunde ändå ännu efter 1850 en sådan händelse inträffa som följande, då pastorn kom till en stuga: En gumma skulle försöka laga kaffe. Hon rostade och krossade de besynnerliga bönorna så gott hon kunde, varpå hon kokade kaffet, tills hon antog, att det kunde var nog. Därpå hällde hon av "spadet" samt slog "sumpen" på en trätallrik. För att göra den i hennes ögon torra anrättningen mera välsmakande, lade hon ett stycke smör ovanpå, jämte en sked att äta med, samt bar därpå in "kaffet".

Kom kaffebruket tämligen sent till allmogen, så nådde *tobaken* som njutningsmedel så mycket förr. Redan under 1600-talet omtalas tobaksbruket ej sällan hos allmogen, och 1700-talets första del — tobaksförbudens tid — såg bruket sprida sig även till kvinnorna och barnen.

I början synes tobaken ha använts som läkemedel. I Carl Lindhs "Husapotek och läkebok" av 1675 heter det, att tobak var ett gott medel mot huvudvärk, men anses samtidigt som "en orsak till mycken sjukdom, ty fast om tobak för sig själv ett förträffligt, härligt gräs är, och billigt av de gamle kallat heligt eller konungs-ört, så varder dock likväl sådant, när det efter det gemene bruket hanterat varder till skadligt och fördärvligt gift." Loccenius säger vid samma tid på tal om njutningsdrycker: "Tillförene drucko våra förfäder endast våtvaror; men nu dricka de både det torra och brännande, ja, själva röken uti sig" (Antiquit. Sveo-Gothic. II, XXII, s. 138). I ett sockenstämmoprotokoll från Ydre heter det 1653 bl. a.: "Vilka som finnes dricka tobak under predikan böte ½ mark silvermynt" (Rääf).

Vid mitten av 18:e århundradet nådde det på sina ställen en förfärande utbredning, och man tillgrep därför samma medel som vid brännvinet, att, där man ej kunde få prima vara — nöja sig med sekunda. Crælius omtalar 1774 från Kalmar län såsom bevis på potatisens förträfflighet, att bladen kunde användas som tobak, "när de svettas, torkas och tillansas på samma sätt som tobaksblad". "Var och en lär således finna, att man kan nyttja potatisrötterna till mat och bladen till tobak,

samt det berättas, att denna slags tobak skall vara både mera hälsosam och behaglig till smak, än vanlig tobak, att man med all flit bör söka vinnlägga sig om potatisplantering." Han avråder från tobaksplantering därför, att växten krävde så mycket gödsel, som bättre kunde användas.

I vissa delar av landet synes tobaksförbrukningen särskilt ha varit stor och detta naturligtvis speciellt, där odlingen kunde drivas till avsalu i stor skala. Linné talar utförligt om tobaksodlingen i Västergötland och den inkomst bonden kunde ha därav genom att sälja dem till Jonas Alströmer i Alingsås. Han säger också, att man i början på 1720-talet knappast såg den odlad i Sverige. Bonden ville ej gärna ha den på sina åkrar. Men på 1740-talet bedrevs planteringen redan i synnerlig stor utsträckning. Importen av tobak hade betydligt nedgått, och man begynte efter hand överallt i Sydsverige med småplanteringar för husbehov.

Öller säger om bruket av tobak i Jämshögs socken i Bleking år 1800: "Ej allena män och gubbar äro så kära i sin rykande tobakspipa, att de med denna i munnen sitta över bordet och maten i sina gästabud och äro ledsne, då de nödgas stoppa den outrökad hos sig, vid själva ingången i kyrkan; utan både ynglingar och pojkar tro sig obelevade, om de ej hava sin tobakspipa i munnen i samkväm och sin snusdosa att räcka fram och bakom sig, till höger och vänster i kyrkan; han skulle finna, att dessa dricka stoft och rök, genom både näsa och mun. Det är sant, ganska få röka sin pipa utan vid lediga stunder: men de flesta snusa då och då, även mitt under sitt arbete. Sällan ser man här något kvinnfolk bruka snusdosa, ej heller i folks närvaro röka tobak: men väl skall en och annan gumma bruka det förra för svaga ögon och det senare mot kolik, som de kalla *bälgslag*."

De tre sätt, varpå tobak brukats alltsedan 1600-talet, äro: rökning, snusning, tuggning. Den allmänna benämningen på rökningen hos allmogen ännu invid 1700-talets slut är "dricka tobak" (se de ovan anförda citaten ur Loccenius, protokollet 1653 och Öller 1800). Snuset bereddes på en särskild snuskvarn, som bonden själv höll sig med. Snusningen var mycket allmän hos såväl män som kvinnor vid 1800-talets början. Tuggningen av tobak eller snus var ett gammalt ont allt sedan 1600-talet, och allmogen brukade denna synnerligen mycket vid 1700-talets slut. Erik Bergenskiöld yttrar i sin beskrivning om Nora Bergslag 1784: "Tobak rökes sparsamt, men tuggas desto mera. Många bergsmän äro, vilka aldrig röka, och de som bruka det nyttja det som tidsfördriv om aftnarna som ock i sällskap. På vägar råkas aldrig någon Nora bergsman med pipan i munnen. En obekant skulle likväl snart tro, att tobaksrök-

ning mycket nyttjades, ty lördagarna vid hemresan från torget sitter gemenligen en ny lerpipa i hatten på både karl och kvinnfolk." — Prosten P. Osbeck suckar 1796: "Ibland annat överflöd, som våra sillfiskaredrängar har infört, är även tobakstuggande allmänt. Jag rädes, att det sker även under allmänna gudstjänsten."[1].

Ett njutningsmedel, som under 1700-talet var mycket vanligt i Dalarna, beskrives av Linné 1734: "I Elvdals socken planteras överflödigt den rätta Johannislöken, vilken sättes i god, fet och dyngad jord, varpå strax tillförene är bränt ris till aska. De sälja honom till de kringliggande socknar, varest han, helst av kvinnfolken, såsom det raraste aroma i kyrkan tuggas. Samma lök kommer ej så fort i de omkringliggande socknar. — I Falun och allt ovan före till fjällen brukas ett synnerligt maner: kvinnfolken, sällan karlarna, tugga i kyrkan och annorstädes ett slags kåda, på särdeles sätt preparerad, den de tugga, varav spottet flyter starkt och utspottas. Säges förtaga all sömn och fördriva skörbjugg. Åtminstone gör han rent tandkött och tänder. Samma tuggkåda prepareras så: man tager den klaraste kådan som fås på gran, den tilltuggas av vallkullor, pojkar eller käringar, tills kådan blir vit, seg, så att hon kan dragas långt emellan tänderna, ju längre hon kan dras, ju bättre sägs hon vara preparerad. Den otuggade smakar mer bäsk och hänger mer vid tändren. Sådan brukas och säljes åt Falun i åtskillig form. Hon brukas i munnen, tills hon blir röd, hård och tröttsam att tugga[2]."

Med avseende på matordningen för vecka och för dag, måste man taga hänsyn dels till skilda nejders olika tillgångar, dels till årstiden. I lantbruksnejder var födan givetvis rikligare än i karga skogs- och hedtrakter. Å de förra platserna fanns mera kött, fläsk, bröd och gröt än å de senare. Under de olika årstiderna var också tillgången olika. Vid slakttiden var köttfödan rikligare än å andra. Bröd fanns likaledes strax efter skörden, däremot mindre ofta på vårsidan. Slutligen framtvang givetvis det intensivare arbetet under sommaren rikligare föda. Dagens längd måste också tagas med i beräkningen. Under vår och sommar var dagen lång och arbetstiden lång, därför behövdes vid denna tid flera måltider än under höst och vinter, då dagen var kortare. Den allt högre framskridande kulturen kan även ge en förklaring på, att förr färre måltider på dagen funnos än nu. Den artificiella belysningen har allt sedan medeltiden utvecklats i utomordentlig grad och därför gjort

[1] Om tobaksbruket hos svenska allmogen se N. Keyland, Sv. Allmogekost. II, 100 ff.

[2] Linné jämför bruket med beteltuggning i Persien.

arbetet oberoende av dagens längd. En mera jämn fördelning av dagens arbetstid under sommar och vinter har därav blivit följden, på samma gång den kulturella utvecklingen och därmed följande skarpare konkurrens gjort arbetstiden intensivare och längre. Maten har naturligtvis måst följa med sin tid och i gengäld blivit näringskraftigare och rikligare. Helt säkert innebar det kulturskede, som inträdde vid kristendomens införande, en gradvis inträdande ökning i arbete, och den vid denna tid över lag skeende större rikligheten på mat torde kunna sättas i samband härmed. Att man därvid gick till överdrift, ger kyrkans ingripande för att bättre reglera matordningen vid handen. Kyrkan hade infört en mängd nya rätter tillagade av vegetabilier och mera än förut betonat fiskfödan. Man ingrep nu i det privata livet ej blott genom att stadga fastetider, stora (mellan fastl. o. påsk) och lilla fastan (mellan allhelgonadag och advent), utan även genom att påbjuda varannandagsfasta, så att kött ena dagen skulle motsvaras av fisk och växtmat andra dagen. Vi erinras om dess påbud, då det i Olof den heliges saga heter: "Konung Sigurd bespisade honom vid bordet varannan dag med fisk och mjölk och varannan med kött och öl." Såsom ett minne från denna tid kvarlever i vissa nejder av Sverige att vid gästabud, då ju givetvis gammal sed mera strängt efterföljes än i vardagslag, omväxla med kött den ena dagen, fisk den andra. Så t. ex. berättar Bruzelius från Ingelstads härad i Skåne, att man vid gillestillfällen i äldre tider knappast erhöll mer än en dag soppa och kött, en annan dag lutfisk och gröt. Till vilken överdrift i stadgandet av "fasta" man kunde gå, visar oss matordningen vid kungsgårdarna på Gustav Vasas tid. För arbetsfolket fanns då (enligt H. Forssell) 228 fiskdagar mot 137 köttdagar på året, ja, stundom ända till 237 fiskdagar mot 128 köttdagar.

För det vardagliga bruket spelade veckoindelningen en viss roll. Men veckan hade ju udda antal dagar, och då växelbruket uppstått ur en protest mot överflöd, lades största vikten vid "fastan", och fisken fick alltså 4 dagar, köttet 3. Söndagen var en festdag, alltså skulle den ha köttet, och veckoindelningen var därmed given: söndag, tisdag, torsdag kött, de övriga dagarna fisk. Var man däremot mera liberal, något som man mot medeltiden i detta fall måste bli, tack vare arbetsstegringen, insatte man fyra köttdagar mot tre fiskdagar. I Vadstena kloster gällde regeln, att man söndag, måndag, tisdag och torsdag fick äta kött, onsdag och lördag fisk och "vit mat" (med smör, ägg, ost) samt fredag endast fisk och grönsaker (men ej ost, smör, ägg el. dylikt).

I allmogehushållningen i våra dagar kunna ännu rester spåras av medeltidens matordningsregler. Det finns en sedvänja att så vitt möjligt låta ett visst slags mat sammanfalla med en viss veckodag. Allmo-

gen håller strängare fast härvid än stadsbefolkningen, dock skönjes den ej sällan även hos denna. Så t. ex. har det blivit en gammal vana att betrakta förberedelsedagen för att värdigt begå sabbaten såsom den förnämsta "fastedagen" i st. f. fredagen, som medeltiden införde närmast

Fig. 261. Franska bordseder i 1400-talets senare hälft. Miniatyrmålning i en handskrift från 1470.

som erinran om långfredagen. Likaledes har det blivit allmän regel, att låta torsdagen näst söndagen bli den förnämsta köttdagen. Söndagen har därför mest köttsoppa och färskt kött och torsdagen mest ärter och rökt fläsk. Ursprungligen förekom ärter eller kål jämte svinkött på torsdagen, och detsamma ofta även på söndagen. Kål eller ärter som torsdagsrätt är ett allmänt bruk över hela den germanska världen. En

tysk författare yttrar på tal om detta bruk: "Huru märkvärdigt, att i Berlin, i Aargau (i Schweiz), i norra Tyskland och i Schwaben man på samma dag kokar samma föda." Walter Scott omtalar torsdagskålen i Skottland. Till skärtorsdagen hörde i de skånska och halländska hemmen som regel fordom grönkålssoppa.

Vad som i betydlig mån bidragit till att förändra förhållandena har varit den rena makligheten att laga mat för två dagar i rad. Särskilt gäller detta sådan mat, som kräver längre tid såsom t. ex. kokandet av soppa eller tillagandet av färskt kött samt kokandet av ärterna eller kålen. Det var därför naturligt att låta söndagsmat bli måndagsmat och låta ärterna komma två dagar å rad eller åtminstone två dagar i veckan, kanske andra gången blott silade på den blygsammare platsen som andra rätt. Det rökta eller saltade köttet på tisdagen fick på grund av förfining i matväg ersättas med färskt kött, och därmed var en anordning given, vilken i det stora hela är bibehållen över hela Sverige, där mattillgången varit någorlunda riklig. Om jag här anför en "normalindelning" efter gammal hävd, stöder jag mig på egna studier och meddelanden från Götalands och Svealands landskap, men jag är fullt medveten om, att en mängd undantag finnas:

Söndag: Färskt kött och köttsoppa (kål och fläsk).
Måndag: Rökt kött (el. äggmat).
Tisdag: Färskt kött (pepparrotskött).
Onsdag: Fisk (kabeljo el. sill).
Torsdag: Ärter o. fläsk (kål o. fläsk).
Fredag: Ärter o. fläsk (bruna bönor o. fläsk).
Lördag: Sill o. potatis.

Naturligtvis avser denna inledning huvudmåltiden för dagen. De övriga måltiderna rättade sig efter arbetet.

Dagsmåltidernas utvecklingshistoria låter följa sig historiskt på samma sätt som veckoindelningen. Under medeltiden äro måltiderna genomgående två: *dagvard* och *nattvard*. I Vadstena kloster inföll den ena kl. 8—10, den andra 4—6. Där man ej hade råd till att anslå så lång tid till maten, var dagvarden kl. 10 och aftonvarden kl. 4. Den mat, som avåts vid båda dessa måltider, var ungefär densamma, åtminstone alltid beräknad att vara lika kraftig. Om ett särskilt huvudmål kunde naturligtvis då ej vara tal. Skulle man skilja på dem, var det lämpligast att låta dagvarden bli den rikligaste, då därefter följde den förnämsta arbetstiden. Vid fastetiden märker man också detta tydligt, även i Vadstena kloster. Den viktigaste måltiden fick då heta middag och blev i början alltså aväten kl. 10. Då man i Finnveden m. fl. andra byg-

der kallade måltiden, som intogs kl. 4, för middag föreligger här en rest av den gamla måltidsindelningen med tyngdpunkten förlagd på andra måltiden. Vid den franska måltidsindelningen, frukost kl. 12 och middag kl. 6, har man handlat efter samma principer. Tyskland och Skandinavien ha följt den andra fördelningen med dagvarden som middagsmåltid.

En olämplighet i denna tvåmålsprincip var, att man steg upp betydligt före dagvarden och lade sig betydligt senare än nattvarden. Om året normaliserades, blev uppstigningen ungefär kl. 6 och sänggåendet kl. 8, alltså 4 timmar före och efter en måltid. Det gamla systemet förutsatte således, att man knappast arbetade något nämnvärt före första och efter andra måltiden. I Vadstena kloster utföres också allt arbete mellan 10—4, tiden före och efter är blott anslagen till böner. Då också detta kunde vara ansträngande, fick man som förfriskning utanför måltid äta frukt. Utanför klostren, där frukttillgången var mindre god, fick man nöja sig med en kraftig klunk öl. Därigenom hade man emellertid begynt insätta två nya mål, visserligen i början mycket oskyldiga, men med tillsats av litet bröd och sedan även fisk, blev det ändå efter hand ett helt mål. Ännu bibehåller första och sista måltiden hos allmogen karaktären av flytande föda. Om detta skede i måltidens utveckling, då alltså första och sista målet ännu var tillfälligt insatt, erinras vi i ett småländskt ordstäv: "Frukost är en öda (är överflöd), dagvard det är dagsens föda, middag (=kvällsvarden) är landsens sed, får jag ej nator (natt-öl) blir det därved" (Gasl.). Man har låtit detta ordstäv beteckna karg bygd och bli ett bevis på, huru eländigt vissa bygder förr kunde ha det. Sett rent historiskt låter det emellertid lika bra placera sig i goda bygder. Övergången mellan medeltiden och renässansen är givetvis tidpunkten för dess tillkomst.

Fyr-måltidsindelningen är den allmänna svenska hos såväl hög som låg, men allmogen har mellan 10 och 4 insatt ett nytt mål under den tid på året, då arbetet på åker och äng varit särskilt intensivt. Samtidigt har första huvudmåltiden (middagen) fått kännas vid en liten förskjutning från 10 till 12 eller 1. Den gamla frukosten kl. 6 flyttades fram, alltefter som arbetet begynte tidigare eller senare. Började man tidigt, fick man två frukostar kl. 6 och 8 el. 9, den senare således i närheten av den forna dagvarden, vars namn den också i Skåne fick *(dagel, dagol, dagelmål, davre, davramål)*. Den första frukosten fick efter morgondaggen namnet *daggbete* (Västerg.). Då man ej behövde stiga upp så tidigt, bortföll naturligtvis första målet. Den svenska allmogens måltidsindelning, sådan den föreligger under 1800-talet, efter gammal hävd, är därför följande: I. Frukost kl. 8, 9 el. 10. II. Middag kl. 11, 12

el. 1. III. Aftonvard (*medaftan* = midafton i Skåne) kl. 4 el. 5. IV. Kvällsmat (*natur*) 8 el. 9. Till denna matordning kom under hösttid på sommaren och tröskningstid på vintern: daggbetet kl. 6 eller tidigare.

Huvudmålet bestod ursprungligen blott av en slags föda. Med medeltidens vegetabiliska nyhetsidéer inkommo dubbelformerna fläsk och rovor (sedermera potatis), ärter och fläsk, kött och grönsaker. Det skulle bli renässansen förbehållet att insätta gröt, mjölk- eller safträtten som för- eller efterrätt. Man kunde placera denna lättare föda före (Danmark) eller efter (Tyskland och Sverige). Därmed hade middagen som vardagskost nått en definitiv avslutning i utveckling, så vitt det gällde allmogeklassen. Kanske t. o. m. en och annan nejd står på medeltidens stadium ännu.

De högre klasserna ville emellertid även i vardagslag ha något mera än två rätter mat, och 16. och 17. seklet har för en vanlig vardag att uppvisa ett antal rätter, som i vår tid t. o. m. som festmåltid skulle få anses mer än riklig. Erik XIV åt på Stockholms slott regelbundet till dagvard och kvällsvard 12 rätter, Gustav II Adolf däremot hade i vardagslag, så vitt man kan döma av en bevarad berättelse om den mat, som under en fullt vanlig vecka skulle lagas, 15—30 rätter.

Att allmogen, åtminstone när det gällde fest, skulle söka efterbilda de förnämas många rätter, säger sig själv. En festmåltid vid bröllop, gravöl, barndop eller julhögtiden, kunde i regel delas i tre avdelningar. 1. förrätter; 2. stek; 3. efterrätter. Till första avdelningen hörde då som regel soppa och fiskrätter, ibland med inledande smörgåsbord. Denna del av middagen avåts under tystnad och med viss återhållsamhet med tanke på vad som se'n skulle komma. Med steken inträdde själva högtidsmomentet. Musiken spelade upp ett särskilt stycke vid bröllopen och trumpetfanfarer smattrade utanför. Steken skulle skäras av prästen, för att allt kulle gå så rättvist som möjligt till. Ibland funnos två kötträtter, ox- och svinstek, men även vid större festmåltider kunde man nöja sig med en rätt, som då kort och gott benämndes "stek". Se'n följde efterrätterna, vilka åter voro flera. Risgröt (eller risgrynskaka) började, därefter kommo bakelser och tårta och så allra sist "vin och konfekt". Antalet maträtter blev sålunda ofta rätt stort, och ej sällan omtalas gillen för hundra år se'n, som haft ända till 12 rätter mat.

Överdåd i mat och dryck vid gillena och framför allt bröllopen hörde till regeln, och därför sökte såväl regering som länsstyrelse och kommun stävja överflödet genom att noggrant bestämma, huru långt man fick gå utan att få ordet om sig att slösa. Sådana överflödsförordningar belysa i mångt och mycket äldre tiders matsed, och jag vill därför giva några utdrag ur en del sådana statuter: *Gotland c. 1580* (Jens Bille):

Till att förekomma den nu brukliga, oskickliga och överflödiga bespisningen stadgas, att det endast får vara ett skinkefat på varje bord, vilket fat skall gå längs nedåt bordet liksom i staden; ingen måltid får räcka längre än tre timmar. Om köksmästaren eller skaffaren häremot felar, skall han böta till kongl. maj:t 5 gamla daler. Sättes mer än ett skinkfat på vart bord, skall husbonden böta 5 daler. — *Gotland 1606:* 1. I Visby skola ej flera gäster bjudas än 12 par i det mesta. Ingen mera mat får frambäras än till det högsta 8 rätter. Detsamma skall ock iakttagas på landet hos prostar, präster och domare. 2. På landet hos allmogen får icke bjudas mera än 10 par folk allenast 2 dagar och 6 rätter. — Vid 1731 års riksdag anmodade ständerna kgl. maj. att låta förfärdiga en förordning om, huru många rätter och huru mycket konfityrer skulle få begagnas vid bröllop, barnsöl och begravningar, varjämte alla utländska starka drycker förbjödos. I Dalslands-stadgan av 1792 avsade man sig "bruket av konfektyrer samt all annan desert än inhemska frukter". "Kaffe skall inskränkas och icke i större sällskap bjudas efter måltiden. Bruket av det förfärliga brännvinet skall inskränkas." — Slutligen må anföras ett litet utdrag ur ett sockenstämmoprotokoll för Emitslövs socken i Skåne av 1817: "Vid vårt bröllop skall intet överflöd i mat eller dryck finnas, måltiderna skola bestå av få och sparsamt tillredda rätter och bör vid dem högst tvenne vanliga supar bjudas varje gäst. Ett lika förhållande skall iakttagas vid begravningar, barnsöl och kyrkogårdsgillen. Den häremot bryter skall böta 2 rdr 16 sk. — Allt nyttjande av vin och rom och även av kaffe om eftermiddagarna, så i våra gilleslag och samkväm, som i vår enskilda levnad avsäga vi oss med lika böter som i nästföregående punkter."

Vad bordskick beträffar, var detta det minst möjliga i vardagslag, vid fester däremot betydligt större. En gammal sed eller rättare osed, hämtad från de högre klasserna, vilka särskilt under 1500- och 1600-talet haft den i stor skala, var att alltid säga nej, när man blev bjuden något att äta. En historia från Ingelstads härad för 60 år sedan kan belysa denna sed hos allmogen. En dräng tjänade på ett ställe och inkom redan andra dagen till husbonden och sade: "Här kan jag inte vara, jag har inte fått någon mat." Husbonden frågade, om han inte blivit tillsagd om ätningen, varpå drängen svarade: "Pigan sa' till mig *en* gång, men en kan väl inte gå, förrän en bjudes *två* gånger."

Denna *kruserlighet* kunde ibland antaga drastiska former, då man vid bröllopsmiddagen skulle intaga sina platser. Här var det ej nog, att man sade nej *en* gång, utan man skulle t. o. m. nödga folk att sätta sig. Såsom ett exempel ur "belevenhetens" historia må följande skildring ur Sundblads "Gammaldags seder och bruk" tjäna. Händelsen till-

drager sig vid ett bröllop i Västergötland på 1840-talet strax före intagandet av bröllopsmiddagen: "Ville man visa sig rätt belevad, skulle man gömma sig, varefter det tillhörde värdarna och värdinnorna att leta reda på de undanstuckna för att föra dem till deras platser. Detta gick vanligtvis bra, tills man kom till tröskeln, men där sattes hälarna i, och gästen skulle bokstavligen 'dras in'. Härunder hörde man ej sällan det kostligaste samspråk mellan dem, som lyckligen hamnat vid bordet, och de pustande och svettande värdarna och föregångskvinnorna, ty det var minsann icke något latmansgöra. 'Såå, kommer du här dra'ane med nämndemansmora! Var fick du tag i na?' 'Åh, hon stod bak fähuset ... se så, kom nu; låt bedja er!' Med lock och pock lyckades så slutligen värden att få nämndemansmor på sin plats. I detsamma hördes åter ett förfärligt pustande vid dörren; och nu skrek en annan: 'Nej, men se bara på grannmor, hur hon stretar emot! Var hade hon tagit vägen?' 'Jag fick tag i'a på höränner', pustade värden, men hade slutligen lyckats 'fått ner na, där hon skulle.' För att öka det burleska i saken plägade värdarna ibland utrusta sig med stora tagelpiskor, varmed de låtsade sig skola jaga in de blygsamma."

Vid själva placeringen iakttogs ej blott själva rangordningen mycket noga, utan man brukade också ej sällan dela upp män och kvinnor, så att de fingo sitta vid var sina bord, ofta i två skilda rum. Denna delning omtalas ej sällan från de högre klasserna under 1600-talet, och den synes ha stannat kvar hos allmogen till långt fram på 1800-talet.

Sedan alla satt sig till bords, kom alltid först bordsbönen. Härtill tog man i högtidliga fall en psalm, som det ålåg klockaren att taga upp, om han var närvarande. Bordsbönen efter måltid utgjordes likaledes av en psalm. En sådan vanlig bordspsalm var: "Pris vare dig o Gud, o fader, son och ande." Då man ej sjöng någon psalm, läste man någon bordsbön ur katekesen. I vardagslag förkortade man allt till det minsta möjliga, och bönen före blev då blott: "Mat i Jesu namn." Av den gamla katolska tacksägelsebönen *Benedicite: O pater ades nobis, munda nos a peccatis, serva nos a Sathana* blev kort och gott: "Gud ske tack för maten, Herren bevare oss för saten."

Till en del mat hörde sedan, att man skulle rimma, så t. ex. hörde s. k. leverrim till fisken och grötrim på gröten. De högre klasserna hade sådana festrim under 1600-talet; hos allmogen framträdde bruket även tidigt.

En annan bordsed hämtad uppifrån var skåltalen på vers eller prosa. Den viktigaste ceremonien under middagen utgjorde alltid skålarna. Till varenda rätt skulle en eller flera skålar drickas och ett längre eller kortare tal hållas. Allt förminskades och avkortades med tiden, och endast

"supen" till var rätt blev till sist kvar. Linné säger om dessa skålar till varje rätt 1734: "Mest över hela Dalarna, helst hos bergsmän, brukas ganska överflödigt välkommer, när någon främmande kommit första gången. Samma består av 2 à 3 stop iskänkte uti ett buffelhorn, pokal eller kanna, som måste inexcusabelt utdrickas, fast magen skulle sprängas, huvudet spricka och hälsan, allt livets nöje, valedicera." Att alla gillena slutade med ett grundligt rus, är ju självklart, och det blev till sist så vanligt att vara full, att det ansågs som en slags brist på kamratlighet att ej bli det. De, som skonade sig, fingo låtsa sig vara det för att ej helt enkelt bli utkastade.

Fanns överdåd vid gillena, rådde ofta så mycket större enkelhet i vardagslag. Det sparades ett helt år för att kunna ge *ett* grundligt gille åt släkt och vänner. Man underkastade sig villigt härför alla möjliga försakelser. Det fanns emellertid även sådana tider, då man måste försaka av andra skäl. Skörden kunde slå fel, nödår kunde komma, och då gällde det att tillgripa "nödbrödet". Barkbrödet var ej alltid det sämsta, det fanns nejder som hade bark i bröd även i vardagslag. Hyltén-Cavallius nämner, huruledes mjölet under äldre tider i Värend *alltid* blandades med bark, syrefrö och andra rå-växtämnen. Retzius berättar, att den finske bonden *alltid* blandade bark i sitt bröd, därför att han tyckte det rena rågbrödet hade en fadd smak, under det barkbrödet gav matlust. I Lapplandsresan av 1732 och Dalaresan 1734 talar Linné flerestädes om barkbröd utan att sätta detta i något slags samband med dyr tid. Det bröd från 900-talet, som man nyligen funnit i Östergötland, bestående av ärtmjöl och bark, behöver således ej nödvändigt ha varit hungerbröd. Det vanliga barkbrödet i Finland bestod av ⅔ barkmjöl av ung tall och ⅓ rågmjöl. I största nödfall användes även björkbark. Barkbrödet tillagades så, att man först satte rågmjöl till vatten, sedan strax därpå barkmjölet, varefter gräddningen skedde. Linné beskriver tillagningen av Dalarnas barkbröd 1734 på följande sätt: "När barken är avskalad, torkas han, tröskas, males, siktas, lägges i baktråget utan jäst, slås på kokhett vatten, arbetas, bakas till tunnbröd; med malne, dock nysiktade agnar, att han desto bättre må hänga ihop, varföre ock jästen uteslutes." Syrefrön som tillsats till bröd, vilket Hyltén-Cavallius omtalar, fanns även i Finland. Till detta bröd tager man ⅓ syrfrö och ⅔ rågmjöl; först sättes rågmjölet till vatten, varefter det får stå i 12 timmar och surna; sedan tillsättes syrfröna, och bröden bakas. Andra tillsatser i nödtid i Finland utgöras av roten av Calla palustris, halm, gräs, renlav m. m. Linné omtalar under sin Västgötaresa renlava som mjöl till bröd, "fast mjölet gav en något vidrig och långsam smak i munnen". Å annat ställe i samma resa heter det: "Calla växte i alla

kärr på Tiveden tjänlig till bröd i nödfall." Förhållandena voro sålunda i det stora hela lika i Finland och Västergötland. I Dalarna 1734 antecknar Linné: "Underligt är, att folket här gå på barkbröd, där de likväl hava så mycket *Arum aqvaticum*, av vilket norrlänningen bakar sitt misse-bröd och går aldrig på barken, så länge misse-roten varar." Ett barkbröd från "det svåra året" 1868 i Dalarna, gräddat i goråjärn, bevarar Nordiska museet. — Barken avskalades med tillhjälp av mejsel gjord av ren- eller älghorn, kallad *furutyckla*.

Från Norge omtalas jämte furubark även almbark. Från ett nödår i slutet av 16. seklet berättar en samtida: "Den som ville ge en fattig människa ett almträ i sin skog, gjorde då en stor välgärning; men på sistone tog sig var och en själv lov att flå alm, var de kunde finna den blott för att bärga livet med det."

En gammal man från Finnveden i Småland berättar följande om ett nödår: "År 1826 var det så torr sommar, att här blev alldeles missväxt, så att ingen säd fanns att få köpa. Då var här i byn en fattig torpare, som hade 8 st. barn, och de flesta voro små. Han fick av min far litet råghalm, som han skar till hackelse. Sedan malde han hackelsen på en handkvarn, som far hade i stallet, och därav skulle bliva bröd. En annan gång hade han varit i vår bokskog och skalat bokbark, som han också malde på vår handkvarn. Då sade torparen: Jag tycker, att det är mera kraft i barkbrödet än i hackelsebrödet. Men barkbrödet är så svårt att få sväljt ner." Andra nödlidande detta år tiggde sig till ben eller potatisskal, som de sedan torkade och läto mala till mjöl och bakade bröd av. Om sommaren plockade de boknötter, som de läto mala till bröd. Syrefrö begagnades även. De, som hade en liten täppa vid sin stuga, sådde råg på denna. När rågen var gången i ax, skuro de den till hackelse, som sedan torkades och maldes till mjöl. Vid samma tid brukade de förmögna skaffa sig bröd av säd med litet potatis, som doppades i salt. — Vad hungersnöd ville säga, fick man en förfärande förkänning av 1769 i Medelpad. En komminister M. N. Nordenstam berättar härom: "I Löböle skall förrådet ha varit så smått, att en moder, när hon gick till skogs på arbete, avstillade sina små barn därmed, att hon strödde några nävar hampfrö uti håren på en utbredd skinnfäll, vilka korn barnen sutto och igenhämtade dagen igenom utan att äga någon större delikatess" (Sv. Ldm. V:2, s. 85).

Till sist några anteckningar om nödår i Dalarna. Kyrkoherde Sernander i Lima skrev till landshövdingen 1695: "Årsväxten är genom den häftiga nattkölden, som i augusti inföll, så skämder, att det tvivlas, om man i år får bruka slagan till uttröskning utan måste hacka axen med kniv eller yxa och sedan föra dem med agnar och allt på kvarn att

mala och sedan till bröd bruka." Om det bröd, som så bakades, säger han, att "det smakar bäskt som galla". Från Älvdalens socken berättas vid samma tid: "Folket nödgades hoptals gå ifrån socknen och söka sitt uppehälle på andra orter. Människor lågo här och där döda på marken av hunger med hötappen i munnen." År 1633 skriva "gemene man" i samma socken: "Största delen ibland oss lida en sådan hunger, att de uti sitt ansikte äro likare en död människa än en, som liv och ande haver."

Bristen på föda återverkade i sin tur på lantbruket. Folket fick avskeda sin tjänare, som därigenom bragtes till tiggarstaven. Huru många tjänare anropade icke under tårar sitt husbondefolk om att få stanna blott för uppehället, men nöden gav endast ett svar på deras bön: bort! bort! I familjer med många barn blev det ändå värre. År 1772 inträffade hungersnöd på Öland. En far fick sälja sin 13-årige son för ¼ tunna råg till en gotlänning, som sedan i sin tur vid 1788 års krig sålde honom till en båtsman[1].

Som motsats till överdådet i mat och dryck vid gillena, kännas dessa beskrivningar över hungersnöd så mycket bittrare. Man har en stark förnimmelse av oförmåga att lägga undan från de goda åren till de dåliga. Sorglösheten, levandet blott för stunden, har bragt mycket ont och lidande, som åtminstone delvis kunnat hävts genom omtanke. Men, det är lätt att klandra — *nu*, då vi sitta med den högre kulturens alla hjälpmedel att förebygga hunger och lidande. *Ett* gott har nöden dock haft, nämligen att skärpa och stålsätta viljan. År 1521 kom en avdelning av Kristian Tyranns krigare upp till Brunnsbäcks färja, där de fingo höra omtalas, att "väl 20 000 man" dalkarlar skulle kunna uppbjudas mot danskarna. De frågade då, huru så mycket folk kunde få mat. De fingo till svar, att man i nödfall kunde nöja sig med vatten och barkbröd. En dansk herreman lär då ha yttrat: "Ett folk, som äter barken av träd och dricker vatten, kan icke fanen tvinga, ej mindre någon man. Gode män, låtom oss rätt hasteliga draga hädan."

Litteratur: Troels-Lund, Dagligt liv i Norden, III. Udg. Kbhn, 1908. — Olaus Magnus. — Hildebrand, Sv:s medeltid. — Linné, Lappska, Dalar., Gott.-Öl., Västg., Skånska resan. — E. Wigström, Allmogeseder i Rönneb:s härad, Sv. Ldm., VIII: 3, 1891. — M. G. Crælius, Tunal:s, Sevede och Asp:s här., 1774. — F. D. Crælius, Nås socken i Dalarna, 1837. — Hyltén-Cavallius, Vär. o. vird., 1863, 68. — H. Hofberg, Nerikes g. minnen, 1868. — Minnen från Nordiska Museet I, II, 1895, 1902. — Ellen Raphael, Sv. kända glasbruk, 1700—1830.

[1] Om nödbröd och nödtid se N. Keyland, Sv. Allmogekost.

— L. A. Romdahl, Ant. till tallrikens hist., Fatab., 1909. — G. Upmark, En dryckeskanna fr. 1600-talet, ibid., 1907. — S. Erixon, Den st. dryckesbollen med P. T. Bielkes anvapen, ibid., 1915. — C. M. Fürst, En anat. notis t. gaffelns hist., ibid., 1915. — G. Cederblom, Något om Sveriges äldsta glastillverkn., ibid., 1910. — N. Lithberg, Mortlar o. pepparkrossare, ibid., 1918. — N. Keyland, Sv. allmogekost., 1919. — L. Magalotti, Sverige under år 1674, 1912. — Tvenne ital. resande i Sverige på Karl XI:s tid, Ymer, 1890 (Om Magalotti och Bichi). — Ogier, Från Sveriges storhetstid, 1914. — J. Stolts minnen från 1820-talet, Bidr. t. v. odl:s hävder, 1892. — J. Sundblad, Gammaldags sdr o. bruk, 1881. — E. Bergenskiöld, Nora bergslag, 1784; J. Johansson, Om Noraskog, 1875. — P. Kalm, Västg. o. Bohusl. resa, 1746. — C. Forsell, Ett år i Sv., 1827. — N. Bruzelius, Ingelstads hd, 1876. — I. Allvin, Väst-Lo o. Östbo hder, 1846, 1852. — Arenander, Die altertüml Milchwirtschaft in Nordschweden, 1911. — G. Djurklou, Unnarsborna, 1874. — Eneström, Gnosjöborna, 1906. — S. förf., Finvedsborna, 1910. — M. Axelson, Västerdalarna, 1855. — Th. Engström, Öland, 1903. — J. Gaslander, Sv. allm:s sinnelag, 1774; ny uppl. i Sv. Ldm. — L. Levander, Livet i en Älvdalsby, 1914. — A. Kullander, Edsveden, Sv. Ldm., XI: 10, 1896. — A. Eneroth, Bollebygd, Sv. Ldm., XV: 7, 1898. — Lenæus, Delsboa illustr., 1764 (ny uppl. 1892). — A. A. Afzelius, Sv. fkts sagohävder. — Retzius, Finland i Nord. Museet. — P. Osbeck, Laholms prosteri, Hall. frn.-minnsför:s årsskr., 1868. — J. Oedman, Bohus-län, 1746. — Tidströms resa i Hall., Sk. o. Blek., 1891. — Öller, Jemhögs skn, 1800. — C. Säve, Dalmålet, 1855. — A. Lignell, Dal, 1851. — J. Åkerman, Hellestads past., 1828. — A. E. Holmberg, Bohusl. (ny uppl. 1867). — J. F. Svanander, Bara hd, Ur de nord. fkns liv, 1882. — A. Modeer, Halltorp o. Vaxtorp, Vet.-ak:s hdl., 1767. — S. Ödman, Hågkomster fr. hemb. o. skolan (4. upp., 1888). — T. Norlind, Gamla bröllopsseder, 1919; kap. 7 Bröllopsmåltiden. — Gerda Cederblom, Ett bidr. t. det dukade bordets hist., Fatab., 1912. — N. E. Hammarstedt, Några konfektens förfäder, ibid., 1907. — C. F. Mennander, Ber. om stampe-, bark- o. missebröd, Vet.-ak:s hdl., 1742. — O. Sandahl, Utlåt. ang. nödbrödsämnen, Ltbr.-ak., 1868. — J. Stenberg, Utlåt. ang. nödbr.-ämnen, ibid., 1868. — G. Johnsson, Mat o. dryck, Fatab., 1916. — S. förf., Kulturbilder fr. Ö. Göinge, 1904. — S. förf., Sv. jordbr. o. bondekultur, 1916. — O. J. Broman, Glysis vallur, 1913, 1918.

II.

ANDLIG KULTUR

FÖRSTA KAPITLET

ALLMOGENS SAMHÄLLSKLASSER.

I Rigskvädet från slutet av första årtusendet omtalas i Norden tre samhällsklasser: *träl, karl* och *jarl*. Om den förstnämndas levnadsvanor heter det:

Rig kom till ett hus med dörr'n på gränt:

In gick han; eld var å golvet,
och gråhåriga makar vid härden sutto,
Åe och Edda med åldrigt huckle.
— — — — — — — — — — —
Gav honom Edda grov lev,
tung och tjock av trängda sådor,
bar så mera på bordet fram,
soppa i skålen, som hon i skivan satte,
samt stekt kalv kräsligaste sovel.
— — — — — — — — — — —
Barn fick Edda, och det östes med vatten,
var gråsvart i hyn och fick heta T r ä l.
Han hade skrynkligt skinn å skrumpna nävar,
krökta knogar och kartnaglar,
knöliga fingrar, knotigt anlet,
lutande rygg och långa hälar.
Han växte till och trivdes väl,
kom sig för, krafterna spände,
bastrep band, börder redde,
drog ris hem dagen i ända.
Gångande slinka till gården kom
med ärriga sålor, solbrända armar
och nedböjd näsa: hennes namn var Tir.
Mitt på golvet sig mön satte,

och hos henne husets son.
— — — — — — — — — — — —
De lade gårdar, gödde åkrar,
drevo getter i vall,
hade svinavel och samkade torv.

Rig kom till ett annat hem, där mannen, Afve, med vårdat skägg och väl sittande skjorta täljde trä vid vävbom. Hans hustru, Amma, satt bredvid honom:

Satt där ock hustrun, svang sin rock,
bredde famnen, byggde väv;
klut var å håret, krage för barmen,
duk på halsen, och dvärgar på axlarna.
— — — — — — — — — — —
Barn fick Amma, och det östes med vatten,
kallades K a r l, vart klätt och lindat,
var rödlätt och täkt, hade tindrande ögon.
Han växte till och trivdes väl,
oxar tamde, årder gjorde,
timrade hus och höga lador,
gjorde kärra och körde plog.
De hemskjutsade mö med hängande nycklar
och getskinnskjortel och gifte med Karl.
Snar hon hette, höljdes i brudlin.
De byggde som makar, blandade håvor,
bäddade säng och bo satte.

Slutligen kom Rig till det tredje hemmet, där 'Fader' och 'Moder' bodde:

Husfadern satt och snodde sträng,
krökte båge och klöv ut pilar;
men husmodern, att sina armar hölja,
linne strök och ärmar stärkte.
— — — — — — — — — — —
Då tog Moder märkt duk,
vit av lin, och lade på bordet;
se'n lade hon levar tunna,
vita av vete, vänt på duken.
Fulla fat fram hon satte,
silverslagna med sovel på bordet,
fett fläsk och fågelstek,

vin i kanna, kalkar med beslag;
där vart drucket och glammat, tills dag grydde.
— — — — — — — — — — —
Moder fick son, som i silke lindades,
vattenöstes och J a r l nämndes;
han hade gyllne hår, ljusa kinder
och ögon, eldiga som ormaungars.
Jarl där växte vän på tilja,
svang sin sköld, snodde sträng,
krökte båge, klöv ut pilar,
slungade spjut, svang lansar,
hetsade hundar, hästar red,
slog med svärd och sam på vågen.
— — — — — — — — — — —
Upp vuxo ljuvligt Jarls söner,
hästar tamde, holkade sköldar,
skrapade spjutskaft och skakade lansar.

Att döma av denna skildring hade Norden vid tiden omkring år 1000 tre klasser av folk: s t o r m ä n n e n, "jarlarna", vilka övade sig i krigiska idrotter utan att taga någon del i lantbruket; l a n t b r u k a r n a, "karlarna", vilka skötte åkerbruk och boskapsskötsel samt åtnjöto den frie lantmannens välmåga som lön för eget arbete; t j ä n a r n a, "trälarna", vilka utförde grövre lantbrukssysslor åt andra.

Skillnaden mellan de två högre klasserna kan endast ha bestått i större eller mindre rikedom på jord samt därmed följande större förmåga att hålla sig med tjänare som hjälp vid arbetet. Överklassen, jarlaättlingarna, hade tid att tänka på de krigiska idrotterna, emedan arbetet utfördes av andra. De kommo därför att utgöra det värjande ståndet, krigarekasten, som allt mera slöt sig till konungen och så småningom övergick i hans tjänst. Medelklassen, karlaättlingarna, hade hjälp till de grövre sysslorna, men fingo såväl själva som deras barn, gå med i arbetet, och tiden, som kunde ägnas åt det allmänna, blev därför ringa. Ur denna klass uppstod den skattedragande bondeklassen. Tjänareklassen, trälättlingarna, fingo utföra sitt arbete utan annan lön än uppehället. De kunde ej lösgöra sig själva ur den beroende ställning de ofta redan genom födseln kommit in i och fingo därför träla för andra, så länge de levde.

Söker man efter orsaken till dessa tre klassers uppkomst, finner man lätt, att de två högre utbildat sig ur vissa jordars bättre eller sämre beskaffenhet samt enskilda släkters större eller mindre förmåga att sam-

manhålla jorden under ett färre antal ägare. Trälklassens uppkomst kan ha varit jämförelsevis gammal, i det att tjänarna ha uppstått ur de underkuvde stammarna, vilka en gång bebott Norden före den germanska stammens invandring. Trälståndet gick i arv, och trälbarnen måste stanna å gården, om de behövdes där, i annat fall såldes de bort till någon annan. Köpenskapen med trälar är en åldrig institution i Europa. Att besegrade folk gjordes till trälar har likaledes varit vanligt över alla europeiska länder. Under vikingafärderna fick man rikligt tillfälle att förvärva slavar, och slavväsendet florerade därför under vikingatiden i högre grad än under andra tidsåldrar.

En arabisk författare, som omkring år 900 besökte Ryssland, såg där svenska vikingar. Han berättar om dem: "När de anfalla ett folk, sluta de icke, förrän de hava tillintetgjort det. De utplundra de besegrade och göra dem till trälar. De angripa slaverna, komma till dem på skepp, gå i land, taga dem till fånga, bortföra dem och sälja dem."

Ur detta slavväsende utvecklade sig det första tjänsteförhållandet å lantgård vi känna. Antalet slavar en lantman kunde hålla berodde på gårdens förmåga att ge uppehälle åt dem. Å storgårdarna kunde antalet gå upp till 12 eller flera, å en medelstor svarade mot 12 kor och 2 hästar: 3 trälar. Småbruk, som sköttes av ägaren och hans hustru med hjälp av barnen, fingo åtnöja sig med en trälinna.

Trots den beroende ställning slaven innehade, fans dock alltid plats till större och mindre frihet. Å de stora gårdarna, där husbonden ej tog någon del i lantbrukets skötsel, måste inom slavarna utses förmän, som fingo ha uppsikt över de andras arbete. Ur dessa förmän kunde till sist uppstå en slags torpare eller arrendatorer, i det att en storbonde kunde lämna skötseln av en hel gård helt och hållet åt en träl. Ansedda höfdingar höllo ofta trälar till uppassare eller betjänter. En sådan betjänt *(skosven)* var ofta sin herres ständige följesman, och förhållandet mellan honom och husbonden blev ofta ganska förtroligt. Som hushållerska eller ladugårdsföreståndarska kunde även trälinnan erhålla en ganska betydande plats i det lantliga hushållet. Som amma och vårdarinna åt husbondens barn vann trälinnan någon gång en lyckligare ställning i familjen.

Då kärleksförhållande uppstod mellan husbonde och trälinna kunde egendomliga förvecklingar uppstå. Barn av fri och träl fingo i äldre tid bli trälar, men på landskapslagarnas tid lydde bestämmelsen: "Barn följa alltid bättre hälft." Barnet blev alltså fritt men arvlöst, liksom oäkta barn i långt senare tid.

En fri kunde nedsjunka i trälarnas klass av olika anledningar: som straff för brott eller på grund av oförmögenhet att sköta och handhava

sitt gods. I detta senare fall *(gävträlar)* var det i synnerhet ålderstigna personer, som sökte undkomma tiggarstaven.

Köpandet och säljandet av trälar var mycket vanligt. Prisen varierade, men vid slutet av första årtusendet gällde i allmänhet en manlig träl 3 mark, en kvinnlig 1 mark. Värdet av dessa pris kan bedömas därav, att 1 mark var då gängse priset på en bra ko eller oxe.

En träl kunde köpas till frihet och t. o. m. efter god och trogen tjänst av husbonden förklaras fri. Ju mildare sederna blevo, dess oftare förekommo dessa övergångar från träl till fri. Kristendomens rättsuppfattning, att alla voro lika inför Gud, bidrog i hög grad att omstämma sinnena till förmån för trälarna. Då en kristnad låg på sitt yttersta, brukade han därför ofta frigiva sina trälar. Ett annat sätt var, att missionärerna köpte trälar, frigåvo dem och utbildade dem vid skolor i utlandet till missionärer själva. På detta sätt övergingo så småningom trälarna till fria arbetare. Till slut fann bonden det förenat med sin fördel att ej ha slavar. På en lantgård krävdes en viss tid på året ett strängare arbete än under en annan. Hade han nu trälar, måste han underhålla dem såväl under den med arbete överhopade som den mindre mödosamma tiden. Det kunde bli dyrare att med kläder och föda ansvara för en träl året om än att betala en arbetskarl under arbetstiden. Antalet slavar inskränktes således först till det oundgängliga antalet, som kunde behövas året om. Under sommar och höst tog man sedan en eller flera arbetskarlar i tjänst och skilde sig ifrån dem, så fort vintern kom. På så sätt hade man fått två tjänande stånd: träl och fri arbetare. Tidsandan gick emellertid i riktning mot bortskaffandet av trälklassen, och allt efter hand minskades deras antal. I Östgötalagen heter det: "Nu får ingen giva sig till gävträl, ty det avskaffade Birger Jarl." Samma bestämmelse återkommer i Upplandslagen från slutet av 1200-talet. En fri fick således ej ge sig till träl, ej heller en brottsling straffas med trälsyssla. Det officiella avskaffandet av träldomsväsendet skedde slutligen 1335 vid Magnus Erikssons kröningsfärd. "Intet barn, som födes av kristen fader eller moder, må hållas som träl eller kallas träl."

I stället för bonde och träl kommer således förhållandet bonde och dräng. "Den vare bonde, som orkar göra skatt; den ej orkar skatta, vare legodräng", blev den regel, som lades till grund för den nya grupperingen av den svenska allmogen. Man må emellertid ej tro, att man uteslutande fick "drängar" bland de obesutne. Bonden behövde jämte den för året stadde tjänaren arbetsfolk för sommaren och hösten. Gent emot dessa hade bonden endast skyldighet att sörja för mat och lön under arbetstiden. Den övriga delen av året, då intet stod att få, fingo de

försörja sig själva. Dessa arbetsfolks ställning blev tämligen rättslös. Ingen husbonde sörjde för dem, och samhället ansåg sig ej heller behöva ha några skyldigheter gent emot dem. De hade ingen jord utan bodde å andras ägor. De torde ofta ha sysselsatt sig med hantverk och fingo till sist rättigheten att å landet uppköpa sin råämnen och arbeta hos bönderna. De övergingo således i en ny klass: hantverkarna.

De gamla, som ej längre orkade förtjäna sitt uppehälle, hade förut kunnat giva sig till gäfträlar men nu fanns intet sådant skydd. Av dem uppstod således nu en grupp av kringvandrande utan arbete. Till deras skara sällade sig en del obesutne, som ej hade lust att arbeta, och så uppstod en klass, samhällets rättslösaste stackare — *uslingarna,* som samhällets lyckligare lottade förr kallade dem — *tiggarna,* som vår tid hellre kallar dessa olyckliga.

Tiggareklassen är en institution, som uppstått ur kristendomens likställighetsprinciper, utan att prästerskapet har någon skuld i dess uppkomst. Tvärtom har det utgjort kristendomens första och vackraste uppgifter alltsedan Kristi egen tid att visa barmhärtighet mot nödlidande. Det blev kyrkans svåraste uppgift att sörja för de fattiga. Prästen hade tillsynen över dem, men församlingen fick tänka på några utvägar att uppehålla livet på dem.

Att följa fattigvårdens utveckling kan ej här vara min uppgift, men några smådrag om tiggarnas ställning under gångna sekler kan i mångt och mycket belysa allmogens samhällsliv. Under medeltiden slöto de sig ofta samman i hopar och sökte till städerna, där de lättare kunde tigga sitt bröd än på landet. Ute i socknarna försörjdes de genom kringgång i socknen, eller också gingo de från by till by utan att vara "boende" å någon bestämd plats. Samhället sökte bringa ordning i systemet genom att giva brev åt vissa, som hade rätt att tigga, men det var omöjligt att kontrollera alla. Trots den stora mängden av tiggare, som allmänt omtalas under 1400- och 1500-talet, synes deras ställning dock i regel ha varit relativt god. Under 1600-talet nämna besökande främlingar ofta tiggarna, men ingen av dessa har något direkt klandrande att säga om samhällets vård av dem. Fransmannen Ogier säger 1634: "Allmogen är för övrigt varken obekvämt eller fattigt klädd; jag kan ej påminna mig, att jag i Sverige sett någon naken eller trasig. Som de förmögnare ej visa överflöd, så förgås ej heller de fattiga i elände." Den överhandtagande lyxen och framför allt brännvinet synes under 1700-talet i någon mån ha förändrat förhållandena. Linné antecknar från sin Västgötaresa 1746: "Tiggare hade skocketals samlat sig vid landsvägen, att man knappt sett flera i Brabant." Samtidigt kan han emellertid från Alingsås skriva: "Tiggare finnas här inga, ty när

de komma, sättas de in på verkstäderna." 28 år senare säger M. G. Crælius från Kalmar läns mellersta och norra del: "Fattigstugor äro väl både vid Mörlunda och Södra Vi kyrkor uppbyggda; men som kostnaden att mata och löna folk till de fattigas vårdande och skötsel är nog dryg, dessutom de fattiga och sjuka bäst trivas hos sina anförvanter och släktingar, så äro sällan några fattighjon uti dessa stugor, utan hava genom församlingarnas och prästerskapets goda anstalter, sådana författningar blivit tagna i alla församlingar, att sjuka och eländiga fattiga, få visst i underhåll och skötsel hos sina anhöriga, eller om sådana icke finnas, av någon som församlingen därtill utser; så att, om nöden ej är så stor, att bönder och torpare måste gripa till tiggarstaven, försörjer varje församling rikeligen sina fattiga; ty uslingar, som ej kunna med något arbete tjäna sig födan, få, i anseende till deras omständigheter, tillräckligt understöd i säd och matvaror; bräckliga och orkeslösa, som dock kunna något förtjäna, få någon liten hjälp, så att inrättningarna, sådana de nu äro, äro bättre än med fattigstugor, uti vilka uslingarna ofta i brist på ved och värme lida nöd; utom det, att de ej alltid råka den, som dem ömsint sköter."

Under andra hälften av 1700-talet omtalas de fattigas tiggarvandringar av prosten Pehr Osbeck i södra Halland (1796): "Således klagas här allmänt över, att främmande tiggare från städer och land, icke allenast från vår egen landsort utan ock från Skåne, Småland och andra avlägsna ställen, fara omkring till en så stor mycken het, att inbyggarna kunna på en liten tid fås till en hel stad, och äro de en del friska och hurtiga både av man- och kvinnfolk. En del skjutsas omkring på vagnar, varför ock varje by är försedd med sin tiggartavla, som flyttas ifrån man till man, att utmärka vem det tillkommer att skjutsa uslingen, vilken sed kanske härrör av konung Kristian III:s recess, Kjöb. 1577 art. 62: 'I sognen faa de fattige tigge, eller i herredet med brev'. Men nu sker det utan brev. En del låta sig nöja med att gå, när de få någon, som bär gåvorna. Den tiden har varit, då jag kunnat räkna 16—20 tiggare om dagen, förutom stortiggare. Det ses knappt så många i de spanska städerna, varest allmosor utdelas för de fattigas själars skull. Det är utan gensägelse församlingens skyldighet att föda de arma, som icke ha så förmögna anhöriga, att de kunna underhålla dem, men att barn, som bruka hemman, låta sina föräldrar öka tiggarskaran, är bedrövligt."

Tjänarefrågan tyckes redan under medeltiden ej ha varit så oviktig. Flera stadgar vittna om den svårighet man hade med att få nödig hjälp i arbete. Särskilt gällde detta de för år stadda tjänarna. Hjälpfolk för sommaren eller hösten var lättare att erhålla. I en bestämmelse av

1474 heter det, att ingen skulle antagas till tröskare, som icke ville tjäna under påföljande sommar. Tjänare staddes under medeltiden för halvår; flyttetiderna voro i Västergötland påsk och Mickelsmässa (29 sept.), i Västmanland påsk och vinternatt, annars vanligen pingst och Mårtensmässa (11 nov.). Vid flyttetiderna hade de rättighet till en veckas tjänstledighet.

Lönefrågan har ju alltid varit viktig, och därför må här följas utvecklingen från medeltiden in till våra dagar. Man skulle rörande trälens lön kunna säga, att den bestod allenast av kläder och föda. Den enda skillnaden mellan träl och tjänare i avlöningshänseende bestod i början däri, att tjänaren förutom kläder och mat även fick något penningar. Senare tillkom ännu en avlöningsform nämligen ett stycke jord och nödigt utsäde till detta. Slutligen omtalas redan under medeltiden fästepenningen. Ersättningen för tjänarens arbete omfattar således fyra former av lön, 1. penningar, 2. kläder, 3. jordland, 4. fästepenning. Alla dessa framträda ej lika överallt, än kunde tredje, än första slaget fattas.

Enligt Södermannalagen utgjorde tjänarelönen under sommarhalvåret, för *arvodesdräng* (arvode = arbete) en mark penningar, 2 par skor och ett par handskar, för *legokvinna* 3 öre penningar och 1 par skor, under vinterhalvåret för man ½ mark penningar, 2 par skor och 1 par handskar, för kvinna 5 örtugar och 1 par skor. Gav en husbonde mera, var han hemfallen till böter. Om en tjänare blev sjuk, så att husbonden hade olägenhet därav, gjordes avdrag på lönen.

För avlöningsförhållandena under 1500-talet lämna H. Forssells undersökningar besked. På 1550-talet bestod tjänarelönen vid kungsgårdarna av: 1. Naturapersedlar: 12—16 alnar vadmal och lärft, 3—4 par "endubbla" skor, stundom några fårskinn och några alnar grovt kläde, vilket allt efter tidens värdering motsvarade c. 4—8 kronor; 2. Penningar: 6—8 kronor om året, en penninglön, som från mitten av 1560-talet begynte höjas till 8 à 12 kronor. Forssell tillägger, att denna ersättning var betydligt lägre i värde än den dränglön på 100—170 kr., som bestods på 1870-talet.

Från 1600-talet lämnar Hyltén-Cavallius en del uppgifter från Värend. Fästepenningen för en legodräng uppgick år 1618 till tre eller fyra öre penningar, och för en legopiga till en mark. Årslegan för en dräng omtalas i domböckerna under namn av *huvudgäld*. År 1618 erhöll en legodräng i Uppvidinge härad, utom fästepenning, en huvudgäld av kläder, 4 par skor och 7 mark penningar. År 1619 hade en dräng erhållit löfte om en huvudgäld bestående av: en sölfsked om 3 lod, 2 tröjor, 1 par byxor, 2 skjortor, 2 par hosor och 4 par skor. En

präst hade 1626 utlovat sin dräng: kläder och 5 mark penningar, utom fästepenningen, vilken huvudgäld av häradsrätten uppskattades till ett sammanlagt värde av 18 mark efter tidens varupris. Årslegan för en tjänstepiga får däremot i domböckerna namn av *lön*. År 1619 förekommer om en legopiga, som, fästepenningen oräknad, hade i lön 4 daler. En annan, som år 1621 gått ur sin tjänst utan orlov, dömdes att från sig lägga fästepenningen och sedan "lönen, så mycket matfadern henne fäst och lovat hade". Denna lön uppgick likaledes till 4 daler.

Under 1700-talet steg lönen högst betydligt. Linné nämner 1749 från Skåne: "Bonddrängarnas lön är här (i Malmönejden) ofta dryg och stiger under tiden inemot 100 daler silvermynt, i så måtto, att de hava sin lott i åkern; men som sådant långt för detta är förbudet, torde det med tiden ändras." Någon förändring synes dock ej ha inträtt. En god översikt av förhållandena i Nora bergslag på 1780-talet ger Eric Bergenskiöld 1784: "En fullkomlig dräng får i lön 216—240 daler, 5 par svenska skor, 1 par vantar, 1 par handskar, 1 förskinn, 1 skjorta av lärft och 1 av blaggarn. (Dessa småpersedlar kallades vanligen med ett gemensamt namn *fullt smårede*). En mindre får 150—180 daler jämte förenämnda persedlar. En fullkomlig piga får 90—100 daler, 5 par svenska skor, 1 lintyg av lärft, 1 d:o av blaggarn, 1 boråskläde, 1 kattunsmössa, 1 fyrtrådsförkläde, 1 par handskar med vantar. En mindre får 60—72 daler, jämte alla förenämnda persedlar." Motsvarande löner å lantgårdarna samt i Nora stad (med dess åkerbruk) voro: "En fullkomlig dräng, som kan förestå åkerbruket, slöjda och beslå hästarna, 180 daler jämte 4 par svenska skor och förskinn. En d:o piga 72 daler och 4 par svenska skor, samt 9 daler i marknadspenningar. De vilka ge sina pigor linne, ge icke mera än 60 dalers lön. Städseln är gemenligen till drängen 1 riksdaler och till pigan 24 skillingar. En hushållerska får emellan 200 och 240 dalers lön, 4 par tyska skor och 1 riksdaler marknadspenningar."

Från Halltorp och Voxtorp omtalar Ad. Modeer i Vet.-ak:s handl. 1767, att dränglönen bestod i penningar 20 dal.; städsel 2 dal., tvenne blångarns- och en lärftsskjorta, 4 par skor, 1 par ullstrumpor, 1 par dito att vidbindas; utsäde 1 skäppa, merendels korn, på bästa jord; piglönen: penningar 10 dal., städsel, linnetyg och skor, lika med drängen, 2 marker ull och en kanna linfrösåning.

I andra decenniet av 1800-talet utgjorde lönen i Hellestads pastorat i Skåne: För en dräng: 4 à 6 t:r säd, dubbla kläder, bestående av: en blå eller vit tröja och en skinnpäls, ett par skinnbyxor och ett par linbyxor, en lärfts- och en blågarnsskjorta, ett par strumpor och ett par förfot, samt två par skor eller ett par stövlar. I Dalby och Bonderups

socknar inom samma pastorat fick en dräng för egen räkning på husbondens ägor utså två t:r havre och 24 kapp. korn men fick blott enkla kläder i lön för året. En piga fick inom pastoratet en blå eller brun kjortel, 12 alnar blångarn och 5 alnar lärft, ett förkläde, en mark ull, ett par skor, samt för egen räkning utså en kappe linfrö och 6 kappar potatis.

Rörande senare tider måste jag nöja mig med att nämna några få siffror. Lönen i Nora och Lindes bergslagar på 1830-talet var 50—60, någon gång 75 riksdaler samt "smårede" (se föregående sidan); en pigas lön var 25—28 rdr jämte smårede. I Västergötland fick drängen vid samma tid 100 dlr (16 rdr 32 sk.), pigan 50 dlr, när det var som högst. Eljest förekom exempel på, att en piga tjänat i nära 30 år för 6 rdr om året och 2 rdr i städja. Naturapersedlarna för såväl dräng som piga voro: 12 alnar väv, 9 skålp. ull, 2 à 4 par skodon (kängor, skor, stövlar). På samma 30-tal erhöll en förmansdräng i mellersta Kalmar län 200 dlr (33 kr. 33 öre). En daglönares dagspenning utgjorde 32 skilling. I Skåne voro förhållandena de samma, eller 200 daler, kläder och jordland, ända in på 50-talet.

Slutligen må anföras ett exempel från slutet av århundradet efter Landsmålstidskr. XV:7: Folkets hushållning i Bollebygd (Västerg.). I denna nejd hade en dräng i kontant lön 150—200 kr. jämte kost; piga 80—100 kr. jämte kost. En statdrängs avlöning beräknas i allt till 435 kr. (därav 200 i penningar, resten in natura)[1].

Frågar man sig, huru denna låga avlöning kunde räcka till, måste man erkänna, att det blott gick "jämt ihop". Något att lägga undan för framtiden blev det i alla fall icke. Under de sorgliga åren, då brännvinsdrickandet var så allmänt, eller 1800-talets första hälft, utbyttes penninglönen ej sällan mot dryckesvara eller också söps allt upp på krogen. Det återstod därför för en tjänare intet annat än att bli i sin tjänst hela livet igenom. Sådana "trotjänare" voro förr tämligen vanliga såväl bland drängar som pigor.

En grupp av tjänare bestod emellertid av hemmansägaresöner och -döttrar, vilka, genom att taga plats på en större gård, fingo lära sig en del saker, som ej kunde inhämtas därhemma. Dessa hade det genomgående bättre ställt och övertogo så småningom lantställen själva.

Slutligen fanns en grupp, som passade kreaturen på betesmarkerna, nämligen herdarna och herdinnorna. Dessa voro ofta högst betrodda personer samt därför i regel ålderstigna och erfarna. Endast undan-

[1] Rörande statarnas löneförhållanden se bl. a. H. F. Spak, Lantarbetarefrågan (s. 64 har en översikt av förhållandena vid Sveriges större herrgårdar).

tagsvis under byalagets tid höll sig bonden med en egen herde. I vanligaste fall var det byalaget, som gemensamt hade en herde eller herdinna. Städerna hade likaledes en sådan till sina hjordar. Linné antecknar från Lund 1749: "Herdarna blåste vid alla byar och städer på slätten i sina horn bittida om morgonen och skramlade med sina ringstavar; pigorna utsläppte boskapen, som på en gång mottogos vid husen och utfördes av herdarna till fäladen i bet, så ordentligen, att det var nöje att se. En inrättning, som vore nog nyttig vid de mesta städer uppe i Sverige."

Under 1700-talet skilde man vanligen på fä- och fåraherde, och de flesta stora byarna (och städerna) hade en av varje slag. Ur en skråordning av 1754 från Simrishamn (Medd. N. M. 1899—00) citerar jag följande rörande bägge dessa herdars skyldigheter: "Fäherde skall årligen hållas och efter gammal plägsed njuta den lön, som med honom kan överenskommas; fördenskull han ock måste veta sin plikt vara, att i rättan tid kl. 6 om morgnarna, igenom stöt i hornet, giva i gatorna tillkänna, att de som hava kor, måge skaffa dem för honom utom staden allrasenast ½ 7, vår och efterhöst, men om sommaren i strängaste värmen, hållas de ute om nätterna och köras hem om morgnarna, eller som därom kan av åldermannen anstaltas, njuter ock för bättre aktning av kreaturen, hjornad med sig vid vallgången, så länge nödigt finnes, varöver han har att förfråga sig hos ålderman och bisittare, såväl som vid andra förefallande tillfällen dem åtlyda. — Fåraherdens skyldighet beträffande, så bör han ifrån början av vårdagen, och till Helgonmässotiden, i rättan tid om morgnarna kl. 8 utanom stockbommen emottaga fåren; försummar någon i rättan tid ställa sina får för herden, svare själv till all den olägenhet därav följer; och njute herden jämväl hjornad för sig vid vallgången, den tiden av året nödigt prövas, varemot han undfår den lön som med honom betingas kan, jämte kost och hjornad för varje fyra får om dagen; för sex, varannan omgång i två dagar, o. s. v. proportionaliter. För övrigt rättar han sig, såväl som de där hava fåren under hans vård, alldeles efter vad om fäherden förut anfört finnes, och härtill lämpas kan."

Orsaken till att man i övre Sverige ej hade herdar var, att fäbodlivet tvang de unga att om sommaren bege sig man ur huset för att vakta kreaturen. Först i senare tider har det blivit svårare att få husets eget folk att passa kreaturen i skogen, och då har man även där fått tillgripa särskilda vaktare. I andra nejder, där fäbodlivet ej existerat, har herdelivet utbildat speciella former såsom t. ex. på Öland, Gottland och Skåne.

I våra dagar äro herdarna i det stora hela försvunna. Det blev med

tiden allt svårare att få någon att passa djuren, och det folk som till sist stod till buds, bestod av de sämsta folkelementen; så t. ex. hade herdarna rykte om att vara farliga för småjäntornas dygd, och herdinnorna kunde både "sina" och trolla. Det kan således vara rätt bra, att vi ej ha så många av *den* sorten numera.

Ännu in på 80-talet var det ej sällsynt i södra Sverige, att de små begynte som "vaktpojkar", innan de togo tjänst som drängar. Nu ha även dessa till stor del försvunnit, sedan skolan lagt beslag på barnens tid i den åldern.

Antalet tjänare på en medelstor lantgård var för ett halvt sekel sedan: en större och en mindre dräng samt en större och en mindre piga. På mindre ställen fick man nöja sig med en av vardera. Under sommaren kom sedan hjälpare vid skörden och under vintern en eller annan tröskare. I Skåne voro tjänarna: *drängen* (en vuxen karl), *halkaren* eller *sysslepågen* (en yngre dräng), *veytepågen* eller *rännehören* (en pojke), *pian* (en vuxen flicka), *tösen* (en halvvuxen piga) och *toskemannen* (en äldre man).

Förhållandet mellan husbonden och tjänarna var i allmänhet det bästa. Tjänarna arbetade tillsammans med husets barn och sutto inne i stugan vid måltiderna och skötte vintersysslorna inomhus med de andra. Vad som mycket bidrog till denna likställighet var det ovan omtalta förhållandet, att så många hemmansägaresöner och -döttrar togo tjänst. Dock betraktades det i allmänhet ej som något gott, att en son i huset tog en tjänarinna till hustru, ej heller att dottern tog en dräng, men det var också nästan det enda exemplet på, att klasskänslan trädde fram gent emot tjänare.

Mitt emellan husbonden och tjänarna stodo barnen i huset. De hade samma sysslor att utföra som tjänarna men åtnjöto en del förmåner utöver dem. I allmänhet betraktades en familj med många barn som lycklig, emedan barnen kunde hjälpa till att öka ställets välmåga. I synnerhet ansågos sönerna vara värdefulla. Hade en husbonde många barn, behövde han ej så många tjänare, ja, han kunde kanske rent av slippa anställa några sådana.

B o n d e k l a s s e n själv var mittpunkten i landets näringsliv. Det fanns många över- och underklasser inom den. En vanlig indelning var skattebönder och frälsebönder. De senare, arrendatorer under adelsgods, bildade genomgående en lägre grupp, som hade en mindre god ekonomisk ställning. Också hade de ej så lätt att följa med sin tid och skaffa sig kunskaper. Därför blevo de vidskepliga och osjälvstän-

diga gent emot skattebönderna. De senare däremot fingo i stället en så mycket större säkerhet i sitt uppträdande, blevo näsvisa och "bonddryga", där ej en viss bildning och förfining kunde åstadkomma ett noblare sätt. Inom skattebönderna särskildes vanligen två grupper, *gårdfolk* och *husmän,* allt efter jordbrukets storlek.

De gamla benämningarna på lantbruk voro *hus, gård* och *ställe.* Ordet "hus" betecknade först en fast försvarsborg, ett slott, men övergick sedan till att beteckna en byggnad i allmänhet. Ordet husman skulle således vara en person, som endast ägde ett hus, en byggnad antingen utan eller endast med en ringa jordlapp hörande därtill. "Gård" betecknade egentligen stängsel, inhägnad, sedan omhägnad lantgård, och till sist övergick ordet på byggnaden själv. I södra Sverige begagnas ordet emellertid blott om större lantegendom (vanligen 50 000 tax.-värde och därutöver). "Ställe" betecknade först platsen, där byggnaderna lågo, sedan även tillhörande åkrar och ängar. I våra dagar brukas ordet i de gammaldanska landskapen om en lantegendom under 50 000 tax.-värde. En allmän benämning på innehavare av ställen är ännu *åbo* eller *hemmansägare.* Uttrycket "gårdfolk" som motsats till "husmän" sträckte sig även till "ställena", så att inbyggarna på "ett gott ställe" kunde få heta gårdfolk.

Med avseende på "gårdarnas" och "ställenas" benämning gäller regeln, att i egentliga Sverige varje lantbruksegendom har sitt särskilda namn. I de gammaldanska landskapen däremot, framför allt Skåne, Halland och Bleking, betecknas ställena officiellt med byns namn och nummer (t. ex. Stenestad nr 5), eller i dagligt bruk ägarens namn med byanumret (t. ex. Nils Hanssons på femman). Endast större gårdar ha eget namn, då ofta med tillägget: "gård" (t. ex. Ljunga gård).

Vid festliga tillfällen kunde en mycket stor skillnad framträda mellan gårdfolket och husmännen, och ibland uppstodo ordentliga slagsmål mellan de båda slagen av ungdom. Som alltid framträdde klassmedvetandet allra starkast vid äktenskaps ingående. Det var en "olycka för släkten", om en gårdfolksflicka gifte sig med en husmansson. Vid bröllopsmiddagar höll man också mycket strängt fast vid, att husmän skulle sitta långt ned.

En viktig orsak till den stora klasskillnad, som uppstod mellan gårdfolk och husmän å ena sidan, lantmän och hantverkare å andra sidan, var, att man av gammalt dömde människor efter deras förmögenhet. Den som hade pengar "på kistbottnen", var en person, som man borde ha respekt för, därför sattes han före en, som ej hade lagt undan något. Detsamma gällde egendomarnas storlek. En lantman med många tunnland jord stod högre i anseende än en som ägde en med mindre vidd

av samma beskaffenhet. Allmogen har själv med en viss ironi karakteriserat sin ståndpunkt i denna sak vid tolkandet av kyrkklockornas klang. Då kyrkklockorna förkunna en rik mans död, sjunga de: "Far åt himla! Far åt himla!"; en fattig mans död däremot: "Ryk åt helvete! Ryk åt helvete!"

En annan rangskillnad bestod i olika hedersuppdrag. En kyrkovärd var alltid en ansedd man; ovanför honom kom nämndemannen och ovanför denne riksdagsmannen. Att bli gift med en nämndemansdotter eller en kyrkovärdsdotter var alltid "hedersamt" och lyckligt.

De gamla, som en gång lämnat sitt lantbruk åt son eller måg, bildade på sätt och vis en särskild olycksklass. Prosten Osbeck säger 1796: "'Undantag' borde mera inskränkas, om icke alldeles landsförvisas; ty med undantaget börjas gemenligen föräldrarnas förakt och barnens olydnad emot föräldrarna. 'Undantag är hundantag' lyder ordspråket här i orten. Så snart någon är bliven undantagsman, måste han lämna den främsta bordsändan åt den, som statt gården, det vare då son eller måg eller någon annan. Vid måltiden flyttar sig den gamle gårdsägaren ned till andra bordsändan med sin hustru och barn eller dem honom tillhöra. Kan han icke föda sig av undantaget, så ökar han tiggarhopen, går ut i andra socknar, där ingen känner honom, och samlar mer än mången trägen arbetare förtjänar med allt sitt strävande, säljer brödet till fattiga och köper brännvin."

Det torde här måhända vara på sin plats att förklara ordet allmoge. Då det gällde att bestämma denna boks titel, övervägde författaren länge, om det vore lämpligast att använda ordet "folk" eller "allmoge". Båda ha ursprungligen betecknat detsamma, d. v. s. hela ett lands innebyggare. "Sveriges allmoge" är tilltalet till Sveriges hela befolkning i lagar ännu på 1600-talet. Under den starka differentieringen på 1500-talet avskiljde man emellertid de stora godsägarna och adelsmännen från "allmogen". Med stadslivets utveckling på 1700-talet räknade man även dessa ifrån, och så återstod vid 1800-talets början endast landsbygdens befolkning med undantag av herremännen. Då man under romantiska tidevarvet talade om allmogen, menade man landsbygden som en enda hop av folk utan någon klasskillnad eller olikhet i sysselsättning. I våra dagar, då man fått bättre begrepp om landsbygdsförhållandena, har man ej sällan begränsat namnet till lantbrukarna eller "bönderna". Då man emellertid i alla uppteckningar av allmogeminnen genomgående utsträcker namnet till att omfatta hantverkare, lanthandlande, ja, t. o. m. präst och klockare, har jag ansett det lämpligast att använda ordet i denna vidsträckta bemärkelse av lantmän tillhörande icke-herreklass. Vad ordet "folk" beträffar, har differentieringen här ägt rum betydligt senare. Under 1800-talet finner man ofta orden "köpstadsfolk" och "bönder" såsom beteckning för stads- och lantbefolkning. Samma betydelse av ordet folk som förnämare och finare lever kvar i uttrycket: "Visa att du är folk." Emellertid använda romantikerna ordet som liktydigt med allmoge, d. v. s. lantklassen och ordet "folkvisa" och "folksaga" äro bl. a. rester från denna tid. Orden äro visserligen äldre, men i den betydelse vi nu ha dem, gå de ej längre tillbaka än till 1800-talets början.

Trots denna beteckning av "folkligt" på allt av lantinnebyggare producerat, har man ännu ej helt och hållet lyckats ersätta ordet såsom utmärkande hela landets innebyggare. Strindberg kallar sin bok i svensk kulturhistoria "Svenska folket i helg och söcken", och i historiska verk har "folk" samma betydelse. Det synes därför utgivaren av denna bok mindre lämpligt att använda ordet "folk" om landsbygdens bebyggare, då ordet ej övergått till den trängre betydelse, som "folkkunskapens" målsmän helst önska se det.

En intressant fråga rörande samhällsklasserna är antalet personer, vilka under skilda tider kunna anses ha tillhört "allmogen". År 1900 ägnade sig 55,8 proc. av Sveriges befolkning åt jordbruk och fiske, 26,7 proc. åt industri, 10,3 proc. åt handel och sjöfart och 7,2 proc. åt allmän tjänst o. d. Taga vi bort från jordbruksgruppen c:a 5 proc. storgodsägare, skulle således vid århundradeskiftet hälften av Sveriges befolkning kunna anses tillhöra "allmogen". Under de nu förflutna första decennierna har siffran något nedgått men skulle i runt tal kunna bestämmas till 45 proc. För jämförelsens skull vill jag anföra några beräkningar på förhållandena för 150 år sedan ur Vet.-ak:s handlingar för 1767. Indelningen är naturligtvis här efter stånd, varvid adeln som "frälsestånd" bildar en grupp för sig mot de tre andra som "ofrälse". Beräkningen gäller året 1760. Vi få för detta år följande siffror, vilka vi jämföra med de ovan för år 1900 meddelade, i det vi låta adelsgruppen 1760 motsvara storjordeägaregruppen (jämte arrendatorerna av större konogods) 1900; prästgruppen 1760 ämbetsmannagruppen 1900, borgaregruppen 1760 industri-, handels- och sjöfartsgrupperna 1900[1]:

adel	1760	10,700,	i procent	—	0,5;	år 1900	5 %
präster	»	18,200,	»	—	1 ;	» »	7 %
borgare	»	162,900,	»	—	7 ;	» »	37 %
bönder	»	2,192,400,	»	+	91,5;	» »	51 %

Den största förändringen har således försiggått inom bondeståndet, som avsevärt sjunkit i antal, under det att handelsståndet i betydlig grad tilltagit. Att borgarståndet 1760 kan ståta med en så jämförelsevis hög siffra som 7 proc., får tillskrivas frihetstidens stora verksamhet för handeln. Vid århundradets början var den betydligt lägre.

Då man alltså räknar med allmogen under forna tider, måste man i vida högre grad än nu tänka på, att den utgjorde allra största delen av Sveriges befolkning. Att den ej mera gjorde sin makt gällande, kan blott bero därpå, att den i högre grad än i senare tider saknade medel att göra sig gällande. Ett av dessa medel, som man nu givit allmogen, är bildningen. Okunniga om rätta skötseln av jorden blev det ekonomiska väl-

[1] Minus och plus beteckna, att förhållandena äro något lägre eller högre än den angivna siffran.

ståndet ringa, okunniga om samfundsordningen och det allmänna livets lagar blev det andliga välståndet obetydligt. Samma statistik av 1760, som jag förut citerat, nämner, att prästeståndet såsom ensam representant för den andliga odlingen var i förhållande till bildningsbehovet så ringa, "att varje prästman tillkom ecclesiastique omsorgen för 568 personer". Ett annat hinder för allmogens rätta maktutveckling låg i handelns tryckta förhållanden, och jag vill därför i det följande närmare belysa denna sida av näringslivet.

Handel och hantverk å landsbygden hade intill 1800-talets mitt en egendomlig ställning. Granskar man de gamla bestämmelserna för städernas liv, skulle man kunna tro, att båda dessa former för näringsliv hade fullkomligt saknats å landsbygden och koncentrerats i städerna. För att belysa förhållandet mellan handel och lantbruk på 1500-talet lånar jag följande, närmast avseende Dalarna och Västmanland, ur "Övre Dalarna förr och nu" (s. 538 f.): Redan 1546 utkom en förordning, som ålade allmogen att endast i städerna, och där icke på torgen, utan hos köpmannen, sälja och köpa sin spannmål vid 40 marks vite första gången, 100 marks (motsvarande värdet av 171½ tunnor säd) andra gången och halsen tredje gången. Vid vite fick ingen bonde betala tröskare eller arbetskarl med säd. Han nödgades alltså föra sådan till staden, för att erhålla penningar till tröskarens betalning, denne åter fick ej hos bonden förse sig med sitt behov av spannmål, utan måste bege sig till staden för att där, ej på torget, utan hos köpmannen tillhandla sig sitt behov. Detta förbud förnyades 1580, varvid tillika stadgades, att lantmannen varken fick på landsvägen försälja sin vara, utan någon köpare infann sig, *ej heller vända om hem med densamma,* innan han varit i staden, vid vite av 40 à 50 daler och varans förlust. Tredje gången beträdd med överträdelse av denna föreskrift skulle han *mista livet* eller vara tvungen att arbeta vid Sala gruva eller Soffraboden. Endast s. k. skärkarlar (fiskare) erhöllo tillåtelse att sälja sin fisk på landet, ifall ingen *inom en veckas tid* velat köpa densamma. Vad denna förordning hade att betyda, är ej svårt att inse, då man får veta, att redan förut (1523) alla lantmannavaror blivit genom taxor nedsatta till ⅓ *av deras gångbara värde.*"

Förhållandena under 1600-talet kunna bäst studeras i de under denna tid givna stadsprivilegierna. Här må några exempel ur sådana anföras. I Vimmerby stadsrättigheter, utfärdade av kung Karl IX 1604, heter det bl. a.: 8. "Uti staden måga ock sätta sig neder, smeder 4, skinnare 4, skräddare 4, skomakare 4; dessa skola vara privilegierade, och skall i dessa två härader, som äro Asbolands och Sävede, icke tillstädjas

några gångskräddare, utan desamma, som i staden boende äro, och deras drängar; item snickare 1, målare 1, sämskmakare 2, hattmakare 1 och eljest av alla andra hantverk, som där kunna hava sin föda, vetebakare 1, eller så många, som behövas. — 9. Skall ingen vara efterlåtet i köpenskap, utan där och på rätte marknadsdag och ej eljest, ho det gör har förverkat godset halft till kronan och halft till staden." — I staden Åmåls privilegier av 1643 heter det rörande samma sak: "Vi vilja ock härmed hava förbjudet och avskaffat, vad som vår stad Åmåls tillväxt, flor och uppkomst hindra och hämma kan; enkannerligen vilja vi härmed hava förbjudet all landköp, som å landet förövas vid straff över den, som därmed beträdd varder, som lag och stadgar förmå, jämväl ock härmed förordnat hava, att alla gångande ämbetsmän[1] å landet skola sig i staden nedsätta och borgare bliva. Befinnes någon häremot göra och bryta, den skall staden mäktig vara, med vår ståthållares eller befallningsmans tillhjälp, att låta fängsla, och vad då för arbete hos honom finnes såsom förbrutet konfiskera och ändå låta efter den ordning och ämbetsskrå, som vi med förderligaste vilja utgå och publicera låta, böta och plikta."

Enligt dessa privilegier borde å landet ej finnas någon som helst hantverkare eller lanthandlande. Dessa åsikter om rätta förhållandena mellan stad å landsbygd hade man haft allt sedan medeltiden, och de stodo kvar intill mitten av 1800-talet. Visserligen fanns en gammal bestämmelse från Gustav Vasas tid, att "menige mans tarvelige ämbetsmän, skräddare, skomakare, skinnare, grovsmeder och timmermän" skulle få stanna på landet, men, som vi redan sett, omintetgjordes kraften av denna stadga av alla stadsprivilegierna, som hävdade stadens rätt rörande *all* handel och hantverksrörelse.

De hantverk, som, trots alla förbud, ändock förefunnos, voro således otillåtna och betraktades strida mot god rikshushållning. För att belysa den uppfattning man under 1700-talet hade om den allt starkare framträdande handeln och hantverksrörelsen på landet, vill jag citera en man, som mer än många andra på sin tid studerat lantförhållandena, nämligen M. G. Crælius: "De handaslöjder, som jämte bruks- och manufakturrörelserna börjat bliva lantmannanäringsfång och här (i norra Kalmar län) gjort många bönder till hantverkare, tyckes mig, att jag icke bör räkna denna orten till fördel; ty utom det, att lantbruket förlorar sin rätta skötsel igenom mångslöjd, dragas dessa näringsfång från städerna, varest de böra hava sitt rätta stamhåll, varigenom lantmannen lider vid omsättningen med de varor, som dessa hantverkare voro tvungna

[1] Till dessa räknades vid denna tid hantverkare och handlande.

att köpa, om de ej själva voro jordbrukare. Vi få se, om Gud välsignar landet med ymnig skörd, huru spannmålen, och i mån därefter alla lantmannavaror här i orten skola falla under sitt rätta pris, förmedelst brist på avsättning; men om då vore 1 000 borgare i Vimmerby, utom de, som nu där äro, vilka idkade allehanda hantverk och fabriksrörelse, och alla dessa voro tvungna att skaffa sig födan från landet, fick man erfara, huru lantmannen, genom ett jämnt och till dess förmån lämpat pris på alla lantmannavaror, skulle få sin möda betald, och lant-, bergs- och stadsmannarörelserna här i orten, där de på ett fördelaktigt sätt, likasom i ett bolag, stött tillsamman, upphjälpa varannan; vilket att så ske måtte, jag av hjärtat önskar!"

Av det anförda torde framgå vilken uppfattning gamla tider hade om hantverk och handel. Man ville ha en specialisering till båtnad för både land och stad. 1700-talets penningsyn på allt bidrog blott att ännu mera tillspetsa förhållandena och hävda motsatserna mellan land och stad. Lantinvånaren skulle driva lantbruk, stadsinvånaren hantverk och handel. Den som å landet ville sälja eller köpa en vara skulle bege sig till staden. Den som ville ha utfört ett arbete måste likaledes vända sig till en hantverkare i staden, som kunde komma till honom och verkställa det. Hade man i en landsända för långt till stad och för den skull själv begynte uppsätta handel, sökte man bot för detta onda genom upprättandet av en ny stad, dit hantverkarna tvingades att flytta.

En följd av dessa bundna förhållanden var, att lantmannen fick försöka reda sig utan hantverkare i de flesta fall. Crælius intygar 1774, att nästan ej en bonde fanns, som icke kunde timra och göra allt trävirke, som han behövde till sitt gårdsbruk och hushållning, såsom bultvagnar, kärror, årder, harvar m. m. E. Bergenskiöld säger ungefär detsamma 1784: "De timra själva sina hus, förfärdiga sina körredskap och beslå sina dagare, ehuru med mera vinning både hästskor och söm köpas. En del kunna smida det grövre, som till hushållet behöves."

Man slapp således undan hantverkare i mångt och mycket. Tiden skred emellertid framåt, och handaslöjdens krav blevo större. Därför måste man lita till hantverkare rörande allt, som skulle bli bättre gjort. Man hade då två utvägar, antingen att fara till staden och hämta ut en hantverkare eller uppmana en hantverkare, som lärt och fått stadsrättighet, att slå sig ned på landet. I den närmaste omkretsen av staden fanns en hel del sådana hantverkare, som fått mästerbrev i stad och bedrev sitt yrke med mer eller midre lov på landet. Längre bort från staden bodde emellertid yrkesutövare, vilka utan lov betjänade folket med handslöjdsalster. Crælius, som ej tyckte om, att man på landet konkurrerade med städerna, får ändå erkänna, att varje bygd på 1770-talet hade klen- och

grovsmeder, snickare, svarvare, bössmeder, ställmakare, skomakare, skräddare, sadelmakare, murare, timmermän, trädgårdsmästare, skinnredare och bland de ädlare handaslöjdsidkarna, målare, fiol- och urmakare. Ad. Modeer intygar detsamma på 1760-talet rörande Halltorps och Voxtorps socknar i södra Kalmar län: "Här finnas försvarlige socknehantverkare, såsom skomakare, skräddare, smeder, snickare, murare, skinnberedare; en målare, en linnetryckare, en violinmakare, en brunnsgrävare m. m. allt av bondeståndet."

Fastän man på 1700-talet från det allmännas sida erkände dem som "kladdare", fick man tåla sig med dem och till sist tillåta, att åtminstone varje härad hade en av offentlig myndighet erkänd hantverkare vart i sitt slag. Vi ha ett gott exempel härpå i Pehr Hörberg. Han lärde först yrket i staden Växiö såsom arbetare hos en målare, reste från denna plats "med magistratens hedrande betyg", till sitt hem och förtjänade litet penningar, så att det kunde bli nog "för de utgifter, som fordrades vid ämbetet i Göteborg för att bliva gesäll". Här gjorde man invändningar, därför att han ej hade sitt "lärokontrakt" med sig från Växjö. Till sist blev han dock "efter avlagt gesällprov förklarad utlärd", men måste betala extra sammankomst, in- och utskrivning på en gång, sedan han i staden väntat därpå i åtta dagar. När han reste blev han skyldig "målareämbetet" 10 dlr s. "såsom spendering på målaregesällerna"; innan allt detta var betalt, fick han ej gesällbrev. Han tog sedan tjänst hos en målare i Karlshamn och därefter hos en annan i Växjö. Under denna sistnämnda tid fick han tillsammans med mästaren utföra ett arbete i Västra härad, Jönköpings län. Ägaren styrkte honom till att bliva "häradsmålare" där i orten. "Sistnämnde herre skaffade mig landshövdingeämbetets fullmakt utan min möda, allenast jag själv betalte den. När detta var gjort, fick jag hans inspektors brev, att jag med det första skulle infinna mig på orten." Som häradsmålare var han emellertid ej jämnt sysselsatt, därför tog han sig för att snickra husgerådssaker, schatuller, lådor, vagnar åt traktens folk. Till sist övertog han ett torp och idkade sålunda ett mindre lantbruk vid sidan om. Utan att lämna målareyrket övergick han, som vi sett, så småningom till självägande bonde.

Vi kunna föreställa oss, att det gått andra hantverkare på liknande sätt, fastän naturligtvis ej alla kunde hinna så långt som till eget lantbruk. I regel ägde de blott sina redskap, och med dessa begåvo de sig till den lantgård, som behövde dem, och bodde där, tills de utfört sitt verk. De hade då fått mat och husrum och litet penningar för sitt arbete. Hur hög denna avlöning var, kunna vi döma av de meddelanden Hülphers ger oss från Tuna socken i Medelpad 1771: "Hantverkare

finnas här åtskilliga till församlingens tjänst av flera professioner. En skomakare får på andras kost för ett par gemena skor i arbetslön 1 kanna korn, skräddare efter stycketal i pengar eller korn, efter 6 à 7 öre kannan räknat. Smeder eller snickare få daglön 2 dal. o. s. v."

Det kringvandrande livet utdanade så småningom särskilda typer av hantverkare med mer eller mindre tydligt framträdande särdrag. Alla hantverkare hade ej samma anseende eller voro lika omtyckta. Smederna voro mekaniker och som sådana kända för att kunna "göra konster", som ingen annan kunde utföra. De voro nejdens "vetenskapsmän" med stora praktiska kunskaper. Därför blevo de alltid respekterade, var de kommo. Ett visst ekonomiskt välstånd gjorde dem också särskilt ansedda. I rak motsats till dem stodo sedan mjölnarna. De voro i allmänhet förmögna de också, enär de fingo en viss del av mjölet för sitt besvär, men voro även kända för en viss maklighet och översitteri gent emot andra. I jämförelse med smedernas intelligens voro mjölnarna genomgående dumma och slöa. Lantmännen hade ofta en misstro till deras ärlighet, och därför voro de ej så omtyckta, fastän förmögenheten ändock alltid hade respekt med sig.

En grupp för sig bildade skräddarna och skomakarna. Gent emot de två föregående yrkesutövarna, vilka hade en viss förmögenhet att brösta sig över, kunde skräddare och skomakare blott sätta lagom bärgning. Men i motsats till de förra, de materiella intressenas målsmän, representerade de i allmänhet de sorglösa konstnärsnaturerna. Alltid glada och livliga till sinnet, pratsamma och medelsamma, voro de omtyckta, var de drogo fram. Kunde de sedan till på köpet spela fiol eller klarinett, blevo de formligen samhällets favoriter. P. Johnsson säger om dem i Östra Göinge i Skåne: "Sockenskräddaren var i de flesta fall en munter kurre, som hade vetskap om allt, vad som passerade inom socken. Och när han, ofta åtföljd av 3 à 4 gesäller, ankom till en gård, fick man en smula omväxling i enformigheten, på samma gång man fick veta, huru grannarna hade det. Ty mästaren av saxen var i så fall ett levande lexikon, som visste allt, och som kunde omtala allt. Med sockenskomakaren var samma förhållande. Bäggedera voro de välkomna i gårdarna, och bäggedera bidrogo de icke så sällan till att föra bondgossarna och bonddöttrarna samman. De voro en sorts 'bönemän', som under denna tid och i dylika fall ingalunda spelade den minsta rollen."

Jämte hantverkarna, som drevo sitt yrke inom ett visst begränsat område och där betjänade lantmännen, fanns även en annan typ: jordbrukarna, som ej kunde försörja sig av lantbruket utan fingo bli hantverkare vid sidan om. Dessa kunde ej flytta ut från sina hem och slå sig ned var för sig i samhällena, där man kunde ha gagn av dem, utan fingo

bo kvar och sköta sin lilla jord, då det behövdes, och slöjda hemma eller fara bort från by till by under vintern, när de ej direkt tvungos av jordens odling att sysselsätta sig med annat. I Sverige har tre centralhärdar funnits för denna näring: en i norra Skåne och sydvästra Småland, en i södra Västergötland ("sjuhäradsbygden"), och en i Siljanssocknarna i Dalarna. I allmänhet är det träslöjd och smide. I Skåne-Smålandskretsen är det träkärl, korgar, vävskedar, stegar och klensmide såsom liar, knivar och järnverktyg. I Dalarna är det tillika de rent mekaniska färdigheterna, som uppövats. Liksom i Skåne har varje ort valt sin gren. Så t. ex. framträder inom Mora byar sedan gammalt följande arbetsfördelning: Garsås med laggkärl, Nusnäs, Färnäs och Noret med byråar, klockfodral och andra snickeriarbeten, Våmhus och Bonäs utom hår- och korgarbeten även rissel, såll och laggkärl, Gopshus och Oxberg laggkärl och vävskedar, ur, Hemus, Selja, Långlet, Östnor, Öna och Kråkberg med ur och mässingskammar.

Västgötarna hade under medeltiden och 1500-talet endast träalster och klensmidesalster att avyttra, men de begynte under 1600-talet så smått även med vävnadsalster, och under 1700-talet lyckades de att svinga sig upp till Sveriges främste näringsidkare inom branschen. I ett kungligt brev av d. 23 mars 1620 heter det, att de drogo omkring "med skällor, skålar, sporrar, saxar och andra små varor." Med de överhandtagande vävnadsintressena försvann snart träslöjd och klensmide.

Just inom västgötagruppen låter sig utvecklingen från lantbruk och hantverk till handel allra bäst följas. I början bedrevo de sitt yrke som sidosysselsättning bredvid lantbruket, sedan övergingo de till kringresande hantverkare, vilka blott medförde verktyg, ej utförda arbeten. Då fingo hustrurna och kvinnorna sköta jordbruket, medan männen voro borta. Djurklou, som genomgått domstolshandlingar från Kinds härad från 1600-talet, meddelar följande rörande deras näringsfång vid denna tid: Ljushults socknemän hade på 1600-talet klagat, att Borås' borgare velat förtaga dem det näringsmedel, som de och deras förfäder före dem brukat hava, med svarvning kring landet, och nu fordra, att allt det svarvade godset skulle i Borås avyttras. Skulle de härtill bliva nödsakade, vore det dem omöjligt att försörja sig och utbetala sina skatter, då jorden icke lämnade, vad härtill fordrades. De gamla handlingarna upplysa om, att i deras hemort icke fanns tillgång på de träslag, al och asp, som de behövde för sina bollar och skålar, utan att det övre landet och synnerligast Uppland för dem erbjöd både det bästa tillfället att få råämnet och att avsätta sina tillverkningar. Detta näringsfång sköttes då ännu på ett enkelt sätt. Skålaknallen, som sällan medförde något varulager, blott sina redskap, stannade, där behov av hans biträde förefanns,

och tillverkade på stället av lämnat materiell, vad som önskades. Hans svarvarlön var även efter gammal sedvana bestämd sålunda, att han i betalning skulle ha lika mycket säd (egentligen råg), som kunde rymmas i det utsvarvade kärlet, och detta sätt att betala honom kunna ännu levande äldre personer efter sina fäders berättelser vitsorda. En sådan gårdfarihandel kunde icke utöva en så demoraliserande inverkan, som den försäljning i enskilda hus och på marknader av dukar och tyg samt

Fig. 262. »Västgötaknalle» (Dahlström 1863).

annan kvinnlig pynt i förening med det lågt drivna utborgandet sedermera visat sig medföra.

Allt efter hand blev av denna hantverksrörelse en verklig handel med producent och försäljare. Mellan dessa två insköts "förläggaren" som förmedlare. Förläggaren var den centrala mittpunkten i allt, som försåg producenten med råmaterialet och som mottog och avlönade det utförda arbetet samt tillställde försäljaren *(knallen)* det. Den stackars arbetande, som i allt skulle lyda förläggarens befallningar och blint fick underkasta sig hans betalningsvillkor, blev en andligen förkrympt individ utan möjlighet till att förbättra sin ställning eller bli fri det tunga oket. *Knallen* var en bättre studerad man, som for land och rike runt — en äkta provryttartyp från gamla tider. Förläggaren blev arbetsgivaretypen, där allt blott var affär.

J. Sundblad karakteriserar de två sistnämnda sådana de framträda ännu på 1830- och 40-talet så här: "I *förläggaren* hade man en person, som förstod "guldmakeriets" hemlighetsfulla konst; *hans* slagrutor hette mod, kraft och förslagenhet. Härmed parade sig en ej ringa njutningslystnad; denna tillfredsställde han men oftast med det hov och den sans, som i så hög grad utmärkte denna natur. Skuggpartiet hos denna personlighet låg i den köld och hänsynslöshet, varmed han behandlade dem, som skapade hans rikedom, väverskan var i hans ögon ej annat än en maskin, vilken kasseras, när den är utsliten. — *Knallen* var en mera komplicerad karaktär och erbjöd därför mera intresse men ännu mindre tillfredsställelse. I ena ögonblicket svor han vid sin salighet på redbarheten av sitt handlingssätt, och i det nästa var han färdig att bedraga vem som kom i hans väg. För en fordran av några riksdaler var han i stånd att låta utmäta det fattiga hjonelagets enda gryta, men en annan gång kunde han röras till tårar över ett barns sorg eller en sjuks lidande, ja — hellre än att se sin häst frysa kunde han själv gå och hacka tänderna, ty kapprocken, den låg på hästryggen. Med ett ord: var någon en psykologisk gåta, så var det han."

Sundblad tillägger: "Dessa karaktärstyper tillhöra emellertid ett svunnet tidsskede. Den gamle knallen, som en gång strök kring land och rike, har avträtt skådeplatsen, och förläggaren, ehuru fortlevande, är ej samme person, som han en gång var. Han tillhör numera herreklassen; förr var han en av sin bygds storbönder, och var då primus inter pares; som herreman får han nöja sig med en mindre framstående roll."

I de svenska folksagorna är västgötaknallen en noga karakteriserad typ. Än är han storordig skrävlare, sniken och illmarig utan tro på något annat än sig själv, därför med lätthet ingående kontrakt om så med själva den lede, än är han den dumme, i lantbruk oerfarne, som låter lura sig av första för honom ovanliga ting eller händelse. I båda fallen är han handelsmannen med blick för affärer, livlig och rådig, aldrig skyende besvär och aldrig ryggande tillbaka för svårigheter. För honom är lantmannen den, som man kan bedraga, så ofta man kan, och lantmannen är över sig glad, när han i sin tur kan överlista knallen.

I vår tid, då industri och lanthandel tillsammans förser allmogen med de husbehovs- och lyxartiklar den kan önska, kan gårdfarihandeln, sådan den bedrevs av knallarna, anses relativt anspråkslös och oskyldig. Det har t. o. m. hänt, att en och annan författare nämnt knallens lanthandel som avgjort bättre och personligare än den nutida industriella stadshandeln. Det kan ju då vara intressant att höra, huru man tänkte på 1820-talet i saken. A. Grafström säger i "Ett år i Sverige": "Om gårdfarihandelns skadlighet och det fördärv den vållar, genom sprid-

ningen av lyxartiklar bland de lägre folkklasserna, utom andra menliga följder, finnes icke, hos någon rättänkande, mer än ett omdöme. Frågan om dess upphävande har också, på de senaste riksdagarna, varit ett slags stående artikel. Den har beständigt återkommit, utan att kunna avgöras. Framtiden skall visa, huruvida det en gång lyckas, att övervinna de svårigheter, som möta dess upplösning, samt huru striden mellan enskildas intressen och det allmännas fordringar en gång kommer att avgöras."

Av skålknallen kunde aldrig bli en hantverkare. Han utbildade sig aldrig i yrket så långt, att han kunde visa något gesällprov. Aldrig fick han heller något privilegium på ett visst yrke. Vad han däremot dugde till var handelsman. Han är själva typen för en äldre lanthandlare, som far land och rike kring och säljer sina produkter i husen direkt. Han var i de flesta bygder en välsedd gäst, som i synnerhet på hösten var efterlängtad, då man begynte tänka på, vad man skulle kläda sig med till julen.

Trots alla stadsprivilegier hade således både hantverkare och handelsmän slagit sig ned å landsbygden och betjänade där lantbefolkningen. Mot hantverkarna var intet annat att göra än att låta dem bli, där de voro. Man hade vant sig vid att se dem, och lydde de bara strängt förordningarna att utbilda sig i stad och där köpa rättigheten, gick det an för dem att tämligen opåtalt bedriva sin rörelse, var de så önskade. Ännu tydligare blev det berättigade i lanthantverkarrörelsen betonat, sedan länsstyrelsen kunde utfärda brev för härads- och sockenhantverkare.

Värre var det med lanthandlarna, i synnerhet när de bedrevo sin handel i så stor skala som skålknallarna. Det fanns ej mer än ett medel häremot, och det var att söka framtvinga så hårda villkor som möjligt rörande avyttrandet av lantbrukarnas produkter.

Försäljningen av lantbruksalster finge ske antingen i stad eller å marknadsplats. Bonden valde helst den senare såsom lämpligast för honom. Då staden själv var marknadsplats, valdes helst marknadstider till besök i stad, och handelsboden anlitades då mindre än marknadsstånden. På vissa bestämda platser, framför allt städerna, skulle å marknadsdagar landets produkter sammanföras och försäljas. Här fick skålknallen rätt att uppslå sina bodar, lantmannen sälja sin säd eller sina kreatur. Här kunde byte av djur ske under fullt lagliga former. En del av dessa marknader voro korta och ej så stora. Under 1700-talet klagas ofta på marknadstiderna, vilka kommo för tätt efter varandra. Andra marknader, såsom t. ex. fastlagsmarknaden i Lund och Distingsmark-

naden i Uppsala, sträckte sig över flera veckor, och folk från flera landskap kunde komma samman.

Marknaderna voro äkta folkförlustelseplatser. Här fick man se all den tänkbara lyx, som dåtiden hade att bjuda på. Här kunde man avtala stora släktmöten, här knytas bekantskaper för livet. Här kunde den förälskade unge mannen få psalmbok, katekes och näsduk till sin utvalda. Här fanns tillfälle till att njuta av gotterna i alla förfriskningsstånden, att roa sig åt "komedianter", höra spelmän och positiv, åka i gunga eller också låta spå sig, få se sin tillkommande m. m. Allra konstigast var det på 1800-talet, när "karamellsnurrorna (karusellerna), som gick i rundel med folk, som satt i korgar eller på trähästar", infördes. Det hörde till god sed vid en marknad att smaka på spritvaror, därför blev stämningen i regel mycket upprymd, och slagsmål hörde till den vanliga avslutningen. Den som inte fått ett blått öga, sökte låtsa, som om han fått det, för att slippa få heta feg.

Marknaderna ha uråldriga anor, och säkert är, att deras kulturhistoriska betydelse ej kan anses ringa. De voro de enda medel lantmännen ägde att på laglig väg få sålt sina varor och få köpt, vad de behövde. I städerna fanns visserligen ett och annat även utanför marknadstid att köpa, men handelsbodarna där anlitades endast i ringa utsträckning av lantmännen.

Den hårt bundna handeln verkade hämmande på lantbruket. Åkerbrukaren tvangs att producera blott för eget behov, och varje försök att höja sig därutöver stöttes tillbaka genom de ringa avsättningsmöjligheter, som förefunnos. Men om lantbruket led under förhållandena, gjorde städerna det ej mindre. Den olovliga hantverksrörelsen å landet hade till följd, att stadsborna i allt för ringa mån anlitades. Gårdfarihandeln förtog vinsten för stadshandlanden, och därför blev även köpmännens omsättning ringa. Det återstod till sist ingenting annat än att konkurrera med lantmännen och bedriva åkerbruk som de. Det gick lättare, än man i våra dagar skulle tro, att göra detta, ty dels hade alla tjänstemännen sin lön i jordagods, dels hade staden själv jordegendomar. Under 1600- och 1700-talet klagas ofta över, att bönderna tillägnat sig åkerareal, betesmarker och kärr, som en gång varit stadens. En inblick i gamla tiders stadsförhållanden kunna vi bl. a. erhålla av följande beskrivning å staden Kungälvs jord. Det må förutskickas, att staden ej på något sätt var sämre än de andra. Tvärtom intygar samma beskrivare, att handeln i staden "uppblomstrat till verklig betydenhet". "Den utgör", heter det, "det ena villkoret för stadens bestånd. Det andra är borgerskapets *stora och lönande jordbruk,* vilket icke blott lämnar uppehälle till större delen av befolkningen, utan ock därigenom, att en

icke ringa lott av stadens jord är anslagen dess ämbetsmän på lön, i betydlig mån underlättar kostnaden för stadens styrelse." Sedan omtalas stadens åker och äng: "Stadens jord, vilken donerades 1616, är räknad för 6 hela hemman, innehåller en vidd av 1 126 geometriska tunnland, med ett taxeringsvärde av 125 000 rdr rmt. Härutav upptages omkring hälften av betesmarkerna i Fontinsbergen, där staden ock äger någon torvmosse, samt av stadens tomter. Den andra hälften utgöres till ⅔ av uppodlad jord, som är indelad i s. k. "gamla" och "nya gärdet". I det förra kan vem som helst genom arv eller köp bliva lottägare, men i det senare endast stadens ämbets- och tjänstemän samt borgare, vilka senare allt efter ålder och förtjänst få sina lotter däruti bestämda av magistraten och drätselkammaren. Den återstående sjättedelen består av "Komarken", en beteshage av den yppersta beskaffenhet, i vilken en var borgare äger att, emot en viss avgift till stadskassan, släppa sina kor. Jorden är således här icke indelad på tomterna. Jordmånen är av god beskaffenhet, såsom bestående av mylla på lerbotten. Åkern besås huvudsakligast med korn, bönor, havre och potatis, och skötes väl. I staden underhålles ett relativt stort antal nöt."

Under en tid, då konkurrens var ett i det allmänna medvetandet officiellt hatat ord, då kronan till förmån för alla lagstadgade privilegier gjorde allt för att undvika tävlan, försiggick sålunda bakom allt ett det intensivaste konkurrerande på alla områden. Landsbygden fick ej ha hantverk eller handel men hade ändå bådadera till förfång för staden. Staden skulle köpa sina lantprodukter av landsbygden men bedrev själv både åkerbruk och boskapsskötsel till förfång för landet. Man behövde sannerligen ej vara liberal politiker för att finna oriktigheterna i ett sådant "skyddssystem". Och ändå var det först 1840-talets liberala regime, som löste handel- och hantverksfrågan. Det var borgarståndet själv, som inlämnat skrivelsen om lanthandelns frihet och Kgl. Maj:t stadfäste d. 22 dec. 1846 den nya handelsordningen. Vinsten för stadens borgare bestod i, att de nu kunde förse lanthandelsbodarna med varor och således få vida säkrare avnämare än någonsin förut, vinsten för landsbygden, att man där kunde på ringa avstånd få allt det man behövde och också få sålt sina produkter lättare än förut. Nu först kunde lantmannen producera över eget behov, sedan han visste, att han fick sålt allt. På så sätt skedde en allmän uppryckning av stadshandeln och en likaledes allmän uppryckning av lantbruket.

Endast ett ont i bondens och borgarens förhållande till varandra kom att tydligare framträda nu än förut, nämligen kreditsystemet. Linné beskriver detta system utförligt från Ångermanland 1732. Handeln mellan bonden och borgaren skedde varor mot varor. "När borgaren får

godset av bonden, göres intet pris, utan sedan borgaren kommit hem från Stockholm, för han upp i sin bok ungefär som de fått i Stockholm efter behag, och därefter betalas bonden. Ej heller får bonden veta priset på de varor, salt, tobak, säd, kram etc., som han tar från borgaren, förrän deras årslikvidation sker, som dock ej sker vart år." Följden av denna handel, inser Linné tydligt, blir intet annat än, att bonden får betala för dyrt och ej vågar anmärka på den vara han får. För det han själv levererar, får han för litet betalt. Ännu längre tyckes beroendet ha gått på Gotland, som Linné besökte 3 år senare: "Kredithandeln, som borgarna drevo med böndren, berättades av en köpman, som här handlade, nämligen huru borgaren krediterar bonden årligen och efter hand gods, ger bonden mat och dricka, när han kommer till stads, lånar honom penningar till sin skatt, gör med honom sällan räkning och ofta krediterar honom mer än han kan återfå. Bondens skyldighet tillbaka är, att allt vad han för till staden, lämnar han åt sin borgare på räkning och avskrivning, sökande ingen likvidation; ty därest borgaren, efter några års sådan handel, skulle slå till, bleve bonden ruinerad. Bonden ackorderade intet om sina varor med köpmannen, utan satte köpmannen själv värde på varorna, och därest bonden vågade sig gå till någon annan köpman, finge han strax likvidation."

Detta handelssystem blev ännu mera utbrett efter lanthandelns införande, i det att lanthandlaren övertog borgarens roll. Svårigheten av en lycklig lösning av denna mycket allvarliga och viktiga allmogefråga, vilar därpå, att lantmannens egendom består i natura ej i penningar. I våra dagar äro förhållandena givetvis bättre, men kreditsystemet tynger och binder lantbrukets utveckling ännu högst betydligt.

Lanthandeln har i våra dagar, tack vare köpingar och stationssamhällen, i hög grad utvecklats, och då lantmannen förut fick sälja sin vara efter omständigheterna och förhållandena, sådana de för tillfället voro i orten, kan han nu välja de bästa avsättningsmöjligheterna och därmed få högre pris för sin vara samt sålunda få intresse av att producera bästa möjliga vara.

Ännu några stånd funnos, som slöto sig samman om kyrkan och de andliga intressena. På gränsen mellan båda stod s o l d a t e n. Han spelade fordom en långt viktigare roll än i våra dagar. Antalet soldater, som skulle underhållas, växlade naturligtvis efter behovet. På 1600-talet skulle i regeln 10 krono- och skattebönder bilda en rote, som ställde upp en knekt. Enligt 1634 års regeringsform skulle 30 frälsebönder utgöra en knekt. Efter 1642 skedde roteringen efter gårdstal. Under senare delen av 1600-talet svarade 2 gårdar mot en knekt. Soldaten skulle

ha en av rotehållaren byggd stuga, ett spannland åker, kåltäppa, liten äng om 2 lass hö m. m.

Soldaten var en viktig person i socknen. Ofta nämnes han som den främste mannen näst efter präst och klockare, och på gillena var hans plats före lantbrukarna. Om placeringen vid bondbröllopen lyder en gammal vers från Dalarna: "Först brudgum å brua, så prästen å frua, så soldaten, så menige man, så långt vi kan." Soldaten kunde ibland vara en tämligen förmögen man och åtnjöt även allmän aktning för sin varma fosterlandskärlek. I kyrkan var han alltid tillstädes, och på begravningar var han officiellt med. Klädd i ståtlig uniform tog han sig vid fester ut som en mäkta ståtlig karl, och det var inte att undra på, om mången flicka föredrog en soldat framför en hemmansägareson. Såsom mera kunnig i bokliga konster än lantmännen i allmänhet anförtroddes honom ej sällan undervisningen av socknens barn, och i vissa fall kunde han stiga i graderna ända till klockare. En av de i denna bok nämnda bonadsmålarna (se sid. 218) började som soldat och slog sig sedan på med att "sjunga ut lik" vid begravningar och taga upp bordspsalmer vid gillena och slutade till sist som klockare Denna utveckling från soldat till klockare saknar ej sina motstycken. Vanligare var det, att han slutade som skolmästare, detta dock endast på den tiden då intet särskilt kunskapsmått krävdes av en folkets lärare. Att han som undervisare ej sparade på den "pågolja" han som soldat så rikligt trakterats med, säger sig själv.

I viss mån till samma klass som soldaten, fastän med högre anseende, hörde också korpralen och länsmannen. I de socknar, där sådana funnos, räknades de alltid i rang närstående prästen, och de åtnjöto ofta i allt samma aktning som denne andans man.

Klockaren var socknens främste man näst prästen och som sådan mycket respekterad, kanske i vissa fall t. o. m. litet mer än kyrkoherden själv, som ej var så praktisk lagd som sin klockare. Klockaren hade en del åligganden av varjehanda slag. Under medeltiden var han en slags kyrkovaktmästare med skyldighet att bl. a. ringa i kyrktornet, gräva gravar, se efter, att allt var på sin plats i kyrkan vid gudstjänsten o. s. v. Dessutom skulle han hjälpa prästen i expeditionen och biträda vid undervisningen och tillsynen över läskunnigheten i församlingen. Han åtföljde därför prästen i de flesta angelägenheterna. Emellertid kände medeltiden ej en sådan uppgift som att sjunga i kyrkan eller sjunga vid begravningar. Detta kom till senare och synes i vissa fall rent av ha blivit huvudsak i samband därmed, att kantorsåliggandena ofta förenades med klockarebefattningen. Att hålla organist var en lyx, som ej alla församlingar hade råd till. Om man emellertid skaffat sig en or-

gel, måste man ju även skaffa sig en organist, och till detta dugde i allra flesta fall klockaren ej. Det berättas, att Gustav III en gång erbjudit sig att skänka Mora kyrka en orgel. En bonde frågade då, om han ville ge dem en organist också. På konungens nekande svar lär bonden ha yttrat: "Då vilja vi icke ha någon orgel av dig."

Det blev således två tjänstemän i socknen, som bägge skötte liknande syssla under gudstjänsten, och därför uppstod ofta stridigheter mellan klockare och organist. Då musiken och sången blivit en huvudsak, låg det nära till hands, att organisten så småningom övertog klockarens och kantorns åligganden. Den undervisningsskyldighet klockaren och kantorn av gammalt haft övergick då även på organisten. Till sist krävde skolan en särskild skolmästare med utbildning, och då blev detta den huvudsakligaste sysselsättningen. På så sätt har under tidernas lopp av den gamle kyrkovaktmästaren blivit den mångbetrodde "klockare-kantor-organist-skolmästaren". Under hela denna utveckling har emellertid hans ställning i socknen som prästens närmaste man och hjälpare varit oförändrad.

På 1600-talet fanns en gammal bestämmelse, som än gällde kantorn, än organisten, vilken lydde: "Han skall vara för obligerad i alla gästabud och samkvämer uppvakta och sitt ämbete förrätta emot en skälig ersättning, och där som förmöget folk är, förse dem med spelmän, deras ämne och kvaliteter likformige." Denna uppgift fick han egentligen först, sedan ungdomen förlorat rätten att sjunga, och tidpunkten för ovannämnda bestämmelse i kraft trädande är i stad mitten av 1600-talet, å landsbygden slutet av samma århundrade. Det fanns helt säkert ingen kärkomnare sysselsättning för klockaren än just denna. "Att uppvakta och sitt ämbete förrätta mot skälig ersättning" uppfyllde han på så sätt, att han i mångt och mycket tog ledningen vid gillena. Det blev en av hans viktigaste extrainkomster, och han utnyttjade sin makt till det yttersta. Vid måltiden hade han att sjunga bordspsalmerna, och det gjorde han i regel också till allas belåtenhet.

Rörande kyrkosången skulle man i våra dagar finna det självklart, att man alltid i protestantiska länder låtit församlingen med kantors hjälp sjunga psalmerna; likaså torde det synas var och en i våra dagar naturligast, att orgel i kyrka i hög grad befrämjat god kyrkosång. Dock visar historien, att båda dessa antaganden ej överensstämma med verkliga förhållandet. Fakta tala för, att församlingens kyrkosång varit bättre och fulltonigare, där ingen orgel funnits. Hülphers intygar från Dalarna, huru man på 1760-talet ej önskade orgel i kyrkorna, men ändå sjöng så väl, att ingen landsända hade bättre församlingssång. På Got-

land fanns vid samma tid ej en enda orgel i lantkyrka, men sången var dock även där synnerligen god.

Församlingssången som sådan hade många utvecklingsfacer att genomgå, innan den stelnade till rätt och slätt församlingssång med kantors hjälp. Först under 1600-talets andra del blev det regel, att församlingen deltog i sången, och först under 1700-talet utvecklade församlingssången sig till att bli det huvudsakliga vid gudstjänstsjungandet. Buræus intygar visserligen från Luleå, att man där i början på 1600-talet haft verklig församlingssång omväxlande med prästen, kantorn och skolgossarna, men detta tyckes ha varit ett undantag. Man omväxlade i regel med att än låta kantorn sjunga ensam, är församlingen ensam, än männen en vers och kvinnorna en vers. Hade man orgel, kunde man även som omväxling låta orgeln spela en vers solo. Denna omväxling bibehölls i vissa nejder ända in på 1800-talet. F. D. Crælius meddelar från Nås socken i Dalarna 1837: "Kyrkosången är just icke vacker, men egen; så ock *sången till skiftes*. Den brukas vid högtidliga tillfällen, då någon psalm avsjunges under predikan och på predikantens tillsägelse. Karlarna sjunga då en vers och kvinnorna den följande, och så turvis så lång psalmen är. I Västerdal-kyrkorna finnes icke något orgelverk. Man har således tillfälle att höra rösterna och den olika melodi, på vilken man i varje församling lovsjunger Gud."

I kyrkan skulle klockaren under sjungandet stå mitt i kyrkan och "hålla den enfaldiga och olärda hopen rätt vid tonen". Vissa församlingar hade särskild klockarstol, där han skulle stå under sången.

En gudtjänstlig handling av fordom större betydelse än nu var upptagandet av kollekt eller offer till skilda ändamål: till nödställda, till tjänstemän i församlingen, till kyrka eller fattighus m. m. Offrandet i kyrkan kunde ske på mångahanda sätt: genom att lägga penningen på altarbordet, genom att lägga den i en kista, eller genom att gå omkring med håv. Stolt skriver från 1820-talet: "Icke fanns här då mera än en håv, men en liten silverbjällra var fästad på skaftet tätt intill håven, som ristades allt ibland. Sedan fingo vi två håvar, och bjällran togs bort; och nu till sist, sedan 1870, sker denna förrättning under sången efter predikan." En egendomlig sed med offrande i håv berättar Linné 1746 från en Västgötasocken: "Här sågo vi huru den, som gick med håven, då han fått av bonden 1 öre kopparmynt i pungen, tillika med en nick, tog strax ut ur håven en penning, och lämnade strax på andra sidan åt samma bondes hustru, så att även hon kunde hava den äran att giva i pungen, då håven kom att besöka henne; således sprang den, som bar håven, stadigt från mansstolarna till kvinnostolarna, av orsak, att bondens skyldighet här ej räknades över ½ öres depence till håven."

Till ordningens upprätthållande i kyrkan hade man stöten *(spögubben)*. Vanligen var det en avskedad soldat, som fick denna syssla. Hans avlöning bestod till största delen av frivilliga gåvor vid de största högtiderna. Dräkten var lång grå kapprock med fällkrage av svart tyg samt ståndkrage och armslag av rött tyg. Han skulle se efter, att ingen sov, samt övervaka, att ingen pratade för högt. Han hade en lång käpp ofta med träboll i spetsen, varmed han stötte den "brottslige" i huvudet. "Under förberedelsen till predikan, innan Fader vår och texten lästes från predikstolen, kom kyrkovaktaren med sin långa spanskrörskäpp och gick i sakta mak lilla mansgången nedåt och vände till stora gången uppåt och genomögnade var bänk. Om han såg någon sova, så stötte han med sin käpp i golvet; förslog detta icke, så räckte han fram densamma och stötte till. Men ofta hade den sovande en god granne, som varnade dessförinnan. Detta bruk upphörde första åren av 20-talet" (Stolt). Att stötens syssla ej var så lätt, intygas av ett protokoll från Västerhanninge, Söderm., av 1721, där det heter: "Därest stöten intet ser bättre upp med de sovande, så skall han sättas av sin tjänst."

Att upprätthålla ordningen i kyrkan var ej lätt, ej minst därför att en krog låg i omedelbar närhet av kyrkan. Före gudstjänstens början tog man sig en styrketår på krogen, och då det lätt kunde bli för mycket, fick gudstjänsten ske under allt det störande buller sådana för tillfället otillräkneliga kunde prestera. Förbuden mot dryckenskap å gudstjänsttid äro synnerligen vanliga i äldre tids kyrkostämmoprotokoll. Jag har redan under avdelningen om dryck nämnt en del sådana protokoll avseende brännvinsförbud och vill här blott anföra några andra i samband med de övriga kyrkliga oordentligheter, som kunde äga rum. I Svinhults församlings (Ydre, Östberg.) kyrkobok läses för 1686 den 12 nov.: "Där någon befinns supa brännvin vid kyrkan, böte därför med penningar 8 öre s. m., kommer han igen 2 gången böte dubbelt. 2. Löper någor av gossarna i predikstolsgången och där oljud åstadkommer böte 4 öre s. m. 3. Sätter någor obetänksamt hatt eller mössa på, innan han kommer till kyrkedörren, böte 12 öre k."

I Västerhanninge, Södermanland, förmanas församlingen d. 25 okt. 1778 "att på söndagen icke dröja på tingskrogen under själva gudstjänsten".

För alla förseelser i och utom kyrkan fanns ett särskilt straff: att "sitta i stocken". Straffstocken bestod av tvenne grova stockar, som fastlåstes vid varandra och voro på innersidorna försedda med mot varandra svarande mindre urholkningar, i vilka delinkventen fick sticka in sina ben (fig. 263). Stockens plats, då den ej användes, var i vapenhuset. Då någon "satt i stocken" under gudstjänst, flyttades den ofta in

i själva mittgången, och från predikstolen kungjorde prästen namnet på personen och hans förseelse.

Redan i det föregående ha en del tillfällen nämnts, då stockstraff ådömdes och därför må blott några ytterligare från Västerhanninge i Södermanland citeras. Ett fattighjon, som varit "ovettig i mun" mot pastor och lett i träta med sina medsystrar, fick "sitta i stocken vid kyrkodörren en söndag och det med rätta". En piga blev för sin trögghet i läsande dömd, därest hon ej till utsatt dag förkovrat sig, att sitta i stocken. 1765 bestämdes, att den, som blev ertappad att stjäla frukt i trädgårdarna eller ärter eller rovor, "skulle utan skonsmål sitta en söndag i stocken och samma dag offentligen kungöras, varför han eller hon sådant straff undergår". 1813 blev en torpare och hans son "dömde till stockstraff för det de flyttat bärande träd". 1814 erhöll en dräng samma straff, för det "han av elak fröjd diktat vanhederliga visor om folk"; 1816 blev en 22 års gammal dräng dömd till stockstraff, "för det han icke kunde läsa och visat största tredska härutinnan".

Fig. 263. Mannen som sitter i stocken.

Utanför kyrkan ålåg det de å sockenstämma utsedda "sexmännen" (vanligen 6 lantbrukare) att övervaka ordningen och sederna i församlingen. De skulle ha uppsikt över kyrkobesöken och angiva dem, som längre tid försummade Guds hus; de skulle övervaka, att frid och endräkt rådde i familjerna, och att svordom, fylleri, liderlighet och andra förseelser blevo inrapporterade till sockenstämman; de skulle delgiva ådömda straff och indriva böter o. s. v.

Från gamla orostider hade kvarstått en gammal sed att komma med vapen i kyrkan, under medeltiden båge och spjut, under 1600-talet armborst och under 1600- och 1700-talet gevär. Alla dessa vapen ställde man ifrån sig i vapenhuset och kom sålunda obeväpnad in i kyrkan. Snapphaneoroligheterna i norra Skåne, södra Småland och Bleking skapade emellertid under 1670-talet en osed, vilken kvarstod in på 1700-talet, nämligen att vapnen medtogos in i själva kyrkan. Jag anför, vad

prosten Öller i Jämshög, Bleking, har att anföra om en sin företrädare i slutet av 1600-talet († 1711): "Ehuru gudfruktig, nitisk, ordentlig och allvarsam man, sal. prosten Sorbon har varit, måste han dock, i synnerhet under den oroliga snapphanetiden fördraga, att folket under själva gudstjänsten, ej allenast drucko och slogos, samt sköto till måls efter lilla kyrkodörren och en därvid fästad ring till handtag; utan ock hela långa tiden därefter, togo manfolken sina bössor med sig in i kyrkan och satte dem bredvid sig i sina bänkar, intill dess bemälte prost, efter alla fruktlösa föreställningar däremot, på ett demonstrativt sätt förebyggde denna oseden därmed, att han vid en offentlig gudstjänst gick i full prästskrud med sin egen bössa på axeln in genom kyrkan och satte geväret bredvid sig för altaret, så att golvet skakade."

Allt sedan reformationens införande hade man kyrkobänkar, och var och en borde veta, var han skulle sitta. Rangskillnaden var, som vi sågo, ej så ringa även på landet, och strider om platserna under gudstjänsten voro utomordentligt vanliga under 1600- och 1700-talet. Att bilägga sådana strider var ej lätt, prästen fick hålla god min under allt larm och fortsätta att predika. Rörande platserna i bänkarna gällde som regel, att alla ogifta sutto innerst, alla gifta ytterst. Allra ytterst hade kyrkogångskvinnan sin plats. "Hedersplatserna" togos emellerid också i anspråk av ståndspersoner såväl äldre som yngre, men de gifta hade alltid svårt att svälja förargelsen, då någon sådan trängde dem inåt i bänken. Bänkarna voro fordom ofta numrerade, och då brukade vanligen n:r 1 vara herregårdsbänk, n:r 2 prästbänk, n:r 3 nämndemansbänk, sedan vidtog lantmännens bänkar ofta efter ordningen av gårdarna (gårdarnas nummer i kyrkoboken).

Ett annat störande buller i kyrkan uppstod därigenom, att kyrkan vintertiden ej var uppvärmd. Att kläda sig varmt nog, så att man ej frös, ansågs mindre skickligt i Guds hus. Eva Wigström säger, att det på 1840-talet rent av var anstötligt, om en kvinna med en sjal över kluten sökte skydda sig mot kölden i kyrkan. Däremot var det brukligt att söka hålla fötterna varma genom att oupphörligt stampa på golvet eller slå dem mot fotbrädet. Varje kall söndag höll prästen sin predikan under detta ackompagnement.

Predikanten brukade i sin tur under pågående gudstjänst ivrigt bemöda sig att "hålla folk varma" genom att predika så dramatiskt som möjligt. "Man satte värde på predikanter med tordönsstämmor, och duktiga nävar att slå i predikstolen med voro väl omtyckta; förutsatt att prästerna ej i sina dundrande tal inlåto sig på personliga anspelningar. Det är klart, att om det andliga livet slumrar hårt hos en församling, vars medlemmar hela veckan starkt ansträngа kroppskrafterna, vill Jon

Blund gärna sätta sig på ögonlocken vilodagen. Därför var en dundrande präst vida att föredraga framför en, som med låg, entonig stämma läste upp sin i tre avdelningar och ett slutkapitel indelade avhandling" (E. Wigström).

Prästen skulle från predikstolen ivra mot olater och lyx i församlingen och för att ge eftertryck åt allt kunde det ju hända, att han gick till överdrifter rörande hotet om straff för begångna synder. I Asmundtorp i Skåne hade en man skaffat sig nya moderna möbler till sin sommarstuga, och nästa söndag predikade prästen mot ett sådant överdåd, fastän möblerna voro av enklaste slag och stolarna klädda med hemvävt tyg. Predikanten fruktade för högfärdens smitta och försäkrade sina åhörare, att varje pinne i stolarna och sofforna en gång skulle tjäna till att underhållad en brasa, vid vilken ägaren skulle stekas i avgrunden. Prästens vrede väckte dock endast löje, och för att få slut på en slik kyrklig uppbyggelse gav man den unge prästen i all tysthet en tydlig föreställning om styrkan i en skånsk bondes armar, som blivit brukade till att förvärva en förmögenhet (E. Wigström, från 1840-talet).

Prästen var även i hög grad beroende av sin församling därigenom att lönen till stor del bestod av offer. Var han omtyckt, fick han rikligt och gott offer, var han mindre undfallande mot dem, sökte man vara så kitslig som möjligt med offergärden. Då jag ej här kan gå in på en närmare utredning av prästernas avlöning under äldre tider, nöjer jag mig med att citera några punkter ur en kunglig förordning av 1722 rörande prästens avlöning i Göteborgs stift. Den avviker åtminstone föga från förhållandena i de andra stiften vid samma tid. Bestämmelsen talar om "gammal sedvänja": 1. Att tionden förbliver efter vår approberade tiondesättning, med samma mått, som hon betalas till kronan och kyrkan uti ren kornsäd. — 2. Avväxte smör, en mark efter var ko, som bonden på gården äger, och därjämte ost, vilket senare dock är en frivillig gåva. — 3. Att med likstol sålunda förhålles, att för en jordkastning bör kyrkoherden ha 4 dlr s. av en förmögen bonde eller hustru; om man vill ha predikan, då skall därför givas 2, 3 à 4 dlr s., så att för jordsättningen och predikan tillsammans, intet kommer högre, än till 6, 7 à 8 dlr. En mindre förmögen bonde eller hustru betalar allenast för jordfästningen 2 dlr, och för predikan 2 dlr, tillsammans 4 dlr s.; minst förmögen bonde eller hustru, som har någon tillgång, betalar 1 dlr för jordsättning, och för predikan 1 dlr, tillsammans 2 dlr s.; efter ett barn 16 à 24 öre, och tjänstehjon 16 öre utom predikan; men för fattiga och husarma gives intet. — 4. Att offret förbliver efter gammal plägsed, av var person var högtid, nämligen jul, påsk och pingst, varvid var och en giver efter deras förmögenhet och goda affektion. — 5. Att för dem,

som vilja ingå äktenskap, gives för lysningen vad var och en förmår, och utom tvång godvilligt behagar; dock bör ej högre än 1 dlr eller 1 dlr och 16 öre s. av kyrkoherdarna påstås. — 6. Att med offrandet av brudefolk förbliver efter förra vanligheten; men de vanliga därvid fallande vigselpenningar äro gemenligen 12 öre s. — 7. Att för barnkvinnors kyrkogång och barndop gives efter vanligheten. — — 13. Kapellanerna bekomma deras lön av pastorerna, nämligen 30 dlr s. åtminstone, och åtnjuta eljest av allmogen 3 offerdagar om året, jämte det allmogen frivilligen giva behagar, förutom det offer, som vid bröllop, barndop och kyrkogång faller. Detta är vad kapellanerna åtnjuta, som hava nya boställen; men av allmogen likväl årligen de ovan specificerade offer med mera böra bekomma, fastän boställen bliva dem förordnade."

På varje punkt vädjas här till, "vad allmogen frivilligen giva behagar". Att prästen på så sätt, mer än hans ämbete borde kunna tåla vid, fick böja sig efter församlingens önskan, är en självklar sak. Räckte ej tillgångarna, fanns icke mer än ett sätt att få upp dem igen, nämligen att söka få mer av församlingsborna nästa offer. De blevo på så sätt en slags tiggare, vilka "åto böndernas pengar", som det så ofta sades. "Det är besynnerligt, det följer väl präster i alla tider, att det är ett farligt tiggarfolk", sade en gumma en gång ännu för en 40 år sedan.

Ej blott offret bidrog till att profanera prästens ämbetsställning, utan även lantgården. Det är en dyster tavla, som upprullas för oss i en skrift av 1572 från N. Rörums och Hallaröds (St. Olofs) församlingar i Lunds stift, rörande prästens ställning under första protestantiska tiden. Jag citerar från S. Cavallins "Ur skånska prästhusets häfder": "Under påvedömet hade prästen föga eller icke odlat prästgårdens jordegendom, men åtnjutit betydlig inkomst av S:t Olovs altare i Hallaröd, dit folk vallfärdade ej blott från Skåne, Halland och Bleking, utan också från övre Sverige; på avlatsdagar kommo även prästerna från närgränsande socknar dit, läste mässor på kyrkogården och utdelade den heliga nattvarden; de gingo omkring 'med kalk och disk, och vad offer och penningar därpå offrades, skulle sockenprästen hava till sitt eget behov'. Även matvaror skänktes honom vid dessa tillfällen. Men sedan dessa inkomster efter reformationen mestadels upphört, hade prästen föga att leva av. En präst gick själv och plöjde, harvade, körde spillning, tröskade och släpade 'värre än en annan stackars träl', svarvade fat, skålar och tallrikar och förde dem till staden, 'som en annan krämare' och sålde dem för bröd att föda sig samt hustru och barn. Dennes efterträdare var icke van vid sådant arbete, och när lönen var förtärd, gick han därför omkring i församlingarna och tiggde matvaror. — Sådana förhållanden som de här skildrade torde nog icke just utgjort

sällsynta undantag, enär det fanns nödigt att förbjuda prästerna att plöja och harva. Mot hantverks idkande förekommo inga förbud, kanske därför att det var mindre vanligt, kanske ock därför, att det ansågs mera förenligt med prästens värdighet. Om en präst, som levde omkring 1560, är antecknat, att han var en god smed och ägde en bössa, det knappt någon i socknen då hade."

Prästens inkomster minskades med reformationen och hans utgifter ökades. Förr var han ogift, nu ingick han äktenskap och fick hustru

Fig. 264. Prästavlöning i tionde, Skåne. Efter tavla av B. Nordenberg.

och barn att försörja. I början följde härmed ej alltid de bästa prästfruar som hjälp i församlingsvården. Ej sällan upphöjdes deras gamla hushållerskor till rang och värdighet av hustrur. Att det ofta var klent beställt med den utvärtes anständigheten kan man sluta av de upprepade förbuden för präser att gifta sig med kvinnor, som hade dåligt rykte. Detsamma bevisas av flera andra förbud, t. ex. förbudet för präster att hålla öl och rusdrycker till salu; denna försäljning kunde naturligtvis icke ske utan hustrurnas vetskap och tillhjälp. I en långt senare tid, ända in på 1700-talet förekommo exempel på, att prästhustrur "brukade ölsalu". I reformationstidevarvet förbjöd man även prästerna att vara "kökemästare vid gästabud". Det har således varit brukligt att

begagna prästerna såsom uppassare vid dylika tillfällen, varvid det naturligtvis ofta hänt att de betett sig scurrilt och förspillt sitt anseende bland folket.

Ännu längre kunde prästernas beroende gå, när de för att få pastoratet lovade avstå från sitt lantbruk, som i stället skulle tillfalla församlingen. I patronella pastorat skaffade patronus sig en god inkomst genom den avgift en präst betalte för att få pastoratet.

Med prästernas giftermål följde även omsorger om änka och döttrar. Det gick ej att lösa denna fråga med mindre än plikt på, att efterträdaren skulle ingå äktenskap med änkan eller dottern. I ett installationsbrev utfärdat av Växjö domkapitel på 1600-talet heter det, att prästen blev "förklarad och förordnad att vara A. församlings kyrkoherde och själasörjare samt den gudfruktiga änkans rättsinnige make och alla hennes barns trogne fader i all sin och deras livstid". Hurudant samlivet blev i sådana tvångsäktenskap kan var och en lätt tänka sig, likaledes, hurudan "föredömlig vandel" prästerskapet skulle kunna visa. Vi finna också, att församlingen gång på gång lägger sig i prästerskapets äktenskapsfråga. På 1680-talet nekade en prästänka i Förslöf, Lunds stift, att gifta sig med den utnämnda prästen, som församlingen kallat. Men på aftonen efter installationen infann sig en hop drängar och pojkar i prästgården, larmande och skriande, och sade: "Vill I gifta eder med någon av prästhuset? vi skola alla stå med änkan, och vill I icke som vi så skall det icke gå som I vill eller bliva som I tänker." År 1584 bortvisade bönderna i Höja, Lunds stift, två präster, som av biskopen blivit till pastoratet föreslagna, och kallade i stället en som var "beryktad för otillbörlig sak", troligen för något grovt brott, men ville gifta sig med änkan.

Ännu en sak bidrog till prästerskapets dåliga ställning: prästen ålåg det allt sedan medeltidens dagar att härbärgera resande. Så länge han hade goda inkomster såsom under katolska tiden gick det väl något så när an, men sedan han fått familj att försörja, var det många gånger svårt nog. En präst i Bohuslän, som 1633 tillträdde sitt pastorat, var en gång så hemsökt av resande, att de vid sin avfärd lämnade visthuset alldeles tomt. Genast därpå kommo nya vägfarande och ville inkvartera sig i prästgården men blevo avvisade. En av dem påminde om Pauli föreskrift, att en präst bör vara gästfri; men prästen svarade: "Hade S:t Paulus bott så nära stora Hållungen som jag, hade han aldrig skrivit något sådant", med vilket besked gästerna förfogade sig åt annat håll. — Fransmannen Ogier, som 1634 reste i Sverige, for från Uppsala till Salberget. Han beskriver sitt besök i en prästgård därstädes så här, varvid dock bör erinras om, att Ogier var katolik: "Då vi

under vägen skulle ombyta hästar i en prästgård, där vi annars ej hade tänkt dröja, blevo vi av prästen, som var sängliggande, på ett artigt sätt narrade, att först gå in och sedan stanna kvar över natten. Han sade oss, att han tänkte dedicera en bok till konungarna av Frankrike och England, men vore villrådig, vilkens namn han skulle sätta främst. Han uppehöll oss härmed, tills han steg upp, då det sedan var förgäves att slippa med mindre, än att supa långt in på natten. Hans dotter spelade på harpa och talade latin; själv sjöng han supvisor, som voro okyska, och drack oss ständigt till med öl ur stora silverkannor. Vi hörde sedan, att han i ungdomen ej sparat sina får i kärleksvägen. Man kan ej nog säga, huru de lutherska prästerna äro begivna på denna last. De inpräntas från ungdomen i skolorna, huru nödvändigt det är att gifta sig. Den 2:e togo vi avsked av vår värd, som nu åter var sängliggande av ögonsjuka och podager efter gårdagsruset. Han sade oss, att han innehade detta feta brödstycke med villkor att emottaga och undfägna de förbiresande."

Denna fallenhet för dryckenskap var tyvärr ej sällsynt inom prästhusen på 1600- och 1700-talet. Om Samuel Wiesel, som var kyrkoherde i Vislanda på 1700-talet, säger Samuel Ödman: "Det enda, som kunde läggas honom till last, var det beslut, att ingen skulle lämna hans hus oknäckt; det var husets arvsynd." Han tillägger emellertid, att kyrkoherden för egen del var en i högsta måtto ordentlig man. — En dalbonde berättas ha sagt till sin präst en söndag: "Tack skall du ha, Jerk, för god predikan, och det är nu en sanning, det du alltid predikar som en karl; men det är bara skada på dig, att du ibland skall taga dig en tår för mycket!" (C. Säve).

Under 1800-talet förbättrades dessa förhållanden i hög grad, och till sist blev endast den goda sidan kvar: prästhusens gästfrihet. S. Cavallin säger om de skånska prästhusen vid 1800-talets början, att många hade ett gott rykte för den vänlighet, varmed gäster där mottogos och för den frikostighet, varmed man sörjde för deras förplägning. I prosten Jonas Ahnfelts hus, först i Gullarp 1801—29, sedan i Knästorp, liksom i det Westerströmska i Ausås stod också den gamla svenska gästfriheten i blomma, både i extensivt och intensivt hänseende, om man så må säga. Gäster saknades sällan i dessa hus, fastän de icke lågo vid stora landsvägen, och där bjöds alltid av lekamlig välfägnad riktigt "ett gott mått, väl stoppat, skakat och överflödande", och det bjöds med hjärtligaste välvillighet.

Trots alla de svårigheter, som yppade sig för prästen att rätt göra sig gällande, måste man dock i allmänhet säga, att han gjorde sitt bästa. Det finnes mångfaldiga exempel på, att en prästman för sina sockne-

bor varit en verklig själasörjare, som genom kärlek och ömmande för allas bästa förvärvat sig en aktning och tillgivenhet som ingen i församlingen. Den gamla vackra titeln "far" var nog ofta ej blott en hövlig titel utan innebar ett förhållande av innerligaste slag mellan prästen och församlingsborna. Han delade deras glädje, deltog med liv och lust i deras fester, dansade med bruden vid deras bröllop, och hans hem stod alltid öppet för dem. Men han kunde också vad mera var, trösta som ingen i sorg och bekymmer samt ge frid och ro åt den sjuke, som låg på sitt yttersta.

Då Gustav Vasa ville avskaffa det katolska prästerskapet, yttrade allmogen: "Dessa män hava sjungit för oss under vårt arbete och i krigstider, och då vi ledo hunger eller voro tryckta av svåra skatter, hava de med deras heliga exempel uppehållit, styrkt och tröstat oss. Till de sjuka ha de kommit både med läkemedel och andlig tröst." Dessa vackra ord tala om ett gott förhållande mellan församlingsbor och präst t. o. m. under en tid, då hårda ord och hån mot prästerskapet hörde till det ej alltför sällsynta. Under den protestantiska tiden skulle helt säkert mången församling av hjärtat velat yttra detsamma om sin själasörjare.

Prästen var ofta den ende, som rätt kunde hålla samman de olika klasserna av stora och små hemmansägare, torpare, tjänare och hantverkare. Han förstod dem alla, och han skulle sörja för dem alla. En gång om året skulle han förhöra församlingsborna i deras kristendomskunskap, en gång förbereda dem till deras första nattvardsgång och en gång, när en församlingsbo dog, uttala den eviga fridens ord över honom.

Litteratur: E. Sommarin, Träldomen i Norden. — N. Wohlin, Torpare-, backstugu- och inhyseklasserna, Emigrations-utredn. XI, 1908. — S. förf., Faran av bondeklassens undergrävande, ibid. X, 1910. — Sv. Lantbr.-akad. 1813—1912, 1913. — E. Hildebrand, Sv. statsförf:s hist. utveckl., 1896. — Chr. König, Lärdomsövning 6: Om Svea rikes in- och utländska handel, 1747. — J. Fr. N., Några drag ur fattigvårdens historia, Läsn. f. fkt, 1896. — O. Johnsson, Sv. jordbr.- o. bondekultur i äldre tider, 1916. — S. Cavallin, Ur skånska prästhusens hävder. 1878. — G. Westerin, Västerhaninge och Muskö socknar, Bidr. t. Södermanl:s äldre kulturhist. IX, 1897. — Se i övrigt litt.-förteckningen till föreg. kap.

ANDRA KAPITLET

ÅRET OCH ÅRSFESTERNA.

Såväl årets som dygnets indelning har sedan gammalt skett efter samma principer med vår och höst, morgon och afton, som utjämningstider, midvinter och midsommar, middag och midnatt som höjdpunkter. Året har sålunda fått en naturlig fjärdedelsindelning och dygnet likaså. Vid året har man stannat härvid, vid dygnet har man däremot gått vidare och fått fyrtidsindelning av såväl dag som natt. Den vanliga benämningen av dessa dag- och nattidsgrupper har sedan gammalt varit *väkter* (fornn. *áttir, eyktir,* allm. *ökter).* Man har sålunda fått fyra *dagväkter* och fyra *nattväkter,* vilka i sin tid fått halvväkter på 1½ vardera. En översikt av dessa tider, sådana de ännu existera i svensk allmogetradition vidfogas jämte de benämningar man sedan gammalt haft på dem:

I dagväkten:	1. halvväkten:	$^1/_2 5$—6	}	*oppsti'dags* (norsk o. isl. *rismål*) *dagsbro, dagsrand, solaglänning.*
	2. „	6—$^1/_2 8$	}	
II „	1. „	$^1/_2 8$—9	}	*dagelmålsökt;* tiden för första målet eller dagvarden *(davramål, dagol, dovre).*
	2. „	9—$^1/_2 11$	}	
III „	1. „	$^1/_2 11$—12	}	*lissmiddag, lille-middag, undun, middagstid.*
	2. „	12—$^1/_2 2$	}	
IV „	1. „	$^1/_2 2$—3	}	*undar, undorn, undun, undarstid* (fornn. *undorn, hnigandi dagr*).
	2. „	3—$^1/_2 5$	}	
I nattväkten:	1. „	$^1/_2 5$—6	}	*aftan, aften, dagsrätt, solabärgning, solakvällning;* tiden för meraftan el. aftonvarden[1].
	2. „	6—$^1/_2 8$	}	
II „	1. „	$^1/_2 8$—9	}	*läggdags;* tiden för *kvällsmålet natol, nator, notverd, nadare.*
	2. „	9—$^1/_2 11$	}	
III „	1. „	$^1/_2 11$—12	}	*natt; midnatt.*
	2. „	12—$^1/_2 2$	}	
IV „	1. „	$^1/_2 2$—3	}	*hanotta; svinotta; otteval; ottemål;* att stiga upp före $^1/_2 5$ är att stiga upp *"i otta".*
	2. „	3—$^1/_2 5$	}	

Denna tidsindelning kunde framflyttas en halvtimme, så att t. ex. första dagväkten blev 5—8.

[1] Andra halvv. i första nattväkten på lördagen är tiden för aftonringningen.

När man skulle utröna, vilken tid på dagen det var, hade man flera olika sätt att reda sig. Det enklaste, som användes, när man var ute, bestod i att stega upp sin skugga. Ett annat sätt som Olaus Magnus omtalar såsom brukat i fjälltrakter, var att mäta de skuggor bergen kastade. Hemma utgick man från skuggan i rummet. Linné säger från Virestad i Småland: "Tiden utmärkes om dagen efter solskenet, genom fönstret på taket, att då solen skiner på skåpet, är det davramålsdags, och då hon kommer på ugnsbänken, är det merendels middag." Ännu kan man ibland få se streck uppdragna i fönsterkarmarna för att med ledning av skuggans förhållande till dessa utröna, vilken tid det är på dagen. Under natten gick man efter stjärnbilderna, och särskilt iakttog man Karlavagnens ställning. Under vintern var "Orions bälte" bättre att rätta sig efter.

Man synes tidigt ha fått en sorts *timstenar* att beräkna tiden på. De äro särskilt vanliga under 1600- och 1700-talet. De uppsattes ofta vid milstolpar eller infogades över ingången i husen och kyrkorna. De utgöras i allmänhet av en fyrkantig sten- eller träplatta med sifferindelning som på en klocka. I mitten sattes en pinne av järn, och allt efter som denna kastade skuggan, kunde man se, vad klockan var. I vanligaste fall ställdes sådana timstenar i söder eller öster.

Mindre och enklare, bärbara timvisare voro *solringarna* av trä eller metall. De voro tämligen vanliga under 1700-talet och förra delen av 1800-talet. De köptes ofta å marknaderna för ett rätt billigt pris och medföljde, liksom klockorna nu, överallt. Den allmänna solringstypen består av två ringar, en bredare och en smalare. Å den bredare ringen fanns en långsmal öppning, som å ringens utsida var flankerad av månadsnamnens begynnelsebokstäver, fördelade så, att sex bokstäver kommo å vardera av skårans kanter. Å ringens insida mitt emot skåran voro inristade två jämnlöpande sifferrader, av vilka den ena, som började med 4, angav soltiden för förmiddagen, den andra, som började med 1, eftermiddagens tid. Å den yttre smalare ringen, som var vridbar och täckte skåran, fanns ett hål, stort som en nålsudd. Då solringen skulle användas, inställdes detta hål vid den löpande månadens bokstav, eller vid följande punkt, då månaden var halvgången, varefter man höll ringen hängande i kedjan så, att hålet blev vänt mot solen. En ljusstråle kastade då en "stjärna" på någon av de motstående siffrorna samt angav på så sätt, huru mycket klockan var.

En annan typ var *solklockan,* bestående av en träplatta med en rörlig skala och en liten fördjupning i ena kanten med ett stift instucket från skivans rand, parallellt med hennes plan samt av en kula hängande i en tråd. Man höll plattan lodrätt med framsidan mot solen. Skuggan

av stiftet föll då antingen rätt under densamma eller vid en av dess sidor. Då man ville avläsa tiden, måste man ställa plattan så, att skuggan föll rätt under stiftet. Den övre sifferraden (3—12) angav förmiddagstiden, den undre (1—9) eftermiddagstiden. — Solklockorna ha ej haft samma universella utbredning som solringarna. De i Nordiska museet förvarade äro från Västergötland och Dalarna och omfatta en tidrymd av ungefär 70 år (1780—1840-talet). En särtyp från Närke och Östergötland har fast visare och rund mässingstavla. En förfinad form av solringarna äro de under 1800-talet tämligen allmänna trädgårds-*solvisarna,* som man ännu kan få se, åtminstone ej sällan i skånska trädgårdar.

Uren äro tämligen sena. De äldsta äro stora tornur, som insattes å kyrkorna. Sådana tornur omtalas i Tyskland på 1300-talet och i Sverige på 1400-talet. I allmänhet äro de klosterarbeten. De buro vanligen namnet *segerverk* och utmärkte sig ej för någon mästerlig gång men så mycket mera för en hel del konststycken, som de kunde utföra. Ett "mästerur" i gamla stilen är just ett sådant som H. C. Andersen omtalar i sagan "Det otroligaste". Vadstena kloster är det första i Sverige, där ett ur omtalas. I diariet heter det om brodern att han "först uppfann en slagklocka, som gav tillkänna timmarna i sovrummet, och han ordnade även en annan i gången genom ett register." Om lekbroder Stephanus Laurentii i samma kloster († 1448) heter det att "han såg till urverket i flera år". I Vadstenadiariet för 1506 står, att brodern "Petrus astronomus" återvände från Uppsala, där han förfärdigat ett urverk, som kostade 70 mark. Det var detta verk, som Polhem reparerade men som ej långt därefter blev rov för Uppsala brand. Det numera berömdaste konsturet finnes i Lund. Över detta finnes en särskild beskrivning. På 1500-talet fick Sveriges större städer mera allmänt *segermakare,* vilka närmast tillhörde klensmedernas skrå. Olaus Magnus lovordar särskilt de svenska urverken. På drottning Kristinas tid funnos verkliga urmakare, vilka blott gjorde finare ur, fickur och bordstudsare samt lämnade åt smederna tornuren. På 1700-talet spred sig konsten även till allmogen, så att man då flerstädes å landsbygden kunde träffa urmakare, som förfärdigade väggklockor. Linné träffade 1749 i Sölvesborg ett ur, "vilket var gjort av buxbom och kokat i olja för beständighetens skull, på vilket satt en artificiell gök, vilken var gång den slog, gol så många gånger, som slagen voro, och det så likt, som en levande gök där suttit". Sådana "gökaklockor" äro ännu tämligen vanliga i landsorten. En särskild medelpunkt för fabricerandet av vägguren blev, troligen vid mitten av 1700-talet, Mora socken i Dalarna. Bland urmakarna i denna socken kan nämnas *Pellas Erik Persson,* vilken vunnit

stort anseende såväl inom som utom landskapet. En del av de äldre väggur, man ibland kan påträffa i stugor, sakna minutvisare och ange sålunda blott timmen.

Fickuren uppfunnos i Nürnberg c. 1500 och spriddes till de högre klasserna under 1500-talet. Vid mitten av 1600-talet buros ej sällan fickur av de svenska herremännen, och på 1700-talet nådde de även allmogen. Vanligen buros de i byxfickan, varför deras namn blev *byxsäcksur* eller *byxsäcksklockor*. J. J. Öller säger i sin beskrivning över Jemshögs socken (1800): "Många bönder och jämväl drängar hava sina silverur i byxfickan."

Slutligen må citeras, vad Erik Bore har att meddela om fickuren i Nora och Lindes bergslagar under förra hälften av 1800-talet: "*Byxsäcksur* eller *byxsäcksklockor* användes allmänt i bergslagen ända inpå 1850-talet. Klockorna voro tämligen stora och flata. En och annan av de äldre bevarar ännu (på 1880-talet) ett exemplar av de gammaldags *vardarna*[1], såsom de största benämndes. Benämningen *byxsäcksur* har uppkommit därigenom, att de buros i en särskild ficka eller "säck" i benkläderna. Till klockorna hörde en på byxorna nedhängande kedja. Denna utgjordes hos de obemedlade av ett silkesband eller var av stål; andra hade *spinkspansk*-kedjor (av mässing och annan metall). De förmögna hade dyrbara kedjor, och dessa pryddes med petschaft. Stora, fyrkantiga, platta urnycklar av mässing eller silver hörde även till ståten. När männen dansade, hängde de långa urkedjorna och skramlade med sina vidhängande nycklar och prydnader. Någon enda av de förmögnaste begagnade guldnycklar av samma platta form. Endast storkarlar och de rika ägde klockor av silver. De ovannämnda *vardarna* gällde i handeln 10—15 rdr. I slutet av 1850-talet började de förmögna bergsmännen lägga sig till med ankar- och cylinderur, av vilka de sistnämnda till en början betingade ett pris av 50 rdr."

Rörande årets indelning har man troligen sedan mycket lång tid tillbaka haft fyra årstider. Kalendariet av 1344 för Uppsala ärkestift har sådana med följande begynnelsedagar: 25 maj sommar, 22 augusti höst, 23 nov. vinter (våren 22 febr. är tillfälligtvis uteglömd). Under den uräldsta germanska tiden ha troligen endast två årstider funnits, vinter och sommar, men spår av en tredelning, vinter, vår, sommar, saknas ej heller. Tacitus omtalar, att germanerna endast hade begrepp och namn för dessa tre sistnämnda.

Månadsindelningen får sin naturliga förklaring i månens omloppstider. Månen har alltid spelat en viktig roll i allmogens tankeliv. Allt

[1] John Ward, urmakare i London i slutet av 1700- och början av 1800-talet.

efter *ny* eller *nedan* ha åtskilliga sysslor varit lyckobringande eller ej. I ny är det i allmänhet lyckligt att utföra ett arbete. "Haren äter icke brodden, då man sår i ny" (Rancken). Detsamma gäller malandet av säd och utförandet av hussysslor.

Beräknat efter månloppet skulle månaden bli 29½ dag eller i runt tal 30 dagar. Utgår man nu från detta tal, kunna veckorna bli olika många. I Ninive och Babylon brydde man sig ej om en vilodag utan indelade månaden i femter på 5 dagar var; grekerna räknade i stället dubbla femter eller dekader. Tager man månens kvarter till utgångs-

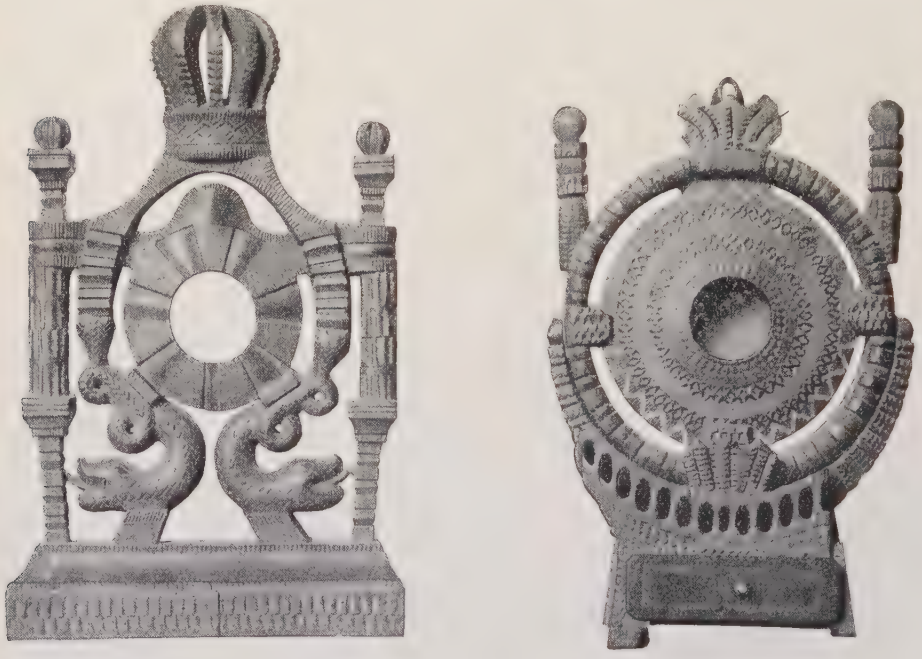

Fig. 265. Urställ från Hellestads socken, Bohuslän (allmogearbete). Nord. museet.

punkt, får man ungefär 7 dagar. Israeliterna hade sedan uråldsta tider sjudagarsystem med en indelning av dagarna i 1.—5. dagen jämte "aftonen" (παρασχευή, *vigilia*) = fredag, och "sabbaten" = lördagen. Hos oss nordbor är veckoindelningen på 7 dagar uråldrig, men rester av en 5-dagsindelning saknas ej. I Havamal nämnes femter (*"fimt"*) som underavdelning under månaden. I medeltidens landskapslagar utgöra 5 dagar (en *fœmt*) en vanlig frist för en förbindelses uppfyllelse. Det är emellertid möjligt, att dessa femter uppkommit genom att utgå från handens fem fingrar. Veckodagarnas benämning efter planeter anses härstamma från Egypten och är i andra århundradet e. K. allmänt antagen

hos dåtidens kulturfolk. Hos nordborna möter oss samma indelning med direkt översättning av de romerska gudarna i nordiska:

1. *dies Solis* blir i fsv. *sunnu-dagher,* söndag (solens dag).
2. *dies Lunæ* blir fsv. *mana-dagher,* måndag (månens dag).
3. *dies Martis* blir fsv. *tis-dagher,* tisdag (Tyrs dag).
4. *dies Mercurii* blir fsv. *Oþhins-dagher,* onsdag (Odins dag).
5. *dies Jovis* blir fsv. *þors-dagher,* torsdag (Tors dag).
6. *dies Veneris* blir fsv. *Frea-dagher,* fredag (Frejas dag).
7. *dies Saturni* har ej blivit ersatt av någon motsvarande gudomlighet, utan dagen har i stället fått namnet fsv. *løghar-dagher* (tvättningens dag).

Veckoindelningen lades i sin tur till grund för året ("solcirkeln"), som kom att omfatta 52 veckor + 1 dag. Vid uppgörandet av kalendern benämnde man dagarna med de 7 första i alfabetet: A B C D E F G. Den överskjutande dagen begynte åter med A. Året kom således att börja och sluta med samma bokstav. Nästa år kom därför att ha dagarna B C D E F G A o. s. v. För att veta veckoindelningen för året behövde man blott veta, vilken av dessa bokstäver, som betecknade söndagen; man behövde m. a. o. blott veta årets *söndagsbokstav.* Då vart fjärde år en skottdag insköts, återkom således samma indelning först efter 4×7 = 28 år. De sju romerska bokstäverna kommo hos nordborna att utbytas mot de 7 första runorna ᚠᚢᚦᛅᚱᚴᚼ. Vilket år i solcykeln ett givet år utgör, finnes genom att tillägga 9 till årtalet och dividera summan med 28, då resten efter divisionen (ifall talet ej gått jämnt upp) visar årets nummer i solcykeln. Mot solcykeln svarade sedan en *måncykel* på 19 år, vilka 19 tal (i Norden vanligen uttryckta med runorna: ᚠᚢᚦᛅᚱᚴᚼᚾᛁᛅᛋᛏᛒᛚᛘᛦᛚᛯᛞ) kallades *primtal* eller *gyllental;* dessa primtal betecknade, under vilket år i ordningen, av de 19 på varandra följande, nymåne inträffade. Med tillhjälp av gyllentalserien kunde man ganska lätt beräkna tiden för ett års nytändningar och följaktligen även tiden för de rörliga högtidsdagarna. För beräknandet av dessa hade man följande minnesregel: "lägg ett till årtalet och dela summan med 19".

Med tillhjälp av dessa två principer, *solcykeln* och *måncykeln,* kunde man nu själv skriva sin almanacka utan att ha någon tryckt att tillgå. Man brukade inrista årets dagar med de givna runbokstäverna i en särskild stav, *primstaven,* och hade denna som almanacka för året (fig. 266). Årets alla helgondagar utmärktes med särskilda tecken, som ofta voro smärre attribut till helgonet, likaså sattes särskilda tecken för årets "märkelsedagar", d. v. s. sådana, som voro av vikt för bestämmandet av sånings- och skördetider eller för en del förrättningar inom hus. Vissa enhetliga tecken hade man att utmärka större eller mindre helgdagar. Så utmärkte t. ex. ofta ett *kors* stora högtider, ett *enarmat kors* "lätt-

helgdagar" och märkligare söckendagar samt en *kvistruna* eller en *lutande stav* helgdagsaftnar och märkelsedagar.

Dessa runstavar voro synnerligen vanliga under 1600-och 1700-talet, och under sistnämnda århundrade (fr. o. m. 1742) utkommo t. o. m. tryckta böcker till förklaring över alla tecknen.

Den första svenska almanackan utgavs 1540 av Tomas Zeger. Den är endast en översättning från tyskan. Detsamma gäller även den i 1567 års psalmbok upptagna. Den första verkligt svenska utgavs 1582. Fr. o. m. 1600 äga vi almanackor för varje år. Länge åtföljdes var och en av dessa av ett särskilt *prognostikon* (förutsägelse), och detta betraktades som ett synnerligen viktigt bihang till boken. Dessa spådomar om året gingo emellertid till sist för långt, så att regeringen fick ingripa. 1707 förbjödos alla förutsägelser i almanackan, och man tog därför fr. o. m. nu i stället sin tillflykt till att meddela, vad som föregående år hade inträffat. Det i allo praktiska 1700-talet förde saken vidare och upptog i almanackan råd och anvisningar i lantbruk m. m. Av andra meddelanden intogs sedan 1600-talet väderleksuppgifter i almanackan. Dessa borttogos först 1869. Intill år 1686 kunde vem som ville utgiva almanackan; fr. o. m. nämnda år hade Spole privilegium härå och 1747 övertog Vetenskapsakademien utgivningen. Det nu gällande priset 14 öre bestämdes 1858.

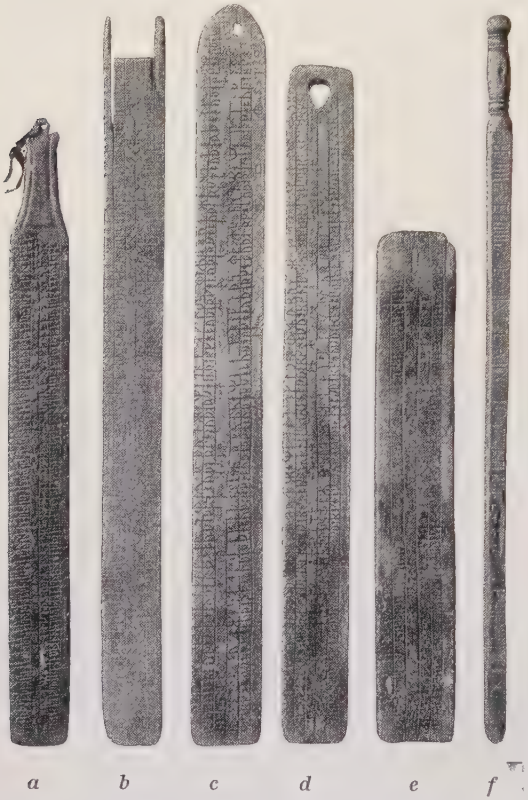

Fig. 266. *a*—*e* runstavar: *a* från Härjedalen; *b*—*e* från Dalarna; *f* rotkavle från Dalarna.

För en jordbrukande befolkning måste givetvis aktgivandet på väderleken och de försiktighetsmått man med anledning därav hade att iakttaga spela en stor roll i livet under året. Så fort en viktigare dag kom, skulle man se efter eller ur minnet erinra sig någon vers rörande

vädrets betydelse för årsväxten. Som regel gällde också, att ett visst slags arbete skulle vara begynt eller avslutat intill en viss minnesdag.

Runstavarnas förklaringar kunna ge en föreställning om minnesdagarnas art och betydelse. Efter en tryckt sådan bok av 1775, "Den gamla svenska hushållsalmanackan, runstaven" må här anföras vad som under vårmånaderna februari till april borde iakttagas:

Göjemånad, Februarius. Den 2:dre, kyndelsmessodagen, brinnande ljus uti en ljusstake betecknar de påviskas sed att viga in ljus. Den 3:dje, Blasii dag, ett blåshorn betyder jakttiden. Den 6:te, Dorothee dag, ett äpple. Den 9:de, Appolonie dag, en notnål, att fiskredskapen skola lagas; en tång. Den 10:de, Scholastica, ett hjärta. Den 15:de, S:t Sigfrids dag, en yxa för tiden av skogshugget; en biskopsstav. Den 22:dre, S:t Petrus in cathedra, ett ägg, att hönsen begynna värpa; en nyckel, emedan S:t Pehr säges hava himmelrikets nycklar. Den 24:de, Matthie dag, en yxa, att nu hugges svedjeland, eller att S:t Matthias blivit halshuggen; en fisk, efter den tid fisken stiger i land.

Vårmånad, Martius. Den 1:sta, ett huvud med stort hår och skägg, efter gamla ordspråket: Mars med sitt långa skägg lockar barnen utom vägg. Den 2:dre, en biskopskåpa bemärker Albanii dag. Den 7:de, Perpetua, en vävspole, då är tiden att börja väva; ett avhugget lår och ben efter de (Perpetua o. Felicitas) blevo sönderrivna av vilddjur. Den 12:te, Gregorii dag eller Gregersmessan, ett träd utan löv, emedan träden nu begynna knoppas; en påvemössa, till åminnelse av S:t Gregorius. Den 17:de, S:t Gertrud, ett litet kapell eller kloster, emedan S:t Gertrud varit abbedissa. Den 21:te, S:t Bengts dag, en trästock betecknar tiden nu vara inne att köra i åkern, efter ordspråket: Bengt med plogen. Den 25:e, S:t Marie dag eller Vårfrudagen, en krona, det S:t Maria var en krona för kvinnokönet. Den 27:de, Rupertius, en öltunna, att tiden är att brygga marsöl.

Gräsmånad, Aprilis. Den 1:sta, Hugo, en båt eller skepp för segelfartens början, och en biskopskåpa, emedan Hugo varit biskop. Den 4:de, Ambrosii dag, en harv betyder såningstiden; en biskopsmössa, efter Ambrosius varit biskop. Den 6:te, Vilhelm, en fiskhåv för fisktiden och en bok, emedan Vilhelm varit abbot. Den 14:de, Tiburtii dag eller första sommardag, ett lövträd, emedan löven då spricka ut; en stör efter Tibertius blev slagen med störar. Den 20:de, Victors dag, en sköld att beteckna dess mandom. Den 23:dje, Georgii dag, en häst, efter de gamle denna dag förmiddagen släppte vrenskarna till stona. Den 25:te, Marci dag, gökdagen, en fågel på en kvist, som är göken, vilken då begynner gala, för den orsak säges Marcus med göken: ett lejon, evangelisten Marci tecken, Ez. 1.

Angående namnet *göjemånad* på februari lyder sägnen: *Goe* härstammade från en jätte Fornjot. Hennes sonson Froste var fader åt Snö den gamle och dennes son hette Torre och härskade på Gotland, Kvänland och Finland. Det berättas, att kvänerna plägade offra åt honom, på det han skulle giva dem mycken snö, så att det kunde bli gott skidföre. Detta offer skulle ske vid midvintern, som därefter kallades *Torre-månad*. Konung Torre hade två söner, Nor och Gor samt en dotter Goe. Hon försvann plötsligen en gång, vilket vållade, att midvintersoffret kom att anställas en månad senare än vanligt; denna må-

nad blev sedan kallad *Goemånad* eller *Göjemånad*. — Torremånad betecknade ursprungligen tiden 15 jan.—15 febr. och Göjemånad 15 febr. —15 mars, men flyttades sedan fram 14 dagar. Genom missförstånd blev torre Thor, så att januari kunde få heta Thors månad[1].

Ett annat kvinnligt väsen, som sättes i förbindelse med februari, är *Disa*. Under konung Freys regering hotade hunger och dyr tid, emedan skörden ej räckte till för den genom långvarig fred ökade folkmängden. Konung beslöt, att alla sjuka skulle offras åt Odin. Men en rådsherredotter, Disa, talade hånfullt om männens klokhet och menade sig kunna giva bättre råd. För att pröva hennes klokhet tillsade henne den vredgade konungen att komma till honom ej till fots, ej till häst, ej åkande, ej seglande, ej klädd, ej oklädd, ej inom ett år eller månad, ej på dag, ej på natt, ej i ny, ej i nedan. Hon utförde allt detta till kungens belåtenhet och blev som belöning drottning. Nu sändes en del folk ut till obebyggda platser att dyrka upp jorden, och hungersnöden avvärjdes. Disas vishet aktades vida omkring i landet, och många tvister hänskötos till hennes dom vid midvintersoffret i Uppsala som därav fick namnet Disablot och Disating, varav midvintersmarknaden distingen är ett minne.

Under det således Goe förbindes med snö och vinter, sättes Disa i stället tillsammans med vår och sommar, lantbruksarbete och växtlighet. Disa är skördarnas beskyddarinna.

Februari börjar med högtiden *kyndelsmässodagen*. Julen hade tagit definitivt slut med denna dag, och därför kallades den i Småland "lillejul" och hölls i samma helgd som annandag jul (Gaslander). Kyndelsmässan är ljusets dag. I Tanum i Bohuslän plägade man på 1700-talet (enligt Ödman) dricka en skål till minne av "Eldsborg". Två brinnande ljus ställdes på golvet i rummet och mellan dem en kudde, på vilken familjens medlemmar, den ena efter den andra, skulle sätta sig ned, och vardera därvid dricka en skål för Eldsborg och, sedan de druckit fatta skålen med tänderna och slänga den över huvudet. Om den då föll på golvet med bottnen uppåt, så dog personen under loppet av året, men om den däremot stod i sin rätta ställning, skulle personen leva. I Näverstads socken i Bohuslän skedde Eldsborgsdrickningen något annorlunda. Före dagningen gjorde husmodern eld i spisen, och då brasan brann som bäst, tillsade hon husets övriga personal att falla på knä i halvcirkel framför elden, och då de befunno sig i denna ställning, gav hon dem, den ene efter den andre, att smaka ur en skål med öl, vari låg en smörgås. När alla druckit skålen för "Eldsborg", blev återstoden

[1] Med *Thor* betecknades ibland mars månad.

i skålen, tillika med smörgåsen, kastad i brasan, under det att hon sakta uttalade vissa ord av följande lydelse: "Så hög min eld, men ej högre heller." Man trodde då, att huset var försäkrat mot eldfara.

Enligt småländsk tro tvättar jungfru Maria sina barnakläder mellan jul och kyndelsmässa. Kvinnorna plägade därför alltid byka en stor byk vid denna årstid, vattnet var då alltid mycket starkare, emedan jungfru Maria lagt tvål i vattnet. I Västbo härad skulle kvinnorna alltid stärka sina huvudklutar på kyndelsmässoafton "för att hjälpa jungfru Maria att stärka hennes huvudkläde". I Dalsland var man mån om att ha all slags tvätt undanstökad till kyndelsmässan, medan vattnet före denna tid innehöll tvål. I Södermanland lät man hönsen dricka ur takdropp på denna dag, för då fick oxen dricka ur öppen vak vårfrudag (Mariæ bebådelsedag).

Kyndelsmässan förmärkes det första vårtecknet, i det att lärkan då kommer. Gör hon det inte, bådar det ej gott. Lärkan sjunger därför jungfru Marias lovsång, när hon kommer, och säger därvid:

"Huru litet jag orkar,
om jag inte orkar högre, än oxen bär oket,
skall jag upp på kyndelmässodagen
och sjunga Jungfru Marie lovsång."

Flyger hon då så högt, som oxen bär oket, så tror man, att det blir tidig vår.

Blasiusdagen, blåsmässodagen, d. 3 febr. har i allmänhet inga särskilda tydor. Såsom gammal helgdag, om än av andra rang, har den haft förbud för kring-gärning. Företog man sådan, blåste linet bort, när det var brett om hösten. Om man på blåsmässodagen körde åt skogen eller gjorde en kring-gärning, fingo fäkreaturen klövhaltan (H.-Cavallius).

Petrus Cathedralis, Petrus Katt, Petter Katt, Per i stolen (den 22 febr.) utmärker sig därför, att efter den dagen fräter isen lika mycket under som ovan. Enligt sägnen har dagen fått denna egenskap därigenom, att Petrus denna dag kastade en varm sten i sjön.

Om *Mattheusmässodagen* (den 24 febr.) säges detsamma som om föregående. På den dagen skall det vara halvliden vinter, halvsnöad snö, halvgivet foder; maskarna få liv, alla djur, som ligga i dvala, vända sig för att fortsätta sin sömn, käle och is fräta lika mycket under som ovanpå.

I början eller mitten av februari begynner *fastlag.* Denna tid, som i sydligare länder firas med stora upptåg, har endast ringa betydelse hos svensk allmoge. I Skåne har visserligen fastlagsmåndag firats med

en del upptåg, men dessa äro troligen lån utifrån. Ett av dessa var *kapplöpningen*. Denna bestod än i en tävlan i snabbhet mellan tvenne karlar eller en karl med ett dussin flickor. "Denna senare kappränning gick så till, att en bana bestämdes, som sträckte sig ungefär ⅛ mil från byn. Flickorna uppställes med lika avstånd från varandra. Den flickan, som skulle börja kapplöpningen, hade en nyckel i handen, som hon lämnade åt sin närmaste efterföljerska, vilken åter med den hastade till sin närmaste efterträdarinna o. s. v. Sedan allt var anordnat, och flickorna stoda på sina platser, med sin kjortlar uppskörtade till knäna och färdiga till språng, när deras ordning kom, gavs med ett pistolskott tillkänna, att *väddelöbet* började. Musikanter, som jämte flera andra följde till häst kapplöparna, spelade då upp en polska, och de springande

Fig. 267. "Slå katten ur tunnan". Silhuett av E. Ljungh.

började nu sakta sitt språng, under det att pigan och drängen höllo varandra i hand ett litet stycke från banans början, men snart släppte de varandras händer, och drängen, lämnad på egen hand, tog inom kort ett långt försprång" (Lovén). En annan kapplöpning verkställdes på följande sätt: En lika lång bana som den förra omnämnda och oftast densamma, valdes. På den fläck, där banan började, ställdes en korg, från vilken, med flera alnars avstånd från varandra, 20 ägg voro lagda utåt banan, så att det yttersta var hundra alnar från målet. Den ena kapplöparen hade att genomlöpa hela banan, och den andra att åter samla alla äggen, ett efter annat, i korgen, utan att något blev skadat. Den, som på kortaste tid verkställde sitt uppdrag, blev segervinnare.

Ett annat upptåg samma dag var att *slå katten ur tunnan* (fig. 267). I en tunna fängslades en katt. Tunnan upphängdes i en på enahanda sätt utsirad äreport eller ock mellan tvenne hus. Bygdens ungdom ridande på hästar skulle nu i sporrsträck rida genom porten och under vägen med en käpp duktigt slå till tunnan. Den som gav slaget så, att tun-

nan brast, och katten blev fri, korades till kung och fick välja sig en drottning för en fest, som därefter följde. Den stackars katten fick naturligtvis lida rysligt under tiden, därför har man i vår tid ersatt katten med en katthud (Ingelstads härad) eller en vinflaska (övriga Skåne). Bruzelius säger, att kattleken saknats i sydöstra Skåne. Detta är dock ej riktigt. De gamla veta ännu att berätta om, hur den gick till vid mitten av århundradet. Ingen socken i Ingelstads eller Järrestads härad synes ha saknat den. Detsamma gäller de övriga häraderna i södra och västra och även norra Skåne. Kattleken finnes dessutom i Danmark och nordvästra Tyskland och kan följas tillbaka till 1500-talet. I egentliga Sverige torde den dock ej ha förekommit.

De vid skolorna på 1500- och 1600-talet allmänna upptågen av teatralisk natur samt svärds- och bågdanserna synas ej heller ha trängt ned till folket, ehuru de vila på ren folklig grund. De ha troligen från utlandets skolor såsom förädlande nöjen överförts till oss. Några utklädningar, sådana som vi sedan gammalt ha om julen, ha ej heller förekommit vid fastlag hos Sveriges allmoge.

Däremot har det i Tyskland vanliga fastlagsriset även nått Sveriges allmoge. E. Wigström beskriver detta i Skåne på följande sätt: "Under föregående vecka kom en fingerfärdig gumma och utbjöd till försäljning något, som fick namn av *fastlagsris*. Det var tregreniga ställningar av ståltråd eller björkkvistar, omlindade med upprispade tygremsor i livliga färger samt prydda med uttaggade kulörta pappers- och tygbitar, som skulle föreställa blommor. Dessa vidunderliga "ris" köptes antingen till gåvor åt barn eller ock till prydnad på någon hylla eller något skåp. Mindre prålande, men långt mera praktiska, ris bundos om lördagskvällen av kvistar, dragna ur nya björkkvastar, och skämtsamma hotelser om en grundlig avbasning växlades mellan husets manliga och kvinnliga medlemmar. Och då något var visste, att det ej stannade därvid, vidtogos allehanda försiktighetsmått för att förhindra besöket. Husets barn ingingo förbund att skydda varandra mot pigornas överrumpling, men somnade med beslutet att själva bruka sitt ris antingen på någon av syskonen eller på tjänarna. Tjänstpigorna spärrade sin dörr, ifall de hade egen kammare, så att ej de manliga kamraterna skulle kunna smyga sig in, och så snart dagen grydde, började överrumplingsförsöken. Den tungsövde kunde vara säker om att få sig en försvarlig risbastu. Det var inte ens förbjudet att giva yngre husbondefolk en sådan morgonhälsning."

Alla fastlagsris skulle vara av björk. När bonden skulle hugga träd, och alla bådo att bli skonade, sade björken: "Hugg inte mig för då piskar jag dig!" Därför få alla barn smaka björkriset (H.-Cav.).

"Samtidigt med risförsäljerskorna infunno sig kakekäringarna med fastlagsbullar. Det var gula saffransbullar till sex styver stycket. Dylika bullar, lagda i kokt mjölk, utgjorde fastlagssöndags- eller -måndagsmåltid. Följande tisdag var "vitatisdag", och då skulle allt husfolket ha en pannkakstraktering, på det mjölet av årets gröda måtte bli vitt. Dessa kakor tillreddes av fint kornmjöl och söt mjölk med tillsats av jäst, bakades på ett pannjärn, som var smort med insaltat svinister, och åtos utan någon tillsats" (Wgstr.).

Fettisdagen har sedan gammalt en viss betydelse för lantbruket. "Åk kälkbacke fettisdagen, så får du långt lin", lyder talesättet (Södermanl.). I Finland åker man fettisdagen kälke nedför backar under rop: "Lång hampa! Långt lin!" I Uppland åker man utför den brantaste backen under rop: "Långt lin och stora rovor." Ju längre kälken kommer, dess bättre blir skörden av dessa alster.

Spinna kvinnorna fettisdagen, drabbas fåren av "vingelsjuka". Ju tidigare man denna dag går i fähuset för att "stilla" korna, dess tidigare komma korna från skogen om sommaraftnarna. Om spindelväver noga sopas ur fähustaket, bli flugorna ej besvärliga för korna under sommaren.

Det är bäst man äter ett duktigt mål fettisdagen, ty sedan följer den långa fastan ända till påsk. Under denna tid, som sträcker sig över hela mars är all feststämning bunden, ett visst allvar rådande, och man ger blott akt på fåglarna och vädret för att därur kunna få tecken till kommande väderlek. Äro flyttfåglarna feta, när de komma till oss, blir det intet gott år, och vintern blir lång. I mars kommer talgoxen och gör lantmannen uppmärksam på den ankommande våren samt bådar honom den glada nyheten, att han kan äta spicket, ropande: "Spicke-fläsk, spicke-fläsk!" Dock bör man ej äta det, förrän göken galit. Längre fram lockar han barn utom vägg, sägande: "Pyseliten, pyseliten!" eller: "Flicka lilla, titt ut, titt ut!"

Vårfrudagen (25 mars) kommer tranan; hon "bär då ljus till sängs", d. v. s. man upphör då att begagna lyse till kvällssysslor (Södermanl.). Det heter även: "Vår Fru lyser i säng." Kommer tranan senare, bådar hon sen sommar. Den som vårfruafton går i säng vid dagsljus, blir sedan tidigt färdig att lägga sig (Smål.). Om det fryser vårfrudagsnatten, följa 40 frostnätter under sommaren; ju tidigare dess bättre. Är det däremot vackert väder på morgonen, blir det god skörd. Man får ej spinna vårfruafton. "Jungfru Maria gråter, om man spinner, sedan sol gått i skog, efter det Vårfrudagen är gången" (H.-Cav.). Den som vårfrudagen rör nålen, får fingervärk under året. Vårfrudagen om aftonen skall man härda sina fötter för nästkommande sommar. Detta

tillgår på så sätt, att man tre gånger springer barfota fram och åter mellan sitt hem och ett stycke in på grannens ägor sak samma, om det är barmark eller snö (Henriks., Dalsl.).

Vårfrudagen kallades ibland för "jättedag" med avseende på de stora händelser som hörde dit, jämte förkunnandet om vår Frälsares tillkommelse (Lloyd). Man trodde nämligen, att världen blivit skapad på den dagen; det första höga löftet gavs också på den dagen i paradiset; Abel blev då dödad av Kain; Noak gick ur arken; Sodom och Gomorrha förstördes; Isaks offring ägde rum då; Israels barn tågade ut ur Egypten; Goliath blev slagen; Stephanus blev stenad och Bartholomæus levande flådd. Slutligen antogs också, att Kristus blev på den dagen korsfäst, och han skall på den dagen förstöra världen.

Kort efter Vårfrudag begynner påskveckan. Alla denna veckas dagar ha betydelse. I Skåne kallas ännu dagarna med särskilda namn: "blå måndag", "vite tisdag", "askonsdag", "skärtorsdag", "långfredag", "skitta lördag", "granna söndag". Fordom skulle också en viss slags mat förtäras å dessa dagar. Härav kvarstå ännu pannkakorna om tisdagen *("pankaketisdag")* och grönkålen om torsdagen. — Den gamla allmänna benämningen å hela veckan är *dymmelveckan (dymbelveckan)*, närmast liktydigt med: "den tysta veckan". Särskilt har onsdagen erhållit detta namn: "dymmelonsdagen". Man får inte slå med ett spö eller tagelpiska i luften, för då piskar man Frälsaren. Påskriset är eljest fullt ut lika vanligt som fastlagsriset bland den svenska allmogen. Det är särskilt långfredagen, som är risets dag, "till åminnelse av Frälsarens lidande". Frälsaren blev slagen med spön av dvärgbjörken. Därför har detta trädslag fått namnet *långfredagsris*. Före Kristi ankomst skulle det varit ett högt och skuggrikt träd, men efter Kristi lidande blev det bestraffat med att gömma sin obetydlighet i kärr och moras, högt uppe i bergen, med knapp förmåga att höja sin topp över jordytan. Kristi kors var gjort av aspträd och till straff måste bladen darra alltid. Lloyd skriver: "I gamla tider brukade föräldrarna i hemmet slå sina barn och tjänare med ris. Detta kallades *påskskräcka*. På vissa orter härskar denna sed ännu men allenast som en lek ibland barn och ungt folk." Käppen har en mångfaldig betydelse särskilt i förbindelse med ritt. Öller berättar från Bleking (1800): "Det skall ock icke långt före min tid hänt, att mor och tvenne döttrar blivit lagligen tilltalta, för det de skärtorsdagsaftonen ridit på käppar kring åkrarna, förmodligen att vinna god årsväxt."

Under hela fastlagstiden flyga trollkäringarna omkring från gård till gård för att klippa ull från andras får. Vill man se dem, skall man påsknatten lägga sig på taket av en byggnad, som blivit flyttad tre

gånger (Rancken). Man får då se dem, ridande på kor, getter, krattor, kvastkäppar och allt möjligt, fara upp ur skorstenarna som raketer; när denna svårighet är besegrad, bär det sedan av genom luften med blixtens hastighet, varvid de på sin väg lämna en eldstrimma efter sig (Lloyd). När trollen fara i väg, säga de: "I satans namn häropp och härut förbi alla hörn intill världens slut." Det berättas om en piga, som hört sin matmoder säga denna formel, och som gärna ville vara med, att hon satte sig på en kvastkäpp, men i stället för hela formeln sade hon blott: "Häropp och härned", varav följden blev, att hon i hela sin levnad måste fara upp och ned i skorstenen.

Påskafton brukade folket i södra Skåne fordom ställa till förtret för varandra genom att sätta någon balja vatten vid sängen, så att den intet ont anande vid uppstigningen skulle få sig ett kallbad. I andra nejder hörde ett bad till det nödvändiga, och åter i andra stänkte man varandra med vatten.

En förr mycket viktig del i påskfirandet var de stora eldbålen, som dymmelonsdag eller påskafton tändes. Nu äro dessa mestadels försvunna. Endast i vissa landskap bibehållas de ännu (Vg. m. fl.).

Påkafton måste man äta hårdkokta ägg och vit gröt. I Skåne skulle äggen även färgas. Gult färgades med ängsskära *(Serratula tinctoria)* eller ock endast med hö; violett och brunt i brun bresilja; ljus- och mörkrött i färnbock. Ville man ha brokiga ägg, ombundos de med bitar av rödlöksskal, hundkäx och andra gröna blad. Genom att vira vete- eller rågax, blad eller blommor om ägget innan kokningen, erhölls en färgning direkt med figurer på ytan. De färgade äggen kunde även med en kniv förses med dekorationer, namnteckningar och bilder. De färgade påskäggen förekomma numera endast i Skåne och Halland men synas förr ha haft en allmännare utbredning. Ihre säger 1769: "Påskägg kallades på varjehanda sätt utsirade eller med olika färger målade ägg, vilka fordomsdags vid påsktiden skickades såsom gåva till firande av, att ägg återigen fingo ätas, vilket den katolska tiden varit förbjudet under fastlagen."

Med äggen företogs en del lekar. En sådan lek är *rullkamp*. Äggen ställas härvid i rad med en tio cm:s mellanrum. Därefter rullar man med en femöring utför en kort bräda; de ägg man träffar vinner man. Alla medspelande ställa upp lika många ägg var, och rullningen sker i tur och ordning. En annan lek är *äggrullningen*. En lång bana utses helst på en sandig gång, och vid ena ändan lägges en tegelpanna i sluttande läge. En efter en låter sedan sitt ägg löpa utför tegelpannan, och när en spelares ägg träffar en annans, får han taga upp bägge.

En annan lek består blott i, att två personer taga var sitt ägg och stöta dem mot varandra. Den, vars ägg går sönder, har förlorat.

Påskdagen på morgonen, innan solen gått upp, skulle man gå ut i hönshuset och stoppa alla hönsen i en säck och sen väga dem, utan att se efter, hur mycket de verkligen vägde. Därigenom skulle de bli osynliga för räven och kunna vara säkra för honom under sommaren (Grip, Uppl.).

Påskdagen är en allmän glädjedag, då det goda återvänder, och det onda fördrives. På morgonen skall man stiga tidigt upp och se "solen dansa". Den som påskmorgonen stiger tidigt upp och genom ett tunt svart silkesksläde betraktar soluppgången, får se solen "stor som ett kärrhjul" dansa av glädje, över att Frälsaren är uppstånden. Enligt en annan version brukar solen på påskmorgonen "vända sig eller dansa vid Kristi grav" (Grip, Uppl.). Alla trollkäringar måste nu återvända och kunna ej mer göra någon skada. Påskriset är i vissa nejder bundet till denna dag. På morgonen borde husets folk tävla om att stiga tidigt upp och slå varandra med lövris, som stått i vatten, så att det börjat knoppas (Uppl.). Går man på morgonen tigande och fastande och ställer sig på en jordfast sten, för att lyssna, så kan man få förebud och tecken till kommande händelser under året.

Med annandag påsk slutar fastetiden och helgdagsstämningen. Man får roa sig, besöka grannar, ställa till fest och dansa — allt något som var förbjudet under den långa fastan. Man brukade därför fira annandagen med en danstillställning, med glädjen högt i tak.

Efter denna dag återtager man sina sysslor, och vårarbetet på åker och äng begynner, allt förberedes till sommaren.

Tiburtii dag (d. 14 april) kallas första sommardag (se förklaringen av runstaven), då "dansa både mygg och myra", ormar få liv. Före denna dag böra ormar dödas och stötas till pulver, vilket är nyttigt vid många tillfällen och särdeles för hästar.

Sommarperioden begynner i regel i maj månad och fortsätter till juli, varefter skördetiden upptar alla krafter. Under denna period gäller det därför mest att få allt att spira och växa, och då därtill framför allt hör regn, får *vattnet* en särskild betydelse under denna tid. För att skydda växtligheten från onda makter behövs emellertid också *eld*, och därför får också denna en viktig plats i festbruken. Slutligen hör den *gröna* kvisten med såsom symbolen för växtkraft. Däremot ha de avlidnas andar ej så mycket att skaffa med denna tid, då dagen är längre än natten, och ljuset är starkare än mörkret. Här må som orientering för sommarmånadernas märkdagar anföras runstavsalmanackans förklaring:

Blomster-månad, Majus. Den 1:ste, Philippi, Jacobi eller Valborgsmessodagen, tvenne mäns bröstbilder, Philippi och Jacobi; en fågel på sina ägg, efter den tiden är förbjudet att skjuta, och fåglarna begynna kläcka ut sina ägg. Den 3:dje, korsmässa om våren, ett kors, efter Kristi kors då förmenas vara uppfunnet av Helena, kejsar Constantini moder; en flagga, emedan sjörustningarna nu voro färdiga och väntas på vind. Den 6:te, Johannes evangelistens dag eller lilla Hans, en gryta, emedan Johannes vart sjuden i olja i Rom vid porta latina, men blev oskadd. Den 12:te, Pancratius, står andra trefoten eller tingsterminen och ett svärd, emedan Pancratius blev halshuggen för kristna läran. Den 18:de, Erici dag, en krönt man med ax, emedan då begynnes synas ax på säden, varav ordspråket: Ersmess-ax och Olsmesskaka. Den 25:te, Urbani dag, en påvemössa med tulpan och nejlika, efter dessa blomster då utspricka. Den 31:sta, Petronelle dag, en kvinnobild och en mjölkstäva, efter då begynnes mjölkningen som bäst.

Midsommars-månad, Junius. Den 2:dre, Erasmi dag, en gryta, efter Erasmus blev satt uti en med bly och tjära sjudande gryta; en navare, som betyder, att all höredskap nu skall lagas. Den 8:de, Medardus, en vindruva, efter Medardus hålles för vinbergs-patron; ett metspö med krok, efter fisken då nappar på krok. Den 12:te, Eschils dag, en dynggrep, efter gödseln bör utföras; en biskopsstav. Den 13:de, Antonii dag, ett svin. Den 17:de, Botolphi dag, en rova betecknar, då rovfrö bör sås, därför heter Botolph rovgubben; en bok. Den 24:de Johannes döparens dag eller midsommardagen, en majstång, klädd med blomster, varomkring folket dansade, såsom den ljuvligaste tiden om sommaren; ett lamm betecknar, att Johannes predikade om Guds lamm. Den 29:de, Petri, Pauli dag eller Permessan, en nyckel; ett svärd; en blomsterkärve.

Hö-månad, Julius. Den 2:dre, Marie besökelsedag, en krona; en lövkvast, då tiden är att hacka löv. Den 10:de, Knutsmessan eller bonde-Knut, en lie betyder slåttertiden; ett spjut. Den 15:de, apostladedningen eller sju sovares dag, en räfsa, emedan höbärgningen då instundar; tolv stjärnor, de tolv apostlar. Den 20:de, Margarethe dag, några nötter, vilket skall betyda, att om det nu regnar, bliver det litet nötter det året, efter ordspråket: Greta väter i nöten. Den 22:dre, Marie Magdalene dag, en mortel eller ett smörjelsekärl; en drake. Den 25:te, Jacobi dag eller Jakobsmessan, ett ekollon, ett svärd. Den 29:de, Olaus eller Olsmessan, en sädeskrok utmärker början av sädesbärgningen; en bila.

Maj inleddes med Valborgseldar i de flesta gammalsvenska landskap. Påskeldarna ha redan förut omtalats i vissa nejder. Dessa äro dock vanligen nu försvunna i Sverige. Däremot torde majeldarna ännu existera tämligen allmänt; särskilt i landskapen Östergötland, Södermanland, Västmanland och Uppland förekomma de. Söndagen innan den sista april samlas ungdomen för att draga ihop ved till bålet. I regeln är det buskris och ungskog. Jämte rishögen, kasen, hör till Valborgselden ofta en tunna med tjärved fäst på en lång stång. Den sista april på aftonen samlas man till platsen. Elden flammar högt och underhålles av ständigt påkastade ris. Varje hemman eller by skall ha sin särskilda eld, och man kan mången gång från högt belägna platser räkna ända till 20 à 30 eldar samtidigt i omnejden. Man skjuter med kanon, bössa, pistol, allt efter råd och lägenhet, slår på kopparlock, skriker, hurrar och

för oljud på allt sätt och anser sig därmed kunna bortskrämma troll och odjur från trakten, innan kreaturen släppas ut. Någon spelman infinner sig alltid vid dessa tillfällen, och dansen är då snart i gång. Folk tillströmmar från alla håll, och glädjen, förhöjd av stimulerande drycker, låter höra sig vitt omkring från den ena elden till den andra medelst ljudliga och tätt upprepade hurrarop.

Om majfirandet i Skåne meddelar Dybeck från Kvistofta, Rönnebergs härad, 1842 följande: "Byns ynglingar samla sig aftonen före den första maj i skymningen, gå omkring i gårdarna med nyutspruckna björkkvistar i händerna och sjunga visan utanför varje stuga, varefter de, i händelse av en god emottagning, till lyckönsknings- och tacksamhetstecken sätta lövkvistar i taket utanför dörren. Man försummar icke att medtaga korgar, för att i dem samla de gåvor, som vid tillfället givas, mest bestående av en riklig mängd ägg, på det att sedermera vid pingst må kunna anställas ett muntert gille, där, mellan lek och dansar, 'pannekakor och äggamat' vankas." Den visa, som avsjunges begynner:

God afton, om ni hemma är!
Maj är välkommen!
Förlåt oss, om vi väcka er.
Sommaren är så ljuvlig för ungdomen.[1]

Visan innehåller sedan välgångsönskningar och slutar ofta med en direkt anhållan om gåvor. Sedan man fått dessa, tackar man i en ny strof:

Och tack och tack det skall ni ha,
För gåvan, den var ganska bra.
God natt, god natt var kristen själ,
Och sov nu alla sött och väl.

Var någon nog girig att ej låtsa höra den gamla majvisan, hade man en nidstrof till hands, som ibland kunde ha följande drastiska innehåll:

Ligg och ligg, du lade stud,
Maj är välkommen,
Till lus och loppor asa dej ud!
Sommaren är så ljuvlig för ungdomen.

Jämte nyss nämnda visa hade man en annan av rent religiös karaktär. Den begynte:

[1] Se vidare T. Norlind, Studier i sv. folklore, s. 249—258.

All världens skapar' av evighet,
Hör det vi nu bedje;
Du haver allting väl berett,
Var oss allom nådig Gud med glädje.

Sedan följde, liksom i förra visan, välönskningar. Men någon anhållan om gåvor följde ej. Visan slutade i stället:

Reger oss med din ande god,
Förtag, vad Dig kan vara mot.
Det bedje vi i Jesu namn,
Slutom med bönen till vårt gagn.

Vid avsjungandet av denna sista vers blottades alla huvud, alla knän nego, och allas blickar riktades mot himlen. Spelmannen föll in i en annan takt och en annan melodi, varpå ett rimmat Fader vår avsjöngs. Då det var slutat, bugade sig hela sällskapet, önskade en god natt och avlägsnade sig tyst och stilla (Lovén).

Enligt Osbeck (1796) plägade man i södra Halland äta färgade ägg även valborgsafton.

Detta majfirande i Skåne blev blott en begynnelse till den senare följande pingstfesten, då alla de erhållna matvarorna förtärdes. Också kunde majvandringen framflyttas till närmare mitten av maj och således stå i direkt förhållande till pingstfesten. Om denna pingstfest berättar Eva Wigström från Rönnebergs härad på 1840-talet: "Till ett riktigt pingstgille hörde ett pingstbrudpar. Nu är det en gammal sägen, att den som på skämt ikläder sig brudskrud, aldrig blir gift, och dessutom var detta s. k. brudpar föremål för skämt, t. o. m. för grovt gyckel, i fall de två ej själva voro munviga nog att få skrattarna på sin sida. Därför var det vanligen någon "slaghök" till dräng och en "halvtosa" till tös, som mot någon ersättning åtogo sig dessa roller. Vidare utsågs talman — därtill fordrades att vara ett erkänt kvickhuvud — så brudsvenner, brudtämma (brudkläderska), brudpigor och vad som annars hörde till en 'brudstass'. Detta följe tågade med spelmannen i spetsen pingstaftonen från gård till gård för att samla ihop gåvorna. De bestodo huvudsakligen i ägg, fläsk, sött bröd och penningar. På varje ställe höll talmannen ett tal, ju lustigare ju bättre; spelmannen spelade, och brudparet dansade en polska. Någon av de mera ansedda bönderna ställde sin loge och storstuga till ungdomens förfogande, och så firades annandag pingst en vrångbild av en bröllopshögtid, som slutligen så urartade, att hela leken lades bort såsom varanda rent av osedlig. Men

medan detta bruk ännu ansågs oskyldigt, hölls dansen kring majstång, då vädret därtill var gynnande."

Liksom de andra folkfestbruken kunde också majfesterna framflyttas utan att ändra karaktär. I stället för pingstbrud kunde man utse midsommarbrud och Stolt omtalar en sådan från Kalmar län: "Före min tid (före 1820-talet) hade varit mycket vanligt, att en av byns flickor blev av allmogen vald till midsommarbrud. Troligen gåvos de avgörande rösterna från manliga sidan. Bruden smyckades midsommardagen på bästa sätt, och sedan gick man i procession någon gata till danssalen, som denna årstid för det mesta var en tröskloge. Detta hände ännu en och annan gång i min första barndom, men de, som hade bort upprätthålla ordningen, blevo mera likgiltiga, och småpojkarna togo sig tillfälle att spela spratt, och sedan ville ingen blottställa sig för ett dylikt obehag, utan seden dog bort och lämnade endast minnet kvar."

Maj och juni äro källornas tid. Då drickes hälsa och lycka ur källor, som på ett eller annat sätt anses heliga. Vanligen är Trefaldighetssöndagen källornas dag, men undantagsvis även Kristi himmelsfärdsdag. De källor, som helgats åt vissa medeltida helgon, besökas på helgonets egen dag, så t. ex. Erikskällor på Eriksdagen den 18 maj. Olovskällor på Olovsdagen den 29 juli. Källor med nordrinnande vatten ansågos särskilt kraftiga. Hela natten tillbringas ofta vid källan sittande på stockar och stenar eller liggande i gräset. Då och då dricker man ur källans vatten, och det hela avslutas vanligen med dans på någon närliggande bondgård. Stundom offras även i källan.

Under maj eller juni skedde vanligen de mera storartade vargskallen, och dessa brukade också avslutas med ett dansgille. I Västmanland var detta senare troligen den intressantaste delen, och hela vargjakten fick därför namnet *drevdansen*. Vad själva skallet beträffar, har redan i första kapitlet i första delen omtalats (s. 11 f.), hur detta gick till, och här må blott tilläggas, att "dansen" ej skilde sig från vanligt dansgille med spelman och spelmanspengar. Bore berättar från Nora bergslag, att man i en socken, där "drevet" var särskilt storartat, plägade dansa en hel vecka. Dagen efter drevets slut, gingo de unga manliga deltagarna omkring till bergsmännen och fingo där ett slags slutkalas, då de blevo bjudna på mat och brännvin.

Det var naturligtvis bara i nejder, där vilddjur funnos, som drevjakterna anställdes. I de sydligare nejderna i Sverige hade man en del smärre skadedjur att utrota, som också de kunde bringa skada, nämligen kråkor och skator, samt i äldre tid väl även korpar. Vid pingsten gick i Skåne ungdomen omkring och nedrev alla kråk- och skatbon, som funnos vid gårdarna, och sjöngo då en visa:

Här gå vi och läsa för höns och gäss
med bukiga kråke- och skate-ungar.

Här stå vi stackars pojkar små;
giv oss litet och låt oss gå, och låt oss ej be för länge.

Efteråt fingo de en liten gåva för sitt besvär.

I maj månad kunde en extra festtillställning inträffa, då kreaturen skulle ut på bete. Någon bestämd dag härför hade man i allmänhet ej, men den vanliga tiden blev mestadels mitten av maj. Djuren smyckades med löv och brokiga band, och själv klädde man sig i festkläder, då den ofta långa färden till fäbodarna skulle företagas. I södra Sverige förekom ej en sådan fäbodsvandring, men även här kunde det vara förenat med en viss högtidsstämning, då kreaturen skulle släppas ut på ängsmarken. Ett vanligt försiktighetsmått var att ställa sig vid ingången av stallet bredbent och låta får och getter bege sig ut mellan benen.

Då göken första gången lät höra sig, gick man man ur huse ut för att låta spå sig. Först skulle man höra efter, från vilket håll han hördes först ("norregök är sorgegök, södergök är dödergök, östergök är tröstegök, västergök är bästegök"); sedan ville man veta, huru länge man skulle få leva (räkna gångerna, som göken gol utan uppehåll, så många skulle de återstående åren bli). De unga flickorna frågade bekymmersamt: "Gök på kvist, säg förvisst, hur många år, jag ogift går!" Gol han för många gånger, "satt han på galen kvist", och då "gällde det inte".

Vid midsommar firades ånyo en fest, nu till det gröna lövets ära. Allt skulle "majas". Linné omtalar från Skåne, att alla kyrkor majades vid pingst och midsommar, d. v. s. utsirades med löv och blomster inuti; gravstenar beströddes med allehanda slags blomster. I hemmen skulle också grönt fästas över ingången, och grönt strös på golvet. Ute på åkern skulle sädesfälten majas, i det att kvistar insattes i fårorna. "Det ger säkert god skörd." Ibland nöjde man sig med att sätta lövkvistar i hörnen på åkrarna. Det var lika mycket för att förhindra mask som för att befrämja växten, som sådana majanden å åkern ägde rum. Mittpunkten i allt var dock majstången, som alla i ett byalag hade gemensam. Linné såg en storartad sådan i Skanör. "Ungdomen av drängar och pigor hade samlat sig på torget; drängarna hade framskaffat stänger och pigorna blomster; stängerna blevo ihoplänkade till form av den högsta mast, med sina tvärspjut, och inom några minuter var hela stången beklädd med blomster och kransar, som hängde på ändarna

av spjuten; den således förfärdigade majstången, som var den vackraste och präktigaste, upprestes med skri och rop, omkring vilken ungdomen dansade hela natten, fastän det regnade." En annan majstångsbeskrivning lämnar Lloyd: "Den bestod av en rak och hög gran, ofta nedtill så tjock som en fullvuxen människas kropp. Stundom har man ringar eller tunnband, stundom endast träarmar med bågar, föreställande så att säga en man med armarna i sidan. Ända uppifrån och ned är ej allenast själva stången, utan också dess ringar etc., klädda med löv och blommor, tygstycken av olika färg och ämne, färgade och förgyllda äggskal m. m., och överst är en tupp, eller stor vimpel eller flagga, vanligtvis röd eller vit, varå man skrivit antingen aposteln Johannes' eller kanske byns namn jämte datum."

Tuppen i spetsen var särskilt byns stolthet, och det var inte utan, att man ännu i sena tider kunde förmärka en viss vidskepelse med den. Byarna kunde därför ibland för att förarga varandra i ett obevakat ögonblick taga tuppen bort. Det var en stor olycka för årsväxten och skörden att bli av med sin tupp.

I vissa nejder brukar man tända bål midsommarafton. Lloyd skriver: "I vissa delar av landet, i synnerhet Skåne och Bohuslän, samt de trakter, som gränsa till Norge, blir midsommaren firad med mycket skjutande med bössor, ävensom har man stora eldar, fordom kallade "Balders bål". Dessa eldar tänder man i skymningen, då de kasta ett klart ljus över hela det omgivande landet. Det är märkvärdigt, att man ännu fortfar med seden att dansa omkring dessa eldar, samt att hoppa igenom eller över dem."

Ett annat bruk vid midsommarfesten är offringen i källor eller dricken ur källor för hälsans skull. Ej blott källornas vatten utan även daggen anses denna natt kunna bota sjukdomar. Om någon bland familjen är sjuk, lägger man ut lakan och linne på kyrkogården för att låta dem uppsuga daggen. Dessa plagg lindas därefter omkring den sjukes kropp. Det ger säkert bot (Lloyd). Midsommarnatten upphämtas ock midsommardagg, som lägges i degen vid brödbakning till skydd mot förgärning (Sdm.). De som vilja skada sin grannes skörd, skola med ett lakan taga bort daggen från hans åker.

Midsommaren är framför allt en tid, då man vill utspörja framtiden. Man går därför gärna årsgång vid denna tid, liksom vid midvintersfesten. Även söker man upp skatter med slagruta. Den unga flickan vill också veta sin framtid och hänger upp en blomsterkvast med nio sorters blomster i takbjälken. De gamla vilja veta, huru länge de ännu få leva. På midsommaraftonen kan man utspörja allt.

En liten mera privat fest kunde i lantbruksnejder äga rum i slutet av juni, nämligen o s t m ö t e t *(ystagillet)*. Alla samlades då i en viss överenskommen gård och hade mjölk med sig. En stor kämpaost utfördes, och de unga fingo sedan en glad dansafton som avslutning på arbetet.

Under det vardagliga arbetet i maj och juni bör man noga aktgiva på, hur allt växer, så att man kan få någon vetskap, om hur skörden blir. Sådant väder det är under grodleken, blir det, då rågen blommar. Ur fröna på en åkerört med kalklika blommor spår man årsväxten. Äro fröna många, får man gott år, äro de få, dåligt år. Är skörden av enbär och rönnbär ymnig, blir äringen för året dålig. Äro häggblommorna små, skall frost och kall väderlek skada sädesskörden. Äro ängarna gråa före pingst, blir det god äring, men äro de grönskande, blir skörden klen. Faller regn på själva pingstdagen, blir säden sotig och besvärad av mask. "Pinstregn är som etter på marken och vållar missväxt" (Sdm.).

När hösten kommer, är det gott att vara förvissad om, att ej regn faller, därför ger man särskilt akt på sjusovaredagen (27 juli) och Helenadagen (31 juli). Regnar det sjusovaredagen, skall de regna i sju veckor. Regnar det Helenadagen, blir säden sotig. Den som sover länge sjusovaredagen, blir sömnig hela året.

Det kan emellertid också bli för mycket med sol och värme, och då får man akta sig för mask och ohyra. Mask kan fördrivas, om en kvinna mjölkar omkring sädesåkrarna, eller om man drager ett täcke eller lakan, som legat över eller under lik, omkring eller över fältet, eller ock om man strör däröver dymmelaska (samlad under dymmelveckan). Kålmask flyr, om man tager den första man får se och kastar honom i rinnande vatten. Det går icke an att kasta honom i elden; ty då krypa alla egendomens maskar in i husen. Bladlöss i en ärtåker fly, om man mitt i åkern nedsticker en stör, med vilken man på vintertalet eller före den 14 april dödat en orm utan att sedan ha vidrört marken med stören. Mask förjagas från ärtåkrar, om man där upphänger ormar eller sår dymmelaska (Sdm.).

För att utröna bästa tiden för skörd, har man även olika tecken. Först gäller det höskörden. "När man får se första kornaxen, skall man taga ned lien (för att slipa den); när man får se det andra, skall man taga till lien och gå till ängen, när man får se det tredje, då skall man springa", heter det gamla ordspråket. De tre första strån man skär, skall man sätta på ryggen under bältet, så slipper man ryggvärk under skördearbetet. Man kan också som skydd häremot äta en oxtunga (Sdm). Om göken gal på hövålmarna, blir fodret odrygt. Höet

bör bäras till ladan av en man, sedan det blivit hopsatt till börda av en kvinna. Om bördan sönderfaller, innan den hinner till ladan, anses det som bevis på, att endera eller bägge (bäraren och bindarinnan) före nästa höskörd skall behöva hö till att därmed bädda vaggan. Äro de båda ogifta, så vållar därför oturen av en bördas sönderfallande bryderi, emedan de då bli föremål för de andras speord och gyckel. Då man lägger den första höknippan och halmkärven i ladan, bör man fukta den med sitt eget vatten, ty då kan man vara säker på, att allt det övriga fodret får vara oskadat av möss och ohyra (Rancken).

Åskan är särskilt mäktig i juli och augusti månad. Efter olsmässan (29 juli) går åskan "fortare" än förut (Sdm.). Åskan tros ha särskild betydelse allt efter månaden, då den infaller. Redan Olaus Magnus anför denna folktro. Enligt honom betyder åska: i jan. storm, ökad växtlighet hos sädeskorn; i febr. stor dödlighet; i mars starka vindar, god årsväxt; i april regn, vacker årsväxt; i maj sädesbrist och dyr tid; i juni riklig äring men stor sjuklighet; i juli god skörd på säd men missväxt på grönsaker och frukt; i aug. fredlig sammanlevnad, ohygglig sjuklighet; i sept. god årsväxt samt hotande krig; i okt. storm; i nov. god äring; i dec. riklig tillgång på alla förnödenheter och behaglig sammanlevnad. — Åskan är en förföljelse av troll. Trollen vilja undkomma och därför går bixten i zigzag. Ibland ser man blixten som ett nystan rulla tätt intill marken. Då söker den ett troll. Alla stenredskap som yxor, mejslar, knivar och pilspetsar äro "åskpilar". När blixten slår ned, följer ett sådant med i jorden och kommer strax 7 (9) alnar ned i jorden. För varje år flyttar sig åskpilen en aln uppåt. Då blixten slår ned i sand, formas små sandrör. Dessa äro bra att ha mot sjukdomar. — När åskan går, heter det vanligen: "Goffar går". "Goa kör". Tron på Tor är ännu levande i folkföreställningen om åskan.

Efter höskörden skall allt arbetsfolket ha gröt, "skördegröt", och sedan skall det dansas hela natten, ja, kanske den danslystna ungdomen ej kan vänta så länge som till sista dagen utan redan under arbetets gång varje kväll efter slutat arbete tager sig en sväng. Skördetiden är alltid en glädjetid, och man kan därför ej undra på, om allt "går som en dans".

Sädesskörden är den viktigaste tiden på året. Rågen är färdig, då rågfältet knäpper, liksom det skulle brinna sprakande. Rågen faller ej ur axen, sedan sista knäppen (den tredje) gått förbi (Rancken). Vid första liehugget på en sädesåker, avslitas några ax, som sättas i den avhuggna stubben, på det att såväl säden som det av säden erhållna brödet må bli drygt; detta kallas att "fylla stubb". Lämna skär- och

slåtterkarlar efter sig hela oavskurna stånd, så pläga de efterföljande kvinnorna därav göra dockor åt de slarviga karlarna (Sdm). Man bör aldrig flytta skylar från en av sina åkrar till en annan, ty det bringar otur med säden. Då man vid skörd av säd eller lin kommit till slutet av åkern, "skall man taga haren", d. v. s. man ställer sig så, som om man ville fånga ett i säden gömt djur. Ibland nöjer man sig med att tävla om att få skära sista "skåren". Den, som gör det, har "fångat haren" och får särskild lycka och tur. I ladan får säden ej läggas så, att axen vändas utåt väggarna, ty då kunna tomtarna draga bort dem. Vid skörden skola några kornkärvar avläggas för att på julaftonen givas kreaturen. En del skall sättas upp på störar åt småfåglarna. När allt skördearbete slutat, skall "skördevälling" eller "skördegröt" förtäras; ibland väntar man med detta till nästkommande söndag. Arbetsfolket får sedan en skördefest, varvid dock intet särskilt förekommer annat än allmän dans och förplägnad.

Med skördens avslutande är man redan inne i den nästa årsperioden nämligen aug.—okt.-gruppen, det egentliga skördearbetet, fruktnedtagningens, lin-, och ullberedningens samt slaktens tid. Runstavens tecken må här först anföras:

Skörde-månad, Augustus. Vincula Petri eller Pehr Vinckels dag, en rågskäppa, ty då är tid att så gammal råg; en kedja, som betyder Petri bojor; en nyckel. Den 4:de, Aristarchus, en hund, som jagar en hare, emedan då är tid till harjakt. Den 10:de, Laurentii dag, Larsmessan, en slaga, efter sädesrågen då bör tröskas; ett halster, efter Lars blev levande stekt på halster. Den 15:de, dyra Vårfrudag eller Marie himmelsfärd, en harv, efter då är rätta sädestiden; en krona. Den 24:de, Bartholomei dag eller Bärtilsmessan, en humlestång, efter humlen då är mogen; en kniv, emedan då är tid att slakta bockar, eller efter huden blev Bartholomeus levande avdragen med kniv. Den 29:de, Johannes decollati dag, en hjort, som betecknar, att han nu är uti brunsten; ett avhugget huvud på ett fat, varmed betecknas Johannes död.

Höstmånad, September. Den 1:ste, Egidii dag eller S:t Elias, en ullsax, emedan fåren nu klippas; en biskopsmössa. Den 8:de, Marie födelsedag eller modersmessan, den tredje kronan och en korg med frukt. Den 14:de, korsmessan, den tredje trefoten eller tingsterminen; upprätt kors, efter det heliga korset då av kejsar Heraclius uti Jerusalem blev upphöjt år 679. Den 17:de, Lambertii dag, ett lamm, för likhetens skull i namnet. Den 21:ste, Matthei dag eller Matsmessan, en bock, efter bocken då löper; en ängel. Den 22:dre, Mauretii dag, en sköld. Den 29:de, Michaelis dag eller Michelsmessan, en våg betyder höstmarknaderna, som då gemenligen höllos överallt.

Slakt-månad, Oktober. Den 4:de, Fransiski dag, en fisk betyder, att nu är bäst att fiska, i synnerhet med ljustring; en bok. Den 7:de, Brigitti dag, eller Britmessan, en ullkarda, efter ullen nu bör kardas; ett kloster. Den 14:de, Calixti dag, märkelsedag, första dagen i vintertalet, ett bart träd, som betyder lövfallet; en påvemössa. Den 18:de, Luce evangelistens dag, en oxe och en slaktbänk beteckna slakttiden. Den 21:ste, Ursula dag eller elva tusen jungfrurs dag, en pil eller skäkta. Den 28:de, Simons och Jude dag, en slaga betyder trösketiden; ett kors; ett spjut.

De viktigaste sysselsättningarna denna tid äro näst det fortsatta skördearbetet, nedtagande av frukt, plockande av humle, beredning av lin och ull samt slakt. Rörande frukten finnas inga vidare säregna bruk. Man skall alltid låta sista frukten sitta kvar för att locka frukt till ett kommande år. Stjäles fruktträd, så är trädet skämt, men det botas lätt, om det bestrykes med litet folkträck (Sdm.). Humleskörden har naturligtvis endast där varit förenad med en särskild fest, där humleplanteringen skett i större skala. Så var bl. a. fordom förhållandet i Småland, och jag lånar härifrån en beskrivning av *humlekvällarna,* meddelad av Samuel Ödman och gällande för Wieselska prästhemmet i Vislanda på 1760-talet: "I september månad utgjorde humleplockning aftonsysslan i de flesta prästhus. Med denna i sig själv icke roande förrättning, efter en sträng dags arbete vid kornskörden, hade forntiden förenat en liten lustbarhet. I skymningen upptändes en stor stockeld, medan drängarna inburo och framför spisen uppstaplade en stor hög humlerevor. Inom få minuter satt hela huset omkring denna stapel att plocka humle. Men såsom detta arbete, som flera aftnar å rad fortsattes till kl. 10 och 11, var mycket sömngivande, undfägnades sällskapet med öl, och för att hålla ögonen vakna, ålåg var och en att förtälja någon saga ur forntiden. Från plockningen var ingen frikallad, utom prosten och hans fru. Men sagoförtäljningen öppnades av prosten och gick för varv till adjunkt, döttrar, drängar och pigor. Var och en hade berett sig därtill, och den som hört något roligt, sparade det till humlekvällarna. Man trodde sig försatt i en isländsk aftonsamling. Husets sätt att umgås med tjänstefolket gjorde, att ingen tvekade frambära något av sitt förråd. Alla voro uppmärksamma på den talande, och då denne slutade sin berättelse, började den näst intill sittande med den vanliga prologen: 'Det var en gång'."

Lin- och ullberedningen försiggick vanligen i särskilda stugor. I Skåne lågo dessa vanligen vid en bäck eller ett kärr i en nästan hemsk ödsighet. Dessa stugor fingo därför en viss högtidlig karaktär i folkfantasien, och de ofta där uppstående eldsvådorna bidrogo i sin mån att öka skrämseln. De blevo därför skådeplatsen för sägnerna om rån, varulvar och bäckhästar. Linbrytningen ägde vanligen rum i september eller oktober, ullkardningen i oktober. Hyddan var delad i två rum, det inre, *torran,* upptogs av en träställning, på vilken linet sattes, och innehöll dessutom en *lerbas* eller *kölna,* d. v. s. en murad ugn med öppning åt det yttre rummet. Vid denna öppning satt "torkekäringen" och underhöll ett lågande bål ifrån kvällsskymningen till kl. 2 på morgonen. Då var linet, om allt gick ordentligt till, fullkomligt torrt och sprött. Men här i det yttre, tämligen rymliga rummet, vars jordgolv

hade ett tjockt lager linskärvor, och från vilket de skrymmande *brytorna* (linbråkorna) voro undanflyttade, anställdes en mängd lekar; här sjöngos visor, förtäljdes sagor, och då natten var klar, lektes änkeleken på platsen utanför brytstugan. Ägarna av dylika brytstugor lånade eller hyrde ut dem till byns övriga hushåll och även till mera avlägset boende bönder. Vid linets brytning visade karlarna sig alltid ridderliga och bröto sina kvinnliga kamraters lin, stundom utan att få extra förplägning, men alltid under ostyrigt skämt. Linets skäktning utfördes uteslutande av kvinnor. Fastän tungorna gingo i kapp med skäktträna,

Fig. 268. En oppsittskväll i Leksand. Dalmålning av Sämskar Lars i Tibble.

lämpade sig detta arbete dock ej för sagoförtäljning eller sång. Annorledes förhöll det sig med ullkardningen. Vid detta arbete voro saga och sång självskrivna, och var och en ålades som plikt att sjunga en visa eller förtälja en saga. Här uppfriskades också gamla sägner och spökhistorier[1].

I mellersta Sverige förekommo ofta även vävaftnar, då man vävde

[1] Beskrivningen om lin- och ullsammankomsterna gäller företrädesvis Skåne och är här hämtad från E. Wigström. Samma författarinna har i boken "Kardegille" sammanfört en del berättelser och historier från dessa aftnar.

band eller andra smärre saker. Här vidfogade bild återger en sådan s. k. "opp-sitts-kväll" i Leksand, målad av Sämsker Lars Larsson i Tibble, en på sin tid mycket berömd allmogemålare[1].

Vid slakten, som oftast inföll i slutet på oktober, var redan vintern i annalkande, och man började följaktligen att undra över, hur vintern kunde bli. Därför brukade man i regel spå på det slaktade djuret. Då ett djur leddes ut för att slaktas, kastade man ett föremål, en sten, kvist e. d. till den plats, där djuret hade stått, på det att det åter måtte komma "ko i den båsen". Vid svinslakt fick man under skållningen varken nämna borst eller hår, ty dessa skulle i sådant fall icke alls, eller åtminstone med svårighet fås att lossna. Om efter hudens avdragande ryckningar i musklerna förekommo, skulle de barn, som hade svårt att lära sig läsa, gapa över desamma. Så snart levern uttagits, skar man ett kors i denna. Om vid svinslakt mjälten befanns blå och tjock, inträffade sträng vinter, allt efter som han var jämn till, men var han ljus och smal i ena ändan eller på mitten, så blev det blid väderlek i förhållande därefter. Ett annat sätt var att spå ur mjälte: fläckig mjälte gjorde ostadig vinter, ljus snö, mörk barvinter[2].

Michaelsdagen, "mickelsmässan", spelade en viktig roll fordom. Det var marknadstiden och sommararbetets sluttid. Såsom begynnelsetid till senhösten var den viktig vid utspanandet av tillkommande ting. Om vinden mickelsmässodagen var nordlig eller östlig, blev vintern sträng; om det regnade, blev det blidvinter. Var vädret vackert och klart, blev följande år ett torkår. Om man redan förut haft froster, skulle froster också infalla efter 1 maj följande år. Ett annat sätt att få veta nästa års väderlek och skörderesultat var att upptaga ett från trädet nedfallet ekollon. Fanns en fluga på det, blev nästa skörd medelmåttig; fanns en mask däri, blev det god skörd; fanns intet däri, förestod en smittosam sjukdom; var det moget men tomt, blev det måttlig snö före jul och stark köld efter jul; var det väl format utanpå och fullt av innehåll, blev följande sommar vacker, och man fick ymnigt med korn och kärna; var det mjukt och fuktigt inuti, fick man bereda sig på en mild vinter och en våt sommar; voro skal och kärna skrumpna, kom sommaren att bli mycket varm (Lloyd). Mickelsmässoaftonen skulle hästarna upptagas från betet, om man ville, att de skulle få vackert "hårsim" om vintern.

Tjänarna flyttade vid Mickelsmässan, och därför tänkte man kanske mest på dem. Det kunde ju vara svårt nog att skiljas vid dem. Av-

[1] Om honom se vidare "Övre Dalarna förr o. nu", s. 497 ff.

[2] Om spåendet ur gåsens kött se längre fram runstavstecknet för 11:te november.

skedsdagen var därför en tung dag. "Det skulle ha rått ett sällsport dåligt förhållande mellan familj och tjänare, när ej på ömse sidor avskedet kostade bittra tårar, för att ej tala om vad det kostade att skiljas från kamrater" (Wgstr.).

De avflyttande pigorna fingo en grovbrödskaka och en rökad lammbog som hjälp till födan under de dagar, de tillbringade i sina barndomshem eller hos fattiga släktingar, innan de tillträdde sin nya tjänst. En vecka senare, *kistesöndagen,* infunno sig de gamla tjänarna för att hämta sina kistor. Då upprepades ej sällan avskedsuppträdena (Wgstr.).

Med början av november var vintern inne, och vintergruppens fester begynte samt varade sedan till januari månads utgång. Den långa julhögtiden räknades i regel från 1 dec.—1 febr., och november var en förberedelsetid till denna. Vintergruppens månader hade följande tecken:

Vintermånad, November. Den 1:ste, Allhelgona eller Helgomessan, en upp- och nedvänd båt betecknar sjöfartens avstannande; några kors. Den 6:e, Gustav Adolfs dag, är tecknad med en spira, till hågkommelse av högstsalig konungen. Den 11:te, Mårtens dag, en gås, som betecknar vinterns ankomst, och att då de gamle offrat jorden en gås, som de även av bröstbenen spådde, huru vintern sig skulle skicka, den första delen av bröstbenet betyder vinterns begynnelse, och bakdelen vinterns slut, det vita på bröstbenet betyder snö och blitt väder, det mörka frost. Den 19:de, Elisabeth, en kyrka; en hästsko. Den 23:dje, Clemens dag, ett ankare, som betyder, att skeppsfarten är förbi; ankare betyder ock, att påven Clemens blev av kejsar Trajanus med ett ankare nedsänkt i havsbottnen; en båge utmärker jakttiden på spårsnön. Den 25:te, Catharine dag, ett hjul, emedan Catharina skall med ett hjul blivit till döds marterad; en spinnrock, efter kvinnfolken nu börja spinna. Den 30:de, Andree dag eller Andersmessan, ett kors, är en märkelsedag; varom är ordspråket: när Andersmesso-skon knarkar, så skall Jule-skon slaska; en rävsax, emedan då är tid att fånga rävar.

Julmånad, December. Den 4:de, Barbare dag, en släda; ett kapell. Den 6:te, Nicolai dag, en orm, som biter sig i stjärten, efter de gamle vid den tiden begynte sina runstavar; en biskopsstav. Den 8:de, Marie avlelse dag, en krona. Den 9:de, Anna dag, en kanna, att julölet skall vara färdigt och brygt. Den 13:de, Lucie dag, skräddaresax betyder, att långa nätterna nu bliva avklippta; ett furubloss, efter Lucia, blev därmed kringsatt, dock oskadd. Den 21:ste, Thome dag, Thomasmessan, en hand med tvenne utsträckta fingrar betecknar Thome tvivelaktighet; tvenne furuträn i kors betyda, att solen var vänd i furuträn, vilka nu göra samma tjänst, då furubrasan värmer om vintern som solen om sommaren; denna sed att Thomasmessan resa upp furu- eller granstänger i kors är ännu i bruk på många orter. Den 25:te, juldagen, ett barn i lindan med strålar ikring huvudet betyder Kristi födelse; horn betyder de gamles lustiga drickande för det gamla året och det nyas undfägnande. Den 26:te, Stephani dag, några stenar efter han blev stenad. Den 27:de, Johannes Apostel, en örn, varmed Johannes utmärkes; ett horn för julhelgen. Den 28:de, fjärde dag jul, ett svärd betyder de menlösa barnens mord; ett horn, julhelgen.

Thors-månad, Januarius. Den 1:ste, nyårsdagen, utmärkes med ett upprest horn, som betecknar, att julron ännu varar, emedan förfäderna drucko öl och mjöd utur horn ifrån hedentima, jultiden, samt roade sig med lekar, sång och gåtor. Kniven utmärker Kristi omskärelse. Den 6:te eller trettondedagen utsattes med en stjärna, som ledsagade de tre vise män, och ett upprest horn, att julron ännu varar. Den 13:de eller tjugondedag jul, S:t Knuts dag, ett upp- och nedvänt horn, att julron är nu all, och S:t Knuts bild. Den 19:de, S:t Henriks dag, trefoten, att första tingsterminerna började, samt biskopsstaven, till åminnelse av biskop Henrik. Den 24:de, Ericus translatus, en dödsskalle över tvenne ben, till åminnelse att S:t Erics ben då flyttades ifrån gamla till nya Uppsala. Den 25:te, S:t Pauli eller Pålsmessodagen, en båge betecknar, att tiden är att skjuta; ett svärd, att S:t Paulus är avlivad med svärd.

November månad var i allmänhet fattig på fester. I egentliga Sverige fanns egentligen ingen särskilt framträdande festdag under hela månaden. I de gammaldanska landskapen och speciellt Skåne fanns åtminstone en, nämligen Mårtensfesten, gåsens dag. I Skåne var november månad en allmän uppgörelsetid: byräkenskapernas slutföringstid, tiden för granskning av begångna förseelser mot byordningen eller den moraliska ordningen. Dessutom var det husförhörens svåra tid, då man skulle visa, hur det stod till med kristendomskunskapen i socknen. I november mönstrades byns gäss, och kvinnorna tillställde en särskild liten fest härför (gåsagång), till vilken sedan männen fingo tillträde. Vid denna gåsmönstring var det, åtminstone i äldre tider, en sed att för god ordnings skull mönstra även alla byns pigor. Denna senare mönstring gick ut på att övertyga sig om, att alla hade sin jungfrudom okränkt.

Om husförhörens vedermödor må citeras Eva Wigströms skildring av förhållandena i Rönnebergs härad i Skåne: "Det var verkligen ingalunda behagligt att som husmor, husbonde eller deras ställföreträdare vandra av till husförhör med en flock tjänare eller syskon. Man kunde ej ha den ringaste säkerhet, att de ej på varje prästens fråga skulle i ångest och förvirring gripa till vilket svar som först for dem på tungan. Husförhören höllos skiftevis i de större bondgårdarna, vilkas stugor mäktade rymma en större församling. Prästen satt på högtidshyendet på bordändsbänken, framför honom låg bibeln, katekesen och kyrkboken — kring väggarna bänkade offren. Prästen förrättade en bön, och under det att han läste upp de välkända bönerna, höllo många av åhörarna en mönstring med: 'Vad är det?' och 'Vad förbjudes?' Och så började sorgespelet. En med otålighet eller vrede kämpande präst, en förskrämd ungdom, som flock efter flock, varje hushåll för sig, ropades fram till bordet för att försöka läsa ett par verser ur bibeln, medan alla bokstäverna dansade för de mera räddas ögon, och därpå ramsa upp ord, vilka för dem ej ägde den ringaste mening — var detta kristligt? Att befolkningen i tysthet betvivlade gagnet av husförhör, märktes tydligt

av den mängd småhistorier, som berättades från dylika sammankomster och i vilka prästen sällan undgick ett hugg."

Julhögtiden kan indelas i tre i varandra gående kretsar, allt eftersom man räknar den större eller mindre högtiden. Den yttersta kretsen omfattar två månader (1 dec.—1 febr.), den inre mera betydelsefulla räckte från Lucia till Knut (13 dec.—13 jan.); slutligen den innersta från julafton till trettondagen, "de tolv dagarna", den viktigaste och heligaste tiden, då allt arbete skulle vila. I den yttersta kretsen falla endast förberedelserna till julfesten och en och annan mindre efterfest. Före Lucia borde man helst ha tröskat och köpt hem allt som behövdes. Redan innan säden tröskats, utvalde man vissa kärvar, av vilkas innehåll julölet skulle bryggas, och julbrödet bakas. Julfisken skulle i god tid köpas hem. Man fick tänka på, att mala, sikta, mälta och brygga skulle ha sin tid. Julölet borde helst vara färdigbryggt före den 9 december. "Anna med kanna" hette det. Vidare skulle det bykas, slaktas, bakas och stöpas talgljus, först och främst det tre- eller femarmade julljuset, som endast användes julkvällen och då ej fick tagas från bordet, sedan kyrkljuset — varje familj skulle lämna ett ljus till julottan, och detta blev både tjock och långt, ty det ansågs såsom en heder att ha lämnat det största ljuset — och slutligen vanliga ljus till husbehov (Grip).

Luciadagen var enligt gammal tideräkning den kortaste på hela året och därför halvt en julfest. Luciafirandet är dock ej utbrett över hela Sverige utan anträffas mest i de västra provinserna: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland och Värmland. Lloyd beskriver det så här: Klockan 3 eller 4 på morgonen blir en sovande på Luciadagen uppväckt av en vitklädd flicka med thiar av tända ljus kring huvudet. Hon bär en bricka med kaffe, brännvin, tårtor o. s. v. och som man måste hålla till godo medan man ligger. Därefter stiger man upp, och familj och gäster sätta sig ned till en måltid, kallad *otte,* varunder glasen gå flitigt omkring, och lustighet hör till ordningen för dagen. Därefter plägar folket både fiska och skjuta vid skenet av bloss, som äro gjorda utav torrvedsstickor; men jag vet icke, varför man på det sättet roar sig just denna morgon." Jämte denna beskrivning, som troligen avser förhållandena i Värmland, må anföras en från Västergötland av J. Sundblad: "Intet hem var så armt, att den dagen fick gå spårlöst förbi. Den som ej själv hade, tiggde av andra bättre lottade, och dannekvinnan ansåg det nästan som ett kärleksverk att 'ge lite' te' lussebiten'. Vid intagandet av denna tillgick så: strax efter midnatt började kvinnfolken att syssla i stugorna och köken, där det kokades kaffe, stektes fläsk och skars grissylta. På förmögnare bondställen utkläddes oftast

en av husets pigor i en vit dräkt med krona, full av ljus, på huvudet. Vid tretiden väcktes manfolken, som sittande i sängarna, förtärde välfägnaden, i vilken brännvin dessutom utgjorde en nödvändig del. Lussebiten utsträcktes även till djuren: katten fick litet grädde i sin skål, hunden ett gott ben, hästarna en kappe havre, nötkreaturen en 'våndel' hö och fåren ett par kärvar löv. I äldre tider firades denna fest med de burleskaste upptåg. Sålunda hörde jag som barn, huru man i Vings församling i Älvsborgs län lett en kviga eller ko en hel mil på lussenatten för att låta henne med en ljuskrona mellan hornen och även i annat avseende utklädd 'spela Lucia' på ett rikt bondställe. I de fattiga hemmen fick, som sagt, denna natt lika litet gå ouppmärksammad förbi, man festade så gott man förmådde, även om smulorna skulle vara ihoptiggda. Mycket sovs ej denna natt. Jag passerade en gång en sådan natt förbi Vånga by. Klockan var ej mer än tre på morgonen, men i varje stuga syntes ljus; det såg ut som en afton strax efter skymningen."

Efter Luciadagen tog man med ännu större iver itu med julförberedelserna, nu började det egentliga julstöket. Man slaktade, man bakade, som om man velat proviantera för ett helt år, men vid julens slut var dock allt förtärt. Till baket hörde vissa kultbröd med form efter ett visst djur, som särskilt ansågs stå i förbindelse med julen, särskilt julbocken och jultuppen.

Till sist kom julafton. Förmiddagen var fullt upptagen med småsysslor. Karlarna hade full sysselsättning med att ordna och rengöra i alla uthus och hugga ved, så att det kunde räcka åtminstone nyårsdagen över. Några av manfolken spinkade stickor, andra höggo ved, en uppsatte julkärven åt sparvarna och några skodde hästarna. Kreaturen fingo bättre och rikligare foder, så att de skulle kunna stå sig juldagen över. Man skulle alltid vara vänlig mot djuren, och därför tilltalades de med: "I dag är det julafton" eller "Här har du din julafton". På så sätt gick förmiddagen. Klockan tolv eller ett åt man i vissa nejder (företrädesvis i västra och södra Sverige) brödskivor doppade i den kittel, vari sovlet kokades för den stundande högtiden. Doppningen i grytan skedde med en viss högtidlighet och betraktades som en inledning till den egentliga festen. Julafton fick på grund av denna måltid namnet *dopparedagen*, och barnen plägade i ren längtan räkna dagarna till julafton genom att nämna: "da'n före, da'n före, da'n före... doppareda'n". Doppbrödet kallades i Halland *möljebröd*. Efter denna måltid gick man till rengöringen av sig själv och tog ett grundligt bad, varefter man tog på sig sina bästa helgdagskläder. Nu utbreddes julhalmen på golvet, och i Halland och Småland "pinnades"

julbonaderna upp, rummet fick en sista ordning, bordet dukades till julmaten och — julafton var inne. Klockan hade under tiden blivit sex, och då satte man sig till bords och åt julmaten. Redan i kapitlet om maten har omtalats, vad som hörde till en riktig julmåltid och här må blott tilläggas, att lutfisken och gröten aldrig fick saknas. Efter måltiden lästes högt juldagens epistel- och evangelietexter, och några julpsalmer sjöngos, vari alla de närvarande instämde. Sedan utdelades julgåvor, om sådana förekommo. De voro ej allmänna före mitten av 1800-talet. Ej heller fanns någon julgran före denna tid. Man prydde i stället stugans tak eller ingången med en gran. Sist lästes aftonbön, och man gick till vila, dock utan att släcka julljusen, som måste brinna hela julnatten.

Juldagen voro alla tidigt uppe för att komma i tid till julottan. Efter denna gällde det att så fort som möjligt komma hem. Därför ville man knappt sitta längre än till välsignelsen för att få tid att sätta seldonen på hästarna. Se'n bar det av det raskaste hästarna kunde löpa, ty den som kom först hem, fick först sin gröda inbärgad. När man kom hem till gården, skulle man skynda sig att på stående fot inmundiga en sup och en smörgås, innan hästarna selades av och sattes i stallet. Husets folk undfägnades med julglögg bestående av brännvin och sirap (Uppl.). Juldagen förflöt sedan i stillhet. Ingen "utesyssla" fick företagas, stallet stod orört, spillningen fick ligga kvar, hästarna fingo bli oryktade. Mat gav man dem endast i minsta möjliga mängd. Inga besök hos grannar fingo företagas. Alla skulle stanna hemma i stillhet. "Folk, som ej ha så mycket skick, att de hålla sig hemma juldagen, har man rättighet kasta köttspadet efter, när de gå sin väg" (Wgstr. I, 99).

Annandag jul begynte med en ny kappkörning, antingen från kyrkan och hem eller till nordrinnande vatten för att få "gräddan" av vattnet, vilken var särskilt kraftig. En allmän vattning ägde sedan rum. Ibland företogs kappritten på andras hästar, och då blev det vanligen obehagliga slagsmål, när de återlämnades. Till detta ofog lades ibland ett annat, att innan hästlånarna avlägsnade sig, vända upp och ned på allt som fanns i stallet. (Vg.).

Ibland antog färden från källan en mera högtidlig karaktär. De unga hade klätt ut sig till staffansriddare och redo från gård till gård under avsjungande av Staffansvisan[1].

Liksom i majvisan uttalades välönskningar och utbådos gåvor.

[1] Om Staffansvisorna se vidare T. Norlind. Studier i sv. folklore sid. 258—285 och N. Keyland, Julbröd, julbockar och staffanssång, 1919.

Ibland förekommo denna morgon i stället "stjärnegåare". I vissa nejder funnos båda på en gång, vilka efter att först ha gått skilda till sist träffades och gjorde sin tiggarmarsch tillsamman. Stjärnvisorna och staffansvisorna kombinerades då med varandra. Stjärnsången skall behandlas i samband med trettonaftonsfirandet.

På annandagens förmiddag var allt i rörelse. Alla ville ha slut på sitt arbete fortast möjligt, ty på eftermiddagen började "julstugorna". Dessa dansaftnar fortsatte sedan alla juldagarna med undantag av helgdagarna. Man samlades på olika ställen varje dag, och det var en viss heder med den första stugan. I Östergötland brukade man på annandagen särskilt "inviga" den första dansstugan genom ett litet dramatiskt uppträde. Fyra vitklädda jungfrur prydda med glitterkronor på huvudet kommo in. De två gingo förut och buro välfägnaden, de två efteråt buro en "brinnande buske", d. v. s. en liten gran med julljus. "Busken" nedsattes på golvet mitt i stugan. De fyra flickorna slöto en ring kring den och sjöngo en visa till värdfolkets ära. Busken ställdes därefter på ett bord, och dansen begynte.

Dessa juldansaftnar och ej minst annandagens voro skådeplatsen för en mängd julupptåg. Än var det julbocken, som kom in och ville stånga folket men vederbörligen sköts av "far och son", belades med kappor och kördes bort i en skottkärra men i sista ögonblicket fick liv igen, än var det ett veritabelt julspöke med horn och ludet skinn, som rusade in mitt under dansen. I Skåne berättades om en man, som klätt ut sig i svart med horn på huvudet, klor på händer och fötter samt rött under fötterna och händerna. I munnen hade han blåner eller lin med eld uti, så att, då han blåste, eldgnistor flögo omkring. Så utstyrd gick han från den ena lekstugan till den andra, men då han kom till en skog, tog den onde honom med hull och hår, och man trodde sig sedan under de mörka julnätterna stundom höra hans hemska skrik (Mandelgren).

Juldagarnas fester avbrötos endast av nyårsdagens helgdagsro. Nu var åter tiden inne att tänka på det kommande året. Man fick göra, vad man kunde, för att få lycka med sig. Ett äpple på fastande mage kunde vara bra. Att få pengar till skänks på morgonen gav mycket i inkomst under året. I motsats härtill var det otur att få utgifter på nyårsdagen. Då fick man nämligen också ge ut mycket pengar under året. Fick man förtret den dagen, fick man ledsamheter under året. Hade man en päng i munnen och en brödbit i handen och öppnade psalmboken på tre ställen med blicken riktad på "nyet", kunde man av psalmernas innehåll läsa sig till, vad som skulle hända under året (Smål.). Så många dagar nyårsnyet doldes under molnen, så många dagar skulle

också säden ligga i jorden, innan den kom upp. "Om aftonstjärnan Venus går före nyet, betecknar det god årsväxt, emedan Herren går efter drängen och tigger på honom att bli i tjänsten, vilket den högmodige drängen nekar för den goda tidens skull, emedan han har sin utkomst utan årstjänst; men går nyet före och planeten efter, betyder det dyr tid, då drängen tigger på husbonden, att han skall behålla honom längre i sitt bröd" (Gasl.).

Trettondagen firades i allmänhet utan något annat upptåg än stjärnans kringbärande. Stjärnan, som kringbars av ungdomen, fick i visan dels bli stjärnan, som syntes herdarna i Betlehem, dels stjärnan, som visade vägen åt de vise männen. Innehållet i visan eller spelet blev sålunda dels herdarnas tillbedjan, dels de tre vise männens tillbedjan. Ramen omkring hela innehållet var som i maj- och staffansvisorna tiggandet av gåvor. Man vandrade därför från gård till gård med sin stjärna.

De uppträdande personerna voro vanligen en stjärnbärare, tre vise män, Herodes, dennes betjänt, två soldater och Judas, vartill i Skåne tillkomma Josef och Maria. Av dessa spelade vanligen Herodes huvudrollen. Han var stortalande, skröt med sin makt och tapperhet, befallde om mördandet av barnen med kall likgiltighet och ville strida med de vise männen. Dessa voro fullt upptagna med tanken på Jesusbarnet och sjunga psalmer. Soldaterna skröto blott med sin tapperhet. Judas presenterades allra sist. Han var svart i synen, var klädd i svart päls med håren utåt, bar svans samt hade horn på huvudet. Han gjorde sedan krumsprång och roade åskådarna och fick som belöning pengar i sin pung[1].

Stjärnan, som bars i täten, skulle hållas i ständig kringsvängande rörelse. Denna kringsvängning stod i skarp motsats till allmän julsed, enär det hette, att juldagarna ingen "kringgärning" borde ske. Allt skulle stå stilla, spinnrock, kvarnhjul, nysta m. m. Vi ha förut träffat förbud för kringgärning å helgdagar. Detta gäller således ej blott julen. Särskilt är torsdagen en sådan förbudsdag. Julen förbindes sedan mera direkt med solen. Enligt allmän folktro står solen stilla alla tolv juldagarna, men på den trettonde begynner den åter att röra sig. Kringgärning blir således tillåten, då trettondagen begynner, och därför skall kringvandringen med stjärnan symbolisera solens gång, sedan den stått stilla under juldagarna. Samma föreställning om solens vandring efter att ha stått stilla ligger till grund för påskdagens uttryckssätt "solen dansar", sedan vårdagjämningen är över, och dagen vinner på natten.

[1] Rörande trettondagsspelen se T. Norlind, Studier i sv. folklore, s. 285—326.

Den egentliga julhögtiden är slut d. 13 januari. "Knut kör julen ut." Därför har man denna dag sin sista lekstuga eller modernt uttryckt: man har "knuts-bal" på kvällen. Julen slutar således kl. 12 midnatt mellan Knut och Felix (13 och 14 jan.), och detta sinnebildas i vissa nejder (Skåne) med ett särskilt julspöke, "Felixdockan", som antingen utgöres av en i kvinnokläder uppträdande mansperson eller en uppstoppad käpp, som inkastas. I båda fallen är käringgestalten den typiska formen.

Med "Felix" begynner allt återgå i sin vanliga ordning, arbetet inomhus med spinning, vävning, slöjdande av allehanda slag återupptages, och sysslandet i stall och lada fortsätter som förut. Ändå vill man ej riktigt föreställa sig, att allt är slut, och tanken på kyndelsmässan hägrar ännu i sinnet. "Ljusens dag" är sista dagen — slutet på all härligheten, sedan återstår bara minnet av det förflutna och längtan efter ännu en jul, lika trevlig och glad.

Jämte de regelbundna årsfesterna förbundna med gammal religiös kult funnos även andra fester, då unga och gamla kommo samman för att roa sig. Vid de kultiska festerna förströdde man sig med sånglekar, danser och mimiska upptåg. Vid de profana sammankomsterna utan gammal kultisk karaktär spelade idrotten ofta en viktigare roll. De gymnastiska idrotterna ha alltid utgjort ett led i utbildningen till man, antingen de utvecklade kroppens smidighet eller dess styrka. Vi känna sådana lekar såväl hos greker och romare som nordbor och kunna blott nämna spjutkastning, bågskjutning, brottning, käpplöpning. Olaus Magnus omtalar på flera ställen i sin här ofta citerade bok, huru måna nordborna voro om, att ynglingarna fingo tidig övning i dessa idrotter för att kunna bli goda och dugliga krigare. Ofta tävlade man på liv och död. Härader kallades upp mot härader att tävla om pris. Tiden för alla sådana tävlingsspel var våren, allra helst mellan påsk och pingst. Under vintern hade man idrotter på is, skridskoåkning, i norra Sverige även skidåkning, kälkåkning, dragkamp på is, kappritter på is m. m. Ett intressant exempel på sådana idrotter anför Olaus Magnus. Han säger, att man brukade begagna sig av en flätad ring av vidjor eller rep. Den skulle de, i det de med alla krafter spände emot med fötter och händer, söka draga från varandra med ett ryck, varvid segern tillföll den starkare. Ett annat sätt var att kämpa på isen. För att ej haika insmorde man skorna med grankåda, i vilken man blandat sand.

Under århundradens lopp ha lekarna skiftat karaktär, och de ha nu i många nejder upphört att vara av någon betydelse. I andra bygder ha de gamla lekarna levat kvar hos folket längre tid. Främst med av-

seende på ålderdomliga lekar står Gotland, och på denna ö synes också leken ännu vara av betydelse för såväl ynglingar som män. Strelow säger 1633 i sin gotländska krönika: "Dessa gotlänningar ha alltid övat sig i skjutande, i att kasta stora stenar, brottande, kapplöpning, så väl till lands som vatten, hästränning, vilket ännu brukas, så att ingen söndag mellan påsk och pingst avlöper utan att ju icke sådan övning sker, om hela och halva tunnor öl, en socken mot en annan; titt och ofta skjuter man till måls om det pris, som är ringare än skottet kostar." Till denna beskrivning må läggas en nyare av 1871 efter A. T. Snöbohm: "Stundom anställas tävlingar mellan ynglingarna, 'drängarna', uti en socken eller by och dem, som tillhöra en annan, eller med 'gubbarna' (de gifta karlarna), och uti somliga av dessa övningar, kapplöpning, hjulränning, handdragning, taga även någon gång de raska flickorna del. Dessa tävlingar kallas *våg*. Varje parti ställer fram lika många kämpar i varje övning eller *spel*. På varje våg förekomma tre spel, varje spel utföres av udda par kämpar, såsom 5, 7, 9, på det att övervikten må kunna bliva på endera sidan, ty vore det jämna par, så kunde det bli lika många segrare på båda sidorna. För att ena partiet skulle hava segrat över motpartiet, måste segrarna hava vunnit två spel. Domare utses å båda sidor att åse tävlingarna och tillse, att det går ärligt och rätt till. Av de tre spelen kallas två 'frispel', ty varje parti äger bestämma ett och väljer då det, som det anser sig vara säkrast uti; tredje spelet, som blir det egentliga tävlingsspelet, kallas 'samspel', emedan båda partierna skola samsas eller överenskomma därom. Dessa våg åskådas vanligen av en betydlig mängd människor, särdeles flickor, och merendels slutas sammankomsten med dans, gemensam för båda partierna, om allt går av i sämja och vänskap, men om, som lätt händer, kämparna bli för ivriga och tvister uppstå, så ser man icke, som förstädes på fastlandet är brukligt, ett vilt slagsmål anställas, utan sedan man litet sagt varandra besked, så drager varje parti med sin flickor åt var sitt håll för att svänga om." Under de 40 år, som förflutit sedan denna skildring nedskrevs, har visserligen mycket av de gamla idrotterna försvunnit från ön, men det händer ännu, att det gamla kan bli nytt igen och liksom med ens återuppvakna, om en riktigt gotländsk nationalfest skall gå av stapeln. Nutidens hembygdsfester äro alltid en de gamla minnenas föryngringsfest. Av de båda särskilt gotländska nationalspelen, *pärk* och *varpa*, är den förra stadd i stark tillbakagång, endast varpan lever ännu sitt friska liv på ön och kommer väl göra så i ännu hundra år till.

Närmast kämpaspelen stodo brottningslekarna. Till dessa kunna som särskilt allmänna räknas: brottning *(ryggkast;* vanligen de-

lat i *livtag* och *kragtag)*, bryta arm, dra' krokfinger, dra' skorpa (med hela handen i st. f. finger), dra' kavel (sitta på marken, söka med en käpp dra' upp varandra), spänna kyrka, dra' rävkrok ("maka svin ur läge"), dra' rep, kramma hand, ta' opp näven (när den är knuten), *fipsas (handskas;* slå på fingerspets), skilja makar (två knutna händer på varandra) m. fl. Till tävlingsspelen kunna sedan även räknas springlekarna. Den enklaste formen är härvid att springa kapp *(ränna)*. Denna kan ske antingen två och två eller i hela flockar. Många variationer finnas, i synnerhet om en man och kvinna tävla, varvid mannen naturligtvis skall ha svårigheter att övervinna, som hindra hans rörelser. Sådana hinder äro, att mannen skall plocka upp något på vägen, att mannen skall halvvägs stanna för att ur en bredvid ställd ölkanna taga sig en klunk, springa ett varv kring ett vid banan utlagt vagnshjul m. fl. Bland ungdomslekar tillhörande denna grupp kunna nämnas: änkeleken, klubbis *(pjätt, dunk)*, leka gömme m. fl. Nära springlekarna såsom tävling i snabbhet stå sedan skridskoåkning (i kapp mot ett mål), kälkåkning, sträcksimning, gå på styltor m. m. — Nästa grupp omfattar lyft- och kastlekar. Till de förra höra lyftandet av en stor sten. Många variationer finnas allt efter stenens tyngd: lyfta med hand, med fot, lägga på rygg, hålla i sträckt hand m. m. Att ha en stor sten vid gården, som skall lyftas, innan en yngling får anses "mogen", finnes ännu här och var. Till kastlekarna höra först och främst: kasta sten i höjd eller längd, kasta mot mål, kasta snöboll, skjuta med båge, slunga, kasta smörgås (på vatten). Den berömdaste och ädlaste av alla dessa kastlekar torde det gotländska spelet *varpa* vara. "Varpan" utgöres av en flat sten, nästan rund, c. 15 dm. i diameter. Leken består blott i att kasta till måls på ett avstånd av c. 10 m. Målet är en pinne, nedstucken i jorden. Leken kan bestå av två eller flera deltagare. Den, vars sten kommit närmast, får ett point. Man har jämfört denna lek dels med den antika discuskastningen, dels italienarnas boccha, där kulorna ibland kunna utbytas med flata stenar. Man tror sig på Gotland ha funnit varpstenar "från hedendös".

En grupp för sig bland kastlekar bilda bollspelen. Dessa äro synnerligen gamla och omtalas såväl hos greker och romare som hos nordbor. Under medeltiden voro de vanliga hos alla samhällsklasser, ej minst hos allmogen. Under 1600-talet uppförde man vid adelsgodsen och de kungliga slotten särskilda bollhus[1]. Dessa spel ägde vanligen

[1] Nuvarande Finska kyrkan i Stockholm tätt intill Kgl. slottet var platsen för nya bollhuset. Före detta fanns "gamla bollhuset" eller "lejonkulan", en tid Stockholms teaterhus.

rum med mittnät liksom vår tids lawn-tennis. Ännu i början av 1700-talet spelade man gärna boll hos adeln, men med andra hälften av samma århundrade föll det ur bruk och kvarstannade sedan endast hos allmogen in till våra dagar. De nya bollekarna hos de högre klasserna äro direkt importerade från England och ha ej nått allmogen.

Man plägar indela bollspelen i handboll och fotboll. Av handbollslekarna skiljer man mellan bollspel utan och med slagträ. Till de senare höra de allbekanta: långboll *(långbo)* på två lag om 5—6 personer; en uppländsk variation av denna är "Tre slag och ränna"; en blekingsk form är "Söt och sur" (lyrboll); "bränna boll" med fyra utemål och ett innemål mitt på en av sidorna; "Per i håla" ("Bränna putte"; "Peta boll i hål") med en mittgrop och flera smågropar i ring om denna. Till bollspel utan slagträ hör först den vanliga enkla bollningen mellan personer eller mot en vägg ("bäddra boll"); sedan: "mota boll", att med handkast eller fotkast få bollen in i motlagets bo; "bollstå" med med uppställning i halvcirkel nära en vägg och namn på de spelande efter alfabet: Abo (Appelgrås), Bibo, Caka, Drake etc. eller efter veckodagarna: Söndag, Måndag, Tisdag, Onsdag etc. Slutligen de allbekanta gotländska *pärkspelen,* av vilka finnas två oegentliga, *bockpärk* och *väggpärk,* samt tre egentliga, *bakpärk, frampärk* och *puttpärk.* Vid bockpärk äro de två lagens bon på längden åtskilda av en mittgräns, och i samma riktning itudelas vartdera boet av en stötgräns. Väggpärk spelas mot en slät och hög mur, på vilken uppritas ett vågrätt streck 1—2 m. över marken och två lodräta sidostreck 6 m. ifrån varandra. Bakpärk spelas med en fyrkant, "pärken", utprickad med utlagda stänger eller vita linjer. Två lag på en anförare och 7 man spela, ett i utemål, ett i innemål. På 10 m. avstånd från pärkens främre kortsida ("framstickan") nedstötes en pinne, "stötan", och genom denna går parallellt med framstickan den ursprungliga gränslinjen mellan ute och inne. Innermännens pärkkarl står bakom bakstickan och motpartiets anförare kastar bollen först *(kas-hugget)* för att få den till att taga mark inom pärken. Innermännens pärkkarl driver den tillbaka, utemännen mottaga den och på så sätt fortsättes, tills någon tar miste. Blir bollen nu liggande i utemål, har utemännen vunnit en point *(kas).* Vid *frampärk* är pärken något smalare och längre, pärkkarlen står vid framstickan och skall i luften möta alla kas-hugg. En mera invecklad variant av pärk är *puttpärk,* vilket endast spelas på södra delen av ön. — Om pärkens upprinnelse är föga känt. Linné åsåg spelet under sin gotländska resa och säger sig aldrig förr på svenska fastlandet sett detta spel, "som är så gammalt på Gotland och i Holland". Den gotländske prästen Neogard († 1758) säger: "När holländarna hit komma, spela de detta boll-

spel på samma sätt." Troligen har gotlänningen lärt sig spelet av en eller annan hemvändande sjöman, som skaffat sig kunskaper därom i Holland.

Av kastspel kan ytterligare nämnas kägelspel. Detta först i Tyskland utbildade spel med 9 käglor och kula rullande antingen längs marken eller i särskild träränna, nådde Sveriges högre klasser under 1700-talet och blev allmänt hos allmogen i början på 1800-talet. Dock synes man tämligen snart ha glömt bort det, och spelet är numera sällsynt. Sv. Lampa omtalar en variation från Västergötland. Var och en av de två tävlande tar 4 käglor, som uppställas i rät linje bredvid varandra med c:a 1 alns mellanrum och 20 stegs avstånd mellan linjerna; kungen placeras mitt emellan raderna. De spelande göra sedan var sitt kast med klotet och söka slå ned motpartens käglor. Faller en kägla, skall den, som lidit förlusten, kasta käglan jämte klotet över till motståndaren, som reser upp den på den plats, där den fallit. Slår nu den kastade käglan ned en annan, måste denna kastas till motsatta sidan och så fortfares, tills ej någon träffas. Slår någon till kungen, få två käglor kastas. När kungen förlorats, är spelet avgjort.

Till hopplekar kunna räknas hoppning från högre till lägre, h. över rep eller på ställning upplagd käpp *(stikel,* Gotl.), på längd mellan två å marken utlagda käppar *(lång-stikel,* Gotl.), h. med stöd av en lång stång *(stång-stikel,* Gotl.), h. på ett ben, hoppa bock, h. kråka. — Till en grupp, som jag skulle vilja kalla gymnastiska lekar, höra: stå på huvudet, gå på händerna, hänga i knävecken, kyssa tårna, slå kullerbytta, slå volt. Hit kunna måhända även räknas lekar, där man i en del besvärliga, liggande ställningar skall försöka resa sig upp under vissa villkors iakttagande. Vidare balanslekar: gå på brädkant, golvspringa m. m.

Närstående de mera stillsamma idrottslekarna äro sällskapslekarna. De utföras vanligen vintertiden och inomhus samt äro därför vanligen sittande. De kunna indelas i vanliga sällskapslekar och pantlekar. Den senare gruppen har ofta som förlek en sällskapslek och utgör därför blott en slutgrupp av "straff". Till vanliga sällskapslekar höra t. ex. gömma ringen, gömma ringen med förbehåll, pippla höns, borra gulläpple, du duger, skeppet är lastat, tavlor och deviser, byta namn, låna eld, leta reda på en gömd sak (med sång eller spel), blindbock, nummerleken, fiska, svara m. fl. Flera av dessa äro endast avsedda för dem, som ej förut varit med. Sedan man kan "knepet", saknar leken intresse. Detsamma gäller ännu mera pantlekarna. De flesta pantlekar äro i hög grad erotiska och ha ofta till huvuduppgift att sätta motsatta könet i förlägenhet, att få en gosse och en flicka att kyssas en eller flera

gånger, omfamna varandra m. m. En sådan typisk pantlek är "bygga bro"; pantägaren väljer en maka; ynglingen kysser alla inom fruntimmersraden och flickan alla inom motsatta könet; mellan varje kyss i "raden", kyssa de varandra. Av andra må nämnas: smussla penning ("stå rak"; "mata duvor"; en penning vandrar från mun till mun), exercera på ryska, säga sin kärestas namn, gå med posten, draga timmerstockar, sitta på understol, mäta kärleken, titta bakom tapeten, vända fyra fötter i vädret, plocka smultron under snön, stå i brunn m. fl.

Till sist något om gamla tiders kortlekar. Huru allmänna de varit hos allmogen på 1700-talet, kan tjäna som bevis ett sockenprotokoll av 1778 från Västerhaninge i Södermanland, där kortspel vid 1 drs vite förbjudes på bröllop och kollationer. M. Ysenius säger i samband med julfirandet i Halland på 1860-talet, att gubbarna ibland fördrevo tiden med kortspel, "ehuru detta slags förströelse för det groll, som hon vanligen åstadkom, senare började undvikas". Huru länge detta "undvikande" varat, omtalas ej. I allmänhet spelade endast de äldre kort. Bland de under 1800-talets förra del vanliga kortspelen må nämnas: tolva *(bondtolva)*, fem-opp, sista stick, dubb, sala hybeck, knektpass, casino. Ungdomen fick ej spela någon av dessa, ej heller deltogo fruntimmerna däri. Dessa hade i stället Svarte Petter och hungaröv, det senare så gott som uteslutande ett fruntimmersspel.

Från och med 1750 föreligga en mängd folkböcker med beskrivningar på kortspel. Jag nämner några här jämte årtal, då tryck föreligga. En del torde ej ha varit allmogen i så hög grad bekanta: L'ombre (1757), campio (1787), whist (1839), vira (1853), preference (1859), bostono. piquet (1855), patience (1851), scherwenzel (1878). Från allra sista åren föreligga slutligen tryck rörande: ekarté, skat, schieben el. boston, knekt o. kasino, poker, bezique och bridge whist.

Vid julen lekte man gärna med nötter, varvid många olika sätt förekommo. Den som hade nötterna, framställde en fråga eller en uppmaning till en annan att fråga, svar följde och till sist en gissning, rätt eller orätt, och den som vann fick ge nötter. Man spelade vanligen om hasselnötter, men även boknötter förekommo ej sällan. Ibland inlades i gissningen även ett utforskande av framtiden. A: Nötter inne. B: Dem vill jag vinne. A: På vad sätt? B: Jo, om... inträffar, så är det jämnt (Om du skall gifta dig i år, så är det jämnt). Är det nu jämnt, skall spådomen slå in. Ett annat något liknande exempel är: A: Nötter i min hand. B: Dem till mig sänd. A: Vem ifrån? B: Ifrån din bäste vän. A: Vem är den? B: Jo, om... så är det jämnt. Här är det den älskades namn det beror på.

Dock må erkännas, att man aldrig menade allvar med dessa "nötspådomar".

Den gamla årsfesten har på sista tiden ändrat karaktär, och föga återstår nu av de gamla sederna och bruken. Sedan folkfesten förlorat sin praktiska betydelse att bidraga till god växtlighet och skörd, har endast nöjeselementet blivit kvar, och detta elements grundprinciper ha mestadels blivit dans, spritdrycker och kortspel. Därmed har också den forna ädla folkfesten förlorat sin betydelse att vara ett led i ungdomens uppfostran.

Litteratur: P. G. Wistrand, Indelning av dygnet, Fatab., 1910. — E. Brate, Nordens äldsta tidräkning, Sdrmalms h. a. lärov:s i Sthlm årsredog., 1908. — N. Lithberg, Runstavens uppkomst, Fatab., 1921. — K. Hult, Vad våra förfäder läste på runstaven, Läsn. f. fkt, 1896. — E. Th. Sidenbladh, Konstur i Stockholms storkyrka, ibid., 1909. — N. Keyland, Julbröd, julbockar och staffanssång, 1919. — L. Levander, Livet i en älvdalsby före 1870-talet, 1914. — E. Wigström, Folkdiktning I, II, 1880, 81 (cit. Wgstr. I, II). — S. förf., Allmogeseder i Rönneb. hd, Sv. Ldm. VIII: 2, 1891 (cit. Wgstr.). — J. Sundblad, Gammaldags sdr o. bruk, 1881. — P. Osbeck, Laholms prosteri. — J. Stolts minnen. — Linnés resor. — N. Lundgren, V. Vingåker, 1873. — E. Modin, Gamla Tåsjö, 1916. — J. Henriksson, Plägseder o. skrock bl. Dalsl:s allm., 1889. — Vidskepliga bruk o. märkelsedagar vid jordbruket, Bidr. t. Södermanlands kulturh. IV, V (se även bd I—III och VII, VIII Folktro o. vidskepelse; cit. Sdm.). — G. Upmark, Julvisorna om Jesus och Maria, om Betlehems stjärna o. St. Staffan, Läsn. f. fkt, 1870. — Hammarstedt, Lussi, Medd. fr. N. M., 1898. — S. förf., Brödets helgd, Medd. 1891—92. — S. förf., Striden om vegetationsstången, Fatab., 1907. — S. förf., Om fastlagsriset, Nord. tidskr., 1902. — Krok, Urshult 1768 (ny uppl. 1922). — L. Hagberg, Stora rovor o. långt lin, Fatab., 1913. — S. förf., Halländska jullekar, ibid., 1917. — S. förf., Påskäggen, ibid., 1906. — E. G. Ljungqvist, Julhögtidens hist., Läsn. f. fkt, 1889. — Rääf, Ydre. — E. Grip, Några bidr. t. kän. om sv. allm.-liv, 1917 (se även s. förf. i "Uppland", 1908). — L. Lloyd, Sv. allm:s plägseder, 1871. — A. T. Snöbohm, Gotlands land o. folk, 1897 f. — H., Kroppsövningar och lekar i forntiden, Läsn. f. fkt, 1881. — J. E. Rydquist, Nordens äldsta skådespel, 1850. — J. Svedenborg, Klotspelet i Hornborga by, Fatab., 1906. — C. J. Bergman, Om Gotlands fklekar, Läsn. f. fkt, 1877. — Se i övrigt litt.-fört. t. kap. Mat o. dryck.

TREDJE KAPITLET

FAMILJEN OCH FAMILJEFESTERNA.

Då det gäller att bestämma ett folks nationella karaktär, är landets egenart det ena, som måste tagas i betraktande, härstamningen det andra. Båda dessa grundelement måste i det stora hela anses likvärdiga. Naturen har givit näringskällorna och hänvisat folket till jordbruk, skogsskötsel, bergsbruk eller fiske. Dessa yrkesgrupper ha sedan givit folkkaraktären en viss grundriktning. Men naturen såsom slättbygd eller bergsbygd har i sin tur utvecklat sinnena på olika sätt. Ögat och tanken har fått vänja sig vid vissa bestämda naturförutsättningar. Bergsbygd med dalar och skogar har i allmänhet skärpt samhörighetsandan, utbildat hembygdskänslan, kärleken till födelsebygden. Tanken har riktats inåt. Begränsat som allting är i naturen, blir tanken också skarpt begränsad. Känslan av bygdens oavhängighet och den egna personliga oavhängigheten har danat andligen och lekamligen starka och kraftiga naturer. Komma de ut i stora världen, förtäras de av hemlängtan, så vida de ej inom sig själva kunna trolla fram för sin inre blick en fantasivärld av hembygdsminnen och hembygdsdrömmar. De förbli i regel okomplicerade barnanaturer med innerlighetens hela rikedom. De bli diktar- och fantasinaturerna, vilka alltid ana något bakom de givna gränserna och känna sig rika i aningen. Annat är det med slätternas folk. De se vidderna, ej detaljerna, kunna ej tänka sig något bakom. De *se* allt och vilja ej tro på någon begränsning. De äro de universella naturerna, som blott bli tillfreds, när de famna om det hela. De äro realismens, verklighetens målsmän, de stora tankebyggnadernas män, som begränsa sig för tillfället blott för att så mycket klarare och reelare skåda vidderna. Veta allt, se allt, känna allt är deras lösen. Allt det lokala, som tyder på begränsning, förstå de ej, vilja ej förstå det. Allt är dem lika gott. Kosmopolitism är det rätta, bygdekänsla och hembygdskänsla äro för de små, *dem* tillhör världen. Så flytta de från bygd till bygd, land till land, kanske från gamla till nya världen — om inte för annat, så för

att veta, hur andra ha det. Riktade på erfarenheter och rön återvända de, stanna hemma en tid för att åter bege sig ut. Oroliga och jäktande försöka de allt, vilja de allt, och när de en gång dö, har allt blott varit möjligheter, ansatser, försök. Vad som intresserar dem är det nya, ej det konsekventa fullföljandet. — Ännu en typ har Sverige att uppvisa: kust- och öbefolkningen. Den är i allmänhet en sammanslagning av båda de andra. Det oroliga ligger här ännu mera utbildat. Intet jordbruk binder intresset vid något visst, som skall förbättras och danas under han-

Fig. 269. Födelselängder, kasspinnar, runstavar och bykavlar från Dalarna. Nord. museet.

den; därför föres allt intresset i stället utåt till det oroliga, ständigt växlingsrika havet. Öbon får en skärpt iakttagelseförmåga, blick för detaljer men dessa sedda i samband med det allmänna. Han vill ut och se, vad som ligger på andra sidan havet, men längtar alltid hem. Havet ger honom styrka, frihet och självständighet. Hembygden vill han värna och tränar som skogsbebyggaren efter sin hembygd. Några exempel må belysa de olika människonaturerna. De gamla vikingarna äro sjönaturerna, som fara vida kring, men ändock återvända för att hemma njuta frukterna av sin möda. Från slättbygderna vida mera än skogsbygderna far man i våra dagar till Amerika för att där grunda nya hem. Man

återvänder, ser allt åter, prisar sin lycka, att man har fått vara ute och sett sig omkring och reser se'n åter bort. Skogs- och bergsbygdens barn ha ej så mycket låtit tala om sig. De ha stannat i sin hembygd och levt sin värld för sig och fött sig redeliga. Om någon enskild någon gång trätt fram, har han alltid varit besjälad av nationalitetskänslan. Här må blott nämnas sådana namn som Engelbrekt och Erik Gustaf Geijer. Även bland våra skalder finnas många sådana hembygdsskalder: Fr. Dahlgren och Fröding från skogs- och bergsbygden, universalismens och det realas skald E. Tegnér från Värmlandsnäsets slättbygd. Typen för kust- och öbefolkningen finnes framför allt på Gotland, folket med den stora reslusten och starka hembygdskänslan i egendomlig förening.

Ännu två typer kunna nämnas, vilka dock snarare danats ur släktindividualiteten än ur bygden. Jag skulle vilja kalla dem finn-naturen och den germanska naturen i Sverige. Hos den finska befolkningen i vårt land, sådan den t. ex. finnes i Värmland, Dalarna, Gästrikland, Uppland, Väster- och Norrbotten m. fl. ställen, finnes en sällsynt förmåga att kunna umbära, försaka, lida och tåla. Den natur de bebo är karg och ger ringa utbyte för mycken möda, men det är inte *den*, som danat dem. Vi ha i södra Västergötland och Dalarna en lika karg natur med den rakt motsatta karaktären, den fordringsfulla, på rättigheter pockande, självhävdelsenaturen. Bygder med samma karghet och fattigdom ha således danat två rakt motsatta karaktärer. Det synes således, som om här olika släktförutsättningar danat olika naturer. Finnen har kommit över, då hans land lidit hungersnöd, och här har han i början fått rikedomens överflöd, räknat efter det mått han haft i hemlandet. Så har det småningom blivit mindre med tillgångarna, och för var gång har han blott än mera begränsat sina behov, ända tills han blivit sådan han nu är, nöjd med en obetydlighet. Han har lärt sig den svåra konsten att vara lycklig med litet. Den karga västgötabygdens man eller dalmasen har också en gång fått mycket av sin jord, men också här ha tillgångarna avtagit, men sina behov har han ej velat minska. Han *måste* leva, och så tänker han ut den ena biförtjänsten efter den andra, naturen ger mindre och mindre, men han tar i blott med förnyad iver, hårdare och mera energiskt för var gång. Hans sinne blir segerstolt, och lynnet blir självsäkert, han är en "self-made" man och vet vad han vill och vad han liksom alla andra har rätt att fordra av livet. Det är svårt att säga, vilken karaktär som är störst. Båda ha lärt sig livets konst. Tillgångarna ha avtagit för båda, men den ene har sagt till sig själv: "Alltså måste jag minska mina behov", den andre däremot: "Alltså måste jag uttänka nya utvägar till förtjänst." Den förre är otvivelaktigt den ädlare, djupare karaktären, nöjd och tillfreds i allt, luttrad

och renad i lidandets skola, den senare tillhör de ständigt missnöjda, de alltid fordrande. Och ändå är det, den senare karaktären, som burit utvecklingen inom sig, positiviteten gent emot negativiteten. Finnarna i Sverige äro ofta oförmögna till allt mera krävande arbete, såsom arbetare vid fabrikerna för litet handlingskraftiga och energiska. Västgötar och dalmasar äro i allo framtidens folk med smidig förmåga att sätta sig in i skilda ting, lika goda som fabriksarbetare och lantbrukare,

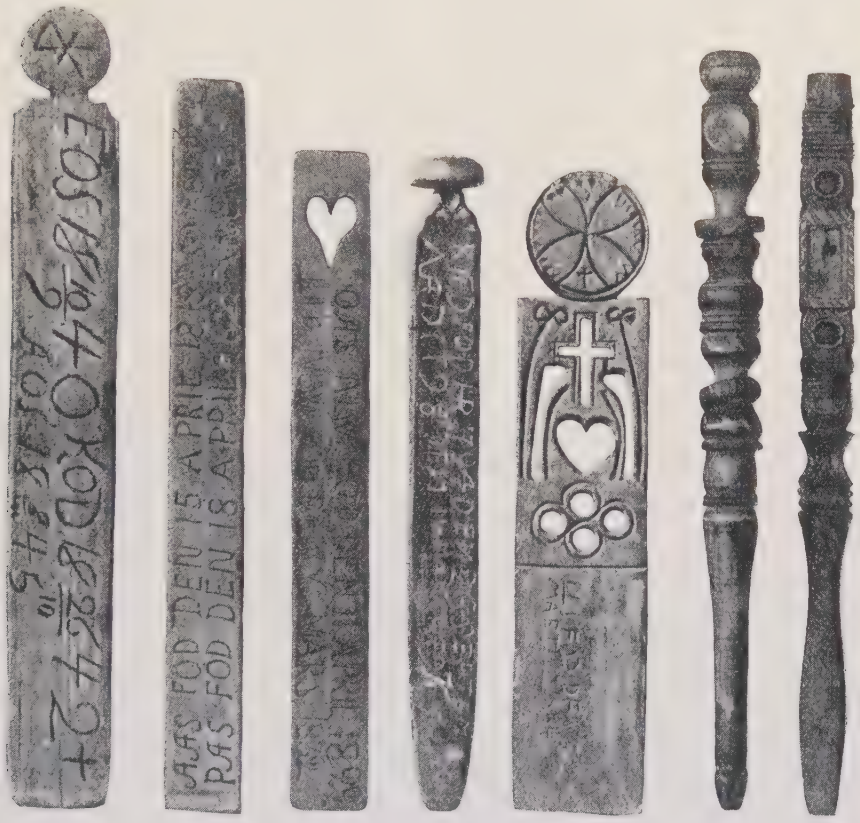

Fig. 270. Kasspinnar från Dalarna. Nord. museet.

handelsmän och hantverkare, starka och härdade, livligt tänkande och djärvt handlande. Så har nu i flera sekler, släktled efter släktled, karaktärer danats. Inom ena gruppen har faderns förmåga att tåla och lida gått i arv på barnen, inom andra faderns förslagenhet, energi och kraft. Barnen ha i båda fallen väl förvaltat arvet från fädren, och så stå vi då till sist på den punkt i utvecklingen, där vi nu befinna oss.

I Norrland flytta finnar allt längre ned över gränsen och övertaga

lantbruk i lantbruksbygd och skogsbygd, alldeles som för några sekler sedan i Värmland och Dalarna. De slå sig ned vid de svenska "köttgrytorna" liksom fordom. Nöjda och belåtna äro de, liksom förr, arbeta strävsamt och bli ett med sin jordtorva, alldeles som förr. Svensken bor ibland dem, alltid missnöjd, alltid tänkande på nya förslag till inkomst för sina alltjämt växande behov, oroligt sökande efter nya extra tillgångar, spekulerande och planerande. Å ena sidan vila och ro, lugnt arbete på säker grund, å andra sidan oro och febril verksamhetslust, ej sällan på gungfly till grund — finnen och svensken äro ännu de samma som förr, allt är sig likt, men vem bygger framtiden?

Då det gäller att bedöma släktförhållanden hos allmogen, måste man, liksom i allt annat, räkna med de högre klassernas förhållanden i forna dagar. Det har så ofta talats om adelns bördsstolthet, andryghet och alltför grundliga eftertanke vid ingående av äktenskap — men har denna släktstolthet saknats hos de andra klasserna? Hos borgareklassen har jag ej varit i tillfälle att studera förhållandena mera ingående, men huvudstaden och den andra handelsstaden i riket äro alltför rika på handelsmannasläkter, som äga dugliga affärsmän släktled efter släktled genom mer än ett århundrade, för att ej utgöra bevis för, att här i hög grad existerar släkttraditioner, vilka kunna räkna anor långt tillbaka och med stolthet blicka tillbaka på släktens makt och styrka. Inom prästeståndet är genom Samuel Ödmans beskrivning den Wieselska prästsläkten alltför välbekant, men ett studium av våra herdaminnen kan ge oss en inblick i, huru viktig härstamningen ansetts här, och hur stark bördskänsla, som förefunnits inom detta stånd. Har nu denna bördskänsla saknats hos allmogen? Man skulle tro så, då man så enstämmigt lastat frälseståndet men ej nämnt något om den övriga lantbefolkningen. Det finns grundliga historici som bedyrat, att allmogen ej känner till sin släkttavla mer än i på sin höjd tre släktled. Likvisst är intet mer oriktigt än detta. Författaren av denna bok har själv från sydvästra och sydöstra Skåne funnit ett nästan otroligt släktminne hos allmogen, och synnerligen vanligt är det att finna släkttavlor upprättade med stamfädren i 5 à 6 led bakåt. Djurklou anför, att Finnvedsboarna i västra Småland tämligen allmänt hade i minnet en släkttavla på 5—6 led. P. G. Vistrand anför som exempel på släktminne det i södra Småland, norra Skåne och på Öland vanliga sättet att benämna personer med föräldrars och förföräldrars namn i flera släktled: Päll-Päll-Niss-Niss-Lasse, Nis-Jan-Joan-Krestinas-Oll-Joan, Pälla-Kalla Nissa Johannesa Gneta, Sultans Jössa Johannesa Johan, Pernilla-Jons Nissa-Svens Oskar. Det första namnet är det äldsta och ofta är mödernet också med-

taget som led. Här äro således ofta 5 släktled angivna, vilket skulle utgöra en släkttavla på minst 100 år.

Allra störst utbildad är denna släktkunskap i Dalarna, där man anlagt ordentliga släkttavlor med angivande av förfädren ända in i 17. seklet. Dessa släkttavlor utgöras vanligen av särskilda pinnar liknande kavlarna ofta försedda med ett huvud för att bindas samman eller ett hål för att trädas in på ett snöre och sålunda hållas samman. Benämningen på dessa är vanligen *kasspinne, kass-sticka* eller *ätteklubba.* Ibland användas mangelbrädena eller skäktknivarna som kasspinnar. På dessa antecknas förfädren antingen flera på en eller en för varje person. Än angives endast fädernet än även mödernet, än hela släkten med alla barnen. Namnen utskrivas ibland fullständigt, dock är det vanligare, att blott några initialer finnas. Födelseåret följer efter namnet men endast undantagsvis födelsedagen. Här några exempel: På en kasspinne från Mora (N. Mus.) står: "Marit föddes 1638; Anna är född 1639; Kersti är född 1646; Andreas är född 1654; Brita är född 1656." Å en annan står: "O E I 635 BND 666 (deras barn): A O I 686; E O I 93 Koi 697 (sonen E O I hade barnen): A E D 1718 O E S 1725." En Leksands-kasspinne har inskriptionen: "O L S han föddes en vecka för jul år 1686 (och) M E D 1678 (deras barn): O O S (utan år) K O D 1715 L O S den 27 april 1721 M O D år 1742 (sonen L O S hade barnen): L L S född den 17 sept. 1752 M L D 1759 K L D 8 maj 1763." Här finnas alltså stamträd på cirka hundra år och från mitten av 1600-talet till 1700-talets senare del. Går man ännu längre tillbaka i tiden, behöver man blott nämna runstenarna, där ibland ända till sju namn på förfäder kunna anges. Även i den historiska litteraturen omnämnas ofta personer, som kunnat uppräkna sina förfäder i 6 eller 7 led. Det kan ej här vara tal blott om "adel" utan om folket i sin helhet oavsett storman eller storbonde.

Orsaken till detta noga aktgivande på släktförhållandena kan endast vila på en stark tro på släkten och stor vördnad för bevarandet av ärvda traditioner. Det har yttrats, att allmogen ingått äktenskap endast efter ekonomisk grund, och att det blivande paret haft mycket ringa att säga, d. v. s. kärleken, som i vår tid skall vara den enda bevekelsegrunden, varit ringa aktad. Det torde vara klart, att en man, som håller på sina förfäder och aktar deras minne högt, ej vill se sin släkt i framtiden komma på avvägar. Det tillhör de gamla att bedöma, vilket parti som bäst lämpar sig för de unga. Där släkttraditioner finnas att upprätthålla, är varje äktenskap, som ingås, en officiell sak, som kräver släktens bedömande, ej en privatsak mellan vederbörande kontrahenter. Så har man resonerat hos såväl frälse som ofrälse.

Allmogens släktkänsla har alltid varit stor. Sedan uråldriga tider har man räknat med olika kretsar, till vilka man borde taga särskild hänsyn i avtagande grad: först familjen sedan socknen, därefter häradet. Sammanhållningen inom familjen hölls livaktig genom talrika släktmöten, där alla kommo samman och firade fädrens minne. Sådana släktmöten omtalas tämligen allmänt hos adeln ännu på 1800-talet, och de äro ej ännu utdöda hos dem. Hos allmogen voro de även vanliga in på 1800-talet såväl i Skåne och södra Sverige som Dalarna och norra Sverige.

Sammanhållningen mellan socknens folk upprätthölls dels genom mötena på kyrkobacken efter gudstjänsten varje söndag, dels genom särskilda fester. Under medeltiden omtalas ofta sådana möten å kyrkogården bland gravarna. Man hade dels allvarliga överläggningar dels fester. Mat förde var och en med sig, drycken var brygd på gemensam bekostnad. Det saknas ej exempel på, att man även dansat på själva kyrkogården. Slutligen hade man en gemensam årsfest för sammanhållningen inom socknen. Dessa fester omtalas i östgöta- och västgötalagarna under beteckningen *mungottstider*[1]; enligt den senare skulle de hållas i november, söndagen näst efter mårtensmässan, enligt Olaus Magnus de tre pingstdagarna och de tre dagarna före askonsdag, då den långa fastan började. Man invigde dessa festligheter med en gudstjänst, därefter hölls en måltid, vid vilken skålar druckos för den heliga Treenigheten, Vår fru och sockenkyrkans skyddshelgon, man avhandlade därefter gemensamma angelägenheter, och det hela avslutades med bön.

Häradssammanhållningen hölls vid liv vid tingssammankomsterna, då man från hela häradet kom tillsammans. Själva tinget, de juridiska förhandlingarna, var endast ett led i det hela, de privata överläggningarna och samtalen voro fullt ut lika viktiga. Visserligen avåts häradsmiddagen endast av rättens medlemmar, domare och nämndemän, men folket stod andäktigt och åskådade det hela och kände sig helt säkert delaktigt i alla de skålar, som druckos för häradets och överhetens välgång.

Det är de tre leden, familjen, socknen och häradet, som tillsammans danat allmogesamhället, vad som låg därutöver var ej så fast inrotat i medvetandet och kom därför mera tillsynes vid påfallande krig, då stridbara ynglingar skulle uttagas att försvara fosterlandet.

Det låg i en stormanssläkts intresse, att familjeäktenskap ingingos,

---

[1] Mungott var under medeltiden en beteckning på ett bättre slags öl. Se s. 361 här.

dels för fädernegårdarnas skull dels för bevarandet av släktens traditioner, så att man kunde hålla ett visst ättelägg så rent som möjligt. "Kusinäktenskap" ha hos allmogen varit fullt lika vanliga och lika erkända som hos adeln. Då man gick utanför släkten bestämdes valet gärna av jordens läge. Sammanslagning av gårdar var alltid lyckosamt, och därför äktenskap mellan grannar eftersökt. Ibland kunde sådant vara av behovet påkallat, i synnerhet om principen "*jord*arv åt alla barnen" plägade tillämpas i nejden. C. Säve säger på tal om Dalarna:

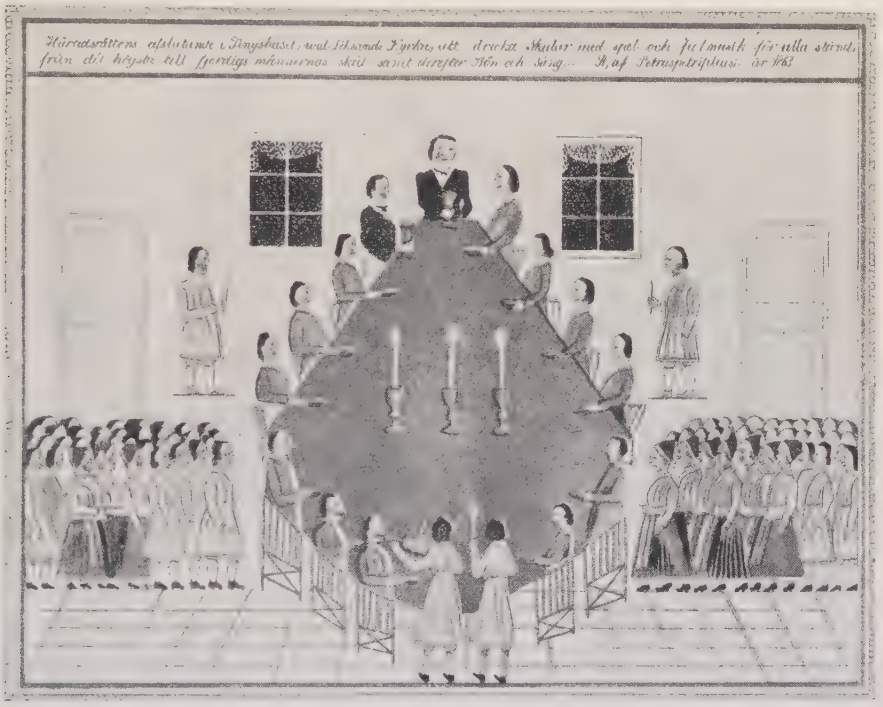

Fig. 271. Häradsrättens avslutande. Leksandsmålning.

"Alla giftermål i det övre Dalarna ske av beräkning. Undantag äro visserligen icke alldeles ohörda, men ske dock ytterst sällan, och äro då åtföljda av så mycket motstånd och obehag, att de helt och hållet kunnat lämnas ur räkningen. När en kulla är giftvuxen och får friare, så avse föräldrarna därför endast, huruvida dennes lotter och tegar äro så belägna, att de till största antal ligga jämsides med dem, som kullan en gång skall få i arv, och således med största bekvämlighet kunna med de förra sammanslås till något större enhet. Man skulle till följe härav lätt kunna falla på den tanken, att då bara en enda friare fullkom-

ligen skulle passa till varje brudämne; men de över allt kringströdda jordlotterna tillåta naturligtvis några olika förbindningar av föga skiljaktig önskvärdhet, så att det alltid kan bli fråga om åtminstone 3, 4, kanske flera medsökande. Inom dessas antal får tycket vanligen ha avgörande rösten, men därutöver vore det förmätet att vilja sträcka sina förhoppningar."

Att gifta sig utom byn var ytterligt ovanligt, ännu sällsyntare utom socknen. Något sådant beivrades av hela byns folk, och det var därför föga rådligt att låta märka något, ifall verkligen ett sådant parti var påtänkt. "Skulle det förmärkas, att någon från främmande by eller, ännu värre, från annan socken söker att där slå sina lovar, så gadda sig alla by-ynglingar tillsammans och ligga på utkik, särdeles om nätterna, samt giva den obudne gästen varje gång en så allvarsam näsbeta, såsom den där jagar på annans mark, att han snart förlorar lusten att återkomma — särdeles som, allt efter gästens avlägsenhet, undfägnadens riklighet 'tillväxer som avståndens kvadrater'", säger C. Säve. F. D. Crælius meddelar från Nås' socken i Dalarna, att av 162 under åren 1824—34 ingångna äktenskap voro blott 2, där brud eller brudgum voro från en annan socken. — Det berättas, att en präst en gång, då ett "utsocknesbröllop" ingicks, gav uttryck åt den allmänna oviljan i följande ingångsspråk ur Dom. Bok. 14 kap. 3 v.: "Är nu ingen kvinna ibland dina bröders döttrar och allt mitt folk, att du går bort och tager dig hustru när de filisteer." Då grannprästen var närvarande, hade så när stridigheter uppstått mellan prästerna och de olika församlingsborna (Hofb. När. 197).

Var sockensammanhållningen stor, så var häradssammanhållningen ej mindre. Liksom den ena socknen sökte utestänga den andra från att få släktförbindelser över gränsen, sökte det ena häradet hålla det andra ute från sina angelägenheter. Oginhet och missförståelse mellan härader har varit och är ännu alltför vanlig. — Förhållandena landskap emellan har ej varit bättre. Då östgötar och smålänningar träffades på Eksjö marknad, var det svårt att förhindra slagsmål, och saluständen fick man placera långt från varandra var i sin del av området. Det säger sig själv, att skillnaden skulle bli särskilt skarp mellan Småland och Skåne, det gammalsvenska och det en gång danska landskapet. Italienaren L. Magalotti, som 1674 besökte Sverige, skriver: "Man kan mycket väl giva svenskarna rätt i vad de säga, nämligen att när Gud skapat Danmark, var han trött av sitt stora arbete, och sade till djävulen, att nu skulle han efter sitt sätt och efter sitt huvud få skapa ett land. Då gjorde djävulen Sverige, och Gud skrattade åt honom och sade, att han icke ville göra om hans verk, men för att återställa jämnvikten

beslöt han att själv skapa människorna i Sverige; djävulen skulle i stället få skapa Danmarks inbyggare." Denna lokalsägen har sedan blivit begränsad till Skåne och Småland, och i stället för djävulen har insatts S:t Per. Men om smålänningarna ha fått dra det längsta strået i denna sägen, ha de i gengäld fått draga det kortaste i följande i Skåne formade sägen: "Vår Herre och S:t Per vandrade en gång i Småland, och de fingo då plötsligt höra ett rysligt väsen inne i skogen från två, som trättes. S:t Per blev sänd att tysta ned dem, men det lyckades ej, och därför högg han huvudet av bägge två. När han kom tillbaka, berättade han för vår Herre, att det var Hin och en smålänning som trättes, och eftersom han ej fått bukt med dem, hade han huggit huvudet av dem. Vår Herre befallde emellertid S:t Per att gå tillbaka och sätta huvudena rätt igen, men nu visste S:t Per ej vilkens huvud det var utan råkade sätta Hins huvud på smålänningen och tvärtom. "Därav kommer det sig, att smålänningen alltid har haft något av Hin i sig, och de, som ä' närmare bekanta med Hin, säga också, att det är precis som man såge en smålänning" (E. Wgstr., Ur de nord. fkns liv, s. 109).

Otaliga äro de bygdesägner, där lokalpatriotismen å ena sidan, hatet mot grannbygden å andra sidan, tagit sig uttryck. Ofta kan det vara naturen, som danat denna oförståelse, så t. ex. mellan skogsbygd och lantbruksbygd, bergsbygd och åkerbruksbygd, ofta skilda yrken, såsom mellan handlande och lantbrukare, hantverkare och hemmansägare, men allra oftast är det den territoriella indelningen, d. v. s. landskapet, häradet, socknen, familjen. De gamla landskapslagarna veta att tala om olika straff för den, som dödade någon inom och utom landskapet, nutiden har ej sådana gränser, men bygdepatriotismen lever ännu lika frisk som i forna dagar.

Denna fasta sammanhållning mellan familj, socken, härad och landskap var nödvändig ej minst på grund av de osäkra rättsliga förhållanden, som fordom voro rådande. Om en person uppträdde utanför familj, socken eller härad, var han i mångt och mycket rättslös, ingen kunde taga sig an hans sak, ingen kunde utkräva hämnd på våldgärningsmannen. Inom familjen var det däremot en sträng lag, att släkten skulle kräva rättvisa för varje förolämpning och för varje våld. Blev en person ihjälslagen, skulle dråparen till döds förföljas av den dödes släkt. Under senare tider förmildrades detta till, att dråparen skulle betala ersättning i penningar. Ännu på 1600-talet behandlades ofta skadeståndet för ett dråp fullt privat som en sak familjer emellan, utan att rätten hade något med saken att skaffa. Ett kontrakt skrevs helt enkelt, intygande att penningersättning blivit erlagd, och familjerna er-

kände sedan, att all trätan skulle upphöra. Flera sådana kontrakt finnas ännu kvar[1].

Vid försäljande av fastighet var man likaledes bunden av släkten, som hade första rätten att bestämma över, om egendomen skulle få gå ur släkten. I Upplands- och Hälsingelagarna heter det: Ärvd jord får man icke sälja utan att hava hembjudit henne åt de närmaste släktingarna först inför grannar och kyrkosocken, sedan å tinget. Ännu under 1600-talet skulle den, som ville sälja en jordegendom, ha fullmakt "fullmyndig gjord för alla sina arvingar och närmaste släkt och bördemän å fäderne och möderne, födda och ofödda, inländska och utländska, kända och okända, nämnda och onämnda". Hade han ej sådan, borde fastigheten först *hembjudas, tingbjudas* eller *lagbjudas* åt bördemännen, och dem givas ett år och dag till att lösa sin börd, innan häradsrätten stadfäste köpet med *brev och sköte*. Utom de godvärden, som vid sådana köp blevo av köparen till säljaren utbetalta, hade han även att till ättemännen erlägga en särskild avgäld för deras medgivande, att han hädanefter fick taga anpart i deras samfällda, ätten särskilt förbehållna *ättleve* (oskiftad ättejord). Denna avgäld hette *ättlevesgåvor,* när den erlades till ättemännen inom bördslinjen, *vängåvor,* när den gavs till ättemän även utanför denna linje.

Rörande släktsammanhållningens betydelse för danandet av allmogeklassen som sådan, måste denna ses från två sidor. Den ena är ärftligheten av anlag och färdigheter. Ännu torde existera vissa släkter, vilka led efter led framträtt utöver de andra. Vi ha nämndemans- och riksdagsmannasläkter, och i de mindre grupperna kyrkovärds- och kommunalordförandesläkter. Det råder intet tvivel, att här anlag och begåvning i hög grad gjort sig gällande. Författaren av denna bok har som folkhögskolelärare bl. a. haft att undervisa kommunalordförandesöner, vilka i ämnet svenska visat en högst ovanlig stilistisk begåvning. Ansvarighetskänslan, ledarekänslan har på ärftlig väg utbildats på ett ofta enastående sätt. Men även där ej offentliga uppdrag uppburits av en och samma släkt, ha vissa grundtyper på ärftlig väg kunnat danats. Så t. ex. finnas storbondesläkter med en skarpt utpräglad självständighetskänsla och på samma gång ansvarighetskänsla. För bedömandet av en samhällsklass som allmogen, grundstammen av Sveriges befolkning, måste sådana nedärvda andliga egenskaper i hög grad tagas med i beräkningen. Då vi sålunda tala om äktenskap "på beräkning", gäller det lika mycket de andliga egenskapernas bevarande som det materiella välståndets. "Ättens" heder och yttre välmaktsställning voro

[1] Forssell, Ett år i Sverige, s. 96, meddelar ett sådant av 1629 från Skåne.

de två betingelserna för bondeståndets styrka och kraft i lika hög grad som för adelståndets, och båda stånden handlade såväl efter gammal hävd som efter naturens bud, då de satte familjeansvaret högt.

Släktsammanhållningen var sålunda ett mycket betydelsefullt medel i bevarandet av allmogens styrka och kraft, men man får ej glömma, att den även kunnat bli orsak till dess svaghet. Det talas i våra dagar så ofta om de dåliga verkningar "inäktenskapen" haft för adeln. Då man nu vet, att allmogen haft dem i lika hög grad, måste det undersökas, om ej detsamma även framträtt hos allmogen. Lika orsaker måste ha lika verkningar. Jag tänker härvid ej blott på de försvaganden, som kunna bero på för stor vällevnad med ärftlig kraftnedsättning. Sådana typer finnas nog också, ej minst där spritbegäret varit medfött. De viktigaste försvagandena vila emellertid ej på denna sida utan på inäktenskapen som sådana. En av 1800-talets allra viktigaste upptäckter inom ärftligheten är bloduppfriskningens betydelse för såväl djur som människor. Hos djuren har resultatet blivit nya kraftiga kreatursstammar i ersättning för de gamla små, som under tidernas lopp blivit kraftlösa. Låtom oss blott tänka på Ölands och Gotlands genom inavel små och svaga kreatursstammar och de nya svenska ur korsning med utländska raser uppståndna storvuxna och kraftiga. På mänsklighetens område går det ej att planmässigt driva liknande arbete till släktets förbättring, men vår tids goda kommunikationer ha lyckats föra skilda bygder allt närmare varandra så i materiellt som andligt hänseende och därigenom skapat en bloduppfriskning, som för 100 år sedan hade varit otänkbar.

Blodförsämringen, som fordom hotade så många familjer, var i första hand märkbar, där "kusinäktenskap" förekommo. Naturligtvis kunde, om släkten var andligen högt stående och kraftig, dessa äktenskap till en början vara av stor betydelse för förädlingen och förfiningen, liksom inaveln inom en viss högt stående kreatursras till en början kunde leda till förbättring. Den andliga känsligheten blir dock för varje led större, och återfall kunde lättare inträffa. Blodförädling till överdrift hos kreaturen plägar visa sig i höggradig känslighet för tuberkulos, hos människan äro även vissa typiska sjukdomar att iakttaga. Dessa sjukdomar äro dels yttre fysiska, dels psykiska. Till de fysiska kunna räknas sådana som medfödd dövhet, blindhet, stumhet, stamning, lamhet m. m.; till de psykiska: hjärnöverretning av mångahanda slag. Det slag, som uppträder hos grupper med överdriven släktförädling, tillhör närmast typen "snille och galenskap": å ena sidan höga förståndsgåvor, genialisk skarpblick, överlägsen duglighet, viljestyrka, å andra sidan fixa idéer, abnorm envishet, skarpa omkastningar från lust till olust, livlighet till lugn m. m. Då dessa förädlingar inom släkter hos allmogen äro van-

ligast inom storböndernas klass, tillkomma ej minst en viss vällevnads ärftliga njutningsbehov, vilka helt plötsligt kunna uppträda i abnorm form från överfinade njutningar till råa begär. Dessa abnormiteter behöva ej alltid uppträda i så krass form, kanske äro de i det offentliga livet alltid dolda och behärskade, men ändå ligga de latenta och komma kanske på barnen tydligare till synes. Andra former av samma psykiska överförfining visa sig däri, att bland barnen ett är vansinnigt men de andra högt begåvade. Det är ej författarens mening att här lasta allmogen, han vill blott påpeka, att dessa typer uppträda lika ofta hos allmogen som hos adeln, blott äro de kanske icke så märkbara på grund av de förras lägre samhällsställning. Utgångspunkten för såväl frälse som ofrälse är släktens bevarande och förbättring, och det sökta resultatet, förädling, har blott nått sin spets. Typerna begynna lyckligtvis hos såväl frälse som ofrälse att försvinna, men ännu kunna svaga efterdyningar förmärkas. Folkhögskolorna, som ofta få sina elever från andligen högt stående bondesläkter, ha då och då tillfälle att studera förhållandena. Eva Wigström skildrar i sin bok Kardegille (Sv. landsm. XIII: 10) en representant för en sådan släkt med alla dess förtjänster och fel: "Esbjern Nillesson och hans fruntimmer." Redan början sätter oss fullständigt in i situationen: "Det var en gång en rik släkt, som var så stor i hättan för sina stolta och dygdesamma fruntimmers skull, så att ingen fick näsa upp för deras manfolk, när det blev tal om granna töser. En son av denna Esbjernssläkten gifte sig sällan utom densamma, så till slut var hela socknen ett enda släktbänne, som hängde ihop värre än hyvelspånor." Ett annat närstående exempel är Ingmarssläkten i Selma Lagerlövs Jerusalem, släkten med den höga ansvarskänslan, vars sista ättling överger sitt hjärtas älskade för att få den gamla fädernegården, bondeätten med den höga begåvningen, den höga rättskänslan, byns heder och stolthet — Ingmar Ingmarsson på Ingmarsgården.

Går man från dessa exempel på "överförädling" till verkningarna i stort av äktenskap inom socknen, så finnas också där vissa grundegenskaper. Släktäktenskapen giva i allmänhet ringa antal barn, och sterilitet är ett synnerligen vanligt slutresultat av "inavel". För byn betydde detta visserligen i början odelade eller sammanslagna gårdar, större samlad förmögenhet, men efter hand följde maktlöshet och brist på arbetskrafter, fysisk och andlig förslappning.

Ännu en betydelse fingo inäktenskapen på det andliga livets område. Alla i socknen blevo släkt med varandra, och århundrade efter århundrade kvarstannade byasläkten på detta stadium: alltid samma tankar, samma intressen, samma arbete. Fysiskt sett blev resultatet småväxthet, kroppslig klenhet, psykiskt sett allt svagare tankeförmåga, allt

ringare andlig spänstighet, ingen utveckling eller förnyelse. Vinön i Hjälmaren erbjöd för 50 år sedan ett exempel på denna princips tillämpning till dess yttersta spets.

Man må då fråga sig: gjordes intet för att skydda allmogen från dessa skadliga verkningar? Kyrkan hade redan under medeltiden sökt förhindra släktäktenskap i alltför närslutna led. Man förbjöd härvid ej blott äktenskap mellan kusiner utan även mellan nästkusiner och flera andra led. Om denna rättsuppfattning erinras vi t. ex. vid en rättegång i Kinds härad i Västergötland på 1600-talet: "Erik i Harljungsnäs, som blivit änkling något av de sista åren på 1620-talet, hade fattat kärlek till sin avlidna hustrus systerdotter Elin och ville med henne bygga äktenskap. Han hyste dock tvivel, om detta kunde medgivas för släktskapen med förra hustrun" (Djurklou). Långa blevo förvecklingarna, innan han äntligen kunde få bekräftelse på föreningen såsom rättslig, och även då endast till hälften. Det säger sig självt, att med den gamla rättssedvänjan av äktenskap inom socknen var det ingen möjlighet att här hålla uppe dessa förbud för släktgifte. Den blev också endast en död bokstav, som aldrig blev levande i folkmedvetandet. Öller kan 1800 från Jämshög i Bleking intyga, att "syskonabyten, giftermål mellan syskonbarn och svågerlag, äro här i församlingen ganska allmänna". Flera exempel hade ytterligare kunnat anföras.

Ännu en form av äktenskap kunde i viss mån verka menligt på danandet av en god "stam". Eva Wigström säger på tal om Rönnebergs härad i Skåne: "Tidiga äktenskap hyllades allmänt såsom något mycket önskvärt. Då förordningen, som stadgar, att yngling, innan han får gifta sig, skall ha uppnått en ålder av 21 år, ej kom ut förr än något av de sista åren på 1830-talet eller i början av 1840-talet, så var det ej ovanligt att finna äkta män av 18 års ålder och 16 års gamla 'moror'." C. Säve säger om Dalarna, att de flesta äktenskap ingingos där vid en jämförelsevis tidig ålder: för karlarna vid 21—25, och för kvinnorna vid 17—20 år. Även sedan bestämmelsen om 18 och 21 år fastställts, har det ofta hänt, att män av allmoge gingo till kungs för att få gifta sig tidigare, t. ex. 19—20 för män och 16—17 för kvinnor. Nu är det visserligen sant, att det härdande livet i skog och mark gjort bondeklassen tidigare mogen, och att dessa äktenskaps skada härigenom i någon mån neutraliserats, men ändå ha de bidragit till att förkorta den så viktiga ungdomliga kraftansamlingen. Mognaden har framdrivits som en drivhusplanta för att tidigt utveckla sig men sedan alltför hastigt sammanfalla. Det är svårt för oss att bedöma vad resultat detta kunnat haft, då förhållandena nu äro annorlunda, och ingen författare, som fördom skrivit om folklivet, har sökt bedöma verkning-

arna. De resultat den moderna etnografien konstaterat rörande tidiga äktenskap hos vilda folkstammar ha genomgående varit ogynnsamma för stammen såsom sådan.

Innan jag går till dömandet av allmogens karaktärsegenskaper, måste jag i någon mån beröra en sida av allmogens livsuppfattning, som jag på många ställen här i boken haft tillfälle att flyktigt vidröra: bonden som aristokrat och demokrat. Fordom var man allmänt av den åsikten, att man fick gå till allmogen för att finna de egentliga demokratiska åsikterna. Den av de högre klasserna, som ville visa sig "sant demokratisk", bar alltid på läpparna, att han ville vara "allmogens vän". Då man under romantikens tidsålder hävdade demokratien, var det allmogen man mest tänkte på. Likvisst har ingen ända in i senare tider varit så litet demokrat som bonden. Vore han det, hade man ju med skäl kunnat förvåna sig över, att nyare tiders demokrater hämtat sina idéer från utlandet och ej från "folket". Det hade ju varit att gå över ån efter vatten, om man haft de verkliga demokraterna från "uräldsta tiden" på så nära håll inom landet. Hans Hildebrand säger: "Än i dag finnas väl icke inom någon klass så många bevis på aristokratisk exklusivitet som hos bönderna, och vi få icke förgäta, att i början av medeltiden voro de stora ätterna bondeätter, och medeltiden varade icke så länge, att bönderna kunde hinna i sina förhållanden inbördes avkläda sig alla forntidens minnen."

Av hela den föregående framställningen torde ha framgått, huru stark släktstoltheten och hävdandet av släktens rätt varit, samt hur ända in i detalj skillnaden mellan hög och låg, rik och fattig, besuten och obesuten, upprätthölls. Bonden har, så långt man kan följa hans historia tillbaka, varit protektionist av fullaste övertygelse, och det blir ej bättre, om man går till hedendomens gråa forntidsdagar, då slavväsendet florerade. En besuten man är till tänkesätt och grundåskådning en adelsman med hela denna klass' karakteristiska egenskaper. Bonden har varit aristokrat dels på grund av gamla traditioners makt dels på grund av goda lärdomar från de högre klasserna. Jag har förut påpekat, huru vaket öga allmogen haft för de högre klassernas liv, och den har ej varit blind, då det gällt överklassens tänkesätt. Tvärtom ha de lärdomar han härutinnan fått, slagit fast rot och vidare utbildats i rent individuell riktning — liksom all överklasskultur hos allmogen. Var demokratien fordom stod att finna i Sverige är svårt att säga — inte var det hos bonden och knappast heller hos borgaren eller prästen. Då man i våra dagar tala om forna "lyckliga" samhällsförhållanden, måste man akta sig för att tala om demokrati och allmoge. Var bonden fordom fri, så var han det i kraft av hävdvunna rättigheter, varmed han avskildes och lag-

skyddades från andra, och aldrig har bonden stridit mera hårdnackat än då det gällt borttagandet av särrättigheter i och för hävdande av "allas likhet". De demokratiska idéerna följa obesutenheten i spåren, och det är det moderna proletariatet, som danat och utbildat likhetsidéerna — ej bonden.

Jag övergår nu till allmogens grundegenskaper, för att i någon mån beröra de förtjänster och fel, som under de sista århundradena särskilt framträtt. Som alltid ha de goda sidorna talat för sig själva och följaktligen ej så mycket vidrörts, felen däremot ha nog så ofta framhållits. Det säger sig själv, att felen, där de äro stora nog att inför domstol beivras, allra bäst låta studera sig i domstolsprotokollen. För att i någon mån belysa förhållandena vill jag här citera en översikt över domförda förbrytelser åren 1830—32, 36—39, 40—42 inom Dalslands häradsrätter som exempel pa de talrikaste felstegen. Statistiken är uppgjord av A. Lignell, och jag ordnar avdelningarna här efter antalet:

Olaga brännvinsbränning 336.
Slagsmål 287.
Fylleri 164.
Stöld 148.
Skogsåverkan 138.
Lägersmål 120.
Snatteri 27.
Edsörebrott 14.
Förbrytelser mot föräldrar 9.
Rån och röveri 8.
Mened 5.
Förfalskningsbrott 5.
Äktenskapsbrott 4.
Mord och dråp 3.
Gäckeri med gudstjänsten 3.
Tjänstehjons brott mot husb. 3.
Barnamord 2.
Brott mot 16 kap. utan uppsåt 2.
Tidelag eller uppsåt därtill 1.
Brott mot 56—59 kap. Miss.-b. 1.
Vållande till annans död 1.
Andra brott, belagda med böter 1 207.

Vid bedömandet av alla dessa förseelser måste man ej förglömma allmogens ställning till lagarna. Är lagen ny och okänd eller dess skärpta tillämpning ny och mindre bekant, eller strider lagen mot någon gammal fäderneärvd frihet i något hänseende, så äro förseelserna naturligtvis ej av samma moraliska betydelse. Här blott några exempel. Allmogen hade fordom alltid svårt att fatta, att man ej fick fälla ek på egen mark, likaså förstod allmogen ej, varför man ej på egen mark, när som helst, fick skjuta vilt. Skogen, som en gång förut varit allmän egendom, ville allmogen gärna fritt förfoga över, även sedan vissa lagar inskränkt hans rätt. Stölder kunde därför beivras från rättens sida, utan att dessa från allmogens sida behövde betraktas annat än som ett fullt berättigat tillegnande av egendom, till vilken *alla* ansågs ha lika rätt. Något liknande är förhållandet med okyskheten. Enligt kristen rättssedvänja fingo de unga komma samman efter vigseln, enligt gam-

mål rättssedvänja efter trolovningen. Det berodde således härvid till stor del på den personliga uppfattningen vad som i detta fall var kyskt eller okyskt. Prästen måste beivra mycket, som allmogen ej såg något brott i alls.

Ser man nu på den första siffran i registret, 336 fall av olaga brännvinsbränning, måste man här genast sätta sig in i tidsandan på 1830-talet, då just lagen med hårdare hand än någonsin förut ingrep i den enskilda brännvinshanteringen. Ännu på 1820-talet hade lagen förfarit tämligen milt, ja, kanske rent av rättens egna medlemmar ej alltid hade så fläckfritt samvete i denna sak. Slagsmål och fylleriförseelsers talrikhet sammanhängde med det stora brännvinsmissbruket. Jag har redan förut haft tillfälle att yttra mig om följderna av rusdryckerna och vill här blott ytterligare påpeka den stora betydelse de kunde ha för karaktärernas degeneration. J. J. Öller säger på tal om Jämshögs socken i Bleking år 1800: "Galningar eller rasande äro här i församlingen nästan inga, om jag undantager dem, vilka periodice bliva sådana genom brännvinets alltför starka konsumtion." Slagsmålen kunde vara en följd av rusdryckerna men också av alltför stor ärekänsla och lokalpatriotism. Jag har redan nämnt slagsmålen mellan olika häradsinbyggare vid marknader. Slagsmålen vid fester hörde nästan till ordningen, ja, det berättas, att personer målat sig i ansiktet för att efteråt synas, som om de deltagit i ett dylikt "folknöje". Naturligtvis måste man taga med i beräkningen olika skaplynne i olika nejder. Som exempel på, vad en nejd i slagsmål kunde prestera, vill jag anföra följande från mellersta Halland (Hofb.): "Huru allmänt knivskärning förekom, fastän de gamla domböckerna ha föga att förmäla därom, inses därav att, enligt vad flera äldre trovärdiga personer försäkrat, för 30 à 40 år sedan i hela Frillesås' pastorat knappt fanns en vuxen mansperson, som ej hade ett eller flera ärr efter föregående knivhugg i ansiktet. Ja, man påstår t. o. m., att detta ansågs så hedersamt, att pojkar, som ännu icke haft den avundade lyckan att komma i 'knivabyte', själva tillfogade sig knivsår för att icke vara sämre än andra." Naturligtvis kan dylik råhet ej vara något för hela Sveriges allmoge betecknande utan endast för en enskild nejd.

Är slagsmålen *en* form för råheten, är grymheten säkerligen en annan. Säkert är, att den senare är för karaktären vida farligare. Lyckligtvis har denna grymhet vare sig mot djur eller människor varit tämligen ringa utbildad hos allmogen. Överklassen torde ha mycket tyngre samvete i denna sak än allmogen. Detsamma gäller hårdhet mot underordnade, framför allt tjänare. Det omtalas mycket sällan hänsynslös

behandling av detta slag hos allmogen, däremot vimla rättegångsprotokollen om överklassens tilltag i detta hänseende, åtminstone under 1600- och 1700-talet. Att tjänare blivit piskade till döds hos allmogen torde ha varit utomordentligt sällsynt. Mord och dråp voro visserligen ej ovanliga men begingos i flesta fall under rusets inverkan eller i överilning, och karaktären kunde därför ej lida så stor skada därav. Barnamord av olycklig mor omtalas även mycket sällan. — Stölder behandlades visserligen tämligen ofta inför domstol, men de flesta fallen torde ha varit sådana, där allmogen efter gammal rättssedvänja ansåg sig vara oskyldig. Snatteri och uppenbar stöld torde ha hört till sällsyntheterna inom den egentliga bondeklassen. Att hunger och nöd kunde driva de fattiga och olyckliga till sådana handlingar må förlåtas dem.

Kyskheten *före* äktenskapet hos såväl man som kvinna har allmänt prisats av såväl präster som ämbetsmän i äldre litterära handlingar, om man blott undantager tiden efter trolovningen, då gammal sedvänja tillät samlevnad. Däremot synes troheten *efter* äktenskapet åtminstone å mannens sida ha lämnat alltför mycket övrigt att önska. I ett brev rörande allmogen i Smålands skogsbygder heter det 1554: "De byta och skifta hustrur med varandra, likasom man plägar handla med hästar och oskäliga kreatur." Hustrurna få under 1600-talet ofta uppträda vid tingen och bedja om tillgift för sina män, och rätten anför ofta som förmildrande omständighet, att hustrun "för skökones umgänge skull är varken slagen eller dragen". Under 1700-talet, då de högre klasserna på detta område föregingo med särskilt dåligt exempel, nådde även ett annat ont allmogen. Linné säger från Västergötland 1746: "Olycklig kärlek hade sårat åtskilliga, vartill mycket bidrog ett ogrundat rykte, som ingen god utspritt, nämligen att den olycklige kan bliva fri, om han får smitta en annan. En enda kona kan med denna eld bränna och fördärva hundrade i sin brånad rasande ynglingar; ty vore väl, om höga överheten med hårdaste straff läte dem bemötas, som även på detta sättet skadat en annor, att icke så vederstyggligt ogräs alltför mycket finge rota sig till nationens skada." Femtio år senare intygar en prästman det ondas spridning i hans socken: "Den veneriska smittan har i senare åren, och särskilt efter sista finska kriget, blivit nog allmän. Det är ock nästan ovedersägligt, att sjömän och båtsmän hemfört detta galanteriet till vår enfaldiga skogsbygd. Att förtiga det den på 10 à 12 år överhanden tagande lösaktigheten hulpit till att naturalisera detta utrikes giftet. Efter prov.-läk. d:r Lindvalls försäkran, har i en enda gård, med dess underliggande torp, som inalles hyser några 30 personer, 18 ibland dem varit angripna." Även andra källor

tala vid denna tid om dylikt ont[1]. Lyckligtvis ha de bättre seder, som med 1800-talet begynte, åter gjort allmogen fri, och för närvarande torde det sedliga tillståndet hos allmogen i det stora hela vara att betrakta som gott. Att citera äldre uppgifter om antalet oäkta barn kan ej tjäna till mycket, då ovannämnda sedvänja vid trolovningar ej där tagits med i beräkningen. Dock intygas även i dessa, att allmogen gent emot de högre samhällsklasserna, framför allt städernas befolkning, stått ovanligt ren.

I sitt förhållande till överhet och religion har allmogen också visat aktning och vördnad samt förstått det lagbundnas betydelse. Bonden, som fordom alltid varit böjd för protektionism, har också alltid respekterat lag och makt. På samma gång bonden hållit på sin självständighet och frihet, har den i endast ringa grad uppträtt upprorisk, detta såväl gent emot regeringen som länets och häradets myndigheter. Vördnaden för kyrkan har även den i det stora hela varit föga klandervärd. Att Guds hus i våra dagar så ofta står halvtomt, vilar nog på andra krafter, som föra sinnet bort, än just upproriskhet mot religionen som sådan.

Ensidighet i religiösa ting har framhållits såsom något för svensken utmärkande. "Svensken är till sin grundkaraktär bigott", heter det. Att närmare utreda om så verkligen är förhållandet, ligger utanför ramen av denna bok, endast så vitt det gäller allmogen må några synpunkter framhållas. Religiös indifferentism och starkt religiöst intresse äro blott två poler, mellan vilka det andliga livet rör sig i ständig våglinje. Bonden har lika litet gått fri från överdrifter i dessa ting som de bildade klasserna. Att utpeka en viss nejd såsom mera religiöst intresserad än en annan, går ej, ej heller kan man sätta forntid och nutid mot varandra och säga, att man *förr* var varmt religiös men *nu* blivit likgiltig. Intresse för högkyrka eller lågkyrka är en dogmatisk fråga, som passar mera i stad än å landsbygd. Allmogen ser nyktert i religiösa som i andra ting. Ett inre andligt behov ligger latent hos alla, det slumrar ibland, vaknar till livaktighet ibland. Den form livaktigheten tar beror på tillfälligheter. Är den ledande kraften en högkyrkans man, blir intresset högkyrkligt och tvärtom. Att rörelsen sedan i den följande utvecklingen kan verka själv och mot alla arbetande krafter gå i en viss redan inslagen riktning, är ej att förundra sig över. Det har talats om læstadianismen som ett bevis för, att man i norra Sverige har mera läggning för den frireligiösa rörelsen, men häremot kan sättas läseriet i Skåne och

[1] Om de veneriska sjukdomarna fordom i Dalarnas finnbygder se Axelson, Västerdalarna, s. 108 f.

Småland m. fl. landskap, vilken rörelse på sin tid i södra Sverige var fullt lika livaktig. Læstadianismen är också ett tydligt exempel på, att det ej duger att säga, att vår tid är indifferentismens tid. På 1700-talet var likgiltighet för religionen ett utmärkande drag, men då utbredde sig pietismen med ovanlig kraft, och folket greps av samma religiösa hänförelse som de bildade klasserna. Läsarna i Småland och "Roparna" i Västergötland på 1840-talet hade samma trosiver, och frälsningsarmén i våra dagar är utslag av samma andliga överspändhet. Medeltidens pilgrimsvandringar grepo allmogen med ej mindre iver.

En osed, som skulle kunna tyda på en religiös indifferentism hos allmogen, är svärjandet. Utlänningar, som komma hit till Sverige, ha alltid särskilt givit akt på detta. Lloyd anför några paragrafer ur en förordning mot svärjande. Som exempel på, att man åtminstone fordom reagerat mot oseden kan anföras: "Om någon utbryter i svordomar under gudstjänsten, skall han böta 40 rdr b. eller insättas på vatten och bröd. Om man svärjer vid domstolen, äro böterna hälften mindre. Om någon befinnes svärjande i sällskap eller inom hus, eller på gatan, eller annan offentlig plats, böte han varje gång 5 rdr b. Om det icke är på allmän plats, äro böterna 7 rdr, men om detta sker tredje gången, 5 rdr. Böterna delas hälften till angivaren och andra hälften till de fattiga. Om minderårig svärjer, skall han straffas med ris, antingen av föräldrarna eller husbonden. Förnyar han felet, skall han sättas i stocken. Om föräldrar underlåta förehålla sina barn denna osed, böte de 5 rdr b."

Av andra karaktärsegenskaper hos allmogen kan nämnas givmildheten och snålheten. Såväl den förra goda sidan som den senare dåliga har framhållits såsom utmärkande för allmogen. Det kan ju vara svårt att tänka sig båda i förening men ändå är så förhållandet. Allmogen räknar ännu tämligen mycket i natura, ej i penningar. Man må därför förlåta honom, om han har svårt att förstå värdet av mynt. Löntagaren, handelsmannen eller hantverkaren, som blivit van vid att räkna med pekuniär valuta, dömer därför lätt bonden skevt. Penningar har bonden haft relativt litet, även när han varit en förmögen man. Om han därför dömt penningen högre, än den borde, är detta en given följd av hans uppfattning av natura-egendomen såsom grundvalutan för honom själv. Då det gällt gåvor i natura, har man nog såväl nu som fordom kunnat ge bonden det vitsordet, att han varit givmild mer än någon annan. Har det däremot gällt penningar, har han kunnat snåla på en 25-öring och ibland prutat timvis på en vara för att få behålla denna slant. Vill man bedöma honom rättvist, måste man medge, att bondens offervillighet gent emot det allmänna och hans ömmande för de nödlidande är väl så stor som övriga samhällsklassers.

Slutligen ännu en karaktärsegenskap: allmogens förhållande till arbetet. Också här måste vi skilja på två saker: hans egna uttalanden om arbetet och hans handlingar. Vill man tala om arbetet med bonden själv, erkänner han ögonblickligen, att ingen har det så bra som den, som slipper göra något. Hans ideal är då givetvis en anställning utan arbete, och hans lantbruk är kanske då "det värsta slaveri, som finns", men låt oss ej döma efter orden — bonden har aldrig varit en ordets man. Se honom arbeta eller sätt honom till ett arbete, där han ej känner sig befalld att utföra något på direkt beställning, och han skall arbeta med en intensitet och en glädje, som ingen samhällsklass kan göra efter. Arbetsglädje är ännu och har alltid varit ett utmärkande drag för bondekaraktären. Naturligtvis finnas olika typer även här. I nejder, där ingen skog finns, är arbetet ringa under vintern, och lantmannen kan då lätt hänsjunka till dådlöshet och slapphet. Skogsbonden däremot har fullt ut lika mycket att göra om vintern och får spänna sina krafter även under denna tid och blir därför smidigare och livligare i arbetet. Men även slättbonden kan visa sin kraft under den egentliga arbetstiden, och härefter bör han naturligtvis bedömas, ej efter vintertidens "dvala". Naturligtvis finns stor skillnad mellan den som utför eget arbete eller arbete för andra. Att döma en samhällsklass efter dem, som för tillfället tjäna, är ensidigt. Öller säger på tal om blekingallmogen år 1800: "Den förmögne bonden med dess hustru och barn giva sig ofta knappt ro att sova eller äta, då arbetet brådskar, i det stället det fattiga inhyseshjonet, ehuru arbetsför, lika med den late drängen och pigan, ofta hellre svälta och fara illa, än de vilja arbeta." Dessa motsatser mellan eget och andras arbete har nog i alla tider varit och komma så i framtiden att förbliva.

Detsamma kan i allmänhet sägas rörande hantverkarna, då det gällt arbete på beting eller efter dagspenning. Det förra var mer eller mindre eget arbete, det andra ett arbete för andra. Öller säger härom: "De s. k. gärningsmän, i synnerhet en del timmermän och snickare, visa nogsamt, att de kunna vara flitiga, då de arbeta i *rus*, som man kallar det, eller för en viss betingad summa i ett för allt; men arbeta de för dagspenning och födan, varförutan man knappt får dem till sig, då kan man ej utan förargelse se deras fem vilostunder, efter deras fem mattimmar och dessemellan de få övriga arbetstimmarna, deras klående bak örat, under det de länge stå och betrakta stocken eller bördan, varpå de skola arbeta, samt deras ofta vilande på yxan eller sågen."

Rörande allmogens r e n l i g h e t vill jag blott citera några uttalanden från flydda tider. Engelsmannen Lloyd säger om renligheten i allmogehem på 1830-talet: "I allmänhet äro bondfolkets boningshus myc-

ket smutsiga, och den seden, som är så vanlig bland dem, att hela familjen sover i samma rum, ofta tillsammans med lika många svin, skall nödvändigt verka skadligt på hälsan. Dessutom skulle de tyckas hava stor avsky för frisk luft, emedan de aldrig med avsikt lämna den tillträde till deras boningar varken sommar eller vinter. Jag tror också, att just av det skälet fönsterna äro nästan utan undantag igenspikade. Sällan avkläda de sig fullkomligt för natten, och sällan tvätta de sig om hela kroppen mer än en gång i veckan, och det på lördagskvällen, så att deras kropps yttre beskaffenhet lättare kan gissas än beskrivas. Det är förmodligen av denna brist på renlighet som vissa sjukligheter — i synnerhet skabben — äro rådande ibland dem. En händelse inträffade under mina strövtåg i de värmländska Finnskogarna. Berättelsen därom skall befria mig från att vidare bevisa, hurusom den ifrågavarande klassen icke är synnerligen renlig. Vi sovo alla i ett och samma rum; det var ganska stort. Jag låg i en sängsoffa i ett hörn. Varenda morgon uppsteg husmodern — en ung vacker, mörkhårig kvinna — i deshabillé och satte sig på en stol framför den öppna eldstaden. Hon höll på sina armar en sex månaders liten unge, som såg ut som en hoptussad fågel. Hon 'höll fram' denna utan att ens vårda sig om att hava något kärl därunder." Ungefär 30 år innan säger kyrkoherde Öller från Jämshög, Bleking, om förhållandena i hans socken (1800): "Vad snyggheten inomhus beträffar, så saknas den här i allmänhet. De osnygge svinkreaturen uppfödas merendels inne i stugan, vilka förorsaka en beständig elak stank för alla de näsor, som icke därvid äro vane från ungdomen. På somliga ställen uppfödas ock kalvar, t. o. m. föl och getkreatur, då de äro späda, inom sina kättor, inne i stugan. Slakt, brygd och tvätt m. fl. hushållsgöromål, ske merendels i stugan, att förtiga den osnyggheten som självsvåldiga barn tillåtes inom stugudörrarna. På ganska få ställen finner man en ren och sopad stuga, med någorlunda dräglig lukt, om icke på helgdagarna, eller då de vänta prästen till sig, vid vilket tillfälle de lyckligtvis blivit de senare åren tillvande att förut röka med friskt enris, som ock finnes å alla ställen. Sällan finner man hos någon bonde något ordentligt avträdesrum, vartill de dock lagligen av kronobetjäningen borde tillhållas, helst om man ock, då man är väntad, finner en ren stuga, är dock stanken och osnyggheten utom väggarna odrägelig."

J. Sundblad skiljer med avseende på Västergötland under 1840-talet på slättbygd och skogsbygd. I den förra bygdens stugor "härskade ofta den största osnygghet. Gässen bodde i stugan; grisarna gasterade där, ifall kölden var rätt stark, och här delade nu husbondefolket med sig icke blott av stuguvärmen utan även av — maten." Skogsbohem-

met bar däremot en annan prägel. "Golvet var 'snögande vitt', spisen 'limmades' minst var fjortonde dag; bordskivan 'va' så en kunne spägla säk i'na; sängkläderna voro allt som oftast utburna, för att 'en sulle släppa vall loppera', och lika renliga och propra voro människorna i dessa hem, som de voro motsatsen i slättbohemmet."

Likvisst tycks detta beröm över skogsbons renlighet vara ett blott för Västergötland utmärkande drag. Från grannprovinsen Halland vid samma tid säger H. Hofberg: "Vad som först och främst skilde skogsbon från den mer hyfsade slättbon, var en ej ringa grad av kroppslig och andlig råhet, vilken tog sig uttryck i en äcklig osnygghet inomhus. Att

Fig. 272. Svensk badstuga 1674. Enligt Magalotti.

vintern igenom i boningsrummet leva i fredlig grannsämja med de mindre husdjuren var hos Örkenbon en vanlig sak. Gemenligen var det, utom hönsen, blott nyfödde, svagare individer av nötboskap, getter och får, som kom i åtnjutande av stugans livande värme; men på ett eller annat ställe utsträcktes gästfriheten även till svinen. Så berättas med anspråk på trovärdighet, att i ett avlägset skogshemman husets bästa sugga, med familj, året om hade sin halmbädd mellan fotslårna på 'stora bord'. En gång när husförhör skulle hållas på stället, och stugan för detta ändamål undergått en grundlig fejning, instängdes svinen i ett annat hus. Men mitt under det prästen kateketiserade och de tätt sammanpackade

åhörarna uppmärksamt lyssnade till hans förklaringar, hördes i förstugan ett väldigt grymtande, och — in trängde, trots sparkar och slag, suggan, med en skara förhoppningsfulla ättlingar, och intog sin välkända plats mellan prästens ben under bordet."

Vad den kroppsliga snyggheten beträffar, hade man under medeltiden allmänt hos såväl hög som låg en badstuga, och varje lördag ägde "familjebad" rum i dessa. Härvid avklädde sig hela familjen i stugan, gick sedan naken över gårdsplanen, likgiltigt om det var vinter eller sommar, till badstugan och lade sig på lavarna. Sedan piskade man varandra med ris, och efter badets slut, gick man åter ut i luften. Var det sommar, sökte man en vattensamling, där man doppade sig, var det vinter och snö, tog man snö och ingned sin hud med detta, innan man gick tillbaka till stugan och klädde sig. Hos de högre klasserna kommo badstugorna ur moden på 1500- och 1600-talet, hos allmogen i Sverige kan ännu Magalotti 1674 omtala dem. Under 1700-talet stodo de väl kvar vid de flesta gårdar i mellersta och norra Sverige men användes vanligen till lada. Badningen hade så småningom krupit in till att bli en gång om året i st. f. som förut en gång i veckan. Denna enda gång blev julafton, den enda dag man brydde sig om att även rengöra stugan. Tyvärr krympte under 1800-talet mångenstädes även detta årsbad in, och det kunde då väl hända som det heter i ordstävet: 'Renlighet är en dygd, sa' skomaka'n, vände sin skjorta julafton.' En lantman yttrade en gång med tydlig självbelåtenhet: "Jag tvättar mig en gång om året, antingen det behövs eller ej."

Denna orenlighet såväl i stugan som på sig själv ledde till en mängd utslagssjukdomar, som på förfärande sätt graserade i månget allmogehem. Även steg antalet "inhysesdjur" i stugan i oroväckande grad. Under medeltiden synes man ha haft uppfattningen, att ohyran hörde till det oundvikliga, som man utan knot borde finna sig i, ja, man gick t. o. m. så långt, att man räknade den till "släkten". "Du djärves förbanna icke allenast människor, utan även andra Guds skapade varelser, katter, hundar, fåglar och loppor. Kunde lopporna tala, skulle de förebrå dig, sägande: 'vi bannar du oss, dina foster? Du är vår fostermoder, fosterfader, fostersyster, fosterbroder'", heter det i ett förmaningsbrev, som Johannes Matthiæ år 1515 skrev till klostersystrarna i Vadstena. En Vadstena-utläggning till Jobs bok kap. 17 säger, att loppor och andra maskar hava skyldskap med oss, såsom barnen med modern, och då du räknar din släkt dyr, glöm då icke att räkna lopporna med i släkten. Hildebrand, från vilken jag hämtat dessa två medeltida citat, tillägger: "Släktkärleken måste sanningen hava varit stor hos den, som kunde med lugnt sinne fördraga lopporna, ty i ett annat stycke, som var ämnat till

läsning för klosterfolk, heter det, att lopporna omaka både natt och dag[1]."

Sedan jag nu skildrat några av de förtjänster och fel, som utmärkt den svenska allmogen fordom, vill jag följa allmogens liv från födelsen till graven.

Fordom var i allmänhet barnantalet mycket högre än nu. 10—12 barn var ej alls sällsynt, och familjer med 15—20 barn av samma föräldrar förekommo flerstädes. Alla dessa blevo ej lika starka, och många dogo därför under barnaåren, detta så mycket mera, som läkare vid sjukdomsfall sällan anlitades. De, som uppnådde mogen ålder, voro så mycket friskare och blevo därför rätt gamla. Männen blevo mycket ofta 75—80 år och kvinnorna nådde ej sällan upp till 85 och 90.

Rörande de tider på året, som voro de alstringsrikaste, föreligger en intressant statistik i Vet.-ak:s handl. för 1767. Författaren, P. Wargentin, har utgått från åren på 1750- och 60-talet och reducerat antalet barn efter månadernas dagsantal, så att han fått alla månaderna med lika många dagar. Till vänster står födelsemånaden, till höger avlelsemånaden:

jan.	100,357	april	juli	83,308	okt.
febr.	102,799	maj	aug.	89,885	nov.
mars	105,128	juni	sept.	109,536	dec.
april	98,049	juli	okt.	98,304	jan.
maj	84,970	aug.	nov.	95,010	febr.
juni	82,313	sept.	dec.	98,974	mars

Räknar man således efter avlelsemånaden har dec. varit den fruktsammaste och sept. den minst alstringsrika. I april, maj och juni äro avlade 308 284, men i aug., sept. och okt. endast 250 591, vilka tal förhålla sig till varandra nästan som 6 till 5. Månadernas ordning efter fruktsamheten har varit sådan: dec., juni, maj, april ha stått högst, mars, jan., juli och febr. medelmåttigt, men nov., aug., okt. och sept. lägst.

Då tiden var inne för en bondhustru, sändes bud på jordegumman. Denna var i regel en i svartkonst välförfaren person, som kände alla de försiktighetsmått, som borde iakttagas för att avvända onda makters

[1] Man skulle måhända kunna invända mot ovan anförda citat, att de med avsikt skildrat förhållandena mörkare än de i verkligheten voro. Häremot vill jag blott anföra, vad den varmhjärtade prosten Öller tillägger till sin ovan citerade beskrivning: "Jag önskar, att de mina socknebor, vilka få läsa dessa verkliga sanningar tryckta, ville därav mera rätta sig, än som ännu (1800) skett av flere mundtlige erindringar; helst de uti allt annat äro ett så ordentligt, raskt och snyggt folk Jag ville, att de ej skulle utmärkas av osnygghet inomhus, framför många andra socknar." Som medel mot snuskigheten föreslår han sedan: att uppföda svin och får i särskilda hus, att bygga avträden samt ålägga mödrarna att tillhålla sina barn "att gå ut på gården" m. m. Tydligare kan man ej betona de onda förhållandena, och hur stora svårigheter, som kunde möta att få snyggt.

inflytelser. Funnos ej sådana att tillgå eller var man rädd för, att de skulle vara för "kunniga", så att de kunde bringa ont över barnet eller hemmet, tillkallade man en "förståndig" grannkvinna. Mycket få barnmorskor med verklig vetenskaplig utbildning funnos ännu vid mitten av 1800-talet på landet, och läkarna anlitade man endast i yttersta nödfall.

Då jordgumman ej själv ansåg sig mäktig nog, kunde hon tillkalla en "assistent", som i regel utgjordes av en kvinna, som tillfälligtvis fått en viss makt eller var särskilt kunnig i en del besvärjelser. Om förlossningen drog ut på tiden, tillkallades en, som vid något tillfälle lyckats skilja eller taga en groda ur gapet på en orm, så att både grodan och ormen blivit vid liv, eller en person, som famnat om ett träd, under det göken suttit i det och galit. En sådan hjälperska slog sina armar om livet på barnaföderskan och läste i denna ställning Fader vår och Välsignelsen. Ett annat hjälpmedel, som jordgumman hade, var bl. a. en hinna, som hade omslutit en fölunge, då ett sto fölade. Kröp kvinnan genom en sådan hinna, fick hon lättnad i förlossningen. Fick hon för starkt blodflöde, skulle det hjälpas med besvärjelser.

Dog en kvinna i barnsäng, sades hon komma igen och linda barnet om nätterna. Då barnet i regel trivdes av sådan passning, lade man i moderns likkista alla tillbehör till lindningen, tråd, sax m. m. Försummade man detta, kunde modern bringa ont över huset.

Om livmodershinnan blev kvar på barnets huvud vid födelsen, hettes det, att barnet var född med "segerhuva", och som sådant hade det större makt än andra. Särskild makt hade det mot eld. Om det som äldre gick runt en eldsvåda, blev denna genast begränsad. Elden kunde aldrig gå över det ställe, där denna gått fram. Han var också osårbar för hugg och skott.

Så fort barnet var fött, sändes genast bud till grannar och närboende släktingar med underrättelse, att ett barn var fött vid den eller den tidpunkten. Alla, som fått denna upplysning, begåvo sig omedelbart i väg med "barnsängsgröten". Denna vitgröt var det första modern förtärde. Jordgumman föreskrev ofta, att hon dessutom skulle förtära en stor smörgås och dricka ett glas brännvin därtill. Ofta kunde omedelbart ett "barnsängsgille" vidtagas för att "muntra" modern, vartill grannarna gjorde sitt bästa genom att berätta historier om lätta och svåra barnsängar.

Det kan ju förefalla underligt, att modern redan de första timmarna efteråt kunde äta så bra, mottaga besök, känna sig road av prat m. m. Ännu mera ökas vår förvåning, då vi höra, att i åtskilliga orter förekommit en sed, där modern inom första timmen efter barnets födelse kunnat gå till dörren, där barnet lagts på tröskeln, och trampa 6 gånger

med högra och 3 gånger med vänstra foten på sitt barn under uttalande av besvärjelsen: "Jag tråder dig med min fot. Jag råder dig bot för 9 slags farliga sjukdomar, förutom ältan, dältan och den farliga fallandesjukan." Formeln skulle upprepas 9 gånger, en gång för var trampning. Denna kraft och styrka är något för allmogen ännu i denna dag i viss mån utmärkande. Huru ofta hör man ej ännu på landet berättas om allmogehustrur, som stigit upp samma dag och utfört de ordinarie hussysslorna, som om intet hänt. Dessa fall äro visserligen undantag, men det har, fordom åtminstone, varit en regel, att hon skulle stiga upp tredje och fjärde dagen. Nu sedan de utbildade barnmorskorna handhava vården av barnsängskvinnorna, tillrådes väl ännu flera dagar, men de högre klassernas 9—12 dagar höra väl till sällsyntheterna hos allmogen, såvida ej särskilt svår barnsäng förelegat.

Jag återgår nu till barnet för att följa det under de första dagarna intill dopet. Den allmänna uppfattningen är, att barnet under denna tid är hedning och som sådant bör skyddas för onda makter i högre grad än eljest. De skyddsmedel man har äro huvudsakligen tre: eld, vatten och stål. Ända till barnet är döpt, får elden ej släckas, och under natten bör ljus vara tänt. Elden skall slås med stål eller flinta eller också vara gnideld. Strax efter födelsen skall barnet tvättas, men man får ej hämta vattnet omedelbart vid tillfället, ty då kan näcken komma med vattnet. Har man ej tagit vattnet före barnets födelse, får man i stället bada det i öl. För säkerhets skull nedlägger man stål som medel mot förgöring. För att vara säker för "födelsemärke" (rött hudmärke), lägger man ett stycke av en brinnande trästicka eller ett glödande eldkol. För att göra barnet rikt lägger man i vattnet moderns vigselring, ett silvermynt samt något ärvt silver (bägare, skedar). För att barnet skall få vacker hy och blomstrande utseende, nedlägges i vattnet en färsk äggula och en röd tyglapp. Kommer hyvelspånor med i vattnet, slipper barnet att lägga sitt huvud på stupstocken. Kommer någon in under badningen, trivs inte barnet. Därför håller man dörren väl stängd. Skulle ändå en främling inkomma, skall han röra i eldstaden och säga: "Det finns mindre folk än jag." Badvattnet skall bevaras för att kunna bota sjukdomar. Barnet skall badas tre gånger i samma vatten och sedan intaga tre droppar därav. Modern skall tvätta sig i ansiktet med det för att få frisk och klar hy. Vattnet är sedan bra att ha i synnerhet för utslagssjukdomar. Slog man ut det, fick det ej ske på marken under bar himmel utan borde nedhällas mellan golvtiljorna.

Sedan barnet nu fått sin första tvättning, skulle det först vägas, sedan iklädas. Vägde man det först omedelbart efter födseln sedan tre torsdagskvällar å rad, växte det fort och blev duktigt. Var det flicka,

skulle det inlindas i kläder, som varit på en man (på fadern), gosse kvinnokläder (moderns kjortel), för att det skulle få tycke för andra könet. Linnet skulle vara nytt, för att barnet ej skulle slita så mycket kläder. En pung med pengar bands om halsen för att tillförsäkra det rikedom. Psalmboken lades under huvudet eller ett blad ur en bok, för att det skulle bli "nimt" till att läsa. Över vaggan skulle slås korstecken. Om barnet gapade, skulle man likaledes göra korstecken över munnen. I vaggan skulle nedläggas stål, en flinta, sax eller kniv med en liten påse innehållande krut, vitlök och "väterljus" (Lapis lasuris). Krut och krutrök var alltid ett ypperligt medel mot trolldom, därför brukade man för säkerhets skull under tiden, innan barnet var döpt, lägga litet krut på dörrtröskeln och antända det.

För att barnet skulle bli renligt av sig, borde man skura i rummet eller i det nästintill liggande. Man fick dock ej sopa under vaggan, ty då förtog man barnets minne. Hände det sig, att man av misstag i alla fall gjorde det, skulle soporna omsorgsfullt ditläggas igen, och den som gjort det bedja om förlåtelse.

Dopet ägde i regel rum mycket tidigt, vanligen andra dagen, ej sällan första. Lloyd berättar: "En gång då jag vandrade omkring i de vilda värmländska skogarna, tog jag sent en afton kvarter i en bondstuga. Vi sovo alla i ett litet rum. Under loppet av natten nedkom till min stora häpnad, hustrun med en "välskapad gosse", och två eller tre timmar senare begåvo sig 'bäregumman' och barnets fader å väg med det lilla kräket, som dessförinnan blivit duktigt omsvept med lindekläder. Man for till prästgården, som låg miltals bort ifrån stället, för att där få det döpt. Om den lille dött före dopet — vilket väl kunnat hända, då termometern stod långt under Fahrenheits fryspunkt (14 gr. köld) — så hade folket väl trott, att barnet skulle blivit fördömt."

Till dopet skulle först utses en gudmor, vanligen benämnd *barnabärerska, bäramor* eller *bäragudmor*. På hennes karaktär och beteende berodde nu mycket. I vanligaste fall var det en släkting. Hon fick ej vara havande, ty då dog ettdera barnet. Helst skulle hon själv nyligen fått barn, så att hon kunde ge barnet di under vägen. Hennes egenskaper övergingo på barnet, därför fick man välja någon, som hade ord om sig att vara en god människa. Var hon argsint, blev barnet sådant, pratsjuk, så blev barnet detsamma. En ogift kvinna fick endast bära ett gossebarn till dopet, en ogift man endast ett flickebarn. Man och hustru eller fästman och fästmö skulle ej stå mot varandra som faddrar, ty då blev den äktenskapliga sammanlevnaden icke lycklig. Dopdräkten var i regel särskilt dyrbar och därför ofta släktegendom. Vanligen skedde dopet i kyrkan och helst en söndag.

Jämte gudmodern utsågs en eller två andra. Deras kön rättade sig efter barnets kön. Var det en gosse, skulle det finnas en kvinnlig mer än en manlig och tvärtom. Tre var det vanliga hos allmogen. De högre klasserna höllo sig under 1600-talet med flera faddrar. I förordningen mot överflöd av 1686 heter det, att adeln ej fick ha mer än 9 faddrar men helst 4; prästerskapet 2, högst 3 av vartdera könet, borgare ej mer än 3 av varje kön. Under medeltiden var 2—3 regeln hos alla samhällsklasser, och allmogen synes ha fasthållit denna regel till in på 1800-talet. Fadderskapet ansågs fordom skapa en så nära förbindelse med barnet, att det ansågs utgöra hinder för äktenskap.

Vad gudmodern gjorde övergick på barnet. Sjöng hon på vägen, fick barnet sångröst. Detsamma inträffade, om barnet skrek under döpelseakten. Därför plägade hon knipa barnet för att få det till att skrika. I doplindan inlades ungefär detsamma, som förut legat i vaggan: väterljus, flintskärva, vitlök, krut och ett blad ur en psalmbok. Gudmodern bet i spishällen, innan hon gick för att tillförsäkra barnet starka tänder. Gudmodern fick ej ge barnet di i kyrkan, för att det ej skulle få tandvärk. Vid ingåendet i kyrkan borde gudmodern lindrigt slå barnet på huvudet, och sedan stöta dess fot mot dörren, för barnet ej skulle få *kyrkoknappar* (utslag som likna små spikhuvud). Gudmodern fick icke gå in i kyrkan med barnet, förrän sammanringningen upphört.

Innan färden anträddes, gick hon ut och ställde sig utanför fönstret och ropade 3 gånger: "Medgång! Medgång! Ingen motgång!" Modern skulle stå vid fönstret inne i stugan och på gudmoderns rop svara: "Far nu i Guds namn." Man trodde, att modern, genom att man talade genom fönstret, kunde skydda barnet för sjukdom.

Under dopakten plägade ofta fadern stå i vapenhuset. Gudmodern biträddes ibland av en annan kvinna, *hättegudmodern,* som hade att före dopet avtaga barnets mössa och efteråt sätta den på igen. Mössan skulle avtagas framåt, för att barnet skulle bli bra begåvat å huvudets vägnar. Under dopet skulle barnet ha ett präglat mynt i ena handen och några smulor ost och bröd i den andra. Ett gossebarn skulle ha myntet i höger hand, ett flickebarn detsamma i vänster. Rikedom på pengar och matvaror tillförsäkrades härigenom. Gudmodern och ibland även faddrarna skulle noga efterläsa dopformuläret (tyst eller halvhögt), så att barnet kunde få gott minne. Under vattenbegjutningen skulle faddrarna torka sig om munnen, för att barnet skulle bli renligt. Gudmodern skulle under akten eller vid utgåendet ur kyrkan hålla den lille högt upp, så att den kunde ses av alla, detta för att barnet aldrig skulle bli skyggt eller förläget. Om en flicka döptes med vat-

ten, som förut varit använt vid en gosses dop, kom hon att få ett stolt och manligt utseende. Dopvattnet fick särskilt kraftiga egenskaper och borde därför ej slås ut utan användas vid sjukdomstillfällen. — Prästen skulle akta sig, så att han ej läste fel eller glömde något av formuläret, för då kom barnet att gå i sömne.

Själva dopformuläret var fordom i allo ägnat att låta folk tro, att det hela var en besvärjelseakt mot onda makter. Till och med vissa kraftmedel användes, precis som folket vid sin svartkonst. Så t. ex. förekom salt och ljus samt blåsning på pannan. Om vattnet kunde folket lätt få uppfattningen, att det ägde särskilt undergörande kraft. Barnet var hedning ända tills det blev döpt, och detta tolkades så, att djävulen bodde i barnet och med besvärjelse skulle avlägsnas. Den helige ande skulle sedan med besvärjelse tvingas taga sin boning i barnet. Själva dopet skedde ännu under 1500-talet allmänt medelst full neddoppning av kroppen.

Själva akten indelades i två delar, vid ingången och vid funten. Vid ingången till kyrkan mötte prästen. Han lade först sin hand på barnets huvud, blåste det i ansiktet två gånger sägande: "Gack bort djävul, från denne Herrans avbild och giv rum för den helige ande — tag den Helige Ande, fly djävulen och vare i dig en boning beredd åt Herren." Sedan gjorde han korstecken över huvud och bröst och bad med handen på barnets huvud. Därefter tog prästen några saltkorn i handen, sägande: "Jag besvärjer dig, saltets väsende, i den allsmäktige Faderns namn, i vår Herres Jesu Kristi kärlek och i den Helige Andes kraft, att du i den heliga Treenighetens namn bliver ett hälsosamt sakrament till den ondes fördrivande..." Därefter stoppade han saltet i barnets mun, sägande: "Anamma vishetens salt, att Herren må vara dig nådig till evinnerligt liv, amen." Sedan lästes några böner, varefter den stora besvärjelsen (tydligtvis var den första ej kraftig nog) följde: "Jag besvär dig, du orene Ande, i Gud Faders och Sons och den Helige Andes namn, att du far ut av denne Guds tjänares kropp, som skall bliva den Helige Andes tempel! Och vet din dom, du lede djävul, och låt den sanna och levande Guden behålla ärona... Så vik nu bort, du lede djävul, och hav intet att göra med denne Guds tjänare, som lever i denna världens ting och söker efter det som Gudi tillhör." Efter några böner föll prästen jämte faddrarna på knä och läste Fader vår. Sedan fattade prästen barnets hand och sade: "Jag giver dig vår Herres Jesu Kristi tecken i din högra hand, att du må teckna dig och draga dig undan från fienden och förbliva i den allmänneliga tron, på det du må leva evinnerligt liv och leva i evigheters evigheter." Han vidrörde sedan barnets högra öra, näsa och vänstra öra. *"Efeta,* det

är upplåt dig till ljuvlighetens doft — men du, djävul, fly, Herrans dom tillstundar." Nu var barnet *primsignat* och värdigt att föras in i kyrkan. Från vapenhuset begåvo de sig nu till dopfunten, gudmodern nämnde barnets namn, faddrarna avsvuro å dess vägnar djävulen, hans stråt och verk, barnet smordes på bröstet och mellan axlarna med balsamblandad olja och faddrarna bekände sig i barnets namn till den kristna tron. Själva doppningen (sedan begjutningen) skedde tre gånger under bön. Barnet ikläddes en vit dräkt med orden: "Tag den vita och obefläckade klädnad, som du skall bära inför vår Herres Jesu Kristi domstol . . ." Sedan sattes ett ljus i barnets hand med orden: "Tag den brinnande lampan och vårda ditt dop, på det när Herren kommer till bröllopet, du må kunna möta Honom med alla helgon i himmelens sal."

Man må ej undra på om folkets besvärjelsetro levde kvar, när kyrkan själv föregick med så gott exempel. Visserligen avlägsnades vissa delar av detta medeltida formulär under reformationstiden (t. ex. saltceremonien) men själva kärnan, besvärjelsen av djävulen, stannade kvar tämligen länge efteråt, och i folkets fantasi har dopets karaktär av utdrivande av en ond ande bibehållit sig till in i våra tider[1].

Själva namngivningen saknade fordom ej heller sina vidskepligheter. En liten ceremoni försiggick redan i hemmet härom. Då gudmodern mottog barnet för att bära det till dopet, frågade hon tre gånger modern och fadern: "Far och mor, vad är barnets namn." Båda skulle svara: "N. N. i Guds Faders, Sons och den Helige Andes namn." Själva namngivningen var bunden av vissa föreskrifter. Barnet skulle ha namn efter någon avliden släkting. Skedde ej detta, fick någon död ätteman ej ro i sin grav, och man måste då lova, att nästa gång skulle ett barn bli uppkallat efter honom. Samtidigt borde man stöpa över barnet med smält bly, som över barnets bröst hälldes i en skål vatten. Det var ej

---

[1] Dopakten som en besvärjelse mot onda makter har även övergått till kyrkklockorna. En "odöpt" klocka kan trollen lätt få makt med, men en döpt försvagar trollens krafter, så att de måste fly. En dopakt för kyrkklocka efter medeltida traditioner beskriver Åkermann (Hell. past., s. 203 f.) på följande sätt: "Man blandade vatten och salt tillsammans, helgade det, bestänkte därmed den upphängda klockan och avtorkade henne; därefter strök man på henne med helig olja ett korstecken, och bad Gud, att han till fromhet skulle uppväcka allas sinnen, som hörde denna klocka, och avvända allt oväder; härefter avtorkades åter det med olja gjorda korstecknet, man önskade klockan lycka, föranstaltade en god måltid och slutade därmed högtidligheten. Ett annat sätt att döpa klockor var följande: man tvättade, smorde, bestänkte dem med vigvatten och gav dem namn, härefter berökades de och invändigt gjordes på dem med den heliga oljan 5 kors och utvändigt 7, varefter döparen höll ett tal och förmanade de kringstående, att, så ofta de höra denna klockas ljud, skynda till kyrkan och prisa Gud."

bra att uppkalla det efter någon levande anhörig, ty då skulle denne senare komma att vantrivas. Uppkallelsen efter en släkting skulle låta dennes kraft, då han levde, övergå på barnet. Då man ansåg, att de avlidna kunde gagna eller skada de efterlevande, betydde namngivningen således närmast, att de uppkallade skulle taga sig an barnet och göra dess väg lyckosam.

Efter dopaktens slut lämnade gudmodern och faddrarna gåvor åt barnet, och det ålåg gudmodern att noga hålla reda på, vad var och en gav. Jämte gudmor och faddrar åtföljde alltid en del släktingar, vilka sades *hålla på barnet*. Dessa lämnade också sina gåvor, vilka alla nedlades på altaret. Jämte till barnet offrades även till klockaren.

När gudmodern gick ut ur kyrkan, måste hon lindringt stöta barnets huvud mot kyrkväggen, för att barnet skulle slippa få ont i huvudet. När hon besteg hästen eller vagnen, skulle hon, om det var en gosse, först sätta barnet upp på hästryggen och sedan låta hästen nosa på barnet, då blev det en god ryttare och fick bra *hannalag* att sköta hästar. Då man kom hem, skulle man ge akt på, om hästen slog huvudet uppåt eller nedåt. I förra fallet blev det långlivat, i senare kortlivat. Kunde gudmodern, innan hon gick in, med barnet på armen krypa genom ett gärdsgårdshål, blev det vigt och rörligt. Barnet skulle först bäras ut i stallet och vidröra allt där, djur, åkerbruksredskap m. m., så att det kunde få tur med sig. Inkomna i stugan lades barnet på ett högt skåp för att få hög samhällsställning. Barnet skulle sedan av gudmodern överlämnas till fadern med orden: "Här har du en kristen i st. f. en hedning. Uppfostra denne i gudsfruktan och goda seder." Fadern överlämnade det till modern med orden: "Vill du taga detta barn och uppfostra det åt mig?" Modern svarade: "Här är väl ingen, som är närmare till detta, än jag!" Sedan överlämnade modern det, om gosse, till kvinnlig, om flicka, till manlig anhörig. Denne överlämnade det till alla de övriga av samma kön i tur och ordning. Detta för att barnet skulle få tur i kärlek och rikt gifte. Gudmodern skulle sedan äta en bit av allt, som fanns i huset, för att barnet skulle få god aptit. Innan hon förtärde bitarna, skulle hon hålla det intill barnets mun. När dopkläderna togos av, skulle de först hängas upp på högsta punkten i stugan, innan de nedlades i kistan. Detta för att barnet ej skulle bli ängsligt för att klättra högt upp i träd eller på höga byggnader. Dopgillet varade sedan till andra dagen. Hade således gudmoder och faddrar infunnit sig på lördagen, förrättades dopet på söndagen och gillet slutade på måndagen.

Ännu en ceremoni återstod: kyrkotagningen. Liksom barnet betraktades även modern från och med nedkomsten till kyrkotag-

ningen som hedning. Under denna tid fick hon ej gå ut och måste iakttaga en del försiktighetsmått som skydd mot onda makter. Hon måste, så länge hon hade "hednahuden", bära stål och silver på sig. Modern kunde denna tid öva ett visst inflytande på barnet, varför detta ej var riktigt säkert förrän efter moderns kyrkotagning. En ceremoni med barnet företogs därför dagen innan kyrkotagningen, ibland flera dagar innan. Man blandade salt och aska på en tallrik, doppade en yllelapp i denna blandning och gned barnets huvud, tills allt håret var borta. Först sedan på så sätt "hednahåret" avlägsnats, kunde barnet vara säkert.

Lördagen före den söndag modern skulle kyrkotagas, utsände hon till alla grannkvinnor, som skulle följa med till kyrkan, en halv kaka bröd. Innan hon gick till kyrkan, skulle hon rökas med en linnetrasa och stiga över ett glödande kol. Om hon vid ingåendet i kyrkan satte högra foten förut, blev nästa barn en gosse, vänstra en flicka. Kyrkotagningen skulle under medeltiden ske på 40:de dagen efter barnets födelse. Vid denna akt skulle hon hålla ett ljus i handen. I senare tider blev det ofta tidigare utfört, och ljuset var ej heller med. Hon skulle knäfalla på själva tröskeln mellan vapenhuset och kyrkan, men i st. f. detta infördes sedan en pall. Prästen läste några böner och förde henne sedan vid handen fram i kyrkan.

Under hela akten iakttogs hon noggrant av kyrkfolket. Hon skulle vara klädd i hela brudstassen, uppträda med full värdighet som moder. Ibland var det brukligt, att organisten med en marsch "spelade in" en kyrkogångskvinna, under det hon offrade i stocken och skred fram till sin bänk. — Hade en moder av våda förkvävt sitt barn, eller en under äktenskapslöfte förförd kvinna kyrkotogs, läste församlingen under tiden, som kyrktagningen försiggick, bönerna i psalmboken baklänges.

På vägen från kyrkan skulle modern bryta ris och med dessa piska barnet, för det på det sättet skulle bli mindre skrikigt. Hade hon brått om att komma hem, ansågs hon snart få ett nytt barn. Det var ingen, som ville bli den förste, som fick besök av en kyrkogårdskvinna, ty i det hus hon först kom, blev mycket porslin, glas och lergods sönderslaget under året. Det kunde förebyggas, om man slängde en ler- eller porslinsskärva efter henne, när hon lämnade huset. På senare tid brukade hon först gå in i en handelsbod, "men det var inte rätt gjort mot handelsmannen".

Barnet var nu lyckligt och väl skyddat, men detta hindrade icke, att man ändå fick taga hänsyn till en del ting, som kunde befrämja dess lycka och tillväxt. Barnet skulle först taga i en hund, ej i en katt, för att få gott läkekött. Även skulle man ge barnet en bit bröd och sedan ge den åt en hund, så fick djuret lida av det onda, som eljest skulle

drabba barnet. Om en katt sprang under ett skåp, och därefter under vaggan, där barnet låg, blev barnet, om det var en flicka, förvandlat till en mara. Detsamma hände, om man lät modern krypa genom en *fölhamn*. Gossebarn blevo i stället förvandlade till varulvar. Månen skulle skina på barnet innan solen, för att det ej skulle bli solbränt. Vaggade man tom vagga, blev barnet kinkigt och oroligt. Trivdes barn gärna i varmt vatten, blev det sinnligt. Lekte barn med eld, hade det svårt att hålla vatten. Barn, som tidigt gick och tidigt fick tänder, fick snart syskon efter sig. Barn skulle kammas lördag, ej söndag, eljest kom det ej att trivas. Kammade man bakom ena örat, blev det hundbitet.

Tiden, då ett barn fick di, varade tills det undanträngdes av nästa barn. I regel varade det eljest, tills barnet blev 3 à 4 år. Eneström meddelar från Finnveden, att det "förekom ej så sällan, att barnen diade modern, ända tills de voro 6 och 7 år gamla." Barn, som blivit *åvanda* någon tid, men sedan åter fingo di av modern, kallades *tvedäggingar* och voro avskydda och fruktade hela livet igenom. Träffade man en sådan, när man skulle företaga en resa, gjorde man klokast i att vända om.

Då mjölken begynte ersättas av annan föda, fick barnet först mjölk och kornmjöl *(mammat)*, sedan *tuggor*. Vem som helst kunde ge barnet sådana. I regel fick barnet sitta vid bordet, då familjen med husfolk och tjänstefolk åto tillsammans, och mottog då än av den ene än den andre en tugga.

Ett av de första obehag barnet kunde vålla var att väta i sängen. Detta var enligt allmänt begrepp en sjukdom, som skulle botas på åtskilliga sätt. Botemedel häremot voro: att en söndagsmorgon, då lik skulle jordas, gå med barnet till den öppna graven och förmå barnet att kasta sitt vatten i graven; att en torsdags- eller söndagsmorgon gå med det till en bro över nordrinnande vatten; att låta barnet kasta sitt vatten i ett borrat hål i golvtiljorna; att steka en hel råtta med hår och inälvor och låta barnet äta allt. Kastade ett barn sitt vatten i eld eller på glöder, fick det vattenkoppor (blev "sårigt"). Leker ett barn med elden, väter det länge på sig (Ydre).

Barnets första viloplats var en vagga, som äldst bestod av en korg, som vanligen placerades på en sviktstång fästad i taket. Då man om sommaren hade utarbete, tog modern korgen på rygg och fäste den sedan på en sviktgren i ett träd. Längre fram i tiden blev vaggan en vanlig korg placerad på golvet och till sist en riktig vagga på särskilda medar. Då barnet skulle lära gå, placerades det i en särskild ställning, i vilken överkroppen kunde vila, medan benen nätt och jämnt stödde marken. Medelst sparkningar drevs den på hjul vilande ställningen framåt.

Barnet fick sedan roa sig med leksaker eller också roade modern det med en del visor och rim. Av leksakerna voro skrammelinstrumenten de första. Skramlan utbyttes sedan mot en trumpet, och, var det en gosse, fick han längre fram en trumma. De musikaliska anlagen övades därefter på en sälg- eller pilpipa med lösgjort skal. Kanske till sist en lergök blev instrumentet. En annan grupp av leksaker avsåg att väcka sinne för djur: häst, ko, får på trillor eller av tyg, Noaks ark m. m. För att lära barnet hantera verktyg fick det en bygglåda med redskap. Var det en gosse, började han snart få andra leksaker än en flicka. Hans krigiska lynne visade sig i kärlek för träsvärd, pilbåge, slunga och käpphäst. Flickan fick dockor, köksspis, köksredskap, dockvagn, möbler och till sist sytyg. Sedan roade man dem med att klippa pappersgubbar, pappersstjärnor m. m. eller forma papper till lådor, båtar, hattar m. m. Gossarna fingo barkbåtar eller läto de nötskal simma på vattnet. Ville man särskilt roa dem, lärde man dem själva göra möss av äpplekärnor eller människohuvud av rovor eller potatis. Under vinterkvällarna lärde de sig göra skuggfigurer med fingrarna eller rita av varandras skuggbild på väggen. På sommaren ute i det fria fingo de ligga i gropkanten och bygga hus av sand, grus eller lera. När barnen blevo ännu större, byggde de jordfästningar av grästorvor om sommaren och snögubbar och snöfästningar om vintern. Allmogebarnens lekar slutade i allmänhet förr än för de högre klassernas barn, och föräldrarna invigde dem tidigt i de allvarligare sysselsättningarna. Gossarna fingo vakta djuren om sommaren redan vid 8 års ålder och om vintern lära sig slöjda och snickra. Flickorna fingo vid samma ålder hjälpa mor i köket samt sy och sticka.

Jämsides med denna så att säga "praktiska" lek följde sedan moderns alla lekar med barnet på knä eller på golvet, lekar med barnets händer och fötter m. m. ända fram till de första försöken att lära det läsa och stava. Dessa voro nästan alltid förenade med små sjungna rim, vilkas innehåll kunde roa barnet själv. När barnet blev större, lärde det sig en del av dessa rim och kom sålunda att uppöva sin lilla sångröst. När barnet blivit 6—7 år, lekte det ute, och då behövdes också en mängd räknerim och ramsor. Efterhand övergingo dessa lekrim i ringlekarnas rytmiska dansversar, och från dessa var steget ej långt till de små vallvisorna med en eller flera strofer.

Under medeltiden inföll vid 7 års ålder konfirmationen, och barnet kunde således fr. o. m. nu sägas officiellt träda ut i livet för att så småningom lära sig livets allvar och vända ryggen till de forna lekarna. Konfirmationen blev en slags myndighetsålder.

Under medeltiden indelade man barnets år i vissa perioder. Den

första tog slut vid 3 år, varefter barnet mindre uteslutande vårdades av modern, den andra räckte till konfirmationen vid 7 år; den tredje avslutades då barnet var 15 år. Denna tredje period var visserligen en "myndighetstid", men han var ej ännu fullt självständig utan *övermage* (oförmögen), d. v. s. bunden av hemmet och kunde ej uppträda som egen självständig person. Efter denna tid var han vuxen och kunde träda i äktenskap och övertaga jord och sköta lantbruk på egen hand.

Jag har redan förut talat om de tidiga äktenskapen och den tidiga mognaden hos allmogen. Vad som emellertid i hög grad bidrog att dana denna tidiga självständighet var de primitiva kulturförhållandena, som ej fordrade så stora förkunskaper. Lantbrukets skötsel försiggick efter viss slentrian, och de enkla kunskaperna voro lätt lärda. Ingen grundlig skolgång behövdes heller. Religionen var prästerskapets sak, och läsning och skrivning tillhörde "de lärde", som skulle föda sig av ämbetssysslor. Ju högre kraven blevo på en fullmogen man, dess längre framflyttades mogenhetstiden. I våra dagar är en man officiellt mogen vid 21 år, men i själva verket är det högst få även bland allmogen som vid denna tid kunna anses utbildade eller kunniga nog att självständigt sköta ett lantbruk.

Den långa lärotiden från 8—21 år, som vi i våra dagar äga, kan indelas i två perioder med konfirmationen som mittgräns. Den katolska konfirmationen vid 7 år har framflyttats till 14, självständighetstiden från 15 till 21, och man skulle nästan kunna säga den moderliga omvårdnadens tid från 3 till 7. Från lekarna kommer barnet vid 7 år in i skolan och får lära sig alla de kunskaper, som *nu* äro oundgängliga för en person av allmoge. Från konfirmationen vid 14 år träder det ut i det praktiska livet för att danas till skicklighet i yrket antingen det sker hos föräldrar eller genom tjänst hos andra eller slutligen genom ytterligare skolgång någon kortare tid. Denna praktiska period får vid 21 år sin avslutning genom exercisen. Det har visserligen ofta talats om beväringstidens skadlighet, men ändå kan man som regel säga, att tiden innebär en väsentlig mognad. Den unge mannen kommer tillsammans med en hel del unga män från skilda socknar, och under samtalen, som uppstå, kommer tankeverksamheten i rörelse, och han utgår ur exercisen med hjärnan full av nya tankar och uppslag, vilka i hög grad hjälpa till att dana en mognad man.

Konfirmationen i våra dagar är en slags prövning på det religiösa kunskapsmåttet och som sådan en slags avgångsexamen i kristendomskunskap. Ursprungligen var den ej detta. Medeltidens konfirmation kan jämföras med en döpelseakt, där de onda makterna genom förnyat signande besvors. Barnet skulle också förbereda sig genom en fastetid,

innan den egentliga akten ägde rum. Vi erinras också om dopet därigenom, att faddrarna skulle ledsaga barnet. Akten begynte med, att faddrarna nämnde barnets namn, under det konfirmanden knäböjde. Biskopen tecknade sedan med helig olja ett kors på hans panna, vilken därefter ombands med en bindel, som efter tre dagar avtogs av församlingens

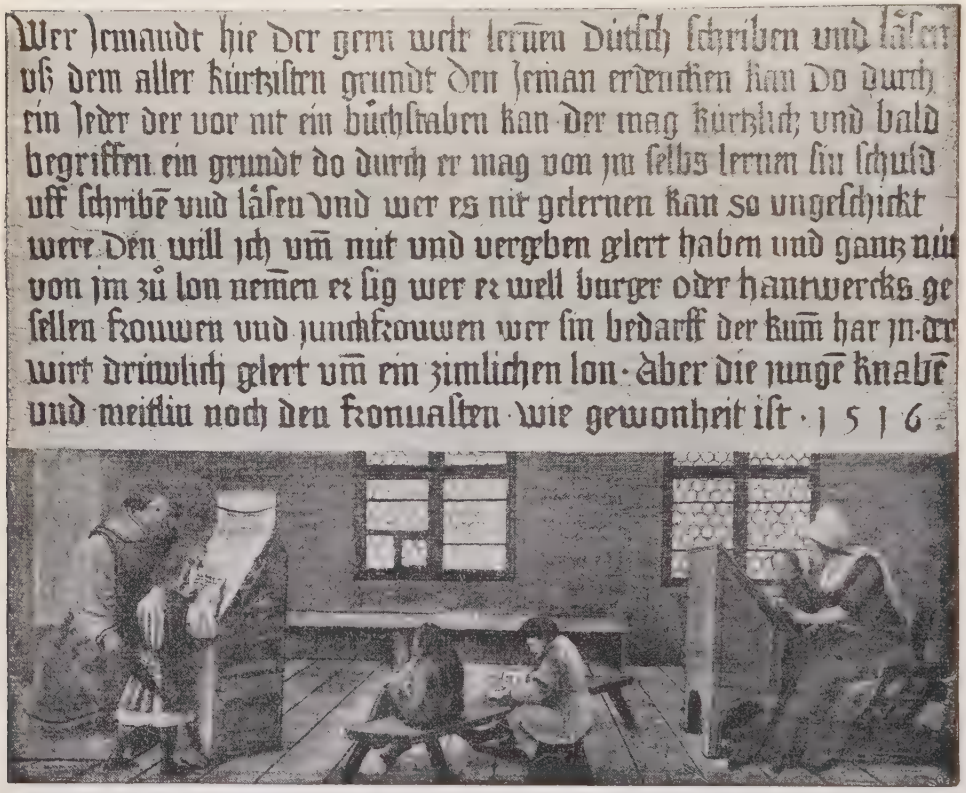

Fig. 273. En skolmästares skylt, målad 1516 av Hans Holbein d. y. Nu i museet i Basel.

präst eller, om barnet bodde långt från kyrkan, av faddrarna, och sedan uppbrändes, på det den heliga oljan icke skulle komma i beröring med orena ting.

Om barnets kunskaper i kristliga ting var det således ej tal, ej heller om barnets större eller mindre mognad. Här ingrep just reformationen med ett bestämt krav på, att barnet vid konfirmationen skulle besitta kunskaper i kristendomens huvudstycken. Prästen ålåg det att

förvissa sig om, att kunskaperna verkligen innehades, föräldrar och faddrar att giva barnet kunskaperna. Kraftfulla biskopar som Laur. Paulinus Gothus och Johannes Rudbeckius sökte under 1600-talets första årtionden på denna grund dana en verklig folkbildning med kunskap i kristendom som viktigaste ämne och jämte detta såsom ett extra plus kunnighet att läsa innantill. Grundprincipen var härvid, att hemmet skulle själv övertaga undervisningen, men detta drog med sig som närmaste konsekvens, att föräldrarna skulle vara kunniga, och för detta ändamål inrättades veckopredikningar om fredagen, då prästen skulle för husbönder och tjänare förklara huvudstyckena och genom frågor övertyga sig om, att de verkligen förstodo det sagda. För att förvissa sig om, att intet var glömt, anställdes extra förhör efter gudstjänsten på söndagen. Kraven på prästen blevo efter hand allt större. För att undersöka varje enskild församlingsmedlems kunskapsmått i kristendom anordnades skrifteresor, då prästen skulle besöka sina församlingsbor, "det ena huset efter det andra, när de å båda sidor därtill kunde hava bekvämlig tid och lägenhet." Dessa skrifteresor övergingo sedan i husförhören, varom redan talats.

Hela denna undervisning från prästens sida jämte klockaren, "ifall han var läskunnig", gick i första hand ut på att dana kunniga föräldrar, för att dessa sedan skulle utbilda kunniga barn. Kunskap för dem var emellertid nödig för att kunna begå nattvarden, och därtill fordrades i första hand Fader vår, Tron och budorden, sedan kunskap om Gud, Kristus, änglarna och deras fiende djävulen. All allmogebildning gick således i första hand ut på att giva kunskap i kristendom, men, för att de själva skulle kunna vidare förkovra sig, även kunskap i att kunna läsa. Denna kristendomskunskap blev ofta ett dött utantillärande, och därför kom snart under 1600-talets senare del, allt efter som kraven stego, ännu en fordran, varöver man ej vågade gå, nämligen att förstå, vad man läste, d. v. s. att med egna ord kunna förtydliga det upplästa stycket. Man finner av 1600-talets biskopsvisitationer, huru man indelade folkundervisningens resultat i dessa tre grader: 1. kunna läsa utantill delar ur katekesen, 2. kunna läsa innantill, 3. kunna förstå. Är tredje graden uppnådd är biskopen i regel högeligen belåten, är endast andra graden uppnådd, lovordar han mödan och önskar, att det må bli ännu bättre härnäst; är blott första graden uppnådd, ger han anmärkning, dock så lindrig som möjligt, han ser ju åtminstone den goda viljan.

Några exempel ur visitationsprotokollen från 1600-talet må belysa, på vilken ståndpunkt folkbildningen stod under denna tid. År 1618 heter det från Västerås' stift: "Man vet ock av säkra bevis, att det var ganska rart, att bland gemena man finna någon, som kunde läsa

i bok och således själv förkovra sin kunskap." I ett protokoll av år 1635 från samma stift (Bjursås) heter det däremot: "Ungdomen läser medelmåttigt"; samma år från Ore: "Ungdomen läser vackert och förstår tämligen partes catechesos." 11 år senare heter det: "Mången finnes, som kan läsa Lutheri uttydning utantill, men få finnas, som rätt förstå densamma." Ännu bättre blir det längre fram. År 1663 står i ett protokoll: "I Leksand och mest hela Österdalarne räknades det som ett vidunder, att en gosse eller flicka om 10 eller 11 år icke kunde läsa i bok." Likvisst synes detta endast gälla de stora kyrkobyarna. De längre bort belägna stodo ännu på en mycket låg ståndpunkt.

Med avseende på undervisningen i sin helhet ålåg det huvudsakligen föräldrar och faddrar att lära barnen grundkunskaperna. Hela tyngden av folkbildningsarbetet ålåg kyrkoherden, och klockaren biträdde endast undantagsvis. Verkliga skolor funnos endast vid herrgårdar och bruk, då vederbörande ägare särskilt vinnlade sig därom och bekostade allt. I församlingarna eljest voro de mycket sällsynta.

Med 1700-talet kom en ny anda. I vissa avseenden trängde kunskapen längre ut i bygderna, i andra hänseenden förytligas den. Framför allt erhöll prästen nu definitivt en hjälpare i klockaren eller en del gamla, som mot ringa ersättning åtogo sig undervisningen. År 1728 heter det från Dalarna: "Föräldrarna lära först sina barn a-b-c-boken och sedan skaffa de dem till några hustrur, som kunna läsa i bok att lära dem katekesen med vad mera där tillhörigt är." Härvid erinras om, att "de som således lära andra, skola först av kyrkoherden prövas, om de icke allenast äro skickliga därtill, utan ock föra ett vackert leverne, att ungdomen genom deras exempel i dygd och ärbara seder må bliva uppbygd." I klockareanställningarna under 1700-talet inrycktes ofta, att han skulle "flitigt och troget informera församlingens ungdom uti sina kristendomsstycken, samt hos kyrkoherden angiva, därest någon försummade sina barns undervisning." Förut hade man nöjt sig med, att släppa fram till nattvardsbordet det, som kunde utantill läsa upp Fader vår och Tron; nu heter det, att ingen, som ej kunde läsa, borde få tillträde. Den gamla andra graden i kunskapsmått har således nu blivit första. Närmaste konsekvensen härav blev, att en ny tredje grad inrättades, och verkligen skymtar man också en sådan, men detta knappast i protokollen över anställda förhör med församlingsborna utan i anställningarna av lärare. Det heter nämligen om dem från och med 1700-talet tämligen allmänt, att "de väl kunna läsa i bok samt *något försvarligt skriva.*" Fordrade man detta senare av en lärare, var steget lätt taget att även fordra detsamma av hans lärjungar. Modeer meddelar 1767 från Halltorps och Voxtorps socknar i Kalmar län: "Alla kunna väl

läsa i bok, och många skäligen väl skriva, ehuru här ingen skolmästare underhålles." Dock vore det väl mycket fordrat att tro, att man under 1700-talet på allmogebildningens område överallt skulle ha nått så långt. Man hade ej heller på alla platser råd till att ha en kunnig klockare till lärare. Det synes t. o. m. som om man under andra hälften mera slappnat i folkbildningsintresset och fordrat mindre och mindre av sina lärare. Det heter allt för ofta, att till lärare fanns "en kunnig och beskedlig kyrkvaktare", "några inhysesänkor, som läsa väl i och utom bok", "en mindre stadgad och tjänlig artillerist".

Vad som i hög grad bidragit till denna stagnation i folkbildningsarbetet var å ena sidan strömningarna hos de högre klasserna mot den ensidiga religionsundervisningen, å andra sidan strävandena att överskatta de praktiska färdigheterna på allmänkunskapens bekostnad. De donationer, som under 1600-talet gjordes till folkundervisningens bästa, voro nästan alla av allmän natur och kommo närmast våra små- och folkskolor till del. De under 1700-talet ej sällsynta donationsskolorna skulle i allra flesta fall av vår tid bedömas som slöjdskolor. Jag vill taga ett exempel på en sådan donationsskola, visserligen grundad 1817, men dock fullt avspeglande förhållandena på 1700-talet: Stråles donationsskola i Västerhanninge, Södermanland. För att råda bot för "okunnighet, lättja, fylleri, misshushållning" m. m. grundades en skola för gossar och flickor "av bondeståndet". Gossar skola lära sig snideri och slöjda. En lärmästare i smide, en i vagnmakeri anställdes först. Gossarna skulle få lära "föra yxan till någon slags slöjde". Flickorna skulle få en "lärmor", som skulle undervisa i "bondeslöjder". Härtill hörde "konsten att spinna ull och bomull på långrock, och på knärock kamullsgarn". Ett "kvinnfolk från Hälsingland" skulle förskrivas för att undervisa "i den högst nyttiga konsten att så och sköta linet på roten, att sjöröta lin och hampa, bereda linet, att därav spinna finare garn och att väva". Man skulle kunna anse denna skola som en lämplig praktisk skola efter avslutad folkskolegång, men härom var ej tal. Det *var* en folkskola själv men efter 1700-talets praktiska syn. Så uppfattades också skolan inom församlingen. Det heter år 1834, att "ingen ordentlig skolinrättning finnes, men socknens barn undervisas i innanläsning av en ambulatorisk skolmästare, som åtnjuter årlig lön av Stråleska donationen". Det stred heller ej mot statuterna att undervisa i bokliga konster, ty det finns verkligen ett stadgande, som sade, att en person skulle lära barnen "stavera och läsa rent i bok", men denna paragraf var blott ett ringa tillägg, liksom all allmänkunskap enligt upplysningstidens folkundervisningsidéer.

De gamla tre graderna från 1600-talets allmogebildning hade till

sist fallit tillsammans i en: konsten att kunna läsa. Det var lägsta graden. 1700-talets halvförsökta grad att kunna skriva var nu officiellt nummer 2, och ännu en grad höll på att arbeta sig fram i medvetandet, nämligen konsten att kunna räkna. En fjärde, "visdomsgraden", var ernådd, när geometri och historia hade lagts till, men så högt hade man ej kommit förrän på 1840-talet. Som bevis för dessa påståenden vill jag anföra en del meddelanden av personer, välbevandrade på allmogelivets område, som personligen känt och upplevat förhållandena under förra hälften av 1800-talet. Ludvig Reimer skriver i "Seder o. bruk i Albo härad (Skåne) i början av 1800-talet": "Bildningen stod mycket lågt. I varje församling fanns blott en skola, som ambulerade från gård till gård, stundom även till torpen. Den barnlöse skulle ha skolan en dag, den som hade ett barn två dagar, två barn fyra dagar o. s. v. Som lärare fungerade antingen församlingens klockare, någon gammal soldat, hantverkare eller krympling, som intet annat kunde uträtta. Nya testamentet var den tidens läsebok. Katekes och psalmbok lästes utantill. Därtill övades litet skrivning och räkning."

Om 1840-talets Skåne (Rönnebergs härad) skriver Eva Wigström: "Saken är, att vid den tid, som här skildras, var ordet 'folkskola' dess bättre ännu ej uppfunnet, och lades ej då i hemmen en grund till fruktbärande kunskaper, var det, mänskligt att döma, omöjligt att genom skolor få någon väckelse för de slumrande andliga krafterna. Utom 'sockenskolan' funnos här och där i byarna halta eller halvlama gubbar, som höllo enskilda skolor, antingen i egna hem eller skiftesvis i gårdarna. Det var en allmän föreställning, att blott lytta personer borde egna sig åt skolmästaregärningen. Alla dessa lärare inskränkte emellertid sina ämnen till stavning och renläsning samt utanläsning av katekes, biblisk historia och några psalmer. Därtill kom skrivning och räkning för pojkarna. Allt skedde fullkomligt mekaniskt, utan ett enda upplysande muntligt ord, och käppen dansade på barnens ryggar lika raskt, om de 'hackade' vid upprabblandet av en minnesläxa, som då de beträddes med grovt självsvåld. Det är sålunda lätt begripligt, att de mera klarsynta bönderna helt enkelt undveko att sända åtminstone sina döttrar i dessa skolor."

Det säger sig själv, att med den primitiva ståndpunkt, varpå skrivkonsten stod under förra hälften av 1800-talet, papper skulle vara en mycket sällsynt artikel. Pastorsexpeditionerna ägde naturligtvis papper, men allmogen saknade denna vara allt för ofta. För att ge en inblick i förhållandena vill jag åter citera J. Stolt:

"Av papper såg jag icke flera sorter än det vanliga grova skrivpapperet, som var oskuret och i kanterna som en illa eggad väv och måste

renklippas. En stämpel i det ena halvarket syntes klar emot dagern och utvisade, från vilket bruk det var. Postpapper fanns hos fabrikörerna, men det hade de troligen själva köpt från annat håll. Gråpapper fanns i två sorter av yllelump, varav den ena stod i litet lägre pris än den andra. De bekantaste bruken voro Bankeberg, Skorpetorp och Skruvshult. Skrivpapper fingo vi köpa av brukens lumpsamlare, som buro det i sina säckar och sålde ett eller flera ark här och där i bygden . . . Papperet var mycket dyrt, ty både gråpapper och skrivpapper kostade 18 skilling boken, jämnt så mycket som 4½ kanna mjölk och likaså 4½ kanna smultron eller hallon, ty båda delarna kostade 16 styver kannan. Det fanns då inga andra råämnen än lump, och fabrikören på Bankeberg gjorde kontrakt med några socknar om all lumpen mot ett visst antal papper till kyrkorna. Papperet var på 20-talet en dyrbarhet, och ofta hörde vi de orden sägas: 'Vi ska gömma papperslappen; han kan bli nyttig till någonting.' Men på det blomstrande 30-talet började visa sig glättat och skuret maskinpapper, och sedan dess ha många andra råämnen uppfunnits. Tillgången har sedan ökats allt mer, och nu till sist på 70-talet vräkes med papper, som om det icke vore i något värde. Om skrivpennorna får jag nämna, att i alla tider, sedan papyrus blev känt, så har gåspenna varit nyttjad, och ännu 1820, då två eller tre i varje läsrote förstodo att bruka pennan, så lågo pennor och vräkte utan nytta och utan värde. Men i samma mån som skolorna tilltogo, så blevo pennorna uppplockade, ända tills de fram på 30-talet blevo en handelsvara och kostade en skilling stycket. Men så började stålpennflisan för 2 skilling stycket att visa sig, och då nyttjades utslitna gåspennor till skaft; men dessa nya pennor ville icke flyta väl på vårt vanliga brukspapper, utan var sin penna på var sitt papper."

Slutligen några ord om allmogens boksamlingar. Att läskonsten var ringa hos de äldre, veta vi redan, och att många av de gamle glömt allt, ha vi också hört. Orsaken till denna glömska kan ej ha berott på annat än brist på övning. Bondebiblioteken synas följaktligen ej ha haft någon nämnvärd utveckling. Om allmogens boksamligar i början på 1800-talet yttrar L. Reimer från Albo härad i Skåne: "Tidningar lästes ej. De enda böcker, som i hemmen förekommo, voro: Karl XII:s bibel, 1695 års psalmbok, almanackan, Lunkentus och Bondepraktikan." Från Skytts härad vid samma tid uppräknar Lovén följande böcker i ett välförsett "bondebibliotek": 1. Bibeln och psalmboken; 2. Samvetsplåster av Åros; 3. Paulinska korstrappan av Rhydelius; 4. Samvetsväckare och samvetsläkare; 5. Walchs tankar om barnens tro i moderlivet; 6. Carstenii Christi svanesång; 7. Quirsfelds Örtagårdssällskap; 8. Med Guds hjälp nyttigt husapotek för tama hornkreatur; 9. Bondepraktika. För

dem som något följde med i modernare litteraturen, även: 10. Jesper Hansson av Nibelius; 11. Petri Petreji korta och nyttiga krönika om alla Sveriges och Götes konungar från den förste konung Magog intill denna höglovliga nu regerande konung Karl den IX. Som en liber rarissimus fanns även någon gång en i kvartformat i pergament inbunden bok, med den egna titeln: "Andelig telescop eller titteglas, i vilka man ser sina egna fel i den ena ändan och sin nästas i den andra."

Då den unge mannen under medeltiden vid 15 års ålder förklarats självständig, stannade han i regel i hemmet eller tog tjänst å annat ställe, ända tills han fick övertaga fädernegården efter fadern, vilken i detta fall tog "undantag" för sig själv. Fadern kunde också bibehålla gården och ge en del åt sonen att bruka under faderns livstid. Denna frånskilda del återgick emellertid till boet, när fadern dött, och det hela skiftades utan hänsyn till sonens brukningsdel.

Var mannen "övermage" till 15 år, så var kvinnan det hela livet igenom. Hon kunde ej besitta förmögenhet, framför allt icke i jord, ty sådan besittning medförde förpliktelser gent emot det allmänna, vilka kvinnan icke kunde uppfylla; vid arvsskiften gick hon därför lottlös. Emellertid var hon så till vida skyddad från bekymmer, att hon skulle ha ett hem hos den närmaste fränden, hos fadern, brodern eller sonen eller, därest alla dessa gått bort, hos den, som i släktskap stod henne närmast, och i hemmet hade hon sin verksamhet för alltid eller till dess den stund kom, då hon fick inträda i ett främmande hem för att bli dess husmoder. Som arvlös var hon också oansvarig för brott och kunde ej åläggas böter. Närmaste frände fick ansvara och betala plikten. Med 1200-talet ändrades förhållandena så till vida, att hon fick ärva hälften mot broder. Därav följde, att hon blev ansvarig för sig själv, då det gällde brott, och böter skulle betalas först ur hennes egen förmögenhet, så långt den räckte. Den brottsliga kvinnan skulle dock behandlas med större mildhet än den brottslige mannen.

Man hade i allmänhet hög tanke om kvinnan, och brotten, som begingos av kvinnor, voro ej heller så många, endast i ett fall upphörde all aktning och hänsyn för henne, och det var, när hon övade trolldom. Sedan gammalt ansågs kvinnan mäktigare än mannen att kunna utspörja tillkommande ting, och även som sjukvårdarinna stod hon högre. Med dåtidens uppfattning om spådom och läkekonst låg det nära till hands att taga allt sådant för svartkonst, och mannens uppfattning om henne gjorde väl sitt till, att hos kvinnan stärka denna tro på övernaturliga krafters spel. 1500- och 1600-talets häxprocesser visa kvinnonaturen i dess största förvirring och förvildelse.

Bortser man från denna mörka sida, var aktningen för kvinnan den bästa möjliga. Man ville i lagarna skydda henne för kränkning, och varje våld mot kvinna straffades strängt. I Gotlandslagen heter det bl. a.:

'Slår du mössa eller huvudduk av kvinnans huvud, så att det ej är med våda gjort, och blottas hennes huvud till hälften, då böt en mark penningar; men om hela huvudet blottas, då böt två mark. Sliter du häkta eller märla av kvinna, då böt 8 örtugar; sliter du båda, böt ½ mark; men om den faller ned till jorden, då böt en mark. Sliter du snören av kvinna, då böt ½ mark för vart, ända till högsta böter, och ersätt henne allt. Skuffar du kvinna, så att kläderna flyga för henne ur det lag, som de förr voro, då böt 8 örtugar. Flyga de upp till mitten av läggen, böt ½ mark. Flyga de så, att man kan se knäskålarna, då böt en mark penningar. Tager du kvinna om handleden, böt ½ mark. Tager du om armbågen, böt 8 örtugar. Tager du om axeln, böt 5 örtugar. Tager du om bröstet, böt ett öre. Tager du om ankeln, böt ½ mark. Tager du mellan knäet och vaden, böt 8 örtugar. Tager du ovanför knäet, böt 5 örtugar. Tager du en hand längre upp, då är skamliga gripet, och heter en dåres grepp; där äga inga penningböter rum."

Som gift fick kvinnan full makt som husfru att styra i hemmet, rätt över lås och nycklar, delande med sin husbonde säng och säte. Hon var dock i mångt och mycket beroende av mannen, som i vissa fall hade rätt att förskjuta henne, något som dock ytterst sällan förekom. I Kristoffers landslag från 1400-talet heter det: "Gud har visserligen åt mannen givit kvinnan till en hjälp och underdåne, men icke har han givit henne till träl och fotapall, och bör vardera älska den andra, hon honom som sitt huvud, han henne som sin lem. Därför om en man av hat, ondska och dryckenskap eller för en annan kvinnas skull, som han älskar, slår sin hustru blå eller blodig, lam eller lytt, give han dubbla böter och hennes fränder vare målsägare i sådant fall. Näpser han henne skäligen för brott hon begått, vare han saklös."

Det har så ofta talats om kvinnans ställning i allmogehemmet såsom ej bättre än en träls. J. Sundblad finner, att i alla de många "knep" bruden hade att med en del åthävor vid bröllopet tillvälla sig husbondvälde låg en skenbar motsägelse, då kvinnans ställning hos allmogen ändå alltid förblev "ej stort bättre än en tjänarinnas". P. Åhstrand säger på tal om norra Ölands kalkdistrikt år 1768: "Kvinnfolken, som här äro det svåraste slaveri underkastade, medan bonden 6, 8 à 10 veckor i sänder ligger borta på sina resor, måste under dess frånvaro dyrka åkren, framskaffa det, som kan brista vid kalkugnen i ved och sten, den inrätta och utbränna, till dess männen komma hem; jag tvivlar om det

könet på någon ort i riket så sysselsättes, ty utom detta ser man aldrig deras händer lediga." Om åkerbruksdistrikten säger samma författare: "Uti de södra socknarna, där allenast åkerbruket idkas, äga de något större frihet, dock består deras göromål ej blott uti sysslornas skötande inomhus; ty om sommartiden, när bonden slår gräs, måste hustrun, dottern eller pigan göra detsamma: kör han åkern eller avtröskar säden, sker det på lika sätt, så att en piga hos ståndsperson eller bonde, gör i allt arbete lika gagn med en dräng, fast hon får mindre lön; endast med den åtskillnad, att de flesta pigor ej förstå slöjdarbete och bohagetygs tillredande, fast sådana icke dess mindre funnits, som vida övergått drängarna i den delen. Ingen dräng eller piga undandrager sig här boskapsskötseln, eller att köra oxar, som det förnimmes ske uti en del andra orter."

De bevis på "slaveri", som här anföras, synas emellertid snarare innebära ett visst förtroende för hennes arbete. Då man anförtrodde henne samma arbete som mannen, anvisade man henne samma rang och samma styrka och uthållighet som mannen. Det vore nästan underbart, om ej "toffelvälde" skulle funnits under sådana förhållanden. Den, som hade så mycket förtroende till kvinnans kraft och uthållighet, hade alla skäl att frukta hennes makt i hemmet. "Den, som känner bondehemmet, vet väl, att fruarnas 'toffelvälde', så vanligt i herremanshemmet, i dannemannens hörde till de högst sällsynta undantagen", säger J. Sundblad. Likvisst är detta tämligen oriktigt. J. Öller träffar nog sanningen närmast, när han (1800) säger: "Väldet inomhus är här som annorstädes, växelvis på ena stället hos mannen, på det andra hos hustru. En kvick och foglig hustru låter mannen få hava namnet att råda, och råder själv; då däremot en dum och vrångsint, vill synas styra tömmarna, men bliver merendels själv tyglad. Bonden, så vida han är förnuftig, låter alltid en snäll och idog kvinna råda inomhus; i annat fall bliver han verkligen lidande, vilket ock sker, om hustrun intet duger att styra allt med skick och ordning. Husets förmögenhet på landsbygden ser man alltid bero till största delen av hustruns förnuft, flit och ordentlighet."

Den förut från Öland omtalade egenheten, att kvinnorna vid arbete på åkern fingo utföra alldeles detsamma som männen, var fordom ej blott utmärkande för Öland, utan fanns lika väl i andra provinser i riket. Intet manligt arbete var sådant, att det ej även kunde utföras av en kvinna. Därför höra vi ofta i gamla beskrivningar över lantbruket i Sverige omtalas, att kvinnan gick bakom plogen eller harven. Hon sådde, högg gräs och säd med såväl lie som skära. Någon differentiering i arbetet ägde ej rum. Män och kvinnor kunde tillsammans hugga den

ena dagen, binda den andra. Först så småningom utbildades särskild arbetsfördelning. Männen fingo då det tyngre arbetet, kvinnorna det lättare. Det blev då allt sällsyntare att se kvinnor bakom plogen eller harven. Vid skördearbetet gick nu mannen före med lien och kvinnan följde efter och band.

I själva lantbruket kom också så småningom en differentiering att

Fig. 274. Manligt och kvinnligt samarbete i Halland (Dahlström).

äga rum. I uräldsta tiden fick mannen sörja för jakt och fiske, kvinnan för lantbruket. Ju mera det senare blev huvudsak dess mer måste mannen taga del i jordbruket. Han fick då det egentliga jordbruket med sädesproduktionen, hon boskapsskötseln. Men även denna senare gren kunde bli för mycket för kvinnan, som dessutom hade alla hushållsbestyren. Då avskilde man de stora djuren från de små. Hästar och kor fick mannen, svin, får och getter kvinnan. Nästa delning blev, att mannen även fick dessa djur att passa, men kvinnan de minsta djuren: höns, änder och gäss. I våra dagar övertar så småningom mannen även dessa

och kvinnan får sitt verksamhetsfält mera ensidigt i hushållet. I samma mån denna begränsning träder i full kraft, i samma mån ökas den kvinnliga okunnigheten på lantbrukets område. Den närmare konsekvensen är därför, att man i våra dagar får anordna kurser i lantbruk för kvinnor.

Var man förr ej så noga med, om kvinnan fick utföra manliga sysslor, så var man ej heller så noggrann med, om mannen utförde en del

Fig. 275. Flickor från Österåker rådfråga oraklet. Tavla av J. V. Wallander.

kvinnliga. Det var ej sällsynt att ännu för 50 à 60 år se'n finna män, som stickade strumpor eller skötte spinnrocken. Särskilt gällde detta i de nejder, där man särskilt lade sig vinning om att utbilda en specialgren så t. ex. spinning och sömnad i Hälsingland, knyppling i Vadstena m. fl. ställen. Det berättas från 1877 års finska krig, att Hälsingesoldaten, där han var inkvarterad, satte sig, med pilten på knä, vid en spinn-

rock och spann sin rulle, tills trumpeten ljöd. Han slogs därför icke mindre tappert och rättfärdigade fullkomligt den gamla krigsära, som i alla tider utmärkt detta regemente (Forssell, Ett år i Sverige).

Det låg i lantbruksarbetets natur, att en lantman, så fort han själv fick sköta en egendom, också behövde en husfru att förestå huset. Att gifta sig hörde därför till de närmaste åligganden, lika väl som det hörde dit att skaffa sig de nödiga redskapen för skötseln. En lantman, som var sin egen, borde vara gift. Om därför hans hustru dog, var det lika naturligt, att han, så fort han kunde, gifte om sig. Att träffa gamla lantbrukare, som varit gifta 4 à 5 gånger var förr ej alls sällsynt. Kärleken spelade härvid en ringa roll i jämförelse med nödvändigheten att ha någon kvinna att förestå sitt hus.

Att ingå äktenskap var en utomordentligt viktig sak ej minst för dess juridiska och pekuniära betydelse. Att två ingingo äktenskap betydde, att två ätter skulle förenas och alltså måste saken avgöras av gammalt förståndigt folk, först mellan föräldrarna, sedan mellan släkterna. Ursprungligen tillfrågades de unga ej — kanske ofta därför, att äktenskapet påtänktes så långt i förväg, då de ännu låga i vaggan eller åtminstone ej voro myndiga. Ju mera kulturen skred framåt dess mera väntade man för att se, hur allt artade sig mellan de två, och begynte de förberedande underhandlingarna först, när man kunde vara säker om, att de kunde gifta sig. De ungas egna känslor fingo efter hand allt mera att betyda, och under 1600-talet samt 1700-talet överlät man åt dem åtminstone att söka sig för själva. Föräldrarna kunde nog i alla fall, om de voro förståndiga, få allt dit de ville.

Det fanns många tillfällen för de unga att träffas och lära känna varandra. Vid alla årets stora fester dansades det, och på sommaren var det ofta dans var söndags- eller lördagseftermiddag. Den unge mannen kunde då hämta sin flicka, följa henne till och från dansen, varvid hennes föräldrar mer eller mindre öppet lät honom förstå, att man litade till hans heder och lät honom ansvara för flickan under hela danstillfället. Han kunde på så sätt utan att väcka prat lära känna hela socknens flickor av samma stånd som han. Att gå under sitt stånd och "bekanta sig" med fattigare flickor förbjöd honom i allmänhet hans egen instinkt. Ibland kunde beledsagandet hem gå längre än till avsked vid dörren. Från Upplands norra kustförsamlingar omtalas: "Efter dansen följer kavaljeren damen hem och delar bädd med henne, även om denna bädd är belägen i samma rum som föräldrarnas. Det har alltid så brukats." Denna sed är gammal ej blott i Uppland utan även i Västmanland, Dalarna m. fl. landskap. Alla dessa nattsammankomster få dock ej anses som osedliga. Den unge mannen fick själv ansvara för flickan

även nu, och något otillbörligt kunde straffas antingen med flickans förakt eller med förakt från socknens hela ungdom. Också skedde dessa nattbesök än med den ena än den andra flickan, och de avsågo endast att låta personerna lära känna varandra.

I nära samband med dessa nattbesök stå de s. k. *nattfrierierna,* fordom vanligen benämnda "ligga på tro och loven", i Dalarna kallade "ligga på jällen", på Gotland "gå och prova". Dessa gossarnas nattbesök hos flickorna ägde om sommaren i regel rum varje lördags- och söndagsnatt. Båda parterna lågo halvt påklädda. Flickorna hade vid dessa besök sin liggplats i fataburens vindsrum (gavelrum, gårdens gäststuga). Dessa nattfrierier ha förut varit vanliga hos alla samhällsklasser så i Skandinavien som i Tyskland och synas hos allmogen i Sverige haft sin huvudsakliga spridning under 1600- och 1700-talet. Linné omtalar seden som tämligen allmän i Norrland. Under 1800-talet dog den allt mer ut i mellersta Sverige, men i de flesta norrländska landskap torde den ännu leva kvar. För att giva en inblick i, hur ett sådant "nattfrieri" ännu kan gå till, vill jag citera Ellen Vleugels beskrivning från Skellefteådalen (Tur.-för:s årsskr. 1905):

På lördagsmiddagen saktar veckans jämna arbetslunk av. Allt är då fejat och fint i de stora, ljusa köken. Över de röda gårdarna breder sig en förväntningsfull ro. Med klappande hjärta pryda sig nu de unga i helgdagsstass. I kväll få de gamla ensamma "stilla" kreaturen i fus och stall. Under muntert ekande sång draga byns ungersvenner i stora skaror ut på giljarfärd. Djärvt, oblygt skulle det anses, om en "pojk" och en "flick" under veckans lopp talades vid på ljusan dag, men lördagsnatten är enligt gammal sed deras. Ju flera påhälsare en flicka då får, ju högre står hon i kurs. Missmodig hördes en gumma undra, hur det var fatt med deras döttrar, som inga lördagsfriare fingo. En annan flicka trampade själv upp en stig i snön utanför sitt fönster för att upprätthålla sitt genom pojkarnas uteblivande sjunkna anseende. Hända kan det också mången gosse, att, hur tålmodigt han än i timtal smyger omkring flickans hem och klappar än på rutan, än på fönsterkarmen, han ändå ej blir insläppt. Nej, stackare, den rätte är ju redan där! Och här i nattens stillhet byggas luftslott och drömmas drömmar om den tid, då hon skall hålla i koksleven på egen gård. I åratal kan på detta sätt trofast ömhet mötas efter arbetsveckans tunga id. Ofta delar en lek- eller lejsyster till fästmön läger med de älskande, det heter då, att hon "bränner tegel". En vacker silkesduk eller annan lika omtyckt gåva blir hennes lön för god väntjänst, när de två en gång fira bröllop. Hastigt ingångna giftermål hållas för en skam. Känslor om än så stormande heta, få aldrig komma till synes. Tygla, pröva, dölj dem. Ångergifte är tungt. Och

aldrig kan bonden nog förundra sig över herrskapsfolks lättvindighet, när det gäller giftas.

I de nejder, där nattfrierier varit mindre vanliga eller hastigare försvunnit, fick den unge mannen på annat sätt söka förvissa sig om, huruvida han hade hopp. Det skedde vanligen genom att sända en s. k. "känning". En sådan utgjordes vanligen av ett vackert snidat träföremål, som flickan kunde ha direkt gagn av: ett linhuvud, en kavelbräda, en vävluna,

Fig. 276. Frieri med förtalsman på Åland. Tavla av K. E. Jansson.

en skäktkniv e. d. Behöll flickan denna present, kunde han hoppas det bästa, skickade hon den tillbaka, betydde det avslag.

Linné antecknar från Västergötland: "När bondedrängen skall fria till pigan, låter han hälsa henne genom en allvarsam person, svarar då tösen, att hon ej bryr sig om hans hälsningar, förstår han strax, att fisken icke vill nappa på den utlagda kroken; men svarar hon: 'Hälsa honom med Gud' så är hans tillbud välkommet." Sådana personliga förmedlare voro fordom synnerligen vanliga och kunde ibland utbilda sig så bra i "yrket", att de kunde bli allmänt anlitade för ändamålet. Vanligen var det någon talför gumma. Lithberg skriver rörande förhållandena på Gotland: "En dag kommer en bondhustru till gården, och

då man pratat en stund hit och dit, undrar hon, om icke en viss burgen bondflicka i den eller den socknen vore ett lämpligt parti för sonen på stället. Ställer man sig icke ovillig till saken, upplyses om, varest flickan nästa söndag sitter i kyrkan, huru hon är klädd m. m. På söndagen infinner sig då den föreslagne fästmannen i kyrkan, iakttar under gudstjänsten noggrant sin blivande fästmö, och om expeditionen fått ett tillfredsställande resultat, försiggår frieriet i vanlig ordning."

Förmedlaren kunde också vara en mansperson, och man tog då vanligen en släkting eller någon högt uppsatt person i socknen (fig. 276). Ibland kunde denne förmedlare, *förtalsmannen (bönemannen, bönemålskarlen, ärnsmannen)*, få hela frieriet om hand så till vida, att han även fick i uppgift att sammanföra de två. Denna förmedlare vände sig därvid först till flickan sedan till hennes föräldrar, och om intet tog emot, sökte han upp ett tillfälle, då han kunde sammanföra de två. En marknad var ett lämpligt ögonblick härför. Han sökte då upp flickan och hennes anförvanter och fick dem bort till den unge mannens vagn, där traktering följde (Karlsson, Mo härad, Smål.).

Ibland slutade förtalsmannens arbete med detta besök. Hade den föreslagne friaren godkänts, slutade besöket vanligen med, att han fick komma själv och framställa sitt ärende. Han gjorde detta antingen ensam, eller i sällskap med en eller annan släkting eller, som det ibland skedde, med den förutnämnde förmedlaren, vilken dock härvid mera var ett stumt vittne.

Ibland skedde förberedelserna till frieriet mellan föräldrarna. Endera partens fader träffade då "som av en händelse" samman med andra partens husfader, och denne träffade sedan "händelsevis" den förstnämnde igen. Vanligen skedde detta möte i samband med kyrkobesök. Mödrarna kunde sedan göra besök och motbesök. Uteblev ettdera motbesöket, betydde det avslag. Vid mötena talades ej alls om frieri eller om barnen. Först vid ett tredje (resp. femte) besök framställde fadern sitt ärende, som då endast kunde besvaras jakande.

Härmed begynte det egentliga frieriet, vilket delades i två delar: "Skådande" och "Trolovning". Till "skådandet" hörde besök och motbesök, d. v. s. friarens besök i hennes hem och hennes föräldrars (faders) besök i hans hem. Vid båda avtalades gåvorna: "hemföljden" eller hemgiften. Till en fullständig sådan hörde i Skåne: 1 à 2 hästar, d:o kor och oxar, 2 får med lamm, 3 kistor, 2 med dynor och täcken, en med flickans gångkläder, en vävstol, en spinnrock, en nystvinda, en haspa, en vagga, en vagn, en större kopparkittel, en d:o spann, en silverbägare, en kanna och 2 fat av tenn (Bruz.). Om ettdera av dessa besök utföll ogunstigt, gick allt tillbaka.

Dessa frierier kunde likaså gärna försiggå från hennes sida som hans. Flickans fader kunde taga första steget lika väl som den unge mannen eller hans fader. Någon skillnad i förhandlingarna ägde ej härigenom rum. Det första besöket kallades ofta "frieri" och motbesöket "skådande". Ofta betraktades dock båda blott som två olika led av samma sak: överläggning om de blivande makarnas förhållanden och ekonomiska situation. Emellan båda besöken låg vanligen en veckas tid. Vid det senare besöket utfästes tid för fästningen eller trolovningen *(ja-öl)*. Denna bestämdes gärna till en torsdag eller fredag.

Trolovningen ägde rum i hennes hem. Den blivande fästmöns fader hade bjudit några av sina släktingar till sig, och på kvällen infann sig friaren med *talman (böneman)*, en nära släkting (i Norrland ibland fadern), och några släktingar (i Skåne 10—12 till antalet). Det var ej sällsynt, att prästen var bjuden med. Då friaren med följe anlände, hörde till etiketten över hela Sverige, att man skulle låtsa, som om man inte visste om någonting. Ibland stängde man grindarna och kom ut och frågade, vem det var och vad de ville. Alltid skulle hemmet se ut "som i vardagslag", d. v. s. var och en skulle sitta och syssla med något. Mor satt kanske med glasögon på näsan och stickade strumpor, far tittade i almanackan; de andra medlemmarna låtsade sig alltid ha någon sysselsättning de också. Ibland steg ej friaren själv omedelbart in utan gick för sig själv in i stallet och beskådade hästarna och kreaturen. Han kallades då in sedan. Flickan var alltid gömd i en kammare för att ropas in efteråt. Trolovningen omfattade tre officiella delar: 1. Talmannens tal, 2. Handfästningen, 3. Gåvornas överbringande. Sedan alla hälsats välkomna, begynte talmannen att i "väl valda" ordalag (i regel efter tryckt formulär, köpt på någon marknad) framställa sitt ärende. I detta tal utbad sig talmannen å friarens vägnar hennes och hennes anhörigas jaord till frieriet. Då allt var uppgjort långt innan, behövdes blott en uppläsning av talet, sedan inkallades friaren (om han hållit sig ute under mellantiden) och flickan (etiketten fordrade, att hon skulle streta emot). Därmed begynte andra akten, handfästningen. Var prästen tillstädes, höll han nu sitt tal (fritt extemporerat). Talmannen vände sig sedan till flickan: "Min kära N. N. är det ditt fulla allvar och fasta beslut att taga denne min son (eller frände) N. N. till din äkta man?" Efter hennes jakande svar vände han sig till föräldrarna: "Jag frågar då eder, som flickans föräldrar äro, dig N. N. och dig N. N., om I haven något emot att äkta en förening emellan dessa våra barn?" De svara nej, och bönemannen fortfar: "Jag spörjer då eder, ättemän och fränder, å ömse sidor, om någon av eder har något att invända emot detta tillämnade gifter-

mål?" När även dessa svarat ett ljudeligt nej, uppfordrade bönemannen fästemannen och fästekvinnan att framträda och "räcka händer samman". De gjorde så, och de närvarande ättemännen å båda sidor trädde till och "slogo över handen", d. v. s. de lade var och en sin hand över fästefolkets[1].

Under hela andra akten ha de förlovade ej yttrat något, och talmannen för ordet ensam med undantag av de korta svaren "ja" och "nej". Fordom kunde det hända, att vid själva handslaget fästmannen sade några ord. I Bohuslän yttrade han följande, vilket mycket erinrar om ett äktenskapsformulär: "Jag fäster dig N. N. mig till egen kona efter Guds lag och gode mäns samtycke och är du min fästekona hädan av."

Prästens närvaro var oväsentlig vid hela denna ceremoni, och talmannen skötte som förste man allt. Prästens tal efter talmannens är även av mindre betydelse och saknas ofta, även när han är närvarande vid trolovningen. Vid handslaget förekom, då prästen var närvarande, att talmannen frågade, men prästen höll handen över de trolovades. I Skåne, Skytts härad, slutade prästens tal (som följde näst efter talmannens) med följande ord: "Emellertid räcken nu varandra händerna till ett offentligt bevis på edert ömsesidiga samtycke till denna förening, över vilken vi alla av uppriktiga hjärtan och med samfälld andakt anropa den högste Guden om välsignelse." Prästen lade sedan sin hand på de trolovades händer och sade därvid: "Abrahams, Isaks och Jakobs Gud bevare eder ut- och ingång! Amen." Talmannen tillade: "Herren fullborde sitt verk, som han begynt haver, och give eder lycka och välsignelse för Kristi skull! Amen." Nu följde en allmän böneandakt, under vilken Fader vår och Välsignelsen lästes. — Jämför man nu denna prästens avdelning med den förut anförda uteslutande med talman utan präst, märker man tydligt, att det nya prästerliga blivit inkilat i det andra och utträngt den gamla "juridiciella" avdelningen, där talmannen bekräftade och beseglade allt i ättemäns närvaro och med deras goda minne.

Efter handfästningen följde nu gåvornas överbringande. Enligt gam-

[1] Denna handslagningsceremoni överensstämmer närmast med forna tiders köpavtal. Gaslander säger om handelsavtal i allmänhet: "Vid handel skall handslås och de närvarande slå av, då alltid måste slås uppföre och nedföre, att handeln må lyckas". Bruzelius säger om handslagningsceremonien vid trolovning: "Gästerna togo hattarna av sig och slogo de förlovade på de sammanlagda händerna, liksom man ännu på hästmarknader ser bönderna göra, då två personer ingått en handel eller ett byte". Ett annat gammalt handelsavtal bestod i att slå hattarna samman. Även detta kan man ibland få se avmålat på gamla bonader (se s. 223 nedersta raden här).

mal medeltida (urgermansk) tradition betalte friaren efter handslaget (köpslåendet) en köpesumma, *mund* till kvinnans målsman eller ätt. En trolovad kvinna kallades därför en *mundköpt kvinna*. Munden förändrades emellertid så till vida, att den ej gavs åt ätten, utan utgjorde en gåva till fästmön. I Svealagarna under medeltiden kallades munden *fästningsfä*, ett ord, som synes tyda på, att gåvorna utgjordes av kreatur. Flickan kunde, såsom icke arvsberättigad, ej få någon fast egendom med i äktenskapet, och det var därför viktigt, att hon ej gick lottlös vid trolovningen. Hon erhöll därför av närmaste målsman (fader) en gåva, som kallades *hemgäv, hemföljd* eller *ormund* (Österg.). Till denna hörde bolster till huvudet samt, när omständigheterna sådant medgåvo, jordagods, guld och silver. Jordegendom, som lämnades, återgick, då fadern dog. Fästemannens och giftomannens gåvor blevo dock vid detta tillfälle allenast omtalade, de avlämnades icke, förrän giftermålet var fullbordat. Däremot lämnade de närvarande fränderna redan vid fästningastämman *vängåvor* eller *tillgåvor*.

Fig. 277. Kvinna i festdräkt från Torna härad, Skåne.

Dessa medeltida förhållanden bibehöllo sig hos allmogen in i 18:e århundradet men ändrade så småningom karaktär. De mera reella gåvorna avtalades och bestämdes vid "skådandet" och förekommo sedan ej vid ja-ölet. Gåvorna mellan fästman och fästmö utgjordes endast av småsaker. Bruzelius omtalar följande omedelbart efter handslaget: "Fästmannen lade i fästmöns förkläde en större silverbägare, ett striglakors, en psalmbok och ett brokigt 'silketorkle' tillsammans utgörande 'ja-gåvan'. Dessa saker skulle fästmön låta ligga dolda i förklädet, till dess gillet var slut och gästerna farna. Sedermera tillhörde det bruden att giva 'brogemansskjortan', 'krunhosser' och 'hossebån'." Till de vanliga gåvorna till fästmön hörde i regel "ring, bok och dok". En vanlig gåva, som alltid hade stort värde, var skrinet med en del värdefulla saker till klädseln. Dessutom hörde ofta tyg till kläder (i norra Sverige lin till kläder). Boken var en psalmbok med prántad inskription, till vilken senare klockaren anlitas, och ett vers. Ibland köpte fästefolket denna gåva tillsammans på en marknad efter trolovningen.

Ringen fick ej sällan vänta till samma tidpunkt. Ringen kunde lika gärna vara försedd med sten som vara slät guldring. Även förlovningsringar av silver omtalas. Den intog i början ej någon framstående plats vid trolovningsceremonierna, men efter hand fick den, såsom motsvarighet till vigselringen, större plats, och en särskild ringceremoni liknande gåvoceremonien lades då till.

Gaslander omtalar (1774) från Västbo hd, Småland, en egendomlig, utvecklad form av gåvoavdelningen. Vi erinra härvid om, att gåvorna först lämnades till släkten och endast längre fram till fästmön. Gaslander har emellertid *både* gåvor till fästmön och släktingar. Likaså finnes en märkvärdig fördubbling av hela trolovningen, i det att det heter: "Fästmön infinner sig en annan utsatt tid hos fästmannen med sina anhöriga och utdelar sina begåvningar." Trolovningen får härigenom en full motsvarighet till "skådandet": besök av friaren, motbesök hos friaren.

Efter gåvoöverlämnandet följde ett gille, som enligt Bruzelius borde börja "sedan fylet (hönsen) satt sig" och sluta "innan fylet var på benen igen". Då friaren ej fick infinna sig förrän i skymningen och ceremonierna alltid togo sin tid också, blev gillet ej så långt, även om det, som vanligen var fallet, ägde rum på hösten. I norra Sverige infann sig friaren först vid midnatt, och gårdsfolket skulle då redan ha lagt sig, för att ännu ytterligare understryka, huru oväntat allt var. Ändock slutade gillet på morgonen. Man fick således nöja sig med en måltid och litet att dricka efteråt.

Emellertid var glädjen att få ställa till ett "riktigt" gille obeskrivligt lockande, och därför fortsatte man, när det skulle vara "riktig hederligt", hela följade dag och reste så bort i skymningen denna kväll. Men då var det ej nog med mat och dryck. Dans behövdes då också, och därmed följde ungdom, som inbjöds och spelemän, som åtföljde friaren, vilka spelade under vägen till fästmöns hem och sedan vid måltiden efter de officiella ceremonierna.

Det hela hade således blivit ett ordentligt bröllop i smått, och denna karaktär fick det ej minst därigenom, att klockarfar kom med och sjöng psalmerna till bords, lyckönskningstal höllos och dansen följde efter i "fullan fläng".

Det hörde fordom till regeln, att fästemannen stannade hos fästmön under natten, sedan gästerna avlägsnat sig i skymningen. Han inträdde nu i de äktenskapliga rättigheterna och fick återkomma varje söndag under hela förlovningstiden och sova hos henne. "Hävdar man sin fästekvinna, då är det äktenskap, som skall fullkomnas med vigsel", heter det ännu i 1734 års lag. Med denna uppfattning av äktenskapet

såsom juridiciellt avslutat med trolovningen följde, att det ej betraktades som orätt, om fästekvinna blev havande. Tvärtom kunde den rättsuppfattningen göra sig gällande, att om hon under lång förlovningstid ej blev det, hade mannen rätt att begära skilsmässa, emedan det tydligt var ådagalagt, att hon var ofruktsam. Då hon däremot blev havande, hörde till allmänt bruk, åtminstone under de sist förflutna århundradena, att mannen tog ut lysning. En laga tillkommen trolovning med alla övliga ceremonier kunde ej brytas utan domkapitlets hörande.

Någon av de närmaste söndagarna efter trolovningen skulle fästmön bege sig till kyrkan iklädd hela sin "stass", som fästmannen givit henne, och hon fick då beskådas och beundras av alla. Fästmannen hade således all anledning att ge sin fästmö de bästa presenter han kunde, så att han slapp att skämmas i kyrkan.

I Norrland, där fästmannen skänkte lin, följde ett litet efterkalas för flickorna. Dagen efter trolovningen bjöd fästmön byns flickor till sig för att tillreda linet. Dagen var mycket glad, och många skämtsamma små spratt speltes. Linet ordnades i små buntar åt var och en, och fästmön smög nu in en ring i en, en trästicka i en och linknippans band, "knutarna", i en. "Den som då hittar på och får ringen, hon får först gifta sig; och den, som får stickan, hon blir gammelflicka; och den, som får knutarna — den går det på tok för" (E. G. W., Delsbo o. Bjuråker).

Tiden mellan trolovning och bröllop kunde vara olika lång. I allmänhet dröjde det ½—1 år, sällan över men undantagsvis någon gång under. Ju mera tiden nalkades dess mera fick fästfolket tänka på att få något till hjälp av släktingar och vänner. De gingo för den skull antingen båda eller endast fästmön en tiggarvandring genom socknen. Brudgummen tiggde frö till utsäde och kallades därför *havretiggare* (Smål.). Detta skedde merendels med häst och vagn. Fästmön gick härvid ej med honom. Bruket synes tidigt ha försvunnit, och under 1800-talet omtalas havretiggare mera sällan. Fästmöns vandringar bibehöllos vida längre. Hon tiggde i regel lin och hampa *(to)* och kallades därför *tona-tiggare*, och vandringen fick oftast namnet *gå i brudstuga* eller *gå fästemö* (Västerg.). I Västergötland gav man på 1840-talet på varje ställe några marker ull, ett par lindockor, några alnar väv o. d. Hon hade, till att uppsamla allt i, ett lakan, vikt och hopsytt till en säck eller två hopsydda förkläden eller en ordentligt hopsydd linnesäck. Ibland fick hon jämte det ovan nämnda även tallrikar, kärl m. m. Från Småland och Gotland omtalas en annan motsvarande insamling, som i förra landskapet kallades "ostahjälp"

(Enestr., Finv.). På Gotland hände ännu 1867, att bruden gick kring och tiggde ihop mjölk, av vilken gjordes löpost och brynost (Lithb.). Bruket att "gå i brudstuga" urartade under 1700-talet, därigenom att man utsträckte sina vandringar även till grannsocknarna. Hülphers omtalar 1757 från Malung, att flera byar "avsagt sig samma sed, emedan den varit de fattigare hushåll till tung, som ofta inom ett år av 18 à 20 och flera brudar blivit besökta". Tiden för vandringarna var vanligen jultiden eller också mellan första lysningsdagen och bröllopsdagen. Ibland förflyttades de till efter bröllopet. Statens hist. museum förvarar en brudkrans, som fordom tillhört Vansö kyrka i Södermanland "och användes av bruden, då hon dagen efter bröllopet gick omkring i socknen att begära hjälp till bosättningen" (Hildebr.). I Ångermanland företogs "fästmögången" t. o. m. "ett eller tre år efter giftermålet" (Hülphers). Tiggarvandringen var illa omtyckt redan vid 1600-talets slut, och täta klagomål förekommo under 1700-talet mot "oseden", dock omtalas den ej sällan ännu intill mitten av 1800-talet i flera svenska landskap.

Tiden, som valdes för bröllop, var i allmänhet beroende av tillgångarna och dessutom av den lediga tid lantmannen hade från sitt arbete. Ingen ville gärna fira bröllop i juli och augusti, då det brådaste arbetet pågick. Ej heller ville man gärna fira bröllop tidigt på våren, ty då voro vinterförråden nära att taga slut. På hösten däremot, då man hade ladorna fulla, och djurslakten var överständen, brukade man ha både god tid och gott om mat. I allmänhet synes man ha haft två särskilda traditioner om den lämpligaste tiden, den ena vid midsommar, den andra vid jultiden. Vissa tider ansågos av folktron särskilt ogynnsamma: i "neanet" (månens avtagande), fastan eller advent. För den, som låter lysa för sig eller gifter sig i nedanet, blir allting i beständigt avtagande, samt barnen, som födas, bli svartbruna. Sker det i fastan, få de svälta, och när det sker i advent blir allt "avent" (d. v. s. bakvänt, Öller, Bleking). I Vet.-ak:s handlingar för år 1767 finnes införd en statistik för 6 föregående år över äktenskapens fördelning på månader:

Jan.	8,790	Maj	8,467	Sept.	10,393
Febr.	5,274	Juni	9,631	Okt.	23,702
Mars	7,027	Juli	4,412	Nov.	17,632
April	7,362	Aug.	3,282	Dec.	19,093

Ordningen mellan månaderna skulle således bli: okt., dec., nov., sept., juni, jan., maj, april, mars, febr., juli, aug.

Lysning skulle helst uttagas en tisdag. Fästmannen åkte tillsammans med sin eller brudens fader till prästgården. Fästmön borde den

dagen hålla sig stilla hemma, läsa psalmen 337 i svenska psalmboken och i allt visa, att hon väl betänkte det viktiga steg hon gick att taga (Uppl.). Lysningen kallas enligt folkligt uttryckssätt "tre gånger ramla ner från predikstolen". Tvenne olika traditioner finnas rörande fästfolkets förhållande dessa tre dagar; enligt den ena skulle de ovillkorligen för att få lycka vara i kyrkan, enligt den andra ej gå i kyrkan eller gå i grannförsamlingens kyrka. Enligt Wgstr. brukades i Rönneb:s härad i Skåne, att de trolovade första söndagen voro tillsammans i brudgummens hem, andra söndagen reste ur socknen. "Det ansågs ej lyckosamt att då stanna inom den socken, i vilken lysningen förkunnades. Tredje söndagen 'trillade de från predikstolen': då sände deras ungdomsvänner dem en liten kudde samt käpp och krycka, 'i fall de ändå slagit sig, när de trillade ner'."

Fig. 278. Kvinna i festdräkt från Färs härad, Skåne.

Lysningen sker numera från predikstolen och har ingen officiell betydelse. Under medeltiden hade den en mera juridisk prägel. Prästen ställde sig nämligen då i kyrkodörren och tillkännagav för menigheten det tillämnade giftet, i händelse någon skulle veta något, som kunde lägga hinder i vägen därför. Den kom således att direkt motsvara den nu brukliga annonseringen i Post- och Inrikes Tidningar (för dem, som längre tid vistats å utrikes ort). — Numera är det vanligt, att bröllopet sker under veckan näst efter tredje lysningsdagen, men fordom gällde i vissa nejder seden, att ett par veckor borde förgå, för att äktenskapet skulle bli lyckligt.

Om dagen för bröllopet (vigseln) finnas även olika meningar. Den vanligast förekommande uppfattningen är, att söndagen är den bästa. Talrika påbud och kyrkliga författningar tala om denna dag såsom den lämpligaste. Samma författningar låta dock ana, att man hos allmogen även haft andra traditioner att följa. Under medeltiden, då man indelade veckan i olika "heliga" dagar, var man mån om, att inga gillen med yppighet i mat föll samman med fastedagar. Dagen före någon större helgdag skulle man alltid fasta, alltså fick man ej ha bröllop på dem. Tisdagens och torsdagens afton skulle likaledes fastas, ty onsdagar och fredagar voro heliga. Under 1500- och 1600-talet såg man

från prästerligt håll högst ogärna, att vigseln skedde en fredag, däremot hade man ej så mycket emot att taga torsdagen därtill.

Antalet dagar, som ett större bröllop kunde omfatta, var tämligen olika allt efter platsen, där bröllopet hölls. Utgå vi från vigseldagen som mittpunkt och höjdpunkt, skulle vi få såsom fullt traditionella en för- och en efterdag. Fördagen var mö- och ungmanskvällen, efterdagen de nygiftas dag, då de själva skulle vara värdfolk i eget hem för ett mindre antal av gästerna. Mellan vigseldagen och denna efterdag kunde placeras en eller flera festdagar utan särskild officiell karaktär. På Gotland hade en viss tradition utbildat sig, att ha fördagen på onsdag, vigseln om torsdag, andra-festdag på fredag, "vila" på lördag samt efterdagen i deras hem på söndagen. Resterna av kalasmaten åtos om måndagen, så att allt kom att omfatta sex dagar onsdag—måndag För att slippa "vilodagen" framflyttade man först dagen till torsdag, och man fick sålunda fem, med vigseln å fredagen. Tack vare överflödsförordningarna under 1600- och 1700-talet lyckades man att allt mera begränsa bröllopens längd, så att man fick som en viss normalindelning: fördagen på lördag, vigseln på söndag, efterdagen på måndag, och matresternas dag på tisdag. I en förordning av 1606 heter det. "Bröllopet skall intet längre vara än till måndagsaftonen, och om tisdagen skall all bröllopskost hava en ända."

Förberedelserna till bröllopet skedde därmed, att brudgum och brud reste till dem, som skulle vara särskilda hjälpare och bestämde deras åligganden. Den främste var *brudsätan,* som skulle kläda bruden (vanligen prästfrun). På Gotland och undantagsvis även annorstädes hade brudgummen en motsvarande manlig hjälpare och särskilt talför man i "brudbonden" *(brutbonden).* I allmänhet synes denne i de flesta nejderna ha ersatts av prästen, detta dels som motsvarighet till prästfrun som brudsäta, dels emedan han var lämpligaste mannen att hålla de många brudtalen, vilka skulle vara späckade med bibelspråk. Näst dessa två i rang följde brudmän och brudpigor, närmast motsvarande vår tids tärnor och marskalkar. Av brudmännen voro två förridare, vilka vanligen utgjordes av brudgummens släktingar eller också ett par raska soldater. Ofta hade bruden två andra manliga riddare som hjälp, hyendebärarna. Vid själva gillet behövdes två ledare av förplägnaden, en manlig och en kvinnlig, skaffare och skaffarmor. I köket att laga maten anställdes en särskild kokerska (*kokamor* på Gotland), som naturligtvis fick sina hjälpare. Såsom viktiga personer till bröllopet hörde slutligen även spelmännen, vanligen två, en brudens, en brudgummens, i Skåne vanligen dubblerade, så att de utgjorde 4 tillsammans. "Brudnäbb" omtalas tämligen tidigt hos allmogen. Redan i bör-

jan av 1800-talet nämnas de. P. A. Säve yttrar om de gotländska förhållandena, att vid inmarschen i kyrkan gingo "två brudnäbbor, töser som ej gått och läst", förut. Deras uppgift var man ej riktig klar om. I en gotländsk källa heter det, att brudnäbborna skulle på vägen till kyrkan gå före bruden "för att sparka bort hästlortarna" (Lithb.).

Sedan man på detta sätt utsett de egentliga ledande personerna, fingo förridarna i uppgift att ridande bjuda gästerna. Detta verkställdes efter övliga cermonier. Man red till gården, steg ofta ej av hästarna, slog med en hammare på dörren och framställde sitt ärende sittande till häst. I senare tid, då mera artighet krävdes, stego båda av och gingo in i huset, där man vid tröskeln i predikoton uppläste sin inbjudan.

Dessa inbjudningar *(bjudläxor)* skedde efter bestämda formulär, som tryckts på lappar och i regel köpts på en marknad.

Fig. 279. Man och kvinna i festdräkt från Villands härad, Skåne (Forssell).

En vecka innan bröllopet begynte redan tillredelserna, maten tillagades, ölet och brännvinet bryggdes. Under veckans lopp inkommo alla "förningarna", d. v. s. alla de inbjudnas matförråd, som skulle utgöra den egentliga grundbeståndsdelen i måltiderna under bröllopets alla dagar. Som gengäld fick var och en taga litet med sig hem "till barnen".

För att förstå den folkliga traditionen rörande bröllopshögtiden måste vi kasta en blick bakåt i tiden, då ännu ej kyrkan hunnit omdana allt i sin anda. Det har redan nämnts, att trolovningsceremonierna saknade all kyrklig karaktär, och att prästen endast undantagsvis deltog. Vid själva giftermålet var det även så, att prästen endast intog en underordnad plats. Kyrkan förmådde här ej förändra allt i sin anda utan danade i stället en särskild vigselceremoni i kyrkan. Detta tillägg

vågade man först ej fastställa som obligatoriskt utan endast som önskvärt, och först medeltidens sista århundrade lyckades att göra den kyrkliga vigseln till det nödvändiga komplementet, för att äktenskapet skulle få anses fullt lagligt. Vi ha sålunda att särskilja två delar inom bröllopet: det gamla hedniska giftermålet och den kyrkliga vigseln, den senare även kallad bröllop i ordets mera inskränkta bemärkelse.

Sedan lysningen ägt rum, d. v. s. sedan man övertygat sig om, att ingen hade något att invända mot äktenskapet, skulle brudgummen hämta sin brud, varvid han antingen sände en beskickning för att hämta henne eller själv med släktingar reste till henne för att beledsaga henne till sitt hem. I Upplandslagen heter det: "Han samlar brudframma (= brudsäta) och brudmän och sänder mot kvinnan." I Södermannalagen lyder motsvarande bestämmelse: "Nu samlar sig fästmannen sin frändaflock och följe och far efter sin fästekvinna." I förra fallet var han således ej själv med, i det senare däremot red han själv jämte följe. Vid ankomsten begärde de och fingo försäkran om frid, stego av samt lämnade sadlar och vapen i husbondens vård. Bruden erhöll nu gåvor, vilka i landslagarna bestämdes till en gångare med sadel och betsel, en ärmkappa och en hätta. Därpå begyntes ett gille med flitigt drickande, under vilket någon av brudgummens fränder anhöll, att bruden skulle utlämnas eller givas. Härmed begynte den egentliga officiella akten, "giftermålet". Bruden var lagligt skyddad, då hon satte sig i *brudbänken,* som även kallades *det heliga sätet.* Giftomannen reste sig upp och sade: "Jag gifter dig till heder och husfru, till halv säng, till lås och nycklar och till var tredje penning I ägen och äga fån i lösören, och till all den rätt som Sveriges lag är och den helge konung Erik gav, i namn Faders, Sons och den Helige Andes." Därefter fortsattes drickandet, intill dess vapendrycken gav tecken till uppbrott. Bruden, av de sina begåvad med nya kläder, satte sig på hästen och med henne följde hennes fränder; fyra av hennes och fyra av mannens släktingar buro bröllopskläder. Brudgåvorna fördes vanligen å vagnar eller å hästar efter.

Högtiden i brudens hem omfattade således följande särskilda led: 1. brudgummens utritt, 2. brudens begåvning, 3. officiella utlämningsceremoniellet, 4. brudens klädande, 5. hemritt till brudgummens hem. Förutsätter man, att de nygifta skulle bo i hans hem, vilket torde framgå därav, att alla brudgåvorna följde med, blir gästernas ankomst i brudgummens hem en motsvarighet till den senare hos allmogen vanliga hemritten till de ungas hem, där de nygifta sedan själva skulle vara värdfolk för det följande gillet.

I hela denna giftermålsakt saknas alla kyrkliga moment. För att den skulle bli kyrklig, krävdes således, att man begav sig till kyrkan, innan man for till hans hem. Den kyrkliga vigseln var i likhet med barndopet under medeltiden en slags besvärjelseceremoni, ett slags signande först och främst av ringen, tecknet på föreningen (det kraftbringande skyddet mot onda makter), sedan av personerna själva. Följden av denna senare signelse blev, att man kom att anse ej blott personerna såsom försedda med övernaturliga krafter (försedda med äktenskaplig välsignelse, "lycka" i livet) utan även allt, vad de buro på sig, helgat och välsignat. Därav följde en hel del vidskepligheter med pengar i sko, sockerbit i mun etc., vilka alla föremål fingo del av välsignelsens kraft, d. v. s. gåvo lycka, "tur" i äktenskapet.

Den kyrkliga vigselakten efter medeltida formulär ägde rum enligt följande ordning: Brudparet ställer sig i kyrkodörren, hon till vänster

Fig. 280. »Bröllopsfolket åka från kyrkan till bröllopsgården». Allmogemålning från Rättvik, Dalarna. Nord. museet.

om honom; prästen möter dem där och uttalar välsignelsen över ringen. Sedan paret blivit bestänkt med vigvatten, satte prästen och brudgummen ringen på brudens tumme, sedan på hennes pekfinger och sist på långfingret, allt på hennes högra hand, och därunder sade prästen: "i namn Faderns — Sonens — och den Helige Andes amen." Nu lästes en bön, och därefter Fader vår och så uttalade prästen en bön, som slutade med orden: "Värdigas Herre sända din välsignelse över dessa unga, på det de må förbliva i din vilja och varda beståndande i din trygghet, leva och åldras i din kärlek och förökas i dagarnas längd genom Kristum." Nu bestänktes de ytterligare med vigvatten och leddes in i kyrkan under psalmläsning och bön. Därefter firades mässan, och sedan prästen kommunicerat, föll brudparet på knä och över dem hölls pellen, under det prästen bad först tyst, sedan med hög stämma, under det han till bönerna fogade förmaningar. Kring brudparet svängdes nu karet med doftande rökelse, och de sista bönerna lästes. Sedan vigseln förrättats, begav man sig till bröllopsgården (hans hem, eller makarnas blivande hem), där prästen och de inbjudna släktingarna infunno sig.

Mannen och hustrun leddes till brudkammaren, varest de knäböjde framför den gemensamma bädden, och prästen läste över dem och brudkammaren böner och välsignelsen. Så lystes frid över det nya hemmet.

Sedan började bröllopskalaset. Det sparades icke på mat, än mindre på dryck; det senare kunna vi sluta därav, att festen företrädesvis kallades *ölstämma* eller *mungottsgärd* (mungott = särskilt gott öl), bröllopsfolket kallades *mungottsmän*. Ej heller slutades det med den första dagen, utan fortgick även den andra och tredje till dess det hela lyktades med en skål till jungfru Marias ära. Dagen efter den första natten gav mannen sin hustru en *morgon-* eller *hinderdagsgåva* (hinderdag = andra dagen), vilken vid makarnas död tillföll barnen som mödernearv. Nästa helgdag skulle en ny ceremoni förrättas: hustrun *inleddes* i kyrkan, vid vilken ceremoni, liksom under vigseln, ljus brändes, vilka, om det skulle vara högtidligt, fästes på långa stavar (Hildebrand, Sv:s medeltid).

De skilda leden i båda dessa förenade ceremonier, giftermål — bröllop, voro således under medeltidens sista århundrade följande: 1. Utritt, 2. Gille i brudens hem, giftermålsceremonien och brudens påklädsel, 3. Ritt till brudparets hem ("bröllopsgården"), 5. Signandet av brudbädden, 6. Gillet på flera dagar, 7. "Inledningen" i kyrkan söndagen efter. I allmogens bröllopsfirande återfinnas nästan alla dessa led. Dock måste naturligtvis härvid tagas i betraktande, att nyss skildrade medeltida ceremonier närmast avse 1400-talet, då avdelningarna 1. och 2. höllo på att förlora betydelse och i stället tyngdpunkten förlagts på 3.—6. Den närmaste konsekvensen härav skulle naturligtvis bli, att de två första leden så småningom skulle alldeles försvinna, ju mera den kyrkliga vigseln sugit huvudintresset till sig. I själva verket är också detta förhållandet. Giftermålsceremonien som sådan är redan i allmogetraditionen försvunnen på 1600-talet, och endast gillet står kvar. I 1800-talets allmogetradition är undantagsvis även gillet försvunnet, och gästerna samt även brud och brudgum se varandra först vid kyrkan.

Enligt medeltida tradition hölls "giftermålet" i brudens hem och "bröllopet" i brudgummens (så enligt Östgöta-, Västgöta- och Södermannalagarna; de övriga lagarna lämna ingen bestämd upplysning i detta avseende). I allmogetraditionen saknas visserligen ej exempel på motsvarande bruk, men det vanligaste torde vara, att båda äga rum i hennes hem. Därigenom blir hemresan till de ungas hem flyttad fram till någon av de sista dagarna. Normalindelningen av svensk bröllopshögtidlighet hos allmogen under äldre tid skulle således bli följande: 1. Utritt, 2. Enklare måltid i brudens hem, 3. Ritt till kyrkan och vigselceremonien, 4. Ritt tillbaka till hennes hem, 5. Sängledning, 6. Gillet

på flera dagar, 7. Färd till de nygiftas hem, 8. Enklare gille. Naturligtvis finnas många utvikelser från denna normalindelning, och under 1800-talets lopp ha flera förenklingar skett. Så har t. ex. kyrkvigseln ofta blivit hemvigsel eller vigsel i prästgården. De båda första delarna ha ibland fallit bort och brudfolket samlats utanför kyrkan. Momenten 7 och 8 ha också försvunnit, och själva gillet, moment 6, har krympt samman till bröllopsdagens eftermiddag. Här må dock följas normalindelningen, sådan jag ovan givit den.

Den egentliga bröllopsdagen har fordom som regel föregåtts av *ungmansgillet* och *mökvällen*. Båda ha varit skilda för sig. Till det förra ha alla de manliga gästerna, till den senare alla de kvinnliga, kommit. Till ungmansgillet har knappast hört något mera än en vanlig måltid. Till mökvällen hörde under 1600-talet vanligen brudens bad, sedan gille med *mögröten*. I denna skulle alltid ligga en mandel. Den som fick mandeln, blev därnäst gift. I övrigt avslutades alla förberedelser i bröllopsgården denna dag. En hög stång av gran eller tall, avkvistad så när som på toppen, stod utanför ingången. Litet därifrån var äreporten upprest. Inomhus voro väggarna klädda med huvudsakligen vita tygdraperier med påfästat grönt.

Tidigt på morgonen samlades nu alla, som skulle deltaga i utritten i brudgummens hem. Hit kom prästen, så vida ej en särskild talman var utsedd. Tåget satte sig i rörelse vid 9-tiden i följande ordning: förridare, spelmän, präst och brudgum, manliga gäster. Förridarna voro ständigt i rörelse och redo ofta förut liksom för att speja. Spelmännen voro också rörligare än de andra. De skulle upp på varje höjd för att spela, så att folk kunde veta, huru långt tåget var kommet. De övriga redo i god "prästalunk", fastän brudgummens häst skulle vara en eldig hingst. Komna nära brudens hem redo förridarna i sporrsträck i förväg och anmälde, i ett ceremoniellt tal, att brudgummen var i annalkande och frågades, om han var välkommen. Sedan de fått jakande svar, redo de tillbaka till tåget. Ibland följde de kvinnliga gästerna med och mötte således tåget. Alla redo sedan in på gården, där de mottogos av skaffarfolket, en måltid följde, och tåget satte sig i rörelse mot kyrkan. Vid måltiden föreföll i allmänhet intet ceremoniellt, och det gamla giftermålsceremoniellet hade således försvunnit. Tåget till kyrkan skedde vanligen så, att brudgummen och alla hans män redo först, bruden och hennes kvinnor efteråt. Spelmännen kommo först, om de voro två, eljest två framför brudgummens grupp och två framför brudens grupp.

Längs hela vägen voro alla grindar grönklädda, varje gård, som passerades, var smyckad i grönt, här och där var en äreport upprest.

Förridarna redo, liksom vid utritten, då och då spanande förut, om händelsevis något ont skulle hota bruden. Fordom hade hänt, att bruden blivit rövad bort, och kunskapare hade då varit nödvändiga. Nu levde det gamla bruket kvar blott som en sedvänja. Den praktiska betydelse deras spejarritt ännu kunde ha var att förebygga sådana möten eller utlagda föremål, varur onda "tydor" kunde tagas för brudparets lycka. Innan framkomsten till kyrkan skulle hyendeförarna rida i förväg och lägga hyendena på brudstolarna samt sedan rida tillbaka. Låg prästgården vid kyrkan, tog nu bruden in där, och klädseln ordnades särskilt omsorgsfullt, kronan påsattes och håret fick en sista ordning av prästfruns välförfarna hand. Ibland hade man rest en ungmansstång här, omkring vilken man då red en eller tre gånger, innan man steg av. Det kunde också hända, att prästfolket hade en enklare traktering åt bröllopsfolket i sitt hem. Fanns ej prästgård, fick bruden gå in i sockenstugan och ordna sin klädsel. I vissa nejder fanns en egendomlig tradition, att bruden skulle rida så hastigt hon kunde i förväg och i sockenstugan klädas till brud. Hon fick i så fall ha en bättre häst än den eländiga krake man eljest gav henne. Ingen ville gärna förse bruden med någon god häst, ty hästen ansågs sedan ej längre riktigt kunna trivas.

Vanligen var bruden klädd i sitt hem tidigt på förmiddagen i bröllopsdräkten, och vilan i prästgården eller sockenstugan avsåg blott att närmare ordna den. Om bröllopsdräkterna ha redan förut talats. Krona och krans hörde till huvudets utsmyckning, men slöja förekom ej förrän mot slutet av 1800-talet. Dräkten var särskilt rikt försedd med spännen, maljor, halsband, kedjor m. m. Ädelstenar i kronan voro väl fordom ej sällsynta, men dessa hade senare ersatts av färgat glas, så vida ej kronan i stället bestod av rent lövverk med blommor eller frukter uppfästade i kronform. Om ädelstenarna trodde man än, att de voro lyckobringande, än att de gåvo olycka. Den förra uppfattningen synes ha varit den vanligaste bland Sveriges allmoge.

Tåget ordnade sig sedan och tågade in i kyrkan. Många olika traditioner ha funnits om i vilken följd man skulle komma in. Det vanligaste torde ha varit, att spelmännen gått i täten, sedan männen, därefter kvinnfolken. Brudparet satte sig i brudstolen framme i koret. Därefter skedde själva vigselakten, varvid brud och brudgum knäböjde på en pall. Skedde bröllopet på en söndag, något som hos de förmögnare bönderna var det vanligaste, försiggick själva gudstjänsten omedelbart efteråt. Efter predikans slut, då prästen gått framför altaret, sjöngs brudmässan över brudparet, som nu ånyo rest sig upp och gått fram till vigselpallen. Det var vanligt, att två hovriddare och två brudpigor här-

vid höllo en päll över brudparet. Sedan gick var och en åter till sin plats och förblev där till gudstjänstens slut.

Återfärden företogs i allmänhet i samma ordning som till kyrkan. Omedelbart efter framkomsten skedde ännu en kyrklig akt, nämligen den s. k. *sängledningen,* vilken ofta inleddes med psalmsång och sedan huvudsakligen bestod i ett tal av prästen, varefter alla gästerna med prästen först önskade de unga lycka. Brudparet knäföll på en pall under akten.

Sedan satte man sig till bords — med noggrant iakttagande av rangordningen — och middagen avåts. Själva måltiden omfattade i regel tre moment: förrätterna, steken och efterrätterna. För matordningen hänvisas till s. 374, där ordningen för bröllopsmiddagen angives. Steken var ju alltid mittpunkten i en festmåltid och plägade därför inledas med särskild musik av spelmännen. Efter steken följde under efterrätterna skåltalen, vilka — med undantag av prästens — skedde efter (tryckt) formulär. Sist kom den så kallade *begåvningen* eller utdelandet av gåvorna till brudparet.

Under måltiden roade man sig med rimerier till stek, fisk (lever), gröt och supar. Stek- och leverrimmen (rim på fisklever) voro vanliga på 1600-talet men försvunno hos allmogen tämligen snart. Dock omtalas de vid bröllopen på Gotland ännu på 1800-talet (likaså i Norge). De voro i allmänhet av religiöst, allvarligt innehåll. Ur ett skillingtryck, tryckt i Stockholm 1620, "Några bordsrim hövligt och lustigt såväl andligen som världsligen, levern, som brukligt är, att besinna, vilka en till dygd uppväcka och reta kunna", vill jag anföra tvenne:

Denna lever är icke av en gris,
Den som hoppas på Kristum, han är vis.

Denna lever är icke av en sill,
Gud vare oss allom nådig och mill.

Ännu så sent som 1696 trycktes leverrim. De första rimmen voro vanliga tvåradiga, men mot slutet av århundradet blevo de fyrradiga.

Grötrimmen äro senare och förekomma allmänt under 1700-talet. De flesta äro tvåradiga. I motsats till leverrimmen äro de uteslutande lustiga, ej sällan retsamma, liksom lockande till att låta den träffade hastigt svara i ett nytt improviserat rim. En person rimmar t. ex.: "Jag sitter jämte ett nöt och äter gröt." Grannen svarar omedelbart: "Jag sitter jämte ett fä och äter mä'."

Måltiden, som ofta tog sin rundliga tid av 5—6 timmar, slutades med en psalm av klockaren. Kvällen var nu redan inbruten och många av

de gamla redan slöa och trötta, men ändå var första dagens "ceremoniell" långt ifrån till ända. Under bröllopsmåltiden hade man ofta roat sig på bästa sätt, så att någon stillhet och ro ej rått. Drickandet hade gjort alla glada och upprymda, och det ena skämtet följde det andra.

Efter måltiden blev det sedan dans, ofta i samma sal, sedan borden tagits bort. Denna dans kan delas i två skilda grupper: skyldighetsdanserna och fria danser. Till de förra hörde de obligatoriska, mest gammaldags danserna, vilka skedde i en viss ordning och med vissa personer och i regel i långsamt tempo. I de senare, de fria ofta hurtigare spring-

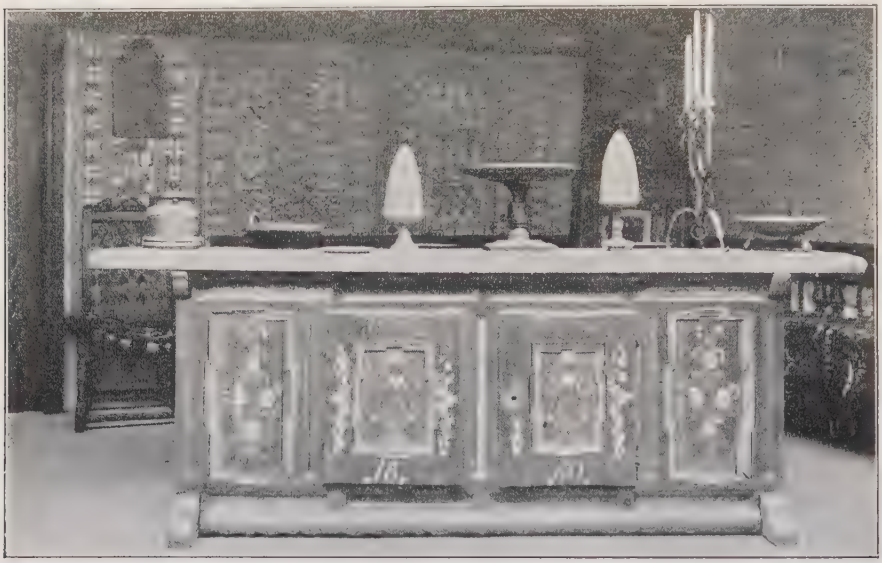

Fig. 281. Stuga i festskrud. Ingelstads hd, Skåne. Nord. museet. Å bordet stå bordskärl, ljusstake och tvenne smörkäglor. Väggarna äro klädda med *drättar*, bänkarna med *jönnen*. Bordet är en s. k. *bordkista*.

danserna, fingo alla deltaga. Till skyldighetsdanserna hörde fordom alltid polskan, i vissa nejder efter 1800-talets mitt i dess ställe kadriljen. Ordningen mellan personerna i skyldighetsdanserna har varit olika i olika orter. Till solodanserna, där endast ett par dansade, hörde oftast som första dans: prästen och bruden, sedan brudgum och brud. Ej sällan följde därefter brudens och brugummens danser med de mera framstående ledarna för bröllopet: brudsäta (brutbonde), skaffare, skaffarmor, brudsvenner och brudpigor m. m. Efter dessa danser, där 1—2 par åt gången voro uppe och svängde om några få gånger, följde allmän uppbjudning. Naturligtvis deltogo brud och brudgum även i dessa danser. Under 1800-talet, då polskan begynte trängas undan, började man

under denna senare del dansa vals, galopp, masurka, kadrilj, angläs m. m.

Till alla de upptåg, som sedan företogos under kvällens lopp, hörde ej sällan att stjäla brud. Från Gotland skriver C. J. Bergman härom: "Stundom händer det mitt i sorlet av den stora mängden, att rop höres: 'Bruden är borta!' Det har då lyckats de skälmska ungmans-drängarna att, till brudtärnornas förargelse, oförmärkt locka bruden ur festrummet och för en stund hålla henne gömd i ett sidorum. Nu blir det allmän och fröjdefull uppståndelse. Brudpigorna, som försummat sin vakt vid brudens person och släppt henne ur sikte, framkallas till brutbonden, anklagas och dömas till *saker-skål.*"

Den sista högtidliga dansen för dagen är, då kronan skall dansas av bruden. Flickorna sluta härvid krets om bruden, som med förbundna ögon sätter kronan på en av dem, sedan sätter denna kronan på en annan (också utan att se) o. s. v. Den som först får kronan, blir nästa gång gift. Sedan lyftes bruden upp på en stol (på tärnornas axlar) och dricker en skål med önskan, att alla måtte bli gifta. Hon övertages sedan av hustrurna.

En annan ceremoni är avskedsdansen. Denna begynner vanligen med, att bruden dansar en dans (en kort polska) med vardera av de ogifta manliga gästerna. Sedan sluta alla ungmörna en krets omkring för att hindra de nu framträngande gifta kvinnorna att rycka bruden från dem, vilket ändå alltid till sist lyckas för dem. Samma ceremoni upprepas eller sker samtidigt med brudgummen, som dansar en dans med alla flickorna vardera, sedan skyddas han av drängarna och frånryckes av de gifta.

Till sist dansa brud och brudgum med varandra, varefter alla med spelmän i spetsen tåga in i brudkammaren, där båda i allas åsyn bestiga sängen. De mottaga här någon traktering och bjuda sedan själva vin åt gästerna. Fordom stod brudsängen på en särskild hög plattform, så att man behövde fem trappsteg för att komma dit. Båda vilade fullt påklädda, brudpigorna hade fordom vaxljus i händerna och brudsvennerna stodo med brinnande bloss. Under avsjungandet av en välönskan tågade sedan alla ut och lämnade de nygifta i ro.

De övriga lågo än i rummen, än i ladan, än i gästabudssalen; de ogifta, gossarna och flickorna, lågo "syskonsäng" på golvet par om par. De som lågo i ladan brukade sist, innan de lade sig, få en s. k. *loppsup* till hjälp mot "kräken". De unga lågo i förtroligt samtal, ända tills det ena paret efter andra stilla inslumrade.

Andra dagen grydde. Morgonsupen kom, en enklare traktering följde, då man blivit klädd och sedan ägnades dagen åt glada upptåg, dansande, drickande och ätande. De nygifta voro nu iklädda de giftas

dräkt och fingo heta "ungfar" och "ungmor". Ibland skulle de, till tecken på sin nya värdighet, på morgonen gå omkring och traktera gästerna. Om nöjena och upptågen denna dag berättar Lloyd från Danmarks socken i Uppland: "Vid middagstiden är allt åter liv och rörelse. De nygifta stiga först upp och bjuda med egna händer kaffe åt gästerna, som då ännu äro liggande. När sällskapet åter hunnit församlas, dansar man ånyo, och fortfar därmed till klockan fyra eller fem på eftermiddagen, då man sätter sig till bords och äter bröd, doppat i flott. Under denna måltid visa sig två besynnerligt utklädda personer, en manlig och en kvinnlig figur, och presentera en löjligt utprydd pjäs med ett långt handtag. I denna skola gästerna lägga någon skärv, som samlas åt diskvaskaren. Men detta komiska par utför allehanda löjliga upptåg, och ju mera de bringa sällskapet att skratta, dess bättre uppfylla de sin roll och dess ymnigare blir deras recett. Efter denna måltids slut dansas åter, livligt fortsatt, den ena timmen efter den andra." Lignell omtalar några liknande dramatiska upptåg från Dalsland: "I Ärtemark hörer ibland till bröllopsnöjena, att några kläda ut sig, föreställande resande från främmande länder. De berätta nu sina äventyr, ländernas olika seder och bruk på ett sätt, som ej sällan hos mera övade förråder snillrik uppfinningsförmåga samt föranleder till mycken munterhet. Konsten är att måla händelserna så ovanliga och löjliga, som möjligen ske kan."

Under den andra, om ej redan den första dagen, insamlades gåvor till de nygifta. Även upptogos spelmanspengar denna dag. Traktéringen blev så småningom mindre riklig, förningen räckte snart ej längre till och flera av de äldre reste nu hem.

Tredje eller fjärde dagen fraktades de nygiftas saker på vagnar till deras hem, ibland följde ungfar och ungmor med för att ställa i ordning åt de nu väntade gästerna. Med spelmän i spetsen begåvo de unga sig nu alla hållande varandra i hand i en lång kedja till de nygiftas hem. Denna färd kallades vanligen "långdansen". Ibland sprungo de genom någon vid vägen liggande gård under allmän munterhet. Efter traktering dansades de sista danserna ofta på en backe i närheten omkring en lövklädd stång. Till en av slutdanserna hörde den s. k. *stabbdansen*. En stor trästubbe fördes fram och på denna, ofta med våld, tvingades ett par att dansa. Det skulle vara dessa två, som nästa gång skulle bli gifta, hette det. Ofta tog man två, som haft "gott öga till varandra". För att slippa bli utpekade flydde därför alla, som kunde tänka sig bli ihågkomna, och framför allt försvunno alla flickorna. Gossarna fingo därför först leta fram "offren".

Hemma i bröllopsgården skulle allt sista dagen nedtagas, all viss-

nad dekoration skulle bort, alla lånta fat och kärl skickas hem. De sista matresterna åtos upp, och se'n var allt slut. De unga begynte så småningom vardagens lugna sysslor, och allt återtog sin gamla ordning. Mannen sysslade i ladugård och på åker, hustrun skötte husets sysslor, lagade mat, spann eller vävde[1].

Jag har i det föregående anfört en del av de försiktighetsmått, som måste iakttagas för att förvärva lycka i äktenskapet. Den allmänna uppfattningen var också den, att lycka eller olycka i yttersta hand betingades av dessa försiktighetsmått. Att bygga lyckan på makarnas inre förhållanden var något, som man aldrig tänkte på. Visserligen höll man mycket på ordentligheten, hushållsaktigheten i hemmet, så att man ej skulle få lida härför. Fattigdom ansågs som en verklig giltig orsak till olycka i äktenskapet, men allt annat var "hams och konster" eller en följd av "förgjordhet". Öm tillgivenhet eller yttre vänlighet trodde man ej på, åtminstone lade man ingen vikt vid, om sådan visades makarna emellan.

Själv kunde fadern ej göra något mer för lyckan än att ställa om, att dottern blev rikt gift. Visserligen ansågs det ej tillständigt att tvinga en flicka att gifta sig med en, som hon ej ville ha, men ändå litade man i det fallet på, att "förståndet" förr eller senare skulle tala, och därför drog man sig ej för att använda husbondemakten mot en envis dotter. Då man om morgonen andra bröllopsdagen kom in till de nygifta, kunde det väl hända, att man fann bruden liggande på golvet badande i tårar, under det mannen sov snarkande i sängen, men man teg och talade ej om något, och själva hade de unga nog besinning att ej låta något märka. Så begynte äktenskapet med en självbehärskning och ett betvingande av ömmare känslor, och det blev en livsövning stark nog att betvinga allt. Det gick väl ändå lättare sedan, och till sist voro känslorna döda — "förståndet" talade i stället, och allt var foglighet och lydnad.

Skilsmässor omtalas väl en och annan gång i de gamla rättegångsprotokollen, men de förekommo dock tämligen sällan. Det var en stor skam att skiljas, ty den man eller hustru, som var frånskild, blev föraktad av alla och avskyddes nästan som en brottsling. Visade hustrun någon uppstudsighet eller olydnad mot sin man eller på annat sätt gjorde sig omöjlig, så fick hon aga av mannen, synnerligast då denne var berusad, vilket inträffade ej så sällan. Vid sådana tillfällen var

[1] Utförligt om forna tiders bröllop finnes hos T. Nordlind, Gamla bröllopsseder hos svenska allmogen, Lund 1919.

mannen ganska hårdhänt mot sin äkta hälft, något som sedan visade sig i blå och gula fläckar på hustruns kropp. Ej sällan blev hustrun både orättvist och grymt behandlad av sin man, utan att hon på minsta vis bidragit till att framkalla hans vrede. Likställighet i börd och förmögenhet hade förenat dem, och detta starka band höll dem samman livet igenom. Man efterlevde skriftens ord: "Det Gud haver sammanfogat, skall människan icke åtskilja." Detta gjorde, att hustrun i allt var sin man lydig och underdånig samt undvek allt, som kunde misshaga mannen och förorsaka oenighet i hemmet.

Ett ont, som kvinnan i hemmet fick fördraga utan att kunna klaga, var mannens otrohet eller lösa kärleksförbindelser innan och under äkterskapet. Öller säger härom: "I äktenskapsvägen synes det som om kvinnokönet vore mera läckre och måne om sin heder än manfolket. Mannen däremot är intet så grannlaga. Ett gott tillfälle, en god gård, en summa penningar eller ett snällt arbetsfolk, gör ej så sällan, att han icke försummar tillfället, utan tager gärna den till hustru, som han vet både haft och kanske ännu har en eller flera älskare. Vissheten om sin husbonderätt torde här något hjälpa; då kvinnan däremot fruktar att få både husbonde och husbondepiga. Det får man ock medgiva, att där sådant redan skett, är hustrun mera tålig än mannen i sådant fall vore. Hon fräter sig hellre själv, än hon anklagar sin man för otrohet. Sådant lidande under äktenskapet måtte väl ock vara orsaken till kvinnokönets grannlagenhet före äktenskapets ingående."

Sett med de högre klassernas måttstock vid bedömandet av ett gott äkenskap — kärlek, tillgivenhet, ömhet — må väl allmogeäktenskapet synas hårt och kallt utan all poesi. Men man må härvid anlägga en annan grund för bedömandet. H. Hildebrand säger träffande i denna sak: "Om den ömma kärleken icke sprider sitt rosenskimmer över äktenskapet hos vår tids allmoge, så få vi icke därav draga den slutsats, att det äktenskapliga samlivet under sådana förhållanden saknar allt djup och all poesi. Vi hava att gör med en tid, då man i medvetande av den ordning, som måste finnas i ett samhälle, om det skall bliva beståndande, hade för all verksamhet och för varje ställning i livet uppdragit bestämda gränslinjer, vilka icke självrådigt fingo överskridas, och ett överskridande föreföll den tiden sällan... Man och hustru hade sina bestämda uppgifter i livet att fylla, och först när var på sin plats gjorde vad som plikten krävde, kunde huset hava bestånd. Vanan vid en sådan samverkan utgjorde ett starkt band och skapade en enhet, som icke visade sig på ytan, men var så mycket starkare på djupet, man var kanske icke så länge allt fortgick i jämn gång, synnerligen medveten därav, men trädde döden i huset och åstad-

kom en skilsmässa, då lät tomheten den överlevande känna, vad han hade ägt och förlorat. Jag minnes från mina barnaår, hur en smed på landet, när han efter en lång sammanlevnad miste sin hustru, vilken han under livet icke hade visat någon synnerlig ömhet, i ett övermått av smärta utbrast: 'Hade jag vetat hur svårt det skulle vara att mista henne, hade jag aldrig gift mig!' — Under sådana förhållanden är det troheten, som är kärnan i livets poesi, vilken är av det allvarliga slaget."

Fig. 282. Stuginteriör från S. Vedbo hd, Småland. Från 1800-talets förra hälft. Nord. museet. (Tapeterna äro handmålade.)

Men ej blott inom äktenskapet kunde troheten visa sig i tillgivenhet och uppoffring, även sedan äktenskapet länge förenat de två, kunde tillfällen komma, då den mest innerliga omvårdnad kunde visa sig. Det var vid sjukbädden. Där var mannens såväl som hustruns trohet och tålamod sällsynt stor och innerlig.

Jag har i det föregående omtalat, att folket av allmoge levde längre än de av de andra samhällsklasserna. Det friska och sunda livet ute i naturen gav dem hälsa och krafter att härda ut längre, än de eljest förmått. De sjukdomar, som träffade dem — om vi bortse från sådana som utslag, mässling och koppor — voro vanligen ledverk, bröstsjukdomar, frossa och farliga febrar. Under 1700-talet omtalas ofta rödsot, rötfeber, lunginflammation och dragsjuka såsom mycket svåra och vållande till tidiga dödsfall bland allmogen[1]. En del sjukdomar kunde

[1] Från Halltorp o. Voxtorp anför Modeer följande statistik över dödsorsak under åren 1755—64; 41 ha dött i koppor el. mässling, 96 av bröstsjukdomar el. lungsot, 36 av halssjuka, 30 av rödsot, 28 av bukrev, 20 av kikhosta, 13 av håll och sting, 13 av vattusot, 9 av febrar och smittosamma sjukdomar, 28 av ålderdom och bräcklighet, 3 ha drunknat och 2 avhänt sig livet själva.

förklaras ur dåliga bostäder. Fordom var det vanligt att lägga gårdarna i dalar. Ännu alltjämt ligga de gamla ställena nere i en dalsänka med särskild hänsyn tagen till lätt tillgång på vatten (i närheten av en älv). Att sjukdom kunde uppstå härav, förstod man ej. Ännu värre blev det, när härtill sällade sig den förut omtalade osnyggheten i hemmet såsom alstrande en mängd skadliga bakterier. Osnyggheten i mat genom att äta otvättat kött, dricka oren mjölk, dåligt dricksvatten, bidrog också till att öka sjukdomsfröna. Att dricka mjölk, där händelsevis en råtta dränkt sig, var för hundra år sedan ej något ovanligt. Att äta halvruttet kött förekom väl också, likaså kött, som blivit nedsmutsat av orena fingrar. En annan orsak till sjukdomar var den omåttliga dryckenskapen, framför allt brännvinet, som i synnerhet under 1700-talet och förra hälften av 1800-talet bröt så många krafter ej minst hos allmogen.

Att man likväl levde så länge, är ej att tillskriva en ringa dödlighetssiffra. Tvärtom, var denna vida större än nu, men betydligt flera barn föddes också. Större mortalitet och större nativitet i förening gjorde, att de som verkligen stredo igenom alla sjukdomarna eller undkommo dem, voro mera härdade, kärnstarka naturer. Urvalet av de levande blev en elitsamling av fysiskt starka naturer.

Äldre tiders dödlighetsförhållanden voro med avseende på årstiderna, ej så olika mot de nuvarande. Jag anför statistiken av 1767 avseende de 12 föregående åren:

Jan.	66,646	Maj	78,642	Sept.	56,355
Febr.	71,663	Juni	68,417	Okt.	54,886
Mars	74,005	Juli	61,839	Nov.	57,093
April	80,902	Aug.	58,877	Dec.	59,650

Månadernas ordning blir således: apr., maj, mars, febr., juni, jan., juli, dec., aug., nov., sept. och okt. De dödas antal i oktober är endast $^2/_3$ av det i april. Under de 6 första månaderna av året ha $^1/_5$ mera avlidit än under de 6 senare. Månatliga antalet döda växer beständigt från vinterns början till dess slut i april, men avtager sedan så småningom igen till sena hösten.

Söker man nu efter orsakerna till sjukdom och död enligt folkets gamla tro, finner man överallt en uppfattning, att något övernaturligt väsen eller en ond makt vållat det onda. Att söka en naturlig orsak i personernas eget förhållande varken kunde eller ville man. Följden härav blev givetvis, att all läkarehjälp från personer, vilka föreskrevo sådana naturliga botemedel, som kunde ligga i t. ex. undvikande av spritdrycker, renlighet, försiktighet i mat och dryck m. m., betraktades med avgjort misstroende, under det att hjälp, som erbjöds i form av smör-

jelse, besvärjelser och i vissa fall medicin ansågos förtroendeingivande. Var sjukdomen vållad av onda makter, kunde naturligtvis endast de hjälpa, som voro kännare i svartkonst eller försedda med särskild profetisk förmåga. Härav följde att s. k. "kloka" voro allmogens mest betrodda hjälpare. Sådana voro fordom oundgängligt behövliga, och det fanns också i regel en sådan i var socken. Vissa hade högre anseende än andra, och till dem vände man sig från när och fjärran för att få hjälp. Det vanligaste var nog, att kvinnor utövade detta yrke, men det saknades ej heller manliga "kloka" med högt anseende.

Av alla de många medel som användas för att förebygga ett ont eller bota en sjukdom skulle man lätt kunna få den föreställningen, att allmogen haft en mycket optimistisk uppfattning av livet. Då man hade så många hjälpmedel mot ont, borde ju ovillkorligen något medel lyckas, och man borde sålunda kunna bibehålla hoppet om ett återfående ända in i det sista. Likväl var det ej så. Medlen voro nog kända, och man gjorde, vad man kunde, om inte för annat så för att slippa att ha något att förebrå sig, men i grund och botten trodde man nog mera på de yttre tecknen, som kunde båda tillfrisknande eller död. Dessa varsel och förebud voro vida viktigare än alla läkedomsmedel. "Vad som skall ske, det sker." "Är en människas tid ute, hjälper varken det ena eller det andra, och skall hon leva, så kommer hon sig med Guds hjälp." "Var och en skall till sitt." "Det var mig förelagt, ja men var det så." En hård och dyster ödestro träder oss i alla dessa talesätt till mötes. Allt var i förväg bestämt. Därefter borde man rätta sig, och det enda man kunde göra var att iakttaga det förebud som gavs. Var detta gott, så kom den sjuke att leva, om aldrig så många läkare sade motsatsen, var det ont, så hjälpte ingenting. Eva Wigström säger. "Granskar man hela skaran av varsel och förebud, återfinner man där ett drag av tungsinthet: övertygelsen, vissheten om, att människans öde är företrädesvis en mörk vävnad framträder starkt däri. De ljusa och lyckobringande förebuden äro nämligen att förlikna med några stjärnor på en av molnmassor överdragen natthimmel. När man så finner hela varselmängden fördelad emellan människor på de mest olika bildningsgrader och samhällsställningar, skulle man känna sig överraskad av det faktum, att glädjevarsel äro i långt mindre grad allmänt kända än deras motsatser, om man ej förut visste, hur djupt föreställningen om jorden, som sorgedal, är rotfäst bland oss. Hos mången ligger tron på förebud som en förlamande tyngd över hela livet, men dock skulle ingen av dem, som på detta sätt taga sorger på förhand, vilja undvara denna tro, ty någon gång inträffar dock ett lyckobådande varsel, och de glädjeilningar, vilka därvid genombryta tungsintheten, likt oväntade solstrålar

ur en svart sky, innebära i och för sig en sådan sällhet, som blott kan jämföras med den som människor kunna erfara i drömmen. Man skall lätt komma att förstå detta, då man ser flertalets enformiga, glädjefattiga liv; förstå, att den gnagande lyckohungern ej kan ha råd att bortkasta en enda smula surrogat för glädjen, även om dessa smulor måste köpas med sjufaldiga kval."

När en person var döende, hämtades ofta en läkare men ej för att bota utan för att konstatera, att personen var död. Det hette vanligen om doktorn, att efter hans besök var allt hopp om tillfrisknande förbi,

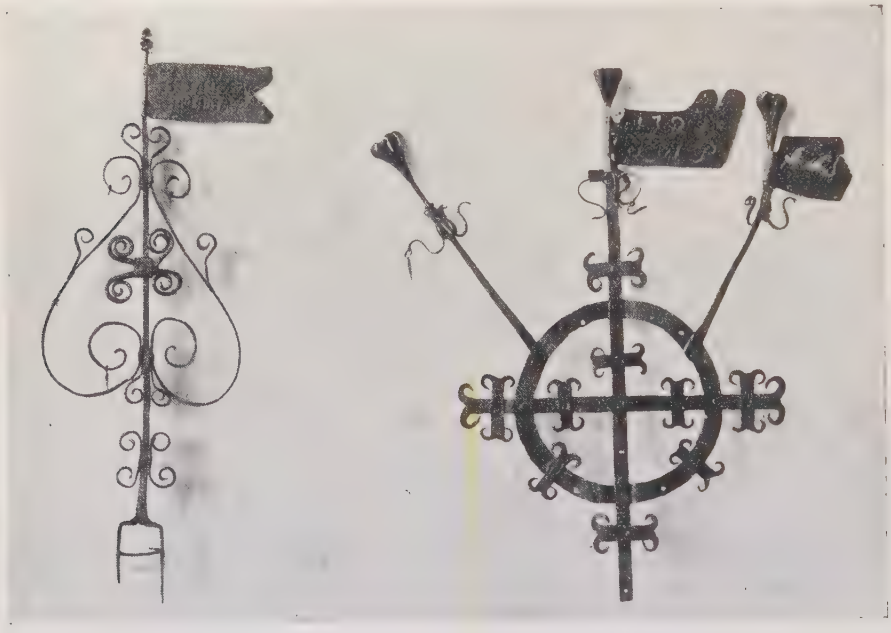

Fig. 283. Begravningskors av järn från Småland.

så vida ej den sjuke var förelagd att leva längre. Detta sades ej av elakhet mot läkaren utan som ett tecken på, att när det gått så långt, var personen döende. Efter läkaren kom prästen och höll en kort predikan samt gav sista nattvarden. Sedan tog den döende farväl av hela sitt hus.

I rummet, där en person höll på att dö, borde fullständig tystnad råda. Vägguret skulle man helst stanna. Den döendes strumpeband skulle avtagas, allt hopfäst lösas eller uppsprättas. Den döende skulle ej ligga på kudde stoppad på hönsfjäder. Under varje vinge hade en

höna en "orosfjäder", och hade en sådan händelsevis kommit in i en kudde, blev det orosfylld dödsbädd. För att förkorta dödskampen borde man sätta ett brinnande ljus i hans hand eller lägga en karbas, ris e. d. under hans rygg, ifall man trodde han hade ont samvete. Hade någon svårt för att dö, borde en synål brytas över hans huvud, ty orsaken till det långa dödsarbetet kunde vara, att han sytt på sig en söndagsmorgon. Man kunde också smörja hans fötter med ister, om man trodde att orsaken berodde på, att han smort sina skor söndagsmorgnar. Tog man jord från kyrkogården och lade på den döende, förkortade man dödsarbetet.

Under medeltiden hade man med klockringning tillkännagivit, att en människa låg på sitt yttersta. Sedan personen då skriftat sig och fått nattvarden, smorde man honom med tre slags oljor för att ge honom "vägabrev" på sista färden. När livet höll på att flykta, lades händerna samman i en bedjande ställning och i dem sattes, liksom i den nydöptes späda hand ett brinnande ljus, sinnebilden av den brinnande lampa, med vilken själen skulle gå den himmelske brudgummen till mötes, och ögonlocken drogos ned över de bristande ögonen. När allt var slut, utsträcktes liket på golvet för att svepas och klädas. Därefter lades det i kistan. När bud kom till kyrkan om dödsfallet, ringdes där för den flyktade själen. Liket var då orent — bar man det sådant till kyrkan, hade de, över vilkas jord det fördes, rätt till skadeersättning — och prästen tillkallades på nytt för att med helgat vatten och böner *viga* liket samt därefter över detsamma hålla *nattvård* en eller flera nätter. Därefter kom *utfärdsdagen,* då kistan ställdes på en bår, höljd av ett korstecknat kläde, och bars till kyrkan, beledsagad av grannar, som anmodats bevisa den döde den sista tjänsten. Då den döde var ohelig, var det ej bra att bära ut liket genom dörren, utan man plägade bära ut det genom fönstret eller en för tillfället gjord öppning i husväggen. Prästen skulle följa liket till kyrkogården, före det buros kors och brinnande ljus, prästen och följeslagare mumlade böner. När tåget närmade sig kyrkan, hälsades med klockringning. Båren sattes ned framför altaret mellan brinnande ljus, och mässan lästes. Därefter sänktes kistan ned i den vigda graven, och mullen kastades åter däri, till dess graven var fylld och däröver bildats en förhöjning, som kallades *grift-* eller *gravbacke,* t. o. m. (i Smål.-lagen) *ättehög.* Samma dag firades *utfärdsölet* eller *gravölet.* För den döde sjöngs mässa icke blott å begravningsdagen, utan även å sjunde och trettionde dagarna därefter, om man så önskade även på årsdagen; på årsdagen hölls åter ett gille, i sammanhang med arvsskiftet: *ärvesöl* eller *årsmot.* Enligt Upplandslagen förekom även månadsringning (i samband med *månads-*

mot). Genom testamente kunde man stifta själamässor, som å vissa dagar skulle bedjas "intill domen" (Hild.).

Av dessa medeltida bruk kvarstodo ej alla hos allmogen så länge. Reformationstiden och kanske ännu mera stormaktstiden gjorde allt för att, särskilt vid begravningar, få bort varje sken av katolicism. Först bortföll smörjningen och ringningen, när personen ännu var döende. Under 1600-talet stadgas, att det ej fick ringas mer ä fyra gånger: själaringning strax efter dödsfallet, andra-ringning på morgonen av begravningsdagen, tredje-ringning vid jordfästingen och fjärde-ringning, då kistan sänktes i graven. Man brukade kläda liket med alla dyrbarheter, det hade satt värde på, men häremot stadgade man på 1600-talet, att inga pärlor, guldringar, ädla stenar och kedjor finge nedläggas.

I senare tid var det hos allmogen vanligt, att man hade sitt liktyg färdigsytt och i ordning, "så en slapp och skämmas på sin döda mull". Klädseln ville man gärna ha så fin som möjligt, ej blott för begravningsgästernas skull utan därför, att man trodde, att den döde skulle uppstå i denna dräkt. "När en ogift kvinna dör, blir en liten spegel lagd vid hennes sida i likkistan, så att hon, då basunen ljuder, må vara i stånd att ordna sina flätor, innan hon kommer att synas inför tribunalet" (Värml., Lloyd). A. Lundquist säger i Sdr o. br. fr. Julita (Söderm.): "När en person dog, tillkallades socknens liksveperska för att göra den döde riktigt 'snygger'. Var det en gammal man eller kvinna sveptes han eller hon enkelt med täcke och lakan; men i synnerhet unga flickor utpyntades som brudar med blommor, band och bjävs, ju grannare dess bättre. Sedan skulle hela trakten, även små barn, se den döde. Det hörde till allmogens största nöjen att gå och 'se lik'." Vad den döde älskat, fick han med sig i graven. Pipa och tobakspung eller snusdosa var mycket vanligt, däremot omtalas under senare tid endast undantagsvis matvaror. Ännu torde penningar i kistan förekomma.

Till begravningsgillet bjöds i förväg, och förning mottogs liksom vid bröllop. Även vankades samma slags mat (lutfisk, stark buljong, fläsk, salt kött m. m.), blott något enklare. Dryckerna voro ej heller så rikligt tilltagna. Ej sällan ägde gillet rum vid kyrkan i sockenstugan, varvid man ej återvände till stärbhuset. Hade man således slutit sig till tåget under färden, kom man under hela tiden ej i beröring med sorgehuset. Vid utbärandet gavs ibland endast en malörtssup, dock var en bastant måltid ej sällsynt, då vägen till kyrkan var lång. Gästerna samlades än i begravningshuset, då man skulle se liket, innan kistan spikades, än slöt man sig till tåget under vägen, än mötte man i kyrkan. Ibland indelades gästerna i två lag: *förningslag* och *bärarlag*.

Det senare hade att bära kistan och fick därför ofta extra traktering. Begravningen ägde vanligen rum på en söndag strax före gudstjänst. Kistan skulle bäras, om man hade aldrig så långt, och därför fingo flera personer vara till hands att växla om. — Ljus hörde till det oundgängliga, så länge kistan ännu var i huset, och dessa fingo ej släckas, förrän kistan skulle utbäras.

Sång var högst viktig. Vanligen var det klockaren, som sjöng. Då kistan spikades, sjöngs en psalm, då de lyfte upp den och gingo ut sjöngs även, likaså vid graven. Ringning och sång voro de två medel man hade att skydda sig från genfärd, på samma gång den döde därigenom fick ro i graven. Självspillingar och mördare fingo ej begravas med särskild ringning, därför passade man på i all stillhet begrava dem vid ringning till gudstjänst eller "till Marie-klocka" (lördagsringningen).

Allvin beskriver från Östbo härad, Smål., en mycket ålderdomlig begravningsplägsed: "Vid begravningsgården resas granar liksom på andra ställen vid bröllopsgården, även vid gårdar, förbi vilka liket kommer att bäras; vid grindarna på vägen resas äreportar och gärdesgårdar klädas med granris, allt likväl eftersom den döda i livstiden gjort sig förtjänt av de efterlevandes aktning och vänskap. Då likprocessionen sätter sig i rörelse, framkomma 4, 8, ända till 12 manspersoner till häst vilka sätta sig i täten för marschen till kyrkan (rida framföre). Då man fått kyrkan i sikte, spänna dessa av i sporrsträck fram till densamma och jämföra sina klockor med kyrkans eller prästens; rida därefter processionen till mötes och leda sedermera tågets framskridande efter urens anvisning, så att man jämnt och nätt är framme vid kyrkogårdsporten, då sammanringningen börjar. Nu lämna de ridande förtravet, som intages av därtill kallade soldater i full mundering, merendels flera man, minst och oundvikligt tvenne. Innan liket nedsättes i graven göres med detsamma en rund omkring graven. Fordom förnyades runden tvenne gånger, innan kistan nedhissades. Sedan detta skett, framträda alla likprocessionen tillhörande kvinnor till gravbädden, se ned i graven och med högra foten nedskrapa någon lös jord däruti." — I Skåne gällde regeln att den som "granat" utanför sitt hus, skulle få extra traktering.

Under äldsta tiden begrov man de sina nära gården, men medeltiden införde särskild "vigd jord" invid kyrkan, och kyrkogården blev sedan de dödas vilorum. Norr om kyrkan ville ingen begravas, därför fick denna stå öde. Sägnen berättade, att på yttersta dagen skulle kyrkan ramla åt norr, och då kunde ej de, som lågo där, stiga upp ur sina gravar. Sedermera, då man ansåg det orätt, att ej självmördare skulle få ligga i vigd jord, begrov man dem norr om kyrkan, och i våra dagar är norra sidan fattighjonens begravningsplats.

Med kyrkogårdsjord drev man förr mycken vidskepelse, och medeltidens signande av kyrkogården bidrog att i det längsta bibehålla tron på platsens helighet. Man skulle tycka, att den protestantiska kyrkan under 1600-talet kunde låtit folket behålla sin tro om platsens helighet, och helt säkert låg det i prästens intresse att så skedde, då han ju därmed lättare kunde övertyga folket om, att begravningsplatsen borde hållas snygg, men regeringen var av annan mening. Den förständigade domkapitlen att se efter, att all katolsk vidskepelse med kyrkogårdarna avskaffades. Biskoparna fingo, helt säkert med svidande hjärta, utsända sina cirkulär till prästerskapet. Jesper Svedberg i Skara skriver d. 1 febr. 1711 till sitt stifts präster:

"Det är eder plikt att betaga folket den åsikten, att kyrkogården är heligare än annan jord, samt lära det, att den, som begraves på annat ställe, därigenom varken blir vanhedrad eller lider till sin salighet. De dödes ben äro mycket bättre skyddade i andra platser än i kyrkogården eller kyrkorna. Låt dem ligga var som helst; de skola dock alla en gång på den yttersta dagen uppstå utur sina gravar."

På graven satte man en liten enkel sten. Under medeltiden hade endast de förmögna inskription å gravstenen, de fattiga hade däremot blott ett enkelt inristat kors. Sedan blevo inskriptioner vanligare, och stenarna kunde ibland ersättas av järnkors. Under 1700-talet utträngdes järnkorsen återigen av stenar, nu med inskriptioner.

Litteratur: Hildebrand, Sv. medeltid. — Olaus Magnus. — P. G. Wistrand, Ättartal hos Sv:s allm., Fatab. 1909. — L. Magalotti, Sv. under år 1674 (nytr. 1912). — Djurklou, Unnarsboarnas seder o. liv, 1874. — S. förf., Ur Närikes folkspråk, 1860. — C. Forssell, Ett år i Sverige, 1864 (nytr.). — Gaslander, Beskr. om allm:s sinnelag, 1774 (nytr. Sv. Ldm. I, 3, 1895). — C. Säve, Dalmålet, 1852. — L. Reimer, Sdr o. br. i Albo hd, Fatab. 1908. — E. Wigström, Allm.-seder fr. Rönnebergs hd, Sv. Ldm. VIII: 3, 1891. — S. förf., Fkseder i Ö. Göinge, Ur de nord. fkns liv, 1882. — F. D. Crælius, Nås, 1837. — M. G. Crælius, Tunalän, 1774. — Djurklou, Livet i Kinds hd, 1885. — H. Hofberg, Närike, 1868. — P. Osbeck, Laholms prosteri 1796, Hall. fornm. årsskr. 1868. — E. G. W., Delsbo o. Bjuråker, 1893. — Rääf, Ydre, 1856. — J. Sundblad, Gammaldags sdr o. br., 1888. — Troels-Lund, Dagl. Liv i Norden, 3. Udg., Kbhn 1908. — A. E. Holmberg, Bohuslän, 1867. — Hofberg, Skogsbyggarlivet i Halland, Läsn. f. fkt, 1881. — Levander, Livet i en Älvdalsby, 1914. — L. Lloyd, Sv. allm:s plägseder, 1871. — N. A. Lundgren, V. Vingåkers skn, 1873. — A. Lignell, Grevskapet Dal, 1851. — A. Lundquist, Sdr o. br. i Julita skn, Medd. N. M., 1889. — Lithberg, Bröllopsseder på Gotland, Fatab. 1906—8. Wikman, Frieri, trol. o. bröllop i Delsbo, Fatab. 1913. — Eneström, Finvedsboarnas sdr o. liv, 1910. — E. Grip, Sv. allm:s liv i Uppl., 1917. — L. Hagberg, Käpp o. krycka, Fatab. 1915. — N. G. Bruzelius, Allm.-livet i Ingelstads hd, 1876. — M. Axelson, Västerdalarna, 1855. — Lindholm, Hos

lappbönder, 1884. — Öller, Jämshögs skn, 1800. — T. Norlind, G. bröllopsseder, 1919. — A. Kullander, Skogsbyggarelivet i Edsvedan, Ldm. XI, 10, 1896. — J. Stolts minnen, Bidr. t. v. odl:s hvdr. 1892. — N. Lovén, Skytts hd, 1868 (2. uppl.). — Krok, Urshults past., 1768. — E., Några sv. fksdr:s upphov o. hist., Läsn. f. fkt VII, 1841. — Hammarstedt, Bröllops- och fastslagsbjörn, Fatab. 1913. — S. förf. Fästmöpåsen, Fatab 1912. — Hofberg, Våra förfäders sätt att begrava sina döda, L. f. fkt, bd 7, 1875. — Anon., Våra förf:s tro om sina döda, L. f. fkt, bd 14, 1882.

FJÄRDE KAPITLET

FOLKTRO.

Sverige med sina stora ödemarker och långt från varandra liggande kulturbygder har varit en synnerligen gynnsam jordmån för varjehanda folktro. Det har t. o. m. särskilt framhävts såsom ett utmärkande karaktärsdrag hos svensken hans starka tro på övernaturliga väsen. Svensken har alltid känt sig djupt beroende av den omkring honom varande naturen. Tron på människans vanmakt gent emot naturens alla andeväsen har givit hans lynne något dystert, slutet, grubblande och inåtvänt.

Den svenska folktron har många ålderdomliga drag och visar mycket få kristna inflytelser, men trots denna vördnad för fäderneärvd tradition, är den egentliga tron på gudar och högre individuella andeväsen mycket litet framträdande. Av vikingatidens gudar leva ej många ännu i folktron. Om Frej, Loke, Balder, Freja m. fl. nämnes nästan intet[1]. *Odin* omtalas blott i samband med "den vilda jakten". När stormen rasar, rider Odin genom luften på en vit häst. Ofta ser man blott den "härskara", som åtföljer honom; svarta hundar flyga genom luften; ofta är det de osaligas andar, eller odöpta barn m. m. Om Odin själv, ledaren av hären, nämnes intet. *Tor* förekommer tillsammans med åskan, men även här talas mera om jättarna och trollen, som han förföljer, än om guden själv. Det heter visserligen vid åskväder, att "Gofar (goa) åker (kör)", men mera yttras ej om åskans gud. Om trollen heter det, att de förföljas; de vilja undkomma, därför går blixten i zigzag; när blixten rullar som ett nystan längs marken, söker den troll; alla stenredskap som yxor, mejslar, pilspetsar äro "åskpilar"; när blixten slår ned, följer ett sådant med i jorden och kommer strax 7 (9) alnar

[1] Växtämnet "Baldersbrå" torde ej vila på någon Baldersdyrkan i Sverige under senare tider.

ned i jorden; för varje år flyttar sig åskpilen en aln uppåt; då blixten slår ned i sand, formas små sandrör, vilka äro bra mot sjukdomar. Olaus Magnus anför den folktro, som är förbunden med åskan, allt efter månaden, då den infaller: åska i januari bådar storm och ökad växtlighet hos sädeskorn, i febr. stor dödlighet, i juli god skörd, i sept. god årsväxt samt hotande krig etc.

I övrigt är tron på *jättar* och *troll* mest fästad vid en del sägner, vilka regelbundet återkomma i samma grundform över hela Sverige och mycket ofta även i övriga Europa. Folktron skiljer ej särskilt mellan troll och jättar, de äro alla stora, fula och klumpiga, bo i berg och ha rika skatter; de äga (i Norrland) boskap, som betar i skogen; ett dylikt trolldjur är större och fetare än andra kreatur och tyckes trivas bra även hos människan, därest hon — vanligen genom att kasta stål över — kan bli ägare av ett sådant. Trollen äro hedningar och hata kyrkorna, mot vilka de kasta stora stenblock. I södra Sverige förekomma dock även kristna troll, vilka för sin själs frälsning bygga kyrkor.

Av de individuella andarna framträder i svensk folktro mest *Näcken,* oftast beskriven som en liten man med långt skägg[1]. I södra Sverige är han ofta hälften man och hälften häst eller också helt och hållet häst. I Sydsverige (speciellt Skåne) förekommer som motsvarighet till den nordsvenska jätten med boskapen havsguden Näcken med boskap på sjöbotten. Korna äro brokiga samt feta och präktiga. Havets gudomlighet är, i motsats till insjöarnas och älvarnas manliga väsen, ofta en kvinna, *Havsfrun,* som har långt svart hår och ett vilt utseende.

En motsvarighet till bergens jätte eller troll, vattnens näck och havsfru, är skogens *skogsfru (Skogssnuva).* Hennes utseende är så gott som överallt lika: fager framtill men baktill "som en rutten stubbe" (eller "ihålig som ett baktråg"). I mellersta Sveriges skogsbygd har hon ofta rävsvans, som hon omsorgsfullt vill dölja. Endast föga framträder i Sverige den i mellersta Europa vanliga föreställningen om skogsfrun såsom försedd med långa bröst, vilka slängas över axlarna. Hon är alltid kättjefull och strävar efter förbindelse med männen. De som fallit för hennes lockelser bli i regel "konstiga" till lynnet.

Alla de andar, som hittills avhandlats, äro naturgudomligheter, vilka uppstått ur folkets tro på naturen såsom besjälad. De äro "individuella" och omtalas gärna i ental såsom ett enda individuellt väsen, vilket handlar såsom en personlig ande med egenskaper som en människa. Mot dessa svara sedan de "kollektiva", vilka vanligen blott före-

[1] Ynglingen, som spelar fiol i forsar, förekommer mycket litet i svensk folktro. Om svensk Näcktro se för övrigt T. Norlind, Studier i sv. fklore II.

komma samman i stora grupper. De ha framgått av tron på människosjälarna, vilka efter döden fortsätta att existera som luftiga väsen och bo omkring de platser, där de förut levat.

De avlidnas andar tänktes ofta dväljas vid och på hustomten, och de skyddade då huset från ont samt gåvo de efterlevande lycka och välsignelse. De döda blevo på så sätt ättandar, åt vilka man skulle ägna nödig hänsyn genom att då och då offra. Redan förut har omtalats, hurusom man vid de stora års- och familjefesterna lade undan litet festmat åt "änglarna". Ur ättandarna uppstod sedan tron på *nissar, tomtar* och *vättar* såsom särskilda beskyddare av husets inbyggare. De voro små till gestalten med långt skägg och klädda i grå kläder med röd toppmössa. Ibland voro de än manliga, än kvinnliga och levde familjeliv med man och hustru samt barn. Man skulle akta sig för att kasta hett vatten utom dörren, ty gjorde man det, kunde det hända, att man skållade husets vättar. Dessa tomtar, nissar och vättar kunde bli farliga, om man ej gav dem mat bra nog eller gjorde narr av dem eller skrattade åt dem. — I Nordsverige kallas de vanligen *rå,* under vilket namn man då ofta sammanfattar alla naturväsen, även de individuella: *gårdrå, skogsrå, sjörå, bergsrå* etc.

De vanligaste andeväsen folktron äger äro otvivelaktigt *spökena* eller de själar, vilka efter döden ej få någon ro utan antingen bo kvar i graven och nattetid irra omkring eller stanna mellan himmel och jord samt sväva fram mot människoboningarna. De bringa ofta ont och hata de överlevande. Om en gast på sin vandring nattetid överraskas av solen, får han osynlig stanna, där han är, till nästa natt. Skulle någon råka träffa på en sådan "dagståndare", blir han "gastkrammad".

Närstående spökena äro *marorna.* De äro en slags spöken, vilka ännu leva. Deras själar äro ute på vandring nattetid. Om modern för att få lätt barnsäng krupit genom en fölhamn, blir barnet en *mara,* om det är en flicka, en *varulv,* om det är en gosse[1]. Varulven far nattetid omkring som ulv i skogen och vill suga blod från ej fullgångna foster. Maran sätter sig på bröstet och trycker, så att personen knappt kan andas. Oftast är det karlfolk, som maran pinar. I stallen flätar maran svans- och manhåren på hästarna i knottriga flätor. Djuren lida härav och bli olustiga och magra. På träd rider maran också och flätar ihop grenarna i "marekvastar", så att ej heller de kunna trivas och växa. Varulvar och maror kunna bli befriade, om man nämner

[1] Folktron har litet svårt att hålla dessa isär. Varulvens namn är ibland *manulv, mar-ulv, marull* och ofta betecknar något av dessa tre senare namn såväl ett manligt som kvinnligt väsen.

dem vid namn, när man ser dem. Ett försiktighetsmått mot maran är stål i säng. Fruktar man marbesök, kan man också, när man lägger sig, ställa sina skor, så att de vända tårna utåt. Om den, som plågas av maran, händelsevis vaknar och har besinning nog att hålla henne fast, så skiftar hon hamn och antar skepnad av allehanda djur. Låter han sig ej förskräckas, utan håller henne kvar, blir hon människa igen, när solen går upp, och behöver sen aldrig fara omkring som mara. Under det själen vandrar omkring som mara, plågas personen själv med orediga drömmar, och hon vaknar om morgnarna olustig och trött.

Andra osaliga andar äro *lyktegubbarna* och *glosuggorna*. De förra tänkas som "orättfärdiga lantmätare", vilka under sitt liv mätt falskt. De irra omkring som små ljusbloss eller lysande trästubbar. Ser man dem på nära håll äro de utan huvuden. Glosuggorna däremot tänkas som osaliga barn, vilka mördats av sina mödrar eller dött före dopet. De fara omkring som suggor med uppstående, vass, lysande borst.

Till de kollektiva andarna höra även *älvorna*, vilka som ljusa, lätta väsen sväva fram över ängarna och sjöarna. De förväxlas ofta med vättarna och stå då husen och människorna nära, vårda sig om barnen men bringa ont över dem, om de behandlas illa. Som husandar komma de om natten in i stugorna, då folket sover, hoppa upp på bordet, tvätta sig i dryckeskannan, varför man, när man dricker nattståndet dricka, alltid borthäller något (Runa 44, s. 24). Älvornas utseende växlar mellan tomtgestalten, dimgestalten och smådjurgestalten. Wallersteen säger 1783, att de äro "en slags små levande varelser liknande understundom råttor, grisar, smågossar uti röda mössor och gröna eller vita tröjor klädde, havande sina boningar under frodväxta eneträd och martallar eller stora stenar, och sin dans där man ser gräset om sommaren vara liksom bortbränt, vilka ställen man kallar 'älvdansar'." — Såsom till hälften naturväsen ha de närmast dimmorna att tacka för sin uppkomst. De hålla därför mest till å sidlänta ängar på kvällar efter varma dagar. De delas ofta i två grupper: skogs- och vattenälvor, men båda dessa slag äro varandra tämligen närstående och ha samma gestalt, åtminstone i svensk folktro. En grupp för sig bilda de s. k. "tjänande andarna", vilka människorna bundit vid sig för att av dem erhålla lycka, tur, penningar, ägodelar m. m. Hit höra: *goanissen* i södra Sverige och *bäran (puken)* i norra Sverige, vidare *spiritusen*[1] och *draken*. Dessa sammanställas dock vanligen med skatter och särskilt mäktiga djur (mestadels ormar).

---

[1] Om spiritustron se T. Norlind Spiritusglaube in Schweden, Zeitschr. d. Ver. f. Vksk., Berlin, 1915, samt T. Norlind, Skattsägner, Lund, 1918.

Många djur tänkas som andeväsen, vilka förmå hjälpa eller skada människorna. Ofta är det de avlidnas själar, vilka antagit djurgestalt. De bo därför ofta på kyrkogårdarna. De vanligaste dödsdjuren i svensk folktro äro tuppar och hönor (särskilt svarta), ormar, ödlor, paddor, grodor, spindlar samt av däggdjuren hundar, katter, råttor, möss, ekorrar, fladdermöss och ibland även hästar. De användas därför ofta i folkmedicinen såsom säskilt kraftiga medel mot ont. Den som bär ett råtthjärta på sig, blir så stark, att ingen kan slå honom (Sdm. VIII, 117); den som bär fladdermössögon på sig, blir osynlig; en på stalldörren uppspikad fladdermus skyddar mot trolldom; ett ägg av en svart höna är lyckobringande. Den som vill komma åt skatter, bör offra en hund. Vita möss äro alltid lyckobringande; de vårdas därför väl. Möss kunna förutspå tillkommande ting. — Ormarnas förmåga framhålles särskilt. Den som låter en orm krypa genom kroppen på sig, blir genast frisk från alla sjukdomar; orm i hus bringar lycka åt familjen. Liksom den vita musen är den vita ormen särskilt mäktig. Den som äter dess kött blir allvetande (förstår alla språk, kan göra sig osynlig m. m.).

Drakar äro ofta intet annat än ormar, blott större och hemskare. Ibland förses draken med en del fantastiska bihang. "Draken är lång som en mansarm och något tjockare, har stjärt och ett fult huvud, ja, den ter sig ungefär som en bra stor torsk, fast mycket hiskligare — och ögonen äro stora som tefat och flammande röda" (Sköld, Blek., 59). "Draken har ett stort, stort huvud med en orimligt lång man omkring, och i den manen hänger fullt med smådrakar; och så har han ett ovårdigt grymt och rött gap, som det rinner eld och blod ur; och så en stjärt, som räcker långt ut i sjön och som han slår med, så vattnet böljar och böljar jämt" (Wgstr., F. S., 741). — En drake av säregen gestalt är *basilisken,* som uppstår ur ett tuppägg lagt på en torr plats; hon har huvud som en tupp och kropp som en orm; hennes blick förstenar[1].

Flera medel ur djurriket användas som skydd mot onda makter. Förutom hela djur användas i folkmedicinen även djurexkrementer, urin av djur och människor, djurhår och framför allt blod av såväl människor (särskilt av halshuggna missdådare) som djur. Ett nästan ohyggligt intryck gör följande beskrivning på en avrättning (av d:r Willman meddelad till Lloyd): "Jag har åsett sex avrättningar. Den ena skedde i Dalby i Skåne. Några och sjuttio personer hade föregående dag anmält sig för att få dricka av delinkventens blod. De hade fått personens egen tillåtelse därtill. Alla dessa hade någon sjuklighet, som de förväntade sig därigenom bli botad. Enär pulsådrorna hastigt bli tömda,

[1] Om svensk och utländsk djurtro se T. Norlind, Skattsägner, s. 37—52.

då huvudet avhugges, hade de väntande måst hålla sig helt nära, således inom spetsgården. I samma ögonblick då bilan faller, rusa de alla fram till stupstocken och uppfånga blodet, varmt såsom det ursprutar ur den huvudlösa kroppen, och dricka det! De kärl, som de begagnat, bortkasta de på stället; ett par närvarande fatta deras händer, och skynda sig undan på avstånd, under det de avvakta verkningarna." — I samband med blodet och den starka makt man ansåg det hava, kan nämnas den stora betydelse man tillmätte åderlåtningen. Almanackan och Bondepraktikan angåvo noga de dagar, då det ej lämpade sig att slå åder. Den senare boken har särskilt många vers för åderlåtning, däribland t. ex. följande:

Haver du tandvärk skall du förstå,
Då skall du en åder under din tunga slå,
Därmed bliver pinan stillt,
Om du efter detta råd göra villt.

Blod av fladdermusen (läderlappen) anses som mycket kraftigt mot sjukdomar. Några droppar blod av fladdermus i en bösspipa ge makt att träffa allt, vad man siktar på. Spott är också nyttigt, likaså modersmjölk, ister och smör[1].

Även *växter* sammanställas med övernaturliga väsen, och många stå i direkt förbindelse med andeväsen. Så t. ex. tillhöra alla vattenväxterna vattnens andar (näcken) och särskilt *näckrosorna* äro trolldomsväxter[2]. Andra "kraftiga" örter äro *ormbunke, vendelrot, lök, mistel, tibast, enbuske, rönn, flygrönn*[3]*, hyll (fläder)* samt framför allt *hassel.* Då man söker källådror, bör "slagrutan" bestå av en hasselkäpp. Likaså förhjälper hasseln till skatter[4]. Ej blott rot, blad och blommor av växterna ha ansetts värdefulla, utan även fröna.

Särskild makt inlägger man i ett *vårbundet* träd, d. v. s. ett sådant, där en gren växt tillbaka in i trädet, så att grenen och stammen bilda

---

[1] Som exempel på hur djuren ibland kunde användas som medicin må anföras följande ur Vet. ak:s handl. 1767 (s. 293): »Mot vattusoten nyttjas en vattensork, torkad med hår och allt, till pulver stött och intagen». Samma källa omtalar även som medel mot ältan ett par stenar, vilka finnas på ett ställe i Halltorp, och lånas bort ända till flera socknar, att bäras av den sjuke i 9 dygn. Författaren erkänner sig ej ha sett dessa stenar, »men på berättelse tyckas de vara calculi humani in vesica urinaria».

[2] Om vattenväxterna i svensk folktro se T. Norlind, St. i sv. fklore II.

[3] Flygrönn: liten rönntelning på tak eller i bergskrevor, uppskjutande ur kärnor, som fåglar kringspritt.

[4] Om växttron i allmänhet se T. Norlind, St. i sv. fklore II och Skattsägner s. 19—29.

en ring. För man en sjuk person (ett barn) genom en sådan ring, blir han frisk. Den vanliga facktermen på denna handling är *smöjning*.

S t e n a r, som bringa lycka, sammanställas mest med djur. Än hämtas de av djur, än finnas de i kroppen på djur. Vanligen är det vissa fåglar, som bringa dem, såsom korpen, örnen, svalan, hackspettan. Den som förvärvat en sådan sten, kan göra sig osynlig, finna skatter, upptäcka tjuvar m. m.[1].

M e t a l l e r n a själva äro lysande och besitta ofta övernaturliga egenskaper. Från 1500-talet omtalas ofta, att man druckit vatten med guld och silver i bottnen på bägaren. Ä d e l s t e n a r besitta ofta även samma makt att ge hälsa och lycka.

Folktron tillägger ej blott alla dessa stenar och metaller i sig själv inneboende kraft utan tänker sig även dess undergörande betydelse beroende av vissa särskilda besvärjelser. Föremålen ha "signats". Man skulle kunna indela skyddsmedlen i två huvudgrupper: de signade och de icke-signade. Till de senare, vilka således i sig själva äro kraftiga nog, höra förutom de ovannämnda: stenyxor, sjöborrar, vätt-ljus, "gommonastenar" (torsviggar)[2], näckebröd (marlekar). Till de förra höra de som "amuletter"[3] brukade, däribland särskilt *"ellakorsen"*. Dessa ha fått sin kraft genom en inskription (ett kors, ett pentagram, ett bibelspråk m. m.) eller genom en viss handling, oftast båda i förening. Enligt skånsk folktro skall metallen tiggas av 9 hustrur, vilkas förstfödda barn äro gossar, och metallen skola hustrurna ha ärft. Guldsmeden skall ha arbetat på ellakorset två torsdagsmorgnar och en söndagsmorgon. Korset skall sedan läggas under altarduken i kyrkan, så att prästen kommer att mässa över det tre söndagar. Andra amuletter äro halskorsen med Kristi bild med eller utan inskriften I H S (Inri) (nu blott prydnader, se sid. 290 här), *agnestierna* (broscherna med lammet: Agnus Dei), hakekorsen m. fl. Dessa senare voro visserligen kristna tecken, vilka som sådana kunde ha ren religiös betydelse, utan att man inlade någon övertro i dem. Medeltiden resonerade dock annorlunda. När det omtalas, att korssmycken, vilka kommit från Rom, där de erhållit påvens "välsignelse", sålts för dyrt pris för att sedan bäras om halsen, kan man vara säker på, att verkliga amuletter föreligga. Slutligen kunna räknas hit alla katolska kyrkans reliker, vilka till en del brukats hos allmogen för vidskepligt ändamål i långt senare tid: bitar av Kristi kors, rester av Kristi klädnad, jord från Kristi grav m. m.

[1] Om stentron se Sdm. VIII, 116 ff.; Hammarstedt, Fågeln med segerstenen, T. Norlind, Skattsägner, s. 29—36; J. Lindgren, Läkemedelsnamn.

[2] Om dessa se T. Norlind, Stud. i sv. fklore, s. 83—87.

[3] Det arabiska grundordet betyder "hänga".

Amuletter stå nära de immateriella läkedomsmetoderna. Dessa kunna delas i tre grupper: tecken, läsningar och åthävor. Kunskapen om dessa saker hämta de "kloka" ofta ur särskilda böcker kallade "svartkonstböcker". I Sverige synes man företrädesvis ha nöjt sig med skrivna sådana. De tryckta äro få och synas ej ha varit så kända hos allmogen[1]. Den i Danmark så bekanta boken "Cypriani förmaning" finnes endast i en dålig översättning på svenska och torde ej ha haft betydelse mer än för södra Småland (se Vär. I, 422 f.). Eva Wigström omtalar (Fkd. II, 221) tre böcker från Skåne (troligen handskrifter): "Svartkonstboken", "Den avslöjade naturen" och "Hemligheternas bok". Ur de handskrivna svartkonstböckerna finnas talrika utdrag tryckta (se särskilt den i Wgstr. Fkd. II, 221 ff. meddelade). Av den ovanomtalta gruppen "tecken" finnas i böckerna talrika prov meddelade. En del ha särskilda namn såsom: solens och månens tecken ☉ ☾, Jesu Kristi och de två rövarnas kors † † †, Jungfru Marie vapen ✠, Sankt Pers vapen ✙, Sankt Bengts vapen ✡, Sankt Hans vapen ✠, och Kristi kors' spikar ### (Vär. I, 426). Till tecknen höra även inristade runor å stavar, ringar o. d. Om teckens användning må blott anföras: kors eller femuddsstjärna i mjölkkärl, å dörrar, sängar m. m. Om bomärkena som skyddstecken se s. 147 f. här.

Av läsningar äro proven synnerligen många, och ej så få äro uråldriga. Som exempel må anföras:

Mot ormbett: *Ormdjur, kryp under en rot;*
Du mente göra skada, men det fanns bot.

Mot värk: *Tag din ohälsa igen*
Och giv mig min hälsa igen!

En stor del äro i dialogform. Många av dessa verka nästan som skämt, ehuru de äro fullt allvarligt menade. Så t. ex. följande att användas mot ormbett med ister som botemedel:

Jesus Kristus och S:t Per gick sig ut efter en väg.
Då mötte de en lång stock.
"Han stack mig", sa' S:t Per.
"Gör ingenting", sa' Jesus Kristus,
"Läs i en isterbit och smörj med, så går det över."

Flera läsningar efterbilda böner såsom t. ex. "Vår Herre Jesu Kristi † vare härmed, så ock med dig N. N. efter, o Herre Gud, din milda,

[1] De små folktrycken med titeln "En svartkonstbok", "Gamle Richards svartkonstbok", vilka i en mängd upplagor tryckts företrädesvis under 1800-talet, höra ej hit. De lära närmast konsten att kunna "trolla".

nådiga och barmhärtiga vilja och Herrans Jesu namn. Amen. Fader vår, som äst i himmelen", o. s. v. Andra äro böner (besvärjelser mot ont), t. ex. följande att bedja, när man går till vila:

Jag lägger mig i vårs Herres tröst,
Korsa gör jag för mitt bröst.
Signe mig sol och signe mig måne
och all den fröjd, som jorden bär.
Jorden är min brynja och himmelen är min sköld,
och Jungfru Maria är mitt svärd, Amen.

Särskilt kraftiga ha alltid de latinska bönerna ansetts vara. Att allmogen missförstått språket, kan man ju ej förundra sig över. Fernow anför bl. a. följande bön: "Arje Maje grase, Domer i dike, Buller i Amen. Maja i more, Meckel i brore, Messe ree Böcker Bree Guds ord Amen."

Till åthävor höra t. ex. bruket att korsa sig vid något påkommande ont, bege sig stillatigande till en korsväg, vända sin rock, springa motsols runt ett hus tre gånger m. m.

Vid botandet av sjukdomar finner man nästan aldrig dessa medel använda var för sig utan förenade; ju flera medel på en gång, dess bättre. Några exempel på sådana kurer mot sjukdomar må här anföras:

Mot *frossa:* Den som har frossa, ställer sig på en jordfast sten, under det en annan person (som ej behöver vara trollkunnig) går tre varv runt kring stenen; för varje varv han går, sår han ut en hand full aska, varvid de sjuke frågar: "Vad sår du?" "Jag sår bort frossan för dig", svarar den andre. Sedan detta förfaringssätt upprepats tre på varandra följande torsdagskvällar, blir den sjuke bra (Uppl.).

Mot *getingstygn:* Tre halmstrån läggas i kors inuti munnen under läsning:

Geting, getingeterspik! *Stick i mull*
Stick i sten *Och int' i hull!*
Och int' i ben,

Att *tvinga en åkande att stanna:* Tag blod ur ditt vänstra lillfinger och stryk därmed ett kors på vägen, där den åkande färdas fram, och säg dessa orden:

Så sant som Gud lever, *Så sant skall du stanna här.*
Och min själ lever, *I Guds etc. Amen.*

Mot *villarpaskottet: Pilehankar* göras av nio pilkvistar, som hopvridas ansyls till lika många ringar eller hankar och uppradas på en gren; användas jämte läsning sålunda, att man med ena handen håller grenen,

på vilken hankarna äro uppträdda och med den andra kastar dem en efter annan ansyls över den sjuke. Står någon i vägen för de kastade hankarna, får han "skottet".

Mot *huvudvärk:* Man tar tre träspånor, och ställer sig vänd inåt i en mot norr vettande dörröppning. Därefter kastar man mellan benen ut de tre träspånorna en i sänder, sägande: "Jag skall bota mig för 'huvudvärk' ", varpå man spottar tre gånger och skyndar in i stugan (Uppl.).

Till de hithörande, där flera medel på en gång tillgripas, höra även offringarna framför allt på älvkvarnar (skålformiga fördjupningar i stenar). Wallensteen beskriver en sådan offring *(malning)* å älvkvarn på följande sätt: Man tager sig en fläsksvål eller yllelapp med en fläskbit och gnider därmed en stund runt omkring uti stenen varande runda fördjupningarna. Under dessa malningar läses och omläses en bön, vilken en viss man har sig förbehållen att lära den sjuke malaren, och den han sedan av fruktan för hotad död, icke får lära någon annan. I den håla, den sjuke malit, offras antingen pengar eller knappnålar. Den trasa, varmed de efter malningen flottiga fingrarna avtorkas, får icke hemtagas.

Flera av de som skyddsmedel använda sakerna kunna även användas som offergåvor åt de onda makter, som man tror ha vållat det onda. Sådana offer äro t. ex. av stål: en kniv, knappnålar, en lie, spik, hästsko; av metall: ett mynt. Andra offer bestå t. ex. i träknappar, byxknappar, en näsduk, den sjukes kläder. Av offerdjur äro särskilt allmänna: en svart katt, en svart bagge, en svart höna, en svart hund, m. m. Hit kan även räknas offerrök, t. ex. påtänt krut, rykande kolbit m. m.

Slutligen må blott anföras, att buller alltid ansetts som ett gott skyddsmedel mot ont, så t. ex. skjutande med bössa, skrikande, trummande o. d.

Då allmogen ej själv kunde sätta sig in i alla dessa medel och besvärjelser, överlät han gärna sysslandet med de övernaturliga krafterna åt särskilda personer: "de kloka". Dessa voro dels vanliga människor, som lärt sig bruka de av ålder som verksamma ansedda medlen, dels med övernaturliga krafter försedda personer, vilka fått anseende som helbregdagörare. De förra hade ofta fått sina kunskaper genom att direkt gå i lära hos någon klok, varigenom de skaffat sig erfarenheter och "kunskaper". Till det senare slaget av "kloka" hörde dels sådana, som ansågos ha fått kraften av Gud själv, dels sådana, som ansågos stå i förbund med onda makter. Ett tredje slag utgjorde slutligen de rena bedragarna, vilka ville inge allmänheten intryck av kunnighet och underbar förmåga. De ville gärna gälla som "läkare" och brukade därför ej

gärna "läsningar", ej heller talade de om onda makter eller övernaturliga väsen. De sågo gärna "svartkonstnärerna" över axlarna och ville ej heller räknas till "de kloka". Under det att de gåvo sig sken av vetenskapsmän, voro de i själva verket blott kvacksalvare.

De båda andra voro så till vida fullt ärliga, att de trodde på sin konst och på de krafter de ansågo sig ha erhållit. Framför allt gäller detta dem som menade sig vara av Gud särskilt benådade. En religiositet ända till svärmeri bidrog ofta att omge dem med en viss underbarhet. Ofta ville de även bota andligt ont och uppmanade ofta folk till sträng gudsfruktan. En typ av detta slag är den av B. Björnson skildrade norske kloke "Vis-Knut" (även välkänd i Dalarna, Härjedalen och Jämtland). En svensk typ härför, ehuru ej med samma religiösa svärmeri som bakgrund, var "Vallåkraflickan" från Skåne ("Kloka Nanna"), skildrad av E. Wigström. "Den gåva hon ägde, antogs vara given av Gud själv." Hon var av naturen glad och munter men kunde då och då komma i en slags trans, under vilken hon kunde förnimma röster, tala med avlidna och se Kristus själv.

Handpåläggning hörde till de viktigaste medlen, varpå såväl Vis-Knut som Kloka Nanna botade sjukdomar. Medicin eller ordinationer brydde de sig ej om att föreskriva. Nanna hade visserligen då och då gjort det, men hon sade själv, att de, som sökte henne, tiggt och bett henne därom, och hon visste väl, att det inte hjälpte till något. I allmänhet botade de endast människor, ej djur. Dock anlitades de ej blott i rena sjukdomsfall, utan även att skaffa fram stulet eller förlorat gods genom att säga, var detta fanns. Någon slags direkt vidskepelse kunde man ej tillvita dem. Vis-Knut hade en gång tillgripit sådana medel som tre droppar blod, hjärtat av en orm, en "mulett" i en knut om halsen o. s. v., men han hade ej fått ro, förrän han kastat allt och bett Gud om förlåtelse. Han trodde sig ej kunna få Guds nåd härför, förrän han gått till nattvarden.

Den makt, varmed alla sådana "kloka" botade, må med rätta kallas översinnlig och tillhör ett forskningsområde, där framtiden har en stor insats att göra. Att förklara allt för bedrägeri eller falskhet är omöjligt, och den fullkomliga ärlighet, varmed de handlade, utesluter varje medvetet bedrägeri. Vi må kalla det Guds kraft, som de gamle gjorde, eller övernaturlig kraft, "kroppsmagnetism" — vad vi vilja — vi komma lösningen ej närmare. Vi ha därför intet annat övrigt, än att göra som allmogen i alla dylika fall — allenast tro.

Mycket närstående denna grupp äro några "kloka", som vanligen botade med handpåläggning och hade samma oförklarliga förmåga att kunna förutsäga ting som de, men ändå mera ansågos stå i förbund

med onda makter. En sådan var "Kloka Stina i Karshult" (se bl. a. Sydow, N. Smål:s Fornm:s årsskrift 1910). "På 30 år hade hon intet begått H. H. Nattvard och 20 år inte varit i någon kyrka." Hon hade en särskild liten mörk kammare i sitt hus, där hon gick in, innan hon gav något råd. Hon botade kreatur såväl som människor. Hon kunde tvinga hästar, som voro flera mil från henne, att stanna mitt på vägen, att få folk att stå utan att kunna taga ett steg, förrän hon sade till. Hon sade alltid, när hon botade: "Med Guds hjälp", men någon religiös tro hade hon ej. Dock brukade hon ej dessa ord som någon slags läsning utan blott som ett slags talesätt. Hon talade fullt sant, när hon för rätten sade: "Tro mej, att jag inte brukar trolldom!" Det var trots hennes fritänkeri en bit av samma kraft, som vi ej förmå bortförklara men ändå ej förstå.

Ett stycke närmare sista gruppens "kloka" stå några, som minst av allt kunna kallas fritänkare, snarare ensidigt kristna. De stå i mångt och mycket kvar på medeltidskristendomens stadium. De tro fullt och fast på att sjukdomar uppstå genom onda makter, och därför anlita de goda makter som hjälp. Kristendomen är för dem en ytlig tro på framtvingande av Guds hjälp i yttre mått o. Bönerna bli för dem besvärjelser mot det onda, kyrkans heliga ting kraftmedel mot allt ont. De stryka de sjuka med altarljus, skrapa sand ur kyrkgolvet, silver ur nattvardskalken, och låta sjuka "ta' in" detta, de bedja Fader vår både fram- och bakvänt, korsa sig, använda dopvatten etc. — En fru blev sjuk en gång, och man gick till en from gumma, som var känd för att ge "förståndiga råd". Hon iklädde den sjuka kyrkans mässkrud, skrapade silver av nattvardskalken och oblattallriken och gav den sjuka som medicin. När mässkruden kommit på, blev patienten så vild och ursinnig, att de närvarande, tvärt emot gummans råd, tog den av henne igen. "Men hade den sjuka bara tvingats till att under tolv timmar bära mässkruden, så hade hon säkert blivit frisk" (Wigstr., Karlshamnstrakten).

I folktron tillhöra alla präster denna grupp av "svartkonstnärer", vilka bota sjuka med "Guds ord". "Många präster, särdeles de riktiga gudsmännen, ha studerat svartkonst för att kunna rå på onda makter" (Wgstr. FS, s. 298). I södra Halland gäller tron, att i varje kyrka finns en svartkonstbok, varur prästerna hämta sitt vetande (Törnq.). "Gick det rätt till, så borde och skulle prästerna ännu lära sig någon svartkonst, ty det är befalt; men de skolka från det, så icke ens alla kunna mana bort ett spöke, fast detta få de, förstås, ej erkänna för någon" (Kolarens berätt., Wgstr., Fkd. II, 192). — Allmogen kunde naturligtvis ej skilja på verkligt signeri och gudstjänstens ceremonier utan

ansågo båda som lika naturliga medel mot det onda. Salt, vatten, oblater, nattvardsvin blevo lika goda medel som amuletter och "trollstenar". En präst blev en med övernaturliga krafter försedd man, och ju frommare han var dess större förmåga ansågs han ha. Just de största gudsmännen ansågos även som de "kunnigaste": Olaus Petri, Rudbeckius, Svedborg. Visserligen ansågos en del präster kunna "för mycket" och dem pådiktade man en trollkarls alla konster. Sådana blevo naturligtvis till sist avsatta, heter det i alla berättelserna om dem. Varje landskap har sin krets av prästmän, som vetat "lagom" eller "för mycket".

De "riktiga" svartkonstnärerna kunna indelas i flera grupper, allt efter yrke eller sysselsättning i övrigt. Av byns hantverkare har redan förut smeden omtalats som byns "vetenskapsman" och skräddaren samt skomakaren som byns klokhuvud. Alla tre kunde komma att gälla som goda svartkonstnärer; i synnerhet voro smederna i detta fall ombetrodda hjälpare i sjukdom. En annan grupp utgjorde de kringresande handelsmännen, vilkas förslagenhet och klokskap tolkades som svartkonst: "göingamanna", smålänningar, "knallar", dalmasar. Vidare hörde hit en del kringresande av mera främmande folk såsom finnar (lappar), norrbaggar och zigenare (tattare). En grupp för sig bildade spelmännen. Deras konst låg egentligen i musiken, men man pådiktade dem snart också annan klokskap, och de funno det ej sällan förenligt med egen fördel att låta folket tro, att de visste mera än andra. — En liten avdelning för sig bildade slutligen häxorna. Dessa hade lärt allt av djävulen och stodo därför kristendomen närmare än de andra, vilkas makt vilade på gammal hednisk övertro.

Alla dessa kunde delvis samma konster: spå tillkommande ting, skaffa fram förlorat gods, bota sjukdom, sända ont på människor, tvinga människor att stanna, förgöra människor och djur, mana fram andar (de döda) m. m. Med avseende på den direkta spådomskonsten stodo här olika medel till buds. De spådde ur stjärnorna, ur handens och pannans linjer, ur födelsemärken, ur kort och kaffesump samt ur drömmar. Den sistnämnda spådomskonsten odlades även av andra och var på sätt och vis den allmänfattligaste.

Drömtydningarna kunna indelas i vissa huvudgrupper, av vilka den förnämsta omfattar analogitydningarna, där drömmen motsvarar verkligheten. Som exempel härpå må blott anföras: Dröm om välvilligt ansikte: framgång; ondskefullt ansikte: motgång; fågelbo med ungar: barnalycka; guld: rikedom; gödselhög: otrevligt arbete; sömn på halm: bekymmer; kacklande höns: kvinnokäbbel; snattrande gäss: förtal; kaffe: förtal, skvaller; klar himmel: lycka; mulen himmel: bekymmer; nakenhet: fattigdom. Mot dessa drömtydningar står sedan en liten grupp,

där verkligheten blir det rakt motsatta: dröm om rikedom betyder fattigdom; full börs: förargelse; tom börs: förtjänst; gråt: glädje; skratt: tårar. En tredje grupp med huvudsakligen drömmar om djur, växter och stenar m. m. har nära samband med övertron: Dröm om hare: vällust; katt: förlust; flädermus: sorger; orm: onda människor; myrten, viol: kärlek; diamant, ädelstenar: lycka; dryck ur källa: tillfrisknande; nysning: lycka. En del av de allra vanligaste drömtydningarna sakna dock motsvarighet i dessa grupper. Till de mera allmänt kända kunna räknas: tandfällning: dödsfall; sedlar: olycka; smuts: pengar; löss: tur; ohyra: pengar.

För en lantman var det även viktigt att få veta, hurudant vädret skulle bli. Härtill behövdes inga särskilda spåmän, ty det mesta av vad man ville veta stod angivet i almanackan (se citaten i kapitlet "Året och årsfesterna"). Även hade man en särskild handbok, den s. k. "Bondepraktikan". Den första svenska upplagan av denna bok utkom 1662; sedan ha inemot 50 upplagor utkommit. En kortfattad Bondepraktika har dessutom sedan 1738 utkommit i samband med folkboken "Sibyllæ spådom". I Tyskland trycktes den första upplagan år 1508 ("Die Bauernpraktik"), och den svenska går till stor del tillbaka till de tyska trycken från 1600-talet. Emellertid kan bondepraktikan följas ännu längre tillbaka: till medeltiden och de österländska väderleksiakttagelserna. Att många av dessa ej passa in på Sveriges klimat är tydligt, därför har i själva verket endast en ringa del kunnat ha någon verklig praktisk betydelse. H. H. Hildebrandssons jämförelser mellan bondepraktikans väderspådomar och Uppsala meteorologiska observatoriums anteckningar för flera år ha lett till det resultat, att endast ett ytterst ringa fåtal spådomar överensstämma med verkliga förhållandet. De flesta av bondepraktikans iakttagelser äro avfattade på vers. Som exempel må anföras:

Skin solen om juledag fullkomligt klar,
Det betyder ett gott fruktsamt år,
Kommer då storm och slaskugt vär
Liten frukt det oss tillhanda bär.
Om det julenatt blås hårt,
Då skola många furstar dö med fart.

(Andra julenatt):

Det bliver icke mycket vin,
Därför skall ölet vara drucken vin.

Jämte Bondepraktikans väder-regler finnas i folktron flera bevarade minnesvers rörande kommande väderlek. H. H. Hildebrandsson har

samlat en stor del sådana och utgivit dem i tryck, och hänvisar jag dem, som vilja studera dessa, till Antiq. tidskrift, Del 7. N:r 2. 1883.

Den kunskap vi äga om väderleken indelar Hildebrandsson i tre perioder: 1. Den mytologiska. 2. Den astrologiska. 3. Den vetenskapliga perioden. Under den första härledde man de atmosferiska företeelserna från inflytandet av övernaturliga andar och krafter, under den andra förutspådde man väderleken, liksom alla naturens och livets företeelser, med ledning av himlakropparnas skenbara rörelser, under den tredje slutligen försökte man härleda ur observationer på naturfenomenen de lagar, som styra dessa fenomen. De väderleksmärken, som äro bevarade i folkets mun, innehålla minnen av alla dessa tre epoker.

Bondepraktikan meddelar även tidpunkten för året, då det är lämpligt att slå åder. Slutligen finnes en förteckning över "förkastade dagar", eller som vi bruka kalla dem kritiska dagar, ofta även olycksdagar. Några upplagor tillägga även "Tycho Brahe-dagarna", vilka dock torde ha varit allmogen mindre bekanta. Jag anför dem här båda:

	»Förkastade dagar»:	»Tycho-Brahedagar»:
Jan.:	1. 2. 4. 6. 11. 12. 19. ‖ 7. 8. 15.[1]	1. 2. 5. 6. 12. 13. 20.
Febr.:	11. 17. 18. ‖ 7.	11. 17. 18.
Mars:	1. 4. 14. 15. ‖ 17. 18.	1. 4. 14. 19.
April:	10. 17. 18. ‖ 7. 15.	10. 12. 24.
Maj:	7. 15. 18. ‖ 7. 15. 17.	7. 18. = Juni 8.
Juni:	6. ‖ 6.	8.
Juli:	17. 21. ‖ 15. 17.	17. 21.
Aug.:	2. 10. ‖ 15.	20. 21.
Sept.:	1. 18. ‖ 16. 18.	11. 18.
Okt.:	6. ‖ 6.	6.
Nov.:	6. 18. ‖ 16. 17.	6. 8.
Dec.:	6. 11. 18.	12. 18.

»Tycho-Brahedagar ansedda som särdeles lyckliga: Jan. 26. Febr. 9. 10. Juni 13.»

Veckans dagar ha i folktron alltid haft olika betydelse. Ett arbete utfört under en viss dag är mera lyckosamt än samma utfört å en annan dag. Särskilt försiktig skall man alltid vara söndagar och torsdagar. Jag sammanställer här några av de vanligaste fördomarna: På måndagen bör man icke företaga någon resa, ty då går det olyckligt; ej heller sopa stugan, ty då sopar man bort alla pengar under veckan; ej heller sälja boskap. På måndagar och torsdagar bör man icke heller tända kolmilor, ty då misslyckas de. På måndagar, onsdagar och fredagar må man ej flytta, ej heller hålla barndop, bröllop eller begravning. Allmogen kallar dessa dagar *avrättsdagar*. — På tisdag skall man flytta från en bostad till en annan, om man skall komma att trivas.

[1] På de efter dubbelstrecket angivna dagarna "skall ingen låta blod".

— På onsdag må icke någon tjänare flytta. — På torsdag ha läsningar och signerier till skydd mot alla slags onda inflytelser den kraftigaste verkan. Barn, som äro födda på torsdag eller söndag, kunna framför andra se gastar, gengångare och spöken; de ha också lättast att finna förborgade skatter (äro minst rädda av sig). På torsdags- och söndagsmorgon före solens uppgång skall man bota sjuka kreatur, om det skall hjälpa. Då skall man också binda skällan på kreaturen, att de ej må bli rivna av odjur. På tre torsdagsmorgnar å rad böra "trollknivar" smidas. Smeden måste utföra det naken. En sådan kniv biter på allt, som är förtrollat. På torsdags- och söndagsmorgnar bör man icke klippa eller skära naglar på fingrar eller tår, ty då kan man bli förgjord (naglarna ruttna bort). Det är ej heller bra på fredagarna, ty "fredagsskurna naglar göra sorgfulla dagar". På torsdagsaftnar får man icke göra någon "kringgärning", såsom mala, nysta, varpa, vindla hö åt boskapen. Det är att göra "Thore-gud" emot. Framför allt får man ej spinna, ty då kunna trollen sätta sig i totten. Spinner det oaktat en kvinna denna afton, får hon ej ro i sin grav. Kör någon en torsdagsafton med vagn över ägorna, så kommer masken att förstöra säden. På torsdagsafton bör bordet dukas med mat, och ljus upptändas för de osynliga gäster, som då komma. För att ej skrämma dem, får man ej bulta, hugga eller ropa. Det bekommer också kreaturen illa. Icke heller bör man titta ut genom fönstret, ty då kan man få se syner så förskräckliga, att man kan bli sjuk för livstiden. På torsdagsafton böra "dröm-munkar" bakas av salt och mjöl. Äter en flicka tre sådana på aftonen, så kan hon i drömmen få se sin blivande fästman. På torsdagsnatten bör man icke gå eller fara ut, ty då kan man råka ut för "Odins pilar". Han är nämligen då ute och jagar. — På fredagar bör man ej ge sig ut till sjöss eller avsegla, ty då går resan olyckligt. På fredagar bör man ej rensa huvudet från ohyra, ty därigenom ökas den. — På lördagar är bäst att tvätta barn; men ej på söndagen, ty då vantrivas de. — På söndagar böra icke barn agas, ty då bli de olydiga. På söndagsmorgnar bör man gälla stutar, om det skall gå väl.

Lantmannen behövde ej blott iakttaga allahanda försiktighetsmått med avseende på väderleken och veckodagarna. Minst lika viktigt var för honom att se till att jordbrukets alla sysslor erhöllo det nödiga skyddet. Såväl vid sådning som skörd ålåg det honom att använda de rätta skyddsmedlen.

Till vårarbetet hörde sedan gammalt en hel del bruk: Trästocksbillen skulle smörjas med talg av julljuset, innan den första gången på året begagnades. Sista gödsellasset, som kördes ut på åkrarna, pryddes med löv och blommor, och därpå medfördes en halmdocka, kallad dyng-

bruden. Gödselplatsen borde icke sopas, ej heller få ute på fältet körare och sprättare ingripa i varandras göromål eller komma varandra för nära; de söka då fastspika varandra vid dyngskotten (Söderm.). — Om i en skjuten duvas kräva finnas korn, och dessa sås, så gör ett sådant utsäde såningsmannen rik. Såningen av vintersäd rättar sig efter ljungens blomning. Om blommorna äro jämnt utslagna på hela stammen, sås i medeltid, eller när som helst från den första till den sista möjliga såningstiden; men äro blommorna frodigare i toppen eller nedtill, rättas såningen därefter. Utsädesspannmål får ej forslas från söder till norr, men väl tvärtom. Tages den ur spannmålsboden, har den förlorat sin groningskraft, om lik varit insatt i boden. Vetet bör, innan det utsås, få rinna genom bössan eller axelhålet i ett hjulnav. Såning får ej ske i nordanväder. *Linet* kräver särskild omvårdnad. Linåkerns läge bör alltid bestämmas av en kvinna. Före såningen må gården ej sopas, om man vill ha vackert lin, ej heller må utsädeslinfrö förvaras i en mjölig påse, ty då får linet skorv. Det bör helst sås på en dag med kvinnonamn; ju längre namn, dess längre lin. Mycket frö får man, om man sår i ny, långt lin i nedan. För att få vacker skörd får man under såningen ej yttra ett ord. Tvangs såningsmannen av en besökande att tala, ställde han sädeskorgen på åkern, och besökaren fördes ett gott stycke därifrån, innan samtalet begynte. — *Kålrotsfrön* böra sås i nordanväder, eljest blir det rovor. — Hittar man under såningen en *säsmask* (ollonborre) ser man efter, hurudana benen äro. Har han långa, blir det gott sädesår, korta missväxtår. Utsädesfröet får ej komma på någon levande varelse, för det bekommer dem illa. Blir en fåra obesådd, blir det gravöl i gården (dör själv). Flintsådd bör slås över sådden. Julöl och julbröd skall gömmas till våren, det förra skall slås på åkern och det senare skall ges åt hästarna. Den som utför vårarbetet bör traktera med julbröd, ägg och brännvin. — Om lik eller sänghalm bäres över besått åkerfält, förstöres växtligheten. Rancken skriver om sätten, som man hade att få veta, när man skulle så: "Vill man om våren utforska, vilken sådd, tidig, medeltidig eller sen, skall bli fördelaktigast, bör man uppsöka en myrstack, så snart snön gått av marken och myrorna börjat visa sig ovanpå stacken. I denna nedsätter man tre stickor. Den sticka, på vilken nu myrorna först klättra till toppen, och på vilken de första myrorna finnas, betecknar den bästa såningstiden, antingen stickan är den till tiden första, mellersta eller sista i stacken nedstuckna stickan. Också genom en annan iakttagelse kan man utröna, vilken såning, tidig eller sen, är bättre, nämligen om 'skogsmannen sår tidigt eller sent på vintern', d. v. s. om barren från träden tidigt eller sent nedfalla på snön. Om skogsmannen sår tjockt, är detta tecken till

gott år, sår han däremot tunt, blir det dåligt år. Tecken till fattigår är även, om ekorren befinnes vara oren i magen, d. v. s. om han har förtärt avskräden och orenlighet; befinnes förhållandet vara motsatt, blir året gott. Kommer han ned till bebodda ställen, blir året likaså fattigt."

Om skördens försiktighetsmått se kap. Året och årsfesterna s. 444 ff. Med avseende på årets högtider voro jul, påsk och midsommar särskilt viktiga. Då hade alla övernaturliga väsen mera makt än eljest, och människorna borde alltså taga all möjlig hänsyn till dem.

Vintern var den årstid, då man mest var rädd för onda makter, emedan de då ansågos starkast. Julnatten såsom den längsta på året blev följaktligen den tid, då allt vad andar hette drev sitt spel värre än någonsin. Folktron indelade i allmänhet andarna i två grupper antingen i onda som troll, häxor, spöken m. m., eller i sådana som under vissa förhållanden kunde vara goda; man kallade dessa ibland för "änglarna" och menade med dem i allmänhet de avlidna, i synnerhet de egna nära anhöriga. Sundblad meddelar från Västergötland, huruledes matmodern där vid framsättandet av julmaten alltid uppdukade ett litet bord, fullsatt med den vanliga julkosten, på något ställe, dit ingen plägade gå. Det var "för änglarna". Julmaten fick ej dukas av bordet, ty på natten kommo "änglarna" och åto något av maten. I Edebo i Uppland brukade man ställa en med julöl fylld koppargryta under julbordet. Gaslander berättar från Västbo härad i Småland, att man där över julnatten satte "öl på bordet till änglarnas tjänst", vilket kallades *ängla-öl*. Under julhelgen vilade man i halmen på golvet men höll i alla fall sängarna väl bäddade. Det var "för änglarnas" skull. Om ens skor under julnatten blivit rubbade från sin plats, kom man att dö under året, ty "änglarna hade dansat i dem".

Alla preservativ med julljuset, som ej fick släckas under julnatten, voro likaledes till för att undanhålla andarna, "spökena", som då i stora mängder kommo till husen. Man brukade hålla sig skadeslös bl. a. genom att skjuta i skymningen. "Vid badningen får ej eld utsläckas eller värmen ur badstugan utsläppas, för spökens skull, som vilja bada" (Gasl.). En allmän tro spridd över Sverige är även, att alla de avlidna julnatten "besöka de hemvist, varest de tillförene bott och vistats, samt att de sedermera mötas i kyrkan, hava ljus upptände, och skola hålla en slags gudstjänst, varför litet mull skall finnas i alla bänkerum, som dessa döde skola lämnat efter sig. Skulle någon levande, som föregives ibland hänt, då komma i kyrkan, som i otid gått från sitt hem, blir han av denna dödsförsamling strax dödad, om han ej strax skyndar ur kyrkan lämnandes något efter sig av kläderna kvar, vilket de döde riva i stycken sönder" (Gasl.).

Jämte andarna får man även julnatten taga hänsyn till andra osynliga och synliga väsen. Tomten skall ha gröt i logen och dessutom nya kläder. Matmodern skall julafton sy något litet, så får jungfru Maria hjälp att sy barnkläder åt det nyfödda barnet (Gasl.). Bandhunden skall lösas, ty det är orätt, att han skall stå bunden, när folket har överflöd. Boskapen skall ha ett havremål kl. 8 för att kunna deltaga i julglädjen. Julnatten kunna djuren tala. Natten tycks dem vara så lång, så att oxen för hunger därunder biter tre gånger i krubban. "Natten är dödande lång", säger kon. "Den är så god som två", tillägger gumsen och geten bräker: "Det är verkligen sant; det är ömkligt att en sådan natt finns."

Mera än vid alla de andra årsfesterna får man på julaftonen veta tillkommande ting. Den framtid man vill ha avslöjad gäller, dels det tillkommande årets skörde- och väderleksförhållanden, dels om man skall få leva eller dö under året, åtminstone för den unga flickan, om det skall bli någon ändring till det bättre för henne under det kommande året. Det vanligaste sättet att utröna framtiden var att *gå årsgång*. Gaslander beskriver detta på följande sätt: "Om någon julaftonen före dagningen går till skogs, icke talar något ord, icke ser sig tillbaka, icke ser någon eld, icke äter eller dricker, eller hör tuppen gala; när han, sedan solen är i skog, går på kyrkovägar, synes så många likprocessioner, som skola komma det året; då synes på åkrar och ängar, hurudan årsväxten skall bliva, om eldsvådor och vad annat tima skall." När julkärvarna burits in för att bredas ut till julhalm på golvet, skulle man först stöta dem i golvet för att få se, vilket sädesslag, som skulle bli ymnigast nästkommande år, ty vid denna stötning föll där alltid något ax, vare sig råg-, korn- eller havreax på golvet (Halland). Julaftonen borde askan i spisen väl jämnas. Så många olika slags spår, som syntes i denna om morgonen, så många slags kreatur skulle födas under det kommande året. Syns det människospår i askan, blir det lik i huset (Västerg.). "Ett klart glas fylles med rent vatten, och däruti stjälpes en äggvita, då utav formen samma äggvita får till morgonen skall kunna utrönas, vad enom innan följande årets slut vederfaras skall" (Gasl.). En vanlig tro är, att om man julafton, då alla sitta till bords, går ut och ser in genom fönstret, skall man få se den utan huvud, som under året kommer att dö. Nyser den yngste i huset under kvällsmaten på julafton, så "nyser han ut" den äldste, som kommer att dö under året.

En del av de sätt man har att utröna framtiden äro gemensamma med midsommardagen. Särskilt gäller detta den unga flickans utspörjande av sin tillkommande. Så t. ex. brukas även julafton att äta en

salt sill för att kunna drömma om någon, som ger en dricka. Den som äter 9 strömmingar baklänges, får i drömmen vatten av sin tillkommande (Uppl.). I Vårfrukyrkan, Uppland, brukade man, när man lade sig, sätta fram två glas vatten på ett bord. Under natten kom då ens blivande make och visade sig. Om man lade sitt lintyg i ladan, skulle man om morgonen kunna få veta framtiden. Voro ärmarna på morgonen lagda i kors, betydde det död, en arm utlagd, giftermål, nedre delen uppviken, lägersmål, oförändrad, ingen ändring under året (Gasl.). Fastar man julafton och på kvällen, när de andra sätta sig till bords, går till en korsväg, får man se sin tillkommande. Sätter man sina skor tätt tillsammans julnatten, blir man ej ovänner under året. Lägger man gödseln efter kreaturen hårt sammanpackad, hålla kreaturen väl samman under sommaren (Vg.). Slocknar ett av julljusen under natten, dör någon under året. Tänder någon ett annat ljus under natten, får han olycka under året.

Julhalmen, julljusen och julmaten ha en särskilt underbar kraft med sig och förvaras därför. Julhalm skall strös på åkrarna om våren, så bli de bördiga. Julljusen bevaras och brukas "såsom en kostelig läkedom för sår på människor, spruckna händer, fötter och läppar, samt spenar på kor" (Gasl.). Några droppar smält julljus i kons första dryck, sedan hon kalvat, ge hälsa. Alla kläder, som beskinas av julljuset julafton, skyddas under året för mal. Julkakorna skola gömmas och husfadern (drängen) äta av dem på våren, innan han gör första körslan. Julbröd åt kreaturen på våren är bra.

Under påskveckan var man särskilt rädd för häxorna. Natten mellan dymmelonsdag och skärtorsdag fara nämligen alla påskkäringarna genom luften till Blåkulla; påsknatten komma de åter. Under denna tid kunna de föröva allehanda ofog, såsom att draga till sig andras smörlycka genom att kärna i brunnar och källor, utsända mjölkharar (trollharar) för att mjölka andras kor, taga kreatur, ugnsredskap o. d. att rida på samt utsända varjehanda otyg för att åstadkomma förgöring på människor och kreatur. Under tiden från dymmelonsdagen t. o. m. påskaftonen må därför icke eld vara upptänd sedan sol gått ned, och förrän sol gått upp, ty så långt röken går, ha trollpackorna under sina nattliga färder makt med sin förgörning. Spjället bör stängas före solnedgången och icke öppnas före soluppgången, på det att troll och trollkäringar icke må komma in. Icke heller må spjället under dessa morgnar öppnas, förrän elden blivit uppgjord i spisen. Alla dörrar både i mangård och ladugård böra vara tecknade med kors av krita eller tjära, för att trollpackorna ej skola kunna inträngа. Äggjärn bör sättas i gödselhögen, att inte trollpackorna må ha makt att taga något kreatur att

rida bort på eller förtrolla något. Dynggrepar få inte lämnas ute, ty då rida trollpackorna på dem till Blåkulla. Ingenting bör utlånas, ty det kommer att utlånas åt trollpackor. I sädesbingar bör sättas stål, att ingen förgöring må drabba åkern. Ingen brygd bör göras, att inte det söta av vörten må tagas. Inga vävar få ligga till blekning utan böra intagas dessa dagar, annars kunna de förhäxas tillika med linlanden, så att ej något lin kan växa. Inga linkläder få tvättas. Ingen kringgärning får ske såsom spinning, körning med vagn eller tröskning, ty då får boskapen kringsjukan. Ingen kvinna bör spinna, för då får hon svår barnsäng. Ingen bör vara längre uppe än till mörkningen, ej heller stiga upp före dager. "Ingen må då låta löska sig eller låta taga löss, ja, icke ens nämna löss, loppor, flugor, möss, ormar m. m., ty då blir ett stort överflöd därav hela året. Ej heller får skabb eller annat ont nämnas, så framt man vill bliva fri för denna olägenhet" (Gasl.). Den som utspiller vatten på golvet dymmelonsdag, får "ont av lopporna under sommaren" (Dalsl.).

Hämtas vatten skärtorsdag till tvättning, förrän fåglarna kvittra, så slipper man bli solbränd det året. Såväl denna afton som påskafton skall skjutas, ty om trollpackorna höra smällen, falla de ned. Eljest skall allt vara tyst, klockorna skola uppbindas och få ej ringa, orgelverket skall vara tyst i kyrkan och intet buller med något redskap ske. På långfredagen och påskmorgonen får man ej gå barfota, ty då får man bölder eller annat ont i fötterna. Mjölk eller mjölkmat får man ej äta, ty då blir man skabbig. Helst bör man äta kall mat, så att man slipper att elda. Vid frukosten satte man sig vänd åt väster, för att vara säker på att få höra göken på våren från det hållet. Om man på långfredagen, innan eld gjordes i spisen, tog litet sot i skorstenen, hade man ett gott medel mot invärtes sjukdomar hos kreaturen.

På påskdagen bör man ej göra upp eld, förrän det ryker ur annan skorsten, och då lägges horn, näver, tjära, svinhår, skosulor o. d. på elden, varigenom trollen ej komma i husen. Den som eldar med 9 slags lövved, jagar bort trollpackorna. Den som gör upp eld med tre skosulor och 9 halmleder, blir fri från trollpackorna (Grip, Uppl.). Den som denna morgon först i byn gör upp eld, ger lycka åt dem, som röken går över. — Går man ut påskmorgonen tigande och fastande och ställer sig på en jordfast sten för att lyssna, kan man få förebud och tecken till kommande händelser under året.

Även påskäggen brukades till att spå framtiden med. Ett av de vanligaste sätten är att bevara ett påskägg året över; är det sedan fullt, blir man rik, är det tomt, blir man fattig. I Skåne bevaras ännu färgade påskägg med hård äggula inuti. Då äggen skakas, hör man, hur

den fasta gulan slår mot väggen. Sådana ägg äro "lyckoägg". Alla häxor måste påskdagen bevista gudstjänsten, men de läsa sina böner baklänges. Man kan då få se, vilka som äro häxor, om man i fickan har tre ägg, de första som värpts av unga hönor (Wigstr.). Påskäggen ge kraft och skydda för onda makter. Man måste dock omsorgsfullt sönderkrossa skalen, eljest kunna de onda andarna taga bort kraften (Skåne).

Midsommarn är kanske den tid, då man mera än eljest anser sig kunna få veta något om tillkommande ting. Man lyssnar på fåglarnas läten, vilka händelser skola inträffa. Man lägger sig med ett lakan omkring sig ovanpå husets tak, "då många hemliga saker uppenbaras för den så liggande". Vill man veta, om sorgliga eller glada händelser förestå, går man på aftonen ut på ett sädesfält och utser där två sädesstånd, som äro lika långa. Det ena ombindes med ett rött band; det andra med ett svart. "Det stånd, som växer om det andra, antyder då hans blivande öden" (Lloyd).

Ett annat utspörjande är skattuppsökandet. Det sker också bäst vid denna tid med tillhjälp av en *slagruta*[1]. Den är gjord av fyra stickor, som vid ändarna äro infällda i varandra, så att de bilda en fyrkant. Stickorna skola vara av fyra skilda träslag: rönn, asp, mistel och ännu ett slag, som meddelaren ej mindes (Lloyd). Skattsökaren nedlägger nu slagrutan på skilda ställen på marken. På "rätta" stället börjar instrumentet röra sig av sig själv. Slagrutan användes även till att utspörja andra förborgade ting, så t. ex. att uppsöka källådror. En slagruta för detta ändamål är ofta endast en i ena ändan kluven vidja. De båda delarna hållas i sär med händerna, och den odelade spetsen hålles utåt. Vid passerandet av källsprånget börjar spetsen röra sig av sig själv. Ett annat "redskap" att utspörja framtiden är blomsterkvasten av nio sorters blommor. Dessa skola plockas midsommarnatten under tystnad. Ibland upphängas två sådana kvastar i takbjälken, en är "fars kvast", en "mors". Den vars kvast först vissnar, dör först. Midsommarkvasten har också kraft att skydda för trollen, varför en sådan plägar upphängas i ladugården. Där får den i regel hänga till nästa midsommar, då den ombytes. Flickor, som vilja veta sin tillkommande, lägga kvasten under sin huvudkudde midsommarnatten. Då drömma de om deras tillkommande. Samma kraft att hjälpa mot onda makter, som midsommarkvasten har, äger också misteln, därför hänger man den lika gärna över ingången eller i taket såväl i boningshus som i stall. En annan märklig midsommarväxt är ormbunken. Den ansågs blomma kl.

[1] Ruta av tyska Ruthe (Wünschelruthe) = spö.

12—1 på midsommarnatten. Den som varit nog lycklig att plocka en dylik blomma, fick alla sina önskningar uppfyllda (Grip). Tibasten blommar också midsommarnatten (enligt annan folktro även skärtorsdag och valborgsmässoafton).

Många sätt finnas för den ensamma stackars flickan att utspörja sin tillkommande. Sätter hon sig midsommarafton på en sten och lyssnar uppmärksamt, så skall det första ljud, hon då får höra, komma från det väderstreck, där hennes blivande fästman bor. Mellan andra-gångsringningen och sammanringningen midsommardagen kan hon gå ut ensam på marken, gräva upp en torva och lägga några hårstrån därunder. På tredje dagen skall hon då få se sin tillkommande, om hon tar upp hårstråna under torvan (Uppl.). Hon kan också midsommarnatten svepa kring sig ett vitt lakan och kliva upp på taket och där lägga sig med en tvättskål i ena handen och en handduk i den andra, så får hon se sin tillkommande tvätta sig. Ett annat sätt är att tillaga en särskild "saltpannkaka". För att den skall få kraft behöver hon emellertid två "medsystrar". Alla tre skola gemensamt hålla vispen, då det hela (mjöl, ägg, mjölk och salt) skall omblandas, gemensamt vända den, gemensamt dela den i tre delar, äta var sin del och sedan omedelbart gå till sängs. Naturligtvis inställer sig snart törsten och ger karaktär åt drömmen. Den man, som i drömmen ger dem en dryck, blir deras tillkommande. I stället för saltpannkaka kan man också taga en salt sill och förtära ostyckad. Då behöver man ej vara tre om det. Det kan emellertid också vara bra att få veta, huru *länge* man skall få vänta, innan man blir gift. Då kan man tillgripa ett liknande medel som det nyssnämnda med sädesaxen. Man utväljer midsommarafton tre bredvidstående rågstånd och klipper av axen i toppen, så att de bli lika långa. Sedan binder man en röd tråd om det ena axet, grön om andra och svart om tredje. På midsommardagsmorgonen ser man efter, vilket ax, som växt längst. Är det axet med gröna tråden, betyder det kärlek, och hon blir då gift inom året; rött betyder glädje, svart sorg.

Många av dessa sätt för den unga kvinnan att få veta, när friaren skulle komma och vem han skulle bli, brukades även utan direkt samband med någon viss årstid. Här må blott nämnas några av de vanligaste: att räkna blombladen på en prästkrage med "ja — nej", "gifta sig — förlova sig — gå så dan", eller "kärlek — vänskap — hat"; att knyta fem grässtrån, så att det blir en enda ring; blir det flera, "slår det ej in"; att tänka på tre personer och kittla en väninna tre gånger med ett grässtrå på överläppen och låta henne säga, vilken gång det kittlade mest; räkna hundra vita hästar och se efter vilken av mot-

sätt kön, man sedan först möter (först tager i hand); samma förnamn har sedan den tillkommande; lägga en ärtskida med 9 ärter över dörrposten; den första person, som går genom dörren har samma förnamn som ens tillkommande; hittar man ett helt sädeskorn i brödet, går man tillväga på samma sätt med detta; tänka på tre eller flera personer (numrera dem) samt träda en ring på ett hårstrå, sedan hålla ringen över ett vinglas alldeles stilla; pulsens slag meddelar en rörelse åt ringen, så att den slår till glasets innersida en eller flera gånger; slär den två gånger, blir det nummer två av de påtänkta etc. Vill man veta, vad yrke ens tillkommande har, lägger man en äggvita i ett glas vatten en torsdagsnatt och ställer glaset under sängen; under natten bildar äggvitan en del figurer; bli dessa ett skepp, får man en sjöman, en bok en läskarl, en penna en skrivkarl o. s. v. På samma sätt går man tillväga med smält bly i vatten. Man kan också se efter, hur man sliter sina skor: om klack och sula bli jämt slitna, blir den tillkommande en dugande person; om mera på yttersidan, blir den kommande äventyrlig, opålitlig, djärv och egensinnig; om mera på innersidan: vankelmodig, svag, anspråkslös. Vill man veta, från vad väderstreck han skall komma, tager man en äpplekärna mellan fingrarna och "knäpper", så far den åt det håll han skall komma från. Man får vara försiktig, så att friaren ej låter vänta på sig: aldrig döda en spindel, vara snäll mot katter, ej sopa askan i spisen nedåt utan upp mot elden.

Alla dessa sätt att få veta sin tillkommande försöktes ofta blott som skämt utan någon direkt allvarlig innebörd. Andra sätt, som däremot mera brukades på allvar, voro att söka med särskilda medel *förmå* en person att älska sig. Dessa medel voro i allmänhet ej väl sedda, och den flicka, om vilken man visste, att hon någon gång brukat sådant medel, föraktades allmänt och hade mycket svårt för att få friare. I vanligaste fall användes något särskilt kärleksmedel, som skulle tagas in, ätas eller drickas, av vederbörande. Som mat fick personen det i en kaka, som dryck blandat i vatten eller vin. En del av dessa voro av ren sexuell natur: menstruationsblod i vin eller vatten, hår från vissa kroppspartier inlagda i kaka. Andra voro uråldriga kärleksmedel. Så t. ex. tog man ett äpple, prickade flera hål i det och hade det under armhålan en hel natt, samt gav det sedan åt personen. Gnideld buren i ett ruttet bokvedsstycke mellan de två gårdarna, där de två parterna bodde, framtvingade även kärlek. Man tog tre droppar blod av en fladdermus och beströk därmed innersidan av sin högra hand och tog sedan den "man ville ha" i handen. Att taga några droppar dopvatten i ett glas vin var ett ofta brukat medel. Ännu ett annat sätt var att anlita trollkunnigas hjälp. Trollkvinnan tog då en sak, signade

och lät personen äta den eller beströk honom därmed. Alla dessa kärleksmedel ansågos i vissa fall vara så kraftiga, att personen redan natten efter begav sig till flickan och lade sig bredvid henne i sängen.

Hade man på så olovligt sätt framtvingat kärlek, fick personen vara på sin vakt och försöka befria sig från de magiska verkningarna så gott han förmådde. Kakans eller dryckens verkan försvann, om man ej förtärde *allt*, därför smulade man av litet grand av kakan eller fällde några droppar på golvet, om man hade misstänkar. Trodde man, att man genom trolldom tvungits att älska en kvinna, skulle man slå henne med flata handen i ansiktet, så att hon fick näsblod, så upphörde förtrollningen. Man kunde också bedja en "klok" kvinna taga något (hårstrå e. d.) från flickan och nedgräva detta (lägga det i en myrstack, en öppen grav).

En ung man kunde också, innan han bestämde sig, vilja veta, om hans utvalda var mö. Slog han henne tre slag på ryggen med en psalmbok, som varit fästmögåva, blev hon havande vid första otillåtna umgänge. Detsamma skedde, om man skilde en vagn åt och lät flickan gå emellan dem.

De flesta medel att framtvinga kärlek eller utspana, vem den tillkommande skulle bli, brukades av kvinnor, männen voro merendels passiva. Ibland kunde det dock hända, att även de ville framtvinga kärlek. Ett av de medel, som då brukades, bestod i att döda en orm med käpp och med denna senare slå tre lätta slag på flickans rygg.

Hade de unga fått varandra, och bröllopet skulle redas, behövde man även iakttaga alla nödiga försiktighetsmått. Även ville man veta, om äktenskapet blev lyckosamt. Lysning borde alltid uttagas i ny, likaså borde bröllop hållas i ny. Två släktingar borde ej ha bröllop på en och samma dag, för då blev ettdera olyckligt. Framför allt skulle ej två systrar eller syster och bror ha bröllop samtidigt. "Dubbelbröllop" är "ångerbröllop". Bruden skulle akta sig för att ha något som tryckte eller spände, framför allt icke trånga skodon, för då fick hon lida förtryck i äktenskapet. Hon skulle laga, att hon först fick se brudgummen, innan han såg henne; hon skulle sätta sin fot framför hans under vigseln, först sätta sig ned i brudstolen, försöka tappa något, som han fick ta upp, ropa "ja" högre än han vid vigseln — allt för att få husbondeväldet. De skulle sitta tätt samman, att inga "onda ögon" kunde komma att skilja dem, ej se sig tillbaka, för då kunde det hända, att någon annan kom och skilde dem åt. De skulle hålla ett band mellan sig under vigseln, för att bli ensamma tillsammans. Den som under vigseln lutade från den andra eller såg bäst ut, dog först. Bruden borde ha pengar i skon för att ej bli fattig. För att få lätt barnsäng,

skulle hon, vid hemkomsten från kyrkan, till vänster spänna från bukhjorden, om hon ridit, fimmelstången, om hon åkt. Den som kröp genom en sele, fick lätt barnsäng, men barnet blev en mara. Ost och bröd i brudsängen gav lycklig barnsäng. Sov bruden med ett gossebarn hos sig natten innan bröllopsdagen, blev första barnet en gosse. Hon borde mjölka en ko på morgonen för att kunna ha mjölk i bröstet, då hon fick barn. Samma resultat ernåddes, om hennes moder mötte henne med ett glas mjölk, då hon kom från kyrkan. För att ha rikligt med mat i huset, borde modern (eller någon annan) ge henne en matbit, sockerbit e. d. att äta omedelbart efter vigseln. Sådant väder det var bröllopsdagen, blev det (i andlig bemärkelse) under äktenskapet. Regnade det under bröllopsdagen (i brudkronan), blev det tårar i äktenskapet. Efter annan tradition betydde regn: guld. Var bruden ej mö, föll håret av brudpigorna. Var det en begravning på bröllopsdagen, fick brudparet ej gå in i kyrkan, förrän graven igenmyllats, eljest blevo de fattiga. Den som först insomnade bröllopsnatten, och den, som först såg sig om under vigseln, dog först. När bruden kom hem från kyrkan, borde hon hastigt stiga ned från hästen, taga av betslet, stryka hästen på nosen och spänna upp sadelgjordarna, så skulle hon alltid få lätt arbete. Strödde man linfrö under gillesbordet eller ställde en dynggrep under bordet vid bröllopsmiddagen, fick bröllopsfolket ej aptit[1].

Det ansågs i allmänhet som en stor lycka att få många barn, men man ville som alltid gärna gå framtiden i förväg och förvissa sig om ett visst antal. Helst ville man ha gossebarn, enär de ansågos värdefullare än flickebarnen. Hade en fader fått ett stort antal flickebarn, var han alltid utsatt för hån och begabbelse av sina grannar. I Värmland brukade bruden, under det hon satt i brudstolen, taga med så många fingrar på bara kroppen, som hon ville ha barn (Fernow). Då ett barn redan fanns, sökte man övertyga sig om, vad slag det nästa skulle bli genom att iakttaga, vilket ord barnet först lärde sig säga. Var det "pappa", blev nästa ett gossebarn, var det "mamma", blev nästa en flicka (Uppl.).

Medel för undertyckande av havandeskap voro allmogen ej obekanta, fastän det alltid ansågs som orätt att anlita dem. Gifta kvinnor, som ej ville ha barn, sades ibland kunna höra de "ofödde" sucka och klaga över att ej ha fått liv.

En kvinna hade under havandeskapet att iakttaga mycket för att skydda sin frukt från ont. Den största försiktigheten gällde första,

---

[1] Utförligt om övertron vid förälskelse, förlovning och bröllop i T. Norlind, Sv. bröllopsseder.

mellersta och sista månaderna, vilka på grund av känsligheten för intryck fingo namnet *lytemånader*. Redan innan havandeskapet kunde hon behöva försäkra sig om framgång. Så t. ex. plägade en brud bröllopsnatten ha ost och bröd hos sig i sängen för att få lätt barnsäng. En havande brud skulle smaka på varje rätt (bita i bordduken) vid bröllopsmiddagen för att undvika falska värkar. Lätt barnsäng erhölls, om modern omfamnade gårdens vårdträd. Hon borde under havandeskapet hålla sig hemma och undvika häftiga sinnesrörelser samt allt som kunde skrämma. Blev hon rädd för något eller såg något obehagligt, fick barnet men därav, och man trodde sig kunna närmare bestämma, när detta skulle inträffa. Om man räknade efter i vilken vecka det skett, skulle barnet få sjukdomen, utslaget eller tecknet på året med samma tal. En skrämsel i 15:e veckan lät barnet få sjukdomen på 15:e året o. s. v.

De försiktighetsmått hon hade att iakttaga voro delvis av fullt vanlig natur utan någon egentlig övertro. Till sådana hörde, att hon skulle akta sig för att bli skrämd av en arg hund, en häst, en tjur, en orm m. m., för att barnet ej skulle få något, som erinrade om det djuret, som skrämt henne. Till samma grupp av försiktighetsmått hörde även, att hon skulle akta sig för att få ett slag eller sår på en viss kroppsdel, för att ej barnet skulle få märke på motsvarande ställe. Om hon t. ex. brände sig på fingret och slog häftigt med handen mot höften, fick barnet ett rött märke på sin höft. Likaledes kunde en brännskada åstadkomma, att barnet vid födseln var hudlöst på motsvarande ställe. Dylika födelsetecken kunna förklaras fullt naturligt och höra således ej samman med övertro. Andra försiktighetsmått voro emellertid av ren vidskeplig natur.

En stor del av dessa vidskepligheter uppstodo närmast som förklaring av en del medfödda lyten och sjukdomar och för att undvika dem, måste modern iakttaga försiktighet. Några av de lyten man särskilt fäste sig vid och som man förklarade genom en eller annan oförsiktighet eller tillfällighet under havandeskapet må här citeras:

H a r m y n t h e t: därför att modern sett i en öppen grav, eller på ett årder; sett ett huvud av levande eller död hare; sett en yxa i huggkubb eller kniv i en brödkaka; sett en harmynt person; sett en fällkniv ligga på rygg; sett en gaffel eller hötjuga stå med spetsarna nedåt. — F a l l a n d e s o t: därför att modern gått över en kullfallen gärdesgård; sett en person med denna sjukdom; sett ett kreatur slaktas; sett en halshuggen höna flaxa med vingarna; gått över en grav, som efter kistans förmultning insjunkit; sett eldsvåda, slagsmål, mord, en människa svimma, en kvinna förlösas, en ko kalva, blod rinna; sett någon inkomma

med två förkläden på sig; sett en väv klippas ned; om hon själv vävt och värkarna kommit under tiden; om hon gått till kyrkan någon *fjärdedag* (jul, påsk, pingst eller mickeli). — Vindögdhet: därför att modern sett i ett nyckelhål, butelj, flaska, springa e. d. — Röda fläckar på huden *(vådeldsmärken):* därför att modern sett eldsvåda, brinnande ljus, som fattat eld, och med handen vidrört någon del av sin kropp; sett någon med detta onda. — Bölder: därför att modern ätit sittande på ett kistlock med naglar. — Gapmun (mun, som alltid står öppen): därför att modern sett en vävsked sitta tom i slagbordet; sett ett kistlock stå på hakar. — Mask: därför att modern gått över en riskvast eller skurviska. — Stolsteg (ansvällning på ögonlocken): därför att modern sett en upp- och nedvänd stol med stolbenen i vädret. — Mässling: därför att modern passerat under en hud, som icke varit avhårad. — Skrovler: därför att modern gått med obetäckt huvud; sett bottnen på en likkista; sett en öppen grav; sett ett lik. — Dålig andedräkt: därför att modern mött något med dålig lukt och hållit för näsan; känt liklukt. — Fräknar: därför att modern ätit ägg efter tjäderhöns (orrhöna)[1]. — Hes röst: därför att modern ställt sig under en sågkvarn i gång. — Glupskhet: därför att modern ätit mycket under tiden; sett en tillknuten tom säck. — Tjuvaktighet: därför att modern tillgripit något av annans egendom under tiden.

En del av dessa sjukdomar kunde omintetgöras, om modern blott var omtänksam nog. Ett vanligt sätt att hindra det onda, som eljest skulle inställa sig, var beröring. Hade hon sett någon med ett visst ont, skulle hon beröra personen (ge honom en örfil!); ett annat sätt var att spotta för sig; ett tredje sätt var att bevara delar av det som väckt det onda (vid vådeldsmärken förvara en del av bränderna) och med det bestryka det onda stället hos barnet, eller lägga föremålet i vatten och därmed tvätta barnet; ett fjärde sätt var att få blod av den, som vållat åkomman, få blod av en avrättad person; eller också få hår av personen eller djuret, som vållat det onda, och lägga dessa i vatten samt därmed tvätta åkomman.

Fick kvinnan missfall, ansågs detta ofta vara förorsakat av onda makter, älver eller vättar, vilka velat taga barnet. Modern skulle därför akta sig för en del djur framför allt vargar, vilka lätt kunde vara varulvar, som ville åt fostret. Det var särskilt farligt för en havande kvinna att gå över en bro. Gick hon under ett rep, föddes barnet med navel-

[1] Äter hon hönskött, blir barnet noppigt i skinnet över hela kroppen, likasom plockade höns se ut (Gasl.).

strängen snodd om halsen. Ogift kvinna kunde ej föda, förrän hon yppat faderns namn.

Innan barnet var döpt, kunde onda makter lätt driva sitt spel med det. Särskilt ofta hände det, att trollen kommo och bytte barn. *"Bytingen"* låg då i vaggan i stället. Dylika barn hade stort huvud, liten kropp, hade frisk aptit men växte inte. För att försäkra sig om, att man fått en sådan och i så fall bli kvitt ungen, skulle man elda bakugnen och låtsa, som om man ville slänga in barnet, så fick man sitt eget igen. Ett annat sätt att utröna, om det var ett trollbarn man fått i stället, var att lägga malt i ett äggskal och låtsa sig brygga i det. Barnet skulle då tala och säga: "Jag har sett sju bokskogar växa upp och ruttna ned, men aldrig har jag sett bryggas i ett äggskal." Man skulle då genast gripa fatt i barnet med orden: "Är du så gammal, skall jag döda dig." Detta frammanade trollmodern att återlämna det barn hon rövat, därvid hon återtog sitt eget.

Även sedan det var döpt, kunde naturväsenden förorsaka rätt mycket ont och sända sjukdomar. Till dessa hörde t. ex. utslagssjukdomarna. De hade erhållits av älvorna, vilka hämnats, för att modern någon gång kastat ut hett vatten på marken. Sjukdomen kallades *älvablåst,* emedan älvorna troddes ha blåst på barnet. Tog man smedjepusten och blåste på barnet, gick det onda bort. Man kunde också blåsa genom en nässelstjälk för att göra det friskt igen.

Kikhosta var en annan sjukdom, som man fick försöka bota på något sätt. Ett medel var några droppar ur nattvardskalken efter en nattvardsgång. Ett annat sätt var att en torsdagsmorgon med några droppar stomjölk i en skål gå upp till ett skatbo samt insätta och uttaga skålen 9 gånger. Mjölken gavs 3 teskedar dagligen 9 dygn i ny och lika många i nedan. Ett annat var att en söndagsmorgon koka gröt på en bro med nordrinnande vatten vid eld bestående av kvistar från 7 skatbon. Vattnet skulle vara taget under bron. Gröten skulle intagas på samma sätt som i förra fallet. En kvist, som en skata tappat på väg till sitt bo, skulle barnet bita i 3 gånger i ny och 3 i nedan, så blev det befriat från kikhostan.

Ett på sätt och vis mera naturligt ont var tandsprickningen. För att lindra smärtan här hade man många medel: att stryka två gånger över käkarna med blod av en tuppkam, vari man klippt till blödning; binda en vargtand kring halsen (Ydre); att låta barnet svälja första tanden (modern svälja tanden). Ur tänderna tog man även spådom: tidig tandsprickning betydde, att syskon snart skulle följa. Kommo första tänderna i nedre käken blev barnet enfaldigt, i överkäken "framtaligt" (Ydre). — Längre fram i tiden, då barnet begynte fälla tänder, skulle

man kasta första tanden på elden och säga: "Mus, mus, mynta, ge mig en guldtand i stället för en bentand" ("Loke, loke leve, ge mig" etc.). I stället för elden kunde man stoppa ner tanden i en golvtilja eller gräva ned den i jorden med samma "bön".

En annan vanlig barnsjukdom var engelska sjukan (riset), vars verkningar vanligen voro missbildning i ryggraden. Sjukdomen kallades vanligen *skäver, skärva, skeva, älta* m. m. Man indelade detta i 9 olika slag: bröst-, mag-, led-, ben-, lik-, hor-, orm-, stjärn- och fönsterskäver. Av alla botemedlen må här blott nämnas: smörjning, blod från far eller mor, mjölk eller smör från 9 hustrur, filspån från ett geväd, silver- eller kopparmynt från lik. En del av kurerna voro så ansträngande för barnet, att det kunde hända det dog av den alltför våldsamma behandlingen.

Ej blott vid barns sjukdomar utan även vid de äldres tog man gärna råd av yttre tecken. Man ville veta, om sjukdomen blev till döds eller ej. Ett osvikligt varsel om en insjuknad kommer levande ur sin säng eller ej ger den sjuke omedvetet, när en person avlägger sitt första sjukbesök hos honom. Rör han först fötterna, kommer han att ännu en tid trampa jordens stoft, men lyfter han först en hand, är det ett gripande efter vägledning till högre rymder. Ugglans skrik och hundens tjut, korpars kraxande på taket, aska eller lera från kakelugnen på det heta brödet äro alla varsel för lik i huset. Detsamma gäller: om ett barn, som redan lärt att gå, börjar krypa på händer och fötter på golvet; om man hör ringning i öronen; om spjället dallrar av sig själv; om någon, utan att tänka därpå, sjunger en likpsalm; om två käppar befinnas lagda i kors över varandra utan att någon med avsikt lagt dem så; om en ärvd kastrull ger från sig ett eget ljud vid kokning. Andra tecken höra mera till de egentliga varseltecknen: om man ser en svart hand på rutan, om man hör slag på dörr eller ruta, om sparvar hacka på rutan, om en höna galer, om göken gal invid hus, om man hör mycket väsen av sönderslagna fat utan att i verkligheten något gått sönder, om en hund ligger längs åt en tilja på stuggolvet, om en hund skäller ilsket utanför fönstret, om man hör steg gå och en dörr öppnas, utan att man kan upptäcka att någon kommit m. m. Även ur drömmar hämtar man, som vi sett, dödsvarsel: dröm om vita linnekläder, dröm, att en eller flera tänder falla ur mun; kände man i drömmen, att det gjorde ont, när tanden tappades, blev förlusten särskilt smärtsam för den drömmande; dröm om en god vän, som tog ett smärtsamt farväl av personen, bådade denna väns död; dröm om en avliden person, att han var död, bådade egen död; dröm om, att man

gick till kyrkan och var tullt färdig man att ha glömt något, betydde att man skulle dö det året.

Det var fordom vanligt, att man planterade ett träd vid en persons födelse, och när detta träd visade tecken till svaghet, fick man göra sig själv beredd. En gumma från Norrland berättade för Eva Wigström: "I Norrland bruka vi plantera en telning eller kvist, när ett barn födes, och kalla vi detta träd för livsträdet, och däräv tages varsel för barnets liv. Jag kände en ung flicka, som hade ett mycket lovande livsträd. Men plötsligt började det vissna i kronan. 'Ja, nu lider det också för mig', sa' flickan. Och säkert är, att hon och hennes livsträd dogo samtidigt." En skånsk gumma meddelade E. Wigström, "att när ett träd går ut i ens trädgård, dör någon i ens släkt". Fordom hade man å gårdsplanen träd, som skulle sinnebilda släkten, och så länge denna bibehöll gården, frodades trädet, men när släkten dog ut eller gården såldes, torkade trädet bort. Att hugga ned ett sådant "vårdträd" ansågs bringa olycka åt släkten särskilt åt gårdens ägare. Fordom avbildade man döden som en man, vilken skar av ens livsträd. Trädens och människornas födelse, utveckling och död ha sedan mycket lång tid tillbaka i folktron jämförts med varandra.

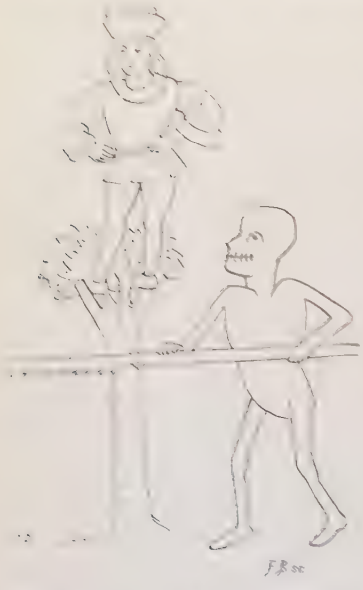

Fig. 283. Livsträdet. Medeltida bild. (Hildebr.)

Vid en persons död och begravning försökte man skaffa sig upplysning om, huruvida ett nytt dödsfall i släkten strax efter vore att vänta. Man iakttog vissa tecken: Om den dödes huvud lutade åt högra sidan, skulle någon av hans släktingar på manliga sidan snart följa efter honom, om åt vänster kvinnlig; stelnade kroppen hastigt, kom någon i släkten snart att dö; om jorden ifrån gravkanten av sig själv nedföll i graven, innan kistan kommit dit, skedde detsamma; knarrade båren, varpå kistan ställdes, dog någon i byn snart. Omedelbart efter begravningen uppbrändes den halm, varå liket legat. Man tillsåg då noga, huru den brann. Om röken slog ned invid huset, kom en och annan i huset snart att dö; steg röken rakt uppåt och gick långt bort, blev nästa dödsfall längre bort, och rökens riktning angav, åt vilket håll det kom att bli.

Det nästa man tänkte på var, om den döde blev salig eller ej: Om

kyrkklockorna ljödo klart vid en begravning, hade han kommit till himmeln, var ljudet dovt, eller några ovanligt hände, t. ex. en plötslig storm, eller om en korp hördes i luften, gjorde djävulen anspråk på den döde såsom sin tillhörighet. Om linfrö ströddes på vägen till kyrkan och omkring graven på begravningsdagen, förlorade satan all makt över den avlidne.

Slutligen ville man skydda sig för genfärd: Den som ej fick ligga i vigd jord (t. ex. död genom drunkning), hade ej ro i sin grav; den som hade begått ett brott, som ej uppdagats före döden, gick igen, ända tills det blivit bekant, att han begått det. Om man uppbrände sänghalmen, varå personen dött, om man hängde en yxa eller annat huggredskap över dörren, strödde linfrö utomkring huset, eller någon viskade i örat på den döde, att han icke borde komma till livs igen, så blev han aldrig gengångare. Den döde visade sig än som spöke i människohamn än som djur. Andarna tänktes leva i dödsriket som människor, men då de visade sig påtogo de ibland djurgestalt. De som visade sig i fågelskepnader, ansågos icke ha det illa i andra världen. Värre var det ställt för dem, om de visade sig som kolsvarta hundar, ty i denna skepnad uppträdde också stundom den onde. "Många människor spöka, utan att någon får veta, vad de gå efter." Några visa sig i olika skepnader. En ryttmästare på Vittskövle visade sig i liknelse av en piga med en mugg i handen (Wgstr. FS). Andra visa sig, som då de färdades livslevande. Om de som spöka, tror man i allmänhet att de ha något ont, som inte kommit i dagen. "Men vad skall man säga därom, att folk, som ingen veterligt har gjort något ont, ändå inte kunna få ro i jorden under den första tiden?" Ibland ser man dem inte, men bandhundarna skälla rysligt, och på morgonen kan man förnimma en den hiskligaste liklukt (Wgstr.). De döda gå igen endast den närmaste tiden efter. Allt efter hand bli besöken mindre talrika och till sist bli de borta. Det är farligt att tala till de döda, för då ta' de tatt i en och dansa med en. De dödas dans med levande är alltid farlig.

Vid högtiderna få de döda makt att osynliga vara närvarande, och de vilja då gärna ha något av maten. Utsättandet av mat till "änglarna" julafton har redan omtalats och det skulle kunna tilläggas, att samma sed brukas vid bröllop, då bruden alltid bör lägga undan litet mat till dem. Tidigt före julottan fira de döda gudstjänst i kyrkan.

Döden betraktas hos allmogen i allmänhet ej som fasansfull. Tvärtom brukas i allmänhet uttryck, som visa, att man tror på, att allt blir lättare och bättre, än här på jorden. "Han har sluppit", "Ja, lycklig han, som slapp ifrån" äro uttryck, som ofta brukas i Skåne vid om-

talandet av dödsfall. Man tror därför, att en person har ont samvete, om han visar fruktan för döden. Ingen vill därför visa annat än lugn.

Folktron är i allmänhet deterministiskt till sina grundförutsättningar. Ett blint, obevekligt öde leder människans alla handlingar och göromål. Hon kan ej göra något att förhindra, vad som redan är förutbestämt. Det gäller därför blott att spörja om hur framtiden blir och ej själv gripa in i dess gång. Alla möjliga försiktighetsåtgärder iakttogos visserligen, men man trodde ej på, att de förmådde så mycket. Det var blott för att man ej efteråt "skulle ha något att förebrå sig". I denna ödestro ligger dock en viss trygghet och säkerhet. Känslan för lagbundenheten i allt ingav allmogemannen även en tro på sig själv och sina egna krafter. Djärvhet, mod och tapperhet följa ofta av den deterministiska livsuppfattningen, och har svenskens lynne än varit tungsint, har dock hans karaktär varit seg och uthållig, fast och dådkraftig.

Litteratur: T. Norlind, Studier i sv. fklore, 1911. — Samme författare, Skattsägner, 1918. — Samme författare, Sv. bröllopsseder, 1919. — Samme författare, Spiritusglaube in Schweden, Zeitschr. d. Vereins f. Volksk., Berlin 1915. — E. Hammarstedt, Fågeln med segerstenen, sprängörten och livsämnet, Medd. N. M. 1901. — Samme författare, Inspirationsfågeln, Fatab. 1908. — A. Flentzberg, Föreställningar om älvorna, Fatab. 1907. — S. förf., Spott och spottning, Fatab. 1908. — Gaslander, Beskr. om allm:s sinnelag i Jönk. l., Ldm. Bih. I: 3, 1895 (cit. Gasl.). — E. Wigström, Folktro o. sgnr, Ldm. VIII: 3 (cit. Wgstr. F. S.). — S. förf., Folkdiktning I, 1880; I, 1881 (cit. Wgstr. Fkd.). — Hyltén-Cavallius, Värend o. virdarna (cit. Vär.). — L. F. Rääf, Ydre hd, 1856 ff. (cit. Ydre). — Bidrag till Södermanlands kulturhist., 1877 ff. (cit. Sdm.). — H. T. Feilberg, Der Kobold in nord. Überlieferung, Zeitschr. d. V. f. V., Berlin 1898. — S. förf., Sjæletro, Kbhn 1914. — S. förf., Drager, Lindormer, Slanger i Folkens Tro, Nat. og. Mennesket XI, Kbhn 1894. — S. förf., Ordbog ov. jyske Almuesmål, Kbhn 1886 ff. — Fr. L. Grundtvig, Fuglene i Folkets Diktning og Tro, Kbhn 1883. — S. förf., Løsningstenen, Kbhn 1878. — J. Henriksson, Plägseder o. skrock bl. Dalslands allmoge, 1889. — E. Fernow, Värmland, 1773, 79 (ny uppl. 1898 f.). — J. P. Wallensteen, Vidskepelse ... i Danderyd, Bidr. t. v. odl:s hfdr 7. — P. E. Sköld, Blekingsägner, 1917. — C. W. v. Sydow, Draken som skattevaktare, Festskr. t. E. T. Kristensen, Kbhn 1917. — S. Samuelsson, Värmländsk fktro, Fatab. 1912. — J. Lindgren, Läkemedelsnamn, 1918 (fortsatt 1925). — L. Lloyd, Sv. allm:s plägseder, 1871. — Sv. Lampa, Om fklig övertro, Heimdals fkskr. 39. — E. Modin, Huskurer, Ldm. VII: 2. — Eneström, Finvedsbornas seder o. liv, 1910 (cit. Finv.). — Se i övrigt de båda föreg. kap:s litt.

FEMTE KAPITLET

FOLKDIKTNING.

Man har i allmänhet satt konstdiktning och folkdiktning mot varandra samt låtit den förra bli individuell och buren av en viss person, under det att den senare fått bli det allmänna utan varje personlighetsprincip. Intet kan vara oriktigare än detta. Folkdikten har alltid varit personlig och uppburits av konstnärer i ordets bästa bemärkelse.

Det har hos allmogen alltid existerat en konstnärsklass, som upptagit diktstoffen eller dikterna och danat dem vidare till konstverk i allmogeanda. Det kommer härvid an på bondekonstnärens såväl egna utbildning som nedärvda anlag. I varje socken har alltid funnits en eller flera, vilka vid fester och andra tillfällen haft till uppgift att underhålla med berättelser, visor, sagor m. m., och den ersättning de härför kunnat påräkna, har ofta stått i direkt förhållande till deras framställningskonst. De plägade ofta förena berättaryrket med spelmansyrket, och ej sällan var ersättningen så riklig, att de ej behövde utöva något hantverk vid sidan. Under 1700-talet omtalas häradsspelmän liksom häradshantverkare, vilka av landshövdingeämbetet fått rätt till ensamt utövande av detta yrke. Det hände dock ofta, att en skräddare eller skomakare hade spelmans- och berättaryrket som extra sysselsättning, och jag har redan i mitt kapitel om samhällsklasserna vidrört dessa två hantverkares stora förmåga att kunna underhålla och roa. Yrkena gingo ofta i arv, och därför kunde också dels anlag ärvas, dels färdigheter föras vidare, i det en fader undervisade sin son i sin konst. Sådana konstnärer kände sig ofta stå närmare de litterära intressena än andra i byn, och det hände därför ej sällan, att de ägde en högst ovanlig färdighet i att kunna läsa och skriva. De hade därför lättare än andra att ur böcker och skillingtryck skaffa sig de nödiga kunskaperna för att något så när följa med de högre klassernas litteratur.

Folkdiktningens alster föredrogos i regel vid folkfesterna, i synnerhet vinterkretsens fester och aftnarna för beredande av humle, lin, spinning m. m. Vid de stora festerna, då feststämningen rådde, var det de yrkesmässiga berättarnas konst man njöt av, vid de enklare arbetsaftnarna höll man till godo med dilettanternas reproduktion av de en gång vid festerna hörda berättelserna.

De egentliga bärarna av allmogedikten voro äkta konstnärer, oförmögna till regelbundet arbete, oroliga naturer, som aldrig gåvo sig ro att stanna å någon plats, känslomänniskor, som i varje ögonblick krävde allt och gåvo allt, fritänkare och grubblare, hädare och hycklare — allt utom konsekventa personligheter. Jörgen Moe har tecknat en sådan berättare så här: "Han var led och stygg som arvsynden, varav han nog också fått sin portion; ty han var känd som en ogudelig kropp och hade all sin tid drivit omkring från gård till gård och från bygd till bygd som ett slags mellanting mellan tiggare och gäst. Men hur kunde han inte berätta! Man kunde knappt säga, att han berättade sina sagor, ty han spelte dem: hela hans person från hjässan till fotabjället var berättande; och när han kom till det stället i äventyret, där Askprinsen hade fått prinsessan och allt var jubel och bröllopsglädje, så dansade han denna sagas 'snipp, snapp, snut' efter en gammal polsktakt." — Som alla konstnärer dömdes dessa personer helt olika, allt efter som man såg på deras liv eller deras konst. Om en förtäljare från Dalsland fällde en gång en bonde följande yttrande: "Prata lort och önska bort i väder och vind, det kan väl Backmans Anders, men ta' sig för något, som ger bröd, det har han aldrig velat. Det har varit en äkta lathund, och därför har han det ock, som han har det." Den gamle prosten i församlingen såg emellertid litet djupare och sade om samme man: "Anders Backman har aldrig kunnat fatta livets stränga krav på arbete och omtanke. Han är en poetisk natur, som, i saknad av rätt utveckling, drömt bort en stor del av sitt liv."

A. FOLKSÄGNER.

Sägnen framställer en händelse, som om den verkligen hade inträffat, då däremot sagan ej fäster sig vid sanningsenligheten utan mera vid det roande och underhållande. Sägnen står därför verkligheten närmare, under det att sagan står fantasilivet närmare. Sagan är mera

folkdikt än sägnen och därför också, formellt sett, mera komplicerad än sägnen, som i flesta fall är kort och av elementär gestalt.

Jag vill begynna översikten av sägnerna med en synnerligen allmän grupp, som kan kallas "natursägner". Dessa söka ge en förklaring av ett visst naturfenomen genom en berättelse. I Bleking förekommer följande förklaring av norrskenet: en svanflock flög långt upp åt norr och lade sig alldeles uttröttad på ett isfält; benen fröso sedan fast i isen, och där stå de än i dag; ibland söka de lyfta sig till flykt, och när de flaxa med vingarna, blir därav det återsken på himmeln, som kallas norrsken (Runa 49, s. 31). Om regnbågen berättade en fiskarhustru från Skåne: "Stundom händer det, att fiskar kunna liksom regna från himmelen ned på torra landet; detta vållar regnbågen, ty han står, som ju var och en kan se, med sin ena ända i hav, åar eller strömmar, och då händer det ibland, att han drar upp fisk på landet" (Wigstr. Fkd. II, 285). Månens utseende och skuggbilder ha alltid intresserat folkfantasien, och många tydningar av skuggningarna ha försökts. Enligt folktro i Västergötland ser man i månen en gubbe, som stal en säck ärter. Gud lät honom själv välja sitt straff, antingen han ville sitta i solen och brinna eller i månen och frysa. I Gästrikland ser man i månen två gubbar, som ha en tjärburk mellan sig. De gingo nämligen upp för att tjära månen, så att han inte måtte röja dem, när de skulle stjäla. Men Gud straffade dem därmed, att de själva blevo fast, och där sitta de nu till domedag (se även Uppl. fm.-f:s tidskr. II, s. LII). Den vanliga formen av natursägn är den, där naturföreteelserna på jorden, land, hav, berg, klippor, stenblock m. m., förklaras. De handlande personerna äro här visserligen jättar men något samband med jättesägnerna äga de ej, och jätten är ej skildrad som någon bestämd person. Här några exempel på dylika sägner. En hälsingesägn lyder: Långt tillbaka i den grå forntiden, innan ännu Dällarne funnos till, fanns en jättekvinna, vilken ville igenfylla den nuvarande Hudiksvallsfjärden. Hon gick upp i land och krafsade med båda händerna sand i sitt förkläde. Fördjupningarna fylldes med vatten. Mellan båda groparna blev en sandrygg kvar — det är nu Norrbo socken. Då hon fått förklädet fullt, gick hon att tömma det i havet. Men det fanns ett hål på förklädet och därigenom rann en del av sanden ut och bildade åsen genom Hög och Tuna socknar, så att då hon kom ned till havet, hade hon endast en liten del kvar, som hon tömde ur, och därav bildades den s. k. Malm, en sandudde i fjärden mellan Djupö och Lingarö. Härmed tröttnade hon på försöket" (E. G. W., Gamla minnen fr. Delsbo o. Bjuråker, s. 8). Samma sägn berättas i Skåne om Ringsjön och Björnekulla klint. Även här förekommer en jättekvinna med jord i en säck och hål på säcken

(Runa 49, s. 29). Andra hithörande sägner tala om broar, som skulle läggas över ett sund, men jättarna, som utförde verket, hindrades av någon anledning att fullfölja sitt verk. Tvenne jättesystrar ville bygga en bro över Kalmar sund, men den ena dödades av blixten (Hofb. Fs., s. 66; om jättars brobyggnader se även Landsm. V: 2 s. 79 m. fl. st.). Andra sägner tala om sjöars och öars uppkomst. En jätte ville plöja och satte plogen på samma plats, där Askersund nu ligger. Han tog upp den, där Jönköping nu är. En djup fåra hade han grävt, och Vättern bildades på så sätt. Jorden, som uppgrävts, kastades ut i Östersjön och blev Öland. — Om många åar berättas det, att de grävts av jättar eller "rån" (se t. ex. Vängel- och Faxälven, Landsm. V:2, s. 72). Djupa, outgrundliga sjöar förklaras ofta vara sjunkna slott. Egendomsherren har varit stolt och övermodig och till straff har han och hans slott sjunkit i havet (se t. ex. Odensjön och Ifösjön i Skåne). Andra sägner tala om i havet sjunkna öar. Den mycket kända Östersjösägnen om Vineta är en sådan. Öarna visa sig ibland men sjunka igen, om man ej på något sätt kan binda dem. Gotland bands med eld (enligt Gotlandslagen) och Hallands Väderö därigenom, att några drunknade män begravos på den (Wgstr. Fkd. II, 218). Om källor heter det ofta, att någon oskyldig dödats på platsen (Erikskällan i Uppsala m. fl.). I Torekov finns en källa, som uppstått så, att en oskyldig dödats genom sänkning av en båt; liket flöt i land vid Torekov (Wgstr. Fkd. II, 237). Om stora klippblock i närheten av kyrkor heter det, att en jätte slungat dem mot kyrkan, men stenen nådde ej fram (jättinnan har slungat det i sitt strumpeband; märket efter bandet syns i stenen).

Närstående natursägnerna äro de s. k. "namnsägnerna". De vilja förklara uppkomsten av ett by- eller gårdnamn (platsnamn, provinsnamn). De äro i allmänhet skämtsamt hållna. Några exempel kunna belysa arten: En by i Skåne skulle ha namn, och man hade slutet klart: *inge* eller *unge*. Under överläggningen hördes ett lamm bräka: *bä,* och så fick byn heta *Bälinge*. Från norra Hälsingland lyder en annan dylik sägn: Tre personer sågo sig omkring i en nejd och klevo upp på var sitt berg. Den ene sade: "Jag *si'n sjö*"; den andre: "Jag si'n *ään sjö*"; den tredje: "Jag si *själva sjön!*" Socknarna fingo sedan heta: *Sidensjö, Anundsjö* och *Själevad* (på folkspråket: Sinsjö, Änasjö och Själa). — Om de norrländska landskapens namn upplyser sägnen: Fyra bröder grundade nybyggen och begåvo sig sedan på släktmöte söderut. De berättade om sina nybyggen. Den ene sade sig ha funnit ett vackert och *jämt land;* därav blev *Jämtland*. Den andre sade, att han var *ångerman;* därav blev *Ångermanland*. Den tredje sade, att hans land var så där *mitt emellan;* därav blev *Medelpad*. Den fjärde sade: "Gud

ske lov jag har *hälsan!*" Därav blev *Hälsingland* (Styffe-var. Landsm. V: 2, s. 75).

De historiska kunna indelas dels efter olika tidsepoker, som folkfantasien särskilt fästat sig vid, dels efter de olika samhällsklasser, som givit upphov till sägnerna ("personsägner"). Om den första primitiva odlingen handla sägnerna om överbefolkning. Då landet ej längre kunde föda den stora mängden, beslöt konungen, att de sjuka skulle offras (en del efter lottning flytta bort). En klok kvinna räddade de arma genom att i stället föreslå nyodlingar (Gotlandssagan: Disasagan, Landsm. V: 2, s. 73, Djurkl. När. 70; Afzelius Sagoh. I, 15; L. Salvius Uppl. 151 s. 430 här). Ofta är det hungersnöd, som sättes i samband med, att ej alla kunna finna sin föda. — Från medeltiden äga vi en in i senare tider populär sägngrupp i digerdödssägnerna, vilka egentligen blott äro allmänna pestsägner, vilka grupperats omkring den största pesthändelsen. Pesten vandrar som person omkring antingen som man eller kvinna eller bäggedera, mannen med skovel eller räfsa, kvinnan med kvast. Där räfsan eller skoveln går fram, bli några kvar vid liv, där kvasten sopar, dö alla.[1] — Från senare tid utgöra snapphanehistorierna en stor avdelning med utbredningsområdet: Södra Småland, Bleking, norra Skåne och södra Halland.

Till den senare gruppen, "personsägnerna", höra berättelserna om kungar, adelsmän, adelsfruar, präster, munkar, handelsmän, hantverkare, bönder och tjänare. Till kungasägnerna höra först de tämligen opersonliga om kungar, som strida, men ej veta, vem som skall börja; då en orm kommer fram, drar den ene kungen sitt svärd, och de andra falla över honom (Djurkl. När. 70; i Skåne om Rönneå). De vanligaste handla om en viss bestämd kung, och vi ha här de populära om Gustav Vasa och Dalkarlarna, Karl IX och Värmlänningarna, Karl XI och Kungsör-befolkningen, Karl XII och hans karoliner, Gustav III och Bellman (Armfelt), Karl XV m. fl. — Om adelsmän handla en ej ringa mängd sägner. Hit höra först alla om stora jordområden, som erhållits genom list, antingen så, att en oxhud skurits i remsor och inhägnat ett område ("Kalvskinnshuset" i Visby m. fl.) eller så, att personen sprungit runt ett område på en viss tid (för att visa, att han gett sig god tid, uppvisar han en hare, som han fångat under vägen: Glimmingehus i Skåne; jfr Hofb. Fs. 171 om Böle i Ore socken, Dalarna). Andra adelssägner tala om, huru personen blivit adelsman och fått namn. Hit hör t. ex. den populära sägnen om Erik XIV:s jakt på Öland (föranledd av bilden å väggen i Eriks kammare på Kalmar

[1] Utförligt om dessa se T. Norlind, Digerdödssägner, Sv. fhsk:s årsskr. 1912.

slott): Hertig Erik råkade illa ut för ett vildsvin. En jägare och en bonde, vilka sågo faran, gåvo den var på sitt sätt tillkänna; den ene blåste på sitt horn, den andre uppgav höga rop. En väpnare skyndade sedan fram och räddade hertigen. Alla tre hjälparna upphöjdes i adligt stånd under namnen *Jägerhorn, Bråkenhjelm* och *Svinhufvud*" (F. J. Bærendtz, Kalmar slott, s. 15). Om Karl XII heter det, att han en gång lät förgylla klingan för en tapper soldat, och han fick sedan heta *Gyllenspets* (Hofb. Fs. 123). Flera dylika sägner av mer eller mindre skämtsam karaktär finnas. Huvudgruppen inom adelssägnerna handla om elaka adelsmän, som pinat sina underlydande och därför ej fått ro i graven. Av samma art äro de, som handla om elaka adelsfruar ("Pintorpafrun" m. fl.). En synnerligen populär hithörande sägn är den, som handlar om den i havet kastade ringen, som återkommer på så sätt, att en fisk fångas, i vars inälvor ringen ligger (Hofb. Fs. 161; Djurkl. När. 69; Sdm. VIII, 63; jfr Feuk, Otto Lindblad, s. 10). Mera romantisk är den även i visa skildrade sägnen om Ebbe Skammelsson, vilken förlovade sig och blev borta i lång tid; återkommen fann han sin trolovade fira bröllop med en annan; han dödar brud och brudgum och straffas själv (Hofb. Fs. 48; Hofb. Hall. 36 ff.; Allvin Västbo härad, s. 148; jfr Axel Ugerup o. Tale Thott, där dock bruden återtages i sista ögonblicket, Hofb. Fs. 17).

Till prästsägnerna höra först alla de redan nämnda om präster som svartkonstnärer, sedan de om nedmanade och slutligen de om präster och hin. Av de sistnämnda är särskilt sägnen om prästen, som åkte i en vagn och tappade ena hjulet; hin, som ställt till sprattet, fick i gengäld springa och hålla i vagnen, ända tills prästen kom hem (Hofb. Fs. 102; Wgstr. Fkd. II, 102; Henrikss. 76; Asp, Vem. hd 136). Närstående prästsägnerna äro de om svartkonstnärer och den makt de utövat. — Till handelsmanssägnerna höra ej så få av knallar-historierna. Då dessa stå på gränsen till sagorna, behandlas de i nästa avdelning. Till hantverkaresägnerna höra framför allt skräddare- och skomakarehistorierna. Även de stå dock på övergången till sagorna och äro ej sällan allmänt hållna utan nanmgiven person. Skräddaren eller skomakaren har på något sätt varit storordig och straffas därför, eller har han varit förslagen och lurat sig till pengar. Bondesägnerna handla om en skrytsam, rik bonde, nämndeman, riksdagsman m. m., som straffas, eller om en särskilt klok man, som uträttat gagnande verk. Hit kan även räknas tjänaresägnerna med drängar eller pigor som hjältar i berättelsen. Som exempel på en bondesägn vill jag anföra följande skämthistoria om en nämndeman: I en kyrka i Skåne målade en målare bl. a. helvetet, men nämndemannen tyckte inte han målade det avskräckande

nog. Målaren förbättrade då helvetet med att sätta nämndemannen dit. Denne stämde honom för ärekränkning, och rätten dömde målaren att ändra mannens utseende på tavlan. Det gjorde han på så sätt, att han satte grått hår. Nu var nämndemannen nöjd, för han hade själv svart. Men när nämndemannen blev gammal, grånade håret, och då var han återigen lik bilden i kyrkan — men nu stod det inte till att få den ändrad.

Av sägnerna om natur- och andeväsen äro givetvis spökhistorierna allra vanligast. Ofta är det själen som är på vandring men återkommer. En svartkonstnär, Mattes från Göingebygden, skulle en gång mana fram en död. Den döde dröjde att komma. Till sist lyste det till i luften. "Nu kom själen!" sade Mattes, och den döde uppsteg i samma ögonblick ur sin grav. Han såg precis ut, som då han levde. Mattes frågade, varför han dröjt så länge. "Jag befann mig i närheten av Sölvesborg, och kunde ej hinna hit förr." "Var har du din bostad?" "Jag svävar mellan himmel och jord, emedan jag själv förkortat mitt liv" (Wgstr. Fkd. II, 369). — På Morlanda hed i Bohuslän jagar en av Morlandas forna ägare nattetid omkring på en vit häst. Hans ande är dömd till detta, därför att han en gång sagt några hatfulla ord till en ovän. — Då en oskyldig dödas, flyger själen mot himlen i duvgestalt. På Frösön i Jämtland friade en gång en hedning till en kristen jungfru. Då han fick avslag, lät han bränna henne och hennes två systrar å bål. Lågorna virvlade om de olyckliga, och snart fanns ej mer än en handfull aska kvar, men ur askan svingade sig tre duvor, vita och skinnande mot höjden (Lindström-Saxon, s. 82). — De osaligas andar uppträda i nattdjursskepnad eller som korpar. Barn, som dödats av sina mödrar (odöpta), fara omkring som suggor (glosuggor). Andra, vilka begått något brott, fara som ugglor nattetid omkring. Orättfärdiga lantmätare få efter döden som små ljusbloss eller lysande trästubbar (lyktegubbar) hoppa nattetid omkring. "Ibland äro gastar liksom bara eld, och många ha sett den gast, som går vid en kyrkby med en hel korg glöder i toppen; och när han slänger den i marken, syns gasten utan huvud" (Wgstr. FS 191). — En liten rest av själavandringstron finnes även i Sverige. Om "dödningarna", som berövat sig själva livet, heter det, att "deras själ icke får flytta in i en annan kropp" utan de få sväva mellan himmel och jord till domedag (Sdm. VI, 121).

Bland de mera vanliga spöksägnerna må blott nämnas: Ett barn har av sin moder blivit dödat och nedstoppat i en bytta under golvet. För att inte barnet skall gå igen ligger en sax på bröstet. På natten hör man ett barn kvida: "Byttan är trång, jag vill dansa med mor min." Sedan saxen borttagits, far barnet upp och dansar. På morgonen läg-

ges barnliket i vigd jord (Hofb. Fs. 91; Lampa Vg. 13; Tellander Vg. 76; Sdm. VI 122; Grip s. 41, 83; Runa 42: II, s. 2; Vär. II, I; Rääf I, 85 m. fl.). — En annan sägn om döda, som ej finna ro i graven, är den bekanta Leonore-sagan (även behandlad i folkvisa). En skånsk variant lyder: En flicka har en fästman. En natt kom han till henne ridande på en grå häst. Han frågade, om hon ville följa med hem. Hon satte sig upp och for i väg. När de ridit en stund, sade han: "Månen lyser så klar, de döda rida så snar', är du inte rädd min vän?" "Nej, jag har ju dig med mig." Han upprepade sin fråga ytterligare tvenne gånger under färden men fick samma svar. Till sist stego de av vid kyrkogården, där han bad henne vänta, medan han återlämnade hästen, som han lånat. Hon väntade, tills det blev dager. Då fick hon veta, att han nyss dött (Wgstr. Fkd. II, 100; jfr Vär. I, 475, och Bond. Dalsl. 113).

Till de mera vanliga tomte- (nisse-) sägnerna höra: nissen, som ej ville utföra något arbete, sedan han fått nya kläder (Hofb. Fs. 108; Holmb., Bohusl. I, 250; Rääf I, 72; Uppland II, 388; Bäckstr. III, 59 m. fl.); nissen som tilltalas hånfullt, för att han pustar över ett halmstrå och sen lämnar huset (Lampa Vg 23; Werner Vg 50; Hofb. Fs. 106; Rääf I, 72; Tellander Vg; Wgstr. Fkd. II, 116); tomtebröllop, som störes av människors skratt (Hofb. Fs. 70; Wgstr. VSS. 62).

"Goenisse"-sägnerna i Sydsverige och bärasägnerna i Norrland tillhöra närmast den stora — om ej största — gruppen av alla sägner i landet, nämligen skattsägnerna, vilka dels handla om en man som förskrivit sig och sedan undkommer straffet, dels om skattegrävningar, vilka avbrytas av spöksyner, dels om i hyvelspån förvandlade skatter, vilka ej upptagas, dels slutligen om skatter, som till sist verkligen erhållas och behållas, sedan man skaffat sig kunskap om, hur de skola upptagas. Hit höra även alla orm-, spiritus- och draksägner. Då jag utförligt behandlat alla hithörande svenska sägner i min bok Skattsägner (1918), hänvisar jag till där citerade källor.

Näcken såsom Sveriges populäraste naturväsen har även en stor grupp av sägner. De flesta handla om spelmän, som lärt konsten av näcken, men som böra akta sig för att spela en viss repris. Danssägnerna kunna likaledes hänföras till näcktron. Även alla dessa har jag utförligt behandlat i Studier i sv. folklore II (1911) och hänvisar alltså till där nämnda källor.

Skogsfrun och trollen ha ej så få sägner, vilka återkomma över nästan hela landet. Endast vitrasägnerna och berättelserna om trollens boskap tillhöra mera speciellt Norrland och Dalarna. Här några av de vanligaste: Skogsfru ger tur eller otur vid jakt (mästerskyttsägner): Rääf

I, 68; Hofb. Fs. 7, 137; Lindholm Lappbönder, s. 123 f.; Wgstr. Fs., s. 426 f.; Lindström-Saxon 58. — Skogsfru hälsar på hos en kolare, men kommer elden för nära med svansen; kolaren säger: "Akta släpet!" och får en tacksam blick för sin artighet: Hfb. Fs. 128; Segerst. Fs. 22, 78; Bergström, Arboga krön. I, 198. — En kolare, som säger sig heta "Själv", kastar hett vatten (tjära) i ryggen på en skogsfru: Medd. N. M. 1889, s. 23; Karlgren, s. 5; Wgstr. II, 96; Sundblad Vg. 207; Lampa 24. (Jfr även O. Hackman, Die Polyfemsage in der nord. Volksüberlieferung.) — Ett troll kommer in och gapar förskräckligt: "Har du sett ett så stort gap?" Mannen i stugan kastar hett vatten (gröt) i gapet: "Har du smakat så het supa?": Landsm. V: 2, s. 64; Runa 47, s. 32; Landsm. VII: 9, s. 13; Wgstr. Fkd. II, 247; Landsm. V: 3, s. 28. — Skogsråret och sjöråret skryta över sina rikedomar och råka till sist i slagsmål: Hofb. Fs. 118; Runa 42: IV, s. 29. — Trollträdgårdar med underbar frukt och paradisartad växtlighet: Aldén, Getp. 89, 92 ff.; Sundbl. Vg. 198; Djurkl. När. 67; Hofb. Fs. 161; Bergström, Arb. kr. I, 193; Afzelius Sagoh. II, 158, 217; Vär. II, s. XIII; Norlind, Stud. i sv. fklore 89, o. s. förf., Skattsgnr. — Jätten Kettil Runske slungar en trollstav mot jätten Gilbertil, så att denne fastnar på staven: Hofb. Fs. 35, 207; Aldén 92; Lindstr.-Sax. 43; EGW. Delsbo-Bj. 65; Lenæus Delsbo 176; Afzelius Sh. IV, 119; Ol. Magnus (sv. uppl.) I, 165; Landsm. XIX: 6. — Troll låna och ge bättre igen: Hofb. Fs. 100. — Trollhatten, varmed man kan se det osynliga (bli osynlig): Hofb. Fs. 85, 211; Rääf I, 45, 51; Wgstr. Fkd. II, 205; — Hoburgsgubben, som gav så god faddergåva: Bergman Gotl. 274; Segerst. Fs. 38; Lindstr.-Sax. 18 f.; Karlgren 41; Bergst. Arb. kr. I, 194; Fatab. 1912, s. 23; Bäckström II, 290 ff. — Havande trollkvinna får hjälp av människa vid förlösning och ger gåva till tack: Hofb. Fs. 43; Holmb. Boh. III, 98; Landsm. V: 2, s. 59 f.; Lindstr.-Sax. 129. — Trollgåvor: Wgstr. Fkd. II, 318; Fatab. 1912, s. 31; Hofb. Fs. 37, 39, 152. — Ljungby-hornsägner: till de hos Norlind, St. i sv. fklore, s. 64, anförda källorna kunna läggas följande: GavSt. Flksgr., s. 93; Landsm. VII: 9, s. 26; Lindstr.-Sax., s. 38 f.; Grip, s. 11 nr 9; Holmb. Boh. II, 208, 283, III, 110, 118; Runa 42: II, s. 52; 47, s. 6; 48 s. 15; Eneström Finnv. 110; Aldén Getap. 48; Kat. över Smål:s mus. s. 32, 48, 49, 97; Werner Vg. 36 f.; Aros. Dal III: 2, s. 54; Segerst. Fs. 126; Sundbl. Vg. 197; Bergstr. Arb. kr. I, 192; Rääf I, 52; Oskar Lundberg Upps. Nya tidn. 9, 4, 1912.

Troll, havsfolk och skogsfolk söka gärna träda i förbindelse med människorna och locka dem därför gärna till sig samt ingå äktenskap med dem. Någon gång kunna de frigöra sig och komma hem igen, men de bli då ej sällan "konstiga" för återstående livet. Ibland få män-

niskorna hustrur av trollsläkt. Hustrurna äro undergivna, och trollen ge välsignelse åt dem båda. Men så begynner mannen slå sin hustru, och då visar hustrun sin makt och trollen hota med olycka, tills mannen återigen behandlar sin hustru väl. Visan om "Den bergtagna", som fick stanna i berget i åtta år och där födde barn, finnes i talrika sägner bevarad.

Alla hittills behandlade sägner visa trollen som "goda vänner och trogna grannar" till människorna, och så har troligen under hednisk tid förhållandet alltid varit. En ny tid begynte emellertid med kristendomen. Trollen blevo därigenom fiender till den nya religionen och följaktligen även till den nya religionens bekännare. Sägnerna om naturandarna tala därför mera om strid och hat. Kampen mellan hedendom och kristendom blir i sägnerna en kamp mellan trollmakt och Guds makt, och ju fastare tron på kristendomens Gud blir, dess svagare blir jättekraften. De kristna trollsägnerna begynna med jättestenar, som slungas mot kyrkorna, samt odöpta kyrkklockor, som slungas i kärr och ej sedan kunna upptagas. Döpta klockor däremot ljuda över nejderna, och trollens makt försvagas, när klockklangen kallar till bön. Trollen ana, att deras tid är ute, och de tänka med vemod på den gångna tiden, då de och människorna voro goda vänner — människomakt har besegrat trollmakt. En jätteflicka har plockat upp i sitt förkläde några små människor, som syssla med jordbruk, och ber sina föräldrar att få dem som leksaker, men fadern säger, att hon skall försiktigt sätta ned dem igen; de skola härska, när jättemakt ej längre räcker (Djurkl. När. 63; Runa 45, s. 15; 47, s. 34; Sdm. VI, 112; Landsm. V: 2, s(53; Lindstr.-Sax. 15; Hofb. Fs. 41; EGW. Delsbo-Bj. 8). Trollen flytta bort till öde nejder, och endast sjömän eller vägfarande kunna då och då träffa på någon enstöring, som utfrågar dem rörande de kulturbygder, de en gång bebott. Framför allt vilja de veta, om människorna ännu hava varmt blod, och man räcker dem som prov en glödgad järnstång, vilken de krama, så att järnet droppar ned. De bli glada, att blodet ännu är hett som i forna dagar (Gällas Dössägnen m. fl.: Hofb. Fs. 42, 81, 98; Bond. Dalsl. 6; Lovén Sk. hr 93; Lampa 24; Bäckstr. III, 56; Runa 42; IV 37, 41; Lindstr.-Sax. 19; se T. Norlind, Skattsgnr.).

Kristendomens Gud har segrat, och man bryr sig ej längre om att lita till jättemakt. Men kanske den tid kan komma, då vite Krist ej längre hjälper. Då står ännu jättehjälp till buds, ty i berget sover jätten, men då all annan hjälp är ute, skall han vakna och bringa hjälp åt människorna (sägnen om "Holger Dansk" och "De sovande riddarna i

Ålleberg": Fatab. 1912, s. 28; Wgstr. Fkd. II, 203; Berggren Vg. 141; Hofb. Fs. 95; se T. Norlind, Skattsgnr, s. 4 ff.).

Kristendomen kom med nya andeväsen både onda och goda: änglar och djävlar. Människorna kunde träda i förbindelse med dessa och få hjälp av dem. Häxorna voro djävulens tjänare och lydde hans befallningar. Bibeln lärde, att djävlarna en gång varit änglar men nedstötts. Kristendomen lärde, att jättar och troll voro djävulens anhang, och folktron drog då den slutsatsen, att även de en gång varit änglar men nedstötts och fallit ned i skogar, sjöar, berg och floder. Djävlarna visste man voro evigt förtappade, men om naturandarna stod intet i bibeln, och därför ville man gärna tro, att de kunde få nåd, om de rättade sig efter kristendomens föreskrifter. Folktron tog sig till sist an dessa olyckliga och gjorde dem så småningom allt mera kristna. På första stadiet av kristning stå trollen, som bygga kyrkor. De äro visserligen fientliga mot de kristna och göra arbetet blott för att få en byggnadslön (prästens ögon m. m.) men de bygga dock en boning åt den Gud, de ej ville höra (Finnsägnen: Bäckstr. III, 56; Hofb. Fs. 12; Hofb. När. 235; Törnq. Hall. 69; Aldén 48; Wgstr. II, 81; Holmb. Boh. II, 148; Werner Vg. 60; Fernow II, 318; Axelson, Dal., 149 m. fl.). Naturandarna bli ibland i folktron omskapade till "de döde", och i denna form hålla de gudstjänst julnatten (se s. 561 här). Till sist blir allt hos dem salighetslängtan. Näcken spelar och sjunger om Guds nåd, men den unge prästen, som går förbi, säger, att han lika litet kan få nåd, som käppen skall kunna grönska. Näcken störtar i vattnet och försvinner. Snart ser emellertid prästen sin käpp grönska, och nu förstår han, att Gud även vill frälsa näcken. Sedan den dagen dömde prästen aldrig hårt om någon[1]. Naturandarnas salighetslängtan går till sist över i fromma handlingar: de läsa böner, sjunga psalmer, uppmana folk att gå i kyrkan, varna för svordomar m. m.

Den hatfullhet och bitterhet mot naturandarna, som en gång med kristendomen begynte, har därigenom nått sin försoning. Kristendomens grundtanke, kärleken till medmänniskorna, har besegrat allt, och den alltid lika svåra frågan, att förena gammal och ny tro med varandra, har fått sin lösning på ett lika enkelt som storslaget sätt: dömen icke — utan varer barmhärtige.

---

[1] Till de hos T. Norlind, Stud. i sv. fklore, s. 153 ff. nämnda källorna kan läggas Axelson, Västerdal, s. 150.

B. FOLKSAGOR.

De folksagor, vilka tillhöra allmogen, kunna delas dels i sådana, som företrädesvis bevarats i folkböcker (alltså tryckta skrifter), dels i sådana, som mestadels blott bevarats i folktradition. Då de förra redan behandlats i P. O. Bäckström, Svenska folkböcker I—III (1845—48), följer jag här närmast blott de i allmogeuppteckning tillvaratagna (dock med uteslutande av dem, som blott finnas i handskrift).

Jag begynner med djursagorna, en grupp av helt säkert uråldriga anor. Många övergångsformer till sägnerna finnas inom denna grupp, och att noga begränsa, vilka som måste anses som rena folksagor, är omöjligt. En intressant övergångsform mellan sägn och saga är en grupp, som jag vill kalla: "Hamndjurssägner". Denna grupp är särskilt rikligt företrädd i Norrland. I allmänhet handla de om djur, som äro förtrollade människor. En person har velat straffa en annan genom att förvandla honom till ett djur, eller en person tar själv ett djurs hamn för att ej bli upptäckt. Lindholm meddelar flera sådana sägner från svenskarna i södra Lappland, Lindström-Saxon andra från Jämtland (även Waltman i Ldm XIII: I). Vanligen handlar sägnen om, hurusom personen får gå som djur, ända tills förtrollningen brytes. Ett exempel kan belysa arten: En flicka har lärt att trolla och ber en gång några jägare skjuta en björn åt henne. De skjuta flera gånger, men utan att djuret blir träffat. Flickan sitter under tiden i fönstret och sjunger trollsånger. Till sist tar den ene jägaren ett borr och skjuter björnen, som faller. När man flådde djuret, fann man en lappmössa i magen på honom. Man förstod då, att det var en förtrollad människa, och snart fick man veta, att flickan förtrollat sin fästman till straff för otrohet mot henne (Lindh. 122).

En annan grupp av "sagsägner" handla om djur, vilka en gång varit människor men för alltid måst taga djurgestalt som straff för något brott. Sådana sägner äro synnerligen allmänna över hela landet. Ofta nöjer man sig med att berätta om, att ett visst djurslag fordom varit människor av en viss samhällsställning. Så t. ex. anses svalorna vara hovfröknar, vilka snattat sax och silke och till straff fått silkesnystat i halsen och saxen i stjärten; grodorna ha en gång varit prinsessor. En kungadotter hade så många friare, att hon för att få vara i fred önskade sig att bli det fulaste djur, som fanns, och så blev hon en groda. En ful prins, som bara ville bli vacker, blev till straff en ekorre (Vär. II, s. XXXVII).

En tredje grupp för oss närmare in i djurlivet själv. Jag skulle vilja kalla den ljudhärmningsgruppen. Djurens läten äro tolkade och sammanställda i en berättelse. Ofta äro dessa tämligen skämtsamt uppfattade. En tupp flyger upp från ett fartyg och ropar: "Jag tycker jag ser Öland." I samma ögonblick faller han ner på en gås, som vänder på huvudet och säger: "Så, så, så, så!" — En av de vanligaste är sagan om göken, tuppen och orren, som skulle se, vem som steg tidigast upp av dem, och sedan alla ropade på en gång. Den som vann, skulle få en ko. Göken sa': "Go ko!", tuppen: "Koa är mi!", orren: "Kära vänner, gör vad som rätt ä!" (Djurkl. Fs. 188 Djurkl. När. 88; Vär. II, s. XXVIII; Sdm. VII, 101; Wgstr. I, 206 m. fl.).

Andra djursagor vilja förklara, varför ett djurläte blivit sådant, som det är: Horsgöken (göktytan) gnäggar, emedan hon är en förvandlad häst (Hofb. Fs. 144), skatan skrattar åt katten, därför att han ej kan bli färdig att ge henne, vad han lovat (Henrikss. Dalsl. 48). Åter andra vilja förklara ett djurs utseende: Då djuren skapades, var lommen rädd, att alla lemmarna ej skulle räcka till, därför gömde han ett par under sina vingar, och till straff fick han inga andra (Vär. II, s. XIX; Sdm. VII, 96; Fornm. tdskr. VII, 182 m. fl.); flundran var fordom den vackraste fisken, men då hon förhävde sig, blev hon till straff den fulaste (Vär.); haren fick sprucken läpp, därför att han skrattade åt, att någon var rädd för honom (Svensén 30; Ahlström Fs. 121; Vär. II, s. XXV; Tellander Vg. 48 m. fl.). En del sagor vilja förklara fiendskapen mellan vissa djur: En hund fick ett fribrev för berömvärd handling; katten skulle bevara brevet i spiskammaren, men råttorna kommo och åto upp det; sen dess hata hundarna katterna och katterna råttorna (Bond. Hall. 13; Bäckstr. III, 155); björnen fick stubbsvans, för att han fiskade med svansen, så att svansen frös fast (Runa 1848: 41; Werner Vg. 50; Ldm V: 2, s. 17; Ldm XIII: 1, s. 49; Lindh, 151 m. fl.).

Med denna sistnämnda saga äro vi redan inne i den stora gruppen av djursagor, där djurens liv framställes. Genom djurfablen äro dessa sagoämnen med räven, björnen, vargen m. fl. som handlande personer alltför välbekanta. Av de hos svenska allmogen särskilt spridda motiven må blott följande nämnas: Räven, bonden o. fiskarna (r. ställer sig död) (Lindh. 150); Räven o. rönnebären (Bond. Fs. 34; Vär. II, s. XXV); Vargen o. räven (vem först se solen skina) (Bond. Fs. 31); Räven o. katten (en påse m. råd) (Vär. II, s. XXV; Bond. Fs. 32); Räven o. björnen (barnsölet o. barnens namn) (Bond. Fs. 30; Ldm I, 742; Tellander Vg. 39); Björnen, vargen o. det stulna smöret (Henrikss. Dalsl. 34); Räven o. tuppen, som galer m. slutna ögon (Wgstr. II, 167); Rävens o. björnens lantbruksarbete (Vär. II, s. XXVII; Ldm. V: 2, s. 19;

Lindh. 149); Räven, vargen o. osten i brunn (Runa 1848: 39; Tell. Vg. 40); Räven o. björnen, som får sin tass klämd (Vär. II, s. XXVI); Räven o. björnen, som skall lära att respektera en människa (Bond. Dalsl. 247); Björnen o. rävens träck (Ldm XIII: I, s. 51); Räven o. björnen (biter än i roten än i benet) (Ldm XIII: 1, s. 50); Storken o. rävens gille (Vär. II, s. XXVI); Räven, bonden o. skytten (bonden skall dölja räven) (Vär. II, s. XXVII); Räven, som skall äta hästkött (får en spark) (Tell. Vg. 48); Rävens motgångar (Bond. Fs. 33; Ldm. II: 9, s. 64; H o. E, s. 515); Räven, bonden o. draken (ont lönas med ont) (Runa 1848: 39; Ldm I, 664; Bond. Dalsl. 107).

Ännu en talrik grupp av djursagor återstår, som särskilt utmärker sig för sin egendomliga upprepningsform. Då emellertid dessa sagor stå nära den grupp av folkdiktning, som allmogen benämner "ramsor", behandlar jag dem för sig under avdelningen primitiv poesi.

Från djursagorna övergår jag till de "egentliga" sagorna eller undersagorna (trollsagorna). Jag följer vid indelningen av dessa huvudsakligen Aarnes uppställning och medtager blott dem, som upptecknats efter svensk folktradition.

Den första gruppen kommer då att omfatta de sagor, där en övernaturlig motståndare (jätte, drake m. m.) finnes, som av hjälten besegras. Drakstridsmotivet förekommer här i de båda sagorna "De tre hundarna" och "De båda fosterbröderna". I den förstnämnda sagan förvärvar en person tre hundar, med vilkas hjälp han sedan befriar en prinsessa från en drake; en falsk räddare tar först äran, men den rätta återkommer till sist (CavSt. Fs. 195, 208, 212, 490; Lloyd 245; Bond. Fs. 72; Bond. Dalsl. 355; Segerst. Fs. 200; Henrikss. Dalsl. 77; Wgstr. Fs. 5; Sdm. VIII, 71). Sagan om "De båda fosterbröderna" har ungefär samma drakstridsmotiv, men hjälten råkar efteråt ut för en olycka (förvandlas till sten) och befrias av brodern (CavSt. Fs. 57 m. fl. ss.; Bond. Dalsl. 196; Sdm. VIII, 66). Sagan om prinsessan, som varje natt försvann och vistades hos ett troll men till sist räddades av en ungersven, som omärkbart följde henne på vägen, finnes även i folktraditionen bevarad (Bond. Dalsl. 337; Nordl. Fs. 19). En i Sverige synnerligen allmän folksaga är den om "Kungasonen o. prinsessan": En prins är bortlovad till ett troll. Han sättes hos trollet att utföra en mängd svåra sysslor, vilka han lyckas utföra tack vare en flickas hjälp; flickan, som själv än en rövad prinsessa, räddar honom till sist ur trollets hand; hemkommen glömmer prinsen emellertid sin hjälparinna, och först, då han skall gifta sig med en annan, återfår han erinringen och tager sin älskade till brud (CavSt. Fs. 213 m. fl. ss.; Bond. Fs. 77 (78); Wgstr. Fs. 33 (28, 75); Wgstr. I, 253; Henrikss. Dalsl.

51; Teckn. o. Toner 3; Djurkl. När. 71). Slutligen ha vi den allbekanta om "Hans och Greta", som komma till jättekvinnan (jätten), där de gödas, men till sist räddas genom gossens förslagenhet. Flera former finnas, men alla ha samma ovannämnda huvudmotiv (CavSt. Fs. 11 m. fl. ss.; Ldm VI o. CXXXV; Sundblad, Sdr 208; Steffen Fs. I, 38; Bond. Fs. 43; Bond. Dalsl. 32; Lloyd 222, 225; Lindh. 118; Ahlström Fs. 79—82). Mycket närstående denna saga är en annan, som handlar om, huru en gosse genom list och klokhet kommer åt jättens dyrbarheter: guldlykta, guldbock, guldpäls m. m. (CavSt. Fs. 19 m. fl. ss.; Runa 1842: IV, s. 33; Segerst. Fs. 124; Lloyd 227, 232; Bond. Fs. 36; Djurkl. Fs. 1; Ldm V: 2, s. 40, 41; Ldm VI, s. CXXXIV; Sundbl. Sdr 210). — Aarne räknar till denna grupp även "Leonore", vilken jag förut nämnt som sägn och vidare kommer att behandla i samband med balladerna.

I en annan grupp av sagor är hjälten eller hjältinnan förtrollad och räddas från förtrollningen på olika sätt. I följande folksagor är det en kvinna, som är förtrollad: "Slottet östan om solen o. nordan om jorden": En ungersven gifter sig med en kvinna, som är förtrollad till svan vissa tider; hon försvinner och svennen söker upp henne tack vare välvilliga hjälpare (CavSt. Fs. 139 m. fl. ss.; Hofb. Fs. 25, 205; Henrikss. Dalsl. 29; Bond. Dalsl. 249). — "Råttbruden" är en av de mest spridda undersagorna: Tre söner bege sig ut att fria; den yngste förlovar sig med en mus (katt, groda), som visar sig kunna åstadkomma de skönaste proven på skicklighet i husliga arbeten; till sist förvandlas hon till en prinsessa (CavSt. Fs. 251, 277 m. fl. ss.; Bond. Hall. 5; Bond. Dalsl. 303; Tell. Vg. 50). — "Den elaka styvmodern" handlar om en flicka som förföljes av styvmodern men får genom sin godhet lycka och framgång (blir skönare; rosor eller guldringar falla ur munnen; styvsystern blir i stället fulare); till sist får den vackra en prins (Bond. Fs. 35; Steffen Fs. I, 40; Nordl. Fs. 25; Henr. Dalsl. 19; Lindh. 132). I en annan närstående form: "Prinsessan, som gick upp ur havet", söker styvmodern bli av med det vackra styvbarnet genom att kasta det i sjön; prinsen skall i stället taga hennes egen fula dotter; men den andra återkommer som and och räddas till sist från förtrollningen (CavSt. Fs. 107 f. fl. ss.; Lloyd 232; Segerst. Fs. 190; Wgstr. Fs. 8; Wgstr. VSS. 46; Lindstr.-Sax. 54; Ahlström Fs. 38). I följande tvenne sagor är det en man, som är förtrollad: "Flickan, som såg på sin käresta vid ljus" (Psykesagan): En flicka blir gift med en man, som hon ej ser om dagen; för att få se hans anletsdrag, tar hon ett ljus, varigenom trollet får makt att flytta honom långt bort; flickan lyckas till sist finna honom och taga honom från trollet (CavSt. Fs. 323 m. fl. ss.; Bond.

Dalsl. 360; Werner Vg. 35). Ofta är denna saga kombinerad med motivet om en lus, som växer och blir stor; skinnet förvaras och den, som kan gissa, vad slags skinn det är, skall få prinsessan (de flesta av ovannämnda vidare i: Uppl. fornminnesf. årsskr. IV:1, s. 42; Bond. Dals. 38). — I "Kung Lindorm" räddar en flicka en prins, som är lindorm genom att ikläda honom en del skjortor (Lovén Sk. 41; Wgstr. I, 242; Wgstr. VSS. 38). I en del varianter är denna saga kombinerad med "Kung Trana": Flera bröder ha förvandlats till fåglar (varulvar) och få blott under natten sin mänskliga gestalt; en flicka räddar dem genom att sy skjortor till dem (Wgstr. VSS. 38; H o. E 509; Segerst. Fs. 161).

Till avdelningen "övernaturligt arbete" höra tvenne sagor: "Vandringen till himmelriket": Två bröder lova att bevista varandras bröllop; den ene dör; men återkommer till broderns bröllop; den levande brodern följer med till himmelriket, där han stannar för länge; återkommer efter lång tid och finner ej någon av sina samtida levande åter (Wgstr. I, 284; Wgstr. VSS. 36). — "De bägge skrinen": styvmoder sänder styvdotter att utföra ett arbete vid en brunn; kommer till en kvinna, där hon får tjänst, och som belöning för trogen tjänst får hon ett lyckoskrin; styvdottern gör detsamma efter men får i lön för dålig tjänst ett olycksskrin (CavSt. Fs. 428 m. fl. ss.; Djurkl. Fs. 33; Segerst. Fs. 172; Sundbl. Sdr 186; Lindh. 136).

I en grupp sagor finnes en övernaturlig hjälpare, vilken räddar hjälten eller hjältinnan ur trångmål. Hit räknas först två spinnsagor (Sydow, Ldm 1910): "Titeliture" och "Spinngummorna". I den förra återfinnes Finnsägnsmotivet: en kvinna får spunnet guld av ler och långhalm av ett troll och befrias därigenom, att hennes blivande make berättar, vad han hört sjungas i skogen (CavSt. 169, 489; Fornm.-för:s tidskr. IV, 140; Wgstr. Fs. 77). I den senare hjälpa några gummor, vilka sedan infinna sig å bröllopet och omtala, huru vanställd man kommer att bli, om man väver; maken beslutar då att aldrig låta sin hustru väva mer (CavSt. 172, 178; Bond. Dalsl. 226). En annan hithörande saga, "Det piskade liket", är bekant genom H. C. Andersens behandling av samma ämne i "Kamraten": Ett lik piskas; en man lösköper det och får under sin vidare vandring hjälp av en följeslagare; när han vunnit sin lycka, får han veta, att hans hjälpare varit den döde och lösköpte mannen (Bond. Fs. 83; Bond. Dalsl. 17). I en saga, vilken vanligen benämnes "Den lilla guldskon" (Kråknäbbapälsen, Askungen), får en kvinna tre underbart vackra klänningar; hon tar sedan tjänst å kungens gård, där hon är klädd i en ful, underlig klädnad; på söndagen går hon klädd i sin vackra dräkt; prinsen blir förälskad i

henne men vet ej, vem hon är; tredje söndagen flyr hon så hastigt, att hon tappar skon; prinsen lyser då ut, att han vill gifta sig med den, som har den andra skon (CavSt. Fs. 405 m. fl. ss.; Sdm. VIII, 79; Henr. Dalsl. 69; Bond. 23; Sundbl. Sdr 214; Segerst. Fs. 3). Ofta har denna saga som inledning kungen, som vill gifta sig med sin egen dotter. En annan inledning är "De tre underskogarna": En flicka rider på en oxe genom tre skogar med silver-, guld- och diamantblad; till sist blir oxen övermannad av motståndare, och flickan står ensam; hon tar då tjänst å kungens gård (Nordl. Fs. 44; Samlaren 1887: 176; Bond. Dalsl. 192; Steffen Fs. I, 18; Ahlstr. Fs. 64; CavSt. 422). I sagan om "Skeppet, som gick över vatten och land", får en person till hjälpare: en som aldrig kan bli varm nog, en som aldrig kan bli mätt, en aldrig otörstig m. fl.; till sist kommer han till kungens gård, där han med sina hjälpare utstår alla proven och får prinsessan (Steffen Fs. II, 16; Nordl. Fs. 10; Bond. Hall. 2; Bond. Dalsl. 262). I sagan om "Vallaremannen" finner en herde en del underbara ting (sko, mössa, kobjällra m. m.), som tillhöra ett troll; han lämnar alla tillbaka och får till sist en pipa; sedan far han ut i världen och lyckas befria en prinsessa från ett troll; pipan hjälper (CavSt. 96, 484; Lloyd 213). Slutligen ha vi "Prinsessan på glasberget", där en man vinner prinsessans hand genom att rida upp för ett glasberg på en del underbara hästar, som han lyckats förvärva (CavSt. 389 m. fl. ss.; Runa 42: I, s. 7). Genom H. C. Andersen är sagan om "Prinsessan på ärten" också världsbekant. I de svenska folkliga formerna är en katt eller hund hjälpare (CavSt. Fs. 179 m. fl. ss.; Bond. Fs. 29; Dalsl. 349; Sundbl. Sdr 191; Segerst. Fs. 95).

Sagokretsen med undertinget, som bringar lycka eller hälsa, har flera sagor. Hit hör den allbekanta Aladdinsagan, vilken finnes i svensk folktradition från flera landskap (Bond. Fs. 1; Djurkl. Fs. 12). I sagan om "Ungdomslandet" draga sönerna ut att söka det underbara vattnet och äpplet, som skall återge fadern ungdom och hälsa; de två äldsta nå ej målet, men den yngste får allt och vinner dessutom en prinsessa (CavSt. Fs. 151 m. fl. ss.; Steffen Fs. I, 23; Segerst. Fs. 50; Wgstr. I, 261; Ahlstr. Fs. 69, 107). I en annan grupp av hithörande sagor hjälpa djuren människan till lycka. I sagan "Pojken, som kunde skapa sig till lejon, korp, myra", vinner ungersvennen sin brud tack vare sin förmåga att kunna bli olika djur (Bond. Fs. 22; Lovén 29; Afz. Sh. III) 143; Lloyd 202; Henr. Dalsl. 24; Ahlstr. Fs. 89, 67). Djuren äro mera omedvetet hjälpare i sagan om "Sanningen o. Lögnen" ("Trogen o. Otrogen"): Den ene har blivit utarmad och blind genom den andres förvållande; han sitter i ett träd och hör djuren omtala, hur

han skall få sin syn, och får också veta, hur han skall rädda riket och prinsessan; han kommer sedan till lycka och ära, under det att djuren misshandla den andre i stället (Bond. Hall. 1; Nordl. Fs. 94).

Av övriga undersagor må nämnas; "Prinsessan Snövit" (Nordl. Fs. 39; Ahlstr. Fs. 82); "Har du tittat i min ask" (Nordl. Fs. 29; Bond. Dalsl. 41, 217; Wgstr. I, 269); "Prinsessan i jordkulan" (CavSt. Fs. 264 m. fl. ss.; Bond. Dalsl. 22; Wgstr. VSS. 49); "Rike Per Krämare" (Afz. Sh. II, 182; Lloyd 207; Sdm. VIII, 76; Bond. Fs. 42; Djurkl. Fs. 197; Lovén Sk. 37; Nordl. Fs. 62; Wgstr. Fs. 17); "De bortrövade prinsessorna" (Wgstr. Fs. 67; Segerst. 101; Ahlstr. Fs. 68, 100); "Oförvägen" (Bond. Fs. 15; Bond. Hall. 12).

De svenska undersagorna äga, frånräknat den individuella formen förtäljaren själv ofta lyckas ge dem, föga av självständig folkprodukt. De ha mottagits av de högre klasserna och sedan bibehållits, utan att folket i högre grad lyckats ge dem någon bestämd allmogeprägel. De tillhöra en tid, då folkets nationella medvetande ännu ej vaknat, och de ha därför fått bibehålla överklasskaraktären mera än de senare sagorna, där allmogens eget liv fått träda tydligare i förgrunden.

På gränsen mellan undersaga och de med medeltidskristna motiv står en grupp sagor, som närmast skulle kunna kallas önskesagor. De begynna vanligen med, att en gosse eller gumma fångar en fisk, som lovar 1—4 önskningar, om han får komma tillbaka i vattnet. I den närmast undersagan stående formen får personen *alla* önskningar uppfyllda ("Lat-Lasse"), i de senare två el. tre önskningar, vilka sedan bringa lycka eller olycka åt den önskande. Slutligen finnes en mera bestämd medeltida form i kvinnorna, som få var sin önskan uppfylld, den goda bringar det lycka, den onda olycka. Helt och hållet inne på medeltidens moralberättelser äro vi i formerna, där personen antingen trött av all ära och glans önskar sig de gamla fattiga förhållandena tillbaka eller också i ren förhävelse önskar bli Gud själv och därför straffas. Hit räknas bl. a. följande önskesagor: "Lat-Lasse": Bond. 76; Bond. Hall. 7; Nordl. Fs. 70; Henr. Dalsl. 73; Uppland II, 423; Ahlstr. Fs. 55. — "Dansen i törnbusken": Wgstr. VSS. 34; Bond. Hall. 10; Steffen Fs. I: 15, II: 9; Norl. St. i sv. fklore 134. — "Önskningsbenen": Wgstr. VSS. 32. — "Korven": Bond. 41; Djurkl. Fs. 125; Segerst. 9; Bore Bergsl.-hist. 101. — "De sönderslagna benen": Bond. Hall. 8; Wgstr. Fs. 41; Djurkl. Fs. 168; Lindh. 135. — "Vad du först gör, skall räcka hela dagen": Bond. Fs. 12; Djurkl. Fs. 113; Ldm II: 9, s. 72; Ldm XIII: 1, s. 59; Sdm. VIII, 64. — "Nöjd med det gamla": Bond. Dalsl. 37; Wgstr. Fs. 15. — "Vill bli Gud": Medd. N. M. 02, s. 206.

I flera av dessa sagor är det Vår Herre och S:t Per, som vandra på

jorden. De belöna godhet, gästvänlighet och fromhet med sina önskningar, men straffa ovänlighet och ondska. I en närstående grupp ger Vår Herre gåvor i belöning för välförhållande eller låter människan i sin kortsynthet själv styra och ställa för att visa, huru otillräckligt det mänskliga förståndet är. Ofta är det S:t Per, som spelar den kortsyntes roll. Jag nöjer mig här att hänvisa till några källor: Vär. II, s. XL f.; Steffen Fs. II, 82; Afzelius Sh. III, 200.

Till de direkt moraliserande sagorna höra flera, vilka blott handla om att de goda få det bra, de onda straffas. Hit hör den allbekanta om "Flickan, som trampade på brödet" (Ldm. XIII: 1, s. 59). En annan av samma skaplynne är: "Hustrun, som ej ville ha barn" (Segerst. 137; Wgstr. I, 193 f. [2 var.]). En övergång till de skämtsamma sagorna med djävulen som huvudperson bildar sagan om "Den skrivande djävulen", vilken sitter i kyrkan och skriver upp alla, som skratta (Svensén Fs., s. 7; Ahlstr. Fs. 29, 60; Ldm V: 6, s. 145; Bidr. Göteb. B. fornm.-f. IV, 431). En annan av halvt skämtsam art är "Torparen, som tog tjänst hos döden" (Henr. Dalsl. 35).

Alla dessa hittills nämnda sagor äro till sin huvudkaraktär allvarliga med en viss moraliserande underström. Allmogen synes ej heller här ha varit nämnvärt självskapande. I nästa grupp med djävulen som huvudperson framträder däremot tämligen tydligt folkets egen diktande förmåga. Folkets liv och tankar återges, och huvudhjälten karakteriseras efter folkliga förebilder. Man märker, liksom i så många andra fall, att den svenska allmogen ger sig själv helt ej i den allvarliga, mera stämningsfulla dikten utan i skämtdikten med satirisk udd. Någon gång kan allt mildras till lugn, godmodig humor, men fullt självskapande är allmogen som diktare knappast mer än när den är satirisk. Jag begynner med den stora gruppen sagor, som innehålla kontrakt med Skam.

Den svenska allmogen har här utbildat en egen rätt karakteristisk figur i "Titta grå eller käringen, som var värre än Skam". De egentliga sagorna med henne som huvudfigur äro blott tre: "Gubben o. gumman", "Skam o. knallarn" och "Kapplöpningen". I den förstnämnda ställer hon till oenighet mellan tvenne makar genom att säga till gumman, att hon skall skära av några hår å mannens hals, och till mannen, att han skall akta sig för hustrun, som vill skära halsen av honom. Skam, som själv ej lyckats hitta på något medel att stifta ofrid mellan makarna, får erkänna sig underlägsen och ge kvinnan de i kontrakt utlovade skorna. Han gör det dock med ängslan och vill ej träda henne nära. I den andra sagan springer hon i kapp med Skam och lyckas överlista honom genom att vid målet sätta sin syster, som ser likadan ut

som hon. I den tredje har en knallare ingått kontrakt med Skam, att han skall göra goda affärer men måste tillhöra Skam, när han fått utsålt. En gång har han påsen tom, och nu är han rädd för Skam, men Titta grå kommer, och hon föreslår, att han skall köpa henne. Då Skam ser, att knallaren har henne osåld, springer han sin väg. Ofta äro dessa tre former förenade i en saga. Emellertid har Titta grå under olika namn även kommit att uppträda som trollkäring i flera folksägner, och i en skånsk grupp slutar hon sitt liv i ett kärr med en påle igenom sig, för att hon ej skall gå igen. Hon är huvudsakligen bekant i de södra och västra landskapen: Skåne, Småland, Halland, Västergötland, Dalsland, Värmland, Närke. I Skåne kallas hon "Putta-Långhaka" (Wgstr. II, 228) eller "En rälig trollpacka från Söderåsen" ("Rävskinn el. Kitta Grå": Jäk. d. bläcked, s. 9). I en skånsk form syr hon ihop ögonen på Skam. I Värmland heter hon ibland "Troll-Kari". Av de talrika källorna må nämnas: Wgstr. II, 228; Jäk. d. bläcked 9; Segerst. Fs. 48; Steffen II, 97; Bond. Fs. 59 60; Djurkl. Fs. 63, 71, 217; Henr. Dalsl. 58; Bond. Hall. 17, 18; Bond. Dalsl. 109; Ahlstr. 61 ff.[1].

I de övriga sagorna omtalade kontrakt med Skam lovar vanligen Skam penningar under viss tid mot villkor, att han skall få personen efteråt. Ofta finnes ett motvillkor förenat, att Skam skall utföra något, eller den andra skall bli fri, om han noga håller ett visst givet löfte (t. ex. ej tvätta, kamma el. snyta sig). I några andra former skola båda utföra ett arbete; kan Skam ej utföra sitt, får han ge pengar, kan den andra ej utföra sitt, skall han tillhöra Skam. I återigen några andra sagor tillfogar personen, som skall hämtas, Skam sådan smärta, att han flyr. De personer, som ingå dessa kontrakt med Skam, äro vanligen skräddare, smeder eller knallare. Här några av de vanligaste formerna: "Snorhans": Bond. Fs. 57; Tell, Vg. 46; Ldm V: 2 nr 4. — "Smeden, som varken slapp in i himmel el. helvete": Bond. Fs. 48; Werner Vg. 52. — "Skams sju frågor": Bond. Hall, 19; Sdm. IV, 113; Bond. Fs. 54; Wgstr. II, 232; Steffen Fs. II, 88; Runa 1865. — "Torparen, som slådde kapp med Skam": Bond. Hall. 17; Bond. Dalsl. III. — "Skam, som sydde kapp m. skräddaren": Segerst. Fs. 12; Sdm. IV, 114; H o. E 531; Bond. Fs. 51; Tell. Vg. 34. — "Tall, fur, stock": Runa 1849, s. 35; Wgstr. II, 174; Fornm.-tidskr. VII: 182; Tell. Vg. 37; Sdm. IV, 114. — "Skam o. skruvstädet": Wgstr. Fs. 59; Teckn. o. Toner 8; Segerst. 132. — "Skam som lantbrukare": Bond. 47; Bond. Hall,

[1] Lind omnämner bland värmländska ordspråk o. talesätt (Ldm. XI: 2, s. 47) ett uttryck: "Han är som Tittagrå i var vrå."

17; Tell. Vg. 59; Runa 1842: IV, s. 34; Sdm. IV, 114; Ldm. V: 2, s. 19.

En hos allmogen synnerligen populär grupp av sagor handlar om en jätte och en gosse. I några former ersättes jätten här av Skam, ehuru sagorna eljest torde vara äldre än kristendomen och gå tillbaka till hedendomens trollsägner. Flera av dessa sagomotiv återfinnas även bland sägnerna. Såsom något för gruppen utmärkande gäller emellertid, att något underbart å hjältens sida ej utföres. Styrkeprovet synes endast underbart i jättens ögon. I allmänhet begynna sagorna med, att gossen tar tjänst hos jätten, som vill bli av med honom, emedan han är så stark. Styrkeproven äro vanligen: pressa vatten ur en sten (ost), hugga skog, hämta vatten ur en brunn, äta gröt i kapp m. m. Jätten vill ibland döda honom, men han sätter en mjölkbytta emellan. En intressant avdelning för sig bildar "Polyfemsagan", där jätten bländas, och gossen jämte följeslagare undkommer genom att slakta bockar och krypa in i deras skinn (Bond. Dalsl. 28; Henr. Dalsl. 38; Lindh. 111)[1]. Av övriga källor till jättesagorna kunna nämnas: Brage o. Id. II: 2, s. 547; Runa 1842: IV, s. 33; CavSt. Fs. 1; Ldm V: 2 nr 15—17; Ldm VI, s. CXXXVIII; Sundbl. Sdr 200—202; Steffen Fs. I, 21; Wgstr. Fs. 23; Wgstr. VSS. 43; Bond. Fs. 2; Hofb. Fs. 10; Nordl. Fs. 60; Tell. Vg. 52. Flera av denna sagogrupps motiv ingå i undersagan om "Pojken, som stal jättens bock, lykta o. täcke". I sagofiguren "Knös" har folksagan upptagit ett närstående sägnmotiv om gossen, som var barn av människa och troll. Hjälten är här verkligen starkare än andra, och i denna egenskap gör han som dräng å kungsgården sin husbonde många tjänster. Ibland är detta motiv kombinerat med egentliga undersagor såsom Drakstriden m. fl. Som källor kunna nämnas: Teckn. o. Toner 14, 16; Karlgren 9; Henr. Dalsl. 41; Lindh. 115; Nordl. Fs. 56; Bond. Dalsl. 365; Ahlstr. Fs. 71, 117.

Slutligen nå vi fram till en grupp, där allt övernaturligt är alldeles borta. Den vanliga borgerliga klokheten har trätt i stället. Förståndsgåvor ha alltid skattats högt av allmogen, antingen de visat sig i form av klokt uttänkta planer eller fyndiga svar. Den som kunnat stå sig i ordstrider, har alltid beundrats, kanske också därför, att bonden så sällan är en ordets man. Bland sagorna träffa vi här först en grupp av gåtsagor. Den här förut s. 430 omnämnda Disasagan är ett gott exempel på arten. I folktraditionen förekommer den bl. a. i följande källor: Nordl. Fs. 25; Ldm V: 2, s. 73; Tell. Vg. 78; Vär. II, 108; Afz. Sh.

---

[1] Sägnemotivet om Skogsjungfrun och kolaren, som kallar sig "Själv" (s. 585 här) hör även till samma Polyfemsaga.

I, 15. En annan mera skämtsam form är den allmänt bekanta om "Mjölnaren utan bekymmer" (Bond. Fs. 7 [6]; Bond. Hall. 27; Wgstr. Fs. 109 [130]; Ldm V: 2, s. 22; Nordl. Fs. 35). En annan mycket bekant gåtsaga är "Den kloka torpardottern, som kungen tar till äkta, men som sedan sändes hem igen. Kungen har emellertid lovat henne att få taga det käraste med sig, och hon ger honom därför en dvaldryck samt för honom själv med sig (Bond. Fs. 71). En annan gåtsaga handlar om en drottning, som skall taga en klok man till gemål och prövar flera personers klokhet genom att låta dem lösa en räknegåta (Lloyd 197). I "Den gåtfulla skjutspojken" är det en skjutsgosse, som ger egendomliga gåtliknande svar rörande sina föräldrars och syskons sysselsättning (Wgstr. Fs. 114). Till skämtsagans område hör slutligen gåtsagan "Torparen o. biskopen". Här är det en torpare, som kan besvara biskopens tre kunskapsfrågor i katekesen, men själv uppsätter tre frågor, som biskopen ej kan svara på (Wgstr. Fs. 107; Fornm.-tidskr. VII, 177). På gränsen till undersagan stå två gåtsagor, där personen själv ger svaret åt prinsessan, som utfrågar honom, men då han sedan skall hängas, därför att prinsessan löst hans gåta, uppdagar han, huru hon kommit åt svaret ("Vaktepojkens gissegåta" Bond. Fs. 63; "Prinsen o. gossen" Bond. Dalsl. 330 [den senare närstående H. C. Andersens "Kamraten"]).

Från gåtsagorna är steget ej långt till de rena klokhetssagorna, vilka vanligen handla om en person, som vill utforska sin tillkommandes duglighet: Friaren prövar flickans vävskicklighet genom att lägga bodnyckeln i tenen (Bond. Dalsl. 112; Sundbl. Vg. 198); "Flickan, som skall väva femskaft" (Wgstr. Fs. 115); "Friaren, som prövar flickans renlighet" (H o. E 527). Hit skulle måhända också kunna räknas en del "advokatsagor", där klokheten består i att med en fyndig bild framhålla det förvända i ett visst domstolsbeslut (Wgstr. Fs. 94; Bond. Dalsl. 248). I "Prinsessan, som älskade sin fader som salt o. bröd", är det ett liknande klokhetsvar, som avgör, vem som älskat sin fader mest (Nordl. Fs. 89; Bond. Fs. 4).

Dessa klokhetssagor ha varit tämligen populära hos allmogen. Men man får dock ofta känslan av, att allmogen stått relativt oberörd av den klokes svar och fyndighet. Självskapandet är mindre starkt framträdande. Klokheten förblir ändå de fås egendom, och därför tycker bonden det är bättre att beundra på avstånd. Helt annorlunda är det med en annan grupp, som på sätt och vis bildar raka motsatsen till klokhetssagorna, nämligen den där kunskapen förlöjligas. Här kunna *alla* vara med, och det är nästan otroligt, huru många nyanser allmogen förmått inlägga i dem. Här slungas hela satirens gissel över kunskapen och

lärdomen som sådan. Här blir bonden riktigt vältalig, och orden flöda med nästan passionerad våldsamhet. Jag vill taga några exempel: En bonde har beslutat låta sin tjurkalv studera och skickar honom till Lund. En tid efter kommer bonden tillbaka till sta'n för att hämta honom och får då veta, att tjurkalven redan är utlärd och blivit borgmästare i Köpenhamn. Han beger sig dit för att hälsa på men blir utkörd. Hemkommen säger han till hustrun: "Så går det, när man låter tjurar studera, det blir bara högfärd av dem" (Wgstr. VSS. 27). — I ett land bodde en kung, som var så lärd "så gement folk va' inte goda till att begripa va' han sa' ", därför skaffade han sig sju vise mästare, som "kunde lägga ut hans lärdom, så att det gick i annat folk och vända om, va' de gemena sa', så det var vart så lärt och konstigt, så kungen kunde begripa't". Kungen hade bara en dotter, och henne vill han ha gift med en riktigt lärder karl, så att riket kunde bli "regerat efter lärdomsfundamenter". En bondson kommer och talar så lärt, så varken kungen eller de 7 vise förstå honom. Han säger blott de djupsinniga orden: "Kvistmuntus, Kobäljantus, Aborrnäsius". Kungen faller i förundran över hans outgrundliga lärdom och ger honom kungadottern (Djurkl. Fs. 172; Djurkl. När. 81; Bäckstr. III, 84). Ännu bittrare är tonen i "De tre doktorerna": En bonde har fyra söner, av vilka en förblir bonde, de tre andra få studera. På gubbens begravning komma alla samman, och de tre skola visa sin lärdom. Den ena kan taga båda ögonen ut, den andre kan sprätta upp buken och taga ut tarmarna, den tredje hugga av händerna. På natten göra de allt detta. Pigan kommer på morgonen, tar allt, som ligger på bordet, och kastar bort det. Då hon får veta, att det är "doktorskonster", lägger hon dit i stället två kattögon, en svinmage och ett par tjuvhänder. Med det få doktorerna hålla till godo i stället. I början voro de "storaktiga" och bara "ynka" brodern, som var så "olycklig", att han ej hade fått någon lärdom, men när den ene bara ville efter råttor, den andre bara äta svinmat, den tredje bara ville stjäla, så tyckte den olärde brodern ändå han "måtte ynka dom för den stora lärdomen" (Ldm. I, 625; Nu I, 221 o. 292; Djurkl. Fs. 58; Bond. Fs. 88). I återigen en annan saga kommer en utlänning till Uppsala och vill disputera "i rörelser". Ingen kan göra sig förstådd, men en smed kommer och gör sådana rörelser, att utlänningen faller i förundran över alla dessas djupsinnighet (Ahlstr. Fs. 72; Ldm. V: 6, s. 141; S. Columbus, Målro el. Romål). Den kända sagan om "Doktor Allvetande" torde också kunna räknas hit (Wgstr. Fs. 100; Ldm. II: 9, s. 87; Tell. Vg. 38).

Då jag här talat om den svenska allmogens förkärlek för dylika sagor med satirisk udd, vill jag ej förneka, att i allra flesta fall dessa

sagor mottagits från utlandet. Egna i den meningen, att de diktats av svenska allmogen, äro de således ej, men i själva det individuella framställningssättet ligger en reproduktiv förmåga, som är fullt personlig.

Dessa sagor stå även nära skämtsagorna. En liten avdelning mycket populära sagor inom denna grupp begynner med storpratande bondesöner. Jag börjar med "Dummerjöns el. pojken som pratade sig till kungadottern" (Djurkl. Fs. 190, 238; Djurkl. När. 34; Nu 1874. s. 220; Bond. Hall. 3; Steffen Fs. II, 58; H o. E 519; Segerst. Fs. 165). Denna saga förbindes ofta med tvenne andra: "Prinsessan, som ej kunde skratta" (se även Bond. Fs. 75; Nordl. Fs. 117) och "Gossen, som fick prinsessan att säga: 'Det var lögn'" (se även Teckn. o. Toner 12; Wgstr. Fs. 24; Bond. Fs. 28).

En viss ålderdomlig prägel ha sagorna om mästertjuvar, av vilka svenska allmogen bl. a. känner följande: "De fyra bröderna" (Ldm. V: 2 nr 3); "Pojken som var så snäll till att stjäla" ([med vadhållningsmotivet] Bond. Fs. 79; Werner Vg. 45; Segerst. 28; Steffen Fs. II, 62). Den allbekanta sagan om kungen, som kläder ut sig till tjuv och får en örfil av sin kamrat, därför att han tar för mycket på en gång ("Tag vackert, kungen har många tjuvar"), torde också kunna räknas till tjuvsagorna (Bond. 74; Svensén Fs. nr 14; Ill. Tidn. 88, s. 459).

De återstående sagogrupperna röra sig huvudsakligen inom allmogelivet och ha till handlande personer folket själv och framhäva enskilda drag ur allmogens samhällsklassers inbördes förhållande till varandra. Jag begynner med en omtyckt grupp med prästen som huvudperson. Präst och församlingsbo eller präst och klockare äro här huvudarterna. Några exempel må nämnas: En präst brukar få en ko i likstol. En torpare förlorar sin hustru och skall till begravningen skänka prästen sin enda ko. Han ber få behålla henne, men prästen säger: "Allt vad du giver åt en kyrkans tjänare får du tusenfalt igen." Torparen anhåller då om, att hans ko måtte få bli bjällerko till prästens. "Prästen var en hjärtans god man, när han bara fick allt, vad han ville ha, och därför biföll han denna önskan." Bjällerkon vandrade emellertid på kvällen hem igen och drog alla prästens kor med sig. Prästen fick brått att komma till torpet för att återfå sina kreatur, men torparen svarade nog så fromt: "Vördig prosten sa' ju, att för allt, va' en fattig stackare ger till kyrkans tjänare, får han tusenfalt igen. Jag har här bara fått tjugofalt; jag vill va' nöjder med det, för jag har inte husrum till fler för tillfället" (Nord. folk. liv 92; jfr Schück, Sagans hist. 35; Ahlstr. Fs. 72; S. Columbus, Målro 272). I en saga tror den tjocke prosten, att han är med barn och befrias från sin olycka, då han ser en kalv stå vid sin säng (Wgstr. VSS. 26; Svensén 13; Ahlstr.

Fs. 73). I vanligaste fall handla prästsagorna om gudstjänsten: Prästen råkar svärja på predikstolen (Ldm. V: 2 nr 13), tappar kortleken på predikstolen (Ldm. V: 2 nr 11), har en korv i bakfickan under predikan och sparkar till klockaren i st. f. hunden (Ldm. XIII: 1, s. 55). En präst brukar kunna säga, om någon död kom till himmel eller helvete. En levande stoppas i en kista, och prästen skall svara på, varthän han kom. I början kan prästen ej säga något bestämt, men till sist utbrister han: "Nu for han till helvete." Mannen var död, när de öppnade kistan (Wgstr. II, 339; Segerst. Fs. 187). I sagan om "Prästliken, som kommo igen", är det en man, som får kasta 3 döda präster i ån men blir lurad på betalningen, i det att alla tre förklaras vara en präst, som gått igen. Då han tredje gången på återvägen möter en präst, kastar han honom ned i ån, i tron att det åter är prästliket, som går igen (Segerst. Fs. 69; Wgstr. Fs. 102; Bond. Fs. 89; Steffen Fs. II, 78).

En annan populär grupp har klockare och präst till handlande personer. Här står folkets sympatier i allmänhet på klockarens sida. I vanligaste fall är prästen snål, och klockaren botar honom härför. Ej sällan äro s. k. "mässningar" mellan båda inlagda i berättelsen, t. ex. Pr.: Gud du äst mitt hopp. Kl.: Men satan i din kropp. Pr.: Varför visar du mig detta hat? Kl.: Därför du ger ditt folk så litet mat etc. (Ldm. V: 2 nr 12). En gång har prästen och klockaren tillsammans stulit en oxe. Klockaren får gång på gång samvetsförebråelser och vill bekänna allt, men prästen dövar samvetet med pengar var gång klockaren kommer dit. Till sist blir oxen prästen för dyr, och då stämmer klockaren prästen för stöld. Åter mutad med pengar av prästen omtalar han, att allt bara var en dröm (Wgstr. Fs. 92).

En annan bekant grupp av skämtsagor handlar om husbonde och tjänare eller bonde, hustru och tjänare. Den genom H. C. Andersen allbekanta sagan om "Storklas o. Lillklas" hör hit. Den finns i en mängd former hos den svenska allmogen (Bond. Fs. 9; Bond. Hall. 26; Bond. Dalsl. 115; Djurkl. Fs. 137; Steffen Fs. I, 27). En annan närstående saga om "Bonden, hustrun o. den knipsluge drängen" har en dräng, som på ett fintligt sätt gör klart för husbonden, att hans hustru har en älskare (Lindh. 145, Djurkl. Fs. 89; Wgstr. Fs. 95; Ahlstr. Fs. 73). I några sagor botar drängen sin husbonde för snålhet. I sagan "Ingen får bli ond" sätter drängen som villkor för tjänst, att den som först blir ond, skall mista näsan (skära skinn ur rygg). Drängen ställer om flera förtretligheter, och till sist blir husbonden ond samt mister näsan (Bond. Hall. 25; Bond. Dalsl. 28; Bond. Fs. 25; Wgstr. Fs. 21). I en saga vill den snåle bonden, att de skola låtsa äta, när prästen går

förbi. Drängen tycker då, att de också kunna låtsa arbeta (Segerst. Fs. 129). En dräng vill utföra 8 mans arbete och bonden blir förtjust över att nu bara behöva *en* dräng — men drängen vill också ha 8 mans mat (Svensén, Fs. 9). En dräng vill ha en "lurestund" dagligen; husbonden säger då, att han brukar taga sig en "rastestund" då och då. Det bryr sig drängen inte om, men olyckan vill, att husbonden får sin rastestund, då drängen tar sig sin lurestund (Bond. Fs. 26; H o. E 529; Wgstr. Fs. 21).

Ännu en annan grupp har man och hustru som handlande personer. Här möter oss först sagan om käringen, som alltid skulle göra tvärt emot i allt. De tre vanligaste formerna äro: "Motströmskäringen", som kastas i ån och sökes uppför strömmen (Bond. Fs. 37; Vär. I s. XXXIX; Ldm. XIII: 1, s. 43); "Gumman, som säger, att gräset skall klippas" (Bond. Fs. 38; Vär. II, s. XXXIX; H o. E 525; Ahlstr. Fs. 50 f.); "Gumman, som skäller sin man för 'Bisseknäcka'" och sedan, neddoppad i vatten, knäcker med fingrarna (Bond. 39; Svensén Fs. 8). Samma motiv om oenighet mellan makar har sagan om "Gubben o. gumman, som bytte sysslor" (Djurkl. När. 84; Bond. Dalsl. 35; Ldm. XIII: 1, s. 41; Wgstr. Fs. 112; Djurkl. Fs. 80; Ldm. I, 572, 584). En stor avdelning hithörande sagor handla om en dum hustru: än går mannen ut att söka någon, som är dummare, än får mannen bege sig till staden för att utkräva betalning för djur, som gumman sålt, än luras den omgifta gumman att skicka pengar till sin förste man i himmelriket.

En stor grupp skämtsagor handla om dumma personer. De dumma äro ofta knallar eller göingar (smålänningar). Jag kan blott här anföra några huvudmotiv: simma i linland i st. f. havet; räkna, huru många de äro, glömma sig själva (näsan i smörasken); blanda bort benen, när de bada (piskan hjälper); tappa en sak i sjön och skära märke i båten för att kunna veta, var det var; dränka en ål som straff, för han ätit fisk; slå varandra på käften för att få eld; en tappar huvudet, de andra undra, om han hade något med sig; tro att de se med munnen, upptäcka att de se med ögonen, gapa ändå med munnen av gammal vana. — En populär form handlar om pojken, som fick besked om, vad han skulle säga, men för var gång svarade olämpligt (H o. E 523; Wgstr. Fs. III; Nord. f. liv 89; Svensén nr 5; Bond. Hall. 30; Bond. Fs. 16, 17; Werner Vg. 42).

Slutligen må även de små korta folkanekdoterna nämnas. Till sådana räknas t. ex.: Sotare utför arbete för präst, tar bra betalt och säger: "Vi svarte ta' alltid bra betalt"; smed tar bra betalt av präst, som säger: "Det är syndapengar". "Ja' det vet jag, därför tar jag helst andra,

om sådana finnas." En mängd husförhörssvar torde också kunna hänföras till denna grupp.

Slutpunkten i utvecklingen är ernådd i lögnsagorna. Skämtsagorna ha till sist överdrivit allt, så att lögnen blivit huvudsaken, och den som kan ljuga värst, får äran. Exemplen äro ej så få. Jag anför några: En märr fålade en mycken liten fåle, husbonden stoppade in fålen igen, och fjorton dagar senare fålade märren en stor fåle (Ldm. XIII: 1, s. 51). En bonde kör från skogen och när han kommer hem, har tistelstången längt sig, så att kärran är i skogen och hästarna hemma; bonden går in och låter allt stå över natten; på morgonen står kärran på gården och tistelstången har sin vanliga längd; det hade nämligen fruset på natten; och därför hade stången sammandragit sig (Bond. Fs. 64). En bonde tillfrågar en pojke om nyheter och får till svar: "Jag vet inte annat nytt, än att sjön Möckeln är avbränd för ett par dagar sen." "Du är ett fä, pojke, ut med dig", skrek bonden förargad. En kamrat kommer in. "Har du kanske också hört, att Möckeln är avbränd", röt bonden. "Nej, men jag må tro det, för jag hörde, att sju kyrksocknar var uppbådade till att skjutsa stekter fisk." "Nu blev det kläm i lögnen", sa' bonden och vart nöjd (Nord. f. liv 94). — En del av dessa lögnsagor skulle lämpligast kunna kallas "orimlighetssagor". Till sådana höra t. ex. Tre pojkar gingo tillsammans; den förste var inte född, den andre inte kommen till världen, den tredje var där inte (Teckn. o. Toner 12). — Vidare exempel på lögnsagor finnas hos Bond. Dalsl., s. 314 ff. De kallas där *sjåsor*. — Allra sist må sättas de "bakvända sagorna" eller som allmogen ibland kallar dem "långa lögner". I dessa omkastas ord och uttryck. Som exempel kan tjäna: "En morgon bittida på dagen reste jag mig upp och tände på hanen, innan stickorna gol, och så betade jag min kärra och smorde min märra och körde in sju lass regn, innan höstrågen kom ner" etc. (Wgstr. Fs. 136; se även: Bond. Hall, s. 125, 131; om liknande visor se avdelningen: Folkvisor).

Översikten av de svenska folksagorna är härmed avslutad. Många olika skaplynnen träffades bland dem, och vitt skilda arter funnos. Folkets ställning till dessa har redan påpekats. I de allvarliga undersagorna var allmogen knappast mera än mottagande, i de humoristisk Skamsagorna framträdde han mera självskapande, och i de satiriskt uddiga skämtsagorna inlade han hela sin individuella egenart.

C. PRIMITIV POESI.

Då jag här talar om primitiv poesi, tänker jag mindre på en diktning som till tiden är äldre, än på en som till framställningssättet uttrycker innehållet på enklast möjliga sätt i korta sentenser, enstrofingar eller kortare dikter med tanken uttryckt i få ord. Att dessa diktformer i många fall äro uråldriga är självklart, men därmed är dock ej sagt, att de nu upphört att tillhöra folkpoesien, ej heller att nyskapande inom dessa former ej kan äga rum. I allmänhet äro de ännu populära hos allmogen och ingå på mångahanda sätt i det dagliga talet.

Jag begynner med de svenska ordspråken. Till formen särskiljer man här tre huvudarter: Egentliga ordspråk, ordstäv och ordspråkliga talesätt. Till de förstnämnda räknas korta satser utan uppgivande av någon särskild sagesman, till den andra sådana, som läggas i en viss persons mun och ofta anpassas till en särskild tidpunkt, till det tredje slutligen bildlika uttryck, vilka ofta inflikas i själva talet. Jag vill här taga några exempel på dem.

De egentliga ordspråken kunna delas i tre huvudavdelningar: 1. Gnomiska, innehållande sederegler och levnadsklokhet. 2. Folkepigram, uddiga anmärkningar, satiriska anspelningar m. m. 3. Väderleksspådomar. Till de gnomiska höra alla de, där särskilda dygder framhävas. Victor Granlund har sammanställt några, ordnade efter dygderna (eller deras motsats). Jag anför följande: *Allmänna levnadsregler:* Akta var sitt, låta annans fara; Barn skall krypa, tills det kan gå; Liten tuva välter stort lass. *Klok begränsning:* Sträck fot ej längre, än fållen räcker. *Kunskap o. visdom:* Konst och lära ger bröd och ära; vis man är rik nog; konst vinner makt. *Vältalighet och tystlåtenhet:* Bättre tiga än illa tala; tala är silver, tiga guld; visdom har långa öron och kort tunga. *Dygd:* Dygderik är mer än rik. *Skryt:* Det skall starka ben att bära goda dagar; När paddan kommer till välde, vet hon intet återhåll. *Präl:* Grann som en grind, där svina kryper ut och in. *Tålamod:* Bida och lida stillar mycken kvida. *Fattigdom o. förnöjsamhet:* Har man skäpptals, så har man skedtals; Litet moln ger också regn.

Till de spetsiga, ofta skämtsamma epigrammen höra t. ex.: När den onde håller passionspredikan, är han illa troende; Större skepp har väl seglat kull än en gryta med välling i; Prästen och hunden förtjäna födan med munnen; Morgonglans och käringdans räcka sällan till middag; Skomakarns hustru och smedens märr ha alltid de sämsta skorna; Den svultna lusen biter värst. — Ur gruppen väderleksspådomar har jag förut i kapitlet "Årsfesterna" anfört några. H. H. Hildebrandsson

har i sin uppsats i Ant. tidskr. VII: 2 sammanställt en hel del sådana. Jag vill här blott nämna några få: När Erik ger ax: ger Olle kaka; April våt och majus kall, fyller bondens lador all; April snö är så gott som fåragö'; En klar höst ger en stormande vinter.

Ordstäven äro i allmänhet skämtsamma. Som exempel må blott anföras: Det var skräp till fisk, sa' bonden, fjälla' en groda; Ungdomen rasar, sa' gumman, slog huvudet i muren; Det blir en heter dag, sa' trollkäringen, när hon skulle brännas; Va' jag kung, sa' pojken, så skulle jag inte göra annat än äta gräddmat och åka i hölass.

De ordspråkliga talesätten äro många och ingå ofta i det dagliga talet, utan att vi alltid tänka därpå. Allmogespråket är ofta mycket rikare på sådana än de bildades språk. Jag anför blott följande som exempel: Det är som att komma ur regnet i takdroppen; han är som femte hjulet under vagnen; han är len i skägget; han är mjuker i munnen; han vänder näsan i vädret; han är inte torr bak örat; det går som att lappa vantar i månsken; det går som smör och bröd i skräddare. — Närstående dessa äro de s. k. *jämförelserna,* vilka ofta äro uddiga och bittra: Han kommer igen, liksom dåliga pengar; det går över ditt förstånd som lusen över hjässan; det är som att sätta latin för ögonen på katten; det är lika omöjligt som att taga ner månen. — En mängd ordspråkliga talesätt tillhöra *okvädena:* Du är så ful, så, när du sticker huvudet i sjön, så dör fisken på en hel fjärdingsväg; jag skall ge dig så du inte hör gök mer; angår det dig, så bräk! men annars så tig. — Andra talesätt äro i dialogform: "Jag tycker jag har sett den flickan förr nå'n stans." "Var då?" "I synen." — "Han sover aldrig, när han är hemma." "Inte det?" "Nej, han är nämndeman." — "En man slog en kvinna med en krokig käpp — var det rätt?" "Nej, det var kroket." — Till *retsamma svar* kunna en del av de i dialogform hänföras: "Vad är klockan?" "Tre kvart på halv rasande." — "Lopporna bits, mor." "Vänd dig om och bit igen." — "Vart skall du ta' vägen?" "Under fötterna." — "Jag *vill* inte." "Din vilja sitter i mors ris."

Själva kärnan i ordspråken utgöres oftast av en bild eller liknelse. En annan grupp inom den primitiva poesien, g å t a n, vilar på samma grund men framställer bilden på ett annat sätt, så att personen, till vilken den riktas, själv får tänka sig sambandet. Gåtan är lika gammal som ordspråket, och flera övergångsformer finnas även. Antalet gåtor hos den svenska allmogen är synnerligen stort, och många äro ännu kända och brukade i det dagliga talet. Inemot 2 000 äro upptecknade ur folktraditionen. Jag kan här endast nämna några huvudgrupper. De mera konstlade formerna homonym, logogryf, anagram, palindrom och charad äro mindre bekanta hos allmogen. Av bokstavs-

gåtorna möta vi i huvudsak två former, den ena med stavning, den andra med uppletande av bokstav. Till det förra slaget hör t. ex. Hur stavas torrt gräs med två bokstäver (hö)? Till det senare: Det finnes i solen men inte i månen, i Halland men inte i Skåne, först i lax och sist i sill (L)? — Av ordgåtor tillhörande gruppen "fixergåtor" finnas flera hos den svenska allmogen: Det bodde en hund i Lund, vad hette hunden (Vad)? Det stod en hund på Brunkeberg, hans namn är sagt (Sagt)? Lirum larum skedskaft, hur stavas det med tre bokstäver (d-e-t)? Bonden drev 4 grisar åt skogen, miste tre och ändå hade han 7 kvar, när han körde hem (drängen hette "Miste"). Av alla töser i Fredbergs gäll är en av trä (en = träd). Till *räknegåtorna* höra flera: En gås gick före två gäss, en mellan och en efter två gäss. Huru många voro gässen (tre)? I en stuga satt fyra käringar och alla hade tre framför sig (en i vart hörn). *Släktskapsgåtorna* äro ännu populära hos allmogen: Tvenne fädrar och tvenne söner sköto trenne harar, och när de gingo hem, hade alla var sin hare (farfar, far och son). En kvinna uppehöll livet på sin far genom att ge honom di och sade: Min fader det var, hans moder jag blev, det barnet jag födde, var min moders man (Runa 47, s. 41 nr 16; Runa 65, s. 63; Cav. 96; Sandén 149; Sdm. I, 59; Sundbl. 131). Bland berättelserna träffas ofta de s. k. *namngåtorna:* En fisk var min far (faderns namn var Fisk); Ute stå mörker och ljus (namn på två hästar). — Vi komma så till en mycket ålderdomlig grupp med vishetsfrågor. Hit höra de ej sällan i folkvisor inflikade gåtorna: Vad är sötare än sött (sömnen), fetare än fett (jorden), lättare än lätt (tanken), vad ropar högre än tranan (åskan). Med denna grupp ha vi redan nått fram till de s. k. gåtfrågorna, där en kunskapsfråga skall besvaras men ej direkt efter ordalydelsen. I vanligaste fall äro de av skämtsam innebörd och kallas därför ofta *skämtfrågor.* Några exempel ur den utomordentligt rika samlingen sådana frågor kunna belysa arten: Huru långt är från jorden till solen? Ett ögonkast. Vad är djupare än den djupaste sjö? Kjorteln. Vad är svartare än korpen? Hans fjädrar. Vad gör en sko? Bakstycket. Vad gör ljuset på bordet? Skugga. Vad är kyrkan byggd i? Vädret. Huru många ärter kan gå i en fingerborg? Inga kunna *gå.* Vad behövs till ett bröllop? Ja. Varför ser hunden sig tillbaka? Han har intet öga på svansen. På vilken sida om näsan vill du helst vara enögd? På bägge sidorna.

En tämligen populär grupp av gåtor äro de bibliska. Till de mera allvarliga höra de s. k. "utangåtorna". De kännetecknas av ett inskjutet "utan" mellan två tingord: Ett hus utan rök (paradiset), ett folk utan kök (Enoch o. Elias), ett land utan tjuvar (himmelriket), ett säll-

skap utan kärlek (helvetet), en väg utan sand (vägen till himmelriket), en kvinna utan man (Maria), en kyss utan kärlek (Judas' kyss) etc. (Cav. 121, 122; Sdm. II, 84; Sdm. V, 207; Runa 1865, s. 48; Runa 48, s. 44 nr 41). De andra bibliska gåtorna äro mera skämtsamma: Vem har huggit ved på mor sin? Adam och Eva. Vad stod Gud på, när han skapade världen? På sin allmakt. Varken Guds ord, människans ord eller hin ondes ord; står ändå i bibeln? Bileams åsna talar. Levande lik i levande kista, levande kista i gungande hav (Jonas i valfisken). Kistan svävade, liket bävade, kistan åt och drack, liket bad Gud båd' dag och natt (dets.). Vad kommer efter yttersta domen? Första söndagen i advent.

Den utan gensägelse omfångsrikaste gruppen tillhöra sakgåtorna. Vanligen utgöra gåtorna inom denna grupp beskrivningar av ett djur, en person eller sak. Några över abstrakta substantiv höra också hit. Likaså höra hit gåtor över gåtan själv: "När en inte vet, vad det är, så är det något, när en vet, vad det är, så är det inte, vad det var. Sakgåtorna avhandla vanligen ting ur naturen (himlavalvet, sol, måne, jord, regnbåge, blixt, regn, dagg, dimma, vatten etc.), året och årstiderna; hembygden (landsväg, bro, gärdesgård, huggkubbe, stege, slipsten etc.), hemmet (spis, spjäll, eld o. rök, dörr, klocka, borste, bessman etc.), kvinnans syselsättning (nål, fingerborg, nystan, ullkarda etc.), klädedräkt (strumpa, mössa, stövel, skosula, kängsnöre etc.), smärre husgeråd (tobakspipa, fingerring), människan och kroppsdelarna (mun, näsa, öron), lantbruk o. husdjur (räfsa, harv, plog, häst, ko, får, katt, höns, ägg), övriga däggdjur (råtta, mård, hare), fåglar (skata, stare, uggla), övriga djur (tordyvel, bi, kräfta, loppa); ur växtriket (träd, nypon, rova, humle, ärter, lin) m. fl. Jag vill här ur den stora mängden blott anföra några få: Vad är högre än ett hus och brinner som ett vaxljus? Stjärnan. Högt över jorden, lågt under himlen, underligt fatt? Regnbågen. Roten upp, toppen ner, ser sol och måne, men aldrig sommar? Takisen. En handfull, ett landfull och ändå inte en handfull? Dimma. Vad är det, som går och går men aldrig kommer till dörren? Klockan. På vår gada stå två plada, på de plada stå två stötter, på de stötter står en säck, på den säcken står en kvarn, på den kvarnen står en kulle, på den kullen står en skog, som alla byns kreatur gå vall i? Människan.

En egendomlig grupp av gåtor omfatta de s. k. *situationsgåtorna*. Här är det en säregen handling eller situation, vilken beskrives i en bild. Gåtans kärna ligger här ej i själva bilden utan i den ovanliga situationen. Några exempel kan belysa arten: Jag vet en skog, där kråka sitter och åker? Kråkan satt på ryggen av ett gående borstigt

svin (Sdm. IV, 181; Runa 50, s. 35 nr 12). Lille pytt på raggerygg, pingeli gut kringd såg ut, rygge best skrek och vek? En skata satt på en bocks rygg; en vallgosse skyndade fram med en skälla, varvid skatan gav sig i väg (Runa 65, s. 65 nr 79). Sonen kommer med far sin under armen, går på mor sin, går in i hustru sin, strax tar de levande tag i de döde; de döde till att gå, de levande till att springa? En präst kommer med boken under armen, går från kyrkogården in i kyrkan: ringkarlarna börja ringa i klockorna, då kyrkfolket får bråtт (Sandén 136; Sdm. I, 22; Werner 203). En gumma vart död och begraven och lämna' anden efter sig i taket? En död gumma hade före sin död blåst upp ett korvskinn och hängt det i taket (Wgstr. II, 56; Sdm. I, 72). Far stod på tretti tänder och ropte åt spikspjäll: släpp lös lurbak, för långskafta tar bort krafset? En man stod på en harv och ropade till hustrun att släppa lös hunden, ty vargarna togo bort hönsen (Sdm. IV, 76, 177; Sdm. I, 34; Sdm. V, 201, 202; Runa 50, s. 36 nr 28, Sandén 132—134, Runa 65, s. 30 nr 15; Djurkl. När 15; m. fl.). — Situationsgåtorna äro särskilt vanliga i berättelser. Gåtberättelserna handla ofta om en livdömd, som frälsar livet genom att sätta upp en gåta som ingen förmår lösa. Han tar en gåta, beskrivande en säregen situation, som han iakttagit på vägen. Ex.: En livdömd säger: Ut gick rådlös, in kom råd; 7 sjungande tungor i en kroppalös huvudskalle? Han har sett en hästskalle, i vilken 7 fågelungar lågo i bo (Runa 65, s. 29 nr 3; Wgstr. I, 64; Cav. 88). — Andra gåtberättelser handla om två älskande. Ex.: Två hemligt älskande träffas på hennes bröllopsdag, då hon i förtäckta ord yttrar sitt hjärtas tankar till sin hemligt älskade: Du ser på mig det ser jag, vad du tänker det vet jag; vad du vill ha det kan du få, men kom till mig, när jag inte har, så skall du få, det du vill ha. (Runa 50, s. 34: 1; Sdm. V, 206; Cav. 91; Runa 48, s. 46 nr 56).

Härmed må översikten av gåtorna avslutas. De kunna kombineras med sagberättelser så, som vi i föregående kapitel sett, eller utgöra sagor själva så, som nyss nämnda sista grupp, men vanligen utgöra de klokhetsövningar för sig, varmed de unga vid festliga tillfällen prövade varandra. Ofta är det en friare, som vill pröva sin flickas klokhet, eller en flicka, som vill pröva sin älskade. I detta fall utgör belöningen en segerkrans eller hennes hand. Ibland antyder gåtan detta senare genom att vidfoga: Den som denna gåta kan gissa, han skall sova hos mig i natt. Gåtorna kunna även ingå i visor, och de kombineras då ofta på liknande sätt i en tävling mellan två. Kan han lösa alla hennes gåtor, har han vunnit hennes hand.

Av övriga grenar tillhörande den primitiva poesien har jag i det föregående haft tillfälle att vidröra grötrimmen, leverrimmen och skålrimmen (s. 529), likaså nötrimmen (s. 462). Barnrimmen ha endast som hastigast omtalats (s. 498) och här må blott omnämnas några huvudarter: Följer man barnets utveckling från den första tiden, då det vaggas i sömn, tills det börjar gå i skolan, erhållas följande huvudarter: Vaggsånger utan beskriven handling (Vyssa lulla liten kind; Vyssa, vyssa lavning; Ro, ro åt fiskarskär m. fl.); Vaggsånger med beskriven handling (Liten flicka gick i by, för hon ville leka, två små gossar följde na' hem med en liten fejla, fejla du me'n jag står brud, fejla, fejla, bom, bom, vill du med så kom, kom); djurrim (Ekorren gick på ängen och slog med alla sina drängar, fram kom kråkan med sticka och strå och räfsade höet i strängar, kajan hon räfste, och skatan hon drog, och lilla grå katten han körde); rim för händerna (Klappa, klappa kaka etc.) eller tårna (Sko, sko min lilla häst etc.); ryttarvisor med barnet på knä (Rida, rida ranka etc.); "piplekar" för att få barnet att skratta (Det kommer en liten mus etc.); dansrim (Dansa min docka etc.); varningsrim (Skryta och skräppa i tomma tunnan; Skvallerbytta bing, bång); rim mot frågvishet o. nyfikenhet (Frågvis får inte veta allt; Nyfiken i en strut etc.); rim att tillbakavisa begäran om sagor och gåtor (Det var en gång en kung, som lå' på en ugn, så föll han ner och så va' det inte mer; jag skall tala om en gåta, att alla som hoppa i sjön, bli våta etc.); gissningsrim (Bulleri, bulleri bock etc.); bokstavsrim (a, b, c, d, kunde jag se etc.); stavningsrim (Tre ärter trilla över en bro , säger ptro etc.); räknerim med streck (Nicke nacke nolle toll, toppen står på fruns golv, räkna rätt så blir det tolv etc.). När barnet kommit i skolåldern, begynte de friska utelekarna. Till dessa skulle ofta med ett rim bestämmas, vem som skulle börja (Ett två, Per i vrå, tre fyra, Pär i lyra, fem sex etc.).

Många av dessa barnrim tillhöra de rytmiska arbetsvisorna och återgiva ett visst rytmiskt arbete (t. ex. rodd, malande, ridande etc.). Detsamma gäller även många av ringlekarna, vilka i 10-årsåldern så småningom ersätta de springande lekarna. Jag vill ej här särskilt anföra några sådana, då de flesta kunna hänföras till de ovannämnda barn- eller ringlekarna, utan hänvisa de för denna grupp av primitiv poesi intresserade till Cederschiölds bok "Rytmens trollmakt". Många barnvisor tillhöra gruppen av naturhärmningar. Jag har förut omtalat en del sådana (se t. ex. kyrkklockorna, s. 396) och bland djursagorna förekomma även många djurläten tolkade (se s. 589). De vanligaste grupperna äro: djurläten, klockljud (kyrkklocka, matklocka) och åkdonsljud. Som exempel på det senare slaget må anföras: I uppförsbacke

säger en vagn: "Hjälp te' Rosvall"; på jämn väg: "Rosvall, Rosvall, Rosvall"; i utförsbacke: "Sätt de på Rosvall!" De, som vilja studera dessa, kunna hos Nordlanders Barnvisor o. barnrim (Sdm. V:2), s. 158 ff, återfinna ett hundratal sådana.

En annan grupp bilda *vallvisorna*. Dessa synas i allmänhet ha uppstått ur ropen på kreaturen och äro därför ofta blott locklåtar med uppräknande av djurens namn med ett tillagt: "Kom". Då djuren skulle föras ut behövde man mana på dem att ej bli efter, och då sjöng man små visor med en eller annan uppmaning till djuren att gå på, kanske med tillägg, att det eller det djuret ej behövde någon maning. Ex.: "Kom ko, kom kalv, kom tjura, och se de underli' djura! Kom Socke-Thore och Skivars man!" "Kom Snälla! Kruskulla och Docka! Kom Snälla! Kruskulla! Docka slipper jag locka." Andra vallvisor voro mera små betraktelser gjorda av vallgossen eller vallflickan uttalande önskningar om, att djuren skulle vara snälla; eller också var den lilla versen ett utrop av förtvivlan över, att djuren ej ville lyda. Ex.: "Mina getter gå i marka gnaga barken av trä; Gud give barken vore i dem och kvistarna mä." En annan grupp av vallvisor äro i dialogform. Hit höra de s. k. *lålningarna*, där ofta en vallgosse och en vallflicka samtala med varandra på avstånd. Ex.: "Låla Anna och låla mig; och är du min vän, så svarar du mig. Nu lålar jag dig!" "Låla Sven och låla mig; och är du min vän, så svarar du mig. Nu lålar jag dig." Många vallvisor äro kärleksvisor mellan en vallgosse och en vallflicka. I en vallvisa omtalas ett litet barn, som de ha tillsammans, och som de vilja dölja. Han får passa det, och vallflickan frågar, hur barnet har det, och gossen svarar: "Kersti lilla, Kersti lilla. Lillen sover i skogen, långt, långt bort i skogen. — Tulleri lull, tulleri lull! Lever han än? Långt bort i skogen! — Jo men, gör han, jo men, gör han; Lillen ligger i vaggan sin, långt, långt bort i skogen." Andra vallvisor utgöra ett rop från en vallflicka, att rövare ha kommit och tagit djuren: "Tullul i logen, tolv män i skogen! Tolv man äro de, tolv svärd bära de, store oxen stinga de, skällekona binda de, fähund hänga de, liten Kerstin vilja de ta' med våld, uti skogen!" — Många av de visor, som numera brukas vid vallning, äro allmänna kärleksvisor och som sådana med fullt utbildad strofbyggnad. Sådana tillhöra därför knappast den primitiva poesien utan folkvisan.

Slutligen finnes gruppen *ortrim*, vilka ännu äro synnerligen populära. De utgöra små rim karakteriserande invånarna i en viss bygd. Ofta äro de bittra och hånande. De handla än om landskapsinbyggare, än om häradsfolk, än socknebor och än bybefolkning. Som exempel på ortsrim om socknar kan följande utdrag ur ett uppländskt rim tjäna:

Bromma och Sånga ha de korvarna långa, Soltuna och Ed ha de varken fat eller sked. Tuna herrar och Staby "närrar". Österby sjuror och Dannemora gruvor. Filmens åker och Dannemora kråkor. Börstils börstbindare, Gryta grytfötter, Hagby hara, Lena de gemena, Tensta de förnämsta, Munsö mus-ungar. Skå-p-råttor (Skå skn), Odensala tuppar, Fundbo höns, Hillersjö kycklingar, Färentuna kalkoner, Vaksala kornhanar, Markim kråkor, Morkarla korpar, Fresta flugor, Kårsta mygg, Tegelsmora busar, Hammarby laxar etc.

Ännu återstår en grupp, vilken lämpligast torde kunna räknas hit, ehuru den griper in i såväl gruppen folksagor som folkvisor. Den må lämpligen kallas med allmogeordet *ramsor*, varvid dock ej i denna inräknas de uppräkningsrim, som ibland få gå under detta namn. En mera vetenskaplig benämning på dem skulle bli: *kedjor* eller ökningsrim. De äro synnerligen många och till innehållet såväl allvarliga som skämtsamma. I allmänhet äro de mycket ålderdomliga och finnas spridda över hela världen. Det utmärkande för dem är, att vissa led ständigt upprepas. Den allmänna regeln är, att efter andra ledet återupptages det första, efter det tredje, andra och första, efter det fjärde, tredje, andra och första o. s. v., så att alla leden till sist uppräknas i omvänd ordning. Jag begynner med tal-gruppen.

Det karakteristiska för tal-ramsorna är, att vissa tal (vanligen 1—12 el. 1—7) tolkas till sin innebörd antingen i biblisk mening eller skämtsamt. Vi äga här inom allmogetraditionen endast *en* visa, handlande om Vår Herre undervisande "S:t Simon" om talen ett till tolv: "Statt upp sankte Simon och säg mig vad är en?" "En är Jesum Kristum, som regerar himlen." "Statt upp... och säg mig vad är två?" "Två Mose tavlor, en är Jesum Kristum, som regerar himlen."... Till sist komma de till tolv, och då upprepas i omvänd ordning: 12 apostlar, 11 disciplar, 10 budord, 9 änglakörer, 8 allhelgon, 7 allhelgonastjärnor, 6 sagovankar, 5 Mose böcker, 4 evangelister, 3 patriarker, 2 Mose tavlor, 1 Jesum Kristum, som regerar himlen (Werner Vg. 91; Vg. frnm.-för:s tdskr. II, 61).

En denna närstående form med kortlekens (ess — 1, "två" — 2 etc. med särskilda tydningar för kung, knekt, dam etc.) tolkning i religiös anda finnes knappast i svensk allmogetradition men väl i en mängd skillingtryck (Bäckstr. III, 153). Fordom funnos väl även i Sverige tolkningar av dagens tolv timmar i samma riktning. En rest härav synes psalmen nr 379 i gamla psalmboken av 1695 vara. De under 1800-talet uppteckнade timropen lyda i allmänhet: "Klockan är (tio) slagen.

Guds eviga, milda och mäktiga hand, bevare vår stad för eld och brand, klockan är (tio) slagen."[1]

En övergång till de skämtsamma taltydningarna bildar folksagan om "Skams sju frågor". Svaren lyda här: En kläpp i en klocka, två ögon, tre fötter under en gryta, fyra hjul på en vagn, fem fingrar på var hand, sex krukor i Kana, sju böner i Fader vår (sju stjärnor på himmeln). Ännu mera skämtsam är taltolkningen i "Juldagsgåvorna", där en kvinna föreställes få olika mat under julens 12 dagar begynnande med litet och sedan allt större och större: ett par duvor, två par änder, tre kalkoner, fyra gäss, fem får, sex gödda svin, sju gödda bockar, åtta tunnor mjöd och vin, nio gödda oxar, tio majorer, elva farande skepp, tolv kyrkor med präst, kåpor, bälten och pengar i håven (Arw. III, 475; Runa 74, s. 46; Nordl. Barnv. 260 a, b; Bond. Fv. 292; Violen nr 13). I "Lönen hos den rike man" upptagas delvis samma talbeteckningar: En person tjänar hos en bonde och får en viss lön vart år: 1. året en höna, 2. tupp, 3. gås, 4. get, 5. ko, 6 häst... flicka, gård. Ett tilläggsled finnes ofta här, i det att varje djur får ett konstigt namn, t. ex. hönan hette "Tilleri på tyska", tuppen "Ottesång", gåsen "Långhals", geten "Tripetrapp", kon "Spenebak", hästen "Trava häst" etc. (Arw. III, 529; Werner Vg. 89; Bond. Fv. 372; Violen 17; Filikromen 27.) En skämtvisa, som måhända skulle kunna föras hit, handlar om en man, som vill städja en piga; hon uppräknar, vad hon fordrar i lön och begynner med litet men ökar sedan allt mera på, tills mannen förskräckt far från henne (Teckn. o. T. 59; Carlh.-G. Ldm. VII: 7 nr 85; Runa 42: III, s. 34; Runa 45, s. 17). De lustiga djurbenämningarna kunna lösryckas och bilda en visa eller lek för sig. Så t. ex. finnes en lek, där en person går omkring och frågar, om någon vill köpa en bagge (får, flicka, gosse etc.), som heter "Vringeli, Vrångeli, Vrånghorn", "Åsemå Finkefä" etc. (Arw. III, 389 ff., Nordl. Barnv. 141 a, b.)

Gruppen "egentliga kedjor" sammanfaller delvis med de föregående, i det att en upprepning ständigt äger rum, men det karakteristiska för dessa kedjor är särskilt, att de ofta bilda kretsar, vilka gå in i varandra. Formen är mycket vanlig i besvärjelserna och är ej heller sällsynt i folksagorna. Som exempel kan nämnas: "I nionde högra hörn ligger en sten, under stenen står en kista, uti kistan ligger nio tunnor guld, på kistan ligger ett svärd." (Bureus' Sumlen, Ldm. Bih. I, 238; jfr det å sid. 366, rad 12 nedifrån citerade uttrycket om kaffet, där "kedjan" användes för att uppnå en komisk verkan). Den mest typiska, fullt utbildade kedjan är "Trädet i skogen": Långt bort i sko-

[1] Om de åtta kyrkotonarternas taltydningar vid svenska skolor se T. Norlind, Latinska skolsånger, s. 28 f.

gen ligger ett berg..., på berget ett träd, på trädet en kvist, på kvisten ett bo — ägg — stork — fjäder — av fjädern ett bolster till kärestan min" (Werner Vg. 85; Nordl. Barnv. 155; Teckn. o. T. 50; Wgstr. II, 64). En annan dylik är "Nyckeln till rike mans hus" ("Jakobs hus") med huvudorden: port — nyckel — man — rem — råtta — katt — hund — käpp — yxa — smed — smedja — berg — eld — vatten — sjö (Nordl. Bv. 264; Arw. III, 387 [385] Werner 104). Av övriga populära typer må nämnas: "Bocken, som inte ville gå hem": Nordl. Bergsjöm. 74; Violen 20; Ldm. XIII: 1, s. 25; Sgst. Fs. 72; Wgstr. Fs. 13; Svensén 2; Bond. Fs. 27; Nordl. Bv. 262. — "Gossen, som inte ville gå i skolan": Nordl. Bv. 261; Jultomten 1905; Bond. Fs. 27; Wgstr. Fs. 13. — "Den glupska käringen": Nordl. Bv. 265; Henr. Dalsl. 23; Djurkl. När. 87; Djurkl. Fs. 48; Uppland II, 425; Bond. Fs. 19, 20; Sundbl. Vg. 195; Werner Vg. 39. — "Tuppen o. kvarnen": Svensén 10; Nordl. Fs. 51; Bond. Dalsl. 352. — "Tuppen o. hönan": Werner Vg. 33; Nordl. Bv. 151; Bond. Hall. 9; Violen 3. — "Djuren, som fick nytt hem": Bond. Hall. 11; Bond. Fs. 5; Djurkl. Fs. 180; Henrikss. Dalsl. 17; Sundbl. Vg. 205; Violen 2.

Alla de hittills nämnda stå närmast folksagorna och räknas i allmänhet till denna grupp, så snart de ej få en särskild plats för sig i folkminnessamlingarna. Andra återigen stå närmare folkvisorna och äro mera avfattade i strofisk form. "Den utstyrde ryttaren" må tjäna som exempel på formen: "Alla männer skulle stad och fria och min man skulle följa med. Så tog han sig den gamle tratten och gjorde sig den nye hatten. Den gamle tratten, den nye hatten och hatt, hatt hade min man med. — Alla männer hade nya skjorter... ett par gamla koter... De gamla koterna, de nya skjorterna, den gamla tratten, den nye hatten och hatt, hatt hade min man med — strumpor — rumpor stövlar — hövlar — rockar — stockar — byxor — yxor — dukar — klutar — västar — hästar. Den gamla hästen, den nye västen, den gamle kluten, den nye duken... den gamla tratten, den nye hatten och hatt, hatt hade min man med (Bond. Fv. 354; Sdm. VII, 82). Den i Sverige överallt bekanta dansvisan "Musikanterna" (Noderm. 12 m. fl.) saknar hos den svenska allmogen kedjeform men har den i den tyska originalformen, i det att för varje ny strof nya instrument tilläggas, vilka skola härmas tillsammans med de föregående (Erk-Böhme, Liederh. 1748; Köhler Kr. Schr. 254 m. fl.). Däremot ha de ävenledes allbekanta lekarna "Pippla höns" (Arw. III, 438 m. fl.) och "Borra gulläpple" (Arw. III, 384 m. fl.) mera bibehållit kedjekaraktären.

"Ramsor" och "kedjor" flyta omärkbart över i folksagor och folk-

visor samt torde alltid ha stått dessa former av folkdiktning nära. Allmogen synes dock ofta ha räknat dem som en grupp för sig, i det att man mindre använt dem som berättelser, där innehållet skulle särskilt intressera, än som minnesprov, där det gällde att läsa upp hela ramsan utan att stappla på tungan. När den så läses, blir den utomordentligt komisk, och vid vintertidens lekstugor har den också kunnat roa mera än mången allvarlig saga. Ibland har den brukats som pantlek, där var och en av deltagarna fått ett led att lägga till, varvid de föregående leden även skolat medtagas. Ansvaret ligger då mest på den siste, som får det mesta att rabbla upp. Den, som stapplar eller tar fel, ger pant. — Ramsan står folkvisan nära även däri, att den ofta sjunges (så t. ex. "de 12 talen"; juldagsgåvorna m. m.). Ofta är skillnaden emellan ramsa och visa utomordentligt ringa.

D. FOLKVISOR.

Det intresse man hos de högre klasserna och vetenskapen i våra dagar ägnat folkvisan har huvudsakligen berört balladen, vilken visserligen nått allmogen men ej i någon nämnvärd grad tvungit folket till självverksamhet. Den har förblivit en överklassprodukt och som sådan ej eggat till någon folklig diktning i samma anda. Av de övriga i vår tid utgivna folkvisorna ha några grupper endast undantagsvis nått allmogen. Hit kunna t. ex. räknas kämpavisan och 1500-talets lyrik, vilken senare finnes rikligt företrädd i 1500- och 1600-talets visböcker, men där ej efter folkuppteckning utan efter adelstradition, så vida ej någon direkt översättning av utländska visor föreligger.

Här må blott följas huvudpunkterna i folkvisans utveckling. Med avseende på formen har den äldre episka visan städse tvåstaviga rimmade strofer med en huvudrefräng och ej sällan en birefräng. I metriskt hänseende består varje versrad av 4 eller 3 betonade stavelser, mellan vilka en eller flera obetonade inskjutas. En bestämd växling mellan en betonad och en obetonad stavelse finnes ej i den äldre visan men väl i den yngre. Det mest framträdande versmåttet är jamben. Bokstavsrim saknas i den äldre visan men finnes här och där i den yngre. Refrängen, som alltid ingår i den äldre balladen, har i folktraditionen undergått en del förändringar. Några huvudpunkter i refrängens utveckling må vara nog. Först kommer strofen med blott en refräng, såsom den vanligaste formen i de på 1800-talet upptecknade visorna. Ofta är refrängen utan samband med visans innehåll, ibland är den

en reflektion över händelsen, som beskrives i visan; även förekomma ibland yttranden av de handlande personerna inlagda i refrängen. Refrängen är vanligen enradig. Här några exempel på detta första slag av refräng: "Så kännom vi Ulf" (Herr Ulfver o. fru Sölfverlind GA 58: 1); "I år så blir det en sommar" (Linden GA 71: 2); "Min hjärtelig kär säg för mig, vem I sörjen" (Harpans kraft GA 75: 1); "Men dansen går än, så väl uti lunden" (Elvkv. o. hr Olof GA 80: 1). Ibland är refrängen blott 2-3-ordig: "Med den äran" (GA 73: 2); "Så fröjdelig" (GA 46); "Riddar Olle" (GA 33); "Om sommaren" (GA 48). Då två refränger förekomma (en efter var versrad), är ofta den sista huvudrefräng och den första birefräng: Birfr. "I rädens icke mer", slutrfr. "I himmelriket är en stor glädje" (GA 56: 2); birfr. "Driver dagg, faller rim", slutrfr. "Hr Olof kommer hem, när skogen görs lövgrön" (GA 80: 2). Huvurefräng med blott 2-3-ordig birefräng är en rätt vanlig form: Birfr. "Kära moder vår", slutrfr. "I vänten mig sent eller aldrig" (GA 54: 1); "Så gladelig" — "Så faller min hug till henne" (GA 57). Ibland utgöres birefrängen blott av en upprepning av slutrefrängen eller en förkortad form av denna: "Och de lekte" — "De lekte uti nätter och alla sina dagar" (GA 72: 1); "Så väl hon kan" — "Så väl hon kväda kunde" (GA 60: 1); "Blåser kallt, kallt väder ifrån sjön" (bi- o. slutrfr. GA 77: 2). Alla dessa refrängarter utmärka sig för ett visst allvar. En övergång till mera skämtsam form finnes i en del med direkt tal. Troligen äro några av dessa förändringar gjorda av allmogen: "Hej, sade man" — "Så stolt under tiden" (GA 70); "Herr Lager och Jon" — "Tjäna troget! sa' Jon. Ja, vänn de skull' kost' mig det rödaste gull jag följer! sa' Jon" (GA 40). Där refrängen till sist blivit glömd insättes i stället en trallrefräng. Ofta är denna kombinerad med en upprepning av sista raden i själva texten: "Hå, hå! Nå, nå, nå, nå, nå! De förde sinsemellan så underligt tal" (GA 51); "För hinkeli och finkeli" — "För vänner o. fränder o. svågrar o. mågrar... och den som ligger fången" (GA 42: 2). Genom inflytande från den senare konstdikten undergår refrängen nya förändringar. En av de viktigaste är, då refrängen kommer i så nära förbindelse med innehållet, att den måste förändras för varje strof. Sådan skiftande refräng förekommer rätt ofta i den senare balladen: "Men aldrig må jag komma till det hedniska landet att leva" med ändring av de första 5—6 orden i varje strof: "Och visst skall du komma etc.", "Men aldrig må jag etc." o. s. v. (GA 14: 2). Slutligen håller refrängen på att helt och hållet försvinna i visor med upprepning av de sista orden av föregående rad: "En hednisk konungadotter båld — dotter båld — gick ut en morgonstunde, att plocka rosor margefåld — margefåld — uti de gröna

lunder" (GA 89). Denna refrängform torde ha inkommit i visan på 1500-talet från Tyskland, där den är synnerligen allmän. I de senare folkvisorna saknas ofta all refräng eller erhålles en skenbar sådan, därigenom att man skiftar versmått för sista raderna. Samtidigt med refrängens försvinnande inkommer från Tyskland den fyraradiga strofen med regelbundnare versmått och mera konstmässig form. Av sådana visor utan all refräng kunna nämnas: Liten Karin (GA 3), Skön Anna (GA 5), Konungabarnen (GA 19), Oväntad bröllopsgäst (GA 25), Resan till Österlandet (GA 87).

Med avseende på innehållet komma balladerna först. Innehållet är här episkt, beskrivande en viss händelse ur de högre klassernas liv. De flesta visorna tillhörande den äldre balladen handla om kärlek mellan en adelsman och en adelsjungfru eller prinsessa. Vanligen förlägges händelsen till "konungens gård". Visan skildrar kort men i alla fall distinkt, och ofta nöjer man sig med att antyda allt samt utelämnar alla biomständigheter. Personerna äro handlingskraftiga, såväl män som kvinnor äro djärva och dristiga samt tycka om strid och vapengny. De älska elementärt utan smäktande känslofullhet, och allt trånande är borta. Mannen blir ofta brutal och vild, om han ej vinner sin älskade strax. Äktenskapet är en handling av kroppslig förbindelse, ej en religiös handling, och kärleken mellan äkta makar bryr sig balladen föga om. Förförelse är utomordentligt vanlig, men den uppfattas ej som en otillåtlig förbindelse, så vida ej någondera parten är av lägre rang. Endast där mannen viker undan för ansvaret, ådrager han sig skuld. Det religiösa fattas fullständigt, präster eller munkar förekomma ej. De handlande lyda inga andra lagar än hednisk rättsuppfattning och naturens bud.

Till de äldre balladstoffen hör gruppen kärlek mellan riddare och borgfröken. Bland dessa möta vi först "Ridborg o. Gullborg": en riddare flyr med sin älskade och förföljes av hennes anhöriga; han strider med förföljarna och dör av såren, då hans älskade nämner hans namn (GA 2; Wgstr. Fkd. I, 15; Bond. 329; Colliander 12; Landsm. V: 2, s. 101; Landsm. VII: 6, s. 12; DgF 82). I en senare variant ber kungen om nåd, och de unga få varandra ("Grimborg", "Dalbo", "Samsing": Arw. 17, 18, 19, 20; Runa 43: 3, s. 36; GA 4; Runa 69, s. 37; Ldm. VII: 7, s. 8, 17, 20, 30, 31; DgF 6). Av hithörande smärre artförändringar må nämnas: "Hilla" (GA 26; Arw. 127; Ldm. 1904, s. 66; DgF 83); "Hjelmer" (GA 47; Arw. 21; Ldm. V: 2, s. 95; Wgstr. I, 10; DgF 415). Förförelsevisor äro bl. a.: i "Redevall" (GA 51; DgF 271), rider ungersvennen bort med en havande kvinna; på vägen föder hon barnet och dör; i "Apelbrand o. Lena" (GA 62; DgF 311) friar sven-

nen och får avslag men tar henne med våld; hon dör; i "Riddar Olof" (GA 32, 33; Arw. 132; Sdm. VIII, 50; DgF 277) är en jungfru förförd av en främling, som återkommer och ger sig till känna; i "Adelkin o. Kerstin" (GA 11; Arw. 98; DgF 266) ligger en kvinna i barnsäng, och en falsk tärna sändes till svennen; trots allt förtal kommer svennen; i "Vedergällningen" (GA 61; Arw. 124; Ldm. 1909, s. 3; Sdm. II, 20; Frykholm Vl. 14; Wgstr. I, 27; Bond. 240; DgF 306); i "Kerstin stallardräng" (GA 27, 28; Sdm. I, 28; Hofb. När. 254; Wgstr. I, 32; Colliander 24; Bond. 10; DgF 267) tar en förklädd jungfru tjänst som dräng och får sedan barn med kungasonen. Slutligen finnas tvenne visor med blodskamsmotiv: "Axel" (Arw. 46), där en man får barn med sin syster; "Peder o. Kerstin" (Arw. 47, 48; Sdm. II, 22; Wgstr. I, 13; Bond. 51; DgF 109), där en broder söker förföra sin syster. En viss allmogehumor finnes i "Lager o. Jon" (GA 40; Coll. 4; Wgstr. I, 34; Filikr. I, 22; DgF 390), där jungfrun skall bortgiftas mot sin önskan; hennes älskade vilar hos henne och stöter bort den andre, då han kommer. Till de populäraste balladerna kan räknas "Lilla Rosa" (GA 21; Arw. I, 23, 24, 35, 73, 74; Runa 42: I, s. 37; Runa 74, s. 33; Sdm. IV, 19; Ldm. II: 10 nr 23; Coll. 6, 28; Wgstr. I, 12, 20; Tell. Vg. 99; Bond. 37, 280; Ldm. 1909, s. 18; Ldm. VII: s. 23; DgF 124): ungersvennen fäster en jungfru och reser bort; hon tvingas att äkta en annan; svennen kommer vid bröllopet och tar henne med sig. I den närstående yngre formen "Ebbe Skammelsson" (Arw. 33; DgF 354) blir svennen vred och dödar alla vid bröllopet samt får sedan göra bot (se den å sid. 582 citerade sägnen). Av övriga mera populära ballader må nämnas: "Båtsmannen" (GA 31; Arw. 102, 103; Sdm. IV, 17; Sdm. VIII, 44; Ldm. V:2, s. 96; Wgstr. I, 4; Coll. 30; DgF 237), jungfrun spelar med en sven och förlorar äran; "Kerstin befriar sin broder" (GA 45, 68; Arw. 96; Ldm. II, s. L VIII; Ldm. V: 2, s. 90; Wgstr. I, 16; Bond. I, 9; DgF 186); "Rövaren Rymer" (GA 12, 66, 67; Arw. 78; Wgstr. II, s. 16; Fatab. 1906 nr 2; DgF 82), jungfrun dödar sin förföljare; "Stolts Margareta" (Arw. 68, 69, 70, 128; Sdm. VII, 78; Runa 74, s. 46; Fatab. 1906 nr 3; Wgstr. II, 18), jungfrun dör på havet; Kungadöttrarna (GA 59, Arw. 114; Runa 42: II, s. 57; Sdm. VIII, 55; Wgstr. I, 23; DgF 146; jfr s. 226 f. här); Per Tyrssons döttrar i Vänge (GA 84; Arw. 166; Tell. Vg. 97; Wgstr. VSS 55; Ldm. VII: 7, s. 19; DgF 338), bröder döda systrar; "Sven i Rosengård" (GA 54; Arw. 87; Sdm. I, 32; Ldm. VII: 6, s. 16; DgF 340), brodermord och flykt.

En avdelning inom balladen handlar om människors förbindelse med naturväsen: älvor, havsfru, näck, bergkung m. m. Motiven äro här ofta

gemensamma med sägnerna (Se Stud. i sv. fklore III). Närstående dessa visor äro de som handla om allahanda förvandlade människor. Ofta är det en elak styvmoder, som gjort styvdotter eller styvson till ett djur eller en växt. Hit höra motiv som: flicka förvandlad till häst, till hind, till lind, till näktergal; sven förvandlad till varulv, till lindorm; styvmoder försenar barnsäng för styvdotter. Även höra hit: moder, som ej får ro i graven, emedan styvmor misshandlar hennes barn; fästman, som ej får ro i graven, emedan hans älskade sörjer honom ("Leonore"). Dessa visor stå i sin tur nära de med sagomotiv: ungersven befriar jungfru; dödar drake och befriar jungfru; ett skrinlagt barn utsättes i ström men upptages och uppfostras; ungersven simmar över till sin älskade men dör i vågorna ("Hero o. Leander"); kungason har barn med jungfru och skall äkta en prinsessa, men gifter sig sedan i stället med jungfrun ("Skön Anna"). Flera av dessa visor äro sena, och de flesta ha nått Sverige över Tyskland med 1500-talet.

Den äldre balladen saknar religiöstkristna moment. I den senare framträder däremot det religiösa draget tydligare, dels yttre kulturellt, i det att präster, munkar och nunnor uppträda handlande, äktenskapet sker genom kyrkvigsel m. m., dels som religiös livsuppfattning med kristen tro på änglar, djävlar m. m. En särskild grupp av medeltidsvisor har religiöst huvudmotiv. Hit höra bl. a.: Magdalena, som straffas av Jesus med att få gå 8 år i skogen; ängeln, som omtalar, vilka som äro i himmel och helvete; jungfrun, som söker en vän i Österlandet; jungfrun, som längtar efter himmeln och får sin längtan uppfylld. Andra sådana visor behandla kristna legender eller bibliska berättelser, såsom Elisif, nunna i Riseberga kloster; Susanna i Babylon; Den sköna Dorothea; S:t Göran; Paradisvisan; måhända även: Liten Karin.

En synnerligen kulturell folkvisgrupp från senare medeltiden är den s. k. romanvisan. Den är diktad av skolade skalder, vilka omständigt skildra händelsen med flera inlagda reflektioner och talrika bimotiv för att belysa personernas handlingar. Kristendomen är en ren dogmatisk-katolsk tro, och i stället för den gamla naturliga känslan ha kommit fina seder och hänsyn till ett gott uppträdande. Höviskhet och artighet äro viktigare än tapperhet och djärvhet. Kärleken är ej heller densamma som förut. I stället för den alla hinder besegrande passionen ha smäktande och trånande kommit. I en visa (Riddar Bryning) heter det t. ex.: "Ack! Ve och olycka är det mig kommen på, jag älskar den så högt, som jag icke kan få." Riddaren vill på alla sätt visa sin gränslösa kärlek och utför därför en hel del orimligheter. Får han ej den han vill ha, önskar han sig döden. Till dessa romanvisor, vilka levat ovanligt länge i folktraditionen (trots sin längd: 50

—100 strofer), höra bl. a.: Habor o. Signhild, Axel o. Valborg, Torkel Tråndeson, Riddar Bryning, Greven i Rom.

Romanvisan är i allmänhet noggrann med att bestämma när och var handlingen försiggick och vill gärna påskina, att allt är fullkomligt sant. Den står som sådan nära den historiska folkvisan. Steenstrup har påpekat, hur många sådana historiska visor Danmark äger. Vad Sverige vidkommer, äro dessa tämligen få, så vida vi ej vilja räkna dit de många senare visorna om krigiska händelser från 1600-talet. Av de äldre må blott nämnas följande: Kung Sverker, Kung Birger o. hans bröder, Kung Albrekt, Gotlandsvisan 1449, Tord Bondes mord 1456, Slaget vid Brunkeberg 1471, Slaget vid Brännkyrka 1518, Kung Gustav I o. dalkarlarna 1520, 21. Ingen av dessa har vunnit någon större spridning, och de torde ha varit såväl lokalt som historiskt begränsade med avseende på tid och plats, då de sjungits.

1400-talet är den begynnande realismens tid, och det romantiska skimret i den forna, allvarliga visan ersättes av hån och löje över känslor och stämningar: En flicka vill ha en sven, som kan flyga, och en sven gör sig vingar för att få henne; en jungfru vill ha särskilt vackra blommor, och svennen låter en målare måla några sådana; en sven skall besöka sin älskade, men vill inte gå ut, för det regnar; en jungfru vill ha en rik ungersven, men får en tiggegubbe, som skryter med rikedomar, som han ej äger; en jungfru väntar sin älskade, och en man kommer och tar hennes ära, och på morgonen finner hon, att det är en tiggare; en äkta man piskar en präst, för att denne ej kan låta bli hans hustru.

Det burleska blir till sist huvudsaken. En man står under toffeln och får slag av sin hustru; en man bannar sin hustru, för att hon är honom otrogen; hustrun vill äta gott och mannen hånar henne därför m. m. Till sist blir överdriftsvisan en komisk lögnvisa, och skämtet övergår i samma form, som förut nämnts hos folksagan "allting bakvänt": "I fjol vid jul då grisa min ko, då kalva min so, då drunkna min märr uti solsken... Jag låg och jag satt, jag drömde den natt, jag drömde den visan var bakvänd satt."

Därmed har den realistiska visan nått en slutpunkt tills vidare. Men den gamla ceremoniella romanvisan skulle också den fortsättas framåt, innan den nådde ett slut. Romanvisan var en hövisk visa med fordran på artighet och förnämhet i seder. Den, som ville älska, borde framför allt lära att skicka sig väl. Härur uppstod visformen "Friarelära": "Först skall du gå uti frustuvan in, med hövelig seder och tuktig sinn, om du vill en jungfru där vinna. Där vakta dig väl för grovt tal och snack hos höviske jungfruger finner du ej tack, därmed kan du dem

icke vinna. Hälsa dem alla med hövisk ord och sed, akta väl vilken sin ögon slår ned, och kunne du den jungfrun vinna" (Arw. III, s. 31). Ungersvennen skulle vara tålig, längta, svärma och smäkta. Visan talar om, hur väl han förstod lägga sina ord, huru dyrt han kunde svärja sin tro. Visan blev erotiskt svärmande, och handlingen försvann — stämningen, lyriken, blev huvudsak, berättelsen, epiken, bisak. Så utmynnar folkvisan i 1500-talets lyriska visor med kärlekstrånad, klagomål över förtalare (klaffare), kvinnotrohets bräcklighet m. m. Denna diktning blir dock i Sverige aldrig hemma hos bonden utan når endast adeln och borgarklassen. Bondens lyriska kärleksvisa är byggd på de högre klassernas poesi under 1700- och 1800-talet. Denna nyare folkvisa handlar mest om en övergiven bondflicka, eller en flicka, som ej får några friare eller är missbelåten med dem, som redan anmält sig. Andra visor tala om den unge sjömannen, som kommer igen men först ej igenkännes av sin älskade. I formelt hänseende äro dessa visor överhopade med bilder, vilka ofta verka onaturliga eller malplacerade. Några andra yngre folkdikter äro religiöst svärmiska och efterbilda frireligiösa uppbyggelsesånger. "En visa nu jag sjunga vell, Mitt hjärta brinner som en ell, När jag därom vill tala, I mina levnadsdagar" (berättar om en dröm för sin far) "Mig tycktes, som tre vita män Kom svingande av himmelen, Med sina vita vingar De sig i luften svingar. De samme kommo ock till mig, De sade: Gud välsigne dig, Som vunnit har Guds nåde, Hans namn välsignat vare! Sen blev nu där ett gruveligt skrall, Där kom ett träd, till jorden fall, Slog pigan ned till döda, Det blev stor sorg och möda" (Fatab. 1906, s. 161).

Härmed har även denna del av folkvisan nått sin avslutning. Den nya folkvisan, buren av verkliga bondeskalder, följer visserligen förebilder uppifrån, men genom sin individuella form och sitt äkta folkliga innehåll höjer den sig vida över den gamla döende visan.

E. FOLKDANS OCH FOLKMUSIK.

Liksom en stor del av den primitiva poesien har även folkvisan föredragits under sång. Melodien har alltid varit strofisk och av vokal karaktär med diatoniska tongångar utan stora tonavstånd. Den instrumentala mera ackordiska melodien tillhör endast den senare visan. Även rytmen är mera utjämnad i de äldre visorna och tvåtakten övervägande. Den rytmiskt markerade melodien i tretakt tillhör en senare tid, då den

instrumenta dansen varit den bestämmande. En ej ringa del av de äldre balladerna synes ha utförts under dans, varvid en försångare sjungit visan och det i dansen deltagande folket refrängen. Dansen torde ha varit antingen en fullt sluten kedja med rörelse åt vänster (medsols) eller öppen (båglinje, "långdans"). Den franska branlens två steg åt vänster, ett åt höger, har stannat kvar till våra dagar såsom beledsagelse till balladen på Färöarna, och troligen har även hos oss under medeltiden samma steg förekommit som ackompagnement till balladen. I övrigt omtalar balladen själv, att dansen kunde vara såväl lugn och avmätt ("hövisk") som häftig och passionerad. Denna balladdans synes sålunda ha utgjort en del av ringdansen, och talrika övergångsformer till romantisk ballad finnas ännu (mera i Sverige än i Danmark och Norge) i ringdansen.

Den egentliga ringdansen har en mångfald former och kan efter textens innehåll delas i flera underavdelningar. Med avseende på utförandet finnas två huvudformer: 1. den slutna ringen med rörelse medsols och ett eller flera dansande par inuti, 2. två rader, vilka röra sig mot varandra. Såsom en tredje form skulle slutligen kunna nämnas den öppnade ringen eller den raka kedjan: "långdansen". De flesta lekarna handla om kärlek mellan två och begynna med ett utväljande av "maka" och sluta med, att man tar avsked (tar en annan). Några få innehålla frieri med erbjudande av gåvor. En sådan friarlek är t. ex. den bekanta "Simon Sälle": Gossar och flickor stå på två rader mot varandra, och gossarna hälsa samt komma för att fria; flickorna fråga, vad de vilja giva i gåva, och de friande få nej, ända tills de bjuda högt nog. Den senare delen av samma ringdans med dans par efter par under uppgivande av ett visst yrke för varje par hör ursprungligen ej hit, utan är hämtad från en annan närstående friarlek: "Fru Inger" (Djurkl. Unnarsb. 59 f.), där flickorna utvälja var sin, och gossarna i sin tur ha att uppgiva det yrke, de ha. De flesta ringlekarna handla dock blott om ett utväljande av en eller flera, som äro i ringen, och omdansning, varefter de uppbjudna stanna i ringen och bjuda upp nästa gång. Hit höra t. ex. "Kom, kom fager ungersven", "Jag går omkring", "Och ungersven växer båd' smaler och lång", "Opp och hoppa, stå ej och dra dig". Ibland befinna sig flera tillsammans inne i ringen och omdansa med varandra först, innan de bjuda upp ("Fyra flickor i en ring alla muntra glada", "Sju vackra flickor i en ring"). I andra lekar skall en handling återgivas, t. ex. personen i ringen vänder sig till en i ringen och utför, vad som säges i texten: "Lyster ungersven dansa med sin vän — klappa sin vän — kyssa sin vän" etc. "Fall på knä min Rosa" hör till samma grupp, där en handling äger rum. Likaså "Klara solen

på himlen blå", där omdansning, vigsel med präst, städjande av jungfru m. m. förekommer. Till de lekar, som söka återge ett arbete, höra: "Viljen I veta och viljen I förstå, hur bönderna pläga så havre"; "Adam hade sju söner". På övergången till barnlek stå: "Jag fattig änka går och vandrar", "Räven ligger i sola och sover" m. fl. Till hälften barnlekar äro även de s. k. "befrielse- och förföljelselekarna". Hit hör den ålderdomliga "Bro-brille", "Bryta kloster", "Rika o. fattiga fågeln". Leken "Blindbock" skulle måhända även kunna räknas hit. Vi äro med dessa former komna fram till den ena slutpunkten av ringdansen, där den övergår i barnlek. Söka vi efter denna ringleks begynnelse så skulle det otvivelaktigt bli folkfestens pantomimiska upptåg och den religiösa offerdansen. En del av ringlekarna efterhärmar de gamla förklädnadsscenerna, vilka av ålder åtföljt jul-, midsommar-, påskfirandet m. m. Friarlekarna torde delvis ha sitt ursprung i gamla tiders köpslående om brud samt brudrov.

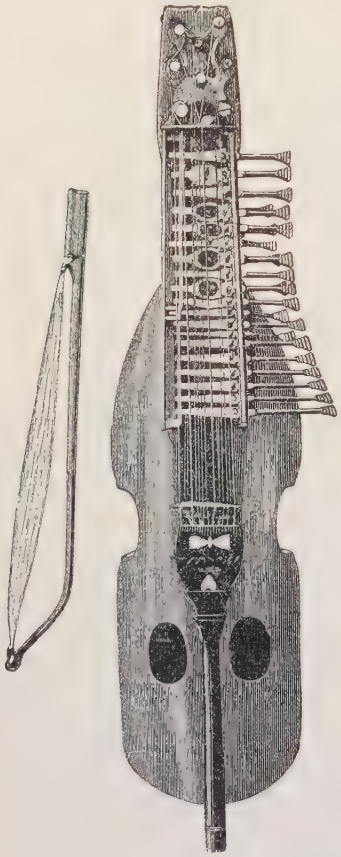

Fig. 284. Nyckelharpa.

Den ena utvecklingslinjen för ringleken slutade i barnleken. En annan utvecklingsserie följer kulturdansen framåt. För att förstå denna dans måste man särskilt taga hänsyn till instrumentalmusiken och dess utövare. Spelmän ha funnits så långt vi kunna följa kulturen. I början vandrade de från nejd till nejd. och utbjödo sin konst, där fester funnos. Ofta voro de tillika lustighetsmakare, som kunde utföra en del gymnastiska konster för att roa folket. Även förenade de ej sällan förtäljaryrke med spelmansyrket, och deras historier, sagor, sägner och visor blevo åhörda av en lyssnande allmoge, som förstod att lära av dem för egna små intimare fester. Instrumentist- och spelmansyrket fick sedan samma utveckling som hantverksyrkena: de blevo allt mera bundna till städerna, och man fick på landet nöja sig med, vad man själv kunde prestera. I städerna fingo de med 1600-talet som stadsmusikanter stor betydelse, såväl vid musik av allvarlig art från kyrktornet och rådhuset som vid fester i hemmen och på krogarna. De hade ej heller glömt gammal tradition att göra cirkuskonster, där så kunde påfordras. De av-

lönades vid fester med "spelmanspengar", vilka lades på ett fat på ett bord. Med 1700-talet blev det allt mera regel å landet, att varje allmogefest skulle ha musikanter, och därför sökte instrumentisterna liksom andra hantverkare rättighet att utöva sitt yrke i ett härad hos landshövdingsämbetet. Tack vare spelmanspengarnas riklighet blevo dessa häradsspelmän förmögna män, som kunde leva som ett slags herrskapsfolk[1]. Under 1800-talet försvunno dessa häradsspelmän i samband med hantverksyrkenas omdaning. Ej överallt kunde personer uteslutande ägna sig åt spelmansyrket utan fingo utöva annat vid sidan (vanligen skräddare- el. skomakareyrke). De ansågos alltid kunna litet mer än andra, och ibland pådiktade man dem även svartkonst, kanske även några på allvar bedrevo sådant hantverk vid sidan om. De många festerna vande deras strupar alltför mycket vid spritvaror, och brännvinet slutade ofta i förtid deras liv, så vida de ej ägde energi nog att höja sig utöver allt detta och genom ett sparsamt liv skaffa sig en förmögenhet, som satte dem i stånd att köpa en liten jordbit, så att de kunde bli lantbrukare.

Fig. 285. Spelman på nyckelharpa.

De trakterade instrumenten voro alltid de hos de högre klasserna gängse modinstrumenten: under 1600-talet, då nyckelharpan spelades även hos de högre klasserna, voro de skickliga på detta instrument[2]. Under 1700-talet begränsades nyckelharpospelet till landskapen omkring Mälaren, och med 1800-talet försvann instrumentet snart från alla landskap utom Uppland. Fiolen var modinstrument vid fester hos de högre klasserna under hela 1600- och 1700-talet, och ännu på 1800-talet stod instrumentet högt i gunst. Huru populärt det varit hos allmogen kan tjäna som bevis, att större socknar till det vanliga antalet hantverkare lade en särskild fiolmakare (se t. ex. Kalmar län enligt Crælius och Modeer, s. 401 här). Omkring år 1700 åtnjöt oboen (skalmejan) en utomordentlig popularitet hos de högre klasserna, och därför omtalas fr. o. m. denna tid allt oftare, att oboen

[1] Se Wigströms berättelse "Den siste häradsspelmannen" i "Byhistorier" (jrf även s. 262 r. 9 här)

[1] Enligt Leffler skulle nyckelharpan först mot 1600-talets slut blivit folkinstrument. Handlingar tala dock om instrumentet även vid 1600-talets mitt och redan omkring år 1500 är det avbildat i en kyrka i Uppland.

jämte fiolen ackompagnerat dansen (bröllopstågen till kyrkan). Oboen fick vid mitten av århundradet en konkurrent i flöjten, och folket tog snart detta instrument i stället för det andra svårblåstare instrumentet. Oboespelmännen försvunno med 1800-talets början, flöjtspelmännen med 1800-talets mitt från de större kulturbygderna. I stället kom ett annat instrument, som hos de bildade varit mycket populärt omkring år 1800: klarinetten. Som folkinstrument framträder det framför allt på 1820—40-talet. Från kulturbygder försvann instrumentet med 70-talet. Rörande blåsinstrumenten med naturtoner voro sedan gammalt lurarna av näver och fingerpiporna av get- eller kohorn vanliga herdeinstrument. Med 1500-talet förändrades lurens raka form till den böjda, i likhet med mässingsinstrumenten (trumpet, basun). Här och där i Sydsverige göras dylika lurar ännu. Med 1700-talet nådde även bleckblåsinstrumenten allmogen, där de användes dels som ackompagnementsinstrument till dans, dels solo vid bröllopen i och för allahanda signaler, fanfarer och marscher. Ofta förenades mässingsinstrumenten med oboen, och fiolen fick då, som det ädlaste instrumentet, göra tjänst till dans.

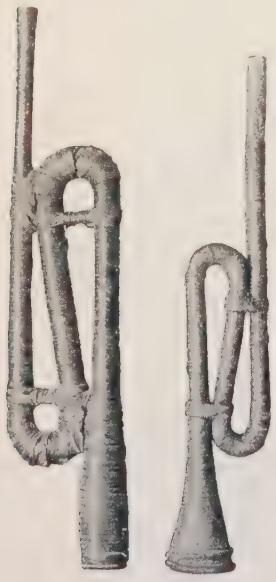

Fig. 286. Lurar.

Av andra folkinstrument kunna nämnas: det urgamla herdeinstrumentet *säckpipan,* vilket under medeltiden även fick ackompagnera dans; det under 1700-talet allmänt spridda knäppinstrumentet *hummel* (se fig. 282, s. 535 här, där ett sådant hänger på väggen); det egendomliga stråkinstrumentet *spikharpa* åtminstone i södra Sverige ej obekant i början av 1800-talet; det av prosten Dillner uppfunna enströngade instrumentet *psalmodikon* för uttagande av psalmmelodier, vanligt överallt i mellersta samt norra Sverige under tiden 1830—70; slutligen *gitarren* fr. o. m. 1850-talet, företrädesvis använt som religiöst instrument. Av andra tillfälliga folkinstrument må nämnas *lergöken (ocarinan)* i en mångfald typer (Ängelholm centralpunkt för Skåne), *munharpan* och efter 1870 *dragspelet.*

Med 1500-talet begynte dansen hos de högre klasserna skifta karaktär. Under medeltiden hade dansen företrädesvis ägt rum utomhus, nu blev den i regel inomhus. Figurdansen blev snart den viktigaste, och ringdansen sköts åt sidan. Med ringdansens försvinnande på 1600-talet följde även danssångens bortdöende, och det instrumentala ackom-

pagnementet blev huvudsaken. Allmogens danser skiftade karaktär allt eftersom de högre klasserna fingo andra danser. Jag meddelar här ett tidschema för danserna, sådant det ungefär har gestaltat sig fr. o. m. år 1700 (övre raden de bildade klasserna, undre allmogen):

1700—1800	1800—1830	1830—1860	1860—1890
Polska, menuett	Kadrilj, angläs, vals	Vals, galopp, polka, masurka	Polka, polkamasurka, Wienerkreus.
Polska, menuett	Polska, menuett, kadrilj, angläs	Polska, angläs, vals	Galopp, polka, masurka, vals.

Av dessa danser äro några typiska figurdanser (menuett, kadrilj, angläs) andra däremot runddanser par om par (vals, polka, masurka). Då danserna nådde allmogen, blevo de, liksom all annan kulturgåva uppifrån, bearbetade och omdanade. Den först mottagna och först bearbetade var polskan, vilken allt sedan 1600-talets början allmänt torde ha dansats hos de högre klasserna[1]. Sedan följde menuett, angläs och kadrilj. Ur alla dessa figurdanser uppstodo sedan en mängd allmogedanser, vilka alla hämtat sina turer från ovanstående kulturdanser. Bland sådana må nämnas: "Gustavs skål", "Östgötapolska", "Trekarlspolska", "Daldans", "Frykdalspolska", "Vingåkerspolska" m. fl. Av andra smärre danser från utlandet må nämnas: den norska allmogedansen "Hallingen", vilken nådde västra Sverige från Värmland ända ned till Skåne; den från England hämtade reelen (brännvinspolska), vilken dansats något liknande polka (schottisch). Ur en värmländsk skoldans uppstod "oxdansen".

Fig. 287. Träskofiol. Folkinstrument från Skåne.

Under hela denna tid förmådde likväl den gamla ringleken att hålla sig kvar hos allmogen, och genom kombination av ringlek och figurdans uppstodo flera ännu populära folkdanser: "Väva vadmal", "Nu är det jul igen", "Jag ser dig", "Kulladansen", "Resepolskan" ("Klang min vackra bjällra") m. m. Flera av de gamla ringlekarna erhöllo även avslutningsturer av den moderna dansen. Så kombinerades t. ex. "Simon Sälle" med vals ("gammalvals") eller en del kadriljturer.

Den svenska folkdansen har på så sätt under 1700- och 1800-talet

[1] Om polskan och de svenska folkdanserna se T. Norlind, Stud. i sv. fklore V.

fått en mångfald former, på samma gång den utvecklats i självständig riktning.

Den självständiga instrumentalmusiken har endast utvecklat två former: vall-lurens signaltoner och bröllopstågens marscher, och repertoaren till dessa senare ha dels utgjorts av kända regementsmarscher, dels av nya av bondespelmännen själva komponerade stycken. En särtyp, vilken mest tillhör södra och västra Sverige, är programstycket, som vanligen skildrar en strid (Stenbockens polska, slaget vid Hälsingborg, Bohus' belägring; även "Käringträta" m. m.).

Det fr. o. m. 1870-talet allt vanligare dragspelet har länge hotat undanträng a den gamla allmogemusiken, ehuru nutidens spelmanstävlingar sökt göra allt att åter bringa de gamla, ädlare instrumenten till heders.

Litteratur: Se dels föregående kapitel samt dels de här i kapitlet citerade källorna.

SJÄTTE KAPITLET

SVENSK FOLKMINNESFORSKNING.

Under medeltiden är det så gott som endast besökande främlingar, vilka söka beskriva landet i norr. I härvarande bok ha då och då citerats Tacitus och Adam av Bremen m. fl., vilka omtala folket och en del av dess levnadsförhållanden. Av svenska källor är det blott landskapslagarna, som ge mera ingående uppgifter.

Så mycket utförligare är 1500-talets stora arbete: Olaus Magnus' Historia de gentibus septentrionalibus, 1555, här citerat i nästan varje kapitel och ännu i dag en huvudkälla för allmogelivet i äldsta tider. Ännu till 1600-talets slut är det dock huvudsakligen genom besökande främlingar man får veta något närmare om allmogen. Sådana resande, vilka lämnat skildringar från Sverige och dess befolkning, äro bl. a.: Samuel Kiechel 1586 (här beskriven s. 97 ff.), Charles Ogier 1634, Whilelocke 1653, Magalotti 1674 och Bichi 1696.

Ett försök från statens sida att tillvarataga folkets minnen var Gustav Adolfs memorial av 1630 gällande dem "som antagne äro att vara riksens antiquarii och hävdesökare". En sådan "riksens antiquarius" var Johannes Bureus, vilken alltsedan 1599 utfört undersökningar av svenskt språk och allmogeliv. Hans lilla reseanteckningsbok "Sumlen" (tr. 1886 i Sv. Ldm.) har här ofta citerats. Eljest blev ej mycket gjort för tillvaratagande av allmogeminnena, och ej heller ett nytt "Påbud" av 1666 hade någon livligare verksamhet till följd.

Det är huvudsakligen blott Uppsalaprofessorer som syssla med svensk kulturhistoria. Hit höra bl. a. Loccenius' "Antiquitatum Sveo-Gothicarum libri III" 1647 med täta citat ur Olaus Magnus, Johannes Schefferus' "Memorabilium sveticæ gentis exemplum liber" 1671, en bok som av Schück kallats 1600-talets "Svenska folkets sagohävder", ehuru "sagorna" dock mest äro av isländskt ursprung, samt Olof Rudbecks stora verk "Atland", 1677—1701, med flera bidrag även till folktro och folksed. I övrigt finnas blott ett fåtal socken-, stads- och landskapsbeskrivningar. Till

de märkligare hör Haquin Spegels "Rudera Gotlandica" 1683 (föregången av en dansk bok: H. N. Strelow, "Chronica Guthlandorum", 1633). Smärre avhandlingar gåvos för övrigt om Härjedalen (A. Spole 1694), Öland (Wallin 1703), Ångermanland (M. Ström 1705), Hälsingland (O. Celsius 1713) och Medelpad (J. Upmarck 1716). Även Lapplandsundersökningar hade företagits alltsedan 1620-talet (Olaus Petri Niurenius, S. Rheen 1671, O. Graan 1672 m. fl.).

Under Frihetstiden upptogos landskapsbeskrivningarna i större skala och då med särskild tanke på landets näringar. Redan på 1720-talet voro sådana beskrivningar rätt vanliga som dissertationer vid Uppsala och Lunds universitet. Särskilt F. Törner och O. Celsius utvecklade en stor verksamhet. Även häradsbeskrivningar sågo dagen (J. Ihre, Ydre, 1736, 38 m. fl.). Ett av de mera storslagna samlingsverken från denna tid var Olof Bromans Glysisvallur med anteckningar över Hälsingland. 1730-talet tillhörde även Kn. N. Lenæus' Delsboa illustrata (tr. 1764). Dock begynte de stora undersökningarna först på 1740-talet med Linné. Hans första forskningsresor till Lappland 1732 och Dalarna 1734 utgjorde en viktig begynnelse. Sedan följde på 1740-talet de tre ännu allmänt lästa Öland-Gotland 1741, Västergötland 1746 och Skåne 1749. Samtidigt med Linnés uppteckningsarbete rörande materiella folkminnen gick Eric Benzelius' och Johan Ihres för de andliga, speciellt folkmålet. Direkt på jordbruksförhållandena inriktades intresset genom Jacob Faggots "Tankar om Fäderneslandets känning". De arbeten, som tillhöra Faggotkretsen äro bl. a. citerade i kapitlen om Boskapsskötsel och Åkerbruk. En stor insats gjorde särskilt Vetenskapsakademien genom att mottaga och trycka i sina handlingar flera sockenbeskrivningar. Hit höra G. Hedins om Kräklinge 1754, H. Hederströms om Näsby 1755, A. Modeers om Halltorp och Vaxtorp 1767 och D. Brusenius' om Löt och Alböke 1776. Linnés lärjungar upptogo samtidigt resebeskrivningarna, till vilka särskilt höra Hülphers' stora verk om Norrland och Dalarna. Andra hithörande äro Pehr Kalms Västgöta och Bohuslänska resa 1742, L. Gahm Perssons Öland 1768, M. G. Crælius' om Tuna, Sefvede och Aspelands härader 1774. Mera historiska äro Joh. Ödmans om Bohuslän 1746, E. Fernows om Värmland 1773, 79, E. Bergenskiölds om Nora Bergslag 1784 och N. H. Sjöborgs om Bleking 1792, 93. Till de topografiska kunna räknas J. L. Gilbergs om Malmöhus' län 1765 och Kristianstads län 1767 samt S. Rogbergs om Småland 1770. Däremot voro de direkta skrifterna om folklivet mycket få under Frihetstiden. Ett arbete utgör dock ett lysande undantag: S. Kroks om Urshults pastorat 1749 (tr. 1768).

Bygdebeskrivningarna sköttes, så vitt det gällde universitetens dissertationer, av Johan Ihre och Anders Berch i Uppsala och S. Lagerbring

i Lund. Efter 1770 var det huvudsakligen blott Uppsala som intresserade sig för denna bygdeforskning genom professorerna K. F. Georgii, E. M. Fant och J. F. Neikter. Ett försök att även upptaga folksed och folktro skedde genom Frans Westerdahl 1771. Endast ett större arbete blev resultatet av hans program för uppteckningar: J. Gaslanders om Västbo härad 1774. J. P. Wallensteens om Danderyd trycktes först 1899. Tvenne andra om Grangärde i Dalarna och Strömsholm i Västmanland förblevo manuskript. Lanthushållningsintressena hade vid denna tid övergått från Vetenskapsakademien till Patriotiska sällskapet, stiftat 1767, vilket genom sina tidskrifter "Handlingar" (1770—82), "Hushållsjournal" (1776—89) och "Ny journal för hushållningen" (1790—1813) verkade för kännedomen om lantbruksnäringen. Till de viktigaste skrifterna om allmogelivet vid århundradets slut höra: J. J. Öllers här ofta citerade bok om Jämshög 1800, P. Osbecks om Laholms prosteri 1796 och S. Ödmans Hågkomster från hembygden och skolan. Vid samma tid företogo flera främlingar resor i Sverige och beskrevo landet och folket i utförliga reseskildringar å kulturspråken. Hit höra Fortia de Pilos och Louis Boisgelins av 1790—92, Mary Wollstonecrafts av 1795, De la Tocnayes av 1798, Acerbis av 1798—99, C. E. Küttners av 1798 och slutligen Ernst Moritz Arndts av 1804. Av alla dessa torde den sistnämndas vara den betydelsefullaste. Beskrivningen av land och folk har hos honom redan den romantiska andan och inleder således den nya perioden i svensk allmogeforskning.

Fig. 288. Richard Dybeck.

Romantikens målsmän i Sverige — speciellt Götiska förbundet — sysslade i början blott med folkdiktningen, och Geijer-Afzelius' "Svenska folkvisor" 1814—17 blev det första stora arbetet på detta område. Folkhushållningsspörsmålen handhades nu sedan 1813 av Lantbruksakademien, vilken även omedelbart upptog insamlingsverksamheten av alla uppgifter rörande byalag, lantbruk m. m. Ett direkt utslag av denna insamlingsverksamhet är J. Allvins beskrivning av häraderna i Jönköpings län. Andra verk i samma anda äro S. V. Bexels Halland 1817, Abr. Ahl-

quists Öland 1822, 25, Joh. Åkermans Hellestad 1828 och F. D. Crælius' Nås 1837.

På 1840- och 50-talet begynte man mera allsidigt intressera sig för allmogeforskningens alla grenar, såväl de materiella som andliga, och flera stora verk sågo då dagen. Hit höra A. E. Holmbergs Bohuslän 1842—45, P. Wieselgrens Småland 1844, 46, A. Lignells Dal 1851, L. F. Rääfs Ydre 1856—75. Detta sistnämnda verk torde vara det allra främsta. En hedersplats för sig intager även N. Lovéns (Nicolovius') Skytts härad 1847. Till de ledande männen jämte Rääf å folkminnesforskningens område hörde på 1840-talet även Richard Dybeck, vilken 1842—45, 47—50 och 1865—76 utgav tidskriften Runa. Hans intressen koncentrerade sig med tiden mest omkring folkmusiken.

Fig. 289. N. G. Djurklou.

Till de nya männen, som förberedde en ny tidsålder, hörde G. O. Hyltén-Cavallius, vilken på 1830-talet började med att utge sagor och sägner (tryckta i Läsning f. fkt) och 1848—49 tillsammans med G. Stephens utgav "Svenska folksagor och äventyr" samt ensam 1865, 68 "Värend och Virdarna". Hans största arbete rörande folkvisor och sagor har dock förblivit handskrift (Kgl. bibl.).

Efter 1860 började institutioner och föreningar att upptaga arbetet för allmogelivets utforskning, och man specialiserade sig alltmera på enskilda grenar. Ett första utslag av denna föreningsverksamhet var Fornminnesföreningarna, vilkas stiftare N. G. Djurklou kan anses vara. 1855 höll han nämligen i Närkes präst- och lärareförening ett föredrag om "Svenska landskapsmål", vilket hade till omedelbar följd stiftandet av "Närkes fornminnesförening". Djurklou satte som sitt mål såväl insamling av föremål som uppteckning av allmogetradition. Han blev således även den förste, som tänkte på en museal verksamhet. Hans skrifter ha här ofta citerats (Ur Närkes folkspråk o. folkliv 1860, Unnarsborna 1874, Sagor 1883 m. fl.). Till de nya männen, som verkade i samma anda, hörde framför allt P. A. Säve, vars många skrifter om Gotland och stora handskriftssamlingar (i Upps. bibl.) utvisa en stor skarpblick och outtröttlig arbetsiver.

Närkes Fornminnesförening följdes av en mängd andra, av vilka flera även utgåvo tidskrifter (främst bland dessa Södermanlands). De många splittrade bygdeintressena funno till sist 1871

ett centrum i "Svenska fornminnesföreningen", vilken leddes i nära samband med Vitterhetsakademien. Då emellertid denna akademi vid 70-talets slut upphörde att direkt syssla med folktradition, hade Svenska fornminnesföreningen såsom organ för folklivsforskningen endast en kort blomstringstid.

Vid sidan om fornminnesföreningarna arbetade fr. o. m. 60-talet landsmålsföreningarna för tillvaratagandet av allmogetraditionen. Den första som mera målmedvetet verkade i denna anda var professorn i Uppsala Carl Säve (broder till nyssnämnda P. A. Säve). Hans lilla skrift om Dalmålet (1847 på danska, 1852 på svenska) har här ofta citerats. Denna bok kan sägas vara en inledning till målforskningen. De stora föreningarna stiftades dock först på 60-talet, och då den första i Lund: För. f. Smålands minnen 1861 (av prof. C. W. Blomstrand). I Uppsala var "Västgöta landsmålsförening" 1872 den första. Vid 70-talets slut funnos sådana landskapsföreningar vid båda universiteten, representerande tillsammans nästan alla landskapen. Liksom fornminnesföreningarna centraliserades även landsmålsföreningarna och erhöllo 1878 ett gemensamt organ i den av J. A. Lundell och A. G. Noreen ledde tidskriften "Nyare bidrag till kännedomen om de svenska landsmålen och svenskt folkliv".

Fig. 290. A. J. Hazelius.

Fornminnesföreningarnas museala verksamhet hade till följd, att en mängd bygdemuseer grundades för tillvaratagande av allmogeföremål. Det första var Smålands museum i Växjö, stiftat 1867 av Hyltén-Cavallius. Jämsides med tillvaratagandet gick i början även ett rent avteckningsarbete, lett av Djurklou, P. A. Säve och Mandelgren. Även här krävdes en centralisering av intressena, och man erhöll ett sådant riksmuseum för allmogeminnena i A. J. Hazelius' 1873 grundade "Skandinavisk-etnografiska samlingen", i början blott en tillfällig utställning sedan en fast institution, som fick namnet "Nordiska Museet". 1891

utvidgade detta sin verksamhet till att även omfatta friluftsmuseum genom öppnandet av Skansen. 1907, sex år efter Hazelii död, invigdes den stora museibyggnaden på Djurgården.

De tre centrala företagen Sv. fornminnesföreningen, Sv. landsmålen och Nordiska Museet hade till omedelbar följd, att bygdeföreningarna antingen nedlade sin verksamhet eller begränsade sitt arbete till smärre grenar. Centraliseringstanken, som helt behärskade 80- och 90-talet, kom således att i viss mån förkväva den enskilda företagsamhetslusten, och då icke någon yttre sporre kunde erhållas från de lokala företagen, begynte även de centrala att paralyseras. Det är först de sista tjugo åren, som såväl central- som bygdeintressena arbetat hand i hand och då med allt större iver för utforskandet och tillvaratagandet av folkminnesintressena. Till de centrala företagen i ny anda kunna räknas Landsmålsarkivet i Uppsala (led. H. Geijer) 1913, Nordiska Museets byundersökningar 1912 (led. S. Erixon; N. M. har även upptagit andra bygdeundersökningar), Hyltén-Cavalliusstiftelsen i Lund för svensk folkminnesforskning 1918. Till de lokala, omfattande en viss rayon, hör Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs Högskola 1917. Även ha efter hand fornminnesföreningarna återupptagit sin verksamhet och nya ha bildats, där arbetet helt nedlagts. Till de större museala företagen höra Kulturhistoriska föreningen i Lund (led. G. Karlin) 1882, Föreningen för Norrländsk hembygdsforskning (led. Th. Hellman) 1909, Dalarnas Hembygdsförbund 1915 m. fl.

Till föreningarna för speciella grenar av folkminnena kunna särskilt räknas hemslöjdsföreningarna, vilka dels äro av lokal karaktär och stå i nära förbindelse med hushållningssällskapen, dels central: "Föreningen för svensk hemslöjd", stiftad 1899 (led. Lilli Zickerman). En annan specialgren är folkmusiken. Ett försök till centralinsamling av folkmusik gjordes av Musikaliska Akademien 1876 men fullföljdes ej. 1908 stiftades dock på Nils Anderssons tillskyndan "Folkmusikkommissionen", vilken sedan insamlat svensk folkmusik. Speciellt för folkdansens tillvaratagande men även i viss mån övriga folkminnens stiftades 1920 "Svenska Ungdomsringen för bygdekultur".

Det karakteristiska för den nutida folkminnesforskningen är dess dubbla art av lokal och central verksamhet med ett intresserat och energiskt ortsarbete samlat omkring ett museum eller arkiv samt ett lika kraftigt centralarbete lett från mittpunkterna i huvudstaden eller universitetsstäderna. Parallellt med detta rena insamlings- och utforskningsarbete har gått ett annat arbete: att göra de gamla minnena ånyo levande och väcka förståelse hos allmogen att återupptaga det gamla. Detta arbete

har ej åsidosatts varken av de centrala eller lokala föreningarna — Hazelius' tanke med Skansen var att bereda möjlighet till restitution av allmogetraditionen — men en special förening härför har grundats: "Skånska föreningen för byggnadskultur" (led. Frithiof Hazelius).

Slutligen må ej förglömmas det nitiska arbete för allmogetraditionens bevarande som nedlagts av folkhögskolorna, ungdomsföreningarna, studiecirklarna och bildningsförbunden.

Litteratur: Betänkande med förslag till ett syst. utforskande av den sv. allm.-kulturen II. Allm.-forskn. i Sverige o. dess grannländer. Sthlm 1924 [N. Lithberg, H. Geijer, T. Norlind, P. E. Sköld, C. W. v. Sydow]. — Sv. Lantbruksakademien 1813—1912, 1913. — Se i övrigt de allm. litt.-övers. i de andra kapitlen, vilka kunna tjäna som bibliografi rör. de enskilda avdelningarna av allmogeforskningen.

SAKREGISTER

Agnesti 550.
allhelgonadag 450.
allmoge 396 f.
almanacka 428.
amulett 550.
ankare 47.
arbetarelöner 391 ff.
arbete 484.
aristokrati 478.
arv 136, 474.
avrättsdagar 558.

Backstuga 168.
badstuga 486 f.
ballad 614 ff.
barkbröd 66, 377 ff.
barnantal 488.
barnlekar 609.
barnrim 609.
barnsjukdomar 572.
basilisk 548.
begravning 538 ff.
begåvning 529.
belysning 181 ff.
bergverk 59.
besvärjelser 549 ff.
bildning 502 ff.
bindning 255.
biskötsel 85.
blockhus 169.
blod, fktro 549.
boksamlingar 505.
bomull 232.
bomärke 147 ff.
bonad 230.
bonadsmålning 216 ff.
bondepraktikan 557.
bord 200 ff.
bordsbön 376.
bordskick 374 ff.
boskapsskötsel 57, 72 ff.
bro 94.
brott 479.
brudkrona 290.
brytstuga 448
brännvin 362 ff.
bränsle 63, 179.
bröllop 522, 568.
bröllopsdanser 531.
bulvan 16.
byalag 124 ff.
byformer 133, 140.
båtar 42.
bänk 192.
bänkvälling 358.
bära 547.
böner 552.

Cirkulation 108.

Dagsindelning 422.
dans 531, 620, 625.
demokrati 478.
dikning 114.
disk 333.
djurfång 3.
dop 490.
dopparedagen 453.
drake 547.
drevdans 441.
dryck 328 ff, 360.
dryckenskap 420 (se även brännvin).
dryckeskärl 329, 336.
dräkt 265 ff, 298 ff.
dräng 386 ff.
drömtydningar 556.
död, fktro 575.
dödlighet 536 f.

Eldstad 175.
ellakors 550.
epigram 604.

Falkjakt 17.
familjefester 464 ff.
fartyg 47 ff.
Felixdockan 457.
fettisdag 434.
filtning 232.
fiske 26.
fiskodling 34.
fjäderfä 84.
fjäle 145.
flaska 330.
flygsand 68.
foder 73.
folkbildning 502 ff.
folkhögskolor 476, 633.
folkminnesforskning 627 ff.
folkskolor 501.
folktro 544.
folktyper 464 ff.
folk- (se huvudordet).
fornminnesfören. 630.
frieri 511 ff.
fruktträd 357.
fårmärke 80.
fårskötsel 82.
fäbod 74, 157, 160.
fälad 79.
färgämnen 217, 237.
födelse 489 ff.
födelselängder 465, 469.
födelsemånader 488.
födelsemärke 490.
fönster 180.
föreningar 630 f.
förlovning 511 ff.
förskinn 278.

Gaffel 334.
gardin 261.
garnvinda 240.
garvning 66.
getskötsel 83.
gevär 13.
giftermål 522.
gloso 547.
goanisse 547, 584.
gobelin 214.
grind 117.
grädde 348.
gräs 102.
gröt 349 ff.
grötrim 529.
gudmor 491.
gård 152 ff.
gårdfarihandel 404 ff.
gåsagång 451.
gåtor 598, 605 ff.
gärde 134.
gärdesgård 64, 77.
gödsel 73, 115.
göktro 442.

Hackebruk 106 f.
hampa 110.
handarbete 205.
handel 398 ff.
hantverk 398 ff.
hantverkare 484.
havandeskap 569 ff.
havsfrun 545, 585, 617.
hemslöjd 239 ff.
herde 393.
hopöl 339.
horn 336 ff.
humle 110.
humlekvällar 447.
hund 17.
husförhör 451.
husgeråd 173 ff.
hylla 204.
hår 293.
härad 127.
härbärge 161.
hässja 76, 121.
häst 89.
hästbönor 109.
höbärgning 77.
höstfester 445 ff.

Idrott 457.
inhägnad 8.
instrument 623 f.
inäktenskap 475 ff.

Jakt 3.
jaktens epoker 19.
jaktlagstiftning 21.
jordarv 474.
jordgumma 489.
julen 452, 561.
järnhantering 57.
jättar 545, 584, 597.

Kaffe 365 ff.
kakor 359.
kalendarium 425.
kalkugn 62.
kantor 411.
kapplöpning 432.
karaktärer 464 f.
kasspinne 465 ff.
kattlek 432.
kavle 146.
kedjerim 611 f.
kista 191 ff.
klocka 423.
klockare 410, 501.
klockringning 539.
kloka 553.
klöver 110.
knalle 403.
knavelbräde 243.
kniv 333.
Knut 457.
knävling 146.
kolarkoja 167.
kolning 58.
konfekt 359.
konfirmation 499.
konst 205.
konstslöjd 207.
konstvävnad 246 ff.
kors 289.
korsvirke 171.
kortlek 462.
kortleksramsor 611.
kronstång 174.
kusinäktenskap 471, 475.
kuva 76.
kvinnans ställning 507 ff.
kvinnodräkt 278 ff.
kyrkotagning 495.
kyrkostöt 413.
kyskhet 481.
kyttlandsbruk 105.
källor 443.
käppyxa 268.
kärlek, fktro 566 ff.
kärna 348.
kärra 94.
kärve 118.
köksredskap 330.
kölna 167.
köttmat 341 ff.

Lada 73, 122.
ladugård 165.
landsmålsfören. 631.
lantbruksarbete, fktro 559 ff.
lantbrukare 385 ff.
lanthandel 409.
lek 457, 609, 621.
leverrim 529.
lin 110, 208, 232, 447.
livsträd 574.
ljus 182 ff.
loftstuga 161 ff.
lokalpatriotism 473.
Loke 544.
Lucia 452 f.
lur 624 ff.
lykta 185 ff.
lyktgubbar 547.
lysning 520.
lytemånader 570.
läsningar 502, 551.
lök 369.
lön 391.
lövbärgning 57.

Majfester 449.
mansdräkt 274 ff.
mara 546.
marknad 407.
marsch 626.
mat 328 ff, 344.
metsläde 33.
Michaeli 449.
midsommar 438, 443 ff, 565 f.
mjölk 344 ff.
musik 620 ff, 632.
målarkonst 211 ff.
måltider 372 ff.
Mårtensfest 451.
mässningar 601.
mästerskytt 584.
möbelplacering 190.
möbler 173 ff.
möljebröd 453.

Nisse 546.
Nordiska Museet 631.
ny och nedan 426.
näcken 545, 584 ff, 617.
nässla 238.
näver 64.
nödbröd 377.
nötkreatur 86.
nötlekar 462.

Odin 544.
offer 443, 553.
omyndig 506.
opplöt 281.
ordspråk 604.
ortnamn 124 ff.
ortrim 610.
osnygghet 484 ff.
ost 346.
ostmöte 444.
otrohet 534.

Pall 181, 195.
piga 390.
plöjning 101.
potatis 109.
pottaska 60.
prognostikon 428.
prydnadssöm 257.
präst 415.
puke 547.
pungtross 292.
påsk 435, 563.

Raja 77.
ramsor 611.
refräng 614.
renlighet 484.
ria 121.
ringdans 621.
ringlek 609, 621.
rishage 117.
rotfrukter 109.
runstav 427 ff, 465.
ruska 77.
rå 546.

Sadel 92.
sagor 588 ff.
salt 66.
samhällsklasser 383.
sankafjäle 145.
selkrok 95.
Sibyllæ spådom 557.
sjukdom 536 ff.
självfångst 38 f.
Skansen 632.
skattsökande 565.
skifte 144.
skiftesverk 168.
skinn 21.
skjutvapen 13 ff.
skog 50.
skogsfru 545, 584.
skolkunskap 500.
skomakare 402.
skottpengar 23.
skrivning 502.
skråordning 37.
skräddare 402.
skåltal 376.
skåp 194.
skördebruk 445.
slagsmål 480.
slagruta 565.
slå katten ur tunnan 432.
slåtter 78.
släke 116.
släktförhållanden 468 ff.
slöjd 206.
slöjdföreningar 632.
smed 403.
smöjning 550.
smör 348.
soldat 409.
spel 457.
spelmän 584, 622.
spillning 73.
spinning 232.
spinnrock 236.
spiritus 547.
spis 176, 181, 331.
spång 94.
spöke 546, 561, 575, 583.
stadsmusikant 623.
staffansspel 456.
stentro 550.
stickning 253.
stockstraff 413.
stol 195 ff.
studiecirklar 633.
stuga 164, 173.
stängsel 116.
stöt 413.
svartkonst 551 ff.
svedjebruk 55, 103.
svinskötsel 81.
svordom 483.
sång 411, 541.
sädesbärgning 118.
sädesslag 108.
sägner 578.
sällskapslekar 46.
säng 197.
sängledning 529.
sömnad 230, 255.
söndagsbokstav 427.

Taktäckning 171.
talesätt 604.
tallrik 333.
talramsor 611.
tandvärk 549.
tapet 230.
te 365.
tecken, fktro 551.
teg 134.
tidmätare 422.
tiggare 388.
timmer 62.
tionde 418.
tjänare 386.
tjärbränning 59.
tobak 110, 367.
toft 133.
tomt 133.
tomte 546, 584.
Tor 544.
torsvigg 550.
trettondagsspel 456.
trolovning 515.

troll 545, 584, 597.
träda 108, 134.
trädgård 357.
träl 385.
tröskel 174.
tröskning 121.
Tycho Brahedagar 558.
tång 116.
tändsticka 187, 189.
tävlingslekar 457.

Ugn 177.
ull 232, 447.
ungdomsfören. 633.
ur 203, 424.
usling 388.
utfodring 73.

Valborgseldar 438.
vall 110.
vallvisor 610.
vapen 267.
varulv 546.
veckodagar 427, 558.
veckomatindelning 370.
veneriska sjukdomar 482.
vin 362.
visor 614.
vång 134.
vårbundet träd 549.
väderspådomar 557.
väg 94.
vättljus 550.
vävnad 230.
vävstol 238, 254.
växtföda 355.
växttro 549.

Yxa 268.

Åker 133 ff.
åkdon 92.
åkerbruk 101 ff.
åkerbruksredskap 111 ff.
ålderman 146.
årsfester 422 ff.
årsgång 562.
årsindelning 422 ff.
åska 445.

Ädelstenstro 550.
äganderätt 129.
äktenskap 472, 477, 511.
älvor 547, 617.
äng 74, 102, 133.
ängsredskap 74.

Ödestro 537.